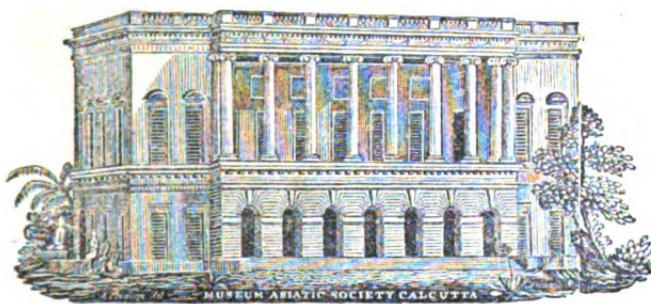

1.0.20
(2)

BIBLIOTHECA INDICA;
▲
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 200.

रत्नप्रभाभासितशङ्करब्रह्मसूचभाष्यं ।

THE APHORISMS OF THE VEDĀNTA,
By BADARĀYĀNA,

WITH

THE COMMENTARY OF S'ANKARA ĀCHĀRYA AND
THE GLOSS OF GOVINDA ĀNANDA.

EDITED BY PĀNDITA RĀMA NĀRĀYĀNA VIDYĀRATNA.

FASCICULUS XII.

24,1

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1863.

**SANSKRIT WORKS PUBLISHED,
IN THE NEW SERIES.**

- The Vais'eshika Sútras, with Commentaries, by Pandita Jaya Nárayana Tarkapanchánana. Complete in five Fasc. Nos. 4, 5, 6, 8 and 10.
- The Sándilya Sútras with S'wápneśwara's Commentary. Edited by Dr. J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasc. No. 11.
- The Kaushítaki-Bráhmaṇa Upanishad with S'ankaránanda's Commentary, edited, with a translation, by E. B. Cowell, M. A. Complete in two Fasciculi, Nos. 19 and 20.
- A translation of the Súrya Siddhánta and Siddhánta Siromani, by Pandita Bápú Deva Sástri, under the superintendence of Archdeacon Pratt. Nos. 1, 13 and 28.
- The Kávyádars'a of S'rí Dandin, edited, with a commentary, by Pandita Premachandra Tarkabágis'a. Complete in five Fasciculi. Nos. 30, 33, 38, 39 and 41.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

- The Das'a Rúpa with the exposition of Dhanika. Edited by F. E. Hall, D. C. L. Fasc. I., II. Nos. 12, and 24.
- The Náraṇa Pancharátra. Edited by Rev. K. M. Banerjea. Fasc. I. II. III., Nos. 17, 25 and 34.
- The Maitri Upanishad, with the commentary of Rámátiṛtha, edited, with an English Translation, by E. B. Cowell, M. A. Fasc. I. and II. Nos. 35 and 40.
- A translation of the Sánkhya Aphorisms of Kapila, by J. R. Ballantyne, LL. D. Fasciculus I. No. 32.

BIBLIOTHECA INDICA ;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 64, 89, 172, 174, 178 and 184.

THE APHORISMS OF THE VEDĀNTA,

By BĀDARĀYĀNA,

WITH

THE COMMENTARY OF S'ANKARA ĀCHĀRYA AND
THE GLOSS OF GOVINDA ĀNANDA.

EDITED BY PĀṇḍITA RĀMA NĀRĀYĀNA VIDYĀRATNA.

VOL. I.

ADHYĀYA I.—ADHYĀYA II. PĀDA II.

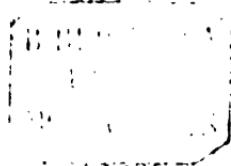

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1863.

A. m. 20 / 27, 1

6

Digitized by Google

वादरायणप्रणीतं

ब्रह्मद्वन्नं नाम

वेदान्तदर्शनम् ।

श्रीगोविन्दानन्दकृतया भाष्वरद्वप्रभाख्या
टीकया भासितेन श्राव्हरभाष्येण सहितम् ।

आसियाटिकाख्य-समाजानुमत्या
श्रीयुक्त-रामनारायण-विद्यारत्नेन
चक्रतः परिशोधितम् ॥

कल्पिकाताराजधान्या
आपटिष्ठ मिश्च यन्मे
सि, वि, लूइस् साहेबेन मुक्तिम् ।
मकाल्पदा: १३८५ । स्ली: १८६६ ।

ADVERTISEMENT.

THIS Edition of the Vedánta Sútras was originally commenced by Dr. Röer, who published two fasciculi; but it was discontinued on the suspension of the Bibliotheca Indica in 1856. Its publication was resumed in 1861, but, as Dr. Röer had left India, the task of editing it was entrusted to Pandit Ráma Náráyaṇa Vidyáratna. To ensure a correct text of the Commentary and Gloss, several MSS. have been compared,—of these an account is given in the Sanskrit Introduction. At the end of the work has been added the text of the Adhikarana Málá of Bháratí-tírtha Yati, as this contains a useful summary of the different topics, with the arguments employed on both sides.

E. B. C.

Secy. B. A. S.

Calcutta, August 17th, 1863.

ॐ नमो गणेशाय ।

अभिह कारविकं श्ररवं गतोऽप्यरिसहोदर आप महत् पदं ।
 तमहमाशु इर्दि परमाभवे जनकजावरमनकासुखाक्षतिं ॥ १ ॥
 श्रीगौर्या सकलार्थदं निजपदाभोजेन मुक्तिप्रदं
 प्रैषं विम्बवनं हरन्तमनवं श्रीढुखितुखाचिना ।
 यन्दे अर्मकपालिकोपवरवैरेणराग्यसौख्यात् परं
 नालीवि प्रदिश्वलमन्तविधुरं श्रीकाशिकेशं शिवं ॥ २ ॥
 यत्कलपालवमाचेष्ट मूको भवति पर्युक्तः ।
 वेदैश्वरास्तथरीदानां वारीं वीकाकराभ्युच्छे ॥ ३ ॥
 कामाक्षीदसदुग्धप्रचुरसुरनुतप्राज्यभोव्याधिपूज्य-
 श्रीगौरीनायकाभित्प्रकटनश्चिवरामार्थजवात्मवैधैः ।
 श्रीमद्वोपालगीर्भिः प्रकटितपरमादैतभावास्तिताऽस्य
 श्रीमद्वोपिविन्दवाखीचरवक्तमजगो निर्वतोऽहं वथाजिः ॥ ४ ॥
 श्रीशङ्करं भाष्यकृतं प्रबन्ध वासं इर्दि सूचकतत्त्वं वक्षि ।
 श्रीभाष्यतीर्थे परहंसतुष्मै वाग्जाकवन्धुच्छिदमभ्युपादं ॥ ५ ॥
 विलृतग्रन्थवीक्षायामजसं वस्तु मानसं ।
 व्याख्या तदर्थमारव्या भाष्यरत्नप्रभाभिधा ॥ ६ ॥
 श्रीमद्वारीरकं भाष्यं प्राप्य वाक् शुद्धिमामृयात् ।
 इति अमो मे सप्तको गङ्गां रथोदकं यथा ॥ ७ ॥
 यदश्वानसमुद्भूतमित्रजायमिदं अगत् ।
 सत्त्वश्वानसुखानन्तं तदहं व्रस्तु निर्भयं ॥ ८ ॥

इह खण्डु “स्वाध्यायोऽधीतव्य” इति निबाध्यविधिनाऽद्वीतसाकृत्या-
ध्याये “महिजिज्ञासस्य” “सोऽन्वेष्यत्वः स विजिज्ञासितव्यः” “स्वात्मा
वा चर्ते ब्रह्मव्यः ओतव्यः” इति अवश्यविधिहपलम्ब्यते । तस्यार्थः । अस्त-
त्वक्तामेनादैतात्मविषार एव वेदान्तवाक्षैः कर्तव्य इति । तेन वाम्बेन
नियमविधिनाऽर्थादेवा* लक्षात्प्रवृत्तिः वैदिकानां पुराणादिप्राधान्यं
वा निरस्यत इति वसुगतिः । तथा कस्तिदिव जग्ननि जग्नात्मरे वानु-
हितयज्ञादिभिर्निर्तात्मां निर्मच्छान्तोऽस्य अवश्यविधेः को विषयः ?
किं परं ? कोऽधिकारी ? कः सम्बन्धः ? इति जिज्ञासते । तं जिज्ञा-
समुपचभानो भगवान् वादरायगत्तदनुबन्धतुष्टुयं अवश्यात्मकज्ञा-
स्वारम्प्रयोजकं ज्ञायेन गिर्लेनुमिदं सूचं रचयाच्चकार “अथातो
प्रस्तुजिज्ञासा” इति ।

नन्दनुबन्धजातं विधिसन्निहितार्थं वादवाचैरेव ज्ञातुं शक्तं । तथाथा
“इह कर्मचितो जोकः क्षीयत एवमेवामुच्च पुण्यचितो जोकः क्षीयत”
इति श्रुत्वा “यत् ज्ञातकं तदनित्यं” इति ज्ञायवत्ता “न ज्ञातते चित्यते
वा विष्णित्” “यो वै भूमा तदन्ततमन्यदार्तं” इत्यादिश्रुत्वा च
भूमात्मा निवृत्ततोऽन्वदनियमिति विवेको ज्ञातते । कर्मजा ज्ञाया-
दिना चितः सम्पादितः सखादिर्लोको भोग्य इत्यर्थः । विष्णित् निय-
ज्ञानस्त्रूपः । “परीक्षा जोकान् कर्मचितात् ब्राह्मणो निर्वेदमायामा-
स्त्रूपज्ञातः ज्ञातेन” “स्वात्मनस्तु ज्ञामाय सर्वं प्रियं भवति” इत्यादिश्रुत्वा
स्वात्ममात्रे वैराग्यं ज्ञातते । परीक्षानियत्वेन निष्ठित । अज्ञातो
नोक्तः ज्ञातेन कर्मजा ज्ञातीति । कर्मतत्त्वकेभ्यः वैराग्यं प्राप्तवानि-
त्यर्थः । “शान्तो दान्त उपरत्तितिद्दुः समाहितः अज्ञावित्तो भूता-
तमन्येवात्मानं पश्येत्” इति श्रुत्वा ग्रन्थादिष्टकं ज्ञातते । “समाहिते
भूत्वा” इति कारणपाठः । उपरतिः सज्ज्ञासः । “न च पुनरावर्तत” इति
ख्यात्योतिरानन्दात्मकमोक्षस्य निवृत्वश्रुत्वा मुमुक्षा ज्ञातते । तथा च
विवेकादिविश्वेषवानविकारोति ज्ञातुं शक्तं । यथा “एता रात्री-
रूपयन्तीति” रात्रिसञ्चविधौ प्रतितिष्ठन्तीत्वर्थवादस्यप्रतिष्ठा ज्ञामत्त-
दत् । यथा “ओतव्य” इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य नियोगस्य प्रकार्यर्थो विचारो
विषयः । विचारस्य वेदान्ता विषय इति ग्रन्थं ज्ञातुं । “स्वात्मा ब्रह्मव्य”

* अर्थाद्विज्ञा इति ७३५ संख्याक पुस्तकपाठः ।

इत्यैतात्मदर्शनमुहिष्ठ “ओतथ” इति विचारविभागात् । न हि विचारः साक्षादर्थं न हेतुः अप्रमाणतात् अयि तु प्रमाणविषयत्वेन । प्रमाणस्यादैतात्मनि वेदान्ता एव । “तन्वौपनिषदं पुरुषं” “वेदान्त-विभावसुनिषितार्था” इति श्रुतेः । वेदान्तानाम् प्रबग्न्त्यैष्यं विषयः “तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मास्मि” इति श्रुतेः । एवं विचारविधे: यज्ञमयि ज्ञानदारा मुक्तिः “वरति ग्रोकमात्मविव” “ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति” इत्यादि श्रुतेः । तथा समन्वेत्यधिकारिष्या विचारस्य कर्त्तव्यतारूपः यज्ञस्य प्राप्यतरूप इति यथायोगं सुवोधः । तस्मादिदं सूचनं व्यर्थमिति चेत् । न । तासामधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थं तात्पर्यनिर्णयकल्यायस्त्राभावे किं विवेकादिविशेषवक्तव्यानधिकारी उतान्यः ? किं वेदान्ताः पूर्वतन्त्रेष्व गतार्था अगतार्था वा ? किं ब्रह्म प्रबग्निहं न वा ? किं मुक्तिः सर्वादिवत् जोकान्तरमात्मस्वरूपा वेति संशयानिवृत्तेः । वस्त्रादाममवाच्चैरापाततः प्रतिपन्नाधिकार्यादिनिर्णयार्थमिदं सूच-मावश्यकं । तदुक्तं प्रकाशात्मश्रीचरणैः । “अधिकार्यादीनामागमिकात्मे उपि न्यायेन निर्णयार्थमिदं सूचं” इति । येषां मते अवश्ये विधिर्नास्ति लेखामविहितश्वर्वेत्यधिकार्यादिनिर्णयानपेक्षात् सूचं व्यर्थमित्वाप-तति इत्यत्रं प्रसङ्गेन ।

तथा चास्य सूचस्य अवश्यविध्यपेक्षिताधिकार्यादिश्रुतिभिः साध-निर्णयादेत्यापितत्वात् हेतुहेतुमद्वावश्रुतिसङ्कृतिः । श्राव्यारम्भैत्व-नुवन्निर्णयकल्येनोपेद्वातत्वाच्छास्त्रादै सङ्कृतिः । अधिकार्यादिश्रु-तीनां स्वार्थं समन्वयोक्त्रैः समन्वयाधायसङ्कृतिः । “ऐतदात्ममिदं सर्वं” “तत् सर्वं” “स आत्मा” “तत्त्वमसि” इत्यादिश्रुतीनां सर्वात्मत्वादि-स्यद्व्रष्टिकानां विषयादै समन्वयोक्त्रैः पादसङ्कृतिः । एवं सर्वसूच-जातां शुल्क्यनिर्णयकल्यात् श्रुतिसङ्कृतिः । तत्तदध्याये तत्तत्पादे च समानप्रमेयत्वेन सङ्कृतिरूपैनीया । प्रमेयस्य लक्ष्यशास्त्रस्य ब्रह्म, अध्या-यानां तु समन्वयाविदोधसाधनपक्षानि । तत्र प्रथमपादस्य स्पष्ट-व्रष्टिकानां समन्वयः प्रमेयः । दितीयद्वितीययोरस्यद्व्रष्टिकानां । अतुर्थंयादस्य पदमात्रसमन्वय इति भेदः । अस्याधिकारवक्तव्यं प्रायस्या-धिकारवक्तव्यसङ्कृतिरपेक्षिता ।

अथाधिकारवक्तव्यमारभते । “ओतथ” इति विहितश्वरक्तव्यात्मकं वेदान्त-भीमांसाश्रास्त्रं विषयः । तत् किमारव्यञ्जनं न वेति विषयप्रयोजनसम-

वासम्बवाभां संशब्दः । तच “नाहं ब्रह्म” इति भेदयाहिपवद्येव कर्त्त-
त्वाकर्त्तवादिवद्युपर्वत्वजिङ्गकानुमानेन च विरोधेन ब्रह्मात्मनो-
रैकस्य विषयस्यासम्बवात्, सबवन्वस्य शानाग्निहृतिरूपफलासम्भ-
वाद्वारम्भीयमिति प्राप्ते सिद्धान्तः “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति । अच
अवदविधिसमानार्थत्वाय “कर्त्तव्या” इति पदमध्याहर्त्तव्यं । अध्याहतस्य
भावद्वाता “ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्या” इति । तच प्रकृतिप्रवायार्थयोर्धा-
नेष्योः कर्त्तव्यत्वानन्वदात् प्रकृत्वा यज्ञभूतं ज्ञानमज्ञज्ञात्यव्योम्यते ।
प्रवदयेनेष्वासाधो विज्ञातो ज्ञज्ञात्यव्यया । तथा च “ब्रह्मज्ञानाय वि-
ज्ञातः कर्त्तव्य” इति सूचस्य औतार्थः सम्यदते । तच ज्ञानस्य खतः प्रकृ-
त्वायोगात् प्रमाणत्वकर्त्तव्यभोक्त्वात्मकानर्थनिवर्त्तकत्वेनैव यज्ञत्वं वक्तव्यं ।
तज्ञानर्थस्य सबत्वे ज्ञानमार्चांग्निहृत्योगादध्यत्तत्वं वक्तव्यमिति वन्ध-
स्याध्यत्तमर्थात् सूचितं । तच ज्ञानस्य विषयप्रदोजनवस्त्रसिद्धि-
षेतुः । तथा हि ज्ञानमार्चव्यं विषयप्रदोजनवस्त्राद् भोजनादिवद् ।
ज्ञानं प्रदोजनवद् वन्धनिवर्त्तकज्ञानहेतुत्वात् “रञ्जुरिवं” इत्वादि-
वाक्षवत् । वक्तो ज्ञाननिवर्त्तीउभ्यज्ञात्वात् रञ्जुसर्ववत्, इति प्रदोजन-
सिद्धिः । एवमर्थाद् ब्रह्मज्ञानाच्छीवगतानर्थभमनिहृतिं यज्ञं सूचयत्
शीवब्रह्मयोरैकं विषयमर्थात् सूचयति । अन्यज्ञानादन्वय अमानि-
द्वजः । शीवो ब्रह्माभिनः तज्ञाननिवर्त्तीज्ञासामवत्वात्, वदिव्यं
तत्त्वा वथा शुक्रमित्र इदमंश इति । विषयसिद्धिहेतुरध्यास इतेवं
विषयप्रयोजनवस्त्राज्ञानमारम्भीयमिति । अच पूर्वपक्षे वन्धस्य
सबत्वेन ज्ञानादनिहृतेवपायान्तरसाधा मुक्तिरिति यज्ञं । सिद्धान्ते
ज्ञानादेव मुक्तिरिति विवेकः । इति सर्वं मनसि विधाय ब्रह्मसूचयाचि-
यास्त्रातुज्ञामो भगवान् भाव्यकारः सूचेव विचारकर्त्तव्यतारूपश्चीता-
र्थान्वयानुपपत्त्याउर्धात् सूचितं विषयप्रयोजनवस्त्रमयोज्ञात्वात् तस्मि-
द्धिहेतुरध्यासाक्षेपसमाधानभाव्याभ्यं प्रथमं वर्त्तयति “बुजादसत्प्रव-
यमोचरयोः” इति । एतेव सूचार्थास्यर्थित्वादध्यासयज्ञो न भाव्यमिति
निरर्थं । आर्थिकार्थस्यर्थित्वात् ।

यसु मङ्गलाचरकाभावादस्याल्लेवमिदं भाव्यमिति । तद्वा । सुतरा-
मितरेतरभावानुपपत्तिरित्वक्त्वाभाव्यरचनार्थं तदर्थस्य सर्वोपदेश-
हितस्य विज्ञानघनप्रवर्गर्थस्य तत्त्वस्य सूतत्वात् । अतो निर्दोषत्वादिदं
भाव्यं आस्त्रेण ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

युश्मदस्तप्रत्ययगोचर्योर्विषयविषयिणोक्तमःप्रकाशवद् वि-

जोके शुक्लविदं रजतमिति अमः सत्त्वरजते इदं रजतमित्वधि-
ष्टानसामान्यारोप्यविशेषयोरैक्यप्रमाहितसंखारजन्मो दृष्ट इति । अ-
चाप्यात्मन्यनात्माइङ्गाराध्यासे पूर्वं प्रमा वाच्या, सा चात्मानात्मनो-
र्वाक्षवैक्यमपेक्षते, न हि तदस्ति । तथा हि आत्मानात्मानावैक्यशूली
परस्परैक्यायोग्यत्वात् तमःप्रकाशवदिति भत्ता इतुभूतं विदोषं
वस्तुतः प्रतीतितो अवहारतत्त्वं साधयति । युश्मदस्तप्रत्ययगोचर्यो-
रिति । न च “प्रत्ययोस्तरपदयोर्ख” इति [पा०७।२।६८] सूचेष्व“प्रत्यये
चोक्तरपदे च परतो युश्मदस्तदोर्मपर्यन्तास्य त्वमादेशो ख्य” इति वि-
ज्ञानात् “तदोयं मदोयं त्वत्पुण्ड्रो मत्पुण्ड्र” इतिवत् “तत्त्वमत्प्रत्यय-
गोचरयोः” इति स्थादिति वाच्यं । “त्वमावैकवचने” [पा० ।७।६७] इत्वेकवचनाधिकारात् । अत्र च युश्मदस्तदोर्कार्यवाचित्वाभावाद-
नात्मनां युश्मदर्थानां बज्जलादस्तदर्थचेतन्यस्याप्युपाधितो बज्जलात् ।

नम्येवं सति कथमत्र भाष्ये विद्यतः ? न च “युश्मिति प्रत्ययो
युश्मत्वत्यः वयमिति प्रत्ययोऽस्तप्रत्ययस्तद्दोचरयोरिति विद्यतः”
इति वाच्यं । शब्दसाधुत्वेऽप्यर्थासाधुत्वात् । न इङ्गाराध्यनात्मनो
यूश्मिति प्रत्ययविषयत्वमत्त्वाति चेत् । न । गोचरपदस्य योग्यतापर-
त्वात् । चिदात्मा तावदस्तप्रत्यययोग्यः । तत्प्रयुक्तसंश्यादिनिवित्ति-
पञ्चभाक्त्वात्, न तावदयमेकान्तेनाविषयः, अस्तप्रत्ययविषयत्वा-
दिति भाष्योक्तेष्व । यद्यप्यइङ्गाराधिरपि तद्योग्यस्तथापि चिदात्मनः
सक्ताश्चादत्यन्तमेदसिद्ध्यर्थं युश्मतप्रत्यययोग्य इत्युच्चते ।

आअमश्चीचरत्वात् टीकयोजनायामेवमाङ्गः । “समोथर्चेतनो
युश्मत्पदवाच्यः, अहङ्गाराधिविशिष्टचेतनोऽस्तपदवाच्यः, तथा च यु-
श्मदस्तदोः स्वार्थे प्रयुक्त्यमानयोरेव त्वमादेशगियमो न जात्यविक्षयोः
“युश्मदस्तदोः वक्षी चतुर्थीदितोयास्थयोर्बाह्यावाविति” [पा० ८।१।२०]
सूचासाङ्गत्वप्रसङ्गात् अत्र शब्दजट्कवयोरिति चिन्मात्रजडमात्रजट-
कवयोरपि न त्वमादेशो चक्षकत्वाविशेषवादिति” । यदि तथोः शब्दवो-
धक्त्वे सत्त्वेव त्वमादेशाभाव इत्यनेन सूचेष्व चापितं तदाऽस्मिन् भाष्ये

रद्धख्बभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्वर्चाणामपि

युश्मत्पदेन युश्मच्छब्दजन्यप्रत्यययोग्यः परागर्थो जात्यते, अस्मच्छब्दजन्यप्रत्यययोग्यः प्रत्यगात्मा । तथा च जन्मतावच्छेदकतया इत्येऽपि बोधत इति न त्वमादेशः । न च पराकृत्यप्रत्यक्त्ययोरेव जात्यतावच्छेदकतं न शब्दयोग्यतांशस्य गैरवादिति वाच्यं । पराकृतीचोर्विरोधस्फुरवार्थं विशद्यशब्दयोग्यतस्यापि वक्तव्यत्वात् । अत एवेदमस्मत्-प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्येऽपोदंशब्दो उम्मदर्थे लोके वेदे च वज्ञशः “इमे वयमास्मै” “इमे विदेहाः” “अयमहमस्मि” इति च प्रयोगदर्शनात् नास्मच्छब्दविरोधीति मत्वा युश्मच्छब्दः प्रयुक्तः । इदंशब्दप्रयोगे विरोधास्फूर्तेः । यतेन चेतनवाचित्वादस्मच्छब्दः पूर्वं प्रयोगात् “अभ्यहिंतं पूर्वमिति न्यायात्” “त्वदादीनि सर्वैर्निर्विमितिः” [पा०१/श०७२] स्मृतेष्व विहित एकशेषस्य स्वादिति निरक्षणं । “युश्मदस्मदोरिति” स्मृत्य इवाचापि पूर्वनिपातैकशेषयोरप्राप्तेः, एकशेषे विवित्तविरोधास्फूर्तेष्व । वृडाक्षु “युश्मदर्थादनात्मनो निष्कृत्य शुद्धस्य चिङ्गातोर्धीरोपापवादन्यायेन ग्रहणं द्योतयितुमादै युश्मदयह्यां” इत्याजः । तत्र युश्मदस्मत्-प्रदार्थाभ्यां पराकृत्यक्तेनात्मनात्मनोर्वल्लुतो विरोधउक्तः ॥

प्रत्ययपदेन प्रतीतिसो विरोध उक्तः । प्रतीयत इति प्रत्ययो ऽइष्टारादिरनात्मा दृश्यतया भाति, आत्मा तु प्रतीतित्वात् प्रत्ययः स्वप्रकाशतया भाति । गोचरपदेन यवहारतो विरोध उक्तः । युश्मदर्थः प्रत्यगात्मतिरखारेव कर्त्ताहमित्यादित्यवहारगोचरः, अस्मदर्थस्वमात्मप्रविकापेन “अहं त्रयोति” यवहारगोचर इति चिधा विरोधः खुटीकृतः । युश्मास्मच युश्मदस्मदी, ते एव प्रत्ययौ च तौ गोचरौ चेति युश्मदस्मत्-प्रत्ययगोचरौ तयोस्त्रिधा विशद्यखभावयोरितरेतरभावे इत्यन्ताभेदकादात्म्यं वा तदनुपपत्तौ सिद्धायामित्यन्यः । ऐक्यासम्बवेऽपि शुक्लो घट इतिवक्तादात्म्यं किं न स्वादित्यत आह । विषयविषयित्योरिति । चिङ्गाडयोर्विंश्यविषयित्वाद्योपघटयोरिति न तादात्म्यमिति भावः । युश्मदस्मदी पराकृत्यग्वल्लुनी, ते एव प्रत्ययस्य गोचरस्येति वियहः । अत्र प्रत्ययगोचरपदाभ्यां आत्मनात्मनोः प्रत्यक्षपराम्भावे चिदचित्तं हेतुमाह विषयविषयित्योरिति ।

सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मात्प्रत्ययगोचरे विषयिषि

अनात्मनो याह्यत्वादचित्तं स्वात्मनस्तु याह्यत्वाचित्तं वाच्यं । अचित्ते
स्वस्य खेन ग्रहस्य कर्मकर्त्तव्यविरोधेनासम्भवादप्रत्यक्षत्वापत्तेरित्यर्थः ।
यथेतुं वा इतुहेतुमद्भावः । नन्देवमात्मानात्मनोः पराक्रमत्वेन चित्त-
चित्तेन याह्यत्वात्त्वेन च विरोधात् तमःप्रकाशवदैक्षण्यस्य तादाव्यस्य
वानुपपत्तौ सत्त्वां तत्प्रमित्यभावेनाध्यासाभावेऽपि तद्भावां चैतन्य-
सुखजात्यदुःखादीनां विनिमयेनाध्यासोऽस्मित्यत चाह । तद्भावां
मपोति । तयोरात्मानात्मनोर्धर्मात्मद्भावेषामपि इतरेतरभावानु-
पत्तिः । इतरत्र धर्मान्तरे इतरेषां धर्माबां भावः संसर्वस्यानुप-
पत्तिरित्यर्थः । न हि धर्मिणोः संसर्गं विना धर्माबां विनिमयोऽस्मि ।
स्फटिके जोहितवस्तुसामिथात् जोहितवस्तुसंसर्गः । असङ्गात्मधर्मिणः
केनाद्यसंसर्गाऽङ्गिरिसंसर्गपूर्वको धर्मसंसर्गः कुतस्य इत्यभिप्रेतोक्तः ॥
सुतरामिति । नन्दात्मानात्मनोऽसाम्यस्य तद्भर्मसंसर्गस्य चाभावे
ऽप्यथासः किं न स्थादित्यत चाह । इत्यत इति । इत्युक्तरीत्यातादा-
व्याधभावेन तत्प्रमाया अभावादतः प्रमाजन्यसंखारस्याध्यासहेतोर-
भावादध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तमित्यन्यः । मिथ्याशब्दो द्वार्थः,
अपङ्गववचनः अनिर्बचनीयतावचनस्त्वेति । अत्र चापङ्गवार्थः । ननु
कुच कस्याध्यासोऽपङ्गयते इत्याशङ्का आत्मन्यनात्मतद्भावां अनात्मन्या-
त्मतद्भावामथ्यासो विरस्तत इत्याह । अस्मत्प्रत्ययगोचर इत्यादिना ।
अहमितिप्रत्यययोग्यत्वं बुद्धादेरयत्कीर्तिं मत्वा तत आत्मानं विवेच-
यति । विषयिष्ठीति । बुद्धादिसाक्षिष्ठीत्यर्थः । साक्षिले हेतुः । चिदा-
लक इति । अहमिति भासमाने चिदंशात्मनीत्यर्थः । युक्तप्रत्ययगो-
चरस्त्वेति । त्वंकारयोग्यस्य इदमर्थस्येति यावत् । नन्दहमिति भास-
मानबुद्धादेः कथमिदमर्थत्वमित्यत चाह । विषयस्येति । साक्षिभा-
व्यस्त्वर्थः । साक्षिभाव्यत्वरूपज्ञानयोगाद् बुद्धादेर्घटादिवदिदमर्थत्वं
न प्रतिभासत इति भावः । अथ वा यदात्मनो मुख्यं सर्वान्तरत्वरूपं
प्रब्रकृतं प्रतीतित्वं ब्रह्मास्तीति अवहारगोचरत्वं चेतां तदसिङ्गं, अह-
मिति प्रतीयमानत्वात् अहङ्कारवदिवाशङ्काह । अस्मत्प्रत्ययगोचर
इति । अस्मच्चासौ प्रत्ययस्त्रावौ गोचरस्य तस्मिन्नित्यर्थः । अहंदत्तिव्य-

चिदात्मके युग्मत्वयनोचरस्य विषयस्य तदुर्जात्मां चाभासः ।

स्फुरविषयत्वं स्फुरविषयत्वं वा हेतुः । आये इष्टात्मे हेतुसिद्धिः । इतिर्ये तु पक्षे तदसिद्धिरित्यात्मनो मुख्यं प्रब्रह्मादि युक्तमिति भावः । ननु यदात्मनो विषयित्वं तदसिद्धिं “अनुभवामि” इति शब्दवस्थात् अ-इड्हारविद्वत् आह ॥ विषयिकीति ॥ वाच्यत्वं वस्थत्वं वा हेतुः । नाम्यः । पक्षे तदसिद्धेः । नाम्यः । इष्टात्मे तदैकल्पादिति भावः । “देहं जानामि” इति देहाइड्हारयोर्बिषयविषयत्वेऽपि मनुष्योऽहमित्यभेदाभा-सवदात्माइड्हारयोरप्यभासः स्मादित्वत् आह ॥ चिदात्मक इति ॥ तयोर्जात्मास्यत्वाभासं साहृष्टाद्यात्मेऽपि चिदात्मनवस्थित्वे जडात्मा-इड्हारादेनाभास इति भावः । “अहं” इति भास्यत्वादात्मवस्थेऽड्हार-स्यापि शब्दकादिकं मुख्यमेव, ततः पूर्वोक्तपराक्राद्यसिद्धिरित्यात्-क्षाह ॥ युक्तमिति ॥ अहंदत्तिभास्यत्वमेऽड्हारे जाति कर्त्तव्यमत्वविद्वा-धावात्, चिद्हात्मत्वं चिदात्मनि जाति इति हेतुसिद्धिः । अतो मुझादेः प्रतिभासतः प्रब्रह्मेऽपि पराक्रादिकं मुख्यमेवेति भावः । युक्त-पराक्रमत्वासौ प्रतीयत इति प्रब्रह्यत्वासौ कर्त्तव्यविद्ववहृष्टारयोचरस्य तस्येति विग्रहः । तस्य हेयत्वार्थमाह ॥ विषयस्येति ॥ विष्य बन्धने । विविक्षेति वधाति इति विषयस्यस्यर्थः । आत्मन्यनात्मतद्वर्माभासेऽपि भिज्ञा भवतु, अनात्मन्यात्मतद्वर्माभासः किं न स्यात्? “अहं स्फुरामि” “सुखी” इड्हारयनुभवादित्यात्मेऽड्हार ॥ तदिपर्यवेक्षेति ॥ तस्माद्यनात्मनो विषयर्थयो विद्युत्तमावच्छेत्वन्यं, इत्यभावे छत्रीया । चैतन्यात्मना विष-यिक्षणद्वर्माभास योऽहृष्टारादौ विषयेऽप्यभासः स मिथ्येति नाल्पीति भवितुं युक्तं अभाससामग्न्यभावात् । न स्त्र यूर्वप्रमाहितसंखारः साहृष्टमज्ञानं बालिः । निरवयवनिगुणस्यप्रकाशात्मनिगुणं बावयवसाह-स्य चाज्ञानस्य आयोगात् ।

नन्यात्मनो निर्गुणत्वे तदुर्जात्माभासिति भाव्यं कथमिति चेत् । उच्चते । नुक्तिहृष्टभिष्यत्वं चैतन्यं ज्ञानं विषयाभेदेनाभिष्यत्वं स्फुरत्वं । युभव-मर्मजन्यहत्तिवक्ष्मानन्द इत्येवं दृश्यप्रिक्षितभेदात् ज्ञानादीनामात्म-धर्मत्वव्यपदेशः । तदुक्तं टीकायां “आगन्दे विषयानुभवो नित्यत्वेति सन्ति धर्मा अष्टवक्षेऽपि चैतन्यात् एथगिवावभासन्ता” इति । अतो

तदिपर्ययेण विषयिणस्तद्वर्णाणाम् विषयेऽथामो मिथ्येति अवितुं युक्तं । तथा यन्योन्यस्मिन्बन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मां स्ताध्यस्तेतरे तरा*विवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननि-

निर्गुणब्रह्मात्मत्वमते “अहङ्करोमि” इति प्रतीतेरर्थस्य चाथासत्त्वायोगात् प्रमात्मं । “अहं नर इति सामानाधिकरणस्य गौणत्वमिति” मतमाख्येयं । तथा च बन्धस्य सत्यतया ज्ञानाभिवृत्तिरूपफलासम्भवाद् बद्धमुक्तयोजीविवक्षयोरैक्यायेन विषयासम्भवात् शास्त्रं नारम्भीयमिति पूर्वपञ्चभाष्यात्पर्यं । युक्तंयहात् पूर्वपञ्चस्य दुर्बलत्वं स्फूरयति । तथा हि किमधासस्य नात्मत्वमयुक्तत्वादभानादा कारकाभावादा ? आद्य इष्ट इत्याह । तथा पीति । एतदनुरोधादादौ यद्यपीति पठितव्यं । अथासस्यासङ्गस्त्रपकाशात्मन्ययुक्तत्वमलङ्घात् इति भावः । न द्वितीय इत्याह । अयमिति । “अङ्गः कर्ता मनुष्योऽहं” इति प्रत्यक्षानुभवादध्यासस्याभानमसिद्धमित्यर्थः । न चेदं प्रत्यक्तं कर्त्तवादौ प्रमेति वाच्यं । अपौरुषेयतया निर्देषेषापक्रमादिलिङ्गावृत्ततात् पर्येकं च “तत्त्वमस्यादि” वाक्येनकर्त्तव्रज्ञादेधनेनास्य भमत्वनिज्ञयात् । न च ज्येष्ठप्रत्यक्षविरोधादागमज्ञानस्यैव बाध इति वाच्यं देहात्मवादप्रसङ्गात् । “मनुष्योऽहं” इति प्रत्यक्षविरोधेन “अथायमश्वरीर” इत्यादिश्रुत्या देहान्यात्मासिङ्गेः । “तस्मादिदं रजतं” इति वत् सामानाधिकरणप्रत्यक्षस्य भमत्वशङ्गाकलङ्घितस्य नागमात् प्रावल्यमित्याख्येयं । किञ्च ज्येष्ठत्वं पूर्वभावितं वा ? आगमज्ञानं प्रत्युपजीव्यत्वं वा ? आद्ये न प्रावल्यं । ज्येष्ठस्यापि रजतभमस्य पञ्चाङ्गाविना शुक्तिज्ञानेन बाधदर्शनात् । न द्वितीयः । आगमज्ञानेऽत्यत्तो प्रत्यक्षादिमूलवृद्ध्यवहारे च संगतियहारार शब्दोपलब्धिदारा च प्रत्यक्षादेव्यावहारिकप्रामाण्यस्तोपजीव्यत्वेऽपि तात्त्वकप्रामाण्यस्यानपेक्षितत्वादनपेक्षितांशस्यागमेन बाधसंभवादिति ।

यत्तु चण्डिक्यागस्य श्रुतिवलात् कालान्तरभाविकज्ञात्वेतुत्ववत् “तथा विहान्नामरूपादिमुक्त” इति श्रुतिवलात् सत्यस्यापि ज्ञान-

* विवेकेनात्यन्तविविक्तयोः सु० पु० पाठः ।

मितः सत्यानुते मिथुनोक्त्याहमिदं ममेदमिति जैसर्गिको इयं
 निष्ठिसम्भवादथासवर्णनं अर्थमिति तत्र । ज्ञानमाचनिवर्त्यस्य
 इष्टपि सत्यत्वादर्शनात्, सत्यस्य चात्मनो निष्ठयदर्शनाच, अयोग्यता-
 निक्षये सति सत्यवन्वस्य ज्ञानानिष्ठित्वात्तेर्वैधकत्वायोगात् । न च
 चेतुदर्शनात् सत्यस्य पापस्य नाशदर्शनान्नायोग्यतानिक्षये इति वाच्यं ।
 तस्य अज्ञानियमादिसापेक्षानामत्वात्, वन्वस्य च “नान्यः पञ्चा”
 इति अुत्ता ज्ञानमाचानिष्ठिप्रतीतेः । अतः अत ज्ञाननिवर्त्यत्वनिर्वा-
 हार्थमध्यक्षत्वं वर्णनीयं । किञ्च ज्ञानैकनिवर्त्यस्य किं नाम सत्यत्वं ?
 न तावदज्ञानावन्वत्वं । “मायानु प्रकृतिं” इति अुतिविरोधात्
 मायाविद्ययोरैक्यात् । नापि खाधिष्ठाने खाभावशून्यत्वं । “अस्यूक्तं”
 इत्यादि निषेधमुतिविरोधात् । नापि ग्रस्तवद्वाधायोग्यत्वं ज्ञानानि-
 ष्ठिमुतिविरोधात् । अथ अवहारक्षणे वाधशून्यत्वं । तर्हि वाव-
 इतिक्षमेव सत्यत्वमिक्षागत*मध्यक्षत्वं । तच अुत्तर्ये योग्यताज्ञानार्थं
 वर्णनात् पौनशङ्कं । ततोक्त्वाभासस्येव प्रदत्यङ्गविषयादिसिद्धार्थमादौ
 खार्थमाक्षत्वादिति दिक् । अथासं देहा दर्शयति । कोक्षवहार इति ।
 कोक्षते मनुष्योऽहमित्यभिमन्तत इति कोकोऽर्थाधासः तदिष्वयो
 अवहारोऽभिमान इति ज्ञानाधासो इर्षितः । दिविधाध्यासस्त्रूपक-
 ज्ञानमाह । अन्योन्यसिद्धित्वादिना धर्मधर्मिक्षारित्वतेन । जायचैत-
 व्यादिधर्माबां धर्मिक्षावहङ्कारात्मानौ तदोरत्वत्वं भिन्नयोरितरेतर-
 भेदायेषान्योन्यसिद्धिन् अन्योन्यतादाक्षयं अन्योन्यधर्मांच अक्षासेनाध्यस्य
 कोक्षवहार इति योजना । अतः “सोऽयं” इति प्रमाया नाध्यासत्वं
 तदिष्मर्थयोः कालभेदेन काल्पितभेदेऽपि अन्यत्वभेदाभावात्, इति वक्तु-
 मन्त्रनोखुक्तं । न च धर्मितादाक्षयाधासे धर्माधाससिद्धेः “धर्माचेति”
 अर्थमिति वाच्यं । अन्यत्वादीनामिक्षियधर्माबां धर्मधासास्फुटत्वे
 उपन्योऽहमिति स्फुटोऽधास इति ज्ञापनार्थत्वात् । अन्यत्वानामनोः
 परस्पराधक्षत्वे श्रून्वादः खादित्वाशङ्काह । सत्यानुते मिथुनोक्त-
 त्वेति । सत्यमनिदं चैतन्यं, तस्यानामनि संसर्गमाचाधासो न स्त्रू-

* सत्यत्वमित्यध्यक्षत्वमिति १६६ सं० पुस्तकपाठः ।

पत्त्वा । अद्यतं युग्मदर्थः तत्त्वे स्वरूपतोऽप्यधासात् तयोर्मिशुनीकरण-
मधास इति न शून्यतेऽर्थः ।

नन्दधासमिथुनीकरणस्त्रियवहारशब्दानामेकार्थलेऽध्यस्य मिथु-
नीकृत्वेति पूर्वकाजात्ववाचि “त्वा” प्रत्ययादेश्य स्य ल्यपः कथं प्रयोग इति
चेद्ग्रन्थासत्यकिभेदात् । तच पूर्वपूर्वाधासस्योक्तरोक्तराधासं प्रति
संखारदारा पूर्वकाजात्वेन हेतुत्वद्योतनार्थं ल्यपः प्रयोगः । तदेव स्यु-
वति । नैसर्गिक इति । प्रत्यगात्मनि हेतुहेतुभद्रावेनाधासप्रवाहोऽना-
दिरित्वर्थः । ननु प्रवाहस्यावस्तुतादधासत्यक्तीनां सादित्वात् कथम-
नादित्वमिति चेत्? उच्चते । अधासत्वावस्थित्यक्तीनां मध्येऽन्यतमवा-
यस्या विनाऽनादिकाजस्यावर्त्तनं कार्यानादित्वमिति, अङ्गाकारात् ।
रतेन कारणाभावादिति कल्पो निरक्तः संखारस्य निमित्तस्य नैस-
र्गिकपदेनोक्तत्वात् । न च पूर्वप्रमाणन्य एव संखारो हेतुरिति वाच्यं
वाचवेन पूर्वानुभवजन्यसंखारस्य हेतुत्वात् । अतः पूर्वाधासजन्यसं-
खारोऽस्तीति सिद्धं । अधासस्योपादानमाह । मिथ्याज्ञाननिमित्त
इति । मिथ्या च तदज्ञानच मिथ्याज्ञानं तविमित्तमुपादानं यस्य स
तविमित्तलदुपादान इत्वर्थः । अज्ञानस्योपादानलेऽपि संस्कुरदात्म-
वस्त्रावरक्तया दीषत्वेनाहङ्काराधासकर्तुरीश्वरस्योपाधित्वेन संखार-
काशकमादिग्निमित्तपरिखामित्वेन च निमित्तत्वमिति द्योतयितुं नि-
मित्तपदं । स्वप्रकाशात्मत्यसङ्गे कथमविद्यासङ्गः संखारादित्वामय्यभा-
वात्, इति शङ्कानिरासार्थं मिथ्यापदं । प्रथमडमार्त्त्युदमण्डके पेचका-
नुभवसिङ्कान्वकारवत् “अहमज्ञ” इत्यनुभवसिङ्कमज्ञानं दुरपक्षवं
कथितस्याधिकानास्यर्थित्वात् नित्यस्वरूपज्ञानस्याविरोधित्वाचेति ।
यदा अज्ञानं ज्ञानाभाव इति शङ्कानिरासार्थं मिथ्यापदं । मिथ्यात्वे
सति साक्षात्ज्ञाननिवर्त्तत्वमज्ञानस्य जक्षयं मिथ्याज्ञानपदेनोक्तं ।
ज्ञानेनश्चाप्रागभावः साक्षात्प्रिवर्तत इति वदन्तं प्रति मिथ्यात्वे सती-
त्वक्तः । अज्ञाननिवृत्तिहारा ज्ञाननिवर्त्तवन्वेऽतिव्याप्तिनिरासाय सा-
क्षादिति । अनाद्युपादानत्वे सति मिथ्यात्वं वा जक्षयां ब्रह्मनिरासार्थं
मिथ्यात्वमिति । मृदादिनिरासार्थमनादीति । अविद्यात्मनोः सम्बन्ध-
गिरासार्थमुपादानत्वे सतीति । संप्रति अधासं ब्रह्मितुमभिजपति ।
अहमिदं ममेदमिति ॥ आधात्मिककार्याधासेष्वहमिति प्रथमोऽध्या-
सः । च ज्ञाधिष्ठानारोप्यांश्वदयानुपकम्भात् नायमधास इति वाच्यं ।

सोकव्यवहारः । आह कोऽयमधासो नामेति ? उच्यते । स्मृति-

“अयोदहति” इतिवत् “अहमुपलभ” इति द्वक्षांश्योदपलभात् । इदं पदेन भोग्यः संघात उच्यते । “अचाहमिदं” इत्यनेन “मनुष्योऽहं” इति तादाक्षाधासो दर्शितः । “ममेदं ग्रीरं” इति संसर्गाधासः ।

ननु देहात्मनोल्लादाक्ष्यमेव संसर्गं इति चेत् । सत्यं । सत्यैके सति मिथोऽभेदत्वादाक्ष्यं । तत्र “मनुष्योऽहम्” इत्यैक्यांश्यभानं “ममेदमिति” भेदांश्यरूपसंसर्गभागमिति भेदः । एवं सामग्र्योसत्त्वादनुभवसत्त्वाद-भासोऽस्तीत्वतो ब्रह्मात्मैके विरोधाभावेन विषयप्रयोजनयोः संघात-शास्त्रमारभाषीयमिति सिद्धान्तभाष्यतात्पर्यं । एवत्र सूत्रेभार्यात् सूचिते विषयप्रयोजने प्रतिपाद्य तद्देतुमध्यासं ज्ञात्वासमावनाप्रमाणैः साधयितुं ज्ञात्यां एच्छति । आहेति । किंचक्षुब्दकोऽध्यास इत्याह पूर्व-वादीत्वर्थः । अस्य शास्त्रस्य तत्त्वनिर्णयप्रधानत्वेन वादकायात्मेतत्त्वार्थं आहेति परोत्तिः । “आहेत्वादि” “कथं पुनः प्रत्यगात्मनीत्वन्तं” प्राग-भासजक्षुब्दपरं भाष्यं तदारभ्य संभावनापरं । “तमेतमविद्याख्यं” इत्यारभ्य “सर्वज्ञोकप्रत्यक्ष” इत्यन्तं प्रमाणपरमिति विभागः । ज्ञात्वमाह । उच्यते स्मृतिरूपं इति । अध्यास इत्यनुषङ्गः । अत्र परचावभास इत्येव ज्ञात्यां । शिष्टं पदद्वयं तदुपपादनार्थं । तथाहि अवभास्यात इत्यवभासो रजताद्यर्थः तस्यायोग्यमधिकरत्वं परचपदार्थः । अधिकरजस्यायोग्यत्वारोप्यात्मनाभावत्वं तदत्त्वं वा ? तथा चैकावच्छेदेन स्वसंबूद्ध्यमाने खात्वनाभाववति अवभास्यत्वमध्यत्वमित्यर्थः । इदत्र साधनाद्यधाससाधारणं लक्ष्यत्वं । संयोगेऽतिश्यासिनिरासाय एकावच्छेदेनेति । संयोगस्य स्वसंबूद्ध्यमाने दृक्षे खात्वनाभाववत्वव-भास्यत्वेऽपि खात्वनाभावयोर्मूलाग्रावच्छेदकभेदान्तातिश्यासिः । पूर्वं खाभाववति भूतजे पञ्चादानीते घटो भातीति घटेऽतिश्यासिनिरा-साय खसंबूद्ध्यमान इति पदं । तेवावभासकाळे प्रतियोगिसंसर्गस्य विद्यमानत्वाच्चते इति नातिश्यासिः । भूत्वावच्छेदेनावभास्यगच्छेति-श्यासिवारकाय खात्वनाभाववतीति पदं । शुक्लाविदन्वावच्छेदेन रज-तसंसर्गकाळेऽत्यन्ताभावोऽस्तीति नात्यासिः । गच्छस्य ज्ञात्वासमव-शुक्लौ रजतस्य सामग्र्यभावेन संसर्गासत्त्वात् । न च सर्वमात्रासत्त्व-

रूपः परच पूर्वदृष्टावभासः । तं केचिद् “अन्यतान्वधर्माधास”

अतस्यैव परच शुक्लाववभास्यत्वेनाभ्यक्तिरिति वाचं अन्यथाख्या-
तिप्रसङ्गादित्वत आह । स्मृतिरूप इति ॥ स्मर्यते इति स्मृतिः सत्यर-
जतादिः तस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः स्मर्यमाणसदृश इत्यर्थः ।
सादृश्वाक्षाया स्मर्यमाणादारोप्यस्य भेदान्नान्यथाख्यातिरित्युक्तं भवति ।
सादृश्वामुपपादयति । पूर्वदृष्टेति । दृष्टं दर्शनं संखारदारा पूर्व-
दर्शनादवभास्यत इति पूर्वदृष्टावभासः । तेन संखारजन्मज्ञानविष-
यत्वं स्मर्यमाणादोप्ययोः सादृश्वामुक्तं भवति स्मर्यादोप्ययोः संखार-
जन्मत्वात् । न च संखारजन्मत्वादारोप्यस्य स्मृतित्वापक्षिरिति वाचं
दोषसंप्रयोगजन्मत्वस्यापि विवक्षितत्वेन संखारमात्रजन्मत्वाभावात् ।
अत्र संप्रयोगशब्देन अधिष्ठानसामान्यज्ञानमुच्यते । अहम्हाराध्यासे
इत्तिथसंप्रयोगाज्ञानभावात् । एवम् दोषसंप्रयोगसंखारवक्ष्यादौ
रजतमुत्पद्ममत्तोति परच परावभास्यत्वक्षम्भुपपद्मिति स्मृतिरूप-
पूर्वदृश्वपदाभ्यामुपपादितं । अच्ये तु “ताभ्यां दोषादित्रयजन्मत्वं कार्या-
भासवक्ष्यमुक्तं” इत्याज्ञः । अपरे तु “स्मृतिरूपः स्मर्यमाणसदृशः”
सादृश्वाप्रमाणाजन्मज्ञानविषयत्वं, स्मृत्यादीपयोः प्रमाणाजन्मत्वात्
पूर्वदृष्टपदं तत्त्वातीवपरं, अभिनवरजतादेः पूर्वदृश्वाभावात्;
तथाच प्रमाणाजन्मज्ञानविषयत्वे सति पूर्वदृश्वज्ञातीयत्वं प्रातीतिका-
भासवक्ष्यताभ्यामुक्तं; परचावभासशब्दाभ्यामध्यासमात्रक्षम्भवं व्या-
ख्यातमेव ; तच स्मर्यमाणगङ्गादावभिनवघटे चार्तिथास्तिनिरासाव
प्रमाणेत्रादिपददयं” इत्याज्ञः । तचार्थाध्यासे स्मर्यमाणसदृशः परच
पूर्वदर्शनादवभास्यत इति योजना । ज्ञानाध्यासे तु स्मृतिसदृशः परच
पूर्वदर्शनादवभास्यत इति वाचं योजनीयं इति संक्षेपः । ननु अध्यासे
वादिविप्रियत्तेः कथमुक्तज्ञानसिद्धिरित्याशङ्काधिष्ठानारोप्यस्यरूप-
विवादेऽपि “परच परावभास” इति लक्षणे संवादाद्यक्षिभिः स्मा-
षिष्ठाने मिथ्यार्थावभाससिद्धेः सर्वतत्त्वसिद्धान्त इदं ज्ञानसिद्धिरिति मत्वा
अन्यथात्मखातिवादिनोर्मतमाह । तं केचिदिति । केचिदन्यथाख्याति-
वादिनोर्मत शुक्लाववन्धर्मस्य स्वावयवधर्मस्य देशान्तरस्यरूपादे-
रभास इति बदन्ति । आत्मखातिवादिनस्तु वाच्यशुक्लादौ बुद्धिरूपा-

इति वदन्ति । केचिच्चु “यत्र यदध्यासस्तदिवेकाग्रहनिवन्धनो भ्रम” इति । अन्ये तु “यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षत” इति । सर्वथापि लन्वस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति । तथाच लोकेऽनुभवः “शुक्लिका हि रजतवदवभासते एकशब्दः सदितीयवद्” इति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽथासो विषयधर्माणां ? सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विष-

त्वनो धर्मस्य रजतस्याध्यास आन्तरख्य रजतस्य वह्निर्वदवभास इति वदन्तोत्थः । आत्मातिमतमाह ॥ केचिदिति ॥ यत्र यस्याध्यासो लोकसिङ्गतयोरर्थयोऽस्तद्वियोऽच भेदायहे सति तन्मूलो भ्रमः, इदं रूप्यमिति विशिष्टश्ववहार इति वदन्तोत्थः । तैरपि विशिष्टश्ववहारान्यथानुपपत्त्या विशिष्टभास्ते: स्त्रीकार्यत्वात् परच परावभाससमतिरिति भावः । शून्यमतमाह ॥ अन्ये त्विति ॥ तस्यैवाधिष्ठानस्य शूक्लादेविष्परीतधर्मत्वकल्पनां विपरीतो विरुद्धो धर्मो यस्य तद्वावस्थस्य रजतादेवत्वन्तासतः कल्पनामाचक्षत इत्थर्थः । एतेषु मतेषु परच परावभासत्वकल्पनसंवादमाह ॥ सर्वथापि त्विति । अन्यथाख्यातित्वादिप्रकारविवादेऽप्यथासः परच परावभासत्वकल्पनां न जहातीत्थर्थः । शूक्लवपरोक्तस्य रजतस्य देशान्तरे बुद्धौ वा सत्त्वायोगात् शून्यत्वं प्रत्यक्त्वायोगात् शूक्लो सत्त्वे बाधायोगान्मिथ्यात्मेवेति भावः । आरोप्यमिथ्यात्मेन युक्त्यपेक्षा तस्मानुभवसिङ्गतादित्याह ॥ तथा चेति ॥ बाधन्तरकाणीनोऽयमनुभवः । तत्पूर्वं शूक्लिकात्मज्ञानायोगात् रजतस्य बाधप्रत्यक्त्वसिङ्गं मिथ्यात्मं च वच्छब्देनोचते । आत्मनि निरूपाधिकेऽह्नाराध्यासे दृष्टान्तमुक्ता ब्रह्मजीवान्तरभेदस्याविद्याद्युपाधिकस्याध्यासे दृष्टान्तमाह ॥ एक इति । द्वितीयचक्रसहितवदेक रवाङ्गुल्या द्विधाभातीत्थर्थः । लक्षणप्रकारगोपसंहारार्थ इतिशब्दः । भवत्वधासः शूक्लादौ, आत्मनि तु न संभवतीत्वाद्विपत्ति । कथं पुनरिति । यत्रापरोक्ताध्यासाधिष्ठानत्वं तचेन्द्रियसंयुक्तत्वं विषयत्वेति आत्मिः शूक्लादौ दृष्टा । तच आपकाभावादात्मगेऽधिष्ठानत्वं न संभवतीत्वभिप्रत्याह ॥

चान्तरमध्यस्थति । युग्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनो विषयत्वं ब्रवीषि । उच्चते । न तात्रदयमेकान्तेनाविषयः । अस्तु-
प्रत्ययविषयत्वात्, अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । न चाय-
मस्मि निचमः “पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यस्थित-
यमिति” । अप्रत्यक्षेऽपि द्वाकाशे बालास्तत्त्वमस्तिनाशाध्य-

प्रत्यगात्मनीति । प्रतीचि पूर्ण इन्द्रियागाम्हे विषयस्याहङ्कारादेत्तद्भ-
र्माकाशाध्यासः कथमित्यर्थः । उक्तव्याप्तिमाह । सर्वो हीति । पुरोऽवस्थितत्वमित्यसंयुक्तत्वं । जन्मात्मनोऽप्यधिष्ठानत्वार्थं विषयत्वादिक-
मस्थित्यत आह ॥ युग्मदिति ॥ इदं प्रत्ययानहस्य प्रत्यगात्मनो “न चक्षु-
षा मरुष्यत” इत्यादि अुतिमनुष्यत्वं त्वमविषयत्वं ब्रवीषि । संप्रत्यध्यास-
क्षेमेन विषयत्वाङ्गीकारे अुतिसिद्धान्तयोर्बाधः स्यादित्यर्थः । आत्म,
न्यध्याससंभावनां प्रतिजानीते । उच्चते इति । अधिष्ठानादीप्ययोरेते,
कस्मिन् ज्ञाने भासमानत्वमात्रमध्यासयापकं, तत्र भानप्रयुक्तसंशय-
निवृत्यादिप्रकल्पभाकृतं, तदेव भानभिन्नत्वघटितं विषयत्वं, तत्र व्यापकं
गैरवादिति मत्वाह । न तावदिति । अयमात्मा नियमेनाविषयो न
भवति तत्र हेतुमाह । अस्तु दिति । अस्तुत्प्रत्ययोऽहमित्यध्यासत्तत्र
भासमानत्वादित्यर्थः । अस्तु दर्थस्थितात्मा प्रतिवाक्षतत्वेन यत्र प्रतीयते
सेऽप्युम्भृत्ययोऽहङ्कारत्तत्र भासमानत्वादिति वार्थः । न चाध्यासे सति
भासमानत्वं, तस्मिन् सति स इति परस्पराश्रय इति वाच्यं अनादित्वात् ।
पूर्वाध्यासे भासमानात्मन उत्तराध्यासाधिष्ठानत्वसम्बवात् ।

नन्यहमित्यहङ्कारविषयकभानरूपस्यात्मनो भासमानत्वं कथं ?
तदिष्यत्वं विना तस्मिन्नभाक्षायोगादित्यत आह । अपरोक्षत्वाचेति ।
चक्षुवृद्धः शङ्खानिरासार्थः । खप्रकाशकत्वादित्यर्थः । खप्रकाशत्वं साध-
यति । प्रत्यगिति । आवाजप्रद्युतमात्मनः संशयादिशून्यत्वेन प्रसिद्धेः
खप्रकाशत्वमित्यर्थः । अतः खप्रकाशत्वेन भासमानत्वादात्मनोऽध्यासा-
धिष्ठानत्वं संभवतीति भावः । यदुक्तमपरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वस्येन्द्रि-
यसंयुक्ततया ग्राह्यत्वयापकमिति तचाह । न चायमिति । तत्र हेतु-
माह । अप्रत्यक्षेऽपीति । इन्द्रियागाम्हेऽपीत्यर्थः । वाका अविवेकिनः

न्ति । एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माधासः । तमेतमेवं स-
ज्ञानमध्यामं पण्डिता “अविद्या” इति मन्यन्ते, तद्विवेकेन च वस्तु-
स्त्रूपावधारणं “विद्याम्” आङ्गः । तच्चैव सति यत्र यदध्यास-
स्त्रात्मतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमानेणापि स न सम्बन्धते । तमे-
तमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराधासं पुरकृत्य सर्वे प्रमा-

तलमिन्नीलकटाइकल्पं नभो मजिनं पीतमिवेवमपरोऽक्षमध्यस्थन्ति ।
तच्चेक्षयाद्धत्वं नास्तीति अभिचारान्न आसिः । एतेनात्मानात्मगोः
सादृश्यभावान्नाथास इत्यपात्मं । गोलनभसोक्तदभावेऽप्यथासदर्श-
नात् । सिद्धान्त आलोकाकारचाच्छुष्टवृत्तिव्यक्तसात्त्विवेदत्वं नभसि हति
ज्ञेयं । संभावनां निगमयति । एवमिति । ननु ब्रह्मज्ञाननाश्वत्वेन
सूचितामविद्यां हित्वा अथासः किमिति वर्ष्यत इत्यत आह । तमे-
तमिति । आक्षित्वं समाहितमुक्त्वालक्षणत्वात्तितमध्यासमविद्याकार्य-
त्वादविद्येति मन्यन्त इत्यर्थः । विद्यानिवर्त्तताचास्याविद्यात्मित्वाह ।
तद्विवेकेनेति । अथर्त्वनिषेधेनाधिष्ठानस्त्रूपगिर्द्वारणं विद्यामध्या-
सनिवर्त्तिकामाङ्गरित्वर्थः । तथापि कारणाविद्यां वृक्षा कार्याविद्या
किमिति व ते तत्त्वाह । तचेति । तस्मिन्नध्यासे उक्तन्यायेनाविद्या-
त्वामके सतीत्वर्थः । मूलाविद्यायाः सुषुप्तावनर्थत्वादर्शनात् कार्यात्मगा-
तस्या अर्थत्वज्ञापनार्थं तद्विवेति भावः । अथर्त्वतगुणदेवाभ्या
अधिष्ठानं न क्षिप्यत इत्यत्त्वरार्थः । एवमध्यासस्य लक्षणसंभावने
उक्ता प्रमाणमाह । तमेतमिति ॥ तं वर्ष्यतमेतं सात्त्विप्रत्यक्षसिद्धं पुर-
खूत्व इतुं छत्वा लौकिकः कर्मशारीयो मोक्षशास्त्रीयज्ञेति चिविधो
अवहारः प्रवर्त्तत इत्यर्थः । तत्र विधिनिषेधपराणि कर्मशास्त्राण्युग्मे-
दादीनि, विधिनिषेधश्रून्यप्रत्यग्ब्रह्मपराणि मोक्षपराणि वेदान्तवा-
क्तानीतिविभागः । एवं अवहारेतुलेनाध्यासे प्रत्यक्षसिद्धेऽपि प्रमा-
णात्मरं एक्षति ॥ कथं पुनरिति । अविद्यावानहसितव्यासवानात्मा-
प्रमाता सविषय आभ्याय येषां तानि अविद्याविद्यविषयायोति वियहः ।
तत्त्वप्रमेयव्यवहारेतुभूतायाः प्रमाया अथासात्मकप्रमात्राश्रितत्वात्
प्रमाणानामविद्याविद्यविषयत्वं व्यद्यपि प्रत्यक्षं तथापि पुनरपि कथं ज्ञेन

षप्रमेवव्यवहारा सौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः । सर्वाणि च
आस्ताणि विधिप्रतिषेधमोच्चपराणि । कथं पुनर्विद्यावदिष्य-
याणि प्रत्यचादीनि प्रमाणानि आस्ताणि चेति? उच्चते ।
देहेन्द्रियादिष्यहं ममाभिमानरहितस्य प्रमाणत्वानुपपत्तौ प्र-
माणप्रवृत्त्यनुपपत्तौः । न होन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यचादिव्यवहा-
रः सम्बवति । न चाधिष्ठानमन्नरेणेन्द्रियाणां व्यापारः* सम्बवति ।

प्रमाणेनाविद्यावदिष्यत्वमिति योजना । यदाऽविद्यावदिष्यत्वादि कथं
प्रमाणानि स्तुः? आश्रयदोषादप्रामाण्यापत्तेन्दित्याक्षेपः । तच प्रमाणप्रत्ते
व्यवहारार्थापत्तिं तस्मिन्दक्षकानुमानस्त्राह ॥ “उच्चते” इत्यादिना “तस्मात्”
इत्यनेन । देवदत्तकर्त्रको व्यवहारलक्षदीयदेहादिष्यहंमाध्यासमूल-
सदन्वयत्वतिरेकेणानुसारिलात्, यदित्यं तत्तथा । यथा मन्मूलो घट
इति प्रयोगः । तत्र यतिरेकं इर्षयति । देहेति । देवदत्तस्य सुषुप्ताव-
धासाभावे व्यवहाराभावो दृष्टः, जाग्रत्स्खप्रयोरथासे सति व्यवहार
इत्यन्वयः स्फुटत्वामोक्तः । अनेन लिङ्गेन चारणतयाध्यासः सिद्धिति,
व्यवहाररूपकाण्यानुपपत्ता वेति भावः । न नु मनव्यावादिजातिमिति
देहेऽमित्यभिमानमाचाह्यवहारः सिद्धितु किमिन्द्रियादिषु ममाभि-
मानेनेत्राशस्त्राह । न हाति । इन्द्रियपदं लिङ्गादेरप्युपकृष्टं प्रत्य-
क्षादीवा॒दिपदप्रयोगात् । तथाच प्रवृत्त्यलिङ्गादिप्रयुक्तो यो व्यवहारो
प्रस्तु अनुमाता ओताऽऽमित्यादिरूपः स इन्द्रियादीनि ममतास्यदा-
न्वयहीला न सम्भवतीत्यर्थः । यदा तानि ममतेनानुपादाय यो व्यव-
हारः स नेति योजना । पूर्वचानुपादानासम्भवक्रिययोरेको व्यवहारः
वर्त्ता इति लक्षप्रत्ययः साधुः । उत्तरत्वानुपादानव्यवहारयोरेकात्मकर्त-
वत्वात् तत्साधुत्वमिति भेदः । इन्द्रियादिषु ममेवधासाभावेऽन्वादे-
रिव इकृत्वादिष्यवहारो न स्यादिति भावः । इन्द्रियाध्यासेनैव व्यव-

* व्यवहारः = सं० पु० पाठः ।

न चानधस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद् व्याप्रियते । न चैतस्मिन्
सर्वस्मिन्ब्रह्मत्यासङ्गस्तात्मनः प्रमाणत्वमुपपद्यते । न च प्रमाणत्व-
मन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति । तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्य-
क्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति । पश्चादिभिर्शाविशेषात् ।
यथा हि पश्चादयः शब्दादिभिः श्रोतादीनां सम्बन्धे सति

इहारादलं देहाध्यासेनेत्यत आह ॥ न चेति ॥ इन्द्रियाखामधिष्ठानं आ-
श्रयः शरीरमित्यर्थः । नन्दस्त्वात्मना संयुक्तं शरीरं तेषामाश्रयः किम-
धासेनेत्यत्त्राह ॥ न चानधस्तात्मभावेनेति ॥ अनधस्त आत्मभावः
आत्मतादात्म्यं यस्मिन् सेनेत्यर्थः । “असङ्गो हि” इति श्रुतेराध्यासिक
एव देहात्मनोः सम्बन्धो न संयोगादिरिति भावः । नन्दात्मनो देहा-
दिभिराध्यासिकसम्बन्धोऽपि मालु । खत्स्वेतनतयाप्रमाणत्वोपपत्तेः, न
च सुषुप्तौ प्रमाणत्वादस्ति । करणोपरमादिति तत्राह ॥ न चैतस्मिन्द्विति ॥
प्रमाश्रयत्वं हि प्रमाणत्वं । प्रमा यदि नित्यचित्तमाचं तर्ह्याश्रयत्वायोगः,
करणवैर्यर्थस्तु । यदि वृत्तिमाचं, जगदान्धप्रसङ्गः वृत्तेजंडत्वात्, अतो
हत्तीजो बोधः प्रमा, तदाश्रयत्वमसङ्गस्त्वात्मनो वृत्तिमन्त्वादात्म्या-
धासं विना न सम्भवतीति भावः । देहाध्यासे तद्भास्त्वासे चासतीत्य-
क्षरार्थः, तर्ह्यात्मनः प्रमाणत्वं मालु इति वदन्तं प्रत्याह ॥ न चेति ॥ तस्मा-
दात्मनः प्रमाणत्वादित्यवहारार्थमधासोऽङ्गोकर्त्तव्य इत्यनुमानार्थापत्त्योः
फलमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ प्रमाणसत्त्वादित्यर्थः । यदा प्रमाण-
प्रश्नं समाधायाक्षेपं परिहरति ॥ तस्मादिति ॥ अहमित्यथासत्य प्रमाच-
न्तर्गतत्वेनादेष्वत्वादविद्यावदाश्रयाण्यपि प्रमाणान्वेदेति योजना । सति
प्रमातरि पश्चाद्वनदोष इत्युच्यते यथा काचादि, अविद्या तु प्रमा-
चन्तर्गतत्वात् दोषः, येन प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं भवेदिति भावः । ननु
यदुक्तमन्ययश्चित्तेकाभ्यां व्यवहारोऽध्यासकार्यं इति तद्युक्तं विदुषाः
मध्यासाभावेऽपि व्यवहारद्वयेऽत्यत आह ॥ पश्चादिभिर्ष्वति ॥ “च”
शब्दः शक्तानिरासार्थः । किं विद्यत्वं “ब्रह्मासीति” साक्षात्कारः? उत
यौक्तिकमात्मानात्मभेदज्ञानं? आद्ये “बाधिताध्यासानुशस्य व्यवहार”
इति समन्वयस्तुचे वक्ष्यते । द्वितीये परोऽक्षाङ्गानस्यापरोक्तभान्यनिवर्तक-

इष्टादिविज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो निवर्त्तने अनुकूले च प्रवर्त्तने, यथा दण्डोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हनुमय-मिष्ठतोनि पलायितुमारभन्ते, हरितवणपूर्णपाणमुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखीभवन्ति, एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टी-नाकोऽतः खड्गोद्यतकरान् बलवत उपलभ्य ततो निवर्त्तने, तदिपरीतान् प्रति अभिमुखीभवन्ति । अतः समानः पश्चादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः । पश्चादीनास्त्र प्रसिद्धु एवाविवेकपूर्वकः प्रत्यचादिव्यवहारः तत्सामान्यदर्शनाद्युत्पन्निमतामपि पुरुषाणां प्रत्यचादिव्यवहारस्त्वालः समान इति निश्चीयते ।

तात् विवेकिनामपि यवहारकाले पश्चादिभिर्विशेषादध्यासवच्छेन तुल्यताद्यवहारोऽथासकार्यं इति युक्तमित्यर्थः । अत्रायं प्रयोगः विवेकिनोऽुज्ञासवन्तो यवहारत्वात् पश्चादिविदिति । तत्र संयहवाक्यं आकुर्वन् दृष्टान्ते हेतुं स्फुटयति ॥ यथाहीति ॥ विज्ञानस्यानुकूलत्वं प्रतिकूलत्वं चेष्टानिष्टसाधनगोचरत्वं, तदेवोदाहरति ॥ यथेति ॥ अयं दद्धो मदनिष्टसाधनं दण्डत्वात् अनुभूतदण्डवत् । इदं द्वयं इष्टसाधनं अनुभूतजातीयत्वात् अनुभूतदण्डवत् इत्यनुमाय यवहरन्तीत्यर्थः । अधुना हेतोः पद्धतिर्मतामाह ॥ एवमिति ॥ व्युत्पन्नचित्ता अपीत्य-व्ययः । विवेकिनोऽपीत्यर्थः । फलितमाह ॥ अत इति ॥ अनुभववलादित्यर्थः । समान इति ॥ अध्यासकार्यत्वेन तुल्य इत्यर्थः । नन्दस्माकं प्रदत्तिरथ्यासादिति न पश्चादयो ब्रुवन्ति, नार्यं परेषामेतत् प्रत्यक्षं; अतः साधविकलो दृष्टान्त इति नेत्राह । पश्चादीनाचेति । तेषामालानामगोच्चानमाचमत्ति न विवेकः, उपदेशाभावात्, अतः सामयीसच्चादध्यासस्त्वां प्रसिद्ध इत्यर्थः । निगमयति ॥ तत्सामान्येति ॥ तैः पश्चादिभिः सामान्यं यवहारवत्त्वं तस्य दर्शनादिवेकिनामप्ययं यवहारः समान इति निश्चीयत इति सम्बन्धः । समानत्वं यवहारस्याभ्यासकार्यत्वेनेत्युक्तं पुरस्त्वात् । तत्रोक्तान्यव्यव्यतिरेकौ स्मारयति ॥

आख्यो तु व्यवहारे च यदि पुद्गुर्बकारी नाविदिलात्मनः
परस्पोकसमन्वयमधिक्रियते, तथापि न वेदान्तवेद्यमशनाया-
द्यतीतमपेतब्रह्मचारिभेदमसंसार्यात्मतत्त्वमधिकारेऽपेत्यते ।
अनुपयोगादधिकारे विरोधाच्च । प्राक् च तथाभूतात्मविज्ञा-
नात् प्रवर्त्तमानं आख्यमविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्त्तते । तथा हि
ब्राह्मणो यजेतेत्यादीनि आख्याणि आत्मनि वर्णाश्रमवदोऽवस्था-
दिविज्ञेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्त्तन्ते । अध्यासो नाम “अतस्मिंसहु-
द्विरिति” अवोचाम । तद्यथा पुत्रभार्यादिषु विकसेषु मकसेषु

तत्त्वाच इति । तस्याध्यासस्य काल एव कालो यस्य स तत्त्वातः ।
यदा अध्यासत्तदा व्यवहारः । तदभावे सुषुप्तो तदभाव इत्युक्तान्वया-
दिमानिति यावत । अतो व्यवहारजिङ्गादिवेक्षिनामपि देहादिष्वह-
ममाभिमानोऽल्पीत्यनवद्य । ननु लौकिकस्य व्यवहारस्याध्यासिकत्वेऽपि
ज्योतिषोमादिव्यवहारस्य नाध्यासजन्यत्वं, तस्य देहातिरिक्तात्मज्ञा-
नपूर्वकत्वादित्ताशक्ष्य हेतुमङ्गोकरोति । आख्यो यति । तद्विं कथं
वैदिककर्मजोऽध्यासजन्यत्वसिद्धिरिक्ताशक्ष्य किन्तत्र देहान्यात्मधीमा-
त्रमपेक्षितं उत आत्मतत्त्वज्ञानं? आद्ये तस्याध्यासाबाधकत्वात् तत्सि-
ड्डिरित्वाह । तथापोति । न द्वितीय इत्याह । न वेदान्त इति । द्वितीय-
पासादियस्तो ज्ञातिविशेषवानहूँ संसारोति ज्ञानं कर्मण्यपेक्षितं न
तदिपरीतात्मतत्त्वज्ञानं, अनुपयोगात् प्रवृत्तिवाधाचेत्यर्थः । आख्यो यक-
र्मजोऽध्यासजन्यत्वं निगमयति । प्राक् चेति । अध्यासे आगमं प्रमा-
दयति । तथा हीति । यथा प्रवृत्तानुमानार्थापत्तयोऽध्यासे प्रमाणं त-
थागमोऽपीत्यर्थः । “ब्राह्मणो यजेत्”“न ह वै खात्वा भिक्षेत्”“अष्टवर्ष-
मुपनयोत्”“क्षणकेशोऽप्योनादधीत” इत्यागमो ब्राह्मणादिपदैरधिका-
रित्वं वर्णाद्यभिमानिनमनुवदन् अध्यासं गमयतीति भावः। एवमध्यासे
प्रमाणसिङ्गेऽपि कस्य कुञ्चाध्यास इति जिज्ञासायां तमदाहर्त्तुं क्षम्यत्वं
स्फारयति । अध्यासो नामेति । उदाहरति । तद्यथेति । तस्यक्षम्यत्वं यथा

वा अहमेव विकलः सक्तो वेति वाच्यधर्मानात्मन्यथस्यति । तथा देहधर्मान् स्थूलोऽहं क्षेत्रोऽहं गौरोऽहं* तिष्ठामि गच्छामि अहम् चामि चेति । तथेन्द्रियधर्मान् मूकः कूपो बधिरः काणो ऽन्योऽहमिति । तथान्तःकरणधर्मान् कामसङ्कल्पविचिकित्साध्व-वसायादीन् । एवमहम्ब्रयिनमशेषस्त्रप्रचारसाक्षिणि प्रत्यग-त्मन्यथस्य तस्य प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकर-सादिव्यधस्यति । एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यासेऽमिथ्या-

स्य एवं भवति तथोदाक्षियत इत्यर्थः । स्वदेहद्वेदेन प्रत्यक्षाः पुच्छादयो वाच्याः, तद्भर्मान् साकल्यादीन् देहविशिष्टात्मन्यथस्यति, तद्भर्मज्ञा-नात् स्वस्मिंस्तत्त्वल्यधर्मान्धस्यतीत्यर्थः । भेदापरोक्तज्ञाने तद्भर्माध्या-सायोगात् अन्यथात्यात्यनक्षीकाराचेति इत्युच्चं । देहेन्द्रियधर्मात्मनो विशिष्टात्मन्यथस्यतीत्याह ॥ तथेति । क्षणत्वादिवर्मवतो देहादेरा-त्मनि तादाक्षयेन कल्पितत्वात्तद्भर्माः साक्षात्तात्मन्यथस्ता इति मन्त्रयं । अज्ञातप्रत्ययूपे साक्षिणि मनोधर्माध्यासमाह ॥ तथान्तःकरणेति । धर्माध्यासमुक्ता तद्वेव धर्मध्यासमाह ॥ एवमिति । अन्तःकरण-साक्षिणभेदेनाधस्य तद्भर्मान् कामादीन् अध्यस्यतीति मन्त्रयं । स्व-प्रचारा मनोरुक्तयः प्रातिलोम्येनासञ्जडदःखात्मकाइङ्गादादिविलक्षण-तया सञ्चितसुखात्मकत्वेनाच्चति प्रकाशेत इति प्रत्यक् । एवमात्मन्यनात्म-तद्भर्माध्यासमुदाहृत्यानात्मन्यात्मनोऽपि संख्यत्वेनाध्यासमाह ॥ तस्य-ति । अहमित्यध्यासे चिदात्मनो भानं वाच्यं, अन्यथा जगदान्धापत्तेः । न चानध्यस्ताध्यासे भानमस्ति । तस्माद्यजतादाविदम इवात्मनः संस-र्गाध्यास इत्युच्चः । “तद्विपर्ययेति” तस्याध्यस्त्वय जडस्य विपर्ययोऽधिष्ठानत्वं चैतन्यस्तु तदात्मना स्थितमिति यावत् । तत्राज्ञाने केवलात्मनः संसर्गः, मनस्यज्ञातस्य ज्ञानोपद्वितस्य देहादौ मनउपहितस्येति वि-शेषः । एवमात्मनि बुद्धाद्यध्यासात् कर्त्तव्यादिजाभः । बुद्धादौ चात्माध्या-साच्चैतन्यलाभ इति भावः । वर्णिताध्यासमुपसंहरति ॥ एवमर्यमिति ॥

* क्षेत्रोऽहं क्षेत्रोऽहं इति मुद्रित पुस्तके पाठः ।

प्रत्ययरूपः कर्ण्वलभोक्तृलप्रवर्त्तकः सर्वसोकप्रत्यक्षः । अस्थानर्थ-
हेतोः प्रहाणाय आत्मैकलविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आर-
भन्ते । यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथाच वयमस्यां

अनाद्यविद्यात्मकतया कार्याध्यासस्यानादित्वं अध्यासात् संखारत्त्वतो-
ध्यास इति प्रवाहतो नैसर्गिकत्वं । एवमुपादानं निमित्तस्त्रोक्तं भवति ।
ज्ञानं विना छंसाभावादानन्त्यं । तदुक्तं भगवद्वीतीसु । “न रूपमस्येह
तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्ज्ञ च सम्भविष्टेति” । हेतुमुक्ता खरूपमाह ।
मिथ्येति ॥ मिथ्या माया तथा प्रतीयते इति प्रत्ययः कार्यप्रपञ्चः, तत्पती-
तिष्ठेवेवं खरूपः इत्यर्थः । तस्य कार्यमाह ॥ कर्ण्वत्वेति ॥ प्रमाणं निगम-
यति ॥ सर्वेति ॥ साक्षिप्रत्यक्षमेवाध्यासधर्मियाहकं मानं, अनुमानादि-
कन्तु सभावनार्थमित्यभिप्रेत्य प्रत्यक्षोपसंहारः ज्ञातः । एवमध्यासं वर्ण-
यित्वा तत्साध्ये विषयप्रयोजने दर्शयति ॥ आस्येति ॥ कर्ण्वत्वाद्यनर्थहेतोर-
ध्यासस्य समूलस्यात्मनिकनाशो मोक्षः स केनेत्वत आह ॥ आत्मेति ॥
ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारस्य प्रतिपत्तिः अवगादिभिरप्रतिबन्धेन जाभ-
स्तस्या इत्यर्थः ॥ विद्यायां कारणमाह ॥ सर्व इति ॥ आरभन्ते अधीव
विचार्यन्ते इत्यर्थः । विचारितवेदान्तानां ब्रह्मात्मैक्यं विषयों मोक्षः
फलमित्युक्तं भवति । अर्थात्तद्विचारात्मकशास्त्रस्यापि ते एव विषयप्र-
योजने इति ज्ञेयं । ननु वेदान्तेषु प्राणाद्युपास्तीनां भानादात्मैष्यमेव
तेषामर्थ इति कथमित्यत आह ॥ यथा चेति ॥ शरीरमेव शरीरकं
कुत्सितत्वात्तिनिवासो शारीरको जीवत्तस्य ब्रह्मत्वविचारो मीमांसा
तस्यामित्यर्थः । उपास्तीनां चित्तैकाग्निदारात्मैक्यज्ञानार्थत्वात्तदाक्षाना-
मपि महातात्पर्यमैक्ये इति विवक्ष्यते । एवमध्यासेत्या ब्रह्मात्मैक्ये वि-
रोधाभावेन विषयप्रयोजनवच्चाच्छास्त्रमारभमणीयमिति दर्शितं ॥ * ॥
इति प्रथमवर्षकं ॥ * ॥ विचारस्य साक्षात्विषया वेदान्ताः, तेषां गतार्थत्वा-
गतार्थत्वाध्यामारभमसन्देहे ज्ञात्वस्य वेदस्य विधिपरत्वादिधेष्व “अथा-
तो धर्मजिज्ञासा” इत्यादिग्ना पूर्वतम्भेगा विचारितत्वादवगतार्थः * इत्य-
अवहितविषयाभावाद्वारम्भ इति प्राप्ते ब्रूते । वेदान्तेति । वेदान्तविष-

* एव वेदान्ता ८ साक्षात्कपुस्तके पाठः ।

आरीरकमीमांसार्थं प्रदर्शयिष्वामः । वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य
व्याचिख्यासितस्येदमादिमं सूत्रं ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति । १ ।

तत्राथशब्दं आनन्दर्थार्थः परिगृह्णते नाधिकारार्थः ब्रह्म-
जिज्ञासाया अनधिकार्यतात् । मङ्गलस्य च वाक्यार्थं समन्व-
याभावात् । अर्थान्तरप्रयुक्त एव हि अथशब्दः अत्या मङ्गल-

यक्षपूजितविचारात्मकशास्त्रस्य व्याख्यातुभिष्टस्य सूत्रसम्भर्मस्येदं प्रथ-
मसूत्रमित्वर्थः । यदि विधिरेव वेदार्थः स्यात्तदा सर्वज्ञो वादरायणो
ब्रह्मजिज्ञासासां न ब्रूयात्, ब्रह्मणि मानाभावात् । अतो ब्रह्मणो जिज्ञास्य-
लोक्या केनापि तन्मेघानवगतब्रह्मपरवेदान्तविचार आरभणीय इति
सूत्राहर्शयति । तच “व्याचिख्यासितस्य” इति पदेन भाष्यकारी बभाषे
॥०॥ इति द्वितीयवर्षकं ॥०॥ एवं वर्णकद्वयेन वेदान्तविचारस्य कर्त्तव्य-
तायां विषयप्रयोजनवत्त्वं अगतार्थत्वं इतेदयं सूत्रस्यार्थिकार्थं व्या-
ख्यायात्तरव्याख्यामारभमाणः पुनरप्यधिकारिभावाभावाभ्यां शास्त्रार-
मसन्देहे सति अथशब्दस्यानन्तर्यार्थक्षेत्रायां अधिकारिणं साधयति ॥
“तत्राथशब्द” इति । सूत्र इत्यर्थः । “मङ्गलानन्तरारभप्रश्नकात्स्वर्ण्यव्यष्ठो
चयेति” अथशब्दस्य बहुवृत्ताः सन्ति । तत्राथ “योगानुशासन” इत्यत्र
सूत्रे यथा अथशब्दं आरभार्थकः योगशस्त्रमारभत इति तद्वत् किं
न स्यादित्यत आह ॥ नाधिकारार्थं इति ॥ अयमाश्यः । किं जिज्ञा-
सापदं ज्ञानेच्छापरं उत विचारविलक्षकं? आद्येऽथशब्दस्यारभार्थत्वे
ब्रह्मज्ञानेच्छाऽऽरभत इति सूत्रार्थः स्यात् स चासङ्गतः । तस्यानारभ-
त्वात् । न हि प्रव्यधिकरणं इच्छा क्रियते किन्तु तया विचारः । न
द्वितीयः । कर्त्तव्यपदाध्याहारं विना विचारलक्षकत्वायोगात् । अथा-
इते च तेनैवारभोक्तेरथशब्दवैयर्थ्यात् किन्वधिकारिसिद्धार्थमानन्त-
र्यार्थतैव युक्तेति । अधुना सम्भावितमर्थान्तरं द्रुष्यति ॥ मङ्गलस्येति ॥
वाक्यार्थो विचारकर्त्तव्यता । न हि तत्र मङ्गलशब्दस्य कर्त्तव्यादिनान्य-
योऽस्तीत्यर्थः । ननु सूत्रज्ञता शास्त्रादौ मङ्गलं कार्यमिति अथशब्दः

प्रयोजने भवति । पूर्वप्रकृतापेच्छायास्य फलत आनन्दर्थार्थ-
तिरेकात् । सति चानन्दर्थार्थते यथा धर्मजिज्ञासापूर्वदृत्तं-
वेदाध्यनं नियमेनापेच्छते, एवं ब्रह्मजिज्ञासापि यत्पूर्व-
दृत्तं नियमेनापेच्छते तद्वक्त्वं । स्वाध्यायानन्दर्थं तु समाप्तं ।

प्रयुक्त इति चेत् सत्यं । न तस्यार्थो मङ्गलं किन्तु तच्छब्दमुच्चारणस्य
मङ्गलकृत्यं करोति तदर्थस्वानन्दर्थमेवेत्याह । अर्थान्तरेति । अर्था-
न्तरं आनन्दर्थं । श्रुत्या अवग्नेन शश्वीजादिनादश्ववदाश्वाराथश-
ब्दयोः अवग्नं मङ्गलप्रलक्षं ।

“ॐकारस्याथशब्दस्य हावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

करणं भित्ताविनिर्यातौ तस्माच्माङ्गजिकाविमौ ॥”

इति स्मरणादिति भावः । ननु प्रपञ्चो मिथ्येति प्रकृते सति, अथ मतं ।
प्रपञ्चः सत्य इत्यत्र पूर्वप्रकृतार्थादुत्तरार्थस्यार्थान्तरत्वार्थोऽथशब्दो दृष्टः ।
तथाच त्रिं न स्यादित्यत आह । पूर्वेति । फलतः फलस्येत्यर्थः । ब्रह्म-
जिज्ञासायाः पूर्वं अर्थविशेषः प्रकृतो नास्ति वस्मात्स्या अर्थान्तरत्व-
मध्यशब्देनोचेत् । यतः कुतस्मिदर्थान्तरं सूचकाता न वक्तव्यं, फलाभावात् ।
यदि फलस्य जिज्ञासापदोक्तकर्त्तव्यविचारस्य इतुत्वेन यत्पूर्वं प्रकृतं
सदपेक्षास्त्राति अपेक्षाबलात् प्रकृतहेतुमाक्षिप्य ततोऽर्थान्तरत्वमुच्येत,
तदर्थान्तरत्वमानन्दर्थ्येऽन्तर्भवेति हेतुफलभावज्ञानायानन्दर्थस्यावश्यं
वाच्यत्वात् । तस्मादिदर्मर्थान्तरमित्युक्ते तस्य हेतुत्वाप्रतीतेः । तस्मादि-
दर्मनन्तरमित्युक्ते भवत्येव हेतुत्वप्रतीतिः । न चाच्चादनन्तरो गैरि-
त्यत्र हेतुत्वभावनापत्तिरिति वाच्यं । तयोर्देशतः कालतो वा व्यवधाने-
नानन्दर्थस्यामुख्यत्वात् । अतः सामयीफलयोरेव मुख्यमानन्दर्थं, अव्य-
वधानात् । तस्मिन्मुक्ते सत्यर्थान्तरत्वं न वाच्यं ज्ञातत्वादैफल्याचेति
भावः । फलस्य विचारस्य पूर्वप्रकृतहेत्यपेक्षाया बलादर्थान्तरत्वं तस्या-
नन्दर्थाभेदात् न पृथग्यथशब्दार्थत्वमित्यध्याहत्य भाव्यं योजनीयं । यदा
पूर्वप्रकृतेऽर्थेऽपेक्षा यस्या अर्थान्तरतायास्तस्याः फलं ज्ञानं तदाशाऽ
नन्दर्थाच्यतिरेकात्मज्ञाने तस्याः ज्ञानंतोऽन्तर्भावान्नाथशब्दार्थतेवर्थः ।
नन्दानन्दर्थार्थकत्वेऽप्यानन्दर्थस्यावधिः क इत्याशङ्काह ॥ सति चेति ॥

नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यां विशेषः । न । धर्मजिज्ञासायाः प्राग-
षधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । यथा च * हृदयाद्यवदा-
नानामानन्तर्यनियमः क्रमस्य विवक्षितत्वात्, न तथेह क्रमो

वद्विषमेन पूर्वं वृत्तं पूर्वभावि असाधारणकारणं पुष्कलकारणमिति
वावत्, तदेवावधिरिति वक्तव्यमित्यर्थः । नन्वस्तु धर्मविचार इव
ब्रह्मविचारे उपि वेदाध्ययनं पुष्कलकारणमित्यत आह ॥ साधावेति ॥
समानं ब्रह्मविचारे साधारणकारणं न पुष्कलकारणमित्यर्थः । ननु
संयोगएत्यक्त्वन्यायेन “यज्ञेन दानेन” इत्यादिश्रुत्या “यज्ञादिकर्मांज्ञा
ज्ञानाव विधीयन्ते” इति सर्वापेक्षाधिकरणे वक्षते । तथा च पूर्वत-
त्वेष तदवबोधः पुष्कलकारणमिति शङ्खते ॥ नन्विति ॥ इह ब्रह्मजि-
ज्ञासायाः । विशेषोऽसाधारणं कारणं ॥ “एकस्य तु भयत्वे संयोगपूर्ण-
त्वं” इति जैमिनिस्तुतं । तदर्थस्तु । एकस्य कर्मण उभयत्वे उनेषपक्ष-
समस्ये संयोगः, उभयसमन्वयोधकं वाक्यं तस्य एथत्वं भेदः सहेतुः ।
वत्साचापि ल्योतिष्ठोमादिकर्मज्ञा खर्गादिपक्षकानामपि “वज्ञेन
दानेन” इत्यादि वचनात् ज्ञानार्थत्वेति परिहरति ॥ नेत्रादिना ॥
अयमाश्रयः । न तावत् पूर्वतत्त्वस्य न्यायसहस्रं ब्रह्मज्ञाने तद्विचारे वा
पुष्कलं कारणं, तस्य धर्मनिर्संयमावहेतुत्वात्, नापि कर्मनिर्संयः,
तस्यानुष्ठानहेतुत्वात् । न हि धूमाग्न्योरिव धर्मब्रह्मयोर्बात्मिरस्ति, यथा
धर्मज्ञानाद् ब्रह्मज्ञानं भवेत् । यद्यपि शुद्धिविवेकादिहारा कर्मांज्ञि
इत्यवक्तव्यापि तेषां नाभिकारिविशेषशत्वं, अज्ञातानां तेषां जन्मान्त-
रक्षतानामपि फलहेतुत्वात् । अर्धकारिविशेषशत्वं ज्ञायमानं प्रवृत्ति-
पुष्कलकारणमानन्तर्यावस्थितेन वक्तव्यं । अतः कर्मांज्ञि तदवबोधत्व-
शायविचारो वा नावधिरिति न ब्रह्मजिज्ञासाया धर्मजिज्ञासान-
न्तर्यमिति । ननु धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः कार्यकारणत्वाभावेऽप्यानन्तर्यो-
क्षिहारा क्रमज्ञानार्थेऽथशब्दः । “हृदयस्यायेऽवद्यत्वय विज्ञाया अथ
वद्यत्वं” इत्यवदानानां क्रमज्ञानार्थाऽथशब्दविवाशक्षाह ॥ यथेति ॥
अवदानानामानन्तर्यनियमः क्रमो यथाऽप्यवद्यत्वार्थतस्य विवक्षितत्वात्

* यथेति नं० ट सो० पुष्कलपाठः ।

विवक्षितः । शेषशेषिलेऽधिक्षिताधिकारे वा प्रमाणाभावाद्गुर्भ-
ग्रन्थजिज्ञासयोः, कलजिज्ञासभेदाच । अभ्युदयफलं धर्मज्ञानं,

न तथेह धर्मवस्त्रजिज्ञासयोः क्रमो विवक्षितः । एककर्त्तव्याभावेन
तयोः क्रमानपेक्षात् । अतो न क्रमार्थोऽवश्वद् इत्यर्थः । ननु तयो-
रं कर्त्तव्यात्मं कुसो नासीयत आह । शेषेति । येषामेकप्रस्तानशेषतार
यथावदावानां प्रयाजादीनाश्च, वर्षोच्च शेषशेषित्वं यथा प्रयाजदर्शयोः,
यस्य चाधिक्षिताधिकारत्वं यथा अप्या प्रवृत्तनं दर्शपूर्खमासाङ्गमाच्चित्त
“गोदोऽनेन पशुकामल्य” इति विवितस्य गोदोऽनस्य, यथा वा “दर्श-
पूर्खमासाभ्यामिङ्गा सोमेन यज्ञेत्” इति दर्शाद्युत्तरकाळे विवितस्य
सोमवागस्य दर्शाद्यधिक्षिताधिकारत्वं, तेषामेककर्त्तव्यात्मं भवति । तत-
चैकप्रयोगवचनमृहीतानां तेषां युमपदनुष्ठानासम्बोधात् क्रमाकाङ्क्षायां
अुक्तादिभिर्हि क्रमो योग्यते; जैवं जिज्ञासयोः शेषशेषित्वशुर्तिज्ञाप-
दिकं मानमति । ननु “ब्रह्मचर्यं समाप्य एष ही भवेद् एष हादनी भूत्वा
प्रवर्जेत्” इति अत्या ।

“बधीत्वं विधिवदेदान् पृथ्वानुत्पाद्य धर्मतः ।

इह च शक्तिसो यज्ञर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥

इति स्माला चाधिक्षिताधिकारत्वं भासीति । तत्र ।

“ब्रह्मचर्यादेव प्रवर्जेत्” ।

“आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमात्मे” ।

इति अुतिस्मृतिभ्यां । तथोदाहृतशुत्रिस्मयोरशुद्धचित्तविषयत्वावगमाद्
एतदुक्तं भवति “यदि जन्मान्तरकर्त्तव्यम्भिः शुद्धं चित्तं तदा ब्रह्मच-
र्यादेव सञ्चयस्य ब्रह्म जिज्ञासित्वां, यदि न शुद्धमिति रागेन ज्ञायते
तदा एष ही भवेत्, तत्वाप्यशुद्धौ वनो भवेत्, तत्वाप्यशुद्धौ वर्षैव काल-
माकलयेत्, वने शुद्धौ प्रवर्जेदिति” । तथा च अृतिः “यदहर्व विर-
जेत् तदहर्व प्रवर्जेत्” इति तस्माज्ञानयोरधिक्षिताधिकारत्वे किञ्चिन्मा-
नमिति भावः । ननु भीमासयोः शेषशेषित्वमधिक्षिताधिकारत्वस्य मात्तु ।
एकमोक्षप्रणालेनेककर्त्तव्यात्मं स्यादेव । वदन्ति हि “ज्ञानकर्मभ्यां
मुक्तिः” इति समुच्चयवादिनः । एवमेकवेदार्थजिज्ञास्यक्षाच्चैककर्त्तव्यात्मं ।
तथा चामेयादिषड्यागानामेष्वर्गप्रणालेनां द्वादशाध्यायानाच्चैकध-

तत्त्वानुष्ठानापेक्षं । निश्चेयस्फलम् ब्रह्मविज्ञानं न चानुष्ठानान्तरापेक्षं । भव्यस्थ धर्मो जिज्ञास्यो व ज्ञानकालेऽस्मि, पुरुषव्याखारतन्त्रलात् । इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्य नित्यद्वन्तलात्, न पुरुषव्यापारतन्त्रं, चोदनाप्रवृत्तिभेदाच । या हि चोदना धर्मस्थ सूक्ष्मपेक्षं वा स्वविषये नियुज्ञानैव न पुरुषमवबोधयति । ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं, अवबोधस्य चोदनाजन्यलाकृ पुरुषो

र्मजिज्ञास्यकानां क्रमवत्तयोः क्रमो विवक्षित, इति क्रमार्थोऽथशब्द इत्याश्रस्याह । पञ्चेति । पञ्चभेदाज्ञिज्ञास्यभेदाच न क्रमो विवक्षित इत्यनुष्ठः । वथा सौर्यार्थं ऋग्प्राज्ञापव्यचरूणां ब्रह्मवर्चसस्त्वर्गायुः पञ्चभेदात्, यथा वा कामचिकित्सातन्त्रयोर्जिज्ञास्यभेदान्न क्रमापेक्षा तदम्बोमांसयोर्न क्रमापेक्षेति भावः, तत्र पञ्चभेदं विद्यते । तिः अभ्युद-वेति । विषयाभिमुख्येनोदेतीत्यभुदयो विषयाधीनं सुखं स्तुर्गादिकं तत्र ऋमंज्ञानहेतोर्मीमांसायाः पञ्चमित्यर्थः । न केवलं पञ्चस्य स्तुर्गपतो भेदः किंतु हेतुतोऽपीत्याह । तत्त्वेति । ब्रह्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः पञ्चन्तु वदिवद्भित्तिवाह । निश्चेयसेति । नित्यं निरपेक्षं श्रेयो निश्चेयसं मोक्षत् पञ्चमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्य सात्पत्तियतिरिक्तमनुष्ठानं नापेक्षत इत्याह । न चेति । स्तुर्गपतो हेतुतत्र पञ्चभेदान्न समुच्चय इति भावः । जिज्ञास्यभेदं विद्यतोति । भवतीति भव्यः साध्य इत्यर्थः । साध्यत्वे हेतुमाह । नेति । तर्हि तु तत्त्वत्वं नेत्याह । पुरुषेति । पुरुषव्यापारः प्रयत्नस्तन्म हेतुर्यस्य तत्त्वादित्यर्थः । कृतिसाध्यत्वात् कृतिजनकज्ञानकाले धर्मस्यासत्त्वं न तु तत्त्वादित्यर्थः । ब्रह्मयो धर्मादैज्ञायामाह । इह लिति । उत्तरमीमांसायामित्यर्थः । भूतमसाध्यं । तत्र हेतुः । नित्येति । सदा सत्त्वादित्यर्थः । साध्यासाध्यत्वेन धर्मब्रह्मयोः स्तुर्गपतेदमुक्ता हेतुतोऽप्याह । नेति । धर्मवत् कृत्यधीनं नेत्यर्थः । मानतोऽपि भेदमाह । चोदनेति । अज्ञातज्ञापकं वाक्यमत्र चोदना । तस्याः प्रहृतिर्वै धर्मत्वं तदैज्ञायाच जिज्ञास्यभेद इत्यर्थः । सङ्ग्रहवाक्यं विद्यतोति । या हीति । तत्त्वां प्रमाणं “स्तुर्गकामो यजेत्” इत्यादिवाक्यं हि स्वविषये धर्मं वागादिकरणस्त्वर्गादिमत्तकभावनारूपे पञ्चहेतुयागादिगोचर-

इवोधे नियुज्यते । यथा अक्षसन्धिकर्णकार्थावोधे तद्दत् । तस्मात् किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति । उच्चते । नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुच्चार्थकसमागविरागः, ग्रन्थ-मादिसाधनसम्पत्, मुमुक्षुलब्ध्य । तेषु हि सत्तु प्रागपि धर्मजि-ज्ञासाया ऊर्ज्ज्ञ भक्तते ब्रह्मजिज्ञासितुं ज्ञातु च्छ, न विपर्यये । तस्मादथग्रन्थेन यथोक्तसाधनसम्पत्यानन्तर्यमुपदिश्यते । अतः-ग्रन्थे हेतुर्थः । यस्मादेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयःसाधनानाम-

विधोगे वा हितसाधने यागादौ वा पुरुषं प्रवर्त्तयदेवावोधयति । “अयमात्मा ब्रह्म” इत्यादि वाच्यं तु त्वमर्थं केवलमप्रपञ्चं ब्रह्म बोधय-त्वेव न प्रवर्त्तयति, विषयाभावादित्वर्थः । नन्यवोध एव विषय-त्वात् । न पुरुष इति । ब्रह्मचोदनया पुरुषोऽवोधे न प्रवर्त्तत इत्यत्र हेतुं पूर्ववाच्येनाह । अवोधस्येति । खजन्त्वानें खयं प्रमाणं न प्रवर्त्तकमित्यत्र हृष्टान्तमाह । यथेति । मानादेव बोधस्य जातत्वात् आते च विधयोगात् न वाक्यार्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिः । तथा च प्रवर्त्त-कमानमेयो धर्मः, उदासीनमानमेयं ब्रह्म, इति जिज्ञास्यभेदात् न तत्कीमांसयोः क्रमार्थोऽप्यशब्द इति भावः । एवमथग्रन्थस्यार्थान्तरा-समवादानन्तर्यावचित्वे सति तदवधित्वेन पृच्छलकारयं वक्तव्यमि-त्वाह । तस्मादिति । उपरिश्यते खच्छतेति शेषः । तत्त्वमित्यत आह । उच्चत इति । विवेकादीनामागमिकत्वे प्रामाणिकत्वं पुरुषादेवोक्तं । लौकिकव्यापारान्मनस उपरमः श्रमः । वाङ्मयवरणानामुपरमो दमः । ज्ञानार्थं विहितनित्यादिकर्मसंग्रास उपरतिः । श्रीतोष्णादिदन्तस-इनं तितिक्षा । नित्राजस्यप्रमादत्वागेन मनःस्थितिः समाधानं । सर्व-आत्मिकता श्रड्डा । एतत्षट्कप्राप्तिः श्रमादिसम्पत् । अत्र विवेकादी-नामुपरोक्तरहेतुत्वेनाधिकारिविश्वेषणत्वं मनत्वं । तेषामन्वयव्यतिरेक-वाभ्यां ब्रह्मजिज्ञासाहेतुलमाह । तेष्विति । अथ कथचित् कुतूहलित-वादा ब्रह्मविचारप्रवृत्तस्यापि फलपर्यन्तं तद्ज्ञानानुदयाद्यतिरेक-सिद्धिः । अथग्रन्थस्यानामुपसंहरति । तस्मादिति । नगूक्तविवेका-

नित्यफलतां दर्शयति, “तद्यथेह कर्मचितो सोकः चीयत एव-
मेवामुत्र पुण्यचितो सोकः चीयत इत्यादि” तथा ब्रह्मविज्ञा-
नादपि परं पुरुषार्थं दर्शयति, “ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि”,
तस्माद्योक्तसाधनसम्पत्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्मव्या । ब्रह्मणो
जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा । ब्रह्म च वक्त्यमाणस्तत्रणं “जग्माद्यस्त-

दिकं न सम्भवति । “अद्य इ वै चातुर्मास्याग्निः सुकृतम्” इत्या-
दिश्वा अर्मफलस्य नित्यत्वे ततो वैराग्यासिङ्गेः । जीवस्य ब्रह्म-
स्तरूपमोक्षायुक्तः, भेदात्, तस्य जोष्टादिवत् पुरुषार्थत्वायोगात् ।
ततो न मुमुक्षासम्भव इत्याक्षेपरिहारार्थोऽतःशब्दः, तं आचर्ये ॥
अतःशब्द इति । अथशब्देनानन्तर्यावचिना तदवधित्वे नार्थादिवेका-
दिष्ठतुष्यस्य ब्रह्मजिज्ञासाहेतुलं यदुक्तं तस्यार्थक्षेतुलस्याक्षेपनि-
रासायानुवादकोऽतःशब्द इत्यर्थः । उक्तं विद्येति । यस्मादिति ।
तस्मादित्युत्तरेण सम्बन्धः । “यदल्पं तन्मत्यं यत् ज्ञातकं तदनित्यं” इति
व्याख्यती “तद्यथेह” इत्यादिश्रुतिः कर्मफलाक्षयत्वश्रुतेबाधिका ।
तस्मात् “अतोऽन्यदार्थम्” इति श्रुत्या अनात्ममात्रस्यानित्यत्ववेकाद्वै-
राग्यजाम इति भावः । मुमुक्षां सम्भावयति ॥ तथेति ॥ यथा वेदः
कर्मफलानित्यत्वं दर्शयति तथा ब्रह्मज्ञानात् प्रशान्तश्चोकानक्षमपारं
ख्यंच्योतिरानन्दं दर्शयतीत्यर्थः । जीवत्वादेत्यासोक्त्या ब्रह्मत्वसम्भव
उक्तं एवेति भावः । एवमथातःशब्दाभ्यां पृष्ठकारणवर्ताऽधिका-
रिणः समर्थनाक्षास्तमारब्धव्यमित्याह । तस्मादिति । सूत्रवाक्यपूर-
णार्थमध्याहृतकर्त्तव्यपदान्वयार्थं ब्रह्मजिज्ञासाप्रदेन विचारं लक्षयितुं
तस्य खाभिमतसमासकथनेनावयवार्थं दर्शयति । ब्रह्मण इति । ननु
“धर्माय जिज्ञासा” इतिवत् “ब्रह्मजिज्ञासा” इति चतुर्थीसिमासः किं
न स्यादिति चेत् । उच्चते । जिज्ञासापदस्य हि मुख्यार्थं इच्छा, तस्याः
प्रथमं कर्मकारकमपेक्षितं पञ्चात् पञ्चं, ततञ्चादौ कर्मज्ञानार्थं षष्ठी-
समासो युक्तः । कर्मण्युक्ते सत्यार्थात् फलमुक्तं भवति, इच्छायाः कर्मणा
श्व पञ्चात्वात् । यथा “खर्गस्येच्छा” इत्युक्ते खर्गस्य फलत्वं लभ्यते तदत् ।
अत एव “धर्मजिज्ञासा” इत्यापि सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेति

यत इति”। अत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्यार्थीन्नरमाशक्तित्वं । ब्रह्मश इति कर्मणि वष्टो न शेषे। जिज्ञास्यापेचलाजिज्ञासायाः, जिज्ञास्यान्नरानिर्देशात् । ननु चेषष्ठोपरियहेऽपि ब्रह्मणे जिज्ञासाकर्मतं न विरह्मते, समन्वयमान्वस्य विशेषनिष्ठलात्, एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मशः कर्मचमुत्तुज्य सामान्यदारेष परोक्षं कर्मतं कल्पयते वर्यः प्रयासः स्थात्, न वर्यो ब्रह्माश्रिताशेष-

इच्छां गृहीत्वा वष्टीसमासे इश्चितः । विचारकक्षावावान्तु विचारस्य लोकान्नमक्षतवा प्रथमं हृतिविषयत्वेन प्रतिविवितत्वेन च यजाकाङ्गत्वात् धर्मार्थं जिज्ञासेति चतुर्थीसमास उक्तः, तथा हृतिकारैः “ब्रह्मवो जिज्ञासा” इत्युक्तचेदल्प ज्ञानत्वेन ब्रह्मशः प्रवक्त्वादिति । अधुना ब्रह्मपदार्थमाह ॥ ब्रह्म चेति ॥ ननु “ब्रह्म ज्ञात्वमिदं ब्रह्म आयाति ब्रह्म स्वयम्भुव्रेण्य प्रजापतिर्” इति श्रुतिः जोके च ब्राह्मणत्वगातौ जीवे वेदे कमचासने च ब्रह्मशब्दः प्रयुक्त्यत इत्याश्रेष्ठाह । अत एवेति । अगत्यारब्दलक्षणप्रतिपादकस्त्रिवासाङ्गत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । हृष्णनन्तरे श्रेष्ठे वष्टीत्युक्तां दूष्यवति । ब्रह्मश इतीति । समन्वयसामान्यं श्रेष्ठः । जिज्ञासेत्यच सन्प्रत्ययवाच्याया इच्छाया ज्ञानं कर्म । तस्य ज्ञानस्य ब्रह्म कर्म । तत्र सकर्मकक्षियायाः कर्म ज्ञानं विना ज्ञातुमशक्त्वात् । इच्छाया विषयज्ञानजन्मत्वाच प्रयमापेक्षितं कर्मेव वष्टा वाच्यं न श्रेष्ठ इत्यर्थः । ननु प्रमाणादिकमन्वदेव तत् कर्मात्मकु ब्रह्म तु श्रेष्ठितया समन्वयतां तत्त्वाह ॥ जिज्ञास्यान्तरेति । अतं कर्म त्वक्तान्यदश्रुतं कल्पयन् “पिष्टुमुत्त्वत्य करं जेति” इति व्यायमनुसरतीति भावः । गृहाभिसन्धिः श्रेष्ठते । गन्विति । वष्टीशेष [पा०२।३।५०] इति विधानात् वष्टा समन्वयमान्यं प्रतीतमपि विशेषाकाङ्गायां सकर्मकक्षियासन्निधानात् कर्मले पर्यवस्थतीत्यर्थः । अभिसन्धिमज्ञानस्त्रिवोक्तरमाह ॥ एवमपीति । कर्मलाभेऽपि प्रत्यक्षं कर्त्तव्यकर्मणोः ज्ञातीति [पा०२।३।५५] स्त्रेष्वेष जिज्ञासापदस्याप्त्ययान्तत्वेन ज्ञानस्य योगे विहितं प्रयमापेक्षितं च कर्मत्वं त्वक्ता परोक्षमशब्दं कल्पयत इत्यर्थः । श्रेष्ठवादी खाभिस-

विचारप्रतिज्ञानार्थतादिति चेत् । न । प्रधानपरियहे तदपेक्षितावामर्थाच्छिप्ततात् । ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्नुमिष्टतमलात् प्रधानं । तच्चिन् प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिशुद्धीते यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तामर्थाच्छिप्तान्येवेति न पृथक् सूचयितव्यानि । अथा “राजामौ गच्छति” इत्युक्ते स्वपरिवारस्त्र राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्दत् । अत्यनुगमाच्च । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्त” इत्याद्याः श्रुतयः, “तद्विजिज्ञासस्त तद्वच्छ” इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मस्त्रं इर्ष्यति । तच्च कर्मणि वष्टीपरियहे सूचेणानुगतं भवति । तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणि वष्टी । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं

क्षिमुहाटवति । न व्यर्थं इति । शेषवशां ब्रह्मसम्बन्धिनी जिज्ञासा प्रतिज्ञाता भवति । तच्च यानि ब्रह्मात्रितानि जच्छब्दप्रमाणयुक्तिज्ञासाध्यमप्यज्ञानि तेषामपि विचारः प्रतिज्ञाते भवति । सञ्जिज्ञासाध्या अपि ब्रह्मज्ञानार्थतेन ब्रह्मसम्बन्धित्वात् । कर्मणि वशः । न ब्रह्मकर्मकं एव विचारः प्रतिज्ञाते भवतीत्यभिसन्धिना शेषवष्टीत्युच्ते । अतो मत्वयासो न व्यर्थः । ब्रह्मतस्मन्बन्धिनां सर्वेषां विचारप्रतिज्ञानमर्थः फलं वस्य तत्त्वादिवर्थः । तत्प्रयासस्येदं फलं न युक्तं । सूचेन मुखतः प्रधानस्य ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते सति तदुपकरणानां विचारस्यार्थिकप्रतिज्ञाया उदितलादित्वाह सिङ्गान्तो । न प्रधानेति । उक्तृहोवमर्थं सदृशान्तं व्याकरेति । ब्रह्म ईत्यादिना ॥ “तद्विजिज्ञासस्त” इति मूलश्रुत्यनुसाराच्च कर्मणि वष्टीत्वाह ॥ अत्यनुगमात्वेति । अुतिसूचयोरेकार्थत्वाभावेत्वर्थः । जिज्ञासापदस्यावयवार्थमाह ॥ ज्ञातुमिति । नव्यगवगते वस्तुनीज्ञाया अदर्शनात्म्या मूलं विवेष्यानं वक्तव्यं, ब्रह्मज्ञानत् जिज्ञासायाः फलं, तदेव मूलं कथमित्वाशक्षात् ॥ अवगतीति । आवर्गमिष्टतिरूपाभिक्तिमचैतन्यमवगतिः पर्यन्तोऽवधिर्यस्याखण्डसाक्षात्कारदृतिज्ञानस्य तदेव जि-

सन् वाचायाऽइच्छायाः कर्म, फलविषयत्वादिच्छायाः । ज्ञानेन हि प्रभाणेनावगन्तुमिष्टं बह्वा । ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः । निःशेष-संसारवीजाविद्याद्यनर्थनिवर्हणात् । तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यं ॥ तत् पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धुं वा स्मात् ? यदि प्रसिद्धुं, न जिज्ञासितव्यं, अथाप्रसिद्धुं, नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति ।

ज्ञासायाः कर्म, तदेव फलं । मूलन्त्वापातज्ञानमित्यधुना वक्ष्यते इति यज्ञमूलज्ञानयोर्भेदाद्ब्रह्म जिज्ञासानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु गमनस्य यामः कर्म, तत्त्वाभिः फलमिति भेदात् कर्म एव फलमित्ययुक्तं तत्त्वात् । फलमिति ॥ ज्ञायान्तरे तयोर्भेदेऽपि इच्छायाः फलविषयत्वात् कर्मैव फलमित्यर्थः । ननु ज्ञानावगत्यैरैक्याद्वेदोऽक्तिरयुक्तोत्तम आह । ज्ञानेनेति ॥ ज्ञानं दृष्टिः अवगतिस्तत्त्वात् इति भेद इति भावः । अवगन्तुमभित्यज्ञयितुं । अवगतेः फलत्वं स्फूटयति । ब्रह्मेति ॥ इशब्दोक्तं हेतुमाह ॥ निःशेषेति ॥ बोजमविद्या आदिर्यस्यानर्थस्य तत्त्वाशक्त्वादित्यर्थः । अवयवार्थमुक्ता सूचयवाक्यार्थमाह । तस्मादिति ॥ अत्र सन्प्रत्ययस्य विचारलक्षकत्वं तत्त्वप्रत्ययेन सूचयति । अथातःशब्दाभामधिकारियः साधितत्वात् तेन ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ इति द्वतीय-वर्षकं ।

प्रथमवर्षके बन्धस्याभ्यासस्त्वोक्त्या विषयादिसिद्धावपि ब्रह्मप्रसिद्ध-प्रसिद्धोर्विषयादिसम्भवासम्भवाभ्यां शास्त्रारम्भसन्देहे पूर्वपक्षमाह । तत् पुनरिति । पुनःशब्दो वर्षकान्तरद्योतनार्थः । यदि वेदान्तविचारात् प्रागेव ब्रह्मज्ञानं तर्ह्यज्ञातत्वरूपविषयत्वं नास्ति । अज्ञानाभावेन तत्त्वित्तरूपफलमपि नास्तीति न विचारयितव्यं । अथाज्ञातं क्लेनापि तर्हि तदुद्देशेन विचारः कस्युं न शक्यते, अज्ञातस्योहेश्यायोगात् । तथा च बुद्धावनारूढस्य विचारात्मकशास्त्रेन वेदान्तैऽपि प्रतिपादनायोगात् । तत्प्रतिपाद्यत्वरूपः सम्बन्धो नास्तीति ज्ञानानुत्पत्तेः फलमपि नास्तीत्यनारूढं शास्त्रमित्यर्थः ।

आपातप्रसिद्धा विषयादिकाभादारम्भीयमिति सिद्धान्तयति ॥

उच्चते । अस्मि तावनियश्छुद्धमुक्तासभावं सर्वज्ञं सर्व-
ज्ञिभमन्वितं ब्रह्म । ब्रह्मप्रस्तुत्ये हि व्युत्पादमानस्य नित्य-
शुद्धतादेवोऽर्थाः प्रतीयन्ते, इतेर्थातोर्थानुगमात्, सर्वसा-
त्त्वतात् ब्रह्मास्तिवप्रसिद्धिः । उर्वो हि आत्मास्तिवं प्रत्येति,
न नाहमस्तीति । अदि हि नात्मास्तिवप्रसिद्धिः आत् उर्वो

उच्चत इत्यादिगा । प्रसिद्धं तावदित्यर्थः । अस्तिवस्याप्रकृतत्वेनास्ति-
प्रस्तुत्ये प्रसिद्धिप्रस्तुत्यात् । न कु केन भाजेन ब्रह्मः प्रसिद्धिः । न च
“सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति मुख्या सेति वाचं । ब्रह्मप्रस्तुत्ये चोके सङ्क-
विग्रहाभावेन तद्विटवाच्चास्यावोधकत्वादिवाश्च ब्रह्मपदव्युत्पत्त्या
प्रथमं तस्य निर्गुणस्य समुद्दस्य च प्रसिद्धिरित्याह । ब्रह्मशब्दस्य इतीति ।
अस्यार्थः । अतौ स्वयं ब्रह्मशब्दस्य प्रयोगान्वयानुपपत्त्या कस्तिवदर्थो
उच्चिति आवते, प्रवाचनाके निरर्थकशब्दप्रयोगादर्थमात् । स चार्वो
“महत्तरूप” इति आवरणात्रिक्षीयते, “हहि ब्रह्माविति” ऊर-
वात् । सा च उद्दिर्निरवधिकमहत्तमिति सङ्गोचकाभावात् अतां
ववक्षवदेव सह प्रयोगाच आवते । निरवधिकमहत्तमवकाशवस्त्वा-
रिदेववस्त्वे सर्वज्ञतादिगुणाहीनते च न सम्भवति । चोके मुख्यो-
वदोषवदोरत्यत्प्रतिष्ठेः । अतो हंश्वाद् ब्रह्मेति मुत्यता देवकाच-
क्षुद्रः परिच्छेदाभावरूपं नित्यत्वं प्रतीयते । अविद्यादिदेवश्रूत्यालं
श्रुत्यां । आश्चराहित्यं गुड्यां । बन्धकालेऽपि खसो बन्धाभावो मुक्त-
त्वां प्रतीयते । एवं सकलदेवश्रूत्यं निर्मुद्यं प्रसिद्धं । तथा सर्वज्ञ-
त्वादिगुणत्वं तत्प्रसादं प्रसिद्धं । ज्ञेयस्य कार्यस्य चापरिष्ठेत्यत्प्र-
स्तुतेन सर्वज्ञत्वस्य सर्वकार्यशक्तिमत्यस्य च आभादिति । एवं
“तत्प्रसिद्धेत्यपमानत्वेनापाततादज्ञानानिवर्तकत्वाच्चासोपप-
त्तिः” इति उक्ता त्वंपदार्थानापि ब्रह्मः प्रसिद्धा तदुपरिति-
आह । सर्वस्येति । सर्वस्य जोक्त्वा चोयमात्मा तदभेदाह् ब्रह्मः
प्रसिद्धिरित्यर्थः । नन्यात्मनः प्रसिद्धिः केवल आह । उर्वो इतीति ।
“ब्रह्मकीति” च “प्रसेदि” इति । न । किञ्चु प्रत्येति चैव सचिदा-
मनः प्रसिद्धिरित्यर्थः ।

“

सोको नाइमसीति प्रतीयात् । आत्मा च ब्रह्म । यदि सोके
ब्रह्मात्मलेन प्रसिद्धमस्ति ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापत्तं ।
न । तद्विषेषं प्रति विप्रतिपत्तेः । “देहमाचं चेतन्विज्ञिष्टमा-
त्मा” इति प्राकृता जगा सोकाचतिकाश्च प्रतिपत्ताः । “इच्छि-
चास्येव चेतनान्यात्मा” इत्यपरे । “मन” इत्यन्ये । “विज्ञान-
माचं ज्ञिकं” इत्येके । “शून्यं” इत्यपरे । “अस्ति देहा-
दिव्यतिरिक्तः संसारी कर्त्ता भोक्ता” इत्यपरे । “भोक्तैव केवलं
न कर्त्ता” इत्येके । “अस्ति तद्वितिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्व-
तत्त्वः” इति केचित् ।

आत्मनः कुतः सत्तेति शून्यमतमाशक्ताह । यदि हीति । आत्मनः
शून्यस्य प्रतीतौ “अहं नास्मि” इति जोको जागीयात् । जोकसु “अहम-
स्मि” इति जागति, तस्मादात्मनोऽस्तित्वप्रसिद्धिरित्यर्थः । आत्मप्रसि-
द्धावपि ब्रह्मवः किमायातं तथाह । आत्मा चेति । “अयमात्मा ब्रह्म”
इत्यादि अतेरिति भावः । प्रसिद्धिपक्षोऽस्तु दोषं पूर्वेपक्षेष्व ऊरथति ।
यदीति । अज्ञातत्वाभावे न विषयाद्यभावादविचार्यत्वं प्राप्तमित्यर्थः ।
यथा “इदं रजतं” इति वस्तुतः शुक्तिप्रसिद्धिलक्ष्मदत् “अहमस्मि”
इति सा त्वचेतन्वरूपविशेषगोचरा, वादिनां विवादाभावप्रसङ्गात् । न हि
शुक्तिस्वविशेषदर्थं न सति “रजतं रज्जमन्यदा” इति विप्रतिपत्तिरिक्ति ।
अस्तो विप्रतिपत्तव्यथागुपपत्त्वा सामान्यतः प्रसिद्धावपि विशेषस्थाज्ञा-
तत्वादिव्यादिसिद्धिरिति सिद्धान्तयति । नेत्रादिना । सामान्यवि-
शेषभावः खात्मनि सच्चित्पूर्णादिपदवाच्यभेदात् कल्पित इति मन्त्रवं ।
तत्र खूबसूच्यकमेव विप्रतिपत्तीरुपन्यस्यति । देहमाचमित्यादिना ।
शास्त्रज्ञानशून्याः प्राकृताः । वेदवाच्यमतान्युक्ता तार्किकादिमतमाह ।
अस्तीति । साज्ञामतमाह । भोक्तैति । किमात्मा देहादिरूपः उत
तद्विद्व इति विप्रतिपत्तिकोटिलेन देहेन्द्रियमनोबुद्धिशून्यान्युक्ता व-

“आत्मा स भोक्तुः” इत्यपरे । एवं वहवो विप्रतिपद्मा
युक्तिवाक्यतदाभासमाश्रयाः सन्तः । तच्चाविचार्य यत् कि-
चित् प्रतिपद्मानो निःश्रेयसात् प्रतिष्ठन्येतानर्थस्त्रेयात् । तस्माद्

द्विग्राउपि कर्णत्वादिमात्र वेति विप्रतिपत्तिकोटिवेन तार्किकसाङ्घाय-
चावुपन्यस्याकर्त्तापोश्वराद्विग्रो न वेति विवादकोटिवेन योगिमत-
माह । अस्मि तद्यतिरिक्त ईश्वर इति । निरतिश्यसत्त्वं गृहीत्वा
ईश्वरः सर्वेज्ञत्वादिसम्पद्म इति योगिनो वदन्ति ।

भेदकोटिमुक्ता सिङ्गान्तकोटिमाह । आत्मा स भोक्तुरिति । भोक्तु-
र्त्तीवस्थाकर्त्तुः साक्षिः स ईश्वर आत्मा स्वरूपमिति वेदान्तिनो वद-
न्तीवर्थः ॥ विप्रतिपत्तीदप्यसंहरति ॥ एवं वहव इति । विप्रतिपत्तीनां
प्रपञ्चो निरासच्च विवरणोपन्यासेन दर्शितः सुखबोधायेतीहोपर-
म्यते ; तत्र युक्तिवाक्याश्रयाः सिङ्गान्तिनो “जीवो ब्रह्मैव आत्मत्वाद्
ब्रह्मवत्” इत्यादि युक्तेः, “सत्त्वमसि” इत्यादि अतेक्षावाधितायाः
सत्त्वात् । अन्ये तु देहादिरात्माहंप्रत्ययगोचरत्वाद्यतिरेकेव घटादिव-
दित्वादियुक्त्याभासं, “स वा एष पुरुषोऽग्रसमयः” इत्यियसंवादे
“चक्षुरादयः ते ह वाचमूचुः, मन उवाच, योऽयं विज्ञानमयः,
प्रसदेवेदमय आसीत्, कर्ता बोक्षा, अनन्त्रद्वयः आत्मानमन्तरो
इयमय” इति वाक्याभासस्यात्मिता इति विभागः । “देहादिरात्मा
भौतिकत्वाद्यस्त्वात्” इत्यादिन्यायैः “आनन्दमयोऽभ्यासात्” इत्यादि-
द्वृचैर्याभासत्त्वं ब्रह्मते । ननु सन्तु विप्रतिपत्तयत्तथापि यस्य यन्मते
अङ्गा तदाश्रयणात्तस्य स्वार्थः सेत्यति किं ब्रह्मविचारारम्भेत्वत
आह । तच्चाविचार्येति । ब्रह्मात्मैक्यानादेव मुक्तिरिति वस्तुगतिः ।
मतान्तराश्रयणे तदभावान्मोक्षासिद्धिः । किञ्चात्मानमन्यथा आत्मा
तत्पापेन संसारान्वक्तुपे पतेत् ॥

“अन्धं तमः प्रविशन्ति ये के चात्महनो अना”

इति अनुत्तेः ।

“योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न क्षतं पापं चोरेणात्मापहारिणा” ॥

इति वचनाचेत्यर्थः । अतः सर्वेषां मुमुक्षूरां निःश्रेयसपक्षाय वदा-

ब्रह्मजिज्ञासोपन्नासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तद्विरोधित-
कोपकरणा निःशेषप्रयेजना प्रसूतते ॥ १ ॥

“ब्रह्म जिज्ञासितव्यम्” इत्युक्तं । किंसच्चएकं पुनर्जाग्रह्य?
इत्यत आह भगवान् सूचकारः ।

जन्माद्यस्य अत इति ॥ २ ॥

जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बङ्गवीहिः । जन्म-

न्मविचारः कर्त्तव्य इति सूच्यार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । बन्धुस्या-
ध्यक्षलेन विषयादिसद्गावादगतार्थत्वादधिकारिज्ञाभादपातप्रसिद्धा
विषयादिसम्भवाच वेदान्तविषया मीमांसापूर्णिता विचारवा वेदा-
न्तविरोधिनो वे तर्कालान्तरस्यालान्युपकरणानि वस्तुः सा निःशे-
यसाधारण्यत इत्थर्थः । नगु दूचे विचारवाचिपदभावात्तदारम्भ
कथं सूच्यार्थं इत्यत आह । ब्रह्मेति । ब्रह्मज्ञानेष्वौक्तिक्तिहारा विचार-
काच्छयित्वा तत्कर्त्तव्यतां ब्रवीतीति भावः । एवं प्रथमसूच्यस्य चत्वारो
उर्था आस्थानमतुष्टुयेन इर्शिताः । सूच्यस्य चानेकार्थत्वं भूयत्वं । न चिद्दं
सूच्यं शास्त्रादहिः क्षित्या शास्त्रमारम्भयति अन्तर्भूत्वा चा? आद्ये
तस्य हेयता, शास्त्रासंबन्धात् । दितीये तस्यारम्भकं वाचं । न च
स्वयमेवारम्भकं स्वस्त्रात् स्वात्मतेरित्वात्मात्रयात्, न आरम्भकान्तरं
पश्याम इति । उच्चते । अवश्यविधिणा आरम्भमिदं शास्त्रं शास्त्रान्तरम्-
समेव शास्त्रारम्भं प्रतिपादयति । यथाऽन्यवनविधिर्वेदान्तर्गत एव
क्षत्स्वेदस्याध्ययने प्रयुक्ते तद्वित्यनवद्यं ॥ १ ॥ प्रथमसूच्यं तमात्मं ।

प्रथमसूच्ये शास्त्रारम्भमुपप्राद्य शास्त्रमारम्भमादः पूर्वोत्तराधिक-
रवयोः सङ्गतिं वस्तुं दृश्यं कीर्तयति । ब्रह्मेति । मुमुक्षुवा ब्रह्मज्ञानाय
वेदान्तविचारः कर्त्तव्य इत्युक्तं । ब्रह्मेवा विचार्यत्वोल्प्या अर्थात् प्रमाणा-
दिविचारावां प्रतिज्ञातत्वेऽपि ब्रह्मप्रमाणं ब्रह्मयुक्तिरित्वादिविशिष्ट-
विचारावां विशेषेव नम्भज्ञानं विना कर्त्तुमशक्त्वाचत्सुरूपज्ञानायादै
क्षत्यव्यं वक्त्रव्यं तद्व सम्भवतीत्यक्षिप्य सूचकातं पूजयत्वेव वक्षयसूच्यम-
वतारयति । किंसच्चशक्तिः । किमाक्षेपे, वास्त्वेव वक्षयमित्यर्थः ।

स्थितिभङ्गं समाप्तार्थः । अन्नगत्यादिलं श्रुतिनिर्देशपेचं वस्तु उत्तापेक्षण् । श्रुतिनिर्देशसाबत्, “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इति । अस्मिन् वाक्ये अन्नस्थितिप्रस्तायानां क्रमदर्शनात् । वस्तु उत्तापेण, अन्नाना सम्बस्ताकस्य^१ धर्मिणः स्थिति-प्रस्तावसम्भवात् । “अस्य” इति प्रत्यक्षादिष्विधापितस्य धर्मिणः

आच्छेपेषास्योत्थानादाच्छेपसङ्गतिः । जन्माद्योतिवेदान्तानां स्यष्टवस्त्र-स्थितानां जन्मे ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः श्रुतिश्चास्त्राध्यायपादसङ्गतयः । तथा हि । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिवाक्यं विषयः । तस्मिं ब्रह्मयो जन्मते वक्त्रं न वेति सन्देहः । सत्र पूर्वपक्षे ब्रह्मस्वरूपा-सिद्धा मुक्तवसिद्धिः पक्षं सिद्धान्ते तत्त्वित्तिरिति भेदः । ब्रह्माच्छेप-सङ्गतौ पूर्वाधिकरणवाक्यमेव पक्षमिति छत्रा पृथक् न वक्त्रयां तदुक्तं,

“आच्छेपे चापवादे च प्राप्तां जन्माद्यकर्मणि ।

प्रयोजनं न वक्त्रयं यज्ञ छत्रा प्रबर्चत इति” ॥

वस्त्रादि स्यष्टार्थमुक्तमिति मन्त्रयं, वत्र पूर्वाधिकरणसिद्धान्तेन पूर्व-पक्षः तत्रापवादिकी सङ्गतिः । प्राप्तिस्तदर्थं चिन्ता । तत्र न वक्त्रीति प्राप्तं । अन्नादेऽर्जगडमर्मलेन ब्रह्मकच्छब्दायोगात् । न च अगदपा-दानले सति कर्द्दलं जन्माद्यमिति वाच्यं । कर्तुं दपादानले हृष्टान्ता-भावेनानुमानाप्रदृशेः । न च औतस्य ब्रह्मः मुक्तैव जन्माद्यसिद्धेः किं-मनुमानेनेति वाच्यं । अनुमानस्य श्रुतेनुग्राहकलेन तदभावे तदिरोधे वा श्रुतर्थासिद्धेः । न च अगद्यहृष्टमुपादानलं वा प्रत्येकं जन्माद्यम-स्थिति वाच्यं । कर्त्तर्मात्रस्योपादानाद्विग्रस्य ब्रह्मलायोगात् । वस्तुतः परिच्छेदादिति प्राप्ते पुरुषाभ्यूहमात्रस्यानुमानस्याप्रतिष्ठितस्यातीक्रि-यार्थं खातक्युयोगात् । अपौरुषेष्वत्यया विहीनमुख्योभयकारणस्य स्थादिष्विद्युक्ताच्छेप सम्भावयितुं ग्रन्थत्वात् । तदेव जन्माद्यमिति सिद्धान्तयति । अन्नाद्यस्य वत इतीति । अत्र यद्यपि अगच्छस्थितिक्य-कारणलं जन्मते प्रतिपाद्यते वद्याप्यग्ने “प्रतिष्ठितस्य” इत्यधिकरणे तत्त्वा-

* जन्माद्यकर्मेति पू० मु० पु० पाठः ।

इहमा निर्देशः । वष्टो जन्मादिधर्षसम्भवार्था । “यत् इति” कारणनिर्देशः । अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याहृतस्तानेक-कर्त्त्वमेक्षुभूयुक्तस्य प्रतिगियतदेवकालगिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्तचिन्त्यरचनारूपस्य जन्मस्थितिभज्ञं यतः सर्वज्ञात् सर्व-ज्ञानेः कारणाङ्गवति तद्वद्वेति वाक्यव्येषः । अन्येषामपि भाव-

रचत्वं न कर्त्त्वमात्रं किन्तु कर्त्त्वोपादानत्वेभयरूपत्वमिति वस्त्रमात्रं सिद्धवत्त्वत्वेभयकारणत्वं कल्पमित्युच्चत इति न पौनशक्यं । ननु जिज्ञास्यनिर्गुणत्वस्याः कारणत्वं कथं जल्ममिति चेत् । उच्चते । यथा रजतं शुक्रेनक्षत्रं यत्रजतं सा शुक्रिरिति, तथा यज्ञगत्कारणं तद् ब्रह्मेति कस्त्रितं कारणत्वं तटस्य सदेव ब्रह्मयो जल्ममित्वनवद्यं । सूर्यं आचक्षे । जन्मेत्वादिना । बड्डीरै पदार्थाः सर्वे वाक्यार्थस्यान्वप-दार्थस्य विशेषवाणि । यथा चित्तगोदेवदत्तस्य चित्ता गावः तदवज्ञापि जन्मादीति नपुंसकैकवचनदोतितस्य समाहारस्य जन्मस्थितिभज्ञस्य जन्मविशेषवर्णं, तथा च जन्मनः समाक्षार्थैकदेशस्य गुणत्वेन संविज्ञानं यस्मिन् बड्डीरै स तद्वक्षसंविज्ञान इत्यर्थः । तत्र यज्ञमकारणं तद् ब्रह्मेति ब्रह्मत्वविधानमयुक्तं, श्वितियज्ञकारणाद्विप्रत्येने न ज्ञाते ब्रह्मत्वस्य ज्ञातुमशक्तत्वात् । अतो जन्मस्थितिभज्ञैर्निरूपितानि जीवि कारणत्वानि मिलितान्वेव जल्ममिति मत्वा सूर्ये समाहारो द्योतित इति थेयं । नन्यादित्वं जन्मनः कथं ज्ञातव्यं संसारस्यानादित्वादित्वत आह । जन्मनस्तेति । मूषकशुत्रा वस्तुगत्वा चादित्वं ज्ञात्वा तदपेक्ष सूचकता जन्मन आदित्वमुक्तमित्वर्थः । इदमः प्रत्यक्षार्थमात्रवाचि-त्वमाशङ्कोपस्थितसर्वकार्यवाचित्वमाह । अस्येतीति । वियदादिज-गतो निखलाङ्ग जन्मादिसम्बन्ध इत्वत आह । वष्टीति । वियदादे-र्महाभूतानां जन्मादिसम्बन्धो वस्त्रत इति भावः । ननु जगतो जन्मा-देवां ब्रह्मसम्बन्धाभावाङ्ग जल्ममित्वाशङ्क्य तत्वारणत्वं जल्ममिति प्रस्तुव्यमाह । यत् इतीति । यज्ञवद्वेन सर्वं ज्ञानमनर्त ज्ञानन्दरूपं वस्तुच्छते । “आगन्दाऽशेषेति” निर्णीतत्वात् । तथा च सरूपकल्प-सिद्धिरिति मन्त्रवर्णं । पदार्थमुक्ता पूर्वसूचकस्यब्रह्मपदानुषष्ठेन तद्वद्वा-

विकाराणां चिक्षेवान्नर्भाव इति जग्मस्तिगाशानामिह पहणं ।
यास्तपरिपठितानान् “जायते अस्ति” इत्यादीनां पहणे तेषां
अगतः स्थितिकाले सम्भाव्यमानत्वात् मूलकारणादुत्पत्तिस्थि-
तिनामा जगतो न उत्तीताः स्फुरित्याशक्तेत तन्मा शङ्खिष्टेति
चेत्यप्तिप्रस्ताणस्तैव स्थितिः प्रस्तवस्तु ते उत्तान्ते । न यथोक्त-
विशेषणस्य जगतो यथोक्तविशेषणमीम्बरं मुक्ता उन्यतः प्रधाना-

आहारेष च सूक्ष्मवाक्यार्थमाह । अस्तेवादिना । कारबस्य सर्वज्ञ-
त्वादिसम्भावनार्थानि जगतो विशेषणानि । यथा कुम्भकारः प्रथमं
कुम्भशब्दाभेदेन विकल्पितं एष्युभ्वेदराकारखरूपं बुद्धावाजिख
तदात्मना कुम्भं आकरोति वह्निः प्रकटयति, तथा परमकारखरूपमि
खेस्थितनामरूपात्मना आकरोति इत्यनुभीयत इति मत्वाह ॥ नाम-
रूपाभ्यामस्मिति । इत्यम्भावे द्वितीया । आद्यकार्यं चेतनजन्यं कार्यत्वात्
कुम्भवदिति प्रधानशून्ययोर्निरासः । हिरण्यगर्भादिजीवजन्यत्वं नि-
रस्तुति । अनेकेति । आद्वैतानरेष्यादौ पितापुञ्जयोः कर्त्तभोक्त्रोर्भे-
दात् एष्यगुह्यिः । “यो ब्रह्माण्डं विदधाति पूर्वं सर्वं एत आत्मानो छुच-
रक्तिं” इति श्रुत्वा शूचक्षुद्यदेहोपाधिदारा जीवानां कार्यत्वेन जग्म-
भयातित्वान्न जगत्वारबत्त्वमित्यर्थः । कारबस्य सर्वज्ञत्वं सम्भावयति ।
प्रतिनियतेति । प्रतिनियतानि अवस्थितानि देशकालनिमित्तानि येषां
क्रियाकारानां तदाश्रयस्येतर्थः । सर्वस्य क्रियाकालस्य भेदपृष्ठं देशः ।
देहपातादुर्ज्जं काल उत्तरायणमरणादिनिमित्तं प्रतिनियतं । एवं
राजसेवाक्षये यामादेहेशादिव्यवस्था ज्ञेया । तथा च यथा सेवाक्षयं
देहाद्यभिश्वदादृकं तथा कर्मपक्षं प्रकल्पादिति सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति
भावः । सर्वशक्तिं सम्भावयति । मनसापीति । मनव्येऽपि विषयि-
यामादयो भावविकाराः सत्त्वोति क्रिमिति जग्मादीत्वादिपदेन न
मृद्घन्ते तत्त्वाह । अन्येषामिति । हङ्गिपरिबामयोर्जननि अपक्षयस्य ना-
प्रेऽप्तमर्भाव इति भावः । “देहो जायते अस्ति वर्जते परिबद्धते अपक्षी-
यते न इति” इति याक्षमुग्निवाक्यं एतत्सूक्ष्ममूलं किं न स्थादत आह ॥

दचेतनादणुभो वाभावादा संसारिणो वोत्पत्तादि वक्तावितुं
वक्त्वं, न च स्वभावतः । विशिष्टदेवकालनिमित्तानामिहेषापा-
दानात् । एतदेवानुमानं संसारित्यतिरिक्तेश्वराक्षितादिवाधनं
मन्यन्त ईश्वरकारणिः । नन्दिष्टापि तदेवोपव्यस्तं जन्मादिस्तुते ।
न । वेदान्तवाक्यानुसुमयथनार्थलात् सूचार्थां । वेदान्तवाक्यानि
हि सूचैर्ददात्य विचार्यन्ते । वाक्यार्थविचारकाभ्यवसाननि-

यास्तेति । वाक्यमुनिः किञ्च महाभूतानामुत्पन्नानां क्षितिकाले भौ-
तिकेषु प्रत्यक्षेव अन्मादिवट्कमुपजन्म निरक्षवाक्यकार तत्पूर्वीकल
अन्मादिवट्कमारवत्तं वक्त्वं सूचार्थं इति यद्येव सूचकता ब्रह्मवक्त्वं
न सङ्गृहीतं किञ्च महाभूतानां जच्छब्दमुक्तमिति इष्टां स्थात् सा मा
भूदिति चे अनुकूला अन्मादवक्त्वं एव गृह्णते इत्यर्थः । यदि निरक्ष-
स्थापि अविर्मूलमिति महाभूतअन्मादिकमर्थस्त्रिं सा अतिरेव सू-
चस्य मूलमनु लिमनार्गदूना निरक्षेते भावः । यदि अग्रतो ब्रह्मा-
विरिक्तं कारवं स्थात् तदा ब्रह्मवक्त्वस्य तत्रातिथात्यादिदोषः स्थात्,
अतस्मिन्निरासाय जच्छब्दस्त्रेव ब्रह्म विना अग्रम्यन्मादिकं न सम्भवि-
कारवान्नामवस्थावदिति युक्तिः सूचिवा, का तर्कप्रार्थे विक्षेपे
वस्तुते ; अधुना सङ्केषेव तां इत्यर्थति । न यथोक्तेवादिना । नामस्तु-
पाभ्यां आद्यतस्येवादीनां चतुर्मां अद्विष्टेवानां वाक्यानावस्तुरे
प्रधानशूलवदोः संक्षारित्यत्य निरासेऽइर्गितः । परमाद्यनामवेवनानां
स्वतः प्रदृश्ययोगात्मीवान्वस्य ज्ञानशूलनियमेनानुमानाव् सर्वज्ञेश-
रासिङ्गौ तेषां प्रेरकाभावात् अगदारम्यवत्तासम्भव हति भावः ।
स्वभावादेव विविच्य अगदिति जोक्तायतत्त्वं प्रव्याह । न चेति । अद्वय
उत्पत्त्वादि सम्भावितुं न इत्यमित्यव्ययः । किं स्वयमेव स्वस्य उत्तुरिति
स्वभाव उत्त आरवानपेक्षत्वं ? वाद्यः, आत्मात्वादत् । न दितीय
इत्याह ॥ विशिष्टेति । विशिष्टान्वसाधारवावि देशवाक्यनिमित्तावि
तेषां कार्यार्थिभिरपादीवमावत्तात् कार्यस्य आरवानपेक्षत्वं न युक्त-
मित्यर्थः । अनपेक्षत्वे व्याख्यार्थिनां भूविशेषे वर्षादिकाले वोजादिवि-
मित्ते च प्रदत्तिर्ग स्वादिति भावः । पूर्वोक्तसर्वज्ञतादिविशेषवक्त्वमी-

र्वता हि ब्रह्मावगतिर्नानुमानादिप्रमाणात्तरमिर्वता । सत्तु तु वेदान्तवाक्येषु जगतो अमादिकारणवादिषु तदर्थग्रहणदार्यायानुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधि प्रमाणं भवन्न निवार्यते । श्रुत्यैव च तर्कस्थायभ्युपेतलात् । तथाहि “श्रोतव्यो मन्त-

श्वरं मुक्ता जगत उत्पत्त्यादिकं न सम्भवतीति भाष्येष्व कर्त्तारं विना कार्यं नास्तीति अतिरेक उक्तः । तेज “यत् कार्यं तत् सकर्त्तव्यमिति” आसिञ्चायते । एतदेव आसिञ्चानं जगति पचे कर्त्तारं साधयन् सर्व-ज्ञेयरं साधयति किं श्रुत्येति तार्किकाणां भान्तिमुपन्यस्यति । एतदेवेति । एतदेवानुमानमेव साधनं न श्रुतिरिति मन्यन्त इति योजना । अथवा एतद्यासिञ्चानमेव श्रुत्यनुयाहकयुक्तिमात्रत्वेनास्त्रमत्सम्भवं खदनुमानं खतन्त्रमिति मन्यन्त इत्यर्थः । सर्वज्ञत्वमादिशब्दार्थः । यदा आसिञ्चानसहजतमेतज्ञात्यामेवानुमानं मन्यन्त इत्यर्थः । तत्रायं विभागः । आसिञ्चानात् जगतः कर्त्ताल्लोक्यस्तित्वसिद्धिः, पञ्चात् स कर्त्ता सर्वज्ञः जगत्वारज्ञत्वाद्यतिरेकेष्व कुलालादिवदिति सर्वज्ञत्वसिद्धिः, “ज्ञात्याद्” इत्यत्र “मन्यन्त” इत्यनुमानस्याभासत्वं दृचितं । तथा हि । अङ्गुरादौ तावज्जीवः कर्त्ता न भवति जोवाद्भिन्नस्य घटवदचेतनत्वनियमादन्यः कर्त्ता नास्त्येवेति अतिरेकनिष्ठयात्, “यत् कार्यं तत् सकर्त्तव्यं” इति आसिञ्चानासिद्धिः । ज्ञात्यालिङ्गकानुमाने तु वासः, अश्वरीरस्य अन्यज्ञानायोगात्, “यज्ञानं तन्मनोजन्यं” इति आसिद्विरोधेन नियज्ञानासिद्धेष्वानाभावनिष्ठयात्, तस्मादतीन्द्रियार्थं श्रुतिरेव शृण्यं । श्रुत्यर्थसम्भावनार्थत्वेनानुमानं युक्तिमात्रं न खतन्त्रमिति भावः । नन्विदमयुक्तं, श्रुतेनानुमानात्तर्भावमभिप्रेत्य भवदीयस्त्रूचक्षताऽनुमानस्यैवोपन्यस्तत्वादिति वैशेषिकः शङ्करः ॥ नन्विति ॥ अतो “मन्यन्त” इत्यनुमानस्याभासोक्तिरयुक्तेति भावः । यदि श्रुतीनां खतन्त्रमानत्वं न ख्यात्तर्हि “तत्तु समन्ययाद्” इत्यादिना तासां तात्पर्यं सूचकान्नविचारवेत्, तस्मादुत्तरसूचनाणां श्रुतिविचारार्थत्वाज्ञन्मादिस्त्रूचेऽपि श्रुतिरेव ख्यातन्त्रेष्व विचार्यते नानुमानमिति परिहरति ॥ नेति ॥ किञ्च मुमुक्षो ब्रह्मस्यावगतिरभीष्टा यदर्थमस्य शास्त्रस्यारम्भः, सा च नानुमा-

य” इति श्रुतिः, “पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसम्यदेत् एव-
मेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद” इति च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्रमेव
दर्शयति । न धर्मजिज्ञासाचाचामिव श्रुत्यादृशं एव प्रमाणं ब्रह्मजि-
ज्ञासाचायां किन्तु श्रुत्यादृशोऽनुभवादृशस्य चाचासम्बवमिह प्रमाणं,
अनुभवावसानलात् भूतवस्तुविषयलात् । ब्रह्मविज्ञानस्य कर्त्तव्ये
हि विषये नानुभवापेचाक्षोति श्रुत्यादीनामेव प्रामाणं स्थान्,
पुरुषाधीनात्मसाभलात् कर्त्तव्यस्य । कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा वा कर्त्तुं
अक्षं स्तौकिं वैदिकस्तु कर्त्ता । यथा अस्मेन गच्छति पद्मामन्यथा

वात्, “तत्त्वौपनिषदम्” इति श्रुतेः, अतो नानुमानं विचार्यमित्वाऽ ।
वाक्यार्थेति । वाक्यस्य तदर्थस्य च विचाराद्यदध्यवसानं तात्पर्यमि-
त्वायः प्रमेयसम्बवनिच्चयस्य तेज आता ब्रह्मावगतिमंक्षये भवतीत्यर्थः ।
सम्बवो वाधाभावः । ननु किमनुमानमनपेच्छातमेव नेत्राऽ । सत्य-
त्विति । विमतमभिद्वनिमित्तोपादानकं विमतं चेतनप्रकृतिकं कार्य-
त्वात् सुखादिवदित्यनुमानं श्रुत्यर्थदर्शायापेच्छितमित्यर्थः । दर्शनं
संश्यविपर्यासनिष्टिः । “मन्त्रय” इति श्रुत्यर्थकर्त्ता सम्भावनीय
इत्यर्थः । यथा कच्छिद् गन्धारदेशेभ्यस्त्रैरन्वयारण्ये बद्धनेत्र एव त्वक्षः
केनचिन्मुक्तावन्धलदुक्तमार्गय हणसमर्थः पण्डितः खलयं तर्कुकुश्चो
मेधावी खदेशानेव प्राप्नुयात्, एवमेवेहाविद्याकामादिभिः खरूपान-
म्दात् प्रच्याचाचामिज्ञरण्ये संसारे ज्ञितः केनचिह्यापरवदेशाचार्येन
“गाति त्वं संसारो” किन्तु “तत्त्वमसि” इत्यपदिष्टखरूपः खलयं तर्क-
कुश्चलस्ते त् “खरूपं जानीयाज्ञान्यथा” इति श्रुतेः खलयं पुरुषसमतिरूप-
तर्कपेक्षां दर्शयतीत्याऽ । पण्डित इति । चातमनः श्रुतेरित्यर्थः । ननु
ब्रह्मगो मनवाद्यपेक्षा न युक्ता वेदार्थत्वाऽऽर्थवत् किन्तु श्रुतिलिङ्गवा-
चादय एवापेक्षिता इत्यत आऽ । नेति । जिज्ञास्ये धर्मं इव जिज्ञास्ये
ब्रह्मणि इति आत्मेयं । अनुभवो ब्रह्मसाक्षात्काराख्यो विद्वनुभवः ।
आदिपदामनगनिदिध्यासनयोर्यहः । तत्र चेतुमाऽ । अनुभवेति ।

वा व मस्तीति, तथा “अतिराचे वोडग्निं गृह्णाति नाति-
राचे वोडग्निं गृह्णाति”, “उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति”
रति विधिप्रतिषेधास्त्रार्थवन्तः स्युः विकल्पोत्सर्गापवादास्त्र । न
हु वस्त्रेवं चैवमस्ति नास्तीति वा विकल्पते । विकल्पनास्तु पुरुष-

मुख्यं ब्रह्मज्ञानस्य श्राव्यस्य साक्षात्कारावसानत्वापेक्षणात् प्रव्यग्-
भूतसिद्धब्रह्मगोचरत्वेन साक्षात्कारफलकालत्वसम्भवात्तदर्थं मननाद्यपे-
क्षणा युक्ता । धर्मे तु निवपरोच्चे साध्ये साक्षात्कारस्यानपेक्षितत्वादस-
भवाच अत्या निर्मयमात्रमनुकानायापेक्षितं । लिङ्गादयस्तु अत्यन्तमूर्खा
एव अतिहारा निर्मयोपयोगितेनापेक्षन्ते न मननाद्यः, अनुपयोगा-
दिवर्थः । निरपेक्षः शब्दः अतिः । शब्दस्त्रार्थप्रकाशनसमर्थं लिङ्गं पदं ।
वोग्येवरपदाकाङ्क्षं वाच्यं । अकृताक्षसाध्येच्चं प्रधानवाक्यं प्रकारत्वं । क्रम-
पठितावामर्थानां क्रमपठितैर्थाक्षमं सम्बन्धः स्थानं । यथा ऐन्द्रा-
गव्यादय इत्यो हश्चमेव पठिवाः, हश्चमस्त्राच “इक्कामीरोत्तनादिवि-
द्वास्त्राः” तत्र प्रथमेष्टौ प्रथममन्त्यस्य विनियोग इत्याद्युहनीयं । संज्ञा-
साक्षं समाख्या । यथाभ्यर्थवस्त्रक्षकानां मन्त्राखामाभ्यर्थवस्त्रक्षके अ-
र्थात् विवियोग इति विवेकः, एवं तावद्वक्ष मननाद्यपेक्षणं वेदार्थत्वात्
धर्मविदिवनुभाने साध्यत्वेन धर्मस्यानुभवायोग्यत्वं, अनपेक्षितानु-
भवत्वस्त्रोपाधिरित्युक्तं, उपाधिवितिरेकाद् ब्रह्मग्निं मननाद्यपेक्षात्वस्त्रोक्तं ।
वच वदि वेदार्थत्वमात्रेष ब्रह्मग्नी धर्मेष साम्यन्तर्योच्चेत तर्हि छति-
साध्यत्वं विधिनिषेधविकल्पोत्सर्गापवादास्त्र ब्रह्मग्निं धर्मवत् स्युरिति ।
विषेषे बाधकमाह । पुरुषेवादिना । पुरुषक्षब्धीना आत्मकाभ उत्प-
त्तिर्थस्य तद्वाचाच धर्मे अत्यादीनामेव प्रामाण्यमित्यन्वयः । धर्मस्य सा-
धानं लौकिककर्मदृष्टान्तेन स्फुटयति । कस्तुमिति । लौकिकविदिवर्थः ।
दृष्टान्तं स्फुटयति । यथेति । दार्ढान्तिकमाह । तथेति । तद्धर्मस्य
कस्तुमकार्त्तं शक्तत्वमुक्ता अन्यथाकर्त्तं शक्तत्वमाह । उदित इति । धर्मस्य
साध्यत्वं प्रयाद्य तत्र विधादिवियोग्यतामाह । विधीति । विधिप्रति-
षेधाच विकल्पादयस्त्र धर्मे साध्ये येर्यवन्तः सावकाशा भवन्ति ते
ब्रह्मस्यपि स्युरित्वर्थः । “यज्ञेत न सुरां पिवेत्” इत्यादयो विधिनिषेधाः ।

बुद्धपेच्छा, न वसुयाथात्यज्ञानं पुरुषबुद्धपेच्छं, किन्तर्हि वसुतन्त्र-
मेवतन् । न हि स्माणवेकस्मिन् स्माणुर्वा पुरुषोऽन्यो वेति तत्त्वज्ञानं
भवति । तत्र पुरुषो वाच्यो वेति मिथ्याज्ञानं स्माणुरेवेति तत्त्व-
ज्ञानं वसुतन्त्रत्वात् । एवभूतवसुविषयाणां प्रामाण्यं वसुतन्त्रं ।
तच्चैवं सति ब्रह्मज्ञानमपि वसुतन्त्रमेव भूतवसुविषयत्वात् । ननु
भूतवसुविषयत्वे ब्रह्मणः प्रमाणान्तरविषयत्वमेवेति वेदान्तवाक्य-
विचारणाऽनर्थिकैव प्राप्ना, न, इतिह्याविषयत्वे समन्वयहणात् ।
स्वभावतो वर्हिर्विषयविषयाणि इतिह्याणि न ब्रह्मविषयाणि ।

वीच्छिभियं वैर्वा यजेतेति सम्भावितो विकल्पः यद्यायह्ययोर्दैच्छकः
उद्दितानुदितहोमयोर्यवस्थितविकल्पः । “न हिस्यात्” इत्युत्सर्गः । “अ-
शीषेमीयं पशुमालभेत्” इत्यपवादः । तथा “आहवनीये जुहोति” इत्यु-
त्सर्गः; “अश्वस्य पदे पदे जुहोति” इत्यपवाद इति विवेकः, एते ब्रह्मवि-
स्मुरित्यनेष्टापत्तिं वारयति । न त्वित्वादिना भूतवस्तुविषयत्वादित्वन्ते न ॥
इदं वसु एवं नैवं घटः पटो वेति प्रकारविकल्पः । अस्ति नास्ति वैर्वति
सत्तास्तर्हपविकल्पः । ननु वसुन्यपि आत्मादौ बादिनामस्ति नास्तो-
त्वादिविकल्पा दृश्यन्ते तत्त्वाह । विकल्पनास्ति ॥ अस्तित्वादिकोटि-
स्तर्हं पुरुषबुद्धिस्तर्हं भास्त्रन्दितमात्राः संशयविपर्ययविकल्पा न
प्रमाण्या इत्यक्षरार्थः । अयं भावः, “धर्मो हि यथा यथा ज्ञायते
तथा तथा कर्तुं शक्तते” इति यथाशास्त्रं पुरुषबुद्धपेच्छा विकल्पा:
सर्वे प्रमाण्या एव भवन्ति, तत्प्राप्ये ब्रह्मणुपि सर्वे विकल्पा यथार्थाः
स्मृतिः । तत्त्वाप्येवमिति बदन्तं प्रत्वाह ॥ नेति ॥ यदि सिद्धवसुज्ञा-
नमपि साध्यज्ञानवत् पुरुषबुद्धिमपेक्ष्य जायेत तदा सिद्धविकल्पा
यथार्थाः स्युः, न सिद्धवसुज्ञानं पौरुषं किन्तर्हि प्रमाणवस्तु जन्यं,
तथा च वस्तुन एकरूपत्वादेकमेव ज्ञानं प्रमा, अन्ये विकल्पा अयथार्थाः
एवेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह ॥ न हि स्माणाविति ॥ स्माणुरेवेत्यवधार्ये
सिद्धे सर्वे विकल्पा यथार्था न भवन्तीत्यर्थः । तत्र यद्यसुतन्त्रं ज्ञानं
तदयथार्थं यत् पुरुषतन्त्रं तन्मिथ्येति विभजते ॥ तच्चेति ॥ स्माणावित्वर्थः ।

इति हीन्द्रियविषयत्वे ब्रह्मण इदं ब्रह्मणा सम्बूद्धं कार्यमिति श्रुतेऽन । कार्यमात्रमेव गृह्णमाणं किं ब्रह्मणा सम्बूद्धं किमन्येन केनचिदा सम्बूद्धमिति न शक्यं निष्ठेतुं । तस्माज्ञमादिसूत्रं गानुमानोपन्यासार्थं किञ्चर्हि वेदान्तवाक्यप्रदर्शनार्थं । किं पुनस्तदेहान्तवाक्यं यत् सूचेणेह लिलाङ्गयिषितं । “भृगुर्वै वाहृण्डिर्वहणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति” इत्युपक्रम्याह “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तदिजिज्ञासखं तद्वद्वा” इति । तस्य च निर्णयवाक्यं

आवावक्षन्त्यार्थं घटादिष्वतिदिष्टति ॥ एवमिति ॥ प्रकृतमाह ॥ तत्रैवं उवीति ॥ सिद्धेऽर्थे ज्ञानप्रमात्रस्य वस्तुधीनत्वे सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुज्ञवमेव यथार्थं न पुरुषवत्त्वं भूतार्थविषयत्वात् स्यायुज्ञानवदित्वर्थः ॥ यतः साधेऽर्थे सर्वे विकल्पाः पुनर्नाना न सिद्धार्थं इति वैकल्पण्यात्, न अर्थमंसार्थं ब्रह्मव इति मननाद्यपेक्षा सिद्धेति भावः । ननु तर्हि ब्रह्म प्रब्रह्मादिगोचरं धर्मविज्ञानवत्ताद् घटादिवत् । तथा च ज्ञानादिसूत्रे उपलब्धारणानुमानं विचार्यं सिद्धार्थं तस्य मानवत्वात् न अुतिः, सिद्धार्थं तस्या अमानत्वेन तदिचारस्य निष्पापत्वादिति श्रुतेऽन ॥ नन्विति ॥ प्रमाणान्तरविषयत्वमेव प्राप्तमिति छत्रा प्रमाणान्तरस्येव विचारप्राप्ताविति शेषः । अत्र पूर्वपक्षो प्रश्नयः, किं यत् कार्यं तद्वद्वा वमित्वनुमानं ब्रह्मसाधकं किं वा यत् कार्यं तत् सकारवमिति नाद्यः, यात्क्षसिद्धेतिवाह ॥ नेति ॥ ब्रह्मव इन्द्रियायाद्वात्प्रत्यक्षेष्व व्याप्तियावाह प्रमाणान्तरविषयत्वमित्वर्थः । इन्द्रियायाद्वात्प्रत्यक्षं कुत इत्यत पाह ॥ स्वभावत इति ॥ “पराच्च खानि अद्वयत् स्वयम्भूः” इति अुतेः, ब्रह्मेष्व रूपादिहीनत्वाचेवर्थः । इन्द्रियायाद्वात्प्रत्यक्षियहः किं न स्यादत आह ॥ सति हीति ॥ तद्वात्प्रतीति शेषः । इदं कार्यं ब्रह्मज्ञमिति व्याप्तिप्रत्यक्षं ब्रह्मेष्वतीन्द्रियत्वात् सम्बवतीवर्थः । द्वितोये कारवसिद्धावपि कारवस्य ब्रह्मत्वं अुतिं विना ज्ञातुमप्रव्यमित्वाह ॥ कार्यमात्रमिति ॥ सम्बन्धं अत यज्ञात्, अुतिमन्तरेष्व जगत्कारणं ब्र-

“आनन्दाश्चेव स्तुतिमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि
जीवन्ति आनन्दं प्रयच्छभिसंविश्वस्ति” इति । अन्यान्यथेवं जाती-
थकानि वाक्यानि नित्यद्वद्बुद्धमुक्तख्यानां * सर्वज्ञस्तरूपका-
रणविषयाणुदाहर्त्त्यानि ॥ २ ॥

अगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपचित्पं तदेव द्रढयन्नाह ।

इति निष्ठयाभस्तुतात् तस्माभाय श्रुतिरेव प्राधान्येन विचारकीया,
अनुमानं तूपादानत्वादिसामान्यदारा मृदादिवद् ब्रह्मणः स्तुतार्थात्-
कत्वादिश्चौतार्थसम्भावनार्थं गुणतया विचार्यमित्युपसंहरति । तस्मा-
दिति । एतत्सूचस्य विषयवाक्यं एच्छर्ता । किं पुनर्दिति । इह
ब्रह्मणि जक्षणार्थसेन विचारयितुमित्युपसंहरति । अत्र हि
प्रथमस्तुते विशिष्टाधिकारिणो ब्रह्मविचारं प्रतिज्ञाय ब्रह्म ज्ञातुकामस्य
द्वितीयस्तुते जक्षणमुच्यते, तथैव श्रुतावपि मुमुक्षो ब्रह्म ज्ञातुकामस्य
जगत्कारणत्वोयजक्षणानुवादेन ब्रह्म ज्ञाप्यत इति श्रौतार्थकमानुसा-
रित्यं सूचस्य दर्शयितुं सोपक्षमवाक्यं पठति । भगुरिति । अधीर्हि
स्तारय उपदिश्वेतर्थः । अत्र येनेत्वेकत्वं विवक्षितं, नानात्मे ब्रह्मत्व-
विधानायोगात् । यज्ञगत्कारणं तदेकमित्यवान्तरवाक्यं, यदेकं कारणं
तद् ब्रह्मेति वा यत्वार्थं तदेकं ब्रह्मेति वा महावाक्यमिति भेदः
किन्तर्हि स्तरूपसक्षणमित्याशक्त्या वाक्यश्चेषाग्निसर्वोत्तो यतःशब्दार्थः
सत्यज्ञानानन्द इत्याह । वस्य चेति ॥ “यः सर्वज्ञः” “तस्मादेतद् ब्रह्म
नामरूपमन्नस्य जायते” “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादि शास्त्रान्तरीय-
वाक्यान्यथस्य विषय इत्याह । अन्यान्यथोति । एवं जातीयकत्वमेवाह ।
निवेति । तदेवं सर्वांसु शास्त्रासु जक्षणद्वयवाक्यानि जिज्ञास्ये ब्रह्मवि-
समन्वितानि तद्विद्या मुक्तिरिति सिद्धं ॥ २ ॥

यस्य निश्चितिं वेदाः सर्वार्थज्ञानशक्तयः ।

श्रीरामं सर्ववेत्तारं वेदवेद्यमहं भजे ।

उत्तानुवादेन सकृतिं वदन्तु चरसूचमवतारयति । जगदिति ॥

* स्तुभावेति पाठो मुक्तिपुस्तके नात्ति ।

ग्रास्तयोनित्वादिति । ३ ।

महत् चक्रवेदादेः ग्रास्तस्यानेकविद्यास्तानोपवृंहितस्य प्रदीप-
वत् सर्वार्थावस्थोतिनः सर्वज्ञकस्यस्य योनिः कारणं ब्रह्म । न ही-
दृशस्य ग्रास्तस्य चक्रवेदादित्वाणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञा-

चैतन्यस्य ब्रह्मको जगत्कारणत्वोक्त्या सर्वज्ञत्वमर्थात् प्रतिज्ञातं सूचकात्
चेतनवृष्टेच्छानपूर्वकत्वात् । तथा च ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारणकत्वात्,
यो यत्कर्त्ता स तत्त्वः यथा कुलाल इति स्मितं; तदेवार्थिकं सर्व-
ज्ञत्वं प्रधानादिनिरासाय वेदकर्त्तव्येतुना इष्टयन्नाहेत्यर्थः । ऐतु द-
बस्त्रीकार्यसाधनत्वादेकविषयत्वमवान्तरसङ्कृतिः । यदा वेदस्य नित्य-
त्वात् ब्रह्मः सर्वज्ञेतुता नाशोक्त्वाच्चेपसङ्गत्वा वेदहेतुत्वमुच्यते “अस्य
महतो भूतस्य विश्वसितमेतद्यद्गवेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाणिरस”
इतिवाच्च विषयः । तत् किं वेदहेतुत्वेन ब्रह्मः सर्वज्ञत्वं साधयति
उत न साधयति इति सन्देहः; तत्र याकरणादिवदेदस्य पौरवेयत्वे
मूर्च्छप्रमाणसापेक्षत्वेनाप्रामाण्यापातात् साधयतीति पूर्वपक्षे जगडे-
वोचेतनत्वासिद्धिः पञ्चः । सिद्धान्ते तत्सिद्धिः । अस्य वेदान्तवाच्चस्य
सद्ब्रह्मचिक्ष्य वेदकर्त्तरि समन्वयोक्त्रिः अुतिशास्त्राध्यायसङ्कृतयः ।
एवमापादं शुद्धादिसङ्कृतय ऊद्धाः । वेदे हि सर्वार्थप्रकाशनशक्तिर-
पक्षत्वते, सा तदुपादानवस्थतत्त्वक्षिपूर्विका तद्रूपा वा? प्रकाशन-
शक्तित्वात् कार्यमतशक्तिलाला प्रदीपशक्तिवदिति वेदोपादानत्वेन
ब्रह्मः स्वसम्भद्धाशेवार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपं सर्वसाक्षित्वं सिद्धति ।
यदा यथा अध्येताऽपि पूर्वज्ञमं ज्ञात्वा वेदं कुर्वन्ति, तथा विचित्रगुण-
मावासहायोऽनाउत्तरानन्तस्यप्रकाशचित्तमात्रः परमेश्वरः सं कृतपूर्वक-
शोयक्त्रमसज्जातीयकमवनं वेदराशिं तदर्थांश्च युद्धपञ्चानन्देव करो-
दोति न वेदस्य पौरवेयता । यत्र द्व्यर्थशानपूर्वकं वाक्यशानं वाक्य-
श्वरौ कारणं तत्र पौरवेयता, अत्र च योगपञ्चानन्द सा; अतो वेद-
कर्त्ता वेदमिव तदर्थमपि स्वसम्भद्धं नानारीयकतया जानातीति
उर्वज्ञ इति सिद्धान्तयति ।

ग्रास्ते ति । ग्रास्तं प्रति हेतुत्वात् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारणत्व

दन्यतः समवोऽस्मि । यद्यदिस्तरार्थं शास्तं यस्मात् पुरुषविशेषात्
सम्भवति, यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेः ज्ञेयैकदेशार्थमपि, स
ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके, किमु वक्तव्यमनेक-
शास्त्राभेदभिव्यक्ति देवतिर्थञ्चनुच्चवर्णाश्रमादिप्रविभागहेतोः
स्त्रम्बेदाद्याख्यस्य सर्वज्ञानाकरस्याप्रयत्नेनैव लीलान्वायेन पुरुष-
निश्चासवद्यसाम्हृतो भूताद्योनेः सम्भवः “अस्य महतो भूतस्य
निश्चसितमेतद्यद्वृम्बेद” इत्यादिश्रुतेस्तस्य महतो भूतस्य निर-
तिश्चयं सर्वज्ञत्वं सर्वज्ञत्वमन्तिमस्त्रेति । अथवा यथोक्तस्त्रम्बेदा-

इति सङ्कृतिद्यानुसारे इति सर्वद्योजनामभिप्रेत्य पदानि आच्छेऽ। महत्
इति ॥ हेतोः सर्वं ज्ञात्वा सिद्धये वेदस्य विशेषणानि । तत्र यग्न्यतोऽर्थ-
तत्त्वं महत्त्वं, इति शासनात् शास्त्रत्वं । शास्त्रशब्दः शब्दमात्रोपलक्षणार्थं
इति मत्वाऽह । अनेकेति । “पुराणायामीमांसाधर्मशास्त्राणि, शि-
क्षाकल्पव्याकरणानि इति ज्ञोर्तिष्ठाणि षड्जानि” इति दशविद्या-
शासनानि वेदार्थज्ञानहेतवः तैरुपक्षतस्यैवर्थः । अनेन मन्वादिभिः
परिगृहीतत्वेन वेदस्य प्रामाण्यं स्फुचितं । अबोधकत्वाभावादपि प्रामा-
ण्यमित्याह । प्रदीपवदिति । सर्वार्थप्रकाशनशक्तिमन्त्वेऽप्यचेतनत्वात्
सर्वं ज्ञानस्त्रियं योगिश्चपादानं कर्त्तव्यं । ननु सर्वं ज्ञानं यो गुणः सर्वा-
र्थज्ञानशक्तिमन्त्वं वेदस्य तदन्वितत्वेऽपि तद्योगेः सर्वं ज्ञात्वं कुत इत्यत
आह । न हीति । उपादाने तत्त्वकृतिं विना कार्यं तदयोगादेवोपा-
दानस्य सर्वं ज्ञात्वं । अनुमानस्तु पूर्वं दर्शितं । न चाविद्यायास्तदाप-
त्तिः । शक्तिमन्त्वेऽप्यचेतनत्वादिति भावः । वेदः खविद्यादधिकार्थज्ञा-
नवज्ञन्वः, प्रमाणवाक्यत्वात्, व्याकरणामायणादिवदित्यनुमानान्तरं;
तत्र आप्तिमाह । यद्यदिति । वित्तरः शब्दाधिकम्, अनेनार्थतोऽख्यत्वं
वदन् कर्त्तुर्द्वानस्यार्थाधिकम् स्फुचयति; दृश्यते चार्थवादाधिकम् वेदे ।
अचैषायोजना यद्यक्षास्त्रं यस्मादाप्तात् सम्बवति स ततः शास्त्राद-
धिकार्थज्ञान इति प्रसिद्धं यथा शब्दसाधुत्वादिर्ज्ञैवैकदेशोऽर्थो यस्य
तदपि व्याकरणादिपाण्डित्यादेवधिकार्थज्ञात् सम्बवति । यद्यत्पार्थमपि

दिक्षातं चोनिः कारणं प्रभाशमस्य ब्रह्मणो यथावत् स्तुरुपाधि-
नमे । शास्त्रादेव प्रभाशात् जगतो जग्नादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत
इत्यभिग्रायः । तत्त्वात्त्वमुदाहृतं पूर्वसूचे “यतो वा इमानि
भूताविजायन्ते” इत्यादि । किमर्थं तर्हि इदं सूचं यावता पूर्व-

शास्त्रमधिकार्यज्ञात् सम्भवति तदा “अस्य महत्” इत्यादिस्मृतेर्यस्मा-
न्महतोऽपरिच्छिन्नाद्वातात् सब्याद्योनिः सकाशादनेकशाखेऽपादिविशि-
ष्टस्य वेदस्य पुरुषनिर्वासवदप्रयत्नेनैव सम्भवः तस्य सर्वज्ञत्वं सर्व-
ज्ञतिमन्त्वस्येति किमु वल्लभमिति, तत्र वेदस्य पौरवेयत्वशानिरा-
सार्थं अतिश्चनिष्ठसितपदार्थमाह । अप्रयत्नेनैति । प्रभाशान्तरेषार्थ-
ज्ञावश्चात्तासं विना निमेषादिन्नायेनेतर्थः । अथानुमानेन “यः सर्वज्ञ”
इति अत्युक्तसर्वज्ञत्वदार्थाय पाणिन्द्रियदिवदेवकर्त्तरि अधिकार्यज्ञा-
नसक्षामात्रं साध्यते न तर्थं ज्ञानस्य वेदहेतुत्वं, निष्ठसितमृतिविदो-
ज्ञाव, वेदज्ञानमात्रेभ्येत्वदेवकर्त्त्वोपपत्तेच । इवान् विशेषः;
ज्ञातेता परापेक्षः; इत्यरत्नं खलतवेदानुपूर्वं स्थयमेव स्मृत्वा तथैव
ज्ञानादौ ब्रह्मादिभाविर्भावयज्ञनावृतज्ञानत्वात्तदर्थमत्ववर्जनीयतया
ज्ञानावौति सर्वज्ञ इत्यनवद्यं । अधुना ब्रह्मो लक्ष्मान्तरं प्रभाश-
विज्ञानात्तावं वस्तुकान्तरमाह । अथ वेति । लक्ष्मान्तप्रभाशयोर्ब्रह्मनिर्ण-
यार्थतादेवकर्त्तव्यत्वं सङ्कृतिः । “तन्मौषिष्ठदं पुरुषं” इति अतिर्ब्र-
ह्मो वेदेष्वेद्यत्वं ब्रूते न वेति संश्येये, कार्यलिङ्गेनैव जाग्रतात् कर्तुर्दे-
वस्य सर्वज्ञस्य ब्रह्माः सिङ्गेन ब्रूत इति प्राप्ते वेदप्रभाशकत्वात्
ज्ञानो न प्रभाशान्तरवेद्यत्वमिति सिङ्गान्तवति । शास्त्रोनित्वा-
दिति । तत्त्वाच्चर्ते । यथोक्तमिति । सर्वज्ञं पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिदयं सं-
श्वेषवीचं ब्रह्मत्वं । अत्र पूर्वपक्षे अनुमानस्यैव विज्ञान्तासिद्धिः पक्षं
सिङ्गात्ते वेदान्तानामिति भेदः । अनुमानादिग्ना ब्रह्मतिद्धिः पूर्वसूचे
प्रसङ्गात्तिरक्ता । किं विचित्रप्रपक्षस्य प्राक्षादादिवदेवकर्त्तव्यतावा-
ज्ञात् ज्ञानावतारः । न च सर्वज्ञत्वात् कर्तुरेकत्वसम्भवः, एकत्वज्ञा-
नात् सर्वज्ञत्वज्ञानं तत्त्वादिवद्योन्याश्यमभिप्रेक्षाह । शास्त्रादेवेति ।
किं तत्त्वात्त्वमिति तत्त्वाह । शास्त्रमिति ॥ पृथग्मारम्भमात्रिपर्ति ॥

सुत्र एवेवंजातीयकं शास्त्रमुदाहरता शास्त्रयोनितं ग्रन्थाणे
दर्शितं ? उच्यते । तत्र सुचाचरेण स्यष्टुं शास्त्रस्थानुपादानात्
जगतो* अमादि केवलमनुमानमुपन्यस्तमित्याब्लृप्तेत्, तामाङ्गहां
निवर्त्तयितुमिदं सुत्रं प्रवद्यते ॥ “शास्त्रयोनितादिति” ॥ कथं पुन-
ग्रन्थाणः शास्त्रप्रमाणकलमुच्यते ? यावता “आश्वायस्य क्रियार्थ-
लादानर्थक्यमतहर्थानां” इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितं,

क्रिमर्थमिति । येन हेतुना दर्शितं ततः क्रिमर्थमित्यर्थः । अमादिजि-
क्षकानुमावस्य खातक्ष्येऽपन्यासशङ्कानिरासार्थं एथक्रूचमित्याह ।
उच्यत इति । वेदान्ताः सिङ्गब्रह्मपरा उत वार्यपरा इति निष्ठकात्म-
सापेक्षात्मयोः प्रसङ्गापसङ्गाभ्यां संशये पूर्वसूचे दितीयवर्णकेनाच्छेषस-
ङ्गात्रा पूर्वपक्षमाह । कथं पुनरित्यादिना ॥ “सदेव सोम्य” इत्यादीनां
सर्वात्मतादिस्थृत्रस्त्रिलिङ्गानां ब्रह्मदि समवयोक्तेः अत्यादिसङ्गतयः
पूर्वपक्षे चेदान्तेषु नुमक्षुप्रवृच्यसिङ्गः सिङ्गात्रे तत्सिङ्गिरिति वि-
चेकः । कथमित्याच्छेषे हेतुः ॥ यात्तेति । यतो जैमिनिसूचेष्व शास्त्रस्य
वेदस्य क्रियापरत्वं दर्शितमतोऽक्रियार्थत्वादेवान्तानामानर्थाणां पूर्व-
वदर्थशून्यत्वं प्राप्तमत्यन्ययः । द्रूचस्यायमर्थः । प्रथमसूचे तावदेवस्या-
ध्ययनकारबक्षभावनाविधिभावस्य पूर्ववदर्थपरत्वमुक्तां । “चोदनात्मक-
ज्ञोर्ध्या धर्म” इति द्वितीयसूचे धर्मे कार्ये चोदना प्रमाणमिति वेदप्रा-
माण्यस्थापकं कार्येपरत्वमवसितं । तत्र “वायुर्वैक्षेपिष्ठा” इत्याद्यर्थवा-
दानां धर्म प्रामाण्यमस्ति न वेति संशये आश्वायप्रामाण्यस्य क्रियार्थत्वेन
आपत्त्वादर्थवादेषु धर्मस्थापतीतेरक्रियार्थीनां तेषामानर्थक्षम निष्ठका-
र्थाण्, न चाध्ययनविध्युपात्तानां निष्ठेषु सिङ्गेऽर्थे प्रामाण्यं युक्तं, तस्मा-
दनिष्ठमेषां प्रामाण्यमुच्यते । आपकाभावाद्याप्यं प्रामाण्यं नास्त्वेवेति
यावत् । एवं पूर्वपक्षेऽपि “वधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां
स्यः” इति द्रूचेष्व सिङ्गान्तमाह । क्रियापरत्वमिति । अनित्यमिति प्राप्ते

* अगत इति पदं मु० पुस्तके गात्रि ।

अतो वेदान्तानामानर्थक्षं, अक्रियार्थवात्; कर्त्तदेवतादिप्रकासनार्थत्वेन वा क्रियाविधिविशेषत्वमुपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा? न हि परिनिष्ठितवस्तुखण्डप्रतिपादनं सम्बन्धितं प्रत्यक्षादिविषयवात् परिनिष्ठितवस्तुमः। तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात्। अत एव “सोऽरोदीद्”

इर्शितमित्यर्थः। “वायुर्वै क्षिप्रतमगामिनी देवता तद्देवताकं कर्म क्षिप्रमेव पक्षं दास्यति” इत्येवं विधेयार्थानां स्तुतिरूपार्थेन द्वारेण “वायर्थ श्रेतमालभेत्” इत्यादि विधिवाक्यं नैकवाक्यत्वादर्थवादाः सप्ताशः स्युः। स्तुतिलक्षणाया सप्तलक्षार्थपरत्वात् प्रमाणमर्थवादा इति यावत्। नन्दश्यनविधिगृहीतानां वेदान्तानामानर्थक्षं न युक्तमित्यत आह ॥ कार्चिति । न वयं वेदान्तानामानर्थक्षं साक्षयामः किन्तु खोके सिद्धस्य मानान्तरवेद्यत्वान्तिष्ठलत्वाच्च सिद्धब्रह्मपरत्वे तेषां मानान्तरसापेक्षत्वान्तिष्ठलत्वयोः प्रसङ्गादप्रामाण्यापातात् कार्यशेषकर्त्तदेवतापक्षानां प्रकाशनद्वारा कार्यपरत्वं वक्तव्यमिति ब्रूमः। तत्र त्वंतपदार्थवाक्यानां कर्त्तदेवतास्तावकत्वं विविदिषादिवाक्यानां पक्षत्वावकत्वं। ननु कर्मविशेषमनारम्भ प्रकरणान्तराधीतानां वेदान्तानां कथं तच्छेषत्वं? मानाभावादित्वरह्या पदान्तरमाह ॥ उपासनेति ॥ मोऽक्षकामोऽसद्ब्रह्माभेदमारोप्य “अहं ब्रह्मास्मि” इत्युपासीत इत्युपासनाविधिः। आदिश्वद्वाक्यवक्षादयः, तत्कार्यपरत्वं वा वक्तव्यमित्यर्थः। ननु अतब्रह्मविषयाश्रुतकार्यपरत्वं क्रिमर्थं वक्तव्यमिति तच्चाह ॥ न हीति । परितः सम्भान्निष्ठयेन स्थितं परिनिष्ठितं क्षत्रयनापेक्षं सिद्धमिति यावत्। तस्य प्रतिपादनमज्ञातस्य वेदेन ज्ञापनं तत्र सम्भवति, मानान्तरयोगेऽर्थे वाक्यस्य संवादे सत्यनुवादकत्वाद् “अभिर्हमस्य भेषजं” इति वाक्यवत् विसंवादे च बोधकत्वाद् “आदित्यो यूप” इति वाक्यविद्यर्थः। सिद्धेन वेदार्थः। मानान्तरयोग्यत्वाद् घटवदित्युक्ता निष्ठलत्वाच्च तथेत्याह ॥ तदिति ॥ सिद्धज्ञापने हेयोपादेयागोचरे पक्षाभावाच्च तत्र सम्भव-

* स्तुखण्डपेति पदं मु० पुस्तके नालिं ।

इत्यादीनामानर्थकं माभूदिति “विधिनात्वेकवाक्यत्वात् सुख्य-
र्थेन विधीनां स्युः” इति स्वावकलेनार्थवस्त्रमुक्तं । अन्वाणाच्च
“इत्येत्वा” इदीनां क्रियात्तसाधनाभिधायित्वेन कर्मसमवाच्य-
त्वमुक्तं । न कचिदिति वेदवाक्यानां विधिमंसर्प्तमत्तरेषार्थवस्ता

तीत्यर्थः । पञ्चं हि सुखावासिर्दुःखहानस्य । तत्त्वं प्रश्ननिश्चिभ्यं
साध्यं । ते चोपादेवस्य प्रश्ननिश्चिभ्यं स्वयम्भूतं विश्वास्य विश्वास्य
ज्ञानाभ्यां जायेते, न सिद्धज्ञानादिति भावः । तर्हि सिद्धबोधिवेद-
वादानां सापद्वं कथमित्याग्रह्य “आज्ञायस्य” इत्यादिसप्तह्याकां
विद्युत्तोति । अतश्चेति । “देवैविश्वदः सोऽमित्यरोदीद्” इति वाक्य-
स्याश्रुतेन रजतस्य निन्दाहारा “वर्हिषि न देयं” इति सप्तज-
निषेधशेषत्वबद्देवानानां विधादिष्ठेष्टत्वं वाच्यमित्यर्थः । ननु तेषां
मन्मवत् स्वातन्त्र्यमस्तु नार्थवादविधेकवाक्यत्वमित्याग्रह्य दृश्यान्तासि-
द्धिमाह । मन्त्राणांच्चेति । प्रमाणाणांग्येऽर्थवादस्त्रूपचिन्तानन्तरं मन्त्रेषु
चिन्ता न छता * “इत्येत्वा” इति मन्त्रे “हिन्द्वा” इत्यधाहाराच्छाखा-
च्छेदनक्रियाप्रतोतेः अग्निर्मर्ङ्गा, इत्यादौ च क्रियासाधनवेतादिप्रती-
तेमन्त्राः श्रुत्वादिभिः क्रौंकौ विनियुक्ताः, ते क्रिमुष्वारक्षमाचेष्टादृष्टं
कुर्वन्तः क्रतावुपकुर्वन्ति उत दृष्टेनेवार्थस्मरणेति सन्देहचिन्तादि-
गायथ्र्ययनकालावगतमन्तर्यात्तर्थस्य सूतिसम्बवादहृष्टार्थां मन्त्रा इति
प्राप्ते सिद्धान्ताः । “अविशिष्टस्तु वाच्यार्थः” इति जोक्तवेदयोर्वाच्यार्थ-
स्याविशेषान्मन्त्रवाक्यानां दृष्टेनैव स्वार्थप्रकाशनेन क्रतूपकारकत्वस-
म्भवात् दृष्टे सम्भवति अट्टकाल्पनानुपत्तेः फलवदनुष्ठानप्रेक्षितेन
क्रियात्तसाधनस्मरणेन दारेण मन्त्राणां कर्माङ्गत्वं । “मन्त्रैरेवार्थः
स्मर्त्य” इति नियमस्वहृष्टार्थ इति । तथा चार्थवादानां सूतिपदा-
र्थद्वारा पदैकवाक्यत्वं विधिभिर्मन्त्राणान्तु वाच्यार्थश्चानहारा तैर्वा-
क्यरेकवाक्यत्वमिति विभागः । मन्वस्तु कर्मप्रकारणस्यवाक्यानां विधे-
कवाक्यत्वं वेदान्तानान्तु सिद्धे प्रामाण्यं किं न स्यादिति तत्राह । न

* चिन्ताङ्गतेति ७३५ न० स्तो० पुरुषकपाठः ।

इष्टा उपपन्ना वा । न च परिनिष्ठिते वसुस्त्रूपे विधिः समवति, क्रियाविवरत्वादिधेः । तस्मात् कर्मापेचितकर्देवतादिस्त्रूपप्रकाशनेऽपि क्रियाविधिविषेषतं वेदान्तानां । अथ प्रकरणान्तरभवाचैतदभ्युपगम्यते, तथापि स्वाक्षर्यगतोपासनादिकर्मपरत्वं । तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते उच्यते ॥

तत् समन्वयात् ॥ ४ ॥

तु इवः पूर्वपञ्चव्यादृत्यर्थः । तद् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वज्ञक्ति जगदुत्पत्तिस्तिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादवगम्यते । कथं? समन्वयात् । सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैव तस्यार्थस्य*

एचिदिति । वेदान्ता विद्येश्वाक्यत्वेनैवार्थवतः सिङ्गार्थकवेदत्वाचन्तार्थवादादिविवर्थः, अन्यता दृष्टापि वेदान्तेषु कल्यतामिति तत्राह । उपपन्ना वेति । नेत्रवनुष्ठः । सिङ्गे फलाभावस्योऽस्त्रत्वादिति भावः । तर्हि ब्रह्मणेव स्वार्थो विधिः कल्यतां कृतं वेदान्तानां विधेन्द्रियस्त्वेनेत्रत आह । न चेति । ननु “इत्या जुहोति” इति सिङ्गे इधनि विभिर्दृष्टस्त्राह । क्रियेति । इत्यः क्रियासाधनस्य प्रबुद्ध्यमावतया साथत्वादिधेयता, निक्षियब्रह्मणः कथमयसाधत्वात् विधेयत्वमित्यर्थः । भाद्रमतमुपसंहरति ॥ तस्मादिति । स्वयमेवाश्चिं वदनपक्षान्तरमाह । अयेति ॥ सिङ्गान्तस्त्रूचं व्याघ्रेण । तु इव इति । तद् ब्रह्म वेदान्तप्रमाणकं इति प्रतिज्ञातेर्ये हेतुं एच्छति । कथमिति । हेतुमाह । समिति । अन्यत्वात्तात्पर्यविषयत्वं, तस्मादित्र्येव हेतुः तात्पर्यस्य सम्बन्धत्वं अखण्डार्थविषयत्वं स्त्रूचयितुं सम्पदं प्रतिज्ञान्तर्गतमेव, तथा चाखण्डं ब्रह्म वेदान्तप्रमाणविषयः, वेदान्ततात्पर्यविषयत्वात् । यो यदान्तात्पर्यविषयः स तदान्तप्रमेयः, यथा कर्मवाक्यप्रमेयो धर्म इति प्रयोगः । वाक्यार्थस्याखण्डत्वं सर्वस्त्रूचत्वं, वाक्यस्य

* तस्यार्थस्य स्थाने स्वार्थस्येति मु० पुस्तके पाठः ।

प्रतिपादकलेन समनुगतानि “सदेव सौम्येदमय आशीत्” । “एकमेवाद्वितीयं” । “आत्मा वा इदमेक एवाय आशीत्” । “तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमवकारमवाह्यमन्मात्रा ब्रह्म सर्वा-

चासखार्थकत्वं, सुपदोपस्थिता ये पदार्थालेखां यः संसर्गः तद्वाचर-
प्रमाजनकत्वं । न चेदमप्रसिद्धं । प्रकृष्टप्रकाशस्त्रं इत्यादिलक्षणवा-
क्यानां लोके लक्षणया चक्रादिवक्तिमात्रप्रमाहेतुत्वात् सर्वपदलक्षणा-
चाविदक्षा । सर्वर्थवादपदैरेकस्याः सुतेजस्यत्वाङ्गीकारात् । तथा
सत्यज्ञानादिपदैरेकमुखं ब्रह्म भातीति न पक्षासिद्धिः । नापि चेत्प-
सिद्धिः । उपक्रमादिजितैर्वदान्तानामदितीयाखण्डब्रह्मजि तात्पर्यनि-
र्णयात् तत्र क्षान्दोग्यषष्ठे उपक्रमं दर्शयति । सदेवेति । उदालकः
पुच्छमवाच, हे सौम्य प्रियदर्शन इदं सर्वं जगद् अये उत्पत्तेः प्राक्षाले
सदवाधितं ब्रह्मैवासीत् । एवकारेण जगतः एषक्सत्ता निषिधते ।
सजातीयविजातोयस्तगतभेदनिरासार्थम् “शक्तमेवाद्वितीयम्” इति
पदध्ययं । एवमदितीयं ब्रह्मोपक्रम्य “ऐतदाक्यमिदं सर्वम्” इत्युपसंह-
रति । इदमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यं तात्पर्यलिङ्गं, तथा “तत्त्वमसि”
इति नवक्षत्रोऽन्यासः । रूपादित्यनादितीयब्रह्मजो मात्रान्तरायोग्य-
त्वात् अपूर्वत्वमुक्तं, “अत्र वाव किं तत् सौम्य न निभालयसे”
इति । सहाते स्थितं प्रत्यग्ब्रह्म न जानासीत्वर्थः । “तस्य तावदेव चिरं
वावभ्र विमोक्ष्य अथ सम्पत्य” इति ब्रह्मज्ञानात् पञ्चमुक्तं विदुषकस्य
यावत् कालं देहो न विमोक्ष्यते तावदेव देहपातपर्यन्तो विलम्बः ।
अथ देहपातानन्तरं विदान् ब्रह्म सम्पत्यते विदेहकैवल्यमनुभवतो-
त्वर्थः । “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य” इत्यादितीयब्रह्मानार्थाऽर्थ-
वादः । मदादिदृष्टान्ते: प्रकृष्टतिरेकेष विकारो नास्तीत्यपयत्तिरक्ता ।
श्वरं षष्ठिधानि तात्पर्यलिङ्गानि व्यक्तानि समस्तानि वा प्रतिवेदान्तं
दृश्यन्त इत्यतेरेयोपक्रमवाक्यं पठति ॥ “आत्मा वै” इति । बृहदा-
रण्यकमधुकाख्योपसंहारवाक्यं सदात्मनो निर्विशेषतार्थमाह ॥ तदे-

* देहतेतिपदं मु० पुस्तके जालि ।

नुभूः” । “ब्रह्मैवेदमन्तं पुरस्ताद्” इत्यादीनि । न च तद्गतानां पदानां ब्रह्मखण्डपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्भमाने उर्थान्तरकल्पना युक्ता, अतहान्युतकल्पनाप्रभज्ञात् । न च तेषां कर्णदेवतादिखण्डपृष्ठिपादनपरतावसीयते । “तत् केन कं पश्येद्” इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः । न च परिनिष्ठितवस्तुखण्डपत्रेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वं । “तत्त्वमसि” इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्भमानलात् । यन्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति । नैष दोषः । हेयोपादेयशूल्यब्रह्मात्मावगमादेव सर्वक्लेशप्रहाणात् पुरुषार्थमिद्द्वे ।

तदिति । मायाभिर्बुद्धरूपं तद् ब्रह्म । एतदपरोक्तं । अपूर्वं कारणशूल्यं । अनपरं कार्यरहितं । अनन्तरं जात्यन्तरं अस्य नास्तीत्यनन्तरं, एतत्तरसमित्यर्थः । अवाह्यं अदितीयं । तस्यापरोक्तत्वमुपपादयति । अयमिति । सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूः, चिन्मात्रमित्यर्थः । ऋग्यजुःसामवाक्यान्युक्ता आर्थव्यञ्जवाक्यमात् । ब्रह्मैवेदमिति । यत् पुरस्तात् पूर्वदिग्बल्जातमिदं ब्रह्मैवाविदूषां भाति तदन्तं ब्रह्मैव वस्तु इत्यर्थः । आदिपदेन “सत्यं ज्ञानम्” इत्यादिवाक्यानि इत्यान्तं । नन्वस्तु ब्रह्मखलात्यर्थविषयत्वं वेदान्तानां कार्यमेवार्थः किं न स्नादिति तत्राह । न चेति । वेदान्तानां ब्रह्मवित्तात्यर्थे निश्चीयमाने कार्यार्थत्वं न युक्तं “यत् परः शब्दः स शब्दार्थः” इति न्यायादित्यर्थः । यदुक्तमर्थवादन्यायेन वेदान्तानां कर्त्तादित्तावक्तव्यमिति तत्राह ॥ न च तेषामिति ॥ तेषां कर्मणेष्वस्तावक्तव्यं न भाति किन्तु ज्ञानदारा कर्मवस्त्वाधननाशकमेव, तत्तद्विद्याकाले “कः कर्त्ता केन करणेन कं विषयं पश्येद्” इति श्रुतेरित्यर्थः, अर्थवादानान्तु खार्थे फक्ताभावात् स्तुतिक्वच्छेति भावः । यदुक्तं सिद्धत्वेन मानान्तरवेद्यं ब्रह्म न वेदार्थ इति तत्राह ॥ न च परीति ॥ “तत्त्वमसि” इति शास्त्रमन्तरेष्येति समन्वयः । धर्मो न वेदार्थः साध्यत्वेन प्राक्कवच्चानान्तरवेद्यत्वात् । यदि वेदं विना धर्मस्यानिर्षयात् मानान्तरवेद्यता तदा ब्रह्मण्यपि तुत्यं ।

देवतादिप्रतिपादनस्य तु स्व*वाक्यगतोपामनार्थलेऽपि न कस्ति-
दिरोधः । ननु तथा ब्रह्मण उपासनाविधिश्वेषत्वं सम्भवति ।
एकत्रे हेषोपादेयशूल्यतया क्रियाकारकादिदैतविज्ञानेऽपम-
हींपत्तेः । न हि ब्रह्मैकलविज्ञानेनोम्भवितस्य दैतविज्ञानस्य
पुनः सम्भवोऽस्मि, येनोपासनाविधिश्वेषत्वं ब्रह्म प्रतिपादयेत् ।

यस्त्रोक्तं निष्प्रकाशत्वाद् ब्रह्म न वेदार्थं इति तदनुद्य परिहरति । बन्धि-
त्वादिना । रहितत्वाद्विप्रत्याद् ब्रह्मत्वं इति श्रेष्ठः । यदप्युक्तं “उपास-
नापरत्वं वेदान्तात्मा म्” इति तत्र किं प्राच्यपञ्चाग्रन्थादिवाक्यानामुत स-
व्वेषामिति ? तत्राद्यमङ्गोकरोति । देवतादीति । अेष्टत्वादिगुणः प्रत-
चादिशब्दार्थः । न द्वितीयः, विधिशूल्यानां “सत्यज्ञानम्” इत्यादीनां
स्वार्थं फलवतामुपासनापरतत्पत्यनायोगात् । किञ्च तदर्थस्य ब्रह्मतत्पत्य-
त्वेष्वत्वं ज्ञानात् प्राप्नूँद्धं वा ? आद्ये, अध्यत्मुद्देश्यतत्पत्यस्य तत्पत्येऽपि न
द्वितीय इत्याह । ननु तथेति । प्राच्यादिदेवतावदित्यर्थः । “आहं ब्रह्मा-
स्मि” इत्येकत्रे ज्ञाते सति हेषोपादेयशूल्यतया ब्रह्मात्मनः प्रत्याभावा-
दुपास्योपासकदैतज्ञानस्य कारबस्य नाश्चाच नोपासनाशेषत्वमित्याह ।
शक्तत्वं इति । दैतज्ञानस्य संक्षारवजात् पुनरद्वेषिधानमिति नेत्राह ।
न हीति । दृष्टस्येति श्रेष्ठः । भान्तित्वानिच्छयो दार्ढं, संक्षारेत्वत्तु
भान्तित्वेन निष्प्रितं न विधिनिमित्तं । “बनेति” उपासनार्थां वार-
द्यस्य सत्वेनेत्वर्थः । वेदप्रामाण्यस्य आपकं क्रियार्थकत्वमनुवदिति ।
यद्यपीति । कर्मकाङ्क्षेऽर्थवादादीनामित्वर्थः । तथा च आपकाभावादे-
दान्तेषु व्याप्याभावानुमानमिति भावः । वेदान्ता न स्वार्थं मानं अक्रिया-
र्थत्वात्, “सोऽरोदीद्” इत्यादिवदित्वनुमाने निष्प्रकार्यकत्वमुपाधिरि-
त्वाह । तथापीति । अर्थवादानां निष्प्रकार्यस्य स्वार्थमानत्वेऽपीत्यर्थः । तदि-
ष्यस्य तत्पत्यस्य स्वार्थं ब्रह्मात्मनोति श्रेष्ठः । सम्प्रज्ञानकरद्वत्वेन वेदा-
न्तानां स्वार्थं मानत्वसिद्धेन क्रियार्थकत्वं तद्यापकमिति भावः । ननु
माभृदेवप्रामाण्यस्य आपकं क्रियार्थकत्वं व्याप्त्वा भविष्यति तदभावा-

* सवेदान्तवाक्यगतेतिपाठो मुद्रितपुस्तकेऽस्मि ।

दद्यन्वच वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेण प्रमाणलं न हृष्टं,
तथायात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तत्वात् तद्विषयस्य आत्मस्य प्रा-
माण्यं ब्रह्मं प्रत्याख्यातुं । न चानुमानगम्यं आत्मप्रामाण्यं येना-
मच हृष्टं निर्दर्शनमपेक्षेत । तस्मात् सिद्धं ब्रह्मणः आत्मप्र-
माणकलं ।

अचापरे प्रत्यवतिहने “यद्यपि आत्मप्रमाणकं ब्रह्म तथापि
प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव आत्मेण ब्रह्म समर्थते, यदा यूपा-
इव नोयादीन्यत्वैकिकान्यपि विधिश्वेषतया आत्मेण समर्थने

देहान्तानां प्रामाण्यं दुर्ज्ञानमिति नेत्राइ ॥ न चेति ॥ येन वेदप्रामाण्यं
सख्यानुमानगम्यत्वेनान्यत्र क्वचिद् दृष्टान्तमपेक्षेत तदेव नात्मीत्वर्थः ।
चक्षुरादिवदेदस्य रूपः प्रामाण्याचानान्न तद्वात्सिलिङ्गाद्यपेक्षा । प्रामा-
ण्यसंश्ये तु पश्चवद्द्वाता वाधितार्थतात्पर्यात् प्रामाण्यनिष्ठयो न किं-
द्वार्थत्वेन “न कूपे पतेद्” इति वाक्ये अभिचारादिति भावः ॥ वर्णका-
प्रमुपसंहरति । तस्मादिति । समन्वयादित्वर्थः । विधिवाक्यानामपि
यजवद्वातार्थत्वेन प्रामाण्यं तत्त्वं वेदान्तानामपोति स्थितं । एवं
पदानां सिद्धेऽर्थे युत्पत्तिमिच्छतां ब्रह्मान्तिकानां मतं ब्रह्मबो माना-
न्तरादेवायत्वात् सप्तत्वात् वेदान्तैकमेवत्वमित्युक्त्वा विरक्षं । सम्भवि-
त्वर्वेदाध्यते न सातत्व्येवेति वदतां दृच्छिकाराणां मतनिरासाय
दूषस्य वर्णकान्तरमारभ्यते । तत्र वेदान्ताः किमुपासनाविधिश्वेषत्वेन
ब्रह्म बोधयन्ति उत सातत्व्येव? इति सिद्धे युत्पत्तभावभावाभावां संश्येषे
पूर्वपद्माइ ॥ अचापर इति । ब्रह्मबो वेदान्तवेद्यत्वोक्तौ दृच्छिकाराः
पूर्वपद्मायन्तीत्वर्थः । उपासनातो मुक्तिः पूर्वपद्मे तत्पत्तानादेवेति
सिद्धान्ते पद्मं विधिनियोगः तस्य विवदः प्रतिपत्तिरूपासना । अस्याः
को विवदः, इत्याकाङ्क्षायां सत्यादिवाक्ष्येर्विधिपरैरेव ब्रह्म समर्थत
इत्याइ ॥ प्रतिपत्तीति । विधिविषयप्रतिपत्तिविषयतयेत्वर्थः । विधि-
परादाक्षात्त्वेवत्वाभे दृष्टान्तमाइ ॥ यथेति ॥ “यूपे पशुं ब्रह्माति”

तदत् । कुत एतत्? प्रष्टुतिनिवृत्तिप्रयोजनताच्छास्य ; तथा हि शास्त्रतात्पर्यविद आङ्गः, “हृष्टो हि तस्मार्थः कर्मावबोधनं नाम” इति * चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनं । तस्य ज्ञानमुपदेशः । “तद्वतानां क्रियार्थेन समाप्तायः” “आचार्यस्य

“आचार्यनीये जुहोति” “इन्हं यजेत्” इति विधिषु के यूपादयः, इत्याकाङ्क्षायां “यूपं तद्वावलाभीकरोति” इति तद्वावलिसंखृतं दाव यूपः । “अस्मीनादधीत” इत्याधानसंखृतोऽप्यिराहवनीयः । “वच्च इत्तः पुरम्बृह” इति विधिपरैरेव वाक्यैः समर्पयते तद्वृत्तं व्रचोर्थार्थः । विधिपरवाक्यस्यापि अन्यार्थबोधिते वाक्यभेदः स्फादिति शङ्खानिरासार्थमपिशब्दः । मानाक्तराज्ञातान्यपि शेषतयोर्यन्ते न प्रधानत्वेनेति न वाक्यभेदः, प्रधानार्थभेदस्यैव वाक्यभेदकात्यादिति भावः । न गूक्तव्यपृष्ठिभिर्जप्तौर्कात्पर्यविषयस्य व्रचालः कुतो विधिविशेषत्वमिति शङ्खते । कुत इति । लुड्डवहारेण हि शास्त्रतात्पर्यनिष्ठवः । लुड्डवहारे च ओतुः प्रष्टुतिनिवृत्ती उद्दिश्यात्प्रयोगो दृश्यते । अतः शास्त्रस्यापि ते एव प्रयोजने, ते च कार्याचारजन्ये इति कार्यपरत्वं शास्त्रस्य ततः कार्यशेषत्वं व्रचाल इत्याह । प्रष्टीति । शास्त्रस्य नियोगपरत्वे लुड्डवस्मतिमाह । तथा इत्यादिना । क्रिया कार्यं, नियोगो विधिः, धर्मोऽपूर्वमित्यनर्थान्तरं । को वेदार्थः, इत्याकाङ्क्षायां भायक्तिकृतं । हृष्टो चोति । तस्य वेदस्य कार्यं वेदार्थः इत्यत्र चोदनासूचतस्य भाव्यमाह । चोदनेति । क्रियाया नियोगस्य ज्ञानदारा प्रवर्त्तकं वाक्यं चोदनेत्युच्यते इत्यर्थः । श्वरस्यामिसमतिमुक्ता जैमिनिसम्मतिमाह । तस्य ज्ञानमिति । तस्य धर्मस्य ज्ञापकं अपौरुषेयविधिवाक्यमुपदेशः, तस्य धर्मेणाव्यतिरेकादित्वर्थः । पदानां कार्यान्वितार्थे शक्तिरित्यत्र सूत्रं पठति । तद्वतानामिति । तस्य वेदे भूतानां सिङ्गार्थनिष्ठानां पदानां क्रियार्थेन कार्यवाचिना लिङ्गादिपदेन समाप्तायः सहोचारणं कर्तव्यं । पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थरूपकार्यधीनिमित्तत्वादित्वर्थः । कार्यान्वितार्थे ज्ञानानि पदानि कार्यवाचिपदेन सह पदार्थ-

* नामेति मु० पुस्तके पाठो नालिः ।

क्षियार्थतादानर्थक्षमतदर्थानामिति” च । अतः पुरुषं कृचि-
दिष्यविशेषे प्रवर्त्तयन् कुतस्त्रिहिष्यविशेषात्मिवर्त्तयच्चार्थव-
च्छास्त्रं, तस्येषतया चान्वदुपयुक्तं, तस्यामान्यादेदान्तानामपि
तथैवार्थवत्त्वं स्मात् । सति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गादिकाम-
स्थाग्निहोत्रादि साधनं विधीयते, एवमस्ततलकामस्य ब्रह्मज्ञानं
विधीयते इति युक्तं * । नन्मिह जिज्ञास्यवैख्यस्यमुक्तं । कर्मकाण्डे
अब्दो धर्मो जिज्ञास्यः, इह हु भूतं नित्यनिर्वृत्तं ब्रह्म जिज्ञा-
स्मिति । † तत्र धर्मज्ञानफलादनुष्ठानपेत्ताद्विलक्षणं ब्रह्म-
ज्ञानफलं भवितुमर्हति । नार्हत्येवं भवितुं । कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव
ब्रह्मः प्रतिपाद्यमानलात् । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” “य आ-

स्तुतिदारा कार्यमेव वाक्यार्थं वेष्यवक्तोति भावः । एतितमात् । अत इति । यतो वृडा एवमाङ्गः, अतो विधिनिषेधवाक्षमेव ज्ञास्त्रं,
धर्मवादादिकं तु तस्येषतयोपक्षीयं, तेज कर्मज्ञास्त्रेष्य सामान्यं ज्ञास्त्र-
त्वं, तस्यादेदान्तानां कार्यपरत्वेनैव अर्थवत्त्वं स्यादित्यर्थः । ननु वेदान्ते
स्त्रेषु विद्योत्यस्य विधेयस्य चादर्थनात् कथं कार्यधीरिति तत्रात् ।
सति चेति । ननु धर्मव्रह्मजिज्ञासास्तुत्यकाराभ्यामिह काण्डदयेऽर्थमेद-
उत्तः, एवकार्यार्थेष्व ज्ञास्त्रमेदानुपपत्तेः । तत्र काण्डदये जिज्ञास्य-
मेदे सति यज्ञवैज्ञान्यं वाच्यं । तथा च न मुक्तिपक्षाय ज्ञानस्य विधेय-
वता, मुक्तेर्विधेयक्रियाजन्यते कर्मफलादविशेषप्रसङ्गादविशेषे जिज्ञा-
स्मभेदासिङ्गेः । अतः कर्मफलविज्ञानत्वात्मित्रसिङ्गमुक्तेत्तद्यज्ञकर्मा-
नविधिरव्युक्तं इत्याशङ्कते । नन्मिहेति । मुक्तेः कर्मफलवैज्ञान्यम-
सिङ्गमिति तदर्थं ज्ञानं विधेयं । न च तर्हि सफलं कार्यमेव वेदान्ते-
मपि जिज्ञास्यमिति तद्वेदासिङ्गेरिति वाच्यं, इष्टत्वात् । न च ब्रह्मयो

* इतियुक्तमिति मु० पुस्तकधृतपाठः ।

† अनेति टीकासम्मतः पाठः ।

स्मापहतं पात्रा सोऽन्वेष्यः स विजिज्ञासितव्यः” “आत्मेत्येवोपासीत” “आत्मानमेव लोकमुपासीत” “ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति” इत्यादिषु हि विधानेषु सत्यु “कोऽसावात्मा ब्रह्म” इत्याकाञ्चार्यां तत्खण्डपर्यग्णेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः, “नित्यः सर्वज्ञः सर्वगतो नित्यद्वप्तो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तख्यभावो विज्ञानं मानन्दं ब्रह्म” इत्येवमाद॑षः । तदुपासनाच आख्यदृष्टेऽदृष्टे मोक्षः फलं भविष्यति । कर्त्तव्यविधनमुप्रवेशे तु वस्तुमात्रकथञ्चेहानोपादानासम्भावात् “सप्तदीपा वसुमती” “राजासौ गच्छति” इत्यादिवाक्यवद्वेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्थात् । न वस्तु मात्रकथनेऽपि “रजुरियं नायं सर्पः” इत्यादै भास्त्रिजनितभीतिनिवर्त्तनेनार्थवत्तं दृष्टं । तथेहाप्यसंसार्यात्मवस्तुकथनेन संसारिलभास्त्रिनिवर्त्तनेनार्थवत्तं स्थात् । सादेतदेवं यदि रजुस्खण्डप्रवच इव सर्पभास्त्रः संसारिलभास्त्रिब्रह्मखण्डप्रवचवस्त्रात्रेण निवर्त्तेत न तु निवर्त्तते । श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वे

जिज्ञास्यत्यदूचविरोधः, ज्ञानविधिशेषत्वेन द्युचक्षता ब्रह्मप्रतिपादनादिति परिहरति । नेति । ब्रह्मयो विधिप्रयुक्तत्वं स्फुटत्यति । आत्मावा इति । “ब्रह्म वेद” इत्यत्र ब्रह्मभावकामो ब्रह्मवेदनं कुर्यादिति विधिः परिख्यत इति ब्रह्म्यत्वं । लोकं ज्ञानस्खण्डं वेदान्तानेवार्थतो इर्षयति । नित्य इति । न नु किं विधिफलमिति तदाह । तदुपासनादिति । प्रत्यमब्रह्मोपासनाद् “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” इति शास्त्रोक्तो मोक्षः सर्ववक्षोक्ताप्रसिद्धः फलमित्यर्थः । ब्रह्मवः कर्त्तव्योपासनाविषयकविधिशेषत्वानक्षीकारे वाधकमाह । कर्त्तव्येति । विभूत्यस्मद्भसिङ्गेत्ये प्रदृश्यादिफलाभावादेदान्तानां वैपत्त्वं स्थादित्वर्थः । नन्विति श्रव्या स्थार्था । दृष्टान्तवैष्येन परिहरति । स्थादिति ।

सुखदुःखादिसंसारित्वधर्मदर्शनात् । “ओत्यो ममत्यो निदि-
आस्तिव्यः” इति च अवणोचकालयोर्मनननिर्दिधासनया-
र्दर्शनात् । तस्मात् प्रतिपत्तिविधिविषयत्वैव शास्त्रप्रमाणकं
प्रमाणभ्युपग्रहत्वमिति” ।

अत्राभिधीयते, न, कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात् । ग्रा-
रीरं वाचिकं मानसस्त्र कर्त्त्वं श्रुतिप्रसिद्धं धर्माख्यं अद्विषया
जिज्ञासा, “अथातो धर्मजिज्ञासा” इति सूचिता । अधर्माऽपि
दिशादिः प्रतिषेधत्वोदगात्मकत्वात् जिज्ञास्यः परिहारात् ।
तयोर्द्वादगात्मकत्वयोर्थामर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुख-
दुःखे ब्ररीरवाङ्मोभिरेवोपभुज्यमाने विषयेन्द्रियसंयोगजन्मे
प्रमाणित्वावरान्मे प्रसिद्धे । मनुष्यलादारभ्य ब्रह्मान्मेषु देह-

रत्वदर्थवस्त्रमेवचेत् स्यादित्यर्थः । इवंशब्दार्थमाह ॥ यदीति ॥ किञ्च,
वहि आनादेव मुक्तितदा अवश्यजन्मज्ञानानन्तरं मनवादिविधिर्न
स्त्रात्, तद्विद्येच्च कार्यसाधा मुक्तिरित्वाह ॥ ओत्य इति ॥ शब्दानां
कार्यान्वितशक्तेः प्रलभ्यादिप्रज्ञत्वैव शास्त्रत्वात् सिद्धे फलाभावान्मन-
गदिविद्येच्च कार्यपरा वेदान्ता इति पूर्वपक्षमुपसंहरति । तस्मा-
दिवि । वेदान्ता न विधिपराः स्वार्थं फलवत्वे सति नियोग्यविधु-
रत्वात्, “वायं सर्वः” इति वाक्यवत् “सोऽस्तोदीत्” “सर्वकामो यज्ञेत्”
इति वाक्योर्निरासाय हेतौ विशेषवद्यमिति सिद्धान्तयति । अ-
चेति । यदुक्तं मोक्षकामस्य नियोग्यज्ञानं विधेयमिति तप्तेत्वाह ॥
नेति । मोक्षो न विधिजन्मः कर्मफलविलक्षणत्वादात्मविदित्यर्थः ।
उक्तहेतुआनाद अर्मतत्वज्ञे प्रपञ्चयति । शारीरमित्वादिगा वस्त्रितं
संसाररूपं अनुवदतीत्वमेति । अथ वेदाध्ययनानन्तरं । अतो वेदस्य
पववदर्थपरत्वात् अर्मनिर्मयाय कर्मवाक्यविचारः कर्त्तव्य इति सू-
चार्यः । न चेवलं अर्माख्यं कर्म किञ्चु अधर्माऽपीत्याह ॥ अधर्मे
स्मीति । निवेद्यवाक्यप्रमाणत्वादित्यर्थः । कर्माङ्का फलमाह ॥ वयो-

वत्सु सुखतारतम्यमनुशूयते । ततस्य तद्वेतोधर्मस्य तारतम्यं गम्यते । धर्मतारतम्यादधिकारितारतम्यं । प्रसिद्धुःस्वार्थिलक्षाम-र्थादिहृतमधिकारितारतम्यं । तथा च यागाद्यनुष्ठानिमेव विद्यायमाधिविश्वेषादुच्चरेण पथा गमनं । केवलैरिष्टापूर्णद-ज्ञानाधनैर्धूमादिकमेष्ट इच्छेन पथा गमनं । तचापि सुख-तारतम्यं तत्साधनतारतम्यस्य द्वाक्षाद् “यावत् सम्यातमुषित्वा” इत्यसाद् गम्यते । तथा मनुष्यादिषु नारकस्तावरान्मेषु सुखस-

रिति । मोक्षस्तु अतीन्द्रियो विशेषाः इरोराद्यभेदो विषयाद्यज्ञोऽनात्मवित् खपसिङ्ग इति वैज्ञान्यानाय प्रबन्धादीनि विशेष-गानि । सामान्येन कर्मफलमुक्ता धर्मफलं एषक् प्रपञ्चयति । मनुष्य-तादिति । “स एको मानुष आनन्दलतः इतगुणो गम्यर्बादोनाम्” इति श्रुतेरगुभवानुसारित्वमनुशब्दार्थः । ततस्य सुखतारतम्यादिकर्थः । मोक्षस्तु निरतिशब्दसाधनस्य तत्साधनमेकरूपमिति वैज्ञान्यां । चित्तसाधनस्यतुल्यसम्बन्ध एकरूप एव मोक्षविद्याधिकारी । कर्मवित् तु नानाविध इति वैज्ञान्यमाह ॥ धर्मेति । गम्यते न केवलं किञ्चु प्रतिज्ञ-स्वर्थः । अर्थित्वं पृष्ठकामित्वं । सामर्थ्यं कौकिळं पुचादि । आदिपदा-हित्वं द्वाक्षानिन्दितत्वम् । किञ्च, कर्मफलं मार्गप्राप्यां, मोक्षस्तु नि-त्यापि इति भेदमाह ॥ तथेति ॥ उपासनायां चित्तस्यैर्व्यप्रकर्षादर्थ-रादिमार्गेष ब्रह्मकोक्तगमनं “तेऽर्चिष्वम्” इत्यादिना शूयत इत्वर्थः ।

“अग्निहोत्रं तपः सत्वं वेदानाच्चानुपासनं ।

आतिथ्यं वैश्वदेवस्य इष्टमित्रभिधीयते” ॥

“बाधीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।

अग्नप्रदानमारामः पूर्णमित्रभिधीयते” ॥

“शृत्वागतसत्त्वायां भूतानाच्चाप्यहिंसनं ।

वहिर्वेदि च यद्यानं दत्तमित्रभिधीयते” ॥

तचापि ॥ अन्नलोकेऽपीत्वर्थः । सम्यतति गच्छति अस्माक्षोकादनु-
कोक्तमनेनेति सम्यातः कर्म, यावत् कर्म भोक्तव्यं तावत् स्थिता पुन-

वचोदनालक्षणधर्मसाध एवेति गम्यते तारतम्येन वर्जनमानः । तथोर्जगतेवधोगतेषु च देहवसु दुःखतारतम्यदर्शनात्तद्वेतोरधर्मस्तु प्रतिषेधचोदनालक्षणस्य तदनुष्ठायिनाऽन्त तारतम्यं गम्यते । एवमविद्यादिदोषवतां धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं अश्वरोपादामपूर्वकं सुखदुःखतारतम्यमनित्यं संसाररूपं अुतिसूतिन्यायप्रगिह्यते । तथा च अतिः “न है वै सश्वरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहितिरसि” इति यथा वर्णितं संसाररूपमनुवदति । “अश्वरीरवाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्युग्रतः” इति प्रियाप्रियस्यर्थनप्रतिषेधाचोदनालक्षणधर्मकार्यलं मोक्षाल्क्ष्यस्थाश्वरीरस्य प्रतिषिद्धित इति गम्यते । धर्मकार्यले हि प्रियाप्रियस्यर्थनप्रतिषेधो नोपपश्यते । अश्वरीरस्यमेव धर्मकार्यमिति चेत्त, तस्य स्वाभाविकत्वात् । “अश्व-

रावान्तीवर्धः । मनुव्यत्वादूर्जगतेषु सुखस्य तारतम्यमुक्ता अधोगतेषु वदाह । तथेति । इदानीं दुःखतद्वेतुतदनुष्ठायिनां तारतम्यं बदन्धवधमंकजं प्रपञ्चयति । तथोर्जगतिः । हिविधं कर्मफलं मोक्षस्य तदेवक्ष्यत्याक्षायानाय प्रपञ्चितमन्यसंहरति । एवमिति । अस्मिताकाम-क्षेत्रभव्यान्वादिशब्दार्थः । “ते सं भुक्ता खर्गलोकं विश्वालम्” इत्याद्या सृतिः क्षाणोपचयात् ज्वाळोपचयदर्शनात् फलतारतम्येन साधनवारतम्यानुमानं न्यायः । अतिमाह । तथा चेति । मोक्षो न कर्म-फलं कर्मफलविद्वातीक्षियत्वविशेषोक्त्वश्वरीरायभोग्यतादिधर्मव-स्त्रात् अतिरेकेष खर्गादिवदिति न्यायानुग्राहां अतिमाह । अश्वरी-रमिति । वावेत्ववधारणे । तत्त्वतो विदेहं सन्तमात्मानं वैषयिके सुखदुःखे नैव स्पश्यत इत्यर्थः । मोक्षस्येदुपासनारूपधर्मफलं तदेव प्रियमस्तीति तत्रिविधायोग इत्याह । धर्मकार्यले हीति । ननु प्रियं नाम वैषयिकं सुखं तत्रिविधते, मोक्षस्य धर्मफलमेव कर्माङां विचित्रदानसामर्थ्यादिति शङ्खते । अश्वरीरस्यमेवेति । आत्मनो देहास-

रीरं इरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितं । महानं विभुमात्मानं मत्वा
धीरो न शोचति” । “अप्राणो ज्ञामनाः शुभ्रोऽसङ्गो ज्ञायं पुरुषः”
इत्यादि श्रुतिभ्यः । अतएवानुष्टेयफलविस्तृणं मोक्षाख्यमश्चरी-
रत्वं नित्यमिति सिद्धं । तत्र किञ्चित्परिणामिनित्यं स्याद्यथा*
यस्मिन् विक्रियमाणेऽपि तदेवेदमिति बुद्धिं विहन्यते । यथा
ष्टुतिव्यादिजग्नित्यत्त्वादिनां, यथा च मात्मानं गुणाः । इ-
हनु पारमार्थिकं कूटस्थं नित्यं व्योमवत् सर्वव्यापि सर्वविक्रि-
यारहितं नित्यत्वं निरवयवं स्वयंज्योतिःस्त्रभावं । यत्र धर्मा-
धर्मी सह कार्येण कालत्रयस्त्र नोपावर्त्तेते तदश्रीरं मोक्षाख्यं ।
“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रासात् द्रष्टाकृतात् अन्यत्र भू-
दाच्च भवाच्च” इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतस्तद्वाच्च यस्येयं जिज्ञासा

क्षित्यमश्चरीरत्वं तस्यानादित्यान्न कर्मसाध्यतेत्याह ॥ नेति ॥ अश्चरीरं
खूबदेहशून्यं देहेष्वनेकेषु अनित्येषु एवं नित्यमवस्थितं महानं आ-
पिनं, आपेक्षिकमहस्तं वारयति ॥ विभुमिति ॥ तमात्मानं ज्ञात्वा
श्चीरः सन् श्रोतोपज्ञितं संसारं नानुभवतीत्यर्थः । दृश्यदेहाभावे
श्रुतिमाह । अप्राण इति । प्राणमनसोः क्रियाज्ञानशक्त्योर्निर्विधात्,
तदधीनानां कर्मज्ञानेन्द्रियाणां निषेधो हि यतः, अतः शुद्ध इत्यर्थः ।
देहयाभावे श्रुतिः “असङ्गो हि” इति, निर्देहात्मस्वरूपमोक्षस्या-
नादिभावे सिद्धे पक्षितमाह । अत एवेति । नित्यत्वेऽपि परिणा-
मितया धर्मकार्यत्वं मोक्षस्येवाशक्त्य नित्यं देहा विभजते ॥ तत्र कि-
ञ्चिदिति ॥ नित्यवस्थुमध्य इत्यर्थः । परिणामि च तन्नित्यस्त्रेति परि-
णामिनित्यं ज्ञात्वा तु कूटस्थग्नित्वं इति न कर्मसाध्य इत्याह ॥ इद-
नित्यति ॥ परिणामिनो नित्यत्वं प्रब्रह्मिज्ञाकर्त्त्वितं मिथ्यैव, कूटस्थस्य
तु नाशकाभावान्त्वत्वं पारमार्थिकं कूटस्थत्वसिद्धार्थं परिस्पन्दाभाव-

* स्याद्यथेति मु० पुस्तकधृतपाठः ।

प्रसुता । तद्यदि कर्त्तव्यशेषलेनोपदिश्येत तेन च कर्त्तव्येन साथस्वेच्छाच्चोऽभ्युपगम्येत अनित्यं एव स्थान् । तच्चैव सति यथोक्त-कर्त्तफलेक्षेव तारतम्यावस्थितेभवनित्येषु कस्तिदतिशयो मोक्ष इति प्रसञ्जेत । नित्यस्य मोक्षः सर्वमेंद्रियादिभिरभ्युपगम्यते । अतो न कर्त्तव्यशेषलेन ब्रह्मोपदेशो युक्तः । अपि च “ब्रह्म वेद-

माह ॥ योमवदिति ॥ परिग्रामाभावमाह ॥ सर्वक्रियारहितमिति ॥
पलानपेच्छित्वान्न फलार्थापि क्रियेत्वाह ॥ निवृत्तमिति ॥ दृप्तिरनपे-
क्षत्वं विशेषाकं सुखं वा निरवयवत्वान्न क्रिया तस्य भागार्थमपि न
क्रिया खयं च्योतिष्ठात्, अतः कूटस्थात्वान्न कर्मसाध्यो मोक्ष इत्युक्तं ।
कर्मतत्त्वार्थासङ्गित्वाच तथेत्वाह ॥ यच्चेति ॥ कालानवच्छिन्नत्वाचेत्वाह ॥
आज्ञेति ॥ कालत्रयस्य नोपावर्त्तत इति योग्यतया समन्वयनीयं । धर्मा-
घनवच्छेदे मानमाह ॥ अन्यच्चेति ॥ अन्यदिव्यर्थं ॥ छतात् कार्यात् ।
अकृताच्च कारणात् । भूताद्भूत्याच्च । चकारादर्त्तमानाच्च । अन्यद्यत्
पश्चसि तदेदेवर्थः । न नु उक्तः अतयो ब्रह्माः कूटस्थासङ्गित्वं वदन्तु
मोक्षस्य नियोगफलत्वं किं न स्यादिति तत्राह । अत इति ॥ तत् कैवल्यं
प्रस्तौव, कर्मफलविलक्षणत्वादिवर्थः । ब्रह्माभेदाक्षोक्षस्य कूटस्थत्वं
धर्माद्यसङ्गित्वच्छेति भावः । यदा यज्ञित्वास्यं तद् ब्रह्म अतः पृथक्-
जिज्ञास्यत्वात् धर्माद्यस्पृश्यमिवर्थः । अतः ग्रन्थाभावपाठेऽप्ययमिवार्थः
ब्रह्मयो विधिस्पर्शे ग्राम्यपृथक्कां न स्थात्, कार्यविलक्षणानधिगतविष-
याणाभात् । न हि ब्रह्मात्मैक्यं भेदप्रमाणे जायति विधिपरवाच्चाङ्गव्यु-
षक्तं न वा तद्दिना विधेनपत्तिः योगिदग्न्यैकोपाल्लिविधिदर्श-
नादिति भावः । अथ वा मोक्षस्य नियोगासाध्यत्वे फलितं सूचार्थ-
माह ॥ अत इति ॥ यदत्र जिज्ञास्य ब्रह्म तत् खतत्वमेव वेदान्तैरुप-
दिश्यते, समन्वयादिवर्थः । विषक्ते दण्डं पातयति ॥ तद्यदीति ॥
तच्चैव सतीति मोक्षे साध्यत्वेनानित्ये सतीत्वर्थः ॥ अत इति ॥ मुक्तेनि-
योगासाध्यत्वेन नियोग्यालाभात् कर्त्तव्यनियोगाभावादिवर्थः । प्रदी-
पात् तमोनिष्टित्वज्ञानादज्ञाननिष्टित्वरूपमोक्षस्य दृष्टफलत्वाच न
नियोगसाध्यत्वमित्याह ॥ अपि चेति ॥ “यो ब्रह्माहं” इति वेद स ब्रह्मव-

ब्रह्मैव भवति” “ज्ञीयन्ते सास्य कर्त्ताणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वाऽन्न विभेति कुतस्मन्” “अभयं वै अनक प्राप्तोऽसि” “तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मासीति” तस्माच्चास्यर्वम-भवत्” “तत्र को मोहः कः शोक एकलमनुपश्चत्” इत्येवमाद्याः अुतयो ब्रह्मविद्यानन्तरं मोक्षं दर्शयन्त्यो मध्ये कार्यान्तरं वार-यन्ति । तथा “तद्वैतत् पश्चकृषिवामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यस्त्” इति ब्रह्मदर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कर्त्तव्यान्तरवार-सायोदाहार्थं । यद्या तिष्ठन् गायत्रीति तिष्ठतिगायत्रोर्मध्ये तत्कर्त्रं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते । “तं हि नः पिता योऽस्मा-भवति ।

परं कारकमवरं कार्यं तद्वै प्रतिष्ठाने तस्मिन् दृष्टे सति अस्य ब्रह्मरुगारब्धपक्षानि कर्माणि गम्भन्ति । ब्रह्माः सरूपमानन्दं विद्वान् विभयो भवति द्वितीयाभावात् । “अभयं ब्रह्म प्राप्तोऽसि” । अस्मानहानात् तत्त्वीवास्यं ब्रह्म मुख्यपदेशादात्मानमेव “अहं ब्रह्मामि” इत्यवेत् विदितवत् । तस्मादेवनात्मद्वयं पूर्खमभवत् परिच्छेदभान्तिहा-गादेकत्वं, “अहं ब्रह्म” इत्यनुभवः तत्त्वानुभवकाले मोहश्चौको न स्त इति अुतीनामर्थं, तासां तात्पर्यमाह । ब्रह्मेति ॥ विद्यातस्फलयोर्मध्ये इत्यर्थः । मोक्षस्य विद्यिककले सर्वादिवत् काणान्तरभावित्वं स्थात् । तथा च अुतिबाध इति भावः । इतच्च मोक्षो वैधो नेत्राह । तथेति । तद् ब्रह्मैतत् प्रत्यगस्तीति पश्चन् तस्मात् आगात् वामदेवो मुनोऽस्तु शुद्धं ब्रह्म प्रतिपेदे ह तत्र ज्ञाने तिष्ठन् दृष्टवानात्ममन्तान् स्वस्य सर्वात्मत्व-प्रकाशकान् “अहं मनुः” इत्यादीन् दर्शत्वर्थः । यद्यपि स्मितिर्गानक्रि-याया जक्षयं, ब्रह्मदर्शननु ब्रह्मप्रतिपत्तिक्रियाया इतुरिति वैषम्य-मस्ति, सथापि “जक्षयहेत्वोः क्रियाया” इति [पा०३।२।१२६] सूत्रेण क्रियां प्रति जक्षयहेत्वोर्धयोर्वर्त्तमानाङ्गातोः परस्य लाटः । शब्दशा-नक्षावादेशौ भवत इति विहितशब्दप्रब्लयसामर्थ्यात् तिष्ठन् गायति इत्युक्ते तत्कर्त्रं कार्यान्तरं मध्ये न भातीत्येतावता पश्चन् प्रतिपेदे

कमविद्यायाः परं पारं तारयति; श्रुतं स्वेव मे भगवद्वेष्टेभ्यः
तरति श्रोकमात्मविद्” इति । “सोऽहं भगवः श्राचामि तन्मा
भगवाञ्छ्रोकस्य पारं तारयतु” इति “तस्मै मृदितकवायाय
तमसः पारं दर्शयति भगवान् सन्तुमारः” इति श्रैवमाच्चाः
श्रुतयो भोच्चप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयति ।
तथा चाचार्यप्रखीतं न्यायोपद्यंहितं स्वत्र “दुःखजन्मप्रवृत्ति-
दोषमिथ्याज्ञानानामुन्नरोन्नरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः”

इत्यस्य दृष्टान्तमाह । यथेति । किञ्च, ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिः श्रुत्यसे,
ज्ञानस्य विभेदस्ये कर्मतादविद्यानिवर्तकत्वं न युक्तं, अतो बोधका
एव वेदानां न विद्यायका इत्याह । त्वं हीति । भारद्वाजादयः वड्
श्ववयः पिण्डजादं गुरुं पादयोः प्रख्य ऊचिरे त्वं खल्लमाकं पिता
वस्त्रमविद्यामहोदधे: परं पुनरादत्तिशून्यं पारं ब्रह्मविद्याप्रवेनाच्चां-
कारवसि प्रापयति ज्ञानेनाज्ञानं नाशयसीति यावत् । प्रत्यवाक्क-
मुक्ता क्वाच्चेत्यमाह । श्रुतमिति । अत्र तारयत्वत्तमुपक्रमस्य
देवमुपसंहरत्यमिति भेदः । “आत्मविद्वोक्तं तरति” इति भगव-
त्तुच्छेष्ठो भवा श्रुतमेव हि न हृष्टं, “सोऽहमज्ञत्वात् हे भगवः श्रो-
चामि तं श्रोकस्तं मां भगवानेव ज्ञानज्ञवेन श्रोकसागरस्य यतं पारं
प्रापयतु” इति नारदेनोक्तः सन्तुमारक्ष्यै तपसा दग्धकिलिष्विषाय
वारदाय तमसः श्रोकमिदानाज्ञानस्य ज्ञानेन निरूपं पारं ब्रह्म दर्शि-
तवनिकर्थः “शतद्यो वेद सो विद्यायश्च विकिरति” इति वाक्क-
मादिष्वद्वार्थः । एवं श्रुतेष्वत्प्रवृत्तिप्रमा भृत्याहेतुर्न कर्मत्युक्तं । तथा ज्ञ-
पादद्वौतमनुनिसम्मतिमाह ॥ तथा चेति । “मौरोऽहम्” इति मिथ्या-
ज्ञानस्यापाये रागदेवमोहादिदोषाणां नाशः, दोषापायाङ्गम्बोधर्मस्त्व-
रूपप्रदृत्तेरपायः, प्रहृत्यपायात् पुनर्देहप्राप्तिरूपजन्मापायः, एवं पाठ-
कमेष्वोक्तदोन्नरस्य हेतुनाज्ञानाश्चेतति तस्य प्रवृत्तिरूपहेतोरनन्तरस्य
कार्यस्य अन्मनोऽपायात् दुःखभूंसरूपापवर्गो भवतीत्वर्थः । तबु
पूर्वस्तुचे “तन्मज्ञानाद्विषयसाधिगम” इत्युक्ते सतीतरपदार्थभिन्ना-

इति । मिथ्याज्ञानापाचस ब्रह्मात्मैकलविज्ञानाङ्गवति । न चेदं ब्रह्मात्मैकलविज्ञानं सम्भूपं, “थथानन्म वै मनोऽनन्मा विश्वे देवा अनन्ममेव स तेज स्तोकं जयति” इति । अचार्यामरुपं चथा “मनो ब्रह्म” इत्युपासीत, “आदित्यो ब्रह्म” इत्यादेव इति च मनज्ञादित्यादिषु ब्रह्मदृष्ट्यासो, नापि विश्विष्टकियाच्चेगनिमित्तं “वायुर्बाद संवर्गः प्राणो वाव संवर्गः” इतिवत् । नायाच्छवेष्वादिकर्मवत् कर्माङ्गसंस्काररूपं । सम्पदादिरूपे

त्पत्त्वज्ञानं कथं मोक्षं साधयतीत्याकाङ्क्षायां मिथ्याज्ञाननिष्ठित्वादेवेति वक्तुमिदं सूत्रं प्रलृतं । तथा च भिन्नात्मज्ञानामुक्तिं वदत् सूत्रं सम्पत्तेत् परमतानुशा स्यादित्यत आह ॥ मिथ्येति ॥ “तत्त्वज्ञानामुक्तिः” इत्यंशे सम्पत्तिरक्षा, भेदज्ञानन्म “यत्र हि दैतमिव भवति” इति श्रुत्वा भान्तित्वात् “मृत्वोः स मृत्वमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” इति श्रुत्वा अनर्थेतुत्वात् न मुक्तिहेतुर्दिति भावः । ननु ब्रह्मात्मैकलविज्ञानमधि भेदज्ञानवज्ञ प्रमा, सम्पदादिरूपत्वेन भान्तित्वादित्यत आह । न चेदमित्वादिना ॥ अत्याख्यानतिरक्षारेषोत्तम्भवत्स्तु भेदध्यानं सम्पदयथा मनः स्वरूपानन्दादनन्मं तत उत्तम्भा विश्वेदेवा अप्यनन्मा इत्यनन्मत्वसाम्बाहू “विश्वेदेवा एव मनः” इति सम्पदया उग्ननपञ्चप्राप्तिर्भवति तथा चेतनत्वसाम्बाज्ञीवे ब्रह्माभेदः सम्पदिति न चेत्यर्थः । आत्मनस्य प्राधान्येन ध्यानं, प्रतीकोपालितरथासः । यथा ब्रह्मदृष्ट्या मनस आदित्यस्य वा । तथा “अहं ब्रह्म” इति ज्ञानमध्यासो नेत्राह । नचेति । आदेशः उपदेशः क्रियाविश्वेषो विश्विष्टकियात्यथा योगो निमित्तं यस्य ध्यानस्य तत्त्वात् । यथा प्रख्ययकाळे वायुरुग्न्यादीन् संहरणोति संहरतीति संवर्गः, खापकाळे प्राणो रागादीन् संहरतीति संहरत्वारक्रियायोगात् संवर्ग इति ध्यानं छान्दोग्ये विहितं तथा ऋजिक्रियायोगाज्ञीवो ब्रह्मेति ज्ञानमिति नेत्राह ॥ नापीति । यथा “पृथ्वेच्छितमात्म्यं भवति” इति उपांशुयाजायज्ञस्याच्युत्य

हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने “तत्त्वमस्मि” “अहं ब्रह्मा-स्मि” “अथ मात्मा ब्रह्म” इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्व-वस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्येत । “भिद्यते इदं यग्न्य-च्छिद्यन्ते सर्वं संग्रह्याः” इति चैव मादीन्यविज्ञानिण्ठन्तिफलस्त्र-वणान्युपरुद्धेरन् । “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इति चैव मादीनि तद्वावापत्तिवचनानि सम्बद्धादिपञ्चेण सामज्ज्ञस्येनोपपद्धेरन् । तस्मात् सम्बद्धादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं । अतो न पुरुषव्या-पारतत्त्वा ब्रह्मविद्या किं तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञान-वदस्तुतत्त्वैव । एवम्भूतस्य ब्रह्मणस्तज्ञानस्य वा न कथाचिद्युक्त्वा वृक्षः कार्यानुप्रवेशः कल्पयितुं । न च विदिक्रियाकर्मत्वेन का-

संख्यारक्षमवेद्यम् विद्वितं तथा कर्मजि कर्द्धत्वेनाङ्गस्यात्मनः संख्यार्थं ब्रह्मज्ञानं नेत्र्याह । नायाज्येति ॥ प्रतिज्ञाचतुर्दश्ये हेतुमाह ॥ सम्पदादीति ॥ उपक्रमादिजिञ्जैर्ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुनि प्रमितिहेतुर्यः समानाधिकरणवाक्यानां पदनिषुः समन्वयं तात्पर्यं निष्प्रितं तत्परीयेत । विद्ध । एकत्वज्ञानादज्ञानिकहृदयस्यान्तःकरणस्य यो रागादिग्रन्थ-स्थिरमनस्तादात्मरूपाहङ्कारयश्चिर्वा नश्यतीत्यज्ञाननिण्ठन्तिफलवाक्य-वाक्षः स्यात् सम्बद्धादिज्ञानस्याप्रमात्रेनाज्ञानानिवर्त्तकत्वात् । विद्ध । औवस्य ब्रह्मत्वसम्पदा कथं तद्वावः । पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वाच्य-स्यान्यात्मतायोगात् । तस्मान्न सम्बद्धादिरूपप्रमित्यर्थः । सम्बद्धादि-रूपत्वाभावे फलितमाह । अत इति । प्रमात्राङ्ग छत्रिसाथ्या किं तर्हि नित्यैव न प्रमाणसाधेत्यर्थः । उक्तरीत्या सिद्धब्रह्मरूपमोक्षस्य कार्यसाध्यत्वं तज्ञानस्य नियोगविषयत्वस्त्रूपत्वात् कल्पयितुमशक्तं क्षयसा-ध्यत्वादित्याह । एवम्भूतस्येति । ननु ब्रह्म कार्याङ्गं कारकत्वात् पूर्व-वेद्यत्वकर्मकारकात्यवदिति चेत्, किं ज्ञाने ब्रह्मणः कर्मकारकत्वं उतोपासनायां? नाय इत्याह । न चेति ॥ शास्त्रज्ञानं विदिक्रियाश-व्याधर्थः, विदितं कार्यं अविदितं कारकं तस्मादधि अन्यदित्यर्थः । येन-

र्थागुप्रवेशो ब्रह्मणः। “अन्यदेव तद्विदितादयोऽविदितादधि” इति विदिक्षियाकर्त्तव्यप्रतिषेधात् । “येनेदं सर्वे विजानाति तं केन विजानीयाद्” इति च । तथोपास्तिक्षियाकर्त्तव्यप्रतिषेधोऽपि भवति । “यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते इत्याद्यविषयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य, “तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं अदिदमुपासते” इति । अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोगित्वानुपपत्तिरिति चेत्त, अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य । न हि शास्त्रमिदन्तव्या विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादविषयति किं तर्हि प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्यवेदित्ववेदनादिभेदमपन्नयति । तथा च शास्त्रं “यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः” । “अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानतां” “न

तमगा इदं सर्वे दृश्यं जोको आनाति तं केन करयेन जानीयात्, तस्मादविषय आत्मत्वर्थः । न द्वितीय इत्याह । तथेति ॥ “यन्मनसा न मनुते” इति श्रुत्वा जोको मनसा यत् ब्रह्म न जानातीत्वविषयत्वमुक्ता “तदेव वेदं ब्रह्म त्वं विद्धि” यस्तुपाधिविशिष्टं देवतादिक्षियमित्युपासते जग्नाः नेदं ब्रह्मत्वर्थः । ब्रह्मणः शास्त्रबोधाविषयत्वे प्रतिष्ठाहानिरिति शङ्खते । अविषयत्वं इति । वेदान्तजन्यवृत्तिक्षताविद्यानिवृत्तिपक्षशास्त्रितया शास्त्रप्रमाणकर्त्तव्यत्वमेवत्वमिति परिहरति । नेति । परत्वात् यजत्वादित्वर्थः । विष्ट्रिरूपब्रह्मतात्पर्यादिति वार्थः । उक्तं विष्ट्रियोति । न इति । चिदिविषयत्वमिदन्तव्यं । अविषयतया अनिदन्तया । अदृश्यत्वे श्रुतिमाह । तथा चेति ॥ यस्य ब्रह्मामतं चैतत्तमाविषय इति विच्छयत्वेन सम्बन्धवर्गते । यस्य त्वच्छस्य ब्रह्म चैतत्तमविषय इति मतं स न वेद । उक्तमेव दार्ढ्यर्थमनुवदति । अविज्ञातमिति । अविषयतया ब्रह्म विज्ञानतामविज्ञातमदृश्यमिति पक्षः । अज्ञानान्

दृष्टेर्दृष्टारं पश्येऽनुतः श्रोतारं इष्टया न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः” इति चैवमादि । अतोऽविज्ञाकल्पितमंशारित्वनिवर्त्तनेन नित्यमुक्तात्मखण्डपर्णणाम् मोक्षस्यानित्यलदोषः । अस्य द्रूत्याद्यो मोक्षस्य मानसं वाचिकं कायिकं वा कार्यमपेक्षत इति युक्तं । तथा विकार्यत्वे च । तयोः पश्योर्मैचस्य भ्रुवमनित्यत्वं । न हि दध्यादि विकार्यमुत्थाय वा घटादि नित्यं दृष्टं सोके । न चाप्यत्वेनापि कार्यापेक्षा, खात्मखण्डपर्णे उत्थाप्यत्वात् । खण्डपर्णतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाप्यत्वं । सर्वगतत्वेन नित्यात्मखण्डपत्वात् सर्वेण ब्रह्मण आकाशस्येव । नापि संख्यार्थो मोक्षो येन व्यापारमपेक्षेत । संख्यारो हि नाम संख्यार्थस्य गुणाधानेन वा खाद्योवापनयेन वा ? न तावद् गुणाधानेन सम्भवति, अनाधेयातिशयब्रह्मखण्डपत्वामोक्षस्य ।

ब्रह्म विज्ञातुं दृश्यमिति पश्य इत्यर्थः । दृष्टेर्दृष्टारं चाक्षुषमनोदृष्टे: साक्षित्वं अनन्या दृश्या दृश्या न पश्येऽविज्ञातेर्वुद्दिष्टतेर्विच्यरूपायाः साक्षित्वं तथा न विषयीकुर्याह इत्याह । नेति । बन्धविद्यादिविवर्तनेन शास्त्रस्य प्रामाण्येऽपि निष्ठुत्तरागत्तुकत्वात् मोक्षस्यानित्यत्वं खादिति नेत्राह । अत इति । तत्त्वज्ञानादित्यर्थः । च्छंसस्य नित्यत्वादात्मरूपत्वाच नानित्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । उत्पत्तिविकारात्मिसंखाररूपं चतुर्विधमेव क्रियापक्षं तद्विज्ञत्वामोक्षस्य नोपासनासाध्यमित्याह । यस्य त्वित्यादिना तस्मात् ज्ञानमेकं मुक्तोव्यक्तेन । तयोत्पाद्यत्वद्विकार्यत्वे चापेक्षत इति वुक्षमित्यव्यर्थ दूषयति । तयोरिति । श्यितस्यावस्थान्तरं विकारः । नन्दनित्यत्वनिरासाय क्रियया श्यितस्यैव ब्रह्मयो यामवदात्मिरस्तु नेत्राह । न चेति । ब्रह्म जीवाभिन्नं न वा ? उभयथाप्यात्मत्वात् न क्रियापेक्षेत्याह ॥ खात्मविद्यादिना ॥ यथा त्रीहीना संख्यार्थत्वेन प्रोक्ष्यापेक्षा तथा मोक्षस्य नेत्राह ॥ नापीत्यादिना ॥

नापि दोषापनयेन, नित्यमुद्भवस्त्रूपत्वाच्चोच्चस्य । स्वात्म-
धर्म एव संस्कारेभूतो मोक्षः क्रियात्मनि संस्कृयमाणेऽभि-
व्यञ्जते । यथाऽऽदर्शे निर्धर्षणक्रियथा संस्कृयमाणे भास्त्ररस्वं
धर्म इति चेत्, क्रियाअथत्वानुपपत्तेरात्मनः । यदाश्रया हि
क्रिया तमविकृर्वतो नैवात्मानं स्वभते । यस्तात्मा क्रियया वि-
क्रियेतानित्यत्वमात्मनः प्रमञ्चते । “अविकार्योऽयमुच्यते” इति·
चैवमादीनि वाक्यानि बाधेरन् । तत्त्वानिष्टं । तस्मात्त्र स्वाश्रया
क्रियात्मनः सम्भवति । अन्याश्रयायासु क्रियाया अविषय-
त्वात् तयात्मा संस्कृयते । ननु देहाश्रयया स्वानाचमनय-
ज्ञापवीतधारणादिक्रिया क्रियया देही संस्कृयमाणो इष्टः ।
न देहादिसंहतस्यैवाविद्यागृहीतस्यात्मनः संस्कृयमाणत्वात् ।
प्रत्यक्षं हि स्वानाचमनादेहेऽहसमवायिलं । तथा देहाश्रयया
तस्मिन्हत एव कश्चिदविश्वयात्मलेन परिगृहोतः संस्कृयत इति

गुरुवाधानं ब्रीहिषु प्रोक्षणादिना, चालगादिना वस्त्रादौ मत्तापनयः ।
शृङ्खले । स्वात्मधर्म इति । ब्रह्मात्मस्त्रूप एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामत्ता-
दृतः उपासनया मले नष्टेऽभिव्यञ्जते इत्यत्र दृष्टान्तः ॥ यथेति ।
संस्कारे मलगाशः, किमात्मनि मलः सत्तः काल्यतो वा ? इतीये
ज्ञानादेव तत्त्वाश्चो न क्रियया ; आद्ये क्रिया किमात्मनिष्ठा अन्यनिष्ठा
वा ? नाद्य इत्याह ॥ न क्रियेति । अनुपपत्तिं स्फुटयति । यदीति ।
क्रिया हि स्वाश्रये संयोगादिविकारमुर्वतो न चायत इत्यर्थः । तत्त्व-
वाक्यवाधनं न इतीय इत्याह । अन्वेति । अविषयत्वात् क्रियाअव-
द्यत्वासंयोगादिति यावत् । दर्पणनु सावयवं क्रियाअश्चेष्टकचूर्णादि-
द्रव्यसंयोगित्वात् संस्कृयत इति भावः । अन्यक्रियया अन्वो न संस्कृ-
यत इत्यत्र व्यभिचारं शृङ्खले । नन्विति । आत्मनो मूर्खाविद्याप्रतिवि-

युक्तं । यथा देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातुसाम्बेन तर्हं
इतस्य तदभिमानिन आरोग्यफलं “अहमरोगः” इति यत्र
बुद्धिरूप्यद्यते, एवं स्वासाचमनयज्ञोपतोतादिधारणाकथा क्रि-
यन्वा “अहं इद्धः संज्ञातः” इति यत्र बुद्धिरूप्यद्यते संस्कृ-
यते, स च देहेन संहत एव । तेनैव द्युष्टकर्त्त्वाद्यप्रत्ययविषयेण
प्रत्ययिना वर्षीयः क्रिया निर्वर्त्तने तत्पक्षं च स एवाश्वाति ।
“तयोरन्यः पिण्डेण स्वादन्त्यनश्चन्योऽभिचाकशीति” इति म-
न्नवर्षीदौ “आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याङ्गर्मनीषिणः” इति च ।
तथा “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्त-
रात्मा । कर्माथ्यज्ञः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो

मितत्वेन एव हीवस्य नरोऽहमिति भान्त्या देहसादाव्यमापद्यस्य क्रिया-
यत्वमान्या संखार्यत्वमान्न अभिचार इत्याह । नेति ॥ कस्ति-
दिति ॥ अनिच्छितव्रज्ज्ञस्त्रूप इत्यर्थः । यत्रात्मनि विषये आरोग्यबुद्धि-
रूप्यद्यते तस्य देहसंहतस्यैवारोग्यफलमित्यन्यथः । ननु देहाभिन्नस्य
कथं संखारः? तस्यामुश्चिक्षणभोक्त्वायोगादित्वत आह । तेनेति ॥
देहसंहतेनैवान्तःकरणप्रतिविम्बात्मना कर्त्ता॒हमिति भासमानेन प्रत्य-
याः कामादयो मनस्तादाव्यादस्य सन्तीति प्रत्ययिना क्रियापक्षं भूच्यते
इत्यर्थः, मनोविश्विष्टस्यामुश्चिक्षणाकुः संखारो युक्त इति भावः । वि-
श्विष्टस्य भोक्त्वात्मेन केवलस्य साक्षिण इत्यत्र मानमाह । तयोरिति ॥
प्रमाणसाक्षिण्यामध्ये सत्यसंसर्गमात्रेण कस्तिपत्कार्ट्त्वादिमान् प्रमाता
पिण्डेण कर्मपक्षं भुक्ते, स एव शोधितत्वेनान्यः साक्षितया प्रका-
शत इत्यर्थः । आत्मा देहः, देहादियुक्तां प्रमात्रात्मानमित्यर्थः । एवं
लोपाधिकस्य चिङ्गतोर्मिष्यासंखार्यत्वमुक्ता निरूपाधिकस्यासंखार्यत्वे
मानमाह । एव इति ॥ सर्वभूतेष्वदितीय एको देवः स्वप्रकाशः,
तथापि मायादृतत्वाद्व प्रकाशत इत्याह ॥ गूढ इति ॥ ननु जीवे-
नासम्बन्धाद्विभवादा देवस्याभानं न तु मायागूढनादिति नेत्याह ॥

निर्गुणस्तु” इति । “स पर्यगात् शुक्रमकाचमन्त्रमस्माविरं शुद्ध-
मपापविहृं” इति चेतौ मन्त्रावगाधेयातिषयतां नित्यशुद्धतास्तु
ब्रह्मणो दर्शयतः । ब्रह्मावय मोक्षः । तस्माच्च संख्यार्थोऽपि
मोक्षः । अतोऽन्यथोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेशदारं न अक्षं केनचि-
हर्षयितुं । तस्माज्ञानमेकं मुक्ता क्रियाया गन्धमाचस्यायनु-
प्रवेश इह नोपयद्यते । ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया, न,
वैलक्षण्यात् । क्रिया हि नाम सा यत्र वस्तुत्तरूपनिरपेक्षैव
चोद्यते पुरुषचिन्तव्यापाराधीना च । अथा “यस्यै देवतायै

सर्वव्यापी सर्वभूतान्नरात्मेति । देवस्य विभुत्वात् सर्वप्राणिप्रत्य-
क्षाचारवादेवाभानमित्यर्थः । प्रत्यक्षे कर्त्तव्यं स्यादिति चेत् । न ।
कर्माध्यक्षः क्रियासाक्षीत्यर्थः । तर्हि साक्षमत्तोति देतापर्तिः । न ।
सर्वभूतानामधिष्ठानं भूत्वा साक्षी भवति, साक्षमधिष्ठाने साक्षिति
कल्पितमिति भावः । साक्षिशब्दार्थमाह । चेता केवल इति । बोद्धृते
सति, अकर्त्ता साक्षीति कोकप्रसिद्धं । चकारो दोषाभावसमुच्चयायः,
निर्गुणतान्निर्देवाच । गुणो दोषगांशो वा संखारो नेत्रर्थः । स इत्यु-
पक्रमात् । शुक्रादिशब्दाः पुंखेन वाच्याः, स आत्मा परि सर्वमग्रात्
आप्तः, शुक्रो दीनिमान्, अकायो लिङ्गशून्यः, अवज्ञो उद्वतः, अखा-
विरः शिराविधुरः, अनश्वर इति वा । आभां पदाभां शूलदेह-
शून्यतमुक्तं । शुडो रोगादिमलशून्यः, अपापविहृः पुण्यपापाभ्यामसं-
स्पृष्ट इत्यर्थः । अत इति । उत्पादात्तिविकारसंखारेभोऽन्यत् पञ्चमं
क्रियाफलं नात्ति यज्ञोक्तस्य क्रियासाधत्वे इति भवेदित्यर्थः । ननु
मोक्षस्यासाधत्वे शास्त्रारम्भो दृष्ट्या, न, ज्ञानार्थत्वादित्वाह । तस्मा-
दिति । इति भावादित्यर्थः । आघातं शङ्खते । गर्वति । तथा च
मोक्षे क्रियानुप्रवेशो नात्तोति व्याहृतमिति भावः । मानसमपि ज्ञानं
न विधियोग्या क्रिया वस्तुतत्त्वात् ऋत्वसाधत्वात्त्वेवाह । नेति ।
वैक्षण्यं प्रपञ्चयति । क्रिया इति । यत्र विषये तदनपेक्षैव या
चोद्यते तत्र सा हि क्रियेति योजना विषयवस्तुनपेक्षा, ज्ञातिसाध्या च

इविर्घट्तीतं स्थात् तां धायेद्वट्करिष्यन्” इति “सन्ध्यां मनसा
धायेत्” इति चैवमादिषु। धानं चिन्तनं यद्यपि मानसं तथापि
पुरुषेण कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा वा कर्त्तुं शक्यं पुरुषतत्त्वत्वात्। ज्ञा-
ननु प्रमाणजन्यं, प्रमाणस्य यथाभूतवस्तुविषयं, अतो ज्ञानं
कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा वा कर्त्तुमशक्यं केवलं वस्तुतत्त्वमेव, तत्
ज्ञानेदनातत्त्वं नापि पुरुषतत्त्वं, तस्मान्मानसत्त्वेऽपि ज्ञानस्य
महदैत्यत्त्वाण्य। यथा च “पुरुषो वाव गौतमाग्निर्योषा वाव गौत-
माग्निः,” इत्यत्र *योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति केवल-
ज्ञानानन्यत्वान्तु क्रियेत् सा पुरुषतत्त्वा च। या तु प्रसिद्धेऽग्नाव-
ग्निबुद्धिः न सा ज्ञानेदनातत्त्वा, नापि पुरुषतत्त्वा, किं तर्हि, प्रत्यक्ष-
विषयवस्तुतत्त्वेवेति ज्ञानमेव तत्र क्रिया। एवं सर्वप्रमाणविषय-

क्रियेत्यत्र हृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ गृहीतमध्यर्थेति शेषः । “वषट्
करिष्यन् इतोत्ता सन्ध्यां” देवतां इति चैवमादिवाक्येषु यथा यादृशी
धानक्रिया वस्त्रनपेक्षा पुनःतत्त्वा च चोद्यते सादृशी क्रियेत्यर्थः । धान-
मपि मानसत्वात् ज्ञानवद्ध क्रियेत्यत आह ॥ धानमित्यादिना ॥ तथापि
क्रियैवेति शेषः । ज्ञानसाध्यतमुपाधिरिति भावः । धानक्रियामुक्ता
वतो वैकल्याण्यं ज्ञानस्य स्फुटयति ॥ ज्ञानत्विति ॥ अतः प्रमात्वाङ्ग चो-
दनातत्त्वं न विधेविषयः । पुरुषः छतिदारा तत्त्वं हेतुर्यस्य तत्पुरुष-
तत्त्वं, तस्माद्वलव्यभिचारादपुंततत्त्वत्वाच्च धानात् ज्ञानस्य महान् भेद
इत्यर्थः । भेदमेव हृष्टान्तान्तरवाह ॥ यथा चेति ॥ अभेदासत्त्वेऽपि
विधितो धानं कर्त्तुं शक्यं न ज्ञानमित्यर्थः । ननु प्रत्यक्षज्ञानस्य विष-
यतत्त्वतया तस्मत्त्वेऽपि श्रावणबोधस्य तदभावाद्विधेयक्रियात्ममिति
नेवाह ॥ एवं सर्वेऽपि ॥ श्रद्धानुमानाद्यर्थेवपि ज्ञानमविधेयक्रिया-
त्वेन ज्ञातव्यं । तचापि मानादेव ज्ञानस्य ग्राहत्विष्ययोगादिवर्थः ।

* योषा वाव गौतमाग्निरिति मु० पुस्तके नालि ।

वस्तुषु वेदितव्यं । तच्चैवं सति यथाभूतब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं
ज्ञ ज्ञेऽनात्मत्वं । अतस्मद्विषया लिङ्गादित्यः श्रूयमाणा अप्यनि-
योगविषयत्वात् कुण्ठीभवन्मुपस्थादिषु प्रस्तुक्त्वा रत्नेच्छादिवत्,
अद्येयानुपादेयवस्तुविषयत्वात् । किमर्थानि तर्हि “आत्मा वा अदे
द्य इष्टव्यः श्रोतव्यः” इत्यादीनि विधिक्षायानि वचनानि? साभा-
विकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानि इति श्रूमः । ये हि वहि-
र्मुखः प्रवर्त्तते पुरुष “इष्टं मे भूयादनिष्टं मे मा भूत्” इति, न च
द्रव्यात्मकिं पुरुषार्थं ज्ञभते । तमात्यन्तिकपुरुषार्थवाच्चिक्नं ज्ञा-
भाविककार्यकरणसङ्गातप्रवृत्तिगोचरादिमुखीहत्य प्रत्यगात्म-

तच्चैवं सति जोके ज्ञानस्याविधेयत्वे सतीत्वर्थः । यथाभूतत्वमवाधित्वं ।
ननु “आत्मानं पश्यते” “ब्रह्मत्वं विद्धि” “आत्मा इच्छाः” इवि
विज्ञाने लिङ्गोट्टरत्वप्रत्यया विधायकाः श्रूयन्ते, अतो ज्ञानं विधेय-
मित्यद आह । तदिष्य इति । तस्मिन् ज्ञानरूपविषये विधयः
पुरुषं प्रवर्त्तयितुं अशक्ता भवन्ति । अनियोग्यं क्लबसाध्यं नियोग्यशून्यं
वा ज्ञानं तदिष्यकलादित्वर्थः । “ममायं वियोगः” इति वोङ्गा नि-
योग्यो विषयस्य विधेवांकीति भावः । तर्हि चेयं ब्रह्म विधीयतां
नेत्राह । अहेयेति । ब्रह्मरूपो विषयत्वत्त्वात् ब्रह्मादो निरतिश्य-
स्यासाध्यत्वात् विधेयत्वमित्यर्थः । उदासीनवस्तुविषयकलात् ज्ञानस्य त्वं
विधेयं, प्रवृत्त्यादिप्रकाभावादित्वर्थः । विधिपदानां गतिं एच्छति ।
किमर्थानीति । विधिक्षायानि प्रसिद्धयामादिविधितुल्यानीत्यर्थः ।
विधिप्रत्ययैरात्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनमिति शूयते स्तुत्या आवन्ति.
केषु हेतुत्वभावन्त्या या विषयेषु प्रवृत्तिः आत्मश्रवणादिप्रतिबन्धिका
तप्रिवृत्तिप्रकानि विधिपदानीत्याह । ज्ञाभाविकेति । विष्ट्रेति ।
यो हीत्वादिना । तत्र विषयेषु सङ्गातस्य या प्रवृत्तिः तदोचराच्छ-
व्यादेत्वर्थः । ज्ञातस्मित्तदत्तिप्रवाहः । प्रवर्त्तयन्ति ज्ञानसाधनश्रव-
णादाविति श्रेष्ठः । अवश्यरूपमाह । तस्येति । अव्येष्यं ज्ञानं ।
यदिदं जगत्तत् सर्वं ज्ञानैवेत्यनात्मवाधेनात्मा बोधते । अहितीया-

जि स्तोतस्थाय प्रवर्त्तयन्ति “आत्मा वा अरे इष्टव्यः” इत्यादीनि ।
तस्मात्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्थाहेयमनुपादेयं चात्मतत्त्वमुपदिश्यते
“इदं सर्वं यदथमात्मा” “अत्र तस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन
कर्मस्तेत् केन कं विजानीयात्” “विज्ञातारभरे केन विजा-
गीयादयमात्मा ब्रह्म” इत्येवमादिभिः । यदयकर्त्तव्यप्रधान-
मात्मज्ञानं हानायोपादानाय वा न भवतीति तथैवेत्यभ्युपग-
स्ते । अख्याकारो ज्ञायमस्ताकं यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां सर्वक-
र्त्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति । तथा च श्रुतिः ।

“आत्मानं देविजानीयादयमस्तीति पूरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्ञरेत्” ॥*

इति ।

“एतदुद्धा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यस्त्र भारत” इति च स्मृतिः ।
तस्मात् प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मणः समर्पणं । यदपि
केचिदाङ्गः “प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितस्क्षेषव्यतिरेकेष केवलवस्तु-
वादी वेदभागो नास्ति” इति । तत्र । औपनिषदस्य पुरुषस्था-

दस्यात्मवेदं क विधिः तपस्त्री दैतवनोपजीवनः क्वा स्यात्यतीति भावः ।
आत्मज्ञानिनः कर्त्तव्याभावे मानमाह ॥ तथा चेति ॥ “अयं सर्वं
प्रभानन्दः परमात्माहमस्मि” इति । यदि कस्तित् पुरुष आत्मानं
ज्ञानीयात्तदा किं फलमिच्छन् कस्य वा भोक्तुः प्रीतये शरीरं सत्यमान-
मनुसंज्ञरेत् तथेत, भोक्तुभोग्यदैताभावात्, कृतकृत्य आत्मविदित्यभि-
प्रायः । ज्ञानदौर्यभार्थस्त्वच्छब्दः । एतद् गुह्यतमं सत्यं दृतिकारमतनि-
रासमुपसंहरति । तस्मादिति । प्राभाकरोक्तमुपन्यस्यति । यदपि
केचिदिति ॥ कर्त्तात्मा लोकसिद्धत्वान्न वेदात्मार्थः । तदन्यत् ब्रह्म नास्येव

---

* संसारमनुसंसरेदित्यपि पाठः ।

मन्यशेषत्वात् । योऽसावुपनिषत्खेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारी
ग्रहोत्पाद्यादिचतुर्विधद्रव्यविश्वाणः खप्रकरणस्योऽनन्यशेषो
नासौ नास्ति नाधिगम्यत इति वा वदितुं शक्यं “स एष नेति
नेत्यात्म” इत्यात्मशब्दात् आत्मनस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् ।
मन्बात्माहं प्रत्ययविषयत्वादुपनिषत्खेव विज्ञायत इत्यनुपपन्नं ।
न, तत्साक्षिलेन प्रत्युक्तत्वात् । न छाहं प्रत्ययविषयकर्त्तव्यतिरेकेण
तत्साक्षी सर्वभूतस्यः सम एकः कूटस्यनित्यः पुरुषो विधिकाण्डे
तर्कसमये वा केनचिदधिगतः सर्वस्यात्मा; अतः स न केनचित्

वेदस्य कार्यपरत्वेन मानाभावादित्यर्थः । मानाभावोऽसिद्ध इत्याह ॥
नेति ॥ अज्ञातस्य फलस्तरूपस्यात्मन उपनिषदेकवेद्यस्याकार्यशेषत्वात्
क्षत्खवेदस्य कार्यपरत्वमसिद्धं । न च प्रवृत्तिनिवृत्तिलिङ्गाभ्यां श्रोतु-
ख्येतुकार्यवैधमनुमाय वक्षवाक्यस्य कार्यपरत्वं निष्ठिय वाक्यस्यप-
दानां कार्यान्विते शक्तियहान्न सिद्धस्य पदार्थस्य वाक्यार्थत्वमिति
चाच्यं “पुच्छते जातः” इति वाक्यश्चोतुः पितृहर्षलिङ्गेनेषु पुच्छजन्मानुमाय
युच्छादिपदानां सिद्धे वक्षतियहात् कार्यान्वितापेक्ष्यान्वितार्थे शक्ति-
रित्यज्ञीकारे जाग्रवात् सिद्धस्यापि वाक्यार्थत्वादित्यच्च । किञ्च ब्रह्मवो
नाक्षित्रादेव क्षत्खवेदस्य कार्यपरत्वं उत वेदान्तेषु तस्याभानात् अथ
वा कार्यशेषत्वात् किंवा लोकसिद्धत्वादाहोखित् मानान्तरविदो-
धात्? तचाद्यं पक्षचयं निराचर्ये ॥ योऽसाविति ॥ अनन्यशेषत्वार्थम-
संसारि इत्यादि विशेषयां नाक्षित्राभावे हेतुं वेदान्तमानसिद्धत्वमुक्ता
हेत्यन्तरमात्मत्वमाह । स एष इति ॥ इतिरिदमर्थे “इदं न इदं न”
इति सर्वदृश्यनिषेदेन य आत्मा उपदिष्टः स एष इत्यर्थः । चतुर्थं
शश्वते ॥ मन्बात्माहमिति ॥ आत्मनेऽहङ्कारादिसाक्षिलेनाहंधीविष-
यत्वस्य निरक्षत्वान्न लोकसिद्धत्वेत्याह ॥ नेति ॥ यं तीर्थकरा अपि न
जानन्ति तस्याज्ञाकिकत्वं किमु वाच्यमित्याह ॥ न हीति ॥ समस्ततार-
तम्यवर्ज्जितः, तत्त्वते आत्मानधिगतिद्योतकानि विशेषज्ञानि । पञ्चमं
निरस्ति ॥ अत इति ॥ केनचिदादिना प्रमाणेन वेत्यर्थः । अगम्यत्वान्न

प्रत्याख्यातुं शक्यो विधिशेषत्वं वा नेतुं य एव निराकर्त्ता तस्मै-
वात्मलात् । आत्मलादेव च सर्वेषां न हेयो नाष्टुपादेयः ।
सर्वं हि विनाशदिकारजातं पुरुषान्तं विनाशति । पुरुषो हि
विनाशहेत्वभावादविनाशो विक्रियाहेत्वभावाच कूटस्थनित्योऽत
एव नित्यमुक्तस्थभावः । तस्मात् “पुरुषात् न परं किञ्चित्
सा काष्ठा सा परा गतिः” “तन्मौपनिषद् पुरुषं पृच्छामि”
इति चौपनिषदलविशेषणं पुरुषस्योपनिषत्पु ग्राधान्येन प्रका-
शमानले उपपद्यते । अतो भूत*वस्तुपरो वेदभागो नास्तीति
वचनं साहस्रमात्रं । यदपि आख्यतात्पर्यविदामनुकमणं । दृष्टे
हि तस्यार्थः कर्मावबोधनमित्येवमादिः तद्वर्तजिज्ञासाविषय-
मानान्तरविदोध इति भावः । साक्षो कर्माङ्गुचेतनलात् कर्त्तवदिति
तत्राह ॥ विधीति ॥ अज्ञातसाक्षियोऽनुपयोगाऽज्ञातस्य आघातकलाह
कर्मशेषत्वमित्यर्थः । साक्षिः सर्वशेषित्वादहेयानुपादेयत्वाच न कर्म-
शेषत्वमित्याह ॥ आत्मलादिति । अग्नित्वेनात्मनो हेत्वमाश्रम्याह ॥
सर्वं हीति । परियाभिलेन हेयतां निराचर्षे । विक्रियेति । उपा-
देयत्वं निराचर्षे । अत इवेति । निर्विकारित्वादित्यर्थः । उपादेयत्वं
हि साध्यस्य न लाभनः नित्यसिद्धत्वादित्यर्थः । परप्रायर्थं आत्मा
हेय इत्यत आह । तस्मात् पुरुषान्तं परं किञ्चिदिति । काष्ठा सर्व-
स्थावधिः । एव मात्मनोऽनन्यशेषत्वादवाध्यत्वादपूर्वत्वादेवान्तेषु स्फुटभा-
गाच वेदान्तैकवेद्यत्वमुक्तं ॥ तत्र अुतिमाह ॥ तन्वेति ॥ तं सकारण-
स्फुतस्थाधिष्ठानं पुरुषं पूर्णं हेश्वाकल्पत्वात्मां एच्छामीत्यर्थः । अत इति ।
उक्तलिङ्गैः अुत्या च वेदान्तानामात्मवस्तुपरत्वनिष्यादित्यर्थः । पूर्वो-
क्तमनुवदति । यदपीति । वेदस्य नैरर्थक्ये श्राप्तिं तस्यार्थवत्तापर-
मिदं भाष्यं । दृष्टो हीति । तत्र फलवद्यावबोधनमिति वक्त्वे धर्मवि-
चारप्रक्रमात् कर्मावबोधनमित्युक्तं नैतावता वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वनि-

* भूतेति मु० पुस्तके नास्ति ।

लादिधिप्रसिद्धेष्वास्त्राभिप्रायं इष्टव्यं । अपि च “आश्वायस्य
किर्यार्थलादानर्थकमतदर्थानाम्” इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां
भूतोपदेशानर्थकप्रसङ्गः प्रदृत्तिनिष्ठित्तिविधितच्छेष्वतिरेकेण
भूतस्मेदस्तपदित्तति भव्यार्थलेन कूटस्थनित्यत्वं भूतं नोपदित्त-

रासः । अत एवानुपस्थितेऽर्थे “तत्यमाखमिति” सूचकारो धर्मस्य फल-
वदस्त्रात्मेनैव वेदार्थतां इष्टव्यति । “तत्त्वार्थाश्वस्त्रास्त्रः” इति हुङ्कार्ये-
विदोध इत्याह । तज्जर्मेति । निषेधस्त्रास्त्रस्यापि निष्ठित्तिकार्यपरत्व-
मत्ति, तत् सूचभाष्यवाक्यातं कर्मकाण्डस्य कार्यपरत्वाभिप्रायमि-
त्तर्थः । वस्तुतस्तु लिङ्गेऽर्थे कर्मकाण्डस्य तात्पर्ये, लिङ्गर्थं जोके प्रवर्त-
कस्त्रानगोचरत्वेन लिङ्गं वागादिक्रियागतमिष्टसाधनत्वमेव न क्रिया-
तोऽतिरितं कार्यं तस्य कूर्मकोमवदप्रसिद्धत्वादिति तस्यापि परा-
भिमतकार्यविज्ञप्ते सिद्धे प्रमाणं किमुत ज्ञानकाण्डस्येति मन्त्रम् ।
किञ्च । वेदान्ताः सिद्धवस्तुपरा । यजवद्वृतशब्दत्वाद्ध्यादिशब्दवदि-
त्ताह । अपि चेति । किमक्रियार्थवशब्दानामानर्थक्यमभिधेयाभावः
फलाभावो वा ? आद्य अह । आश्वायस्येति । इति न्यायेन एतद-
भिधेयराहित्वं नियमेनाङ्गीकुर्वतां “सेमेन यजेत्” “दधा युहोति”
इत्यादिवाक्षेषु दधिसोमादिशब्दानामर्थशून्यत्वं स्थादिवर्थः । ननु
केनोक्तमभिधेयराहित्वमित्याशङ्काह । प्रदृत्तीति । कार्यातिरेकेण भ-
व्यार्थत्वेन कार्यशेषत्वेन दध्यादिशब्दे भूतं वक्ति चेत्, तर्हि सत्यादि-
शब्दः कूटस्यां न वक्तीत्वं को हेतुः किं कूटस्थस्याक्रियात्वादुताक्रिया-
शेषत्वादेति प्रश्नः ? ननु दधादेः कार्यान्वयित्वेन कार्यत्वादुपदेशः, न
कूटस्थस्याकार्यत्वादित्वाद्यमाशङ्का निरस्ति । न हीति । दधादेः
कार्यत्वे कार्याभेदे शेषत्वाद्याग्निः । चतो भूतस्य कार्याद्विभस्य शब्दा-
र्थत्वं जन्ममिति भावः । दितीयं शङ्कते । चक्रियात्वेऽपीति । क्रियार्थः
कर्तव्यशेषपदः कूटस्थस्य लकार्यशेषत्वान्नोपदेश इति भावः । भूतस्य
कर्तव्यशेषत्वं शब्दार्थत्वाय फलाय वा ? नाद्य इत्याह । नैष दोष इति ।
दधादेः कार्यशेषत्वे सत्यपि शब्देन वस्तुमात्रमेवोपदित्तं न कार्यान्वयी

* तच्छेष्वतिरेकेषेति मु० पुस्तके नात्ति ।

तीति को हेतुः । न हि भूतमुपदिश्मानं क्रिया भवति । चक्रिकालेऽपि भूतस्य क्रियासाधनलात् क्रियार्थं एव भूतोपदेश्वरति चेत्, वैष दोषः । क्रियार्थलेऽपि क्रियाग्निवर्जनश्चक्रिमदस्तु-पदिष्टुमेव । क्रियार्थलक्ष्मु प्रयोजनं तस्य । न चैतावता वस्तुनु-पदिष्टुं भवति । बहि नामोपदिष्टुं किं तव तेन स्तादिति । उच्यते, चतुर्वर्णतात्प्रवस्तुपदेश्वर तथैव भवितुमर्हति; तद्वगत्या मि-शाज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टम-र्थवस्त्रं क्रियासाधनवस्तुपदेश्वर । अपि च “ब्राह्मणो न हस्तयः” इति चैवमाज्ञानिवृत्तिरूपदिश्मते । न च सा क्रिया नापि क्रिया-

इत्यर्थः । अन्वितार्थमाचे इत्यानां इत्यिहसादित्यर्थः । द्वितीयम-डीकरोति । क्रियार्थलक्ष्मिविति । तस्य भूतविशेषस्य इत्यादेः क्रिया-वेष्टतं प्रकाशुदिश्माङ्गीक्रियत इत्यर्थः; न तु ब्रह्मव इति तु इत्यर्थः । ननु भूतस्य कार्यवेष्टाङ्गीकारे खातस्यवेष्ट कर्त्तव्यं इत्यार्थतेति तत्राह । न चेति । परार्थं श्रेवताङ्गीकारमाचेष्ट इत्यार्थलभङ्गो नास्तीत्यर्थः । चानर्थं प्रकाभाव इति पर्णं इत्यते । बदीति । यस्यपि इत्यादि-खो विष्टवमपि क्रियादारासपक्षतादुपदिष्टुं तथापि शूटस्त्रवस्त्र-वादिनः क्रियादाराभावात् तेन दृष्टान्तेन किं पर्णं स्तादित्यर्थः । भूतस्य साक्षे क्रियैव दारमिति न नियमः, रञ्जनानमाचेष्ट सापक्षदर्श-वादित्वाह । उच्यते इति । तथैव इत्यादिवदेवेत्यर्थः । द्वितीये: क्रिया-दारा सापक्षं, ब्रह्मवस्तु सत इति विशेषे सत्त्वपि वेदान्तानां सपक्ष-भूतार्थकलमाचेष्ट इत्यादुपदेशसाम्यमित्यनवद्य । इदानों वेदान्तानां निषेधवाक्यवत् तिष्ठार्थपरहत्यमित्वाह । अपि चेति । गच्छः प्रकार्थेन सम्बन्धात् इत्यनाभावो गच्छर्थः इत्यसाधनतं इत्यादिप्रक्षयार्थः, इत्य-काच वरकदुःखाभावः, तत्परिपाक्षो इत्यनाभाव इति निषेधवा-क्यार्थः, इत्यनाभावो दुःखाभावहेतुरित्युक्तावर्थाद्वनस्य दुःखसाधन-मधिया पुरुषो निवर्जते, नाच नियंगः कस्चिदल्लि, तस्य क्रिया वत्सा-

साधनं । अक्रियार्थानामुपरेष्ठाऽनर्थकस्ते “ब्राह्मणो न इन्नतः”
इत्यादिनिष्टुपदेशानामानर्थकं प्राप्तं, तथानिष्टुं । न च स-
भावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नजः ब्रह्मप्राप्तक्रियार्थतः कस्ययितुं
इननक्रियानिष्टुत्यादासीनव्यतिरेकेण । नन्देष्व खभावो यत्

धनदध्यादिविषवत्वात् । न च इननाभावरूपा नन्दाक्षा निष्टुतिः
क्रिया । अभावत्वाद्वापि क्रियासाधनं । अभावस्य भावार्थेत्तुला-
द्वावार्थासच्चाचेत्यर्थः । अतो निषेधशास्त्रस्य तिङ्गार्थे प्रामाण्यमिति
भावः । विषद्वे इत्यमाह । अक्रियेति । ननु खभावतो रामतः प्राप्तेन
हन्त्यर्थेनानुरागेण हेतुना इननविरोधिनी सङ्कल्पक्रिया
बोधते, सा च नन्दरूपा तत्राप्राप्तत्वादिधीयते “अहनं कुर्यात्”
इति । तथा च कार्यार्थमिदं वाक्यमित्वाऽप्य निषेधति । न चेति ।
चौदासीन्यं पुरुषस्य खरूपं, तच्च इननक्रियानिष्टुपलक्षितं निष्टुत्वा-
दासीन्यं इननभाव इति भावत् तद्यतिरेकेण नजः क्रियार्थतः कस्य-
यितुं च च शक्तमिति योजना, मुख्यार्थस्याभावस्य नन्दरूपत्वसम्बन्धे
तद्विरोधिक्रियाकक्षात्त्वाया जन्मायत्वात् निषेधवाक्यस्यापि कार्यार्थते
विधिनिषेधभेदविषवापत्तेचेति भावः । ननु तदभावत्तदन्यतद्विष-
द्योरपि नजः इतिः किं न स्यात्, “अब्राह्मणः अधर्मः” इति प्रयोग-
दर्शनादिति चेत् । न । अनेकार्थत्वस्याभावत्वादित्वाह । नन्देष्वति ।
मवादिशब्दानन्तु अगत्वा नानार्थतः, खर्गेषुवाऽवज्ञादीनां शक्त-
पशुसम्बन्धाभावेन लक्ष्यत्वानवतारात् । अन्यविद्वद्वेष्टु लक्ष्यतः युक्तं
शक्तसम्बन्धात् । ब्राह्मणादन्यस्तिन् त्वचियादौ धर्मविद्वे वा पापे
ब्राह्मणाद्यभावस्य नन्दशब्दस्य सम्बन्धात्, प्रकृते च आत्मात्वेऽगत्वा नन्द-
प्रसन्न्यप्रतिषेध एव न पर्युदासलक्ष्यक इति मन्त्रतः । यदा नजः प्रकृत्वा
न सम्बन्धः । प्रकृतेः प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वात् प्रधानसम्बन्धाचाप्रधानानां
किन्तु प्रकृत्वर्थनिष्टुन प्रत्ययार्थेनेषु साधनत्वेन सम्बन्धो नजः । इत्युच्च खा-
पेक्षया बलवदनिष्टुनानुवन्मिति यत्तदेव न तात्कालिकसुखमाचं विषयसं-
युक्तत्वाद्वा भोगस्यापि इत्यत्वापत्तेः, तथा च “न इन्नतः” इननं बलव-
दनिष्टुसाधनत्वे सति इत्यसाधनं न भवतीत्यर्थः । अत्र “इन्नतः” इति

खरमन्विनोऽभावं वेधति, अभाववुद्धिसौदासीन्वकारणं, गा च दग्धेन्वनाग्निवत् खयमेवोपगाम्यति, तस्मात् प्रब्रह्मक्रियापिण्डसौदासीन्वमेव “आह्वाणो न इत्यन्वः” इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्वामहे अन्वचं प्रजापतिव्रतादिभ्य, तस्मात् पुरुषार्थानुपर्यो-

इत्ये विशिष्टेषु साधनत्वं भान्तिप्राप्तमनूद्य गेत्वभावेष्वाधने वलवद-निष्ठुसाधनं इतनमितिवुद्धिर्भवति, इतने तात्कालिकेषु साधनत्वरूप-विशेषसत्त्वेन विशिष्टाभाववुद्धिर्विशेषज्ञाभावपर्यवसानात् । विशेषज्ञवलवदनिष्ठुसाधनत्वमिति तद्भावो वलवदनिष्ठुसाधनत्वं न अर्थ इति पर्यवसङ्गं तदुद्धिरौदरासीन्वपरिपालिकेत्वाह । अभावेति । चोऽपर्याः वद्यान्तरद्योतो प्रकृत्यर्थाभाववुद्धिवत् प्रत्ययार्थाभाववुद्धिरपोत्वर्थः । दुःः च विकल्पात्तदभावे सत्त्वोदासीन्वात् प्रच्छुतिरूपा इतनादै प्रहतिः स्यात् इति तत्राह । सा चेति । यथामितिव्यनं दउभावान्वति एवं सा न अर्थाभाववुद्धिः इतनादाविष्ठुसाधनत्वभान्तिमूलं रामेन्वनं दग्ध्यैव आन्वतीत्वदरार्थः, रागनाशे क्षते प्रच्छुतिरिति भावः । उदा दावतः प्राप्ता सा क्रिया रागनाशे खयमेव आन्वतीत्वर्थः । परपक्षे तु इतनविरोधिक्रिया कार्येत्वुक्तेऽपि इतनस्येषु साधनत्वभान्वनिरासात् प्रच्छुतिर्दुर्ब्बारा । तस्मात्तदभाव एव न अर्थ इत्युपसं हरति ॥ तस्मादिति ॥ भावार्थाभावेन तद्विषयकान्तत्वभावात् आर्थाभावसञ्चार्द्वार्थः । यदे-त्वुपक्षे निष्ठुपञ्चक्षितमौदासीन्वं यस्मादिशिष्टाभावाप्नमेवेति वास्त्वेयं खतः सिङ्गसौदासीन्वस्य न अर्थसाध्यतोपादानार्थं निष्ठुप-ञ्चक्षितत्वमिति अद्येवं । तस्य बटोर्वतमित्वुक्तेयक्रियावाचित्रतश्चेन कार्यमुपक्षेय “नेत्रेतोद्यन्तमादित्यं” इति प्रजापतिव्रतमुक्तां; अत उप-क्षमवकाशत्वं तत्र इत्यक्षितविरोधिसञ्चल्पक्रियाजक्षमाङ्गीष्ठता शवमगौ-रसुरा अधर्मं इत्यादौ नाम धातुर्दयुक्तस्य न अः प्रतिषेधवाचित्वादो-ग्रात् अन्वादिवद्यक्षमवकाशत्वं । इतेभ्यः प्रजापतिव्रतादिभ्योऽन्वचाभावमेव वर्णये मन्वामहे इत्यर्थः । दुःखाभावफलके न अर्थे सिङ्गे निषेधश्चा-समानत्ववदेदान्तानां ब्रह्मविभान्तमिति भावः; तर्द्वक्रियार्थाना-मावर्थमिति खत्रं किंविषयमिति तत्राह । तस्मादिति ॥ वेदा-

गुणाखानादिभूतार्थवादविषयमानर्थकाभिधानं दृष्टव्यं । य-
दपुक्तं कर्त्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्चमानमनर्थकं
स्थात् सप्तदीपा वसुमतीत्यादिवदिति तत् परिहतं, रञ्जु-
रियं नायं सर्प इति वस्तुमात्रकथेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टव्यात् ।
ननु अतब्रह्मणेऽपि यथापूर्वं संसारिलदर्शनात् न रञ्जुख-
रूपकथनवदर्थवस्तुमित्युक्तं । अत्रोच्यते । नावगतब्रह्मात्म-
भावस्य यथापूर्वं संसारिलं अक्षं दर्शयितुं *ब्रह्मात्मभाववि-
रोधात् । न हि, अरीरात्माभिमानिनो दुःखभयादिमन्त्रं
दृष्टमिति, तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मावगमे तदभिमान-
निवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञानगिमित्तं दुःखभयादिमन्त्रं भवतीति
अक्षं कल्पयितुं । न हि, धनिनो गृहस्थस्य धनाभिमानिनो
धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति, तस्यैव प्रब्रजितस्य धनाभि-
मानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति । न च
कुण्डलिनः कुण्डलिलाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव
कुण्डलविमुक्तस्य कुण्डलिलाभिमानरहितस्य तदेव कुण्डलिल-
गिमित्तं सुखं भवति । तदुक्तं श्रुत्या “अशरीरं वाव सन्तं न प्रि-
याग्रिये स्यूडत” इति । अशरीरे पतिते अशरीरत्वं स्थात् न जीवत-

न्तानां स्थार्थे पलवस्त्वाद्यार्थकथाविषयं तदित्यर्थः । यदपीत्वादिस्यत्तार्थं
अवबोधनमात्रात् संसारानिकृत्तावपि साक्षात्काराच्चीवत एव मुक्ति-
दुरप्रङ्गवे सति दृष्टान्तमात्र । अत्रोच्यत इत्यादिना । ब्रह्मात्ममिति
साक्षात्कारे विरोधादिर्थः । तत्त्वविदो जीवस्मुक्तौ मानमात्र ।

---

* वेदप्रमाणजनितेति = स० प० पाठः ।

रति चेत्, न, सङ्गरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् । न ज्ञात्मनः
श्रीरात्माभिमानखल्यं मिथ्याज्ञानं मुक्ता अव्यतः सङ्गरीरत्वं
इक्षं कल्पयितुं । नित्यमङ्गरीरत्वं अकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम ।
तत्त्वतधर्माधर्मनिमित्तं सङ्गरीरत्वमिति चेत्, न, श्रीरसमन्वय-
सांहित्याद्वार्माधर्मयोरात्मक्षतत्वांहित्ये । श्रीरसमन्वयस्य
धर्माधर्मयोरात्मतत्वस्य चेतरेतरात्रयत्वप्रसङ्गादन्वयपरम्परैवैषा
श्रगादित्वकल्पना क्रियासमवायाभावाज्ञात्मनः कर्त्त्वानुपपत्तेः ।
शक्तिधानमात्रेण राजप्रभूतोनां इष्टं कर्त्त्वमिति चेत् । धर्म-

तदुक्तं श्रुत्वेति । जोवतोऽश्रीरत्वं विशद्मिति शङ्कते । श्रीर
इति । आत्मनो देहसमन्वयस्य आन्तिप्रयुक्तत्वादतत्त्वधिया तत्त्वाश्चरूप-
मश्रीरत्वं जोवतो युक्तमित्याह ॥ नेत्रादिना ॥ असङ्गात्मक्षयन्त्वश्र-
रीरत्वं तत्त्वधिया जोवतो व्यव्यत इत्याह ॥ नित्यमिति ॥ देहात्मनोः
समन्वयः सत्य हति शङ्कते । तत्त्वतेर्ति । तत्त्वाशार्थं कार्यं प्रेक्षेति भावः ।
आत्मनः श्रीरसमन्वये जाते धर्माधर्मोत्पत्तिः, वस्त्रां सर्वां समन्वय-
अभेद्यान्वयात्रयादेकस्यासिद्धा दितीयस्यालिङ्गिः स्यादिति परिह-
रति ॥ नेत्रादिना ॥ नन्देहेह अन्वधर्माधर्मकर्मण एतदेहसमन्वय-
हेतुत्वे स्यादन्वयात्रयः, पूर्वदेहकर्मण एतदेहसमन्वयोत्पत्तिः, पूर्व-
देहस्य तत्पूर्वदेहकर्मण एतदेहसमन्वयोत्पत्तिः, पूर्वदेहस्य पूर्वदेहस्य-
कर्मण इति बीजाङ्गुरवदनारदत्वान्नायं दोष इत्यत चाह ॥ अन्वेति ।
अप्रामाणिकीत्वर्थः । न विवीजादङ्गुरः ततो बीजान्तरस्य यथा प्रत्यक्षेण
दृष्टते तददात्मनो देहसमन्वयः पूर्वकर्मकृतः प्रत्यक्षः, नायक्षि क-
चिदागमः प्रत्युतासङ्गो होत्वादिः श्रुतिः सर्वकर्त्त्वं वारयतीति भावः ।
तत्र वुक्तिमाह ॥ क्रियेति ॥ क्रूटस्यस्य क्रत्ययोगाग्न उर्क्षत्वमिति शङ्कां दृष्टान्तवै-
षेन विस्त्यति ॥ नेति ॥ राजादीनां खक्षीतभूत्यकार्ये कर्त्त्वं युक्तं
वात्मन इत्यर्थः । देहकर्मणोरविद्यामूर्त्ति बीजाङ्गुरवदावर्त्तमानयो-

दागाद्युपार्च्छितभृत्यसमन्वितात्तेषां कर्हल्लोपपर्वेन सात्त्वनो
धनदानादिवच्छरीरादिभिः खस्त्रामिसमन्वनिमित्तं किञ्चि-
क्कं कन्पचित्तुः । मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः समन्वहेतुः । एतेन
यजमानस्त्रमात्मनो व्याख्यातं । अचाङ्गः, देहादिव्यतिरिक्तस्त्रा-
त्मन आत्मोये देहादावभिमानो गौणो न मिथ्येति । न । प्रसि-
द्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमुख्यत्वप्रसिद्धेः । यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदो
यथा केवरादिमानात्मतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां मिहशब्द-
प्रत्ययभाज्जुखोऽन्यः प्रसिद्धस्तत्त्वान्यः षिद्धः, तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्र-
त्ययै गौणो भवतः नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य तस्य तत्त्वं तात्पर्यशब्दप्र-
त्ययै भान्तिनिमित्तावेव भवतः, न गौणो । यथा मन्दान्वकारे
“खाणुर्यं”इत्यगृह्णमाणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययै खाणुविषयै ।
यथा वा, इक्षिकायामकस्त्रात् “रजतमिदं” इति निष्ठितश-

रात्मना समन्वो भान्तिकृत एवेकाह । मिथ्येति । ननु “यजेत्” इवि
विधानुपरम्यात्मनः कर्हल्लमेष्ट्यमिति तत्राह । एतेनेति । भान्तिकृतेन
देहादिसमन्वेन यामादिकर्हल्लत्वमात्रव्यवोधाद्यात्मित्यर्थः । अचाङ्गः
प्राभाकरा इत्यर्थः । भान्यभावादेहसमन्वादिकं सत्त्वमिति भावः भेद-
स्त्रानाभावात् गौण इत्याह । नेति । प्रसिद्धो ज्ञातो वस्तुनोभेदो
वेन तस्य गौणमुख्यात्मनाश्रवत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः । यस्य तस्य पुंसो गौणो
भवतः इत्यन्वयः । शौर्यादिगुणविषयावित्यर्थः । तस्य लिति । भेद-
स्त्रानप्रश्नाय पुंस इत्यर्थः शब्दप्रत्ययाविति । शब्दः शास्त्रवोधस्त्रित्यर्थः
संश्लयमूलौ नावुदाहरणि । यथा मन्देति । यदा संश्लयमूलयोर्बै शौ-
ख्यं तदा भान्तिमूलयोः किं वाच्यमित्राह । यथा वेति । अकस्मा-
दिति । अतर्किताहस्तादिना संखारीद्वै सतीत्यर्थः । निबप्त्तारेष
मुख्यानं विनेत्यर्थः । देहादिव्यतिरिक्तस्त्रात्मात्मित्वादिनामिति, देहा-

इप्रत्ययौ तद्देहादिसाकातेऽहमिति निरपचारेण इव्यप्रत्यया-
गतानामात् विवेकोत्पत्तमानी कथं गौणो भवेत् वदितुं ।
आत्मानामविवेकिनामपि पञ्चितानामजाविपास्तानामिवावि-
विज्ञो इव्यप्रत्ययौ भवतः । तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तात्मात्स्थित-
वादिनो देहादावह्यप्रत्ययो भिष्वैव च गौणः, तस्मान्मिश्चाप्र-
लब्धविमित्ततात् सर्वरीरत्वस्य सिद्धं जीवतोऽपि विदुषोऽप्यरी-
रत्वं । तथा च ब्रह्मविदिवया अनुतिक्षेप्त्वा “अहिनिर्लब्धपनी वस्त्रीके
स्तुप्रत्यक्षा भवीत्वमेवेदं भरीरं गते अथायमभरीरोऽन्तः
प्राणो नद्वैव तेज एव” इति । “सच्चुरच्छुरिव सकर्णोऽकर्ण इव
सवानवागिव समना अमना इव सप्राणेऽप्राण इव” इति च ।
स्तुतिरपि च “स्तिप्रज्ञस्य का भाषा” इत्याद्या स्तिप्रज्ञस्त्वणा-
वाचकाणा विदुषः सर्वप्रदृत्यसमन्वं दर्शयति । तस्मान्मावगत-
ब्रह्मात्मभावस्य असापूर्वं संसारितं । यस्य तु अथापूर्वं संसा-

नवादिनान्तु नेत्रभिमान इति भावः । जीवमुक्तो प्रमाणमात् । तथा
चेति । तत्र जीवमुक्तस्य देहे यथा दृष्टान्तः । अहिनिर्लब्धपनी सर्व-
त्वक् वस्त्रीकादौ प्रवक्ता गिक्षिता मृतसर्पव लक्षाभिमाना वर्तते,
इवमेवेदं विदुषा लक्षाभिमानं भरीरं तिष्ठति । अथ तथा त्वचा
निर्मलसर्पवदेवायं देहस्योऽप्यरीरः, विदुषो देहसर्पस्य त्वजीवाभिमा-
नाभावादश्शरीरत्वादन्तः प्रावितीति प्राणो जीवमपि ब्रह्मैव किं तद्व-
क्तं तेऽयः स्वयं ज्ञेतिरानन्द एवेत्वर्थः, चक्षुतोऽप्यब्रह्मुरपि बाधितपक्ष-
राद्यनुरूप्याद सच्छुरिवेत्यादि योज्ये । इत्वनवद्यमिति । ब्रह्मात्मकाणा-
कुक्षिकाभावं सिद्धं वेदान्ताना प्रामाण्यं हितशासनात्मत्वं निर्देश-

* विवेकिनः इति मु० पु० पाठः ।

रितं नाशावदगतवस्त्रात्मभाव इत्यगवर्णं । यसु पुनरक्तं अवस्थात् पराचीनयोर्मनमनिदिष्ठासनयोर्दर्शनादिधिशेषत्वं ब्रह्मणे च स्त्र॒प॒पर्यवसायित्वमिति, न, अवगत्यर्थत्वात् मनननिदिष्ठासनयोः । यदि इवगतं ब्रह्मान्वच विनियुज्येत भवेत् तदा विधिशेषत्वं । न तु तदस्ति, मनननिदिष्ठासनयोरपि अवश्वदवगत्यर्थत्वात् । तस्माच्च प्रतिपत्तिविधिविषयतया इत्यात्मप्रमाणकत्वं ब्रह्मः सम्भवतीत्यतः स्त्र॒त्वमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं वेदात्म-

वतया स्थितमित्यर्थः । ब्रह्मान्मुहिष्म अवश्वदवगत्मननिदिष्ठासनयोरप्यवान्तरवाक्यभेदेन विधिष्ठोकारात् ब्रह्मयो विधिशेषत्वमुहिष्म ज्ञानकथया प्राप्तान्वयादित्वाह । नेति । अवर्तं ज्ञानकरववेदान्तमोर्धवत्वात् प्रधानं मनननिदिष्ठासनयोः प्रमेयमोर्धवत्वात्तद्वृत्त्वं नियमादृष्टस्य ज्ञान उपयोगः सर्वपेक्षान्वयायादिति मन्त्रां । तर्हि ज्ञाने विधिः किमिति लक्ष्मणत्वाह । यदि हीति । यदि ज्ञाने विधिमही-क्षत्वं वेदान्तैरवगतं ब्रह्मविधेयसत्त्वादिवाच्चैर्ब्रह्मानेनाज्ञाननिदिष्ठि-रूपप्रकाशभेदे सतीत्यर्थः ज्ञाने कर्म कारकलेग विनियुज्येत तदा विधिशेषत्वं स्यात् । न त्वंगतस्य विनियुक्तत्वमत्ति, प्राप्तावमत्ता यज्ञाभेदे विज्ञानोगादित्वर्थः । तस्मादिष्ठसम्भवात् । अतः शेषत्वासम्भवात् । सूत्रं योग्यति । स्त्र॒त्वमिति । एवच्च सतीति । चोवधारये उक्तस्त्रीत्वा ब्रह्मयोः ज्ञातस्ये सत्त्वेव भगवतो ज्ञासस्य एष्यत्प्राप्त्वात्त्वक्षत्वात्त्वात् । धर्मविज्ञानप्रमेयज्ञानात् वेदान्तानां कार्यपरत्वे तु प्रमेयाभेदात् चुक्षेत्वर्थः । ननु मानसधर्मविचारार्थं एष्यगारम्भ इत्याश्रिष्टा-ह । अरभमावच्छेति । अथ वाङ्मासाधनधर्मविचारानन्तरं अतो वाङ्मासधर्मस्य शुद्धिदारा मानसोपासना धर्महेतुत्वात् परिशिष्टो मानसधर्मो जिज्ञास्य इति सूत्रं स्यादित्वच दृष्टान्तमाह । अथेति । दृतीयाध्याये शुल्कादिभिः शेषशेवित्वनिर्णयनन्तरं शेषविकाशेषस्य प्रयोगसम्भवात् कः कातुशेषः को वा पुरुषशेष इति जिज्ञास्यत इत्यर्थः । एवमारभेत नेत्रात्मव्यं तस्मादवान्तरधर्मार्थमारम्भ इत्युक्तमिति

वाक्यमन्वयादिति चिह्नं, एव च सत्यधातो ब्रह्मजिज्ञासेति
आख्यारम् उपपद्यते। प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि चाचातो धर्म-
जिज्ञासेत्येवारभ्यताम् पृथक्ब्राह्ममारभ्येत, आरभ्यमानं चैव
आरभ्येत चाचातः परिच्छिष्टधर्मजिज्ञासेत्यथातः क्लर्युपहर्यार्थ-
बोर्जिज्ञासेतिवत् ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्रप्रतिज्ञातेति, तदर्थी युक्तः
आख्यारमोऽधातो ब्रह्मजिज्ञासेति । तस्मादहं ब्रह्मासोत्येतद-
वसाना एव सर्वे विधयः सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानि । न
स्त्रेवानुपादेवादैतात्मावगतौ निर्विविक्षणप्रमाणकाणि प्रमा-
णानि भवितुमईन्तीति । अपि चाङ्गः ॥

“गौष्ठमित्यात्मनो इत्वे पुत्रदेहादिवाधनात् ।
यत् ब्रह्मात्माहमित्येवं बोधे कार्यं कथं भवेत् ॥
अव्येष्ट्यात्मविज्ञानात् प्राक् प्रमाणत्वमात्मनः ।
अव्यिष्टः स्त्रात् प्रमातैव पाशदेषादिवर्ज्जितः ॥
देहात्मप्रत्ययो यदत् प्रमाणत्वेन कस्यितः ।
खैकिं तद्देवेदं प्रमाणं तात्मनिष्ठयात्” इति ॥
चतुःसूची समाप्ता ॥*

भावः । स्त्रमते सूत्रानुग्रुह्यमस्तीत्वाह । ब्रह्मेति । जैमिनिना ब्रह्म व
विचारिवमिति तज्जिज्ञास्यत्सदृचयं युक्तमित्यर्थः । वेदार्थचेददैतं वर्त्ति
दैवसापेक्षविज्ञादोनां का गतिरित्वाग्नेत्र, ज्ञानात् प्राप्नेव तेवां
प्राप्नाण्यं न पञ्चादित्वाह । तस्मादिति । ज्ञानस्य प्रमेयप्रमाणवाधक-
त्वादिवर्णः । ब्रह्म न जार्यशेषः तद्वाधात् प्राप्नेव सर्ववृत्तवार इत्य
व्याप्तिरिदां ज्ञानामुदाहरति । अपि चेति । सदवाधितं ब्रह्म यूर्लमा-

* ८ अङ्गमुक्तके चतुःसूचीसमाप्तेति पाठो गाति ।

एवं तावदेदाकावाक्यानां ब्रह्मात्मावगतिप्रयोजनानां ब्रह्मात्मनि^{*} तात्पर्येष उमच्चितानामन्तरेषापि कार्यानुप्रवेषं ब्रह्मणि पर्यवसानमुक्तं । ब्रह्म च सर्वज्ञं सर्वज्ञिः जगदुत्पचित्तिनाम्नाकारणमित्युक्तं । साङ्गादयसु परिनिष्ठितं वस्तु प्रमाणान्तर-

त्मा विषयानादत् इति सर्वसाक्षिमित्वेवमेष्वे जाते सति पुञ्चदेहादेः सत्तावध्यनात् मायामात्रत्वनिष्यथात् पुञ्चदाशादिभिरहमिति खीयदुःखसुखभाक्षगुणयोगादौआत्माभिमानस्य “नरोऽहं कर्त्ता मूढः” इति मिथ्यात्माभिमानस्य च सर्वव्यवहारहेतोरसत्वे कार्ये विधिनिषेधादिक्षयहारः कर्त्तं भवेत्, हेतुभावात् न कथचिद्द्वेदित्वर्थः । नन्यहं ब्रह्मेति बोधो वाधितः, अहमर्थस्य प्रमातुः ब्रह्मात्मायोगादित्वाशक्त्या, प्रमाणत्वस्यात्मानविलसितान्तःकरणतादात्मक्षतत्वात् वाध इत्याह । अन्वेष्ट्यः इति । “य आत्मापृष्ठपाप्ना विरजा विमुक्त्युर्विशेषाकः सोऽुम्बेष्ट्यः” इति श्रुतेः आत्मव्यपरमात्मविज्ञानात् प्रागेवाच्चानाचिद्वातोरात्मनः प्रमाणत्वं, प्रमातैव आतः सन् पाप्नुरागदेवमरणविवर्जितः परमात्मा स्यादित्वर्थः । प्रमाणत्वस्य कल्पितत्वे तदात्मितानां प्रमाणानां प्रामाण्यं कथमित्वत आह । देहेति । यथा देहात्मप्रत्ययः कल्पितो भमेऽपि अवहाराकृतया मानवेनेष्वे वैदिकैः, तदस्त्रौक्तिकमध्यस्थादिकमात्मबोधावधिव्यवहारकाले बोधाभावात् आवहारिकं प्रामाण्यमित्यात्मा, वेदान्तानानु कालव्यावाधेष्वेषितत्वात् तत्त्वावेदकं प्रामाण्यमिति तु शब्दार्थः ॥ आत्मनिष्यथात् ॥ आत्मनिष्यथादित्वाऽमर्यादायां । प्रमाणत्वस्य कल्पितत्वेऽपि विषयाबोधात् प्रामाण्यमिति भावः ।

“रामनान्नि परे धात्रि कृत्वा आयसमन्वयः ।

कार्यतात्पर्यबोधेन साधितः शुद्धबुद्धये” ॥

दत्तमनुद्याष्टेपञ्चशब्दमवान्तरसङ्कृतिमाह । साङ्गादयस्त्विति । भवतु सिद्धे वेदान्तानां समन्वयः, तथापि मानान्तरायोग्ये ब्रह्मणि इक्तिग्रहायोगात् कूटस्थालेन अविकारित्वेन कारणत्वायोगात् न समन्वयः, किन्तु सर्गाद्यं कार्यं जडप्रकृतिकं कार्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानगम्ये

* ब्रह्मात्मनीति पाठो मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

मन्मेवेति मन्मानाः प्रधानादीनि कारणामराणामुमिमा-
गास्तपरतयैव वेदान्तवाक्यानि योजयन्ति । सर्वेष्वेव तु वेदान्त-
वाक्येषु इष्टिविषयेषु अनुमानेनैव कार्येष्व कारणं स्थित्यजिभि-
षितं । प्रधानपुरुषसंबोगा गित्यानुमेया इति साङ्ख्या मन्यन्ते ।
काण्डादास्तेभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वरं निमित्तकारणमनुमिमते,
चर्चांस्य समवाचिकारणं । एवं अन्येऽपि तार्किका वाक्याभास-
सुल्लाभावावृष्ट्याः पूर्वपञ्चवादिन इहेत्तिष्ठन्ते । तत्र पदवा-
क्यप्रमाणज्ञेनासार्थेष्व वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वप्रदर्श-
नाय वाक्याभासयुल्लाभासप्रतिपत्तयः पूर्वपञ्चोक्तत्वं गिराक्षि-
क्यते । तत्र साङ्ख्याः प्रधानं चिगुणमचेतनं अगतः कारणमिति

चिद्रुद्धे प्रधाने समन्वय इत्यादिपन्तीत्वर्थः । सिद्धं मानान्तरगम्यमेवे-
त्वायहः शक्तियहः च, अत एव प्रधानादावनुमानेऽपस्थिते शक्तियह-
रम्भवात् तत्परतया वाक्यानि योजयन्तीत्युक्तां । किञ्च “तेजसा सोम्य
मुद्गेन सञ्जूलमन्विष्ट” इत्याद्याः अुतयः । मुद्गेन लिङ्गेन कारणस्य स्तो
उपेष्वत्वं दर्शयन्तो मानान्तरसिद्धमेव जगत्कारणं वदन्तीत्वाह ॥ सर्वे-
षिति । यन्वतीत्यित्वेन प्रधानादेवास्त्रियहायोगात् कथमनुमानं
तथाह ॥ प्रधानेति । बल्वार्थं तच्छडप्रकृतिकं वथा घटः, यच्छडं तचे-
तवसंकुर्तं यथा रथादिरिति सामान्यतोट्टानुमानगम्याः प्रधानपुरु-
षवचोग्रा इत्यर्थः । अद्वितीयत्रस्याः कारणत्वविरोधिमतान्तरमाह ॥
काण्डादास्त्विति । इष्टिविषये एव परार्थानुमानरूपेभ्यो वत् कार्यं
तत् बुद्धिमत्कर्त्तव्यमिति । ईश्वरं कर्त्तारं परमाणुस्य वत् कार्यद्रव्यं तत्
स्वनुपरिमाणत्रस्यारब्धमित्वनुमिमत इत्यर्थः । अन्येऽपि वैज्ञादयः
“कसदा इदमय आसीत्” इत्यादिवाक्याभासः । यदल्लु तच्छूल्यावसानं
वथा दीप इति युक्तावभासः । एवं वादिविप्रतिपत्तिमुला तद्विरासा-
वेत्तरत्वात् चतुर्भुमवतारयति । तचेति । वादिविवादे सतीत्वर्थः । आ-
करणमीमांसान्वावनिधिकात् पदवाक्यप्रमाणत्वं यज्ञगत्कारणं तचे-

मन्माना आङ्गः “यानि वेदान्नवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वज्ञसे-
त्रंज्ञाणो जगत्कारणत्वं प्रदर्शयन्ति, इत्यवेचसानि प्रधानकारण-
पञ्चेऽपि योजयितुं ब्रह्मन्ते । सर्वज्ञक्षिलं तावत् प्रधानस्यापि स्व-
विकारविविष्टमुपपद्यते, एवं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते । कथं । यस्म ज्ञानं
मन्यसे स स्वधर्मः “सत्त्वात् सज्जायते ज्ञानम्” इति स्मरते । तेन
च स्वधर्मेण ज्ञानेन कार्यकारणवतः पुरुषाः सर्वज्ञा योगिनः
प्रसिद्धाः, सत्यस्य हि निरतिशयोत्कर्षे सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धं । न च
केवलस्याकार्यकरणस्य पुरुषस्योपपद्यन्तिमात्मा सर्वज्ञत्वं किञ्चि-
त्तदत्वं वा कर्त्तयितुं ब्रह्मं, चिगुलत्वात् प्रधानस्य सर्वज्ञानकारण-
भूतं सत्त्वं प्रधानावस्थायामपि विद्यते, इति प्रधानस्याचेतनस्यैक
सतः सर्वज्ञत्वमुपचर्यते वेदान्नवाक्येषु । अवश्यक्त्वापि सर्वज्ञं
ब्रह्माभ्युपगच्छता सर्वज्ञानशक्तिमन्तेनैव सर्वज्ञत्वमभ्युपगच्छत्वं ।
न हि सर्वविषयं ज्ञानं कुर्वदेव ब्रह्म वर्तते । तथा हि ज्ञानस्य

तनमचेतनं वेति ईक्षयस्य मुख्यलगौत्तराभां संशये पूर्वपक्षमाह ।
तत्र साक्षा इति । अपिशब्दवेवकारार्थैँ स देवेतादिस्यद्वय-
क्षिक्षावाक्यानां प्रधानपरत्वनिरासेन ब्रह्मपरत्वोऽप्तः शुक्लादिसङ्कृतयः ।
पूर्वपक्षे जीवस्य प्रधानैकोपालिः सिद्धान्ते ब्रह्मैक्षवज्ञानमिति विवेकः ।
अचेतनसत्यस्यैव सर्वज्ञत्वं, न चेतनस्येताह ॥ तेन च स्वधर्मेणेति । न
केवलस्यैति जन्मज्ञानस्य सत्यधर्मत्वात् निष्कोपज्ञवेकार्यत्वादिग्मा-
त्स्य व सर्वज्ञानकर्त्त्वमित्यर्थः । ननु गुणानां साम्यावस्थायां सत्यस्योत्त-
र्णभावात् कर्त्त्वं सर्वज्ञतेत्वाह । चिगुलत्वादिति । चयो गुणा एव
प्रधानं तस्य साम्यावस्था तदभेदात् प्रधानमिलुच्यते । तदवस्थायामपि
प्रक्षये सर्वज्ञानशक्तिमन्त्वरूपं सर्वज्ञत्वमक्षतमित्यर्थः । ननु मया कि-
मिति इक्षिमन्त्वरूपं गौणं सर्वज्ञत्वमहीकार्यमिति तत्राह । न हीति ।

नित्यते ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणो हीयेत । अथानित्यं तदिति ज्ञानक्रियाया उपरमे उपरमेतापि ब्रह्म । तदा सर्व-ज्ञानब्रह्मस्वेनैव सर्वज्ञत्वमापतति । अपि च प्रागुत्पत्तेः सर्व-कारकशून्यं ब्रह्मेष्वते तथा । न च ज्ञानसाधनानां ब्रह्मोरेक्षियादीनामभावे ज्ञानोत्पत्तिः कस्यचिदुपपत्ता । अपि च प्रधान-ज्ञानेकात्मकस्य परिणामसम्भवात् कारणेष्वोपपत्तिः स्वदादिवत् नायं इत्येकात्मकस्य ब्रह्मणः” इत्येवं प्राप्ते इदं सूचमारभते ॥

ईक्षतेर्नाशब्दं ॥ ५ ॥

न साक्षपरिकल्पितमस्तेतनं प्रधावं जगतः कारणं ब्रक्षं वेदान्मेष्वाश्रयितुं । अशब्दं हि तत् । कथमशब्दं । ईक्षते: ईक्ष-इत्यवज्ञात् कारणस्य । कथं । एवं हि अयते “सदेव सौम्येद-मय आसीत्” “एकमेवाद्वितीयं” इत्युपक्रम्य “तदैक्षत बङ्ग स्वां प्रवायेच” इति “तस्मेजोऽस्तजत्” इति तचेवं शब्दवाच्यं नाम-रूपव्याख्यातं जगत् प्रागुत्पत्तेः सदात्मनावधार्य तस्यैव प्रकृतस्य उच्छब्दवाच्यस्तेष्वपूर्वकतेजःप्रभृतेः स्तृत्युलं दर्शयति । तथाच अन्वयः “आत्मा वा इदमेक एवाय आसीक्षान्यत् किञ्चनभिषत्

अनित्यज्ञानस्य प्रकृये नाज्ञात् शक्तिमत्वं वाच्यं कारबाभावाचेताह । अयि चेति । ब्रह्मवः कारबत्वं सूत्रिपादे समर्थते प्रधानादेः कारबत्वं वर्त्यादे युक्तिभिर्निरस्यति । अस्मुना तु युक्ता निरस्यति । ईक्षतेर्नाशब्दमिवि । ईक्षवज्ञवज्ञात् वेदशब्दवाच्यमशब्दं प्रधानं । अशब्दतात्र कारबमिति सूचयोजना । तत् सच्छब्दवाच्यं कारबमैक्षत इक्षवमेवाह । वक्षिति । बङ्गप्रपञ्चरूपेच स्थित्यर्थमहमेवोपादानतया

स ऐच्छत् सोकाच्छुज्जा इति” “स इमासोकानश्चजत्” इति
 ईक्षापूर्विकामेव दृष्टिमात्रेण । कचिच्च षोडशकलं पुरुषं प्रस्तु-
 त्याह “स ईक्षाश्चके स प्राणमश्चजत्” इति । ईक्षतेरिति च
 धात्वर्थनिर्देशाऽभिप्रेतः यजतेरितिवत् न धातुनिर्देशः । तेन “यः
 सर्वज्ञः सर्वविद्यस्त् ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्वद्धा नामखरूप-
 मन्त्रज्ञ जायते” इत्येवमादीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि वा-
 क्यानि उदाहरण्यानि । यन्मु उक्तं सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं
 प्रधानं भविष्यतीति, तस्मोपपद्यते । न हि प्रधानावस्थायां
 गुणसाम्यात् सत्त्वधर्मो ज्ञानं सम्भवति । न गूढं सर्वज्ञानशक्तिमन्तेन
 सर्वज्ञं भविष्यतीति । तदपि नोपपद्यते । यदि गुणसाम्ये सति
 सत्त्वव्यपात्रयां ज्ञानशक्तिमात्रित्य एव सर्वज्ञं प्रधानमुच्येत कामं

कार्याभेदात्तनिव्यामीत्याह ॥ प्रेति ॥ एवं तत् सदीक्षिला आकाशं वा-
 युक्त रुद्धा तेजः रुद्धवदित्याह ॥ तदिति ॥ मिष्ठानात् सत्त्वाकाश-
 मिति यावत् । “सजीवाभिन्नः परमात्मा” “प्राणमश्चजत् प्राणाच्छुजां खं
 वायुर्व्यानिरापः एथिवीक्षियं मनोऽन्नमन्नादीर्थं तपो मन्त्राः कर्म जोक्ताः
 कीकेषु नाम च” इत्युक्ताः षोडशकलाः, ननु इक्षितपौ धातुनिर्देशे इति
 काक्षायनस्तरवादीक्षतेरिति पदेन तिबन्तेन धातुरुच्यते । तेन धात्वर्थ
 ईक्षवं कथं व्याख्यायत इत्याशक्त्य ज्ञानायेत्याह । ईक्षतेरिति चेति ।
 इतिकर्त्तव्यताविधेयं ज्ञानिस्त्रै यथा यजतिप-
 देन जक्षवद्या धात्वर्थे थाग उच्चते सहदिहापीत्वर्थः सौर्यादिविद्व-
 तियागस्ताङ्गानामविधानात् पूर्ववत्वं दर्शादिप्रकृतिस्थाङ्गवत्वमिति
 सूचार्थः । धात्वर्थनिर्देशेन जाभमाह । तेनेति ॥ सामान्यतः सर्वज्ञो
 विश्वेषतः सर्वविदिति भेदः ज्ञानमीक्षुखमेव तपः । तपस्तिनः पद्म-
 माह । तस्मादिति ॥ एतत्कार्यं सूचार्थं ब्रह्म । केवलसत्त्ववृत्तिर्थान-
 त्वमङ्गीकृत्य प्रधानस्य सर्वज्ञत्वं निरक्षत । सम्यति न केवलज्ञदग्धति-

रजस्मोव्यपाश्रयामपि ज्ञानप्रतिबन्धकशक्तिमात्रित्य किञ्चित्तद्वमुच्यते । अपि च नासाचिका सत्त्वदृत्तिर्जीवाति नाभिधीयते । न चाचेतनस्य प्रधानस्य साचिलमस्ति । तस्मादनुपपञ्चं प्रधानस्य सर्वज्ञत्वं । योगिनानु चेतनस्यात् सर्वोत्कर्षमिमित्तं सर्वज्ञत्वमुपपञ्चमित्यनुदाहरणं । अथ पुनः साचिलमित्तमीचिह्नत्वं प्रधानस्य कर्त्त्वेत अथाग्निमित्तमध्यः पिण्डादेहं गृह्णत्वं । तथा सति अन्नमित्तमीचिह्नत्वं प्रधानस्य तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म बन्तः कारणमिति युक्तं । यत् पुनरहम् ब्रह्माणोऽपि न मुख्यं सर्वज्ञत्वमुपपञ्चते, नित्यज्ञानक्रियते ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्या सम्भवादित्यचोच्यते । इदं तावद्भावान् प्रष्टव्यः कथं नित्यज्ञानक्रियते सर्वज्ञत्वहानिरितिः अस्य हि सर्वविषयावभासनक्षमं ज्ञानं नित्यमस्ति सो सर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धं; अनित्यते हि ज्ञानस्य कदाचित् जानाति कदाचित्प्रज्ञ जानाति, इत्यसर्वज्ञत्वमपि स्वात्, नासौ ज्ञाननित्यते दोषोऽस्ति । ज्ञाननित्यते ज्ञानविषयः स्वातन्त्र्यपदेशो नोपपद्यते इति चेत्, न प्रततौष्ण्यप्रकाशे ऽपि सवितरि इहति प्रकाशति, इति स्वातन्त्र्यपदेशदर्शनात् । ननु सवितुर्दा ज्ञानप्रकाशसंयोगे सति इहति प्रकाशतीति व्यपदेशः

र्द्दनशब्दार्थः किन्तु साक्षिवोधविशिष्टा दृत्तिर्वत्तियक्षबोधो वा ज्ञानं । तथाच्चस्य प्रधानस्य नालोक्याह । अपि चेति । साक्षित्वमस्ति येनोक्तं ज्ञानवत्त्वं स्यादिति शेषः । ननु सत्त्वदृत्तिमात्रेण योगिनां सर्वज्ञत्वमुक्तमित्यत आह । योगिनान्त्विति । सेव्यसाङ्गमतमाह । अथेति ॥ सर्वज्ञत्वं नाम सर्वगोचरज्ञानवत्त्वं न ज्ञानकर्त्त्वं ज्ञानस्य ज्ञात्वसाध्यादिति इह छत्वा पृच्छति । इदं तावदिति । सर्वं जानतीति

स्थात् न तु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेऽनकर्मसंयोगोऽसीति विषमो
दृष्टात्मः । नासत्यपि कर्मणि सविता प्रकाशत इति कर्त्तव्यप-
देवदर्शनादेवममत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणस्तदैचतेति कर्त्तव्य-
पदेशोपस्थेन वैषम्यं कर्मापेक्षायां तु ब्रह्मणि ईक्षिद्वलश्रु-
तयः सुतरामुपपक्षाः, किं पुनस्त्वकर्म यत् प्रागुत्पत्तेरीश्वर-
ज्ञानस्य विषयोभवति इति । तत्त्वान्वलाभ्यामनिर्वचनीये नाम-
रूपे अव्याङ्गते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः, यत् प्रसादाद्विचो-
गिनामयतोतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति चोगजात्म-
विदः किमु वक्तव्यं तस्य नित्यशुद्धस्येश्वरस्य स्फुरित्वितिसंहति-
विषयं नित्यज्ञानं भवतीति । यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेऽब्रह्मणः शरी-
रादिसम्बन्धमन्तरेणेक्षिद्वलमनुपपक्षमिति, न तत्त्वाद्यमवतरति

शब्दसाधुत्वं शङ्खते । ज्ञाननिवृत्त्वं इति । नित्यस्यापि ज्ञानस्य तद-
र्थोपहितत्वेन ब्रह्मस्यरूपाद्वेदं कल्पयित्वा कार्यत्वोपचाराद्ब्रह्मस्यत्व-
र्थत्वापदेशः साधुरिति । दृष्टान्तमाह ॥ न प्रततेति ॥ सन्ततेवर्थः ।
असत्यपि अविवक्षितेऽपि, ननु प्रकाशतेरकर्मकत्वात् सविता प्रकाशते
इति प्रतियोगेऽपि ज्ञानातेः सकर्मकत्वात् कर्माभावे तदैचतेवयुक्तं इति
तत्त्वाह ॥ कर्मापेक्षायान्वितिः ॥ कर्माविवक्षायामपि प्रकाशरूपे स-
वितरि प्रकाशत इति कथमित् प्रकाशक्रियाश्रयत्वेन कर्त्तव्योपचार-
वचिदात्मन्यपि चिदूपेष्ठ कर्त्तव्योपचाराद्व वैषम्यमित्युक्तं पूर्वं । अधुना
तु कुम्भकारस्य सोपाध्यतःकरणवृत्तिरूपेक्षणवदोश्वरस्यापि खोपा-
ध्यविद्यायाः विविधरूपित्विसंख्यारायाः प्रलयावसानेनोद्भुद्विसंख्यारायाः
सगाम्युक्तः कस्ति परिकामः तस्यां स्फुर्यरूपेण निलीनसर्वकार्यवि-
षयकं ईक्षणं तस्य कार्यत्वात् कर्मसद्वावाच तत्त्वरूपं मुख्यमिति
द्योतयति ॥ सुतरामिति । ननु मायोपाधिकविम्बचिन्माचस्येश्वरस्य
कथमीक्षयं प्रति मुख्यं कर्त्तव्यं कृत्वभावादिति चेत् । न । कार्यानुकूल-

सविद्वप्रकाशवद्वज्ञाणे ज्ञानस्त्रूपनित्यलेन ज्ञानसाधनापेक्षानु-
पत्तेः । अपि चाविद्यादिमतः संसारिणः इरीराष्ट्रपेक्षाज्ञा-
नोत्पत्तिः स्वात् न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येत्तरस्य । मन्त्रै
चेमावीश्वरस्य इरीराष्ट्रनपेक्षतामनावरणज्ञानताच्च दर्शयतः ।

“न तस्य कार्यं करणम् विद्यते
न तत् समझाभ्यधिकम् दृश्यते ।
परास्य इक्षिर्विविधैव श्रूयते
साभाविकी ज्ञानवस्त्रकिया च” ॥ इति ॥

“अपाणिपादो जवनो यहीता
पश्यत्यच्छुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेन्ति वेद्यं न च तस्य वेच्ना
तमाङ्गरथं पुरुषं महान्तं” ॥ इति च ॥

ज्ञानवत् एव कर्द्मादीश्वरस्यापि ईक्षज्ञानकूलनित्यज्ञानवस्त्रात् । न
च नित्यज्ञानेनैव कर्द्मनिर्बाहात् किमीक्षयेवेति वाच्यं । बाष्पादेरेव
शब्दवस्त्रसम्बन्धवात् किमाकाशेनेत्यतिप्रसङ्गात्, अतः श्रुतत्वादाख्यादि-
कारक्त्वेनाकाशवदैक्षयेत्वागन्तुकत्वेन श्रुतमीक्षुमाकाशादिइतुत्वे-
नाक्षीकार्यमित्यज्ञं । अव्याकृते स्मृत्यात्मना स्थिते आकर्त्तुं खूलीकर्त्तुमिष्ठे
इत्यर्थः । अव्याकृतकार्यापरक्त्वैतन्यरूपेक्षयस्य कारकानपेक्षत्वेऽपि
शृणुपेक्षयस्य कारकं वाच्यमित्याशक्ताह । अपि चाविद्यादिमत
इति । यथैकस्य ज्ञानं सथान्वस्यायीति नियमाभावाच्यायिनोऽशरीर-
स्यापि जन्मेक्षयकारकत्वमिति भावः । नगु यत् जन्मज्ञानं तत् शरीर-
साध्यमिति व्याप्तिरूपोत्त्वाशक्त्य श्रुतिवाधमाह ॥ मन्त्रौ चेति । कार्यं
शरीरं । करणमित्रियं । अस्येत्तरस्य इक्षिर्मीया खकार्यपेक्षया परा,
विचित्रकार्यकारित्वादिविधा सा त्वैतिज्ञानाचसिङ्गा न प्रमाणसिङ्गे-

ननु नास्ति तावज्ञानप्रतिबन्धकारणवानीश्वरादन्यः संसारो
 “नान्योतोऽस्ति द्रष्टा नान्योतोऽस्ति विज्ञाता”इति श्रुतेः। तत्र कि-
 मिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पन्निनश्वरस्येति?
 अत्रोच्यते । सत्यं नेश्वरादन्यः संसारो, तथापि देहादिसञ्चात-
 तोपाधिसम्बन्ध इव्यत एव घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसम्बन्ध इव
 व्योमः, तत्त्वतस्य शब्दप्रत्ययवद्वारो लोकस्य हृष्टे घटच्छिद्रं
 करकादिच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि, तत्त्वता चा-
 काशे घटाकाशादिभेदमित्याद्बुद्धिर्वृष्टा ; तथेहापि देहादिस-
 ञ्चातोपाधिसम्बन्धाविवेकक्षतेश्वरसंसारिभेदमित्याद्बुद्धिः । इत्यते
 चात्मन् एव सतो देहादिसञ्चाते अनात्मन्यात्मलाभिनिवेशो

त्वाह ॥ श्रूयत इति ॥ ज्ञानरूपेण वक्षेन या खण्डिक्रिया सा साभाविकी
 अनादिमायात्मकत्वादिवर्थः । ज्ञानस्य चैतन्यस्य बक्षं मायादृक्प्रतिविभित्वेन स्फुटत्वं तस्य क्रियानामविम्बत्वेन ब्रह्मणो जनकता ज्ञात्वापि
 स्वाभाविकीति वार्यः ॥ अपाग्निरपि यहोता । अपादोऽपि जवनः ॥
 ईश्वरस्य खकार्ये ज्ञानिकहेतुपेक्षा नास्तीति भावः । अग्रमनादिं
 पुरुषं अनन्तं महान्तं भविभित्वर्थः । अपसिङ्गान्तं शश्वते ॥ नन्तिति ॥
 ज्ञाने प्रतिबन्धकारणविद्यारागादीनि श्रुतावत ईश्वरादन्यो ना-
 स्तीत्यन्ययः । ज्ञानाधिकस्य जीवेश्वरभेदस्य मयोक्त्रात्मापसिङ्गान्त
 इत्याह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ तत्कृत उपाधिसम्बन्धक्षतः शब्दतच्छन्य-
 प्रत्ययरूपो व्यवहारः, असङ्गीर्ण इति श्रेष्ठः । अव्यतिरेके कथमसङ्गर-
 क्षत्वाह ॥ तत्कृता चेति ॥ उपाधिसम्बन्धक्षतेवर्थः, देहादिसम्बन्धस्य इतु-
 रविवेकोऽनाद्यविद्यातया क्षत इत्यर्थः । अविद्यायां हि प्रतिविम्बे जीवः,
 विम्बचैतन्यमीश्वर इतिभेदोऽविद्याधीनसत्ताकः । अनादिभेदस्य कार्य-
 त्वायोगात् । कार्यबुद्धादिक्षतप्रमाणादिभेदस्य कार्यं एवेति विवेकः ।
 नन्यखण्डस्प्रकाशात्मनि कथमविवेकः तत्वाह ॥ इत्यते चेति ॥ वक्षुतो

मिथ्याबुद्धिमाचेष पूर्वपूर्वेण, सति चैव संसारिते देहाद्यपेष-
मीचिह्नलभुपपक्षं संसारिणः । यदपुक्तं प्रधानस्यानेकात्मकत्वात्
स्मदादिवत् कारणलोपपत्तिर्नामंहतस्य ब्रह्मण इति, तत् प्रधा-
नस्याशब्दलेनैव प्रत्युक्तं । यथा तु तर्केणापि ब्रह्मण एव कार-
णलं निर्व्वेदुं शक्यते न प्रधानादीनां तथा प्रपञ्चयिष्यतेर्न वि-
लक्षणत्वादस्य इत्येवमादिना । अत्राह । यदुक्तं, नाचेतनं प्रधानं
जगत्कारणमीचिह्नलश्रवणादिति, तदन्यथायुपपद्यते । अचेत-
नेऽपि चेतनवदुपचारदर्शनात् प्रत्यासन्नपतनतां कूलस्याख्य-
कूलं पिपतिषतीत्यचेतनेऽपि कूले चेतनवदुपचारो दृष्टस्तददचे-
तनेऽपि प्रधाने प्रत्यासन्नसर्गं चेतनवदुपचारो भविष्यति तदैच-
तेति । यथा लोके कस्त्रिचेतनः स्त्राच्चा भुक्ता चापराङ्गे यामं
रथेन गमिथ्यामीतीचिला अमन्तरं तथैव नियमेन प्रवर्त्तते,

देहादिभिन्नस्यप्रकाशस्यैव सत आत्मनो नरोऽहमिति भग्ने दृष्टत्वाहु-
रपश्चवः । स च मिथ्याबुद्ध्या भीयत इति मिथ्याबुद्धिमाचेष भान्ति-
सिङ्गाज्ञानेन कल्पित इति चकारार्थः । यदोऽप्तमिथ्याबुद्धौ लोकानुभ-
वमाह, दृश्यते चेति इत्यं भावे दृतीया । भान्त्यात्मना दृश्यत इत्यर्थः ।
पूर्वपूर्वमान्तिमाचेष दृश्यते न च प्रमेयतयेति वार्थः । कूटस्याख्यापि
मायिकं कारणत्वं युक्तमित्याह । यथा लिति ॥ यत्त्वेद्यशब्दशक्तिय-
हायोग इति तत्र । सत्यादिपदानामवाधिताद्यर्थेषु लोकावगतशक्ति-
कानां वा चैकदेशत्वेनोपस्थिताखण्डब्रह्मलक्षकत्वादिति स्थितं सम्बुद्धतर-
स्त्वे ब्रह्म निरस्याशङ्कामाह ॥ अत्राहेति ॥ अन्यथापि अचेतनलेऽपि । न जु
प्रधानस्य चेतनेन किं साध्यं येन गौणमीक्षयमिति । तत्राह ॥ यथेति ॥
नियतक्रमवत् कार्यकारित्वं साम्यमित्यर्थः । उपचारप्राये वचनादिति
गौणार्थप्रचुरे प्रकरणे समाप्तातादित्यर्थः । अप्तेजसोरिवाचेतने सति
गौणी इक्षतिरिति चेत् न आत्मशब्दात् सतस्तेतनत्वनिष्यादिति सूचा-

तथा प्रधानमपि भृद्यास्थाकारेष निवर्मेण प्रवर्जते तस्माच्च-
तनवदुपचर्यते । कस्मात् पुनः कारणात् विहाय मुख्यमीच्छित-
त्वमौपचारिकं कर्त्तयते? “तत्त्वेऽहम्” “ता आप ऐच्छन्” इति
साचेतनयोरप्यप्तेजसोऽस्तेतनवदुपचारदर्शनात् । तस्मात् सत्-
कर्त्तकमपोच्छमौपचारिकमिति गम्यते । उपचारप्राये वस्त्रां-
दित्येवं प्राप्ने इदं सूतमारभ्यते ॥

गौणस्वेनात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

यदुक्तं प्रधानमचेतनं सञ्चल्लवाच्यं तस्मिन्नौपचारिकी ईच्छ-
तिः अप्तेजसोऽरिवेति तदसत् । कस्मात् । आत्मशब्दात् । “सदेव
सोम्येदमय आसीत्” इत्युपक्रम्य “तदैच्छत्” “तत्त्वेऽहम्”
इति च तेजोऽवस्थानां सुष्टिमुक्ता तदेव प्रकृतं सदोच्छिदं तानि च
तेजोऽवस्थानि देवताशब्देन परामृश्याइ । “सेयं देवतैच्छत्” “इ-
न्नाइमिमालिक्षो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाणि” इति । तच यदि प्रधानमचेतनं गुणवृत्तेच्छिदं
कर्त्तयेत तदेव प्रकृतत्वात् सेयं देवतेति परामृश्येत, न तदा देवता
जीवमात्मशब्देनाभिदध्यात् । जीवो हि नाम चेतनः अरोरा-
ध्यः प्राणानां धारयिता*प्रसिद्धेर्निर्वचनाच । स कथमचेत-
नस्य प्रधानस्य आत्मा भवेत्? आत्मा हि नामस्वरूपं, नाचेत-

र्यमाइ । यदुक्तमित्यादिना । सा प्रकृता सञ्चल्लवाच्या इयमित्यिच्छो
देवता परोक्षा हन्त इदानीं भूतव्यवस्थान्तरं इमाः खष्टालिङ्गस्तेजोऽ-

* मुक्तिपुस्तके तत्प्रसिद्धेरिति पाठः ।

नस्य प्रधानस्य चेतनो जीवः स्वरूपं भवितुमर्हति; अत्र हु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीचिदित परिशृणते, तस्य जीवविषय आत्मशब्दप्रयोग उपपक्षते । तथा “स य एषोऽणिमैतदात्यभिर्द सर्वे तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि शेतकेतो” इत्यत्र स आत्मेति प्रकारं सद्गुणानमात्मानमात्मशब्देनोपदिश्य तत्त्वमसि शेतकेतो इति चेतनस्य शेतकेतोरात्मलेनोपदिश्यति । अप्नेजसोऽहु विषयत्वात् अचेतनत्वं नामरूपव्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वेनैव निर्देशात्, च आत्मशब्दवत् किञ्चिभ्युख्यत्वे कारणमस्तीति युक्तं कूलवत् गौणमीचिदितत्वस्य । तथोरपि च सदधिष्ठितत्वापेक्षमेवेचिदितत्वं । सतस्यात्मशब्दात् न गौणमीचिदितत्वमित्युक्तं । अथोच्यते इतेतनेऽपि

वस्त्ररूपाः परोऽक्षत्वादेवता इति द्वितीयाबङ्गवचनं, अनेन पूर्वकल्पानुभूतेन जीवेनात्मना मम रूपेण ता अनुप्रविश्य तासां भोग्यत्वाय नाम च रूपस्य खूजं करिष्यामोद्यैक्षतेत्वव्यर्थः । जीविकप्रसिद्धेजीवप्राप्तवारण इति धातोर्ज्ञेवति प्राज्ञान् धारयतोति निर्वचनादेवर्थः । अत्र त्विति । रूपक्षे तु विम्बप्रतिविम्बयोर्ज्ञेको भेदस्य कल्पितत्वदर्शनार्ज्ञेवो ब्रह्मज्ञः सत आत्मेति युक्तमित्यर्थः । जीवस्य सच्छब्दार्थं प्रबालमशब्दात् सब्र प्रधानमित्युक्ता सतो जीवं प्रत्यात्मशब्दात् प्रधानमिति विद्वान्तरेण हेतुं आवश्ये । तथेति । स यः सदाख्य एषोऽणिमा परमस्त्वयः इतदात्मकमिदं सर्वं जगत् तत्सदेव सत्यं विकारस्य मिथ्यात्मात्, सत्यदार्थः सर्वस्यात्मा हे शेतकेतो, तस्य नासि संसारो, किन्तु तदेव सदवाचितं सर्वात्मकं ब्रह्मात्मीति श्रुत्वर्थः ॥ इत्यत्रोपदिश्यति ॥ अतचेतनात्मशब्दात् सचेतनमेवेति बाक्षयेवः । यदुक्तमसेजसेारिव सत ईक्षवं गौणमिति तत्त्वात् ॥ अप्नेजसोऽस्ति ॥ नामरूपयोर्याकरणं द्विः ॥ आदिषदाग्नियमनं अप्नेजसोर्द्विविषयत्वात् द्वियत्वाग्नियमयत्वाचाचेतनत्वमीक्षयस्य मुख्यत्वे नाधकमस्ति साधकत्वं नास्तीति हेतो युक्तमीक्षयस्य गौणतमिति योजनरः; चेतनत्वत् कार्यकारित्वं गुणः तेज ऐक्षत चेतनवत्

प्रधाने भवत्यात्मशब्दः आत्मनः सर्वार्थकारिलात् यथा राज्ञः
सर्वार्थकारिणि भृत्ये भवत्यात्मशब्दे ममात्मा भद्रमेन इति;
प्रधानं हि पुरुषात्मनो भोगापवर्गे कुर्बदुपकरोति राज्ञ इव
भृत्यः सन्धिविषयादिषु वर्त्तमानः। अथवैक एवात्मशब्दस्येतना-
चेतनविषयो भविष्यति भृतात्मेन्द्रियात्मेति च प्रयोगदर्शनात्,
यथैक एव ज्योतिःशब्दः क्रतुञ्जलनविषयः। तत्र कुत एत-
दात्मशब्दादीचतेरगैणत्वं इत्यत उप्तरं पठति ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न प्रधानमचेतनमात्मशब्दात्मनं भवितुमर्हति “स आत्मा”
इति प्रकृतं सदणिमानमादाय “तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति चेतनस्य
श्वेतकेतोमैच्छितव्यस्य तन्निष्ठामुपदिष्य “आचार्यवान् पुरुषो
वेद” “तस्य तावदेव चिरं यावज्ञ विमोक्ष्ये अथ सम्यत्यते” इति
मोक्षोपदेशात्। यदि इच्छेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यं तदसीति
याहयेत् मुमुक्षुं चेतनं सन्तमचेतनोऽसीति तदा विपरीतवा-

कार्यकारीत्वर्थः। यदा तेजःपदेन तदधिष्ठानं सज्जस्यते तथा च
मुख्यमीच्छब्दमित्याह। तयोरिति। स्यादेतत् यदि सत ईक्षणं मुख्यं स्या-
त्तादेव कुत इत्यत आह। सतस्त्विति। गौणमुख्ययोरतुल्ययोः संशयाभा-
वेन गौणप्रायपाठस्यानिच्छायकत्वादात्मशब्दाच्च सत ईक्षणं मुख्यमि-
त्यर्थः। आत्महितकारित्वगुणयोगादात्मशब्दोऽपि प्रधाने गौण इति श-
ब्दाते। अथेत्वादिना। आत्मशब्दः प्रधानेऽपि मुख्यो नानार्थकत्वादित्याह।
अथ वेति। नानार्थकत्वे दृष्टान्तः। यथेति। अथैकच्छ्योतिरिति श्रुत्या सह-
स्रदक्षिणाके क्रतौ व्योतिष्ठोमे लोकप्रयोगादमौ च व्योतिःशब्दे यथा
मुख्यस्तदित्वर्थः। तस्मिन् सत्यदार्थे निष्ठा अभेदज्ञानं यस्य स तन्नि-
ष्ठस्य मुक्तिअवादिति लक्षार्थमाह। नेत्यादिना। श्रुतिः समन्वयस्तत्रे
याख्याता। अनर्थायेत्युक्तं प्रपञ्चयति। यदि चाच्छस्येति। कस्ति त्रिलक्ष

दिशास्तं पुरुषस्यानर्थायेत्यप्रमाणं स्मात्; न तु निर्दीषशास्तं
अप्रमाणं कल्पयितुं युक्तं । यदि चाज्ञस्य सतो मुमुक्षोरचेत-
नमनात्मानमात्मेत्युपदिशेत् प्रमाणभूतं शास्तं, स अहधानत-
याभ्यगोखाङ्गस्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत्, तद्विरिक्त-
स्तात्मानं न प्रतिपद्येत, तथा सति पुरुषार्थादिहन्येतानर्थस्त्र
स्त्रचेत् । तस्माद्यथा स्वर्गाद्यर्थिनोऽग्निहोत्रादिवाधनं यथा-
भूतमुपदिशति तथा मुमुक्षोरपि “स आत्मा” “तत्त्वमसि श्वेत-
केतो” इति यथाभूतमेवात्मानमुपदिशतीति युक्तं । एवस्त्र
सति तप्तपरश्चयहणमोक्षदृष्टान्तेन सत्याभिस्मृत्युं मोक्षोपदेश
उपपद्यते । अन्यथा हि अमुखे सदात्मतत्त्वोपदेशे अहमुक्त्य-
मस्तीति विद्यादितिवत् सम्भाच्चमिदमनित्यफलं स्मात् । तत्र
मोक्षोपदेशो नोपपद्येत; तस्माच्च सद्गिमन्यात्मग्रन्थस्य गौणलं,
स्त्रये तु स्वामिभृत्यभेदस्य प्रत्यक्षतादुपपन्नो गौण आत्मग्रन्थे
ममात्मा भद्रमेन, इति । अपि च कच्चिद्गौणः शब्दो दृष्ट इति

इत्यात्मा महारथ्यमार्गे परितमन्वं स्वबन्धुनगरं जिगमिषुं बभासे कि-
मचायुधाता दुःखितेन स्थीयत इति । स चान्धः सुखवाचीमाकर्णं तमासं
मत्स्वेवाच । अहो मद्भागधेयं यदन्त भवान् मां दीनं सामीक्षुनगर-
प्राप्तसमर्थं भावत इति । स च विप्रलिष्टु ईश्वरोयुवानमानीय तदीय-
काङ्गुलं अन्वं ग्राहयामास, उपदिदेश च एनमन्वं एष गोयुवा लां
नगरं नेत्यति, मा त्वं ज्ञाङ्गुलमिति । स चान्धः अङ्गालुतया तदत्यजन्
सामीक्षुमप्राप्यानर्थपरम्परां प्राप्तः, तेन न्यायेनेत्यर्थः ॥ तथा सतीति ॥
आत्मज्ञानाभावे सति विहन्येत मोक्षं न प्राप्नुयात् प्रत्युतानर्थसंसारस्त्र
प्राप्नुयादित्यर्थः । ननु जीवस्य प्रधानैक्यसम्पदुपासनार्थमिदं वाक्यम-
स्त्रिति तत्राह ॥ एवस्त्र सतीति ॥ अवाधितात्मप्रमाणं सत्याभिस्मृत्यर्थः ।

नैतावता ब्रह्मप्रमाणकेऽर्थे गौणीकस्यनाऽन्याया सर्वचानाशास-
प्रसङ्गात् । यत्तदुं चेतनाचेतनयोः साधारण आत्मब्रह्मः करु-
ज्यस्यनयोरिव ज्योतिःब्रह्मः इति, तत्र, अगेकार्थलक्षान्याय-
लात् । तस्याचेतनविषय एव मुख्य आत्मब्रह्मचेतनलोपचारा-
ज्ञानादिषु प्रयुक्ष्यते भूतात्मेत्त्रियात्मेति च, साधारण्वलेऽप्यात्म-
ब्रह्मस्य न प्रकरणमुपपर्द वा किञ्चित्त्रिसाधकमन्तरेणान्यतर-
द्वितीया निर्द्वारयितुं ब्रह्मते । न चाचाचेतनस्य निष्ठायकं
किञ्चित् कारणमस्ति प्रकृतम् सदीच्छिद्व चिद्वितस्तु चेतनः चे-
तकेतुः, न हि चेतनस्य चेतकेतोरचेतन आत्मा सम्बवतोत्यवो-
चामः । तस्याचेतनविषय इहात्मब्रह्म इति निष्ठीयते, ज्यो-
तिःब्रह्मोऽपि सौकिकेन प्रयोगेन ज्यस्य एव रुद्धः अर्थवाद-
कस्यितेन तु ज्यस्यनसाहृदयेन कौतू प्रदृश इत्यहृष्टानः ।
अथवा पूर्वसूत्र एवात्मब्रह्मं निरस्तस्मस्तागौणीलक्ष्याधारस्या-

कस्यचिदादैपितचोरत्वस्य सत्येन तस्म यस्तु एङ्गतो मोक्षो हृष्टः
तहृष्टान्तेन सत्ये त्रिष्णवि अहमित्यभिसन्धिमतः मोक्षो यथा सत्या-
भिसन्धः तस्मपरम्यु एङ्गतो लक्ष्ये न दृश्यते अथ मुच्यत इति अत्योप-
दिष्ठः स उपदेशः सम्यत्यप्य युक्त इत्याह । अन्यथेति । देहमुख्याप-
यतीत्युक्तं प्राणस्यामोक्षोपदेशामुख्ये सम्भवति गौणलक्ष्यान्याय-
त्वाचात्मब्रह्मः सति मुख्य इत्याह । अपि चेति । क्वचिद्भृत्यादौ सर्व-
चाहमात्मेत्त्रापि मुख्य आत्मब्रह्मो न स्यादित्यर्थः । चेतनत्वेष्यचारात्
भूतादिषु सर्वत्र चेतन्यतादाक्यादित्यर्थः आत्मब्रह्मचेतनलैवासाधारण
इत्युक्तं । अस्तु वा अश्वापिवस्तु गां साधारणः तथापि तस्याच अतौ प्रधा-
नपरत्वेऽपि निष्ठायकाभावान्न प्रधानद्वितीयाह । साधारण्वलेऽपीति ।
चेतनवाचित्वे तु प्रकरणं चेतकेतुपदस्तु निष्ठायकमस्तीत्याह । प्रकृत-
निविति । उपपदस्य निष्ठायकत्वं स्फुटयति । न हीति । ततः किञ्चत्याह ।

इद्वतया व्याख्याय ततः स्वतन्त्र एव प्रधानकारणनिराकरण-
हेतुर्बास्येयः, तत्रिष्ठ स्थ मोक्षोपदेशादिति । तसाम्नाचेतनं प्र-
धानं सच्छब्दवाच्यं । कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यं ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यदि अनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यं “स आत्मा” “तत्त्व-
मसि” इति इहोपदिष्टं स्यात् स तदुपदेशश्चवणादनात्मज्ञत-
या तत्रिष्ठो मा भूदिति मुख्यमात्मानमुपदिदिच्छुक्षस्य हेयत्वं
ब्रूयात् । यथा अरुभ्यतों दिदर्थयिषुः तस्मीपस्यां स्वूलां तारां
अमुख्यां प्रथममरुभ्यतीति याहयिला तां प्रत्याख्याय पश्चाद-
रुभ्यतीमेव याहयति तदन्नायमात्मेति ब्रूयात् । न चैवमवो-

तसादिति ॥ आत्मशब्दो ज्योतिःशब्दवज्ञानार्थक इत्युक्तं दद्यान्तं निरस्य-
ति । ज्योतिरिति । कथं तर्हि ज्योतिषा यजेतेति ज्योतिष्ठोमे प्रयोगस्त-
चाह । अर्थवादेति ॥ “एतानि वाव तानि ज्योतीषि य एतेऽस्य ज्ञोमाः”
इत्यर्थवादेन कल्पितं ज्यजनेन सादृशं, “चिदृत्यस्त्रदशस्त्रिवत्सदशस्त्रि-
वदेकविंशत्तोमाः” तस्दर्थप्रकाशकत्वेन गुणेन ज्योतिःपदोक्ता ऋक्स-
ह्वाः, तथा च ज्योतीषिष्ठोमा अस्येति ज्योतिष्ठोम इत्यत्र ज्योतिःशब्दो
गौण इत्यर्थः । नव्यात्मशब्दादिति पूर्वस्त्रूत रुद्रात्मशब्दस्य प्रधाने गौण-
त्वाधारक्तवशज्ञानिरासः कर्तुमुचितः मुख्यार्थस्य जाग्रवेनोक्तिसम्भवे
गौणत्वनानार्थकत्वशज्ञाया दुर्बलत्वेन तत्रिरासार्थं एथक्स्तुत्वायासानपे-
क्षात् । तथा च शज्ञोक्तरत्वेन स्त्रूतव्याख्यानं नातोव शेषते, इत्यरुचे-
राह । अथवेति । निरस्त्रा समस्ता गौणत्वनानार्थत्वशज्ञा यस्यात्मशब्दस्य
स तच्छब्दस्त्रूत स्थ भावस्त्राता तथा इत्यर्थः । तत इति ॥ सत आत्मशब्देन
जीवाभिन्नत्वादिति हेतुपेक्षया मोक्षोपदेशः स्वतन्त्र एव प्रधानका-
रणत्वनिरासे हेतुरित्वर्थः । न यथा जग्धस्त्रिदरुभ्यतों दर्शयितुं निक-
टस्यां स्यज्ञां तारां अरुभ्यतीत्वेनोपदिशति तददनात्मन एव प्रधानस्य

चत् । सन्माचात्मावगतिनिष्ठैव हि षष्ठप्रपाठके परिसमाप्तिरूपते । चश्वदः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्छयप्रदर्शनार्थः । सत्यपि हेयलबचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसञ्चेत, कारणविज्ञानाद्विं सर्वं विज्ञातमिति प्रतिज्ञातं । “उत तमादेशमप्राक्षः, येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमतं मतं अविज्ञातं विज्ञातं” इति । “कथं नु भगवः स आदेशो भवति” इति । “थथा सोम्यैकेन मृत्यिष्ठेन सर्वं मृत्युमयं विज्ञातं स्यात्, वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं, एवं सोम्य स आदेशो भवति” इति वाक्योपक्रमे

सत्यदार्थस्यात्मतोपदेश इति शङ्खते ॥ कुतच्चेति ॥ प्रधानं सच्छब्दवाच्यं नेति कुत इत्यर्थः । सौत्रस्वकारोऽनुकृतसमुच्चयार्थ इत्याह ॥ चश्वद इति ॥ विश्वेषाति ॥ सत्यपीति ॥ अपिशश्वदाग्रास्त्वेवेति सूचयति । वेदानधीत्यागतं स्तुत्यं पुचं पितोवाच, हे पुत्र उत अपि आदिश्वत इत्यादेशः उपदेशैकलभ्यः सदात्मा तमप्यप्राक्षः गुहनिकटे प्रश्नवानसि यस्य अवज्ञेन मननेन विज्ञानेनान्यस्य अवज्ञादिकं भवतीत्यन्ययः । नन्यन्येन ज्ञातेन कथमन्यदज्ञातमपि ज्ञातं स्यादिति पुचः शङ्खते ॥ कथमिति ॥ हे भगवः कथं नु खलु स भवतीत्यर्थः, कार्यस्य कारणान्यत्वं नास्तीत्याह ॥ यथेति ॥ पिण्डः स्वरूपं तेन विज्ञातेनेति शेषः । तत्र युक्तिमाह ॥ वाचेति ॥ वाचा वागिन्द्रियेभारभ्यत इति विकारो वाचारम्भणं ननु वाचा नामैवारभ्यते, न घटादिरिक्षाशक्त्या नाममात्रमेव विकार इत्याह ॥ नामधेयमिति ॥ नामधेयं विकारोऽयं वाचा केवलमुच्चते वस्तुतः करणाद्विद्वा नात्ति तस्मामृषैव स इति भावः । विकारस्य मिथ्यात्वे तदभिन्नकारणस्यापि मिथ्यात्ममिति नेत्याह ॥ मृत्तिकेति ॥ कारणं कार्याद्विद्वासत्ताकं व कार्यं कारणाद्विद्वां, अतः कारणातिरिक्षस्य कार्यस्वरूपस्याभावात् कारणज्ञानेन तज्ज्ञानं भवतीति श्यिते दार्ढन्तिकमाह ॥ एवमिति ॥ मृदद्रूष्टैव सर्वं वियदादिविकारो मृषेति ब्रज्ञज्ञाने सति ज्ञेयं किञ्चिं आवश्यिते इत्यर्थः । यद्यपि प्रधाने ज्ञाते वादाव्यादिकाराणां ज्ञानं

अवलोक्नात् । न च सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयत्वे-
नाहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तुवर्गे विज्ञातो भवति अप्रधानवि-
कारलाङ्गोकृदर्गस्य, तस्मान्न प्रधानं सच्छब्दवाच्यं । कुतस्य न
प्रधानं सच्छब्दवाच्यं ॥

खाण्यात् ॥ ८ ॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते “यचैतत्पुरुषः
खपिति नाम सता सोम्य तदा सम्प्रो भवति खमपीतो
भवति तस्मादेन खपितीत्याच्चते स्तु आपीतो भवति” इति
एषा श्रुतिः खपितीत्येतत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं नाम निर्बन्धः ।
सम्बद्धेनेहात्मोच्यते यः प्रकृतः सच्छब्दवाच्यसमपीतो भवत्यपि
गतो भवतीत्यर्थः । अपि पूर्वस्य एतेत्यार्थलं प्रसिद्धं, प्रभवाप्यया-
विद्युत्यन्तिप्रकृत्ययोः प्रथोगदर्जनात् । मनःप्रकारोपाधिविशेष-

भवति न पुरुषाबाहां, तेषां प्रधानकारखलादित्याह ॥ न चेति ॥ अस्माकं
जीवादां सङ्ग्रहप्रत्यात्मज्ञाने ज्ञानमिति भावः ॥ कुतस्येति ॥ पुनरपि कस्मा-
द्वेषोरित्यर्थः, सुषुप्तौ जीवस्य सदात्मनि खस्तिग्नि अप्यवश्वग्नात् सच्चे-
तवमेवेति दूष्यत्वोजना । एतत् खपनं यथा खातथा यत्र सुषुप्तौ
खपितीति नाम भवति तदा पुरुषः सता सम्प्रो एकीभवति सदैक्ये
इपि नामप्रदृष्टिः कथं तत्राह ॥ खमिति ॥ तत्र लोकप्रसिद्धिमाह ॥ तस्मा-
दिति ॥ हि यस्मात् स्तुं सदात्मानमपीतो भवतीति तस्मादित्यर्थः ॥
श्रुतेत्यात्मर्यमाह ॥ एवा इत्यादिना ॥ इतेत्यस्तोर्गत्यर्थस्यापि पूर्वस्य ज-
वार्थत्वेऽपि कथं निवस्य जीवस्य जय इत्याशङ्का उपाधिक्यादिति वक्तुं
जायत्वप्रयोगपाधिमाह ॥ मन इति ॥ ऐक्षियकमनोदृत्य उपाधयः,
तेष्टादित्यात्मार्थविशेषाबाहां आत्मना सम्प्रादात्मा सानिक्षियार्थान् प्र-
प्तन् शूचविशेषेषां देहेनैक्यभाग्निमाप्नो विश्वसंज्ञो जागतिं जायता-

समन्वादिश्चिरार्थान् शुद्धं सदिशेषापक्षो जीवो जागर्त्ति, तदासनाविश्विष्टः स्तुप्लान् पश्चान् मनः शब्दवाच्यो भवति, स उपाधिदिग्योपरमे सुषुप्तवस्थायां उपाधिकृतविशेषाभावात् स्वात्मनि प्रखीन द्वेति स्तु श्वपीतो भवतीत्युच्यते । यथा हृदयशब्दनिर्वचनं श्रुत्या इर्षितं “स वा एष आत्मा इदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृश्यन्” इति, तस्माद्गृह्यमिति, यथा वा अव्याकृतप्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुतिः “आप एव तदर्जितं नयने तेज एव तत्पीतं नयते” इति च, एवं “स्तुमात्मानं सञ्चब्दवाच्यमपीतो भवति” इति हममर्थं खण्डितिनामनिर्वचनेन दर्शयति । न च चेतन आत्मा अचेतनं प्रधानं स्वरूपत्वेन प्रतिपृथक्ते । यदि पुनः प्रधानमेवात्मोयत्वात् सञ्चब्देनैवोच्येतैवमपि चेतनोऽचेतनमपेतीति विरह्मापद्येत, श्रुत्यन्तरम् “प्राञ्छेनात्मना सम्परिष्वक्तो न वाच्यं किञ्च न वेदान्तरं” इति सुषुप्तवस्थायां

सनात्यमनोविश्विष्टः सत्त्वैजससंक्षः सप्त्रे विचित्रवासनासहस्रतमावापत्तिवामान् पश्चान् “सोन्य तन्मनः” इति श्रुतिश्चामनः शब्दवाच्यो भवति, स आत्मा स्तुलसूक्ष्मोपाधिदिव्योपरमेऽहं गृहः कर्त्तैति विशेषाभिमावाभावाक्षीन इत्युपर्याप्तं इत्यर्थः । न गुरु खण्डितिनामनिर्वचनेत्यवादत्वात् यथार्थतेत्वत आह । यच्चेति । तस्य हृदयशब्दस्यैतत्प्रिवचनं “तदश्रितमन्नं ब्रह्मीकृत्य नयने जह्यन्तीत्वाप एवाशनाया पदार्थः तत्पीतं उदकं नयते श्वेषयति” इति “तेज श्वेदन्वं” अच दीर्घकान्दसः । एवमिदमपि निर्वचनं यथार्थमित्वाह । एवमिति । इदम् प्रधानपक्षे न बुद्धमित्वाह । न चेति । खण्डश्चात्मनीत्वायेऽपि शक्तिरस्तीत्वाशक्त्वाह । यदीति । प्राञ्छेन विम्बचैतन्येनेत्ररेव सम्परिष्वक्तो भेदभ्याभावेनाभेद इत्यर्थः । तत्तदेदान्तजन्यानामवगतीनां चेतनकारणविषयकत्वेन सामान्यान्नाचेतनं

चेतनेऽप्यचं दर्शयति, अतो यस्मिन्प्रथमः सर्वेषां चेतनानां तचेतनं सच्छब्दवाच्यं जगतः कारणं, न प्रधानं । कुतच न प्रधानं जगतः कारणं ॥

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

यदि तार्किकसमय इव वेदान्तेष्वपि भिन्ना कारणावगतिरभिव्यत् क्वचिचेतनं ब्रह्म जगतः कारणं क्वचिदचेतनं प्रधानं क्वचिदन्यदेवेति ततः कदाचित् प्रधानकारणवादानुरोधेनापी-
ष्ट्यादित्रयमकल्पयिव्यत्, न लेतदस्मि, समानैव हि सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणावगतिः, चथाग्रेऽर्जुनतः सर्वा दिशो विस्तुतिक्ष्वाविप्रतिष्ठेन, एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते । “प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो खोकाः” इति “तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशःसमूतः” इति “आत्मन एवेदं सर्वे” इति “आत्मन एष प्राणो जायते” इति चात्मनः कारणत्वं दर्शयन्ति सर्वे वेदान्ताः । आत्मशब्दस्य चेतनवचन इत्यवेचाम । महत्प्रामाण्यकारणमेतद्वेदान्तवाक्यानां चेतनकारणत्वे समानगतिलं चकुरादीनामिव रूपादिषु, अतो गति-

वगतः कारणमिति रूचार्थं व्यतिरेकमुखेनाह । यदि तार्किकेतादिना । चक्षत् परमाणवादिकं । न लेतदिति । अवगतिवैषम्यमित्यर्थः । विप्रतिष्ठेन विविधं जागादिशः प्रतिगच्छेयुः प्राणाच्चकुरादयो यथा गोकर्णं प्रादुर्भवन्ति प्राणेभ्योऽनन्तरं देवाः सूर्यादयक्षनुग्राहकाः, तदनन्तरं खोकान्त इति खोकविषया इत्यर्थः । ननु वेदान्तानां खतः प्रामाण्यत्वे न प्रवेचनं कार्यनिकायकल्पसम्बवात् किं गतिसामान्येनेत्याह । महत्वेति । इति रूपावगतिहेतुत्वं वेदान्तानां प्रामाण्यसंश्वयनिष्ठतिहेतुरित्यच दृष्टा-

सामान्यात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं । कुतस्य सर्वज्ञं ब्रह्म
जगतः कारणं ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

खशब्देनैव च सर्वज्ञं ईश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते चेता-
श्वतराणां मन्मोपगिष्ठदि सर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य “स कारणं कर-
णाधिपाधिपो न चास्य कस्त्रिक्षिप्तिता न चाधिपः” इति, तस्मात्
सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं, नाचेतनं प्रधानमन्यदेति सिद्धं ।
जन्माद्यस्य यत इत्यारभ्य श्रुतत्वाच्छेत्येवमन्तैः सूचैर्यान्वदाहतानि
वेदान्तवाक्यानि, तेषां सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरो जगतो जन्म-
स्थितिस्थियकारणमित्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वं न्यायपूर्वकं प्रति-

न्तमाह । चक्षुरिति । यथा सर्वेषां चक्षुषां एकरूपावगतिहेतुत्वं अव-
बानां शब्दावगतिहेतुत्वं ब्राह्मादीनां गन्धादिषु, एवं ब्रह्मणि वेदान्ता-
नां गतिसामान्यं प्रामाण्यदार्थं हेतुरित्यर्थः । एवमीक्षत्वादिक्षिण्डैरचे-
तने वेदान्तानां समन्वयं निरस्य चेतनवाचकशब्देनापि निरस्यति ।
श्रुतत्वाच्छेति । स्फुरं आच्छुरे । खशब्देनेति । सस्य चेतनस्य वाचकः “सर्व-
विक्षब्दज्ञः कालकालो गुणोसर्वविद्यः” इति सर्वज्ञं परमेश्वरं प्रकृत्य
“स सर्ववित् कारणं” इति श्रुतत्वाद्वाच्छेतनं कारणमिति सूच्यार्थः । कर-
णाधिपा जीवात्मेषामधिपः, अधिकरण्यार्थमुपसंहरति । तस्मादिति ।
ईक्षवाक्मशब्दादिकं परमाणुवादावप्ययुक्तमिति मत्वाह । अन्यदेति ।
हृतानुवादेनोत्तरस्फुरचसन्दर्भमात्रिपति । जन्मादीति । प्रथमसूचस्य
शास्त्रायोज्ञातत्वात् जन्मादिसूचमारभ्येत्युक्तं सर्ववेदान्तानां कार्यं प्र-
धानाद्यचेतने च समन्वयनिरासेन ब्रह्मपरत्वं आख्यातं, अतः प्रथ-
माध्यायार्थस्य समाप्तवादुत्तरग्रन्थारम्भे किं कारणमित्यर्थः, वेदान्तेषु
सगुणिर्गुणवत्त्वावक्षानां वज्जलमुपलब्धेः । तत्र कस्य वाक्यस्य सगुणो-
पाद्यनाविधिदारा निर्गुणे समन्वयः कस्य वा गुणविवक्षां विना सा-

पादितं । गतिसामान्योपन्वासेन च सर्वे वेदान्मासेतमकारण-
वादिन इति व्याख्यातं, अतः परस्य यन्वस्य किमुत्थानमिति उ-
च्यते, द्विरूपं हि ब्रह्मात्रगम्यते नामरूपविकारभेदोपाधिविश्विष्टं,
तद्विपरोत्तम् सर्वापाधिविवर्जितं । “यत्र हि द्वैतमिव भवति त-
दितर इतरं पश्यति, यत्र तस्य सर्वमात्रैवाभूत्तत् केन कं पश्येत्,
यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणेति नान्यद्विजानाति स भूमा, अथ
वचान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणेत्यन्यद्विजानाति, तदस्य, यो वै भूमा,
तदस्तुतं, अथ यदस्य, तत्त्वार्थं, सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य धीरः,
गामानि छत्रातिवदन् यदास्ते, निष्कलं निष्क्रियं ज्ञानं निरवद्यं
गिरञ्जनं, अस्तुतस्य परं सेतुं दग्धेभ्यनमिवान्तसं, नेति नेति,

द्वादेव ब्रह्माद्वि समन्वय इत्याकाङ्क्षैव कारणमित्याह ॥ उच्यते इति ।
सकृप्त्य सगुणनिर्गुणवाक्यार्थमाह ॥ द्विरूपं हीति ॥ नामरूपात्मको वि-
कारः सर्वं जगत् तद्वेदो हिरण्यमध्युत्पादिविशेष इति वाक्यार्थः ।
वाक्यान्वयाहरति । यत्र हीत्यादिना । यस्यां खल्पज्ञानावस्थायां द्वैतमिव
वस्थितं भवति तत्त्वादितरः सकृतरं पश्यतीति दृष्टेऽपाधिकं वस्तु भाति ।
यत्र ज्ञानकाले विदुषः सर्वं जगदात्ममात्रमभूत्तदा तु केन कं पश्येदि-
वाक्येपाद्विद्यपाधिकं तत्त्वं भाति, यत्र भूत्तिनिष्क्रियो विद्यान् द्वितीयं
किमपि न वेत्ति सोऽद्वितीयो भूमा परमात्मा निर्गुणः । अथ निर्गुणो-
ज्ञानतरं सगुणमुच्यते, यत्र सगुणे श्विते द्वितीयं वेत्ति तदस्यं परिच्छिन्नं,
वस्तु भूमा तदस्तुतं नित्यं ॥ अथेति ॥ पूर्ववत् व्याख्येयं । धीरः परमात्मैव
उर्बाद्वि रूपाद्वि विचित्र्य ब्रह्म ज्ञानानि च छत्रा दौ प्रविष्टं जी-
वसञ्जो व्यवहरन् यो वर्तते सगुणसं निर्गुणत्वेन विद्यानप्यस्तो
भवति, निर्गताः कला अंशा यस्मात्तद्विष्क्रियां, अतो निरंशत्राद्विष्क्रियं,
अतः ज्ञानतमपरिकामि निरवद्यं रागादिदोषशून्यं, अञ्जनं मूलतमः
समव्यो धर्मादिकं वा तस्कूनं निरञ्जनं, किञ्चामृतस्य मोक्षस्य खय-

अस्यूलमनषुमद्वस्त्रमदीर्घं” इति “न्यूनमन्यत् स्थानं, सम्पूर्णमन्यत्” इति च, एवं सहस्रो विद्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणे द्विरूपतां दर्शयन्ति वाक्यानि । तचाविद्यावस्थायां ब्रह्मण उपास्थापासकादिलक्षणः सर्वी व्यवहारः । तत्र कानिचित् ब्रह्मण उपासनान्वयभुदयार्थानि, कानिचित् क्रममुक्त्वर्थानि, कानिचित् कर्मसम्बद्धर्थानि, तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः । एक एव तु परमात्मेश्वरसौख्यगुणविशेषविर्विशिष्ट उपास्था यद्यपि भवति, तथापि यथा गुणोपासनमेव फलानि भिद्यन्ते “तं यथा यथोपासते तदेव भवति” इति श्रुतेः “यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति, तथेतःप्रेत्य भवति” इति च । स्मृतेष्व ।

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं ।

तं तमेवैति कौन्तेय बदा तद्वावभावित इति ॥

मेव वाक्येत्यवृत्तिस्थाप्तेन परमत्वात् सेतुं लौकिकसेतुवत् प्रापकं यथा दग्धेन्द्रियोऽनुजाः शाश्वति तमिवाविद्या तच्च दग्ध्वा प्रशान्तं निर्गुणमात्मानं विद्यादित्यर्थः॥ नेति नेतोति । आख्यातं । स्यूलादिदेतश्शून्यं । रूपदद्ये अुतिमाह । न्यूनमिति । देतस्थानं न्यूनं अल्पं समुखारूपं निर्गुणादन्यत् तथा सम्पूर्णनिर्गुणं समुखादन्यदित्यर्थः, एकस्य दिरुपत्वं विश्वद्वित्यत आह । विद्येति । विद्याविषयो ज्ञेयं निर्गुणत्वं सत्यं, अविद्याविषय उपास्यं समुखात्वं अल्पितमित्यविरोधः । तचाविद्याविषयं विद्येति । तचेति । निर्गुणस्थानार्थमारोपितप्रपञ्चमश्रित्य बाधात् प्राक्काढे जडजिङ्किकान्यादेव तच्चफलार्थान्युपासनानि विश्वीयन्ते तेषां चित्ते-काग्यदारा ज्ञानं मुख्यं फलमिति तदावधानामपि भद्रातात्पर्यं ब्रह्म-शीति मन्त्रां, नाम ब्रह्मेत्याद्युपात्तीनां कामचारादिरभुदयः फलं, दह-राद्युपात्तीनां क्रममुक्तिः उद्गीथादित्यानस्य कर्मसम्बद्धिः फलमिति भेदः, ध्यानानां मानसत्वात्, ज्ञानान्तरज्ञत्वात्, ज्ञानकाण्डे विद्यानमिति

बद्धयेक एव आत्मा सर्वभूतेषु स्वावरजङ्गमेषु गृहस्थापि
चिन्तापाधिविशेषतारतम्यात् आत्मनः कृटस्वनित्यैकरूपस्यायु-
त्तरोत्तरमाविष्कृतस्य तारतम्यमैश्वर्यशक्तिविशेषैः श्रूयते “तस्य
य आत्मानमाविक्षरां वेद” इति । अत्र स्वतावपि ।

यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमद्बृद्धितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ तं मम तेजोऽशसम्भवं । इति ॥

यत्र यत्र विभूत्याद्यतिशयः स ईश्वर इत्युपास्यतथा चोद्यते;
एवमिहापि आदित्यमण्डले हिरण्यमयः पुरुषः सर्वपाश्चाद्य-

भावः । न गृपास्यवक्ष्यते एकत्वात् कथमुपासनानां भेदस्त्राह । तेषां-
मिति । मुखविशेषाः सत्त्वकामत्वादयो हृष्यादिदध्याधिः । अत्र स्वयमेव-
वाशक्त्य परिहरति । एक इति । परमात्मस्वरूपमेदेय्यपाधिभेदेनोप-
हितोपास्यरूपमेदादुपासनानां भेदे सति फलभेद इति भावः । तं
परमात्मानं यद्गुडलेन कोक्का राजानमिवोपासते तत्त्वावस्थमेव तेषां
कथं भवति, क्रतुः सञ्ज्ञ्यो धारनं हृष्य यादृशध्यानवान् भवति वृत्ता
वादशोपास्यरूपो भवतीव्यत्रैव भगवदाक्षमाह । स्मृतेचेति । न नु-
सर्वभूतेषु निरतिश्वात्मन एकत्वादुपास्योपासक्षयोऽस्तारतम्यस्त्रयः
कथमित्वाशक्त्य परिहरति । बद्धयेक इति । उक्तानामुपाधीनां शुद्धिता-
रतम्यादैश्वर्यज्ञानसुखरूपशक्तीनां तारतम्यरूपा विशेषा भवन्ति तैरेष-
स्वरूपस्यात्मन उत्तरोत्तरं मनुष्यादिहिरण्यगर्भान्तेष्वाविर्भावतारस्य
श्रूयते । तस्यात्मन आत्मानं स्वरूपमाविक्षरां प्रकटतरं यो वेद उपास्ते
सोऽनुते तदिति तरप्यत्यवादित्यर्थः । तथा च निष्ठाष्टोपाधिरात्मैवोपासकः
उत्तरक्षेत्रपाधिरोधर उपास्य इत्यैपाधिकं तारतम्यमविद्वज्ञमिति
भावः । अत्रार्थं भगवदीतामुदाहरति । स्मृताविति । अत्र सूर्यादेवपि
न जीवत्वेनोपास्यता किन्त्वीश्वरत्वेनेत्युक्तं भवति । तत्र सूर्यकारसम्भवति-
माह । एवमिति । उदयः असम्बन्धः एवं यस्मिन् वाक्ये उपाधिर्विवक्षितः
तदाक्षमुपासनापरमिति वक्त्रमुक्तरस्त्रसन्दर्भस्यारम्भ इत्युक्ता यत्र

सिद्धात् पर एवेति वक्षति, एवमाकाशसिद्धांदित्यादिपु-
त्रष्टव्यं, एवं सप्तोमुक्तिकारणमयात्मज्ञानमुपाधिविशेषदारेषो-
पदिष्ठमानमयविवक्षितोपाधि*सम्बन्धविशेषं परापरविषयं प-
रापरविषयत्वेन सन्दिष्टमानं वाक्यगतिपर्यालोचनया जिर्ण-
तत्वं भवति। यथैव हि तावदानन्दमयोऽभ्यासादिति, एवमेक-
मपि ब्रह्मापेक्षितोपाधि सम्बन्धं निरखोपाधि सम्बन्धोपाद्यत्वेन
ज्ञेयत्वेन च वेदान्तेषु उपदिष्ठत इति प्रदर्शयितुं परो गन्ध
आरभ्यते। यत्त गतिसामान्यादित्यचेतनकारणान्तरनिराकर-
णमुक्तं तदपि वाक्यान्तराणि ब्रह्मविषयाणि व्याचक्षाणेन ब्रह्म
किपरीतकारणविषेधेन प्रपञ्चते ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

तैत्तिरीयके “अन्तर्मय” “प्राणमय” “मनोमय” “विज्ञान-
मयस्तु” अनुक्रम्याद्यायते “तसादा एतसादिज्ञानमयादन्योऽन्तर
आत्मानन्दमयः” इति। तत्र संशयः। किमिह आनन्दमयशब्देन

न विवक्षितः तदाक्षं ज्ञेयब्रह्मपरमिति निर्बार्थमारम्भ इत्याह ।
एवं सद्य इति। अन्नमयादिकोवा उपाधिविशेषाः, वाक्यगतिस्तात्यर्थं ।
आरम्भसमर्थनमुपसंहरति । एवमेकमपीति । सिद्धवदुक्तगतिसामा-
न्यस्य साधनार्थमयुत्तरारम्भ इत्याह । यज्ञेति । अन्नं प्रसिद्धं प्राणम-
नोबुद्धयः हिरण्यगर्भरूपाः, विम्बचैतन्यमीश्वर आनन्दः “तेषां पञ्चानां
विकारा आध्यात्मिका देहप्राणमनोबुद्धिजीवा अन्नमयादयः दद्वक्तोप्राणाः”
इति अुतेः परमार्थः। पूर्वाधिकरणे गौणमुखेत्ययोरतुल्यत्वेन संशया-
भावाद्वौषधप्रायपाठो न निर्जायक इत्युक्तां तर्हि मषठो विकारे प्राचुर्ये

* सम्बन्धेति मु० पु० नात्ति ॥

परमेव ग्रन्थोच्चत “यत् प्रहृतं सत्यं ज्ञानमनन्तं ग्रन्थः” इति, किमा अन्नमयादिवत् ग्रन्थोऽर्थान्तरमिति किं तावत् प्राप्तं ग्रन्थोऽर्थान्तरमुख्यं आत्मा आनन्दमयः स्थात् । कस्मात्, अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहप्रतितत्वात् । अथापि स्थात् सर्वान्तरलादानन्दमयो मुख्य एवात्मेति न स्थात् प्रियाद्यवद्यवयोगात्, आरीरत्नवद्याच । मुख्यसेदात्मा स्थान्न प्रियादिसंस्थर्भः स्थात्, इह हु “तस्य प्रियमेव ग्रिरः” इत्यादि शूद्रते, आरीरत्नश्च शूद्रते “तस्यैव एव आरीर आत्मा यः पूर्वस्य” इति तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव आरीर आत्मा य एष आनन्दमय इत्यर्थः । न च ब्रह्मीरस्त सतः प्रियाप्रियसंस्थर्भी वारयितुं ब्रह्मः, तस्मात् संसार्येवानन्दमय आत्मा इत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते, आनन्दमयोऽभासात्, परमात्मानन्दमयो भवितुमर्हति । कुतोऽभ्यासात् । परस्मिन्देव स्थात्मन्यादनन्दबद्धो बङ्गाल्योऽभ्यस्ते आनन्दमयं

३ मुख्यत्वात् संश्येव विकारप्रायपाठादानन्दविकारे जीव आदन्दमय इति निष्ठयोऽलीति प्रथुदाहरणसङ्गत्वा पूर्वपक्षमाह । कस्मादिति । आकाङ्क्षापूर्वकं अन्नमयादीति शुल्बादिसङ्गतयः स्फुटा एव, पूर्वपक्षे उत्तिकारमवे जीवोपास्त्वा प्रियादिप्राप्तिः पक्षं, सिङ्गान्ते तु ग्रन्थोपास्त्वीति भेदः, इद्युते । अथापीति । परिहरति । न स्थादिति । संग्रहीतं विण्योति । मुख्य इति । परमात्मेत्यर्थः, शरीरत्वेऽपीश्वरत्वं किं न स्थादित्वत आह । न चेति । जीवत्वं दुर्बारमित्यर्थः । नन्वानन्दपदाभासेऽप्यागन्द-ब्रह्मस्य ग्रन्थात्मं कथमित्वाद्युत्त्वोत्तिष्ठोमाधिकारे ज्योतिःपदस्य ज्योतिष्ठोमवहत्वदानन्दमयप्रकरणस्यानन्दमयपदस्यागन्दमयपरत्वात् तद्यासुक्षम्य ब्रह्मत्वसाधक इत्यभिप्रेत्याह । आनन्दमयं प्रकृत्येति । इत्यः सार आनन्द इत्यर्थः । अयं कोक्तः यत् यदि एव आकाङ्क्षः पूर्वः आ-

प्रस्तुत्य “रसो वै सः” इति तस्यैव रसत्वमुक्तोच्यते । “रसं श्वेवार्थं सञ्चानन्दी भवतीति को श्वेवान्यात् कः प्राप्णाद्यदेष आकाङ्क्षा आनन्दो न स्थात्, एष श्वेवानन्दयाति, सैषानन्दस्य मीमांसा भवति” एतमानन्दमयात्मानमुपसंक्रामति । “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कुतस्तु” इति । “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” इति च । अत्यन्तरे च “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति ब्रह्मस्यैव आनन्दब्रह्मेद्वृष्टः, एवमानन्दशब्दस्य बड्डत्वयो ब्रह्मस्यभ्यासात् आनन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते । यत्कृतं अन्नमयाद्यमुख्यात्म-प्रवाहप्रतितत्वादानन्दमयस्याद्यमुख्यात्मलमिति, नासौ दोषः, आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात् । मुख्यमेव द्वात्मानं उपदिदिष्टु द्वाक्षं लोकबुद्धिमनुभरत् अन्नमयं भरोरमनात्मानमत्यन्तमू-डानामात्मलेन प्रसिद्धमनूद्य मूषानिविकटुतताद्वादिप्रतिभा-वत् ततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं पूर्वेण पूर्वेण समानमुक्तर-मुक्तरमनात्मानमात्मा इति याहयत् प्रतिपत्तिसौकर्यापेषया

‘वदः साक्षिप्रेरको न स्थात् तदा को वाचाव्यजेत् को वा विशिष्ट-प्राण्याज्ञीवेत् तस्यादेष श्वानन्दयाति, आनन्दयतीत्वर्थः । “युवा स्थात् साक्षुयुवा” इत्यादिना वस्त्यमाखामनुव्ययुवानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दावसा-ना एषा सन्निहिता आनन्दस्य तारतम्यमीमांसा भवति, उपसंक्रामति “विद्वान् प्राप्नोति” इत्वेकदेशिनामर्थः । मुख्यसिङ्गाक्षे तूपसंक्रमयन् वि-द्वुषः कोषाङ्कां प्रत्यक्षं भावत्वेन विजापनमिति चेयं शिष्टमुक्तार्थं । आन-न्दशब्दाद्वाज्ञावगतिः सर्वत्र समानेति गतिसामान्यार्थमाह । अत्यन्तरे चेति । जिङ्गाद्यमुख्यात्मसन्निधिर्वीध इति मत्वाह । नासाविति । सर्वान्त-रत्वं न अुतमिलाशक्ता ततोऽन्यस्यानुकूलस्य सर्वान्तरत्वमिति विद्वो-ति । मुख्यमिति । लोकबुद्धिमिति । तस्याः खूल्याहितामनुसरदित्वर्थः ।

मर्ब्बान्तरं मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेश्वेति शिष्टतरं । यथा-
हन्तीनिर्दर्शने बङ्गीवपि तारास्तमुख्यास्तहन्तीषु दर्शितासु
सा अन्धा प्रदर्शने सा मुख्यैवाहन्ती भवति, एवमिहायान-
न्दमयस्य मर्ब्बान्तरत्वाद्मुख्यमात्मां । यनु त्रौपे प्रियादीनो
विरक्षादिकल्पना अनुपपक्षा मुख्यस्थात्मनः इत्यतीतानन्तरो-
पाधिजनिता सा न खाभाविकीत्यदोषः । शारीरत्वमयानन्द-
मयस्यान्नमयादिश्वरीरपरम्परया प्रदर्श्मानत्वात् न पुनः सा-
क्षादेव शारीरत्वं संसारिवत्, तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥

विकारशब्दान्वेति चेत्त्र प्राचर्यात् ॥ १३ ॥

अचाह नानन्दमयः परमात्मा भवितुमर्हति । कस्मात् ।
विकारशब्दात्, प्रकृतवचनादयमन्यः शब्दो विकारवचनः सम-
धिगत आगनन्दमय इति मयटो विकारार्थत्वात्, तस्मादश्वमया-
दिश्वद्वत् विकारविषय एवायमानन्दमयशब्द इति चेत्, न,
प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः स्वरणात्तप्रकृतवचने मयडिति हि प्रचु-

तात्पर्य मूलाकारत्ववत् प्राचर्यस्य देहाकारत्वं देहेन सामान्यं तथा मनः
प्राकाकारं तेन समित्याह । पूर्वेवेति । अतोतो योऽनन्तर उपा-
धिर्विज्ञानकोशस्तत्त्वता सावयवत्वकल्पना शरीरेण चेयत्वाच्छारीर-
त्वमिति लिङ्गदर्शनं दुर्बलं, अतः सहायाभावादभ्याससर्वान्तरत्वाभ्यां
विकारसंग्रिहेवाध इति भावः । विकारार्थकमयटश्वतिसहाय इत्वा-
शब्दं मयटः प्राचुर्युपि विधानान्मैवमित्याह । विकारेत्वादिगा ।
तत्प्रकृतवचने मयडिति तदिति प्रथमासमर्थाश्वदात् प्राचुर्यविशि-
क्ष्य ग्रन्थुतस्य वचनेऽभिधाने गच्छमाने मयटप्रत्ययो भवतीति
स्फूर्त्यार्थः । अत्र वचनग्रहणात् प्रकृतस्य प्राचुर्यवैश्विक्ष्यसिद्धिः, तादृशस्य

रतावामपि मयट् स्मर्यते, यथाक्षमयो यज्ञ इति अन्नप्रसुर
उच्चते, एवमानन्दप्रसुरं ब्रह्मानन्दमय उच्चते । आनन्दप्रसु-
रत्वं ब्रह्मणो मनुष्यतादारभ्योक्तरस्मिन् उक्तरस्मिन् खाने
शतगुण आनन्द इत्युक्ता ब्रह्मानन्दस्य निरतिश्चयलावधार-
णात्, तस्मात् प्राचुर्यार्थे मयट् ॥

तद्वेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

इतस्य प्राचुर्यार्थे मयट् यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यप-
दिद्विति श्रुतिः “एष ज्ञेवानन्दयाति” इति आनन्दयतीत्यर्थः ;
यो ज्ञान्यानानन्दयति स प्रसुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति ।
यथा ज्ञाके योऽन्वेषां धनिकत्वमापादयति स प्रसुरधन इति
गम्भते तद्वत्, तस्मात् प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः सम्भवादानन्दमयः
प्रर एव आत्मा ॥

मान्द्रवर्णिकमेव च गोयते ॥ १५ ॥

इतस्मानन्दमयः पर एवात्मा यस्मात् “ब्रह्मविदाप्नोति
परं” इत्युपकम्य “सत्यं ज्ञानमनन्दं ब्रह्म” इति अस्मिन्मन्त्रे यत्
ब्रह्म प्रकृतं सत्यज्ञानानन्दविशेषणैर्निर्धारितं, यस्मादाकाङ्क्षादि-
कमेण स्वावरज्ञमानि भूतान्यजायन्त; यच्च भूतानि सृष्टा ता-

कोक्षे मयटोऽभिज्ञानाद्यथा अन्नमयो यज्ञ इति, अत्र ज्ञानं प्रसुरमस्मि-
मित्वद्विष्टः प्रथमाविभक्तिशक्तस्मान्मयट् यज्ञस्य प्रकृत्यर्थात्प्राचुर्य-
वाचि हृष्टते न मुद्दप्रकृतवचन इति ध्येषं । सूत्रस्याचश्वदोऽनुसूतसमु-
च्चवार्य इति मत्वा आचक्षे । इतर्चेति । तत्त्वानुकूलं ब्रह्मानन्दस्य निरति-
श्चयलावधारयं पूर्वमुक्तं । आनन्दमयस्य ब्रह्मते लिङ्गमुक्ता प्रकृत्य-

ननु प्रविष्ट गुहाचामवस्थितं सर्वान्नरं, यस्य विज्ञानाचायान्योन्नर
आत्मेति प्रकान्तं तन्मान्ववर्णिकमेव ब्रह्मेह गोयते योऽन्योन्नर
आत्मानन्दमय इति । मन्त्रब्राह्मणयोस्मैकार्थलं युक्तं अविरो-
धात्; अन्यथा हि प्रकृतद्वानाप्रकृतप्रक्रिये स्वातां, न चान्नम-
यादिभ्य इवानन्दमयादन्योन्नर आत्माऽभिधीयते । “एतक्षि-
ष्टैव च“सैषा भार्गवी वास्णीविद्या । आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्”
इति तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतस्मानन्दमयः पर एवात्मा नेतरः । इतर ईश्वरादन्यः
संशारी जीव इत्यर्थः । न जीव आनन्दमयब्रह्मेनाभिधीयते ।
कस्मात् अनुपपत्तेः । आनन्दमयं हि प्रकृत्य श्रूयते “सोऽकामयत
वज्ञ स्वां प्रजायेय” इति “स तपो तप्यत स तपस्प्राप्ता इदं सर्वं
मसृजत यदिदं किञ्च” इति । तत्र प्राक् शरीराद्युपत्तेरभि-

माह । मान्वेति । यस्मादेवं क्षतं तस्मान्मान्ववर्णिकमेव ब्रह्मानन्दमय इति
वाच्ये गोयत इति योजना । ननु मन्त्रोक्तमेवाच्य याज्ञमिति को निर्बन्ध-
क्षात्राह । मन्वेति । ब्राह्मणस्य मन्वयात्यादुपायत्वमस्ति मन्वस्तुपैयः
तदिदमुक्तं । अविरोधादिति । तयोरुपायोपेभावादिवर्थः । तर्चन्नम-
यादीनामपि मान्ववर्णिकब्रह्मात्मं स्यादित्वत आह । न चेति ॥ भटगवे प्रोक्ता
वदेनोपदिष्ठा भगवत्स्त्रीपञ्चमपर्यायस्थानन्दे प्रतिष्ठिता तत्र स्थान-
स्थायेन तदेकार्थब्रह्मवस्था आनन्दमये निष्ठेत्वाह । एतत्रिष्ठैवेति ॥ स
ईश्वरः तपः रुद्धा जीवनमतप्यत क्षतवानिवर्थः, अभिधानं कामना,
वज्ञ स्थामित्वात्यतिरेकाधिकारे स प्रकरणे आनन्दमयो इतः । ननु लब्ध-
वस्थाभावे उप्यभेदः किं न स्थादत आह । न हि जब्बैवेति ॥ ननु लब्ध-
वस्थयोर्भेदस्यावश्यकत्वे श्रुतिसूत्रोर्बाधः स्थादित्वाशङ्कते । कथमिति ।

चान् सञ्चमानानां विकाराणां संषुरव्यतिरेकः सर्वविकार-
स्थित न परस्मादात्मनोऽन्वयोपपश्यते ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इत्य नानन्दमयः संसारी चस्मादानन्दमयाधिकारे
“रसो वै सः, रसं ज्ञेवायं सञ्चानन्दी भवति” इति जीवानन्द-
मयौ भेदेन व्यपदिष्टति । न हि सञ्चैव सञ्चयो भवति । कथं त-
र्णात्माऽन्वेष्ट्यः “आत्मसामान्यं परं विद्यते” इति च अुतिस्फूलो
यावता न सञ्चैव सञ्चयो भवतीत्युक्तं ॥ वाढं ॥ तथाप्यात्मनो
अप्रसुतात्मभावस्त्वैव सतसात्मानवदोधनिमित्तो देहादिष्वना-
त्मसात्मनिस्त्वयो जीकिको दृष्टः, तेन देहादिभूतसात्मनो
अप्यात्माऽन्विष्टोऽन्वेष्ट्योऽसञ्चयो सञ्चयोऽनुतः ओत्योऽमतो
मन्त्रयोऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदेश उपपश्यते ।
प्रतिविद्धित एव तु परमार्थतः सर्वज्ञात् परमेश्वरादन्वो इष्टा
ओता वा “नान्योतोऽस्मि इष्टा” इत्यादिना परमेश्वरस्त्वविद्या-
कल्पिताच्छारीरात् कर्त्तुर्भास्तुर्बिज्ञानात्मास्त्रादन्वः, यथा मा-
चाविनस्तर्मुखद्धरात् सूत्रेणाकाशमधिरोहतः स एव मात्यावी

यावता यतस्येत्युक्तं अतः अुतिस्फूली कथमिष्वन्यः उक्तां शङ्खामङ्गीक-
रोति ॥ वाढमिति । तर्णात्मन र्वात्मन लभ्यत्वोक्तिवाधः अभेदादि-
त्याशङ्ख कल्पितभेदान्न वाध इत्याच्च ॥ तथापीति । अभेदेषीवर्थः
जीकिकभमः आत्मनः साक्षात्त्वान्जन्मेष देहाद्यभिद्वस्य भेदभान्त्या पर-
मात्मनो ज्ञेयत्वाद्युक्तिरित्यर्थः । अन्वेष्ट्यो देहादिष्वतिरित्यत्या ज्ञेयः
विवेकज्ञानेन जन्मयः साक्षात्त्वर्त्यः तदर्थं ओत्यः विज्ञानं निदि-
भासनं साक्षात्मारो वा अुत्यन्तरस्यार्थानुवादपौनवत्य । ननु भेदः

परमार्थरूपो भूमिष्ठेऽन्यः। यथा वा घटाकाङ्गादुपाधिपरिच्छ-
क्षादनुपाधिपरिच्छ आकाशेऽन्यः। ईदृशस्त्र विज्ञानात्मपर-
मात्मभेदमात्रित्य नेतरोऽनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाचेत्युकं ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

आगच्छमयाधिकारे च “सोऽकामयत बड्ड स्थां प्रजायेय”
इति कामयित्वनिर्देशान्नानुमानिकमपि सांख्यपरिकल्पितमचे-
तनं प्रधानमागच्छमयत्वेन कारणत्वेन चापेचितव्यं । ईच्छतेर्गाङ्ग-
ब्दमिति निराकृतमपि प्रधानं पूर्वसूचेदाहतां कामयित्वलश्रुतिं
आत्रित्य प्रसङ्गात् पुनर्निराक्रियते गतिसामान्यप्रपञ्चनाय ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

इतस्य न प्रधाने जीवे वाऽगच्छमयशब्दः, अस्मादस्मिन्नान-
मये प्रकृते आत्मनि प्रतिबुद्धस्यास्य जीवस्य । तद्योगं शास्ति

सत्य एवाक्षु तत्त्वाह ॥ प्रतिषिद्धत इति । अत ईश्वरात् इष्टा जीवो
ज्ञेयो नात्मीति चेत् जीवाभेदादीश्वरस्यापि मिथ्यात्मं स्यादत आह ।
परमेश्वर इति । अविद्याप्रतिविम्बत्वेन कल्पिताच्छीवाच्छिन्मात्र
ईश्वरः एथगच्छीति न मिथ्यात्मं । कल्पितस्याधिष्ठानभेदेऽप्यधिष्ठानस्य
ततो भेद इत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ यथेति । स्फुचारूढः स्फुतोऽपि मिथ्या
न जीव इत्यत्र भेदमात्रमिथ्यात्मे दृष्टान्तमाह ॥ यथा वेति । ननु
स्फुचवस्थाद्देहः सत्य इत्यत आह ॥ ईदृशचेति ॥ कल्पितमेवत्वर्थः । स्फुचे
भेदः सत्य इति पदाभावात्तदनन्यतादिस्फुचयाच्छ्रुत्यनुसाराचेति भावः ।
ननुमानन्दात्मकसत्यप्रचुरं प्रधानमानमन्दमयमत्तु । तत्त्वाह ॥ कामाचेति ॥
चनुमानगच्छमानुमानिकं । पुनरक्षिमाशक्ताह ॥ ईच्छतेर्गति ॥ अस्मि-
न्निति ॥ विषयसप्तमी, आगच्छमयविषयप्रबोधवतो जीवस्य तद्योगं

तदात्मना योगसंयोगसङ्गावापत्तिः, मुक्तिरित्यर्थः । तस्यां ग्राहि आस्तं । “यदा श्वेतैष एतस्मिन्दृशेऽनाक्षेऽनिक्षेऽनिक्षयने ऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवति; यदा श्वेतैष एतस्मिन्दृशरमण्टरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति” इति । एतदुक्तं भवति यदि तस्मिन्दृशमयेऽस्यमण्टरं अतादाव्यरूपं पश्यति तदा संसारभयान्न निवर्त्तते । यदा लेतस्मिन्दृशमये निरन्तरं तादाक्षेय प्रतितिष्ठति तदा संसारभयान्विवर्तते इति; तच परमात्मपरियहे घटते न प्रधानपरियहे जीवपरियहे वा, तस्मादानन्दमयः परमात्मेति चिह्नं । इदम्बिह वक्तव्यं “स वा एष पुरुषोऽज्ञरसमयः”, “तस्मादा एतस्मादव्यरसमयात् अन्योऽन्तरात्मा प्राणमयः”, “तस्मादन्योऽन्तरात्मा मनोमयः”, “तस्मादन्योऽन्तरात्मा विज्ञानमयः” इति च विकारार्थं भयट्प्रवाहे मत्यानन्दमय एवाकस्मादद्वृजरतीयन्वायेन कथमिव मवटः प्राचुर्यार्थं त्रिविषयत्वं वा आश्रीयते इति । मात्रवर्णिकत्रिविषयाधिका-

यस्माच्छाक्षित तस्मान्न प्रधानमिति योजना । जीवस्य प्रधानयोगोऽप्यस्ति-
व्यत चाह । तदात्मेति । जीवस्य ब्रह्माभेदोऽल्लीकृत चाह । मुक्ति-
रिति । अदृशे खूब्यप्रपञ्चशून्ये आत्मसम्बन्धमात्रं जिज्ञाशसीरं तद्विहिते ।
गिरकं शब्दशब्दं तद्विहिते । निःशेषवयस्यानं निक्षयनं माया तस्मूनो ।
ब्रह्माभयं वथा स्थानया यदैवं प्रतिष्ठां मनसः प्रक्षटां हत्तिमेष वि-
द्वाक्षभते अथ तदैवाभयं ब्रह्म प्राप्नोतीतर्थः । उत्स्यपि अरमस्यमस्य-
मण्टरं भेदं यदैवैष नरः पश्यति अथ तदा तस्य भयमिति देवजना
इति । हत्तिकारमतं दृष्टवति । इदम्बिति । इह परम्यात्मावा विकारा-
र्थके मवटि बुद्धिये सत्तत्वसात् कारणं विना एवप्रकरब्रह्मस्य मवटः
पूर्वं विकारार्थकारं, अन्ते प्राचुर्यार्थवत्तमित्वाऽरतीतं कथमिव योन

रादिति चेत्, अन्यमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मतप्रसङ्गः। अत्राह यु-
क्तमयमयादीनामब्रह्मात्मं तस्माप्तस्मादभारस्मान्तरस्मान्यस्मान्व-
सात्मन उच्यमानतात्, आगन्दमयात् न कश्चिदन्योऽन्तर आ-
त्मोच्यते। तेनानन्दमयस्य ब्रह्मात्मं, अन्यथा प्रकृतहानाऽप्रकृतप्र-
क्रियाप्रसङ्गादिति। अत्रोच्यते, अस्यप्रस्तुमयादिभ्य द्वानन्दमया-
दन्योऽन्तर आत्मेति न शूयते तथापि नानन्दमयस्य ब्रह्मात्मं, यत
आगन्दमयं प्रकृत्य शूयते “तस्य प्रियमेव श्रिरः, मोदो इच्छिः
एवः, प्रमोद उत्तरः पदः, आगन्द आत्मा, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा”
इति। तत्र बद्धाश्चेह मन्त्रवर्णं प्रकृतं “सत्यं ज्ञानमगमनं ब्रह्म” इति
तदिह ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युच्यते तदिजिज्ञापविषयैवान्यमयादव-
शानन्दमयपर्यन्ताः पञ्चकोशाः कस्यन्मे, तत्र त्रुतः प्रकृतहाना-
प्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गः। नन्यानन्दमयस्मावयवलेन ब्रह्म पुच्छं प्रति-

ददान्तेन आओयत इति इहं वक्तव्यमित्यन्ययः। प्रश्नं प्रत्याश्रृते। मा-
न्येति। स्फुटमुत्तरं। किमान्तर इति न शूयते किं वा वस्तुतेऽप्यान्तरं
मय न शूयत इति विकर्त्य आद्यमण्डीकरोति। अत्रोच्यते वद्यपीति।
विकारप्रावयाठागुण्डहीरमयटमुत्तिः सावदवषिङ्गाचेत्याह। तथा-
पीति। इदार्थस्य दक्षा जातं सुखं प्रियं, स्मृत्वाऽमोदः, स चाभासात्
प्रकृतः प्रमोदः, आगन्दसु कारणं। विम्बचैतन्यमात्मा, श्रिरः पुच्छयोर्म-
यकावः ब्रह्म शुद्धमिति शुद्धर्थः। दितीयं प्रत्याह। तत्र यदिति। यन्मन्त्रे
प्रकृतं शुद्धनिहितत्वेन सर्वान्तरं ब्रह्म तदिह पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्दात्
प्रवभिज्ञायते तस्यैव विज्ञापनेच्छया पञ्चकोशरूपा गृहा प्रयस्तिः,
दत्त वात्मर्थं नाशोति वस्तुं कर्त्यन्त इवुक्तं। एवं पुच्छवाक्ये प्रकृतस्तत्त-
प्रधानब्रह्मपरे सति न प्रकृतहान्वादिदोष इत्यर्थः। ब्रह्माः प्रधानत्वं
पुच्छशुद्धिविवक्तमिति ब्रह्मते। नन्दिति। अत्र ब्रह्मशब्दात् प्रकृतवक्त्वा प्रधान-
ब्रह्मप्रवभिज्ञाने सति पुच्छशब्दविवेधप्राप्तावेक्षितिन् वाचे प्रथम-

षेष्युच्यते । अन्नमयादीनामिवेदं पुच्छं प्रतिषेद्याहि, तत्र कर्त्त
ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं शक्यं विज्ञातुं, प्रकृतत्वादिति ब्रूमः । नन्वान-
न्दमयावयवलेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं हीयते आ-
नन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति । अत्रोच्यते तथा सति तदेव ब्रह्मानन्द-
मय आत्मावयवी तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठावयव इत्यसामज्ञस्य
स्थान् । अन्यतरपरियहे तु युक्तं ब्रह्म पुच्छं प्रतिषेद्यचैव ब्रह्मनिर्देश
आश्रियितुं ब्रह्मशब्दसंयोगाक्षानन्दमयवाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगा-
भावादिति । अपि च ब्रह्म पुच्छं प्रतिषेति उक्तेऽमुच्यते “तदप्येष-
ण्णाको भवति, असञ्जेव स भवति, असद्गृह्णेति वेद चेत्, अस्मि
ब्रह्मेति चेद्वेद, सन्तमेनक्ततो विदुः” इति । अस्मिंश्च स्नाकेऽनु-
हृष्ट्यानन्दमयं ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधाना-
इत्यते ब्रह्म पुच्छं प्रतिषेद्यच ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति । न
चानन्दमयस्यात्मने भावाभावब्रह्मा युक्ता प्रियमोदादिविशेष-
स्यानन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धलात् कर्त्तं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्मा-

चरमभुतशब्दयोरादस्यानुपसङ्गातविरोधिनो वक्तीयस्तात् पुच्छशब्देन
प्राप्तगुणत्वस्य बाध इति मत्वाह । प्रकृतत्वादिति । प्रकरणस्यान्यथा
सिद्धिमाह । नन्विति । एकस्यैव गुणत्वं प्रधानत्वस्य विवरजमित्वाह ।
अत्रोच्यत इति । तत्र विरोधनिरासायान्यतरसिद्धिन् वाक्ये ब्रह्मसीकारे
पुच्छवाक्ये ब्रह्म स्त्रीकार्यमित्वाह । अन्यतरेति । वाक्यश्चेषाचैवमित्वाह ।
अपि चेति । तत्र ब्रह्मणि स्त्रीकोऽपीर्यर्थः । पुच्छशब्दस्य गतिं एच्छति ।
कर्त्तं पुनरिति । त्वयापि पुच्छशब्दस्य मुख्यार्थो वक्तुमशक्यः ब्रह्मण
आनन्दमयकाङ्क्षात्वाभावात् पुच्छहृष्टिजन्मत्वायाच्चाधारजन्मत्वा युक्ता
प्रतिष्ठापदयोगात्, ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थस्याभाव । त्वयक्ते ब्रह्मपदस्या-
प्यवयवलक्ष्यकत्वादित्वाह । नैव दोष इति । पुच्छमित्याधारत्वमात्र-

नन्दमयस्य पुच्छलेन निर्दिष्टते ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति । नैष दोषः पुच्छवत् पुच्छं प्रतिष्ठापरायणमेकनीडं सौकिकस्यानन्दजातस्य ब्रह्मानन्द इत्येतद्गेन विवक्ष्यते नावयवलं । “एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि माचामुपजीवन्ति” इति श्रुत्यन्तरात् । अपि चानन्दमयस्य ब्रह्मले प्रियाद्यवयवलेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगमत्वं । निर्विशेषन्तु ब्रह्मवाक्यशेषे श्रूयते वाञ्छमनसयोरगोचरलाभिधानात्, “यतो वाचो निवर्त्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह”, “आनन्द ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कुतस्तु” इति । अपि चानन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखास्तिलमपि गम्यते प्राचुर्यस्य सोके प्रतियोग्यत्वापेचलात् । तथाच सति “यत्र नान्यत् पश्यति, नान्यचृणोति, नान्यद्विजानाति, स भूमा”इति भूक्ति ब्रह्मणि तद्वितिरिक्ताभावश्रुतिहपरद्योत । प्रतिश्चरोरस्त्रियादिभेदादानन्दमयस्यापि

मुक्तं प्रतिष्ठेत्वेकनीडत्वं एकं मुख्यं नीडं अधिष्ठानं सोपादानस्य जगत् इत्यर्थः । जनु वृत्तिकारैरपि तैत्तिरीयवाक्यं ब्रह्मणि समन्वितं इष्टं, तत्र किमुदाहरणभेदेनेत्राशङ्काह । अपि चेति । यत्र सविशेषत्वं तत्र वाच्चनसगोचरत्वमिति आस्तेरत्र व्यापकाभावोक्त्या निर्विशेषसम्बन्धत्वं इत्वाह । निर्विशेषमिति । निवर्त्तन्ते अशक्ता इत्यर्थः । सविशेषस्य मृषात्वादभयस्थायुक्तं, अतो निर्विशेषज्ञानार्थं पुच्छवाक्यमेवोदाहरणमिति भावः । प्राचुर्यार्थकमयटा सविशेषोक्तो निर्विशेषश्रुतिवाच्च उक्तः । दोषान्तरमाह । अपि चेति । प्रत्ययार्थस्येन प्रधानस्य प्राचुर्यस्य प्रकृत्यर्थो विशेषणं, विशेषणस्य यः प्रतियोगी विरोधीति तस्यात्पत्तम् । पेक्षते यथा विप्रमयो याम इति श्रूदात्पत्तं । अस्तु को दोषस्तत्राह । तथा चेति । प्रकृत्यर्थप्राधान्ये त्वयं दोषो नाक्ति, प्रचुरप्रकाशः सवितेत्वं तमसोऽस्यस्याप्यभागात् परन्त्यानन्दमयपदस्य प्रचुरानन्दे लक्षणादेवः

भिन्नत्वं, ब्रह्म तु न प्रतिप्ररीरं भिन्नते “सर्वं ज्ञानमनन्दं ब्रह्म” इत्यानन्दमयत्वेः, “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्नरात्मा” इति च अनुग्रहरात् । न चानन्दमयाभ्यासः अनुवत्ते, प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वचाभ्यस्ते “रसो वै यः, रसं श्वेवाचं सर्वाऽनन्दे भवति, को श्वेवान्वात्मः प्राप्तात्, यदेष आकाश आनन्दो न स्थात्, एष श्वेवानन्दयाति, सैषानन्दस्य मीमांसा भवति” “आनन्दं ब्रह्मण्णो विदाच्च विभेति सुतस्तु”, आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” इति च । यदि चानन्दमयब्रह्मस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत् तत उत्तरेष्वानन्दमात्रप्रयोगेष्वप्यानन्दमयाभ्यासः कल्पयेत, न त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति प्रियमिरस्तादिभिर्हेतुभिरित्यवोचाम । तस्माच्छ्रुत्यन्तरे “विज्ञानमानन्दं” ब्रह्म इति आनन्दप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात् “यदेष आकाश आनन्दो न स्थात्” इत्यादि ब्रह्मविषयः प्रयोगो न त्वानन्दमयाभ्यास इत्यवगन्नत्वं । यस्य य भयउन्नत्यैवानन्दब्रह्मस्याभ्यास एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्गामतीति न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति

स्यादिति मन्त्राणं । किञ्च भिन्नत्वाहटवप्न ब्रह्मतेत्वाह । प्रतिप्ररीरमिति । अन्वभस्यमानानन्दपदं लक्ष्ययानन्दमयपरं इत्यभ्याससिद्धिरित्यत आह । यदि चेति । आनन्दमयस्य ब्रह्मते निर्णीते सत्त्वानन्दपदस्य तत्परत्वानादभ्याससिद्धिः, तस्मिन्नीति तद्विर्बन्ध इति यस्यस्यरात्रय इति भावः । अथमभ्यासः पुच्छब्रह्मण्ण इत्याह । तस्मादिति । उपसंक्रमयं बाधः । तनु स एवंविदिति ब्रह्मविदं प्रकल्प्योपसंक्रमयवाच्येन पदं निर्दिष्टते तत्स्याब्रह्मतेन सिद्धातीति शङ्खते । न चिति । उपसंक्रमयं प्रतिरित्यनीक्षय विशिष्टप्राप्युक्ता विशेषवप्राप्तिफलमुक्तमित्वाह । जैव-इति । आगेनाकाशानां बाधक्षदिति सिद्धान्ते बाधावधिप्रत्यानन्दका-

विकारात्मनामेवाक्षमयादीनामनात्मनामुपसङ्गमितव्यानां प्रवाहे पतितलात् । नन्वानन्दमयस्तोपसङ्गमितव्यस्ताक्षमयादिवद्वस्त्रे चति नैव विदुषो ब्रह्मप्राप्तिफलं निर्दिष्टं भवेत् नैष दोषः । कानन्दमयोपसङ्गमणिर्देशेनैव विदुषः पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः फलस निर्दिष्टलात् “तदप्येष स्त्रोको भवति, यतो वाचो निवर्त्तन्ते” इत्यादिना प्रपञ्चमानलात् । *यसानन्दमयस्त्रिधाने “सोऽकामयत, वज्रं स्त्रां प्रजायेय” इतीयं अुतिरदाइता सा “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इत्यनेन सन्निहितरेण ब्रह्मणा सम्बद्धमानानन्दमयस ब्रह्मतां प्रतिबोधयति, तदपेक्षलाज्ञोन्नरस्य यन्वस्य “रसो वै रः” इत्यादेवानन्दमयविषयता । यनु सोऽकामयत इति ब्रह्मणि पुच्छिणिर्देशो नोपपद्धते । नायं दोषः । “तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः समूतः” इत्यत्र पञ्चिकृत्यात्मज्ञवेन ब्रह्मणः प्रकृतलात् । या हु भार्गवी वार्षणी विद्या “आनन्दो ब्रह्मेति यजानात्” इति तस्यां मयडश्रवणात् प्रियविश्वरस्ताद्यश्रवणाच्च दुष्कामनन्दस्य ब्रह्मात् । तस्मादेषु मात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न सत एव प्रियविश्वरस्तादि ब्रह्मण उपपद्धते, न चेह चविशेषं

मोऽयंदुक्ष उत्तरस्तोषेन स्फटीकृत इत्याह । तदपीति । तदपेक्षलादिति यामविडपुच्छब्रह्मविषयत्वादित्यर्थः । यदुक्षं पञ्चमस्त्रानस्त्रादानन्दमये प्रश्ववह्नी समाप्ता भगुवक्षीवदिति तत्राह । यस्त्वति । या स्त्रिवर्णः । मयट्कुशा सावदवत्वादिविष्णेन च स्त्रानं वाध्यमिति भावः । गोचरातिक्रमो मोचरत्वाभावः । पूर्वंभीकृतेः संश्याभावात् इति यत्था प्रायपाठो न विशावक्त इत्युक्षं । तर्हि च एष पुच्छपदस्याधारावववर्णार्थस्त्रासाम्यात्

* बहेति याडानारं ।

ब्रह्म प्रतिपिपादित्यितं वाञ्छनसगोचरातिकमश्रुतेः । तस्मा-
दमयादिविवागन्दमयेऽपि विकारार्थ एव मयट्विष्णेयो न
प्राचुर्यार्थः । सूचाणि त्वेवं व्याख्येयानि ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यच
किमानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते, उत स्वप्रधानलेनेति ।
पुच्छशब्दादवयवलेनेति प्राप्त उच्चते । आनन्दमयोऽभ्यासात् ।
आनन्दमय आत्मेत्यच ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानमेव ब्रह्मो-
पदिष्टते ऽभ्यासात् । असम्ब्रेव स भवति, इत्यस्मिन्निगमनस्त्रोके
ब्रह्मण एव केवलस्याभ्युमानलात् । विकारशब्दास्तेति चेष्ट प्राचु-
र्यात् । विकारशब्दोऽवयवशब्दोऽभिप्रेतः, पुच्छमित्यवयवशब्दान्न
स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं तस्य परिहारो वक्तव्यः । अत्रो-
च्यते नायं दोषः प्राचुर्यादप्यवयवशब्दोपपत्तेः । प्राचुर्यं प्राया-
पत्तिरवयवप्रायवचनमित्यर्थः । अन्नमयादीनां हि श्रिर आदिषु
अवयवेषूक्तेष्वानन्दमयस्यापि श्रिर आदीन्यवयवान्तराण्डुकावय-
वप्रायापत्त्या ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्याह नावयवविवक्ष्या यत्कारण-
मभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितं । तद्देतु व्यपदेशाच ।

संश्योऽस्तीत्ववयवप्रायपाठो निष्ठायक इति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तयु-
क्त्यभावेन पूर्वपक्षयति । पुच्छशब्दादिति ॥ तथा च प्रत्युदाहरणसङ्केतिः
पूर्वपक्षे संगुणोपालिः सिद्धान्ते निर्गुणप्रमितिः यज्ञं वेदान्तवाक्यसम-
न्वयोक्त्वः श्रुत्यादिसङ्गतयः स्फटा एव, सूचकानन्दमयपदेन तदाक्षर्णं
ब्रह्मपदं जक्ष्यते । विक्रियतेऽनेति विकारोऽवयवः प्रायापत्तिरिति
अवयवक्रमस्य बुद्धौ प्राप्तिरित्यर्थः । अत्र हि प्रकृतस्य ब्रह्मयो चानार्थ-
कोशाः प्रक्तिसेन कर्त्यन्ते नाच तात्पर्यमत्ति, तत्रानन्दमयस्यापि अव-
यवाक्तरोऽक्षयन्तरं कस्मिंस्थित् एच्छे वक्तव्ये प्रकृतं ब्रह्म पुच्छपदेनोक्तं
तस्यानन्दमयाधारत्वेनावश्यं वक्तव्यत्वादित्यर्थः । तद्देतु व्यपदेशाच । तस्य

सर्वस विकारआत्म सामन्दमयस्य कारणेण ब्रह्म व्यपदि-
ते “इदं सर्वमस्तुत यदिदं किञ्च” इति, न च कारणं सद्ब्रह्म
स्वविकारस्थानन्दमयस्य मुख्या वृक्ष्याऽवयव उपपद्यते । अप-
राख्यपि सूचनाणि यथासम्भवं पुच्छवाक्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मण उप-
पादकानि इष्टव्याणि ॥

अन्तस्तुङ्मोपदेशात् ॥ २० ॥

इदमाचायते “अथ य एषो उत्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो
दृश्यते हिरण्यमयुहिरण्यकेश आप्रणखात् सर्वं एव सुवर्णः ।
तस्य यथा कथासं पुण्डरीकमेवमच्छिणी, तस्योदिति नाम, स

प्रश्नः सर्वकार्यं हेतुत्वयपदेशात् प्रियादिविशिष्टत्वाकारेणानन्दम-
यस्य जीवस्य वार्ष्यत्वात् प्रति शेषत्वं ब्रह्मेण न युक्तमित्यर्थः । मानवर्ण-
वस्त्रेव च गोवते ब्रह्मविदाप्नोति परमिति, यस्य आनन्दमुक्तिरक्षका यत्
सर्वं आनमिति मन्त्रोक्तं ब्रह्म तदन्तर्वे पुच्छवाक्ये गोवते ब्रह्मपदसंयो-
गात्, नानन्दमयवाक्य इत्यर्थः । नेतरोऽनुपपत्ते । इतर आनन्दमयो
जीवेऽन्नं न प्रतिपाद्यः सर्वस्तुत्यादानुपपत्तेऽरित्यर्थः । भेदव्यपदेशाच ।
अथमानन्दमयो ब्रह्मरसं लब्ध्वानन्दोभवतीति, भेदोक्तेच तस्या-
प्रतिपाद्यतेर्वर्णः । आनन्दमयो ब्रह्म तैत्तिरीयकपञ्चमस्थानस्थानात् ।
आनन्दविद्वाशङ्काह । कामाच नानुमानापेक्षा क्वाम्यत इति काम
आनन्दः तस्य अगुवरक्ष्यां पञ्चमस्य ब्रह्मलट्टेरानन्दमयस्यापि ब्रह्म-
तानुमानापेक्षा न कार्यां, विकारार्थकमयत्तिरोधादिवर्थः । भेद-
व्यपदेशेत् सगुणब्रह्माच वेद्यं स्यादिवाशङ्काह । अस्मिन्दसा च तदोगमं
शाक्ति । गुहानिहितत्वेन प्रतीचि स एक इत्युपसंहते पुच्छवाक्योक्ते
ब्रह्मस्यहमेव यदं ब्रह्मेति प्रबोधवत आनन्दमयस्य वदा होति शास्त्रे
वस्त्रभावं द्वाक्षिणि, अतो निर्मुखब्रह्मस्थानार्थं जीवभेदानुवाद इत्यभि-
पेक्षाह । अपराख्यपीति । अन्तस्तुधर्मोपदेशात् । कान्दोग्यवाक्यमदाह-
रत्वः । अथ य इति । अथेष्वाप्तिप्रारम्भार्थः । हिरण्यमयो ज्योतिर्विकारः
पुरुषः पूर्वोऽपि मूर्त्तिमानुपासकैर्द्ध्यते । मूर्त्तिमाह । हिरण्येति । प्रश्नो

एष सर्वेभ्यः पापम्य उदित, उदेति ह वै सर्वेभ्यः पापम्यो च एवं
वेद” इत्यधिदैवतं। आथाधात्ममण्ड्य “य एषोऽन्नरचिषि पुरुषे
दृश्यते” इत्यादि। तच मंश्ययः। किं विद्याकर्मा तिश्वयवद्वात् प्रा-
प्नोत्कर्षः कस्त्रित् मंसारी सूर्यमण्डले चकुषि चोपास्यत्वेन श्रूयते,
किं वा नित्यसिद्धः परमेश्वर इति। किञ्चावत् प्राप्तं बंसारीति,
कुतः, रूपवत्त्वश्रवणात्। आदित्यपुरुषे तावद्विरस्त्वाश्रुरित्या-
दिरूपमुदाइतं, अचिपुरुषेऽपि तदेवातिदेशेन प्राप्तते तस्यैतस्य
तदेव रूपं घदमुख्यं रूपमिति। न च परमेश्वरस्य रूपवत्तं युग्मं
“अशब्दमस्यश्वरूपमव्ययं” इति श्रुतेः। आधारश्रवणात् “य एषो
ऽन्नरादित्ये य एषोऽन्नरचिषि” इति। न इत्याधारस्य स्वमहि-
मप्रतिष्ठस्य सर्वव्यापिनः परमेश्वरस्याधार उपदिष्टेत “स भगवः
कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिषि” इति “आकाशवत्सर्वगतस्य
नित्यः” इति च श्रुतो भवतः। ऐश्वर्यमर्यादाश्रुतेष्व “स एष थे

नखायं तेन स हेतुभिविधावाङ् । नेत्रयोर्विशेषमाह ॥ तस्येति । कपेर्म-
र्जटस्य आसः पुण्ड्रभागोऽलक्ष्मतेजस्ती तत्त्वत्वं पुण्डरीकं गथा, दीपिम-
देवं तस्य पुरुषस्थाक्षिको सद्योविकसितरक्षाम्बोजनयन इत्यर्थः । उपा-
सनार्थसादित्वमण्डलं स्थानं रूपचोक्ता नाम करोति । तस्योदिति । उपासा-
म विवर्त्ति । स इति । उदित उद्भूतः सर्वपापात्पृष्ठं इत्यर्थः । नामज्ञा-
वपक्षमाह ॥ उद्देति हेति । देवतास्थानं आदित्वमधिक्षात्वोपास्युत्तमन्त-
रमात्मानं देहमधिक्षात्वापि तदुक्तिरित्याह ॥ अघेति ॥ पूर्वच ब्रह्मपद-
मानन्दमयपदमानन्दपदाभासच्चेति मुख्यचित्यादिबङ्गप्रमाणवशालिं-
गुरुभिर्यथवद्यूपवस्थादिबङ्गप्रमाणवशालियो इति इति पूर्वसिद्धा-
काद्वाक्षात्कासङ्गत्या पूर्वमुत्सर्गतः सिद्धिगुरुभसमन्वयस्थापवादार्थं पूर्वप-
द्यति ॥ संसारीति ॥ अत्र पूर्वोत्तरपदायोर्ज्ञिवद्रक्षात्वोरपालिः परमं,
अच्छिक्षीयत्वाधारभवत्याच संसारीति समन्वयः ॥ अतिमाह ॥ स एव इति ॥

चामुचात् पराह्नो लोकासेषां चेष्टे देवकामानाम्” इत्यादित्य-
युद्धस्मैश्चर्यमर्यादा “स एव ये चैतसादर्थास्तो लोकासेषास्तेष्टे
मनुष्यकामानाम्” इत्यचिपुरुषस्तु । न च परमेश्वरस्य मर्यादाव-
दैश्चर्यं कुर्वन् “एव सर्वेश्वर एव भूताधिपतिरेष भूतपाल एव वेतु-
र्विभरह एषां लोकानामसम्बोद्धाय” इत्यविश्वेषश्रुतेः । तस्माकाल्या-
दित्ययोरन्तः परमेश्वर इत्येवं प्राप्ने ग्रूमः, अन्नास्तद्वर्षीयापदेशात्,
इति “य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तरचित्ति” इति च श्रूयमाणः
पुरुषः परमेश्वर एव न संसारी । कुतः । तद्वर्षीयापदेशात् । तस्य हि
परमेश्वरस्य धर्मा इत्योपदिष्टास्तथा “तस्यादिति नाम” इति
आवचिला “अस्यादित्यपुरुषस्य नाम स एव सर्वेभ्यः पापाभ्य
उद्दितः” इति सर्वपापामापगमेण निर्बन्धि, तदेव च कृतनिर्बन्धनं
नामाचिपुरुषस्याप्तिदिग्भति “यथाम तथाम” इति । सर्वपापाम-
गमस्य परमात्मन एव श्रूयते “य आत्मा अपहतपापा” इत्यादौ ।

आदित्यस्यः पुरुषः, अमुचादादित्यादूर्जंगा ये चेतन लोकासेषामी-
न्नरो देवभोगानासेव्यर्थः । स एषोऽचित्तिः पुरुष एतस्मादल्लोऽधर्मना
ये लोका ये च मनुष्यकामा भेदगालेषामीश्वर इति मर्यादा अमूर्यते । अतः
शुद्धेष्व संसारीवर्थः । एव सर्वेश्वर इत्यविश्वेषश्रुतेऽरिति सम्बन्धः । भूताध-
िपतिर्यमः, भूतपाल इत्यादित्य एव एव । किञ्च अकानामसङ्कराय
जोक्ते विधारको यथा सेतुरेवमेषां लोकानां वर्णाश्रमादीनां मर्यादा-
सेतुवात् सेतुरेव एव, अतः सर्वेश्वर इत्यर्थः । सूत्रं याचते ॥ य एव इति ॥
वद्यप्येकस्मिन् वाक्ये प्रथमश्रुतानुसारेष चरमं नेत्रं, तथाप्यत्र प्रथमं
श्रुतं रूपवस्त्रं निष्पलं ध्यानार्थमोश्वरे नेतुं शक्तवस्त्रं सर्वपापासङ्किलं स-
र्वासैकात्मकं सप्तकं जीवे नेतुमशक्तवस्त्रेति प्रबन्धः । न च “न ह वै देवान्
पापं गच्छति” इति अतेरादित्यजीवस्यापि पापात्पर्वितत्वमिति वाच्यं ।
शुतेरधुना कर्मानधिकादित्यां देवानां क्रियमानपापासम्बन्धे तत्प्रज्ञा-

तथा “चाहुवे पुरुषे यैव चक् तत् साम तदुक्तं तथञ्जुस्त्रद्वाहा” इत्युक्त्यामाशात्मकतां निर्दीरचति, वा च परमेश्वरसोपपत्ते वर्णकारणात् सर्वात्मकलोपपत्तेः । एथिवन्याशात्मके आधिदैवतमृक्षामे वाक्प्राशाशात्मके आश्चात्ममनुकम्भाह तथार्द्धच साम च गेव्या इत्यधिदैवतं तथाश्चात्ममपि “यावमुच्य गेव्यौ तौ गेव्यौ” इति । तच सर्वात्मकले सत्येवोपपत्ते “तथ इमे वीक्षायां गायन्ते तन्येव ते गायन्ति तस्मान्ते धनसनयः” इति च लौकिकेवपि गानेवस्यैव गोव्यमाणलं इर्षयति । तच परमेश्वरपरिप्रहे षट्तते ॥

यद् यद्विभूतिमस्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽप्नसम्बादं ।

स्यर्जे वा तात्पर्यात् तेषां सच्चितपापाभावे शीघ्रे पुख्ये मर्त्यलोकं विश्वन्तोति अयोगादित्वभिप्रेत्वाह । सर्वपापापगमस्य परमात्मन इवेति । सार्वात्म्यमाह । तथेति । अत्र तच्चन्द्रैचाहुवः पुरुष उच्चते चक्रद्वाद्यपेक्षया जिङ्गवत्ययः । उक्तं श्रस्त्रविशेषः । तत्त्वाहचर्यात् सामलोकां उक्त्यादन्वच्छस्त्रम्भुच्यते, यजुर्वेदो यजुः, ब्रह्म अयो वेदा इत्यर्थः । एथिवन्याशात्मक इति । आधिदैवतमृक् एथिवन्तरीक्षद्युनक्षत्रादित्वगतमुख्यभा रूपा पञ्चविधा अुत्कृष्टा, साम चाप्तिवाच्चादित्वचन्द्रादित्वगतातिक्षेपरमुक्तं पञ्चविधं । अध्यात्मन्तु चक् वाक् चक्रः श्रोताक्षिक्षयमुख्यभा रूपा चतुर्विधा, साम च प्रावच्छाशात्ममनोऽक्षिगतातिनीकरणं चतुर्विधमुक्तं । एवं क्रमेव चक्रसामे अनुकम्भाह अुतिः । तस्येति । यौ सर्वात्मकचक्रसामात्मकौ गेष्यावमुच्यादित्वस्य सावेवादित्वस्य गेष्यौ पर्वत्योत्तर्यः । तच्चेति । चक्रसामगेष्यत्वमित्यर्थः । सर्वगानगेयत्वं लिङ्गान्तरमाह । तद्य इति । तत्तत्र लोके धनस्य सनिर्जाभो येषां ते धनसनयो विभूतिमस्त इत्यर्थः । ननु लोके राजानो गीयन्ते नेत्रर इत्यत आह । यद्यदिति । पशुवित्तादिर्विभूतिः, श्रीकान्तिः । ऊर्जितत्वं वर्णं, तद्युक्तं सत्त्वं राजादिकं मदंश्च इवेति त-

इति भगवद्गीतादर्थनात् सोककामेनिहत्वमपि निरङ्कुर्वन्
शूचमाणं परमेश्वरं गमयति । यत्तूत्तं हिरण्यमशुरित्यादिरु-
पत्रवर्णं परमेश्वरे नोपपश्चेत् इत्यत्र ब्रूमः, स्थात् परमेश्वरस्या-
पीच्छावशास्त्रायामयं रूपं साधकानुयहार्यं ।

माया द्वेषा मया सृष्टा यत्तां पश्चसि नारद ।

सर्वभूतगुणैर्युक्तं न तं मां द्रष्टुमर्हसि ॥

इति स्मरणात् । अपि च यत्र निरस्तसर्वविशेषं पारमेश्वरं
रूपमुपदिश्यते भवति तत्र शास्त्रं “अशब्दमस्यर्थमरूपमव्ययं”
इत्यादि । सर्वकारणत्वान्तु विकारधर्मैरपि कैश्चिदिशिष्टः
परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते “सर्वकर्ता सर्वकामः सर्वगन्धः
सर्वरसः” इत्यादिनां, तथा हिरण्यमशुलादिनिर्देशोऽपि भवि-
त्यति । यदप्याधारश्रवणात् परमेश्वर इत्यत्रोच्यते स्वमहिम-
प्रतिष्ठस्याधारविशेषोपदेश उपासनार्थी भविष्यति सर्वगत-
त्वाद्वद्वाणो योमवत् सर्वात्मान्तरत्वोपपत्तेः । ऐश्वर्यमर्यादाश्र-
वणमप्याधारात्माधिदैवतविभागपेत्तमुपासनार्थमेव, तस्मात्परमे-
श्वर एवाद्यादित्यथोरन्तरपदिश्यते ॥

द्विग्नानमीश्वरस्यैवेव्यर्थः । निरङ्कुशमनन्याधीनं, एवा विचित्ररूपा मूर्ति-
मांया विकृतित्वात्माया मया रूपेत्यर्थः । यदुक्तमशब्दमित्यादिवाच
तत् चेयपरमित्याह । अपि चेति । तर्हि रूपं कुतस्तत्राह । सर्वंति ।
यत्र तूपास्यत्वेनोच्यते तत्त्वेत्यथाद्य सर्वकारणत्वात् प्राप्तरूपत्वं सर्व-
कर्मेत्वादिशुलानिर्दिश्यत इति योजना । मर्यादावदैश्वर्यमीश्वरस्य
नेत्रुत्तं निराकरोति । ऐश्वर्येति । अध्यात्माधिदैवत्यानयोर्विभागः
एषकूपयोगः, तदपेक्षमेव न त्वैश्वर्यस्य परिच्छेदार्थमित्यर्थः । तनु उपा-

भेदव्यपदेशात्मनः ॥ २१ ॥

अस्मि च आदित्यादिश्चरीराभिमानिभ्यो जीवेभ्योऽन्य ईश्व-
रोऽन्तर्यामी “य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो चमादित्यो
न वेद चस्यादित्यः इतीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त
आत्माऽन्तर्याम्बन्धतः” इति श्रुत्यन्तरे भेदव्यपदेशात् । तच
आदित्यादन्तरोऽयं आदित्यो न वेदेति वेदितुरादित्यात्
विज्ञानात्मनोऽन्योऽन्तर्यामीति खण्डं निर्हित्यते स एवेषाप्यन्त-
रादित्ये पुरुषो भवितुमर्हति श्रुतिसामान्यात् । तस्मात् पर-
मेश्वर एवेषापदित्यत इति सिद्धं ॥

आकाशस्तस्तिङ्गात् ॥ २२ ॥

इन्द्रोऽग्ने इदमामनन्ति “अस्य सोकस्य का गतिरित्याकाश
इति हेवाच सर्वाणि इ वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्प-

खोदेशेनोपालितिविधेविर्बिधेयक्रियाकर्मयोव्रीद्धादिवदन्तः सिद्धिर्वाचे-
त्वाग्नश्चाह । भेदेति । आदित्यजीवादीश्वरस्य भेदोऽप्तेः श्रुत्यन्तरे जीवा-
दन्य ईश्वरः सिद्ध इति सूचार्थमाह । अस्तीति । आदित्ये क्षितरस्मि-
निराग्नार्थमादित्यादन्तर इति जीवं निरस्यति । यन्मिति । अश्वरीश्वरस्य
कथं नियन्तुलं तत्त्वाह । यस्येति । अन्तर्यामिपदार्थमाह । य इति ।
तस्मानात्मलनिरासायाह । एव त इति । ते तव खरूपमित्यर्थः ।
आदित्यान्तरत्वश्रुतेः समानत्वादित्यर्थः । तस्मात् पर एवादित्यादित्या-
नक उद्गौचे उपास्य इति सिद्धं । भवतु रूपवत्त्वादिदुर्बलजिङ्गानां
पापास्यर्षित्वाद्यवभिचारित्रस्तिङ्गैरन्वयन्तं, इह त्वाकाशपदश्रुतिः
जिङ्गाद्वजीषसीति प्रत्युदाहरयेन प्राप्ते प्रत्याह । आकाशस्तस्तिङ्गादि-
ति । इन्द्रोऽग्नवाच्यमुदाहरति । इदमिति । आकाशत्वे । ब्राह्मणो
जीवजिं राजानं एष्ट्वा, अस्य एष्वीकोक्तस्यान्वस्य च च आधार इति ।

यत्त इत्याकाश्च प्रत्यक्षं अन्याकाशो छेवेभ्यो ज्यायानाकाशः
पराचणं” इति । तच संब्रयः । किमाकाशशब्देन परं ब्रह्माभि-
धीयते, उत्त भूताकाशमिति । कुतः संब्रय । उभयच प्रयोगदर्श-
वात् । भूतविशेषे तावत् सुप्रसिद्धो लोकवेदथोराकाशशब्दे
ब्रह्मस्यपि क्षणित् प्रयुज्यमानो हृष्टसे, यत्र वाक्ययेषवद्वादया-
धारहनुषश्रवणादा निर्द्वारितं ब्रह्म भवति यथा “यदेष
आकाशं आनन्दो न सात्” इति, “आकाशो वै नामस्पव्योर्बिं-
र्णहिता ते यदनन्दा तद्वाज्ञा” इति चैवमादौ, उत्तः संब्रयः । किं
एव एव युज्ञं भूताकाशमिति, कुतः, तद्विप्रसिद्धतरेण प्रयोगेष
शीघ्रं दुद्धिमारोहति । न चायमाकाशशब्दं उभयोः साधा-
रणः इक्ष्या विज्ञातुं, अनेकार्थलप्रसङ्गात् । तस्माद्वाज्ञाणि गौण
आकाशशब्दो भवितुमईति । विभुवादिभिर्हि उडभिर्धर्मैः सह-
शमाकाशेन ब्रह्म भवति, न च मुख्यसम्बद्धे गौणार्थयहलम-
ईति, यस्यावति चेह मुख्यस्मैवाकाशस्य यद्यन् । यनु भूताकाशप-
रिये वाक्ययेषो नोपपत्ते “सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि
आकाशादेव समुत्पद्यन्ते” इत्यादिः । नैष हेषो भूताकाशस्यापि
वाम्बादिक्षमेष कारणत्वोपपत्तेः । विज्ञायते हि “तस्मादा एत-

राजा ब्रूते आकाशं इति हेति । यदेष आकाशं इत्यानन्दत्वस्त्राकाशाद-
यस्य अवकाशाकाशो ब्रह्मेवदधारितं । आकाशो वै नामेवच तद्विषेति
वाम्बादिवादिति विभागः । निर्बहिता उत्पत्तिस्थितिहेतुः, ते नामस्ये,
उदनन्दा यस्माद्धिवे यत्र वस्तित्वेन सध्ये एव इति वार्यः । यत्र पूर्वदक्षे
भद्रस्त्राकाशनोद्दीयोपादिः, सिद्धान्ते ब्रह्मस्मवा इति फलं । उपाख्ये

आदात्मन आकाशः समूतः आकाशादायुः वाचोरग्निः” इत्यादि । ज्ञायस्तपरायणलेऽपि भूताकाशरापेचयोपपत्तेभूताकाशस्यापि, तस्मादाकाशभव्येन भूताकाशस्य यज्ञमित्येवं प्राप्ते ग्रन्थः, आकाशस्त्रिङ्गात् । आकाशभव्येनेह ब्रह्मणो यज्ञेण युक्तः । कुतः । तस्मिङ्गात् । परस्य हि ब्रह्मण इदं लिङ्गं “सर्वाणि ह वा इमाणि भूताणि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते” इति । परस्माद्विं ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु सर्वादा । ननु भूताकाशस्यापि वायादिकमेष्ट कारणत्वं इर्षितं । सत्यं इर्षितं । तथापि मूखकारस्य ब्रह्मणोऽपरियहादाकाशादेवेत्यवधारणं सर्वाणीति च भूतविशेषणं नानुकूलं स्थात् । तथा “आकाशं प्रत्यक्षं यज्ञित” इति ब्रह्मस्त्रिङ्गं “आकाशो इवैभ्यो ज्ञायानाकाशः परायणं” इति च ज्ञायस्त्वं ज्ञानापेच्चिकं परमात्मन्येवैकस्मिन्नामातं “ज्ञायान् पृथिव्या ज्ञायानमरिच्चात् ज्ञायान् दिवो ज्ञायानेभ्यो सोकेभ्यः” इति, तथापरायणलमपि परमकारणत्वात् परमात्मन्येवोपपत्ततरं । अतिश्च भवति “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेहातुः परायणं” इति । अपि चान्तवच्चदेष्ट शास्त्रावत्यस्य पञ्चं निन्दित्वानन्तं

स्यष्टब्रह्मस्त्रिङ्गवाक्यसमन्वयोक्तेष्टापादं श्रुत्वादिसङ्गतयः । स्यष्टमभाव्यं । तेषाःप्रमृतिषु वायादेवपि कारणत्वात् एवकारश्रुतिवाधः । सर्वस्युतेआकाशात्मतिरित्विषयत्वेन सङ्गोचः स्थादित्वात् । सत्यं इर्षितमिति । ब्रह्मवस्तु सर्वात्मकत्वात्स्मादेव सर्वमिति श्रुतिर्युक्तेति भावः । तथा सर्वं ज्ञायाधारत्वं निरतिभ्रव्यमहत्वं खितावपि परमाभ्यवत्तमित्वेतत्विस्यद्वावित्रस्त्रिङ्गामीत्वात् । तथा आकाशमित्वादित्वा । रातेद्वंगस्य दातुः । रातिरिति पाठे वन्मुरित्वर्थः । त्रिङ्गामात्मत्वात् । अपि चंति ।

किञ्चिद्दकुकामेन जैवसिनाऽऽकाशः परिशृष्टीतः, तत्त्वाकाशमुद्गीथे सम्याद्योपसंहरति “स एष परो वरीयानुद्गीथः स एषो उन्माः” इति, तत्त्वानन्यं ब्रह्मालिङ्गं । यत् पुनरुत्तमं भूताकाशं प्रसिद्धिवलेन प्रथमतरं प्रतीयत इति, अत्र ब्रूमः, प्रथमतरं प्रतीयत-मपि तदाक्षयशेषगतान् ब्रह्मगुणान् दृढ़ा न परिशृष्टते । दर्शितस्य ब्रह्माण्याकाशबद्दः “आकाशो वै नामरूपयोर्निर्व्विहिता” इत्यादौ । तथाकाशपर्यायवाचिनाभपि ब्रह्मणि प्रयोगो दृश्यते

दार्शनाकावत्त्वौ ब्राह्मणौ राजा चेति अय उद्गीथविद्याकुशला विचारयामासुः किमुद्गीथस्य परायणमिति । तत्र खर्गादागताभिरद्विर्जीवितेन आवेन क्रियमाणोद्गीथस्य खर्ग एव परायणमिति दार्शन्य-ज्ञमप्रतिलादेष्वेष शाकावत्त्वौ निन्दिला खर्गस्यापि कर्मदारा हेतुरुर्यं कोकः प्रतिक्षेप्युवाच । तं शाकावत्त्वस्य पक्षमन्तवद्वैते किं शाकावत्त्वसामिति राजा निन्दिलानन्तमेवाकाशं वक्ति भूताकाशोक्तावन्तवत्त्वदेष्वादवस्थ्यादित्वर्थः । नन्याकाशोऽनन्त इति न श्रुतं इत्याश्रह्माह ॥ तत्त्वेति । उद्गीथ आकाशं एवेति सम्यादनात् उद्गीथस्यानन्तात्त्वादिकं न खत इति भावः । स उद्गीथावयव ऊँकार एष आकाशात्मकः । परः इत्तत्त्वादिगुणवैत्त्वृष्टः । अतोऽक्षरान्तरेभो वरीयान् अेष्ट इत्वर्थः । पर इति अव्ययं सकारान्तं वा, परः छत्वमिति प्रयोगात् । परस्यासौ बरेभोऽतिशयेन वरः परो वरीयान् इत्वर्थः । प्रायस्यात् श्रुतिलाचाकाशग्रन्थदो बरीयानिवृत्तं स्मारयति । यत् पुनरिति ॥ एवकारसर्वं शब्दानुग्रहीतानन्यादिवडिष्ठानामनुयाय “व्यजेदेकं कुञ्जस्यार्थं” इति न्यायेनैकस्याः श्रुतेवं धो युक्त इत्याह ॥ अत्र ब्रूम इति ॥ आकाशपदाद्वृत्यैव प्रथमप्रतीतिरिति नियमो नास्तीत्यपिशब्देन द्योतितं । तत्र युक्तिमाह ॥ दर्शितत्त्वेति । आकाशपदाद्वैष्णवार्थस्य ब्रह्मगोऽपि प्रथमप्रतीतिरक्षितस्य तत्पर्यायाकाश ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्यादिति भावः । अक्षरे कूटस्य योग्यमन् योग्यिक्षुचो वेदाः सन्ति प्रमाणलेन यक्षिग्रन्थरे विश्वे देवा अधिष्ठिता इत्वर्थः । ऊँकारः कं सुखं ब्रह्म खं श्यापकमित्युपासीक-

“स्वेऽहरे परमे घोमन् बस्ति देवा अधि विश्वे निषेदुः”
“सेवा भार्गवो वाहसी विद्या परमे घोमन् प्रतिष्ठिता” “ॐ
कं ब्रह्म खं ब्रह्म खं पुराणं” इति चैवमादै । वाक्योपकर्मेऽपि
वर्त्तमानस्थाकाङ्गबद्धस्य वाक्यशेषवद्वायुक्ता ब्रह्मविषयत्वावधा-
रणा । “अग्निरधीतेऽनुवाकं” इति हि वाक्योपकर्मगतोऽष्टग्नि-
बद्धो माणवकविषयो दृश्यते । तस्मादाकाङ्गबद्धं ब्रह्मेति प्रसिद्धं ॥

अत एव प्राणः ॥ २४ ॥

“उद्गीथे प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता” इत्युपकरण्य
श्रूयते “कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा
इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविश्विति प्राणमभ्युच्छिहते सैषाः
देवता प्रस्तावमन्वायत्ता” इति । तत्र संशयनिर्णयौ पूर्ववदेव द्र-
ष्टव्यौ, “प्राणवभ्यनं हि सोम्य मनः प्राणस्य प्राणं” इति चैवमादै

सुव्यन्तरप्रयोगमात्र । खं पुराणमिति । आप्यनादि ब्रह्मेत्यर्थः । खं
ब्रह्म खं ब्रह्मेति छान्दोग्यं, ॐ खं ब्रह्म खं पुराणमिति बृहदारण्यक-
मिति भेदः । किञ्च तज्जैव प्रथमानुसारेऽग्नातरं नेयं यत्र तस्मेतुं शक्तं, यत्र
त्वशक्तं तचोत्तरानुसारेऽव प्रथमं नेयमित्वात् । वाक्येति । तस्मादुपास्ये
ब्रह्माणि वाक्यं समन्वितमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ आकाशवाक्यो-
क्तन्यायं तदुत्तरवाक्येऽतिदिशति ॥ अत एव प्राणः ॥ उद्गीथप्रकरण-
मिति ज्ञापनार्थमुद्भौष इति भाव्यपदं उद्गीथप्रकरणे श्रूयते इत्यव्ययः ।
कर्किटविष्वाक्याक्यः प्रस्तोतारमुवाच, हे प्रस्तोतः या देवता प्रस्तावं
सामभक्तिमनुगताध्यानार्थं ताङ्गेदब्रह्मत्वा मम विदुषो निकटे प्रस्तो-
त्यसि मूर्ढा ते परिव्यतीति । वतो भीतः सन् प्रपञ्च ज्ञातमा सा
देवतेति उत्तरं । प्राण इति ॥ प्राणमभिकृत्य सम्बक्त् विश्वनिति जीयन्ते
दमभिज्ञायाज्ञिहते उत्पद्यन्त इत्यर्थः । अतिदेशत्वात् पूर्ववत् संब-
द्धादि ब्रह्ममित्युक्तं विद्यते । प्राणेति ॥ मनउपाधिको जीवः,

ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते, वायुविकारे तु प्रशिद्धतरो सो-
कर्वेदयोरत इह प्राणशब्देन कतरस्यापादानं युक्तमिति भवति
संश्ययः । किं पुनरन्त्र युक्तं वायुविकारस्य पश्चदृश्येः प्राणस्या-
पादानं युक्तं । तच हि प्रशिद्धतरः प्राणशब्द इत्यवोचाम ।
ननु पूर्ववदिहापि तस्मिन्नात् ब्रह्मण् एव यद्येण युक्तमिहापि
हि वाक्यवेषे भूतानां संवेदनोद्दमनं पारमेश्वरं कर्त्ता प्रतीयते ।
न मुख्येऽपि प्राणे भूतसंवेदनोद्दमनस्य दर्शनात् । एवं स्त्रावायते
“चदा वै पुरुषः खपिति प्राणं तर्हि वाग्येति प्राणं चक्षुः प्राणं
ओचं प्राणं मनः स चदा प्रवृथते प्राणादेवाधि पुनर्जीयन्ते”
रति । प्रत्यच्छ तत् स्वापकासे प्राणदृश्यावपरिलुप्यमानायामि-
श्रियदृश्यायः परिलुप्यन्ते, प्रवोधकासे च पुनः प्रादुर्भवन्तीति ।
इत्त्रियसारत्वात् भूतानामविद्धो मुख्ये प्राणेऽपि भूतसंवेदनो-
द्दमनवादी वाक्यवेषः । अपि चादित्योऽनन्दोऽनीथप्रतिश्वारयो-

प्राणेन ब्रह्माका वथते सुषुप्तावेकीभवति प्राणस्य वायोः प्राणं प्रेरकं
दस्य वस्तास्फूर्तिं प्रदमानानं ये विदुले ब्रह्मविद इत्यर्थः । पूर्वेष गता-
र्थतात् एथक्षत्त्र अर्थमिति शश्वते ॥ ननु पूर्ववदिति । अधिकाश्वार-
निरासार्थमितिदेश्वद्वचमिति मत्वा शश्वामाह ॥ न मुख्येऽपीति । तर्हि
चदा चक्षुरप्येतीति एवम्बक्तारेष सर्वज्ञ सम्बन्धः । नन्दचेत्त्रियाद्वा
प्राणे चयोदयौ श्रूयेते तावता महाभूतव्यादिप्रजिवाक्षर्षेषोपपत्तिः
क्षयमित्वत आह । इत्त्रियसारत्वादिति ॥ त्वस्य ह्येव इसः इति श्रुतेः
इत्त्रियाद्वि चिङ्गामरूपाद्वि अपस्त्रीकृतभृतानां साराद्वि तेषां जया-
युक्ताना भूतानामपि प्राणे चयादितिसिद्धेः वाक्यवेषोपपत्तिरित्यर्थः ।
अत्राहस्यहपाठात् प्राणो न ब्रह्मेत्वाह ॥ अपि चेति ॥ उद्गाढप्रतिश्वर्दभ्या-
मुदूर्ये प्रतिश्वारे चका देवतेति एतेन चक्रायत्वेनादित्योऽनन्दं गिहि-
म्भवे आदित्य इति हेवाच अद्भुतिं हेवाचेति अनुतावित्यर्थः । सा-

देवते प्रकाशदेवतायाः प्राणस्थानमन्तरं निर्दिष्टेते, न च तचो-
ब्रह्मलभित्ति, तस्मामाव्याच्च प्राणस्थापि न ब्रह्मलभित्येवं प्राप्ते
सूत्रकार आह । अतएव प्राण इति । तस्मिन्नादिति पूर्वसूत्रे
निर्दिष्टमत एव तस्मिन्नात् प्राणब्रह्मपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति,
प्राणस्थापि हि ब्रह्मसिद्धसम्बन्धः अूयते “सर्वाणि इ वा इमानि
भूतानि प्राणमेवाभिषंविज्ञन्ति प्राणमभ्युच्छिहते” इति प्राणनि-
मित्तौ सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिप्रसयावुच्यमानौ प्राणस्य ब्रह्मतां
गमयतः । न नूपुं मुख्यप्राणपरिग्रहेऽपि संवेशोङ्गममविरह्वं खा-
पप्रवेधयोर्दर्शनादिति । अत्रोच्चते । खापप्रवेधयोरिक्षियाणा-
मेव केवलानां प्राणाश्रयं संवेशनोङ्गमनं दृश्यते, न सर्वेषां
भूतानां, इह तु सर्वेन्क्षियाणां सब्बरोराणाच्च जीवाविष्टानां
भूतानां “सर्वाणि इ वा इमानि भूतानि” इति अतुतेः ।
यदापि भूतश्रुतिः महाभूतविषया परिगृह्णते तदापि ब्रह्म-
सिद्धस्वमविरह्वं । ननु सहापि विषयैरिक्षियाणां खापप्रवे-
धयोः प्राणेऽप्ययं प्राणाच्च प्रभवं दृश्युमः “यदा सुप्तः खलं न

मान्यं सन्निधानं । सन्निध्यनुगृहीतप्रथमश्रुतप्राणश्रुत्या मुख्यप्राणविर्ये
दत् दृश्या प्रकावोपालिरिति पूर्वपक्षपत्रं, सिङ्गान्ते ब्रह्मदृष्टिरूपो-
पालिः । अस्याधिकरणस्यातिदेशलमेव पूर्वेण सङ्गतिरिति विभागः
भवतीति भूतानीति श्रुत्याच्च यत्क्षिद्वनधर्मकं जार्यमाचं तस्य
जयोदयो वायुविकारे प्रावेग युक्ताविद्युक्ता भूतशब्दस्य रक्षण्य-
र्हेऽपि जयादेवं जनिर्णायकलभित्याह । यदापीति । भौतिकप्राणस्य
भूतयोगित्वयोगादित्वर्थः । तस्य तद्योगित्वं श्रुत्याश्रहते । नन्दिति ।
अथ यदा सुषुप्तौ जीवः प्रावे ब्रह्मणेकीभवति तदा एवं प्राणं सविष-
ववागादयोऽपि यज्ञीत्वर्थः । अत्र जांवाभद्रत्वे सर्वक्षयाधारतजिङ्गान्न

कस्तुन् पश्चत्यथास्मिन् प्राणं एवैकधा भवति तदैनं वाक् सर्वेर्ना-
मभिः सहायेति” इत्यत्र तत्रापि तस्मिन्नात् प्राणशब्दस्य ब्रह्मौष ।
यत् पुनरसादित्यसमिधानात् प्राणशब्दस्यात्र ज्ञात्वमिति तदयुक्तं
वाक्यशेषवलेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मविषयतायां प्रतीयमानायां
समिधानस्याकिञ्चित् करत्वात् । यत् पुनः प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ
प्रसिद्धुतरत्वं तदाकाशशब्दस्यैव* प्रतिविधेयं । तस्मात् सिद्धुं
प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्य ब्रह्मत्वं । अत्र केचिदुदाहरन्ति “प्रा-
णस्य प्राणं प्राणवभ्यनं हि मोम्य मनः” इति च तदयुक्तं शब्द-
भेदात् प्रकरणात् संशयानुपपत्तेः । यथा पितुःपितेति प्रयोगे
अन्यः पिता षष्ठीनिर्दिष्टाऽन्यः प्रथमानिर्दिष्टं पितुः पितेति
गम्यते, तदस्त् प्राणस्य प्राणमिति शब्दभेदात् प्रसिद्धात् प्राणा-
दन्वः प्राणस्य प्राणं इति निश्चीयते । न हि स एव तस्मेति भेद-
निर्देशार्ही भवति । यस्य च प्रकरणे यो निर्दिष्टते नामान्तरे-
णापि च एव तत्र प्रकरणनिर्दिष्ट इति गम्यते । यथा ज्योतिष्टो-
माधिकारे “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत्” इत्यत्र ज्योतिः शब्दो
ज्योतिष्टोमविषयो भवति तथापरस्य ब्रह्मणः प्रकरणे “प्राणव-

मुखः प्राण इत्याह ॥ तत्रापीति ॥ वाक्यान्तरसमिध्येत्या खवा-
क्षगतं लिङ्गं वलीय इत्याह ॥ तदयुक्तमिति ॥ एकवाक्यत्वं वाक्य-
शेषः तस्य बर्णं तदृतं लिङ्गं तेनेवर्थः । प्राणमेवेववधारयेन सर्व-
भूतप्रजातिलिङ्गेन च प्राणापदेन तत्कारणं ब्रह्मणस्यमित्याह ॥ तदा-
काशशब्दस्येवेति ॥ उच्चिष्ठतामुदाहरणं संशयाभावेनायुक्तमित्याह ॥
अत्रेत्वादिना ॥ शब्दभेदमुक्ता प्रकरणं प्रपञ्चयति ॥ यस्य चेति ॥ ज्यो-

* सु० पु० शब्देति जाति ।

म्बनं हि सोऽयं मन्” इति श्रुतेः प्राणशब्दो वाचुविकारमात्रं कथमवगमयेदतः संख्याविषयस्माकैतदुदाहरणं युक्तं । प्रस्ताव-देवमावाम्नु प्राप्ते संख्यपूर्वपक्षनिर्णया उपपादिताः ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

इहमामगन्ति “अथ यदतःपरो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुभवेषूत्तमेषु लोकेभिर्वाव तद्यदिहमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः” इति । तत्र संख्याः । किमिह ज्योतिःशब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधोयते किम्वा पर आत्मेति अर्थात्तरविषयस्थापि इव्वस्य तस्मिन्नाद्वाच्चविषयत्वमुक्तं, इह तस्मिन्नमेवास्ति नास्तीति विचार्यते । किं तावत् प्राप्तं । आदित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्णते इति । कुतः । प्रसिद्धेः तमो ज्योतिरिति हीमौ शब्दौ परस्य ग्रन्थिविषयौ प्रसिद्धौ । चक्षुर्द्वन्तेनिरोधकं शार्वरादिकं तम उच्यते तस्या एवानुग्राहक-

तिश्चरणाभिधानात् । क्वान्देयमेवोदाहरति । इदमिति । गायत्र्यपाधिकब्रह्मोपायाद्यानन्तर्यार्थोऽर्थात्यशब्दः । अतो दिवो द्युकोक्तात् परः परक्षायत् ज्योतिर्दीप्यते तदिदमिति जाठरामावध्यस्यते । कुच दीप्यते तत्राह । विश्वत इति । विश्वस्मात् प्राणिवर्गादुपरि सर्वस्मात् भूरादिकोक्तादुपरि ये जोकाल्पेषूत्तमेषु न विद्यन्ते उत्तमा येभ्य इत्यनुभवेषु सर्वसंसारमण्डलातीतं परं ज्योतिरिदमेव यदेहस्यमित्यर्थः । अस्य पूर्वेषागतार्थत्वं वदन् प्रत्युदाहरणसङ्केतिमाह । अर्थान्तरेति । अत्र स्वाक्षे स्पष्टब्रह्मज्ञानाभावेऽपि पादेऽस्येति पूर्ववाक्षे भूतपादत्वस्त्रिष्ठमस्तीति पादसङ्केतिः । पूर्वोक्तरपत्रयोर्जडब्रह्मज्योतिर्घोषापात्तिः पदमिति भेदः । गन्वज्ञानतमोविरोधित्वात् त्रस्तापि ज्योतिः पदशक्तया प्रसिद्धमस्ति नेत्राह । चक्षुरिति । शर्मर्थां रात्रौ भवं शार्वरस्त्रीक-

मादित्यादिकं ज्योतिस्थथा दीप्तते, इतीयमपि अुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा । न हि रूपादिहीनं ब्रह्म दीप्तते इति मुख्याच्चुतिमर्हति । किञ्च युमर्यादलश्रुतेष्व । न हि चराचरवोजस्य ब्रह्मतः सर्वात्मकस्य चौर्धर्यादा युक्ता, कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिद्यस्य चौर्धर्यादा स्थानं परो दिवो ज्योतिरिति च ब्राह्मणं । एनु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्वच गम्यमानत्वात् युमर्यादावस्थमसमञ्जसं, अस्तु तर्ष्णिवृत्त्वतुं तेजः प्रथमजं । न । चाचिद्वृत्त्वतस्य तेजसः प्रयोजनाभावादिति । इदमेव प्रयोजनं चटुपास्त्रमिति चेत्, न, प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवादित्यादेरुपास्त्रदर्शनात् । “तावां चिह्नतं चिह्नतमेकैकां करवाणि” इति चाचिद्वृत्त्वतस्यापि तेजसो युमर्यादलं प्रसिद्धं

मितियावत्, अनेनावरकत्वाद्युपंवत्त्वाच्च कुच्छवद्वावरूपं तम इत्यर्थादुक्षं भवति । ज्योतिः अुतेरन्याहकजिङ्गान्याह । तथेत्वादिना । भास्त्ररूपात्मिका दीमित्येजस एव लिङ्गमित्याह । न हीति । मात्सु मर्यादेत्याशङ्का अुत्त्वाच्चैवमित्याह । परो दिव इति । मर्यादां ब्रत इति श्रेष्ठः । ब्रह्मवत् यार्यस्यापि मर्यादावोगाहिरर्थकं ब्राह्मणमिति क्षिदाच्छिपति । नचिवि । एकदेशी ब्रूते । अस्त्विति । खर्गादै जातं किञ्चिदतीक्ष्य तेजो दिवः परक्षादत्ति अुतिप्रामाण्यादित्यर्थ । अध्ययनविध्युपात्मुतेर्निष्क्रान्तं वलुतोऽर्थं इत्याच्छिप्य ब्रते । नेति । भानं पक्षमित्याशङ्का निष्क्रान्तस्य कापि खानं वास्तोत्त्वाह । इदमेवेत्वादिना । प्रयोजनान्तरं तमेनाद्वादिकं । चाचिद्वृत्त्वतं तेजोऽङ्गीकृतापक्षात्मुक्ता तदेव नासीत्वाह । तासामिति । तेजोऽवस्थानां देवतानामेकैकं दिधा विभव्य पुनर्वैकैकं भागं देवाणा सभामादितरभागवोर्बिक्षिप्य वस्त्रिगुबरच्छुवस्त्रिद्वतं करवाणीविषेषात्मेन्द्रियमित्याह । चाचिद्वृत्त्वतं किञ्चिदित्यर्थः । किञ्चात्र यदतः पर इति वस्त्रम्भेवान्यतः प्रसिद्धं युमर्यादलं धानायानूद्यते । न चाचिद्वृत्त्वतस्य वस्त्रचित् प्रसिद्धमित्याह । न चेति । एकदेशिमते निरत्ते साक्षात् पूर्व-

अस्तु तर्हि चिट्ठक्तमेव तन्मेजो ज्योतिःशब्दं । न नूर्मर्वागपि
दिवोऽवगम्यते अन्यादिकं ज्योतिरिति, नैष दोषः सर्वज्ञापि ग-
म्यमानस्य ज्योतिषः परो दिव इति उपासनार्थः प्रदेशविशेष-
परियहो न विवर्धते, न तु निष्ठदेशस्यापि ब्रह्मणः प्रदेशवि-
शेषकल्पना भागिनी । “सर्वतः पृष्ठेष्वनुच्चमेषु ऊकेषु”
इति चाधारबङ्गलश्रुतिः कार्ये ज्योतिषि उपपद्यतेतरां “इदं वाव
तथदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः” इति च कौचेये ज्योतिषि परं
ज्योतिरध्यस्थमानं दृश्यते । सारुणनिमित्ताच्चाधाराणा भवन्ति
थथा “तस्य भूरिति श्चिर एकं शिर एकमेतदक्षर” इति । कौचे-
यस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मालं “तस्यैवा दृष्टिस्यैवा श्रुतिः”
इति चौर्ब्यधोषविशिष्टत्वश्रवणात् “तदेतत् दृष्टस्य श्रुतेष्वेत्य-
पासीत” इति च श्रुतेष्वचुव्यस्य श्रुतो भवतीति य एवं वेदेति
चाल्पफलश्रवणादब्रह्मालं महते हि फलाय ब्रह्मापासनमिष्यते ।
न चान्यदपि किञ्चित् स्ववाक्ये प्राणकाशवज्जोतिषोऽस्ति ब्रह्म-
सिङ्गं । न च पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्मनिर्दिष्टमस्ति “गायत्री वा
इदं सर्वे भूतं” इति छन्दोनिर्देशात् । अथापि कथचित्

पच्छी ग्रन्त ॥ अस्तु तर्हीति ॥ प्रदेशविशेषः दिवः परस्ताहेदीप्यमानः सूर्या-
दितेजोऽवयवविशेषः तस्य परियह उपासनार्थी न विवर्धत इत्यन्यवः ।
स शब्द कौचेयज्योतिषि उपास्ते तस्यापि तेजस्वादिति भावः । ब्रह्मज्ञो
उपि भानार्थं प्रदेशस्यालं कर्त्तव्यतां नेत्राह । न विति । निष्ठदेशस्य निर-
वयवस्य विशेषेति दिवः परस्ताहेदीप्यमानब्रह्मावयवकल्पनाभागिनी
युक्ता न त्विवर्धतः । अप्रामाणिकगौरवापातादिति भावः । ततः किं
तचाह । सारुण्येति । यथा एकत्वसाम्याद्भूरिति आहौ प्रजापतेः

पूर्वमिन् वाक्ये ग्रन्थ निर्दिष्टं स्थात् एवमपि न तस्मेह प्रत्यभिज्ञानमस्ति, तच हि चिपादस्यामृतं दिवि इति शैरधिकरणत्वेन श्रूयते, अच पुनः “परो दिवो ज्योतिः” इति शैर्वर्यादातेन । तस्मात् प्राकृतं ज्योतिरिह याज्ञमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ज्योतिरिह ग्रन्थ याज्ञं कुतः । चरणाभिधानात् पादाभिधानादित्यर्थः । पूर्वमिन् हि वाक्ये चतुर्थाद्वग्नि निर्दिष्टं “तावागस्य महिमा ततो ज्यावाच पुरुषः पादोऽस्य सर्वा भूतानि चिपादस्यामृतं दिवि”

क्रिरोदादिः अता तथा जाठरामावदस्तत्वं चोषादिश्चुत्ता प्रसिद्धमिति जडब्योतिहङ्क साम्यं वाचमित्यर्थः । यदेहस्यार्थमेनैष्याज्ञानं प्रसिद्धं सैषा वस्त्र जाठरामेदीर्णिः, यत् कर्मपिधानेन घोषश्चबद्यं, सैषा तस्य मुतिरित्यर्थः । ज्योतिषो जडत्वे लिङ्गान्तरमाह । तदेतदिति । ज्योतिरित्यर्थः । चतुर्थाद्वग्निहिंतः सुन्दरः, अतो विख्यातः । न चान्यदपीति ब्रह्मलिङ्गमपि विद्विदन्यज्ञास्त्रोत्तम्ययः । न नु चिपादस्यामृतं दिवीति पूर्ववाक्योक्तं ग्रन्थाच ज्योतिःपदेन गृह्णतामित्याग्रहाह । न चेति । न नु सर्वात्मक-स्मृततत्त्वात्मा ब्रह्मोक्तमित्यत आह । अथापीति । कथस्त्रिक्लन्देवारेत्यर्थः । दिवि दिव इति विभक्तिभेदान्न प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । प्रग्राते चांतं प्राकृतं चार्यमित्यर्थः । आचारं निरख्यति । पादेति । मायत्रो वा इदं सर्वं भूतं वाग्वै ग्रायत्रो येयं एथिवी यदिदं गृहीरं यदमिन् पुरुषे हृदयमिमे प्राका इति भूतवाक्यरूपियोग्यतीरहृदयप्रावातिमिका विज्ञाधा विज्ञिर-कृतैर्चतुर्पदा गायत्रीति । यदुक्तं तावत् तत्यरिमाणः सर्वः प्रपत्तेऽस्य ग्रावन्यनुग्रहस्य ग्रन्थयो नहिमा विभूतिः, पुरुषस्तु पूर्स्वग्रन्थपः, अतः प्रपत्ताच्यायानधिकः । आधिकामेवाह । पाद इति । सर्वं जगदेकः पादोऽदः “विद्युभावमिदं छत्वमेकान्नेन लिपो जगत्” इति अत्तेः । अस्य पुरुषस्य दिवि सप्रकाशग्रन्थपे चिपादमृतरूपमत्ति, दिवि सूर्यमण्डले वा भागार्थमस्ति, कथिताच्यामतो ग्रन्थस्तरूपमनन्तमत्तोत्यर्थः । यथा लोके पादाव् पादचर्यमधिकां तथेदमधिकमिति वोधनार्थं चिपादमृतमित्युक्तं लोके न चिपाच्यं विवक्षितमिति मनार्थं । यदतः पर इति यज्ञहृदस्य

इत्यनेन मन्त्रेण । तत्र यच्चतुर्थदो ग्रन्थाणस्त्रिपादमृतं द्युसम्ब-
न्धिरूपं निर्दिष्टं तदेवेह द्युसम्बन्धात् निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते ।
तत् परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये
प्रसञ्चयेतात् । न केवलं ज्योतिर्वाक्य एव ग्रन्थानुष्टुप्तिः, परस्या-
मपि हि शास्त्रिल्लिङ्गविद्यायामनुवर्त्तिर्वते ग्रन्थः । तस्मादिह ज्यो-
तिरिति ग्रन्थं प्रतिपत्तव्यं । यत्तूकं “ज्योतिर्दीप्यत” इति च एतौ
ग्रन्थौ कार्ये*ज्योतिषि प्रसिद्धाविति, नायं दोषः, प्रकरणात् ।
ग्रन्थावगमे सत्यनयोः ग्रन्थयोरविशेषकलात् दीप्यमानकार्य-
ज्योतिर्हपलचिते ग्रन्थाणपि प्रयोगसम्भवात् । “येन सूर्यस्तपति
तेजसेद्गुः” इति च मन्त्रवर्णात् । यदा नायं ज्योतिः ग्रन्थश्च चुरुर्वृत्ते-
रेवानुग्राहके तेजसि वर्तते । अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् “वाचैवायं
ज्योतिषाखे मनोज्योतिर्जुषतां” इति च । तस्माद्यदत् कल्पचिदव-

प्रसिद्धार्थवाचित्वात् पूर्ववाक्यप्रसिद्धं ग्रन्थं याद्यमित्याह । तत्रेति । न तु
यदाप्येऽप्याकायाज्ञ इत्यत्र यत्पदस्याप्रकृतार्थकात्मं दृष्टमित्यत आह ।
तत् परित्यज्येति ॥ तत्र यागस्यान्यतः प्रसिद्धेरभावेनापूर्वत्वादगत्या पदो
उप्रसिद्धार्थत्वमाभितं, इह तु पूर्ववाक्यप्रसिद्धस्य ग्रन्थं द्युसम्बन्धेन प्र-
त्यभिज्ञातस्य यदर्थत्वनिष्ठयाद्यत्यदैकार्यक्योतिःपदस्यापि स एवार्थ
इत्यर्थः । सन्दर्भन्यायादप्येवमित्याह । न केवलमिति । सर्वं खस्त्रिदं ग्रन्थे-
स्तुसरच्च ग्रन्थानुष्टुतेर्मध्यस्तु ज्योतिर्वाक्यं ग्रन्थपदमित्यर्थः ॥ प्रकरणादिति ।
प्रकृतापेक्ष्य यत्पदमूल्या द्युसम्बन्धभूतपादत्वादिक्षिण्डैर्व्यर्थः । अतः प्रक-
रणाज्योतिःश्रुतिवोधो न श्रूता इति निरस्तु अविशेषत्वादिति ग्रन्थ-
वाचर्त्तव्याभावादित्यर्थः । येन तेजसा चैतन्येनेऽपि प्रकाशितः सूर्य-
स्तपति प्रकाशयति तं दृष्टमन्वेदविन्न मनुत इत्यर्थः । ज्योतिः ग्रन्थस्य

* कार्ये इति सु० पु० पाठः ।

भासकं तत्त्वोत्तिःशब्देनाभिधीयते । तथा सति ब्रह्मणेऽपि चैतन्यरूपस्य समस्तजगदवभासहेतुलादुपपञ्चो ज्योतिःशब्दः । “तमेव भान्तमनुभाति सर्वे तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” “तदेवा ज्योतिर्षां ज्योतिरायुर्हीपासते अस्तुतं” इत्यादिश्रुतिभ्यस्य । यदप्युक्तं युमर्यादत्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपश्यत इति, अचो-
चते, सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न
विश्वते । ननुक्तं निष्ठादेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोप-
पश्यत इति । नायं देवाः, निष्ठादेशस्यापि ब्रह्मण उपाधिविशे-
षसमन्वात् प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः । तथा द्वादित्ये चक्षुषि
इदये इति प्रदेशविशेषसमन्वीनि ब्रह्मण उपासनानि श्रूयन्ते, ए-
तेन विश्वतः पृष्ठेष्वित्याधारबङ्गलमुपपादितं । यदयेतदुक्तं चौच्छ-
धोषाभ्यामनुमिते कौचेये कार्यं ज्योतिष्यध्यस्यमानलात् परमपि
दिवः कार्यं ज्योतिरेवेति तदप्ययुक्तं, परस्यापि ब्रह्मणो नामादि-
प्रतीकत्ववत् कौचेयज्योतिःप्रतीकत्वोपपत्तेः । दृष्टस्त्रुतस्य “शत
उपासीत” इति तु प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं श्रुतलक्ष्मि भविष्यति ।

कार्यज्योतिष्येव शक्तिरित्यङ्गोक्तव्य कारणब्रह्मलक्ष्मकात्ममुक्ता ब्रह्मण्यपि
शक्तिमाह ॥ यदेति ॥ गाढान्वक्तारे वाचैव ज्योतिषा लोक आसनादि-
यवहारं करोतीत्यर्थः । “आत्मं जुषतां पिबतां मनोज्योतिः प्रकाशकं भ-
वति” इत्याच्यत्कुतिः । गच्छन्तमनुगच्छतः स्वस्यापि गतिरत्ति तथा सर्व-
स्य स्वनिष्ठं भानं स्यादित्यत आह ॥ तस्य भासेति । तत्त्वालावच्छिन्नं ब्रह्म-
स्यर्थादिव्योतिष्यां साक्षिभूतमायुरमृतमिति च देवा उपासत इत्यर्थः ।
ज्योतिषोऽमित्ववत् युमर्यादत्वादिकं धानार्थं जल्पितं ब्रह्मणो युक्तमि-
त्वाह । अचोचते इत्यादिना ॥ दिवः परमित्यन्वयः, आरोप्यस्य धेय-
साक्षमनस्य च सादृशनियमो नालीत्वाह ॥ परस्यापीति ॥ भवि-

यदप्यक्षफस्त्रवचाज्ज ब्रह्मेति तदप्युपपत्तं । न हि इत्यते
फलाच ब्रह्माश्चायशीयमित्यते नेति नियमे हेतुरस्ति । अत्र हि
निरस्त्रविशेषसम्बन्धं परं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिश्यते, तच्चैकरूप-
मेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते । अत्र तु गुणविशेषसम्बन्धं प्रतीक-
विशेषसम्बन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते, तच संसारगोचराण्येवोच्चा-
वचानि फलानि दृश्यन्ते “अबादो ब्रह्मानो विन्दते वसु च
एवं वेद” इत्याद्यासु श्रुतिषु । अद्यपि न स्वाक्षर्ये किञ्चित्त्योतिथो
ब्रह्मज्ञानमस्ति तथापि पूर्वस्मिन् वाक्ये दृश्यमानं गृह्णीतव्यं
भवति । तदुक्तं सूचकारेण ज्योतिश्चरणाभिधानादिति । कथं
पुनः वाक्याज्ञानतेन ब्रह्मविधानेन ज्योतिःश्रुतिः स्वविष्यात्
प्रथाश्च अक्षया आवर्तयितुं । नैष दोषः । “यदतःपरो दिवो
ज्योतिः” इति प्रथमतरपठितेन यस्तद्वेन सर्वमात्रा सुसम्भ-
व्यात् प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिहिंस्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन
परामृष्टे सति अर्धाङ्गज्योतिःश्रव्यापि ब्रह्मविषयत्वोपपत्तेः ।
तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं ॥

अति ब्रह्म ज्योतिष इति श्रेष्ठः । तं यथा यथोपासते तथा फलं भव-
तीति श्रुतेरित्वाह । न हीयत इति । आनन्दवदुपास्तिपञ्चमेकरूपं
किं न स्वादत आह । अत्र हीति । ज्येष्ठकलादिलिंगः । ध्येयनु नानेन-
त्वाह । अत्र लिति । इन्द्ररो जीवस्त्रपेक्षाभ्रमत्तोब्रह्मादः, अग्रस्यासम-
न्नाइता वा । वसु चिरस्य ददातीति ब्रह्मान इति गुणविशेषसम्बन्धं
यो वेद स धनं विन्दते दीपायिक्ष भवति नान्तो वागुत्तमा भवो
वा प्रतीकं वाचो भृय इति प्रतीकविशेषधानश्रुतिसंयहार्थमाद्यपदं
सन्निधेः श्रुतिर्बीब्रह्मोति ब्रह्मते । कथं पुनरिति । प्रथमम्बुद्धनुसारेण
चरमश्रुतिर्नीयत इत्वाह । नैष इति । सर्वमात्रा स्वसामर्थ्येन सख

कन्दोऽभिधानान्नेति चेष्टा तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथाचि
दर्शनं ॥ २५ ॥

अथ यदुकां पूर्वस्मिन्दपि वाक्ये न ब्रह्माभिहितमस्ति “गायत्री
वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च” इति गायत्राख्यस्त्र छन्दोऽभि-
हितलादिति तत् परिहर्त्तव्यं । कथं पुनर्छन्दोऽभिधानान्न
ब्रह्माभिहितमिति इक्षते वक्तुं, यावता “तावानस्य महिमा”
इत्येतत्खामृष्टच चतुष्पाद्राङ्ग्ना इर्शितं । नैतदस्ति । “गायत्री वा
इदं सर्वं” इति गायत्रीमुपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीपरीरहदय-
वाक्प्राणप्रभेदैर्याख्याय “सेषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री” त-
देतदृचाम्यनूकां “तावानस्य महिमा” इति तस्मामेव व्याख्यात-
रूपायां गायत्रामुदाहृतो भक्तः कथमकस्माद्राङ्ग्नाचतुष्पाद-
भिदध्यात् । योऽपि तत्र “यदै तत् ब्रह्म” इति ब्रह्मशब्दः,
सेषोऽपि छन्दः प्रकृतलात् छन्दोविषय एव । “य एतामेवं
ब्रह्मोपनिषदं वेद” इत्यत्र हि वेदोपनिषदमिति व्याच्चते ।
तस्माच्छन्दोऽभिधानान्न ब्रह्मणः प्रकृतलमिति चेत् । नैष दोषः ।
तथा चेतोऽर्पणनिगदात्, तथा गायत्राख्यछन्दोदारेण तदनुगते
ब्रह्मणि चेतसेऽर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निग-

सर्वनामः सामर्थ्यं सन्निहितबाचित्वं तद्वजेन परामृष्टे सतीति
योजना । अर्थादत्पदसामानाधिकरणादिवर्थः । छन्दोऽभिधानाद्राङ्ग्ना
प्रकृतं नालीतिश्चामेकदेशी द्रवयति । कथमिति । शशां साधयति ।
नैतदित्यादिना । चतुष्पदलादिकां पूर्वमेव आख्यातं । य एतामेवमिति ।
वेदरहस्यभूतां भूतविद्यामेवमुक्तरीत्या यः कस्त्रिदेव तस्मोदवालम-
वरहितब्रह्मप्राप्तिर्भवतीत्वर्थः । तथाच वेदलात् गायत्रीं ब्रह्मशब्दो

यते “गायत्री वा इदं सर्वे” इति । न इच्छरसम्मिवेशमाचाया गायत्र्याः सर्वात्मकलं सम्भवति । तस्माद्यज्ञायत्राख्यविकारेऽनुगतं जगत्कारणं ब्रह्मा निर्दिष्ट, “तदिदं सर्वे” इत्युच्यते । यथा “सर्वे खल्विदं ब्रह्मा” इति । कार्यस्त्र कारणादव्यतिरिक्तमिति बत्त्यामः । तदनन्यत्वमारभणशब्दादिभ्य इत्युच्च तथान्यत्रापि विकारद्वारेण ब्रह्मण उपासनं दृश्यते “एतं ह्येव बङ्कृचा महत्युक्ते भीमांसन्ते, एतमग्रावध्वर्यव एतं महाब्रते छन्दोगाः” इति । तस्मादस्ति छन्दोऽभिधानेऽपि पूर्वस्थिन् वाक्ये ब्रह्मा निर्दिष्ट, तदेवं ज्योतिर्वाक्येऽपि परामृश्यते, उपासनान्तरविधानाय । अपर आह साक्षादेव गायत्रीशब्देन ब्रह्म प्रतिपाद्यते संख्यासामान्यात् यथा गायत्रीचतुष्पदा षड्क्षरैः पादै-

युक्त इति भावः ॥ गायत्रीशब्देन तदुपादानस्येनाग्रतब्रह्मखक्षयायां वीजं । अनुपपत्तिमाह ॥ न इच्छरेति । ब्रह्मणोऽपि कथं सर्वात्मकत्वं तत्त्वाह ॥ कार्यस्त्रेति ॥ न च गायत्र्या ध्यानार्थं सर्वात्मत्वादोप इति वाचं, खतः सर्वात्मनो ध्यानसम्बवेनासदारोपायोगादिति भावः । तथा हि दर्शनमिति सूचयेषं वाचस्ते । तथान्यत्रेति । दृश्यत इति दर्शनं दृष्टमित्यर्थः । एतं परमात्मानं बङ्कृच ऋग्वेदिनो महत्युक्ते शख्से तदग्रतमुपासते । एतमेवामिरहस्ये तमेतमग्निरित्यध्वर्यव उपासत इति अते: यजुर्वेदिनोऽप्नौ उपासते । एतमेव छान्दोगाः सामवेदिनो महाब्रते क्रतौ उपासते, इति तैत्तिरीयके दृष्टमित्यर्थः । गायत्रीशब्दो ब्रह्मखक्षक इति श्याख्याय गौवा इत्वाह ॥ अपर इति ॥ साक्षादेव वाचार्थं ग्रहणं विनैवेति यावत् । पूर्वं तूपास्यतया गायत्रीपदेनाजहस्यक्षयया गायत्री ब्रह्मणी दे अपि लक्षिते । न च गायत्री सर्वमित्यन्यासम्भवः षटो रूपीति पदार्थैकदेशे व्यक्तौ रूपान्वयवत् गायत्रीपदार्थैकदेशे गायत्र्यनुगते ब्रह्मणि प्रधाने सर्वात्मकत्वान्यवसम्भवादिति भावः । तथा

सथा ब्रह्म चतुर्थात् । तथा इन्यत्रापि क्वन्दोऽभिधायी शब्दोऽर्था-
न्नरे संख्यासाम्यात् प्रयुज्यमानो दृश्यते । तद्यथा “ते वा एते
पञ्चान्ये पञ्चान्ये दशसन्तः तत्त्वतं” इत्युपक्रम्याह “सैषा विरा-
उन्नाद” इति । अस्मिन् पञ्चे ब्रह्मैवाभिहितमिति न क्वन्दोऽभि-
धानं सर्वथाऽप्यस्मि यूर्बस्मिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपत्तेश्वैवं ॥ २५ ॥

इतसैवमभ्युपगमन्यमस्मि । पूर्वस्मिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति
यतो भूतादीन् पादान् व्यपदिश्यति । भूतपृथिवीशरीरहृदयानि
हि निर्दिश्याह “सैषा चतुर्थदा षड्ग्रीष्मा गायत्रीति । न हि
ब्रह्माश्रयणे केवलस्य क्वन्दसे भूतादयः पादा उपपद्यन्ते । अपि
च ब्रह्मानाश्रयणे नेयमृक् सम्बधेत “तावानस्य महिमा” इति ।
अनया हि चत्त्वा खरसेन ब्रह्मैवाभिधीयते “पादोऽस्य सर्वा-
भूतानि चिपादस्यामृतं दिवि” इति सर्वात्मलोपपत्तेः पुरुष-

च सूचे सिद्धान्तभागस्यायमर्थः । तथा गायत्रीवच्चतुर्व्याच्चगुणसामा-
न्याचेतो ब्रह्मणि समर्थते येन सूचेताऽप्यगो गायत्रीशब्दस्तेन ब्रह्मण एव
निगदात्, अभिधानात्, क्वन्दोऽभिधानमसिद्धमिति । अधुना तथा हि
दर्शनमिति शेषं व्याच्यते । तथेति ॥ संवर्गविद्यायामधिदैवमन्तिस्तुर्थच-
क्राम्भांसि वायौ जीयन्ते । अध्यात्मं वाक्यचक्षुःश्रोत्रमनांसि प्राणमपि
यन्तीयुक्तं ते वा एते पञ्चान्ये आधिदैविकाः, पञ्चान्ये आध्यात्मिकाल्ले
मिलित्वा दशसंख्याकाः सन्तः कृतमित्युच्यन्ते । सन्ति हि छत्रेता
दापरकलिसंचकानि चत्वारि द्रूतानि क्रमेण चतुरश्चाच्चद्वैकाङ्गानि
तत्र कृतं दशात्मकं भवति चतुर्व्यक्तेषु चयाणां चिषु द्योर्दयोरेकस्य
चान्तर्भावात्, तथा च दशत्वगुणेन वाच्यादयः कृतशब्देनोच्यन्ते । एवं
कृतत्वं वाच्यादीनामुपक्रम्याह ॥ सैषेति ॥ विधेयापेक्षया खोलिङ्गनि-

स्वक्षेपीयमृक् ब्रह्मपरतयैव समाचायते । स्वतिश्च ब्रह्मण् एवं-
रूपतां दर्शयति “विष्टभ्याहमिदं कृत्स्मेकांशेन स्थितो जगत्”
इति “यद्वैतवद्वाचा” इति च निर्देशः । एवं सति मुख्यार्थ
उपपद्यते । “ते वा एते पञ्चब्रह्मपुरुषाः” इति च “इदयसुषिरेषु
ब्रह्मपुरुषः” इति श्रुतिः ब्रह्मसमन्वितायां विवक्षितायां सम-
वति । तस्मादस्ति पूर्वस्मिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म । तदेव ब्रह्म ज्योति-
र्बाक्ये द्युसमन्वात् प्रत्यभिज्ञायमानं परामृश्यत इति स्थितं ॥

उपदेशभेदान्वेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

यदप्येतदुक्तं पूर्वच चिपादस्यामृतं दिवीति सप्तम्या द्वौरा-
धारलेनोपदिष्टा, इह पुनरथ यदतः परो दिव इति पञ्चमा म-
र्यादालेन तस्मादुपदेशभेदात् न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्तीति तत्

हेशः, विराट्पदं कृन्दोवाचकं “दशाक्षरा विराट्” इति श्रुतेः दश-
त्वसम्बेन वाच्यादयो विराट्डित्युच्यन्ते । एवम् दशत्वदारा वाच्यादिषु
कृतत्वं विराट्त्वस्य ध्येयं, तत्र विराट्त्वधानात् सर्वमस्यान्नं भवति “अन्नं
विराट्” इति श्रुतेः कृतत्वधानादग्रादो भवति कृतद्यूतस्यान्नादत्वात् ।
कृतं हि स्त्रीयचतुरङ्गेषु च्यादिकमकार्भावयदग्नमस्तीव जायते । अत
एव कृतजयादितरद्यूतजयः श्रुत्युक्तः । कृताय विजितायाधरेयाः संय-
न्मीति, अयो द्यूतं कृतसंज्ञोऽयुः कृतायः सविजितो येन तस्मै, अधरेयाः
च्यादयः आयाः संयन्ति उपनमन्ते तेन जिता भवन्तीत्यर्थः । एवम् सा
वाच्यादिदशात्मिका एवा कृतश्चिदिता विराट्प्रस्त्रं कृतत्वादग्रादिनीत्यर्थः
सर्वथापीति । गायत्रीति पदस्य जन्मकाले गौवालेऽपि चेत्यर्थः । अचापर
आहेत्यपरपदेन गौणत्वं स्वमतं नेति द्योतयति । अजहस्रकाणापक्षे हि
वाग्वै ग्रायत्रीति वागात्मत्वं ग्रायतिच चायते चेति निरक्षणामक्ष
ग्रायत्रा उपाधित्वेनोपाख्यत्वादुपपत्तवरं गौवापक्षे ग्रायत्रीत्वाग्रात्म-

परिहर्त्तव्यं । अतेच्छते, जायं दोष उभयस्मिन्नयविरोधात्, उभयस्मिन्नपि सम्प्रयन्ते पञ्चम्यन्ते चोपदेशे न प्रत्यभिज्ञानं विहृ-
श्वते । यथा सोके दृक्षायेष सम्भोडपि श्वेन उभयथोपदिश्व-
मानो हृश्वते, दृक्षाये श्वेनो दृक्षायात् परतः श्वेन इति च, एवं
दिव्येव सत् ब्रह्म दिवः परमित्युपदिश्वते । अपर आह यथा सोके
दृक्षायेणासम्भोडपि श्वेन उभयथोपदिश्वमानो हृश्वते दृक्षाये

भवं सर्वात्मकात्माचेऽपपादनीयं, एवं गायत्रीयदस्य खार्यत्वागां प्र-
सिङ्गत्वतुष्यात्मगुणदारा विप्रकृतज्ञात्मा चेति बङ्गसमझतं । ननु
गायत्री वा इदं सर्वं, इति गायत्री श्रुतेः कथं ज्ञात्वेत्वाग्रज्ञ वाक्ष-
श्वेषमतसर्वात्मकात्मायनेकवलवत् प्रमाणसम्बन्धेन ब्रह्मज्ञितात्पर्यावग-
मादित्वाह ॥ भृतादिपादेति ॥ एवं पदार्थमाह ॥ इत्योत्त ॥ सूत्रस्थादि-
पदार्थं दर्शयति ॥ भृतपृथिवीति ॥ अत्र सूत्रभाष्यकारवोर्भुतादिभिरु-
तुष्यादगायत्री विसम्मतं बउद्धरेष्टुष्यात्म दृक्षिकारोक्तमप्रसिङ्गस्त्वका-
रत्वदिति । युक्त्यन्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ ब्रह्मपरस्त्वोत्प्रवत्वाच्च तस्यात्म-
त्वरत्वमित्याह ॥ पुरवेति ॥ ब्रह्मयदस्य कृद्वावचित्वमुक्तं निरस्यति ।
बहै तत् ब्रह्मेति । फूर्वस्यामृत्यु ब्रह्मोक्ताविलयः इत्यस्य चतुर्दिन्दृक्षुभृ-
पश्चुष्यवयः सन्ति । तेषु ब्रह्मस्यात्महमगरस्य प्रागादिदारेषु ज्ञानेन प्राप्तव्या-
गापानसमानोदानाः पञ्चदारपाला इति धानार्थं श्रुत्वा कर्त्त्वित्वं । तत्र
इदयच्छिद्यप्रापेषु ब्रह्मपुरुषत्वश्रुतिर्हदि गायत्राख्यब्रह्म उपासना-
सम्बन्धितायां ब्रह्मादारपालत्वाद्वृत्त्युपरुषा इति सम्भवतीत्वाह ॥ पञ्च-
ब्रह्मांत ॥ दिवि दिव इति विभक्तिभेदात् प्रकृतप्रत्यभिज्ञा नासीश्वकं
नेपेत्तद्यमित्वाह ॥ तत्परिहर्त्तव्यमिति ॥ परिहारं प्रतिजानीते ॥
अत्रेति ॥ सूत्रेषार्थं बदन् परिहारमाह ॥ नायनिति ॥ एव सर्वच-
आस्येयं प्रधानप्रातिपदिकार्थाद् द्युसम्बन्धेन प्रत्यभिज्ञाया विभक्त्यर्थ-
भेदो न प्रतिबन्धकः, कर्याच्छिदाधारस्यापि मर्यादात्मसम्बवात् । यथा
दृक्षायां सूलस्थभागावच्छिद्यश्वेनस्याधारः सम्बेव सूलस्थभागावच्छिद्यस्य
वस्त्वेव मर्यादा भवति, एवं दिवि सूर्यं हार्दीकाशे वा मुख्ये आधारे

स्मेनो वृक्षायात् परतः स्मेन इति च, एवं च दिवः परमपि सत्
व्रज्ञा दिवीत्युपदिश्यते । तस्मादलि पूर्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मण इह
प्रत्यभिज्ञानं । अतः परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दमिति सिद्धं ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

अस्ति कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रप्रतर्द्दनाख्यायिका “प्र-
तर्द्दनोह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च
पैरुषेण च” इत्यारभ्यासाता । तस्यां श्रूयते “स होवाच प्राणो
इस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्त” इति, तथोत्तरत्रापि
“अथ स्तु प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीरं परिगृह्णोत्यापयति”
इति, तथा “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्” इति, अन्ते
च “स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः” इत्यादि । तच

सद् ब्रह्म दिवो मर्यादात्वं तदलमाकाशावच्छिन्नं ब्रह्म प्रति कल्पयित्वा
दिवः परमित्युच्यते इत्यर्थः । यद्याकाशेन अनवच्छिन्नं ब्रह्म एतीत्वा
प्रज्ञन्ना दिवो मर्यादात्वमेव मुख्यं तदा गङ्गायां घोष इतिवत् सप्तस्या
सामीयलक्षणयाऽऽधारत्वं व्याख्येयमित्याह । अपर इति ॥ सम्बद्धं प्रत्या-
भारत्वं मुख्यं पूर्वमुक्तां दिव्येव सादिति असम्बद्धं प्रतिमर्यादात्वं मुख्यम-
भुग्नोच्यते । दिवः परमपीति भेदः । तस्माच्योतिर्वाच्चमुपास्ये ब्रह्मिति
समन्वितमिति सिद्धं । प्राणस्तथानुगमात् । दिवोदासस्यापत्वं दैवो-
द्वासिः प्रतर्द्दनो नाम राजा युद्धेन पुरुषकारेण च कारणेन्द्रस्य प्रेमा-
स्त्वर्दं इह उवाच प्रतर्द्दन वरं ते ददामीति । स हो-
वाच प्रतर्द्दनः, यं त्वं मर्यापद्विततमं मन्यसे तं वरं त्वमेवाज्ञाच महां
देहीति । तत इन्द्र इदमाह प्राणेऽस्मीत्वादिमुख्यं प्राणं निरसितुं
प्रज्ञात्मतमुख्यं निर्विशेषचिन्मात्रं निरस्यति । तं मामिति । इदं प्राण-
स्त्वेन्द्रेवताम्ये लिङ्गां । मुख्यप्राणस्ये लिङ्गमाह ॥ अथेति ॥ वागदीनां
देहधारवशस्यभावनिच्छयाकलारमित्यर्थः । प्राणस्य देहधारकत्वमुख्या-

संश्वयः, किमिह प्राणशब्देन वायुमाचमभिधीयते, उत देवतामा,
उत जीवः, अथवाऽपरं ब्रह्मेति । नन्वत एव प्राण इत्यत्र वर्णितं
प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वमिहापि च ब्रह्मलिङ्गमस्ति “आनन्दोऽज-
रोऽमृतः” इत्यादि कथमिह पुनः संश्वयः सम्भवति । अनेकलिङ्ग-
इर्वनादिति ब्रूमः । न केवलमिह ब्रह्मलिङ्गमेवोपस्थिते सन्ति हि
इतरलिङ्गान्यपि । “मामेव विजानोहि” इतीश्वरस्य वचनं देवता-
त्मलिङ्गमिह शरीरं परिगृह्णोत्यापयतीति प्राणलिङ्गं । न वा
विजिज्ञासोत वक्तारं विद्यादित्यादिजीवलिङ्गं, अत उपपञ्चः
संश्वयः । तत्र प्रसिद्धो वायुः प्राण इति प्राप्ते, उच्चते, प्राण-
शब्दवाच्यं ब्रह्म विशेषं । कुतः । तथानुगमात् । तथा हि पैर्वाप-
र्येष वर्यास्तोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो * ब्रह्मप्रतिपा-
दनपर उपस्थिते, उपक्रमे तावत् वरं दृष्टीव्येतीश्वरेणोऽकः । प्रत-

पकत्वस्य प्रसिद्धमिति वक्तुं खल्वित्युक्तं । प्राणस्य जीवत्वे वक्तुत्वं लिङ्ग-
माह । न वाचमिति ॥ आनन्दत्वादिकं ब्रह्मलिङ्गमाह ॥ अन्ते चेति ॥
अनेकेषु लिङ्गेषु दृश्यमानेषु वक्तावलनिर्बाध्यमिदमधिकरणमित्यव-
तार्थमाह ॥ अनेकलिङ्गेति ॥ पूर्वचप्रकृतब्रह्मवाचकवच्छब्दवाच्यो-
तिःश्रुतिः ब्रह्मपरेत्युक्तं, न तथेह प्राणश्रुतिभक्ते किञ्चिद्वलमर्त्ति । मिथो
विद्वानेकलिङ्गानामनिष्ठायकत्वादिति प्रत्युदाहरणसङ्गता पूर्वप-
क्षयति । तचेति । पूर्वं प्रधानप्रातिपदिकार्थवलात् विभक्त्यर्थवाध-
वदाक्षार्थज्ञानं प्रति हेतुत्वेन प्रधानानेकपदार्थवलादेकवाक्यता भक्त
इति दृष्टान्तसङ्गतिर्वाऽस्तु । पूर्वपक्षे प्राणाद्यनेकोपास्तिः, सिङ्गान्ते
प्रत्यग्ब्रह्मधीरिति विवेकः । तथा ब्रह्मपरत्वेन पदानामन्वयावगमा-
दिति हेत्वर्थमाह ॥ तथा हीति । हीतमत्वकर्मक्षयादिपदार्थानां

* समुच्चयो इति सु० पु० पाठः ।

ईनः परमं पुरुषार्थं वरमुपचिष्ठेप “तमेव मे दृष्टीक्ष यं तं मनु-
साय इततमं मन्वमे”इति। तस्मै इततमलेनोपदिश्चमानः प्राप्तः
कथं परमात्मा न स्मात्। न द्व्यन्वच परमात्मज्ञानात् इततमप्रा-
प्तिरक्षि “तमेव विदिल्वाऽनिष्ट्यमेति नान्यः पन्वा विष्णुतेऽय-
नाय” इत्यग्दिश्रुतिभ्यः। तथा “स यो मां वेद न ह वै तस्य केन्द्रम्
कर्मणा सोको मीयते न स्येन न भूएहत्यया” इत्यादि च ब्रह्म-
परिग्रहे घटते, ब्रह्मविज्ञाने हि सर्वकर्मण्यः प्रमिद्धः। “ब्रीथमे
चास्त कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” इत्याद्यासु अनुषु प्रज्ञा-
त्मलच्छ ब्रह्मपञ्च एवोपपश्यते। न आचेतनस्य वायोः प्रज्ञात्मलं
सम्भवति। तथोपसंहारेऽपि “आनन्दोऽजरोऽमृत” इत्यानन्द-
लादीनि न ब्रह्मणोऽन्वच सम्बन्ध सम्भवन्ति “स न साधुना
कर्मणा भूयान् भवति न एवासाधुना कर्मणा कर्मणा कर्मणोनेष
स्मैव साधु कर्म कारयति” तं यमेभ्यो सोकेभ्य उच्चिनीषते एष
उ एवासाधुकर्मकारयति। तं यमेभ्यो सोकेभ्योऽधोनिनीषते”
इति “एष सोकपाल एष सोकाधिपतिरेष सोकेष” इति च।
सर्वमेतत् परस्मिन् ब्रह्मस्याश्रीयमाणे अनुगत्वं ब्रह्मते न मुख्ये
प्राणे। तस्मात् प्राणे ब्रह्म।

सम्भवो ब्रह्माय तात्पर्यनिखायक उपकार्यत इत्युक्तं विदुयोति। उपक्रम
इत्यादिका॥ यं मन्वसे तं वरं तमेव प्रयच्छेत्यर्थः। स यः कांच्छत् मां
ब्रह्मरूपं बद साक्षादनुभवति तस्य विदुषा सोको मोक्षो महताऽपि
पातकेन न ह मीयते नैव हिंस्यते न प्रतिबधते ज्ञानाभिना कर्मद्वा-
राग्नेऽग्न्यतादिलाह। स य इति। साभसाधुनी पुण्यपापे ताभ्याम-
सृष्टुत्वं तत्त्वारयित्वां निरङ्गुणैर्वर्यव सर्वमेतदित्यर्थः। अहम्ब्रह्मारवा-

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धम् भूमा द्यस्मिन् ॥२०॥

यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति तदाचिष्ठते, न परं ब्रह्म प्राणशब्दं ।
कस्मात्, वक्तुरात्मोपदेशात् । वक्ता हीन्द्रो नाम कस्त्रिदिग्द्वावान्
देवताविशेषः स्त्रमात्मानं प्रतर्द्दनायाच्च “मामेव विजानीहि”
इत्युपक्रम्य “प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा” इत्यहलारवादेन स एष वक्तु-
रात्मत्वेनोपदिग्मानः प्राणः कथं ब्रह्म स्वात् । न हि ब्रह्मणो
वक्तृत्वं सम्भवति “अवागमनाः” इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा वियह-
सम्बन्धिभिरेव ब्रह्मस्थसम्भवद्विरुद्धैरात्मानं तुष्टाव “चिशीर्वाणं
लाङ्गमहनं, अरम्भुखान् यतीन् शास्त्रावृक्तेभ्यः प्रायस्कं” इत्येवमा-
दिभिः । प्राणलभ्येत्य स्त्रवत्त्वादुपपश्यते, “प्राणो वै बलं” इति
हि विज्ञायते बलस्य चेन्द्रो देवता प्रसिद्धा । या च काचित् बल-
शतिरिन्द्रकर्म्मव तदिति हि वदन्ति । प्रज्ञात्मलभ्यप्रतिहतज्ञान-
लाद् देवतात्मनः सम्भवति, अप्रतिहतज्ञाना देवता इति वदन्ति ।
निश्चिते चैव देवतात्मोपदेशे हिततमलादिवचनानि यथासम्भवं

देन स्त्रात्मवाचकशब्दैराचक्षते, उक्तवान् इत्यर्थः । बालवस्य इन्द्रोपा-
सनापरत्वे किञ्चान्तरमाह । तथा वियहेति । चौक्षि श्रीर्वाणि वस्येति
चिशीर्वा त्वस्तुः पुत्रो विश्वरूपो नाम ब्राह्मणः तं हतवानस्मि । दौति
वर्यार्थं शब्दवर्णीति वक्तु वेदान्तवाक्यं तम्भुखे येषां ते रम्भुखात्मेभ्यो
ज्ञान् वेदान्तवहिमुखान् यतीन्द्रश्चाभ्यो दत्तवानस्मीत्यर्थः । इन्द्रे
प्राणशब्देऽपपत्तिमाह । प्राणत्वचेति । क्लौकिका अपीत्यर्थः । बलवाचिना
प्राणशब्देन वक्तादेवता लक्ष्यत इति भावः । इन्द्रो हितप्रदावत्वाङ्गततमः
कर्मानधिकारादपाप इत्येवम् खण्डानीत्वाह । निश्चिते चेति । किनि-
अपदेन वियहेपलक्षितं चिन्मात्रमुच्यते उत वियहः । आद्ये बालवस्य

तदिष्याश्वेव योजयितव्यानि । तस्माद्गुरिक्षस्यात्मोपदेशाच
प्राणे ब्रह्मोत्थाच्चिप्रतिसमाधीयते । अथात्मसम्बन्धभूमा
श्चस्मिन्निति । अथात्मसम्बन्धः प्रत्यगात्मसम्बन्धस्तु भूमा वाङ्-
ख्यमस्मिन्नधाय उपस्थिते । “यावत् ह अस्मिन् ब्रह्मीरे प्राणे
वसति तावदाच्युः” इति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्यग्भूतस्याच्युषः
सम्प्रदानोपसंहारयोः स्त्रातच्च दर्शयति न देवताविशेषस्य परा-
चीनस्य । तथाऽक्षिले च प्राणानां निःश्रेयसमित्यथात्ममेवेक्षि-
याच्चयं प्राणं दर्शयति । तथा “प्राण एव प्रज्ञात्मेदं ब्रह्मीरं परि-
गृह्णोत्थापयति” इति, “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्”
इति चोपक्रम्य “तद्यथा रथस्यारेषु नेमिर्पिता नाभावरा च-
र्पिताः” एवमेवैता भूतमाचाः प्रज्ञामाचाखर्पिताः प्रज्ञामाचाः

ब्रह्मपरत्वं सिद्धं, न द्वितीय इत्याह । अथात्मेति । आत्मनि देहे उषि-
गत इत्यथात्मं प्रत्यगात्मा स सम्बद्धते यैः शटीरस्यात्मादिभिरिक्षतनाव-
सम्भावितैर्धर्मस्तु अथात्मसम्बन्धात्मेषां भूमेत्वर्थः । आयुरच देहे प्राण-
वायुसस्त्वाः । अस्ति स्त्रे प्राणस्थितौ प्राणानामिक्षियाणां स्थितिरित्वर्थतः
श्रुतिमाह । अस्ति इति । अथातो निःश्रेयसादानमित्याद्या श्रुतिः ।
इक्षियस्यापकत्वदेहोत्थापकत्वमाह । तथेति । वक्तार्त्वमुक्ता सर्वाधिक-
श्चानत्वं दर्शितमित्याह । इति चोपक्रम्यति । तत्त्वं नानाप्रपञ्चस्या-
त्मनि कल्पनायां यथा दृष्टान्तः जोक्ते प्रसिद्धस्य रथस्यारेषु नेमिना-
भ्योमर्थस्याशक्ताकासु चक्रोपान्तरूपा नेमिर्पिता नाभौ चक्रपिण्डिकाचा-
यामरा अर्पिता एवम्भूतानि पञ्च एषिक्षादीनि मीयन्त इति माचाः
भोग्याः शब्दादयः पञ्चेति दशभूतमाचाः प्रज्ञामाचासु दशखर्पिताः
इक्षियजाः पञ्चशब्दादिविषयप्रज्ञाः । मीयन्ते आनिरिति माचाः पञ्च-
धीक्षियाचि नेमिवत् याहां । याहकेषु अरेषु अस्ति तमित्युक्ता नामि-

प्राणेऽर्पिताः “स एव प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत” इति विषयेन्द्रियव्यवहारारनाभिभृतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति “स म आत्मेति विद्यात्” इति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिघे साधुः न पराचीनविद्ये । “अथमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः” इति च श्रुत्य-मरं । तस्मादध्यात्मसम्बन्धवाङ्गस्तात् ब्रह्मोपदेश एवायं न देवतात्मोपदेशः । कथं तर्हि बक्तुरात्मोपदेशः ॥

शास्त्रदृष्ट्या द्वपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

इन्द्रो नाम देवतात्मा स्वमात्मानं परमात्मलेनाहमेव परं ब्रह्मेत्यार्थेण दर्शनेन यथाज्ञास्त्वं पञ्चक्लृपदिभृति स्म मामेव विजानीहोति । यथा तद्वैतत् पञ्चन् च्छविर्वामदेवः प्रतिपेदे, अहं मनुरभवं सूर्यस्त्वेति तद्वैत, “तस्यो यो देवानां प्रत्यबुधत स एव तदभवत्” इति श्रुतेः । यत् पुनरहम् “मामेव विजानीहि” इत्युक्ता वियहधर्मैरिन्द्र आत्मानं तुष्टाव लाङ्गवधादिभिरिति तत्परिहर्तव्यं । अत्रोच्यते । न लाङ्गवधादीनां विज्ञेयेन्द्रसुत्यर्थलेनोपन्यासः, यस्मादेवं कर्षीहं तस्माद्वां विजानीहोति, कथं तर्हि, विज्ञानसुत्यर्थलेन । यत् कारणं लाङ्गवधादीनि साहसानि

खानीये प्राणे सर्वं कल्पितमित्याह ॥ प्राणेऽर्पिता इति । स प्राणो मम स्वरूपमित्याह । स म इति ॥ तंर्हि प्रत्यगात्मनि समन्वयो न तु ब्रह्मस्य । तत्राह । अयमिति । अहस्तारवादस्य गतिं एच्छति । कथमिति ॥ सूत्रमुक्तरं । तद्याख्याति । इन्द्र इति । जन्मान्तरक्षतश्चवाणिना अस्मिन् अस्मनि स्वतः सिद्धं दर्शनमार्धं विज्ञेयेन्द्रलूपर्थं उपन्यासः । न भेत् कथं तर्हि स इति एच्छति । कथमिति ॥ ब्रह्मज्ञानलूपर्थः स इत्याह । विज्ञानेति । नियामकं ब्रूते ॥ यदिति ॥ परेष्व तस्य मे इत्या-

उपन्यस्त परेण विज्ञानसुतिमनुमन्दधाति “तस्य मे तस्य सोम
च न मीयते स चो मां वेद न इवै तस्य केनच कर्मणा सोको
मीयत” इत्यादिना । एतदुक्तं भवति यस्मादीदृशान्विषये क्रूराचि
कर्माचि कृतवतो मम ब्रह्मभूतस्य सोमापि न हिंसते स चोऽन्यो
ऽपि मां वेद न तस्य केनचिदपि कर्मणा सोको हिंसत इति ।
विज्ञेयनु ब्रह्मैव प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति ब्रह्ममाणं । तस्मात्
ब्रह्मवाक्यमेतत् ॥

**जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेतिचेन्नोपासाचैविधादश्रितत्वा-
दित्त तद्योगात् ॥ ३१ ॥**

यद्यप्याध्यात्ममन्वभूमदर्ढनाम पराचीनस्य देवतात्मन उपदे-
शस्थाऽपि न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति । कुतः । जीवलिङ्गान्मुख्यप्रा-
णलिङ्गाच । जीवस्य तावदस्मिन् वाक्ये विस्तृतं लिङ्गमुपस्थिते “न
वाचं विजिज्ञासीत वकारं विद्यात्” इत्यादि अत्र रागादिभि-

दिना वाक्येनेत्यव्ययः । क्लुतिमाह । एतदुक्तमिति । तस्मात् ब्राह्मानं अत्य-
मिति शेषः । क्लुतब्राह्मविषय इन्द्र इत्यत आह । विज्ञेयनिविति ।
देहोत्यापनं जीवलिङ्गं किं न स्यात्तत्राह । शर्टीरधारवचेति । सर्वे
वागादयः प्राणा अहमहं अत्यु इति विवदमानाः प्रज्ञापतिमुपजम्मः ।
स च तानुवाच यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरं पतिष्ठति स च
अत्यु इति । तथा क्रमेव वागादिवृत्ताक्तेष्वपि मृक्षादिभावेन शरीरं
स्तुत्यमस्यात् । मुख्यप्राणस्य तु उर्ध्वक्रमव्यायां सर्वेषां व्याकुलत्वादसो
सान् वागादीन् वरिष्ठः प्राण उवाच । यूयं मोऽमापद्यथ यतोऽहमेवै
तत् करोमि । किं तत् पश्यधा प्राणापानादिभावेनात्मानं विभव्य
एतदाति गच्छतीति वानं तदेव वाक्यमस्यां शरीरमवश्याश्रित
धारयामीत्यर्थः । इव च वस्त्रवासोत्क्रान्तिश्रुतेच न ब्रह्म याद्यमि-

करहैर्यामृतस्तु कार्यकरणात्तदं जीवस्तु विहेवलमभिधीयते
तथा मुख्यप्राणस्तिष्ठमपि । अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेऽन् शरीरं
परिम्बोत्थापयतीति । शरीरधारणात्तु मुख्य एव प्राणस्तु धर्मः ।
प्राणसंवादे वागादीन् प्राणान् प्रकृत्य “तान् बरिष्ठः प्राण उवाच
मा नोहमापद्यथाऽहमेवैतत् पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभव्यैतत् वाण-
मवष्टभ्य विधारणामि” इति अवकाश् । ये लिंगं शरीरं परि-
म्बेति पठन्ति तेषामिमं जीवमिद्विद्ययामं वा परिम्बाश्च शरी-
रमुख्यापयतीति आख्येयं । प्रज्ञात्मलमपि जीवे तावच्छेतनसादु-
पपद्यं मुख्येऽपि प्राणे प्रज्ञासाधनप्राणान्नराश्रयतादुपपद्यमेव ।
जीवमुख्यप्राणपरियहे च प्राणप्रज्ञात्मगोः सहृदयित्वेनाभेदनि-
हेऽप्तः स्वरूपेष च भेदनिर्देश इत्युभयथागिर्देश उपपद्यते “यो
वै प्राणः ता प्रज्ञाया वै प्रज्ञा स प्राणः” इति, “सह श्वेतावस्थिन्
शरीरे बसतः बहोत्कामतः” इति । ब्रह्मपरियहे तु किं कसात्
भिदेत् तसादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीयेयातां
न प्रम्भेति चेत्, नैतदेवं, उपासाचैविद्यात् । एवं उति चिविधमु-
पासनं प्रवच्छेत जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनम्भेति । न

बाहृ । जीवमुख्येति । अभेदनिर्देशमाह ॥ यो वा इति । भेदमाह ॥
वहेति । बरि जीवमुख्यप्राणयोर्जिङ्गानुपास्यत्वं तर्हि प्रस्तुतोऽपि शिङ्गा-
नामुक्त्वादुपासनं स्यात्, न चेष्टापयति । उपक्रमादिना निक्षितैवाक्ष-
वामङ्गुप्रसङ्ग इत्याह । नैतदेवमित्यादिना । न च स्वतन्त्रपदार्थभेदादा-
म्भेदः किं न स्यादिति वाच्यं, जीवमुख्यप्राणयोरत्ततिङ्गानां ब्रह्मवि-
नेनुं इत्यतया स्यातन्त्र्यासिङ्गेः, अपदार्थस्य एव बहाकार्यश्चैवत्वेन
प्रधानवाक्यार्थानुसारेण तत्त्विङ्गनयनस्येऽपितत्वाच । न हि प्रधानवा-

ैतदेकस्मिन् वाकोऽभुपगम्तुं युक्तं, उपकमोपसंहाराभ्यां हि काष्ठै-
कवाक्षलभवगम्यते । “माभेव विजानीहि” इत्युपकम्य “प्राणेऽस्मि
प्रज्ञात्मा तं मामाद्युरमृतमित्युपाख्य” इत्युक्ताऽम्ते “स एष प्राण
एव प्रज्ञात्माऽनन्दोऽजरोऽमृतः” इत्येकरूपावुपकमोपसंहारौ
दृश्यते । तचार्थेकत्वं युक्तमात्रयितुं । न च ब्रह्मसिङ्गमन्वपरत्वे परि-
षेतुं इकां दशानां भूतमात्राणां प्रज्ञामात्राणां ब्रह्मणेऽन्यचा-
र्यणानुपत्तेः । आश्रितत्वात्प्रायच्छ्रित्यापि ब्रह्मसिङ्गवज्ञात् प्राणमन्वस्य
ब्रह्मणि दृक्तेः । इहापि च हितमोपन्यासादिब्रह्मसिङ्गयोगाद्
ब्रह्मोपदेश एवायमिति गम्यते । यत् तु मुख्यप्राणसिङ्गं दर्शितं
“इदं भरीरं परिगृह्णोत्यापयति” इति तदस्त् प्राणव्यापारस्या-
पि परमात्मायत्तत्वात् परमात्मन्युपचरितुं इक्षत्वात्, “न प्राणेन
नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन, इतरेष तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपा-
यितौ” इति श्रुतेः । यदपि “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्”
इत्यादि जीवसिङ्गं दर्शितं, तदपि न ब्रह्मपञ्चं निवारयति, न हि
जीवो नामात्मनभिन्नो ब्रह्मणः “तत्त्वमस्मि” “अहं ब्रह्मास्मि” इत्या-
दि श्रुतिभ्यः । बुद्धाद्युपाधिकृतन्तु विशेषमाश्रित्य ब्रह्मैव सम् जीवः

क्षार्थब्रह्मसिङ्गमन्वया नेतुं शक्षं । न वा तदुचितमित्याह । न च
ब्रह्मजिङ्गमिति । सूचशेषं व्याघ्रते । आश्रितत्वाचेति । अन्यत्रातश्व
प्राण इत्यादौ दृक्तेराश्रितत्वादिहापि तस्य ब्रह्मसिङ्गस्य योगाद्
ब्रह्मपर एव प्राणशब्द इत्यर्थः । प्राणादिलिङ्गानि सर्वात्मके ब्रह्म-
ण्णायात्मेन नेतुं शक्यानीत्याह । यत्त्वित्यादिना । यस्मिन्नेतौ प्रेर्यत्वेन
स्थितौ तेनेतरेव ब्रह्मका सर्वे प्राणादिव्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थः । विशेषं
परिक्षेदाभिमानमित्यर्थः । वक्तारं विद्यादिवि न वक्तुर्द्येत्वमुच्यते तस्य

कर्ता भोक्ता चेत्युच्यते तस्योपाधिष्ठातविशेषपरित्यागेन ब्रह्मखरूपं प्रदर्शयितुं “न वाचं विजिज्ञासीत वकारं विद्यात्” इत्यादिना प्रत्यगात्माभिमुखीकरणार्थमुपदेशो न विरह्यते “यदाचाऽनभ्युहितं येन वागभ्युच्यते तदेव ब्रह्म लं विद्धि नेदं यदिदमुपासते” इत्यादि च श्रुत्यन्तरं वचनादिक्रियाव्याप्तस्यैवात्मनो ब्रह्मलं दर्शवति । यत् पुनरेतदुक्तं “सर्वस्तावस्मिन् शरीरे वसनः सहेतकामतः” इति प्राणप्रज्ञात्मनोर्भेददर्शनं ब्रह्मवादिनो नोपपश्यत इति । नैव होषः । ज्ञानक्रियाशक्तिद्याश्रययोर्बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्भेदनिर्देशेषपपत्तेः । उपाधिदयोपहितस्तु प्रत्यगात्मनः खरूपेषाभेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्मेत्येकोकरणमविद्युतः । अथवा नोपासाचैविद्यादाश्रितलादिइत्यत्यागादित्यस्याभ्यमन्वयार्थः । न ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणस्त्रिङ्गं विरह्यते । कथं । उपासाचैविद्यात् । चिविधमिह ब्रह्मोपासनं विवक्षितं प्राणधर्मेण प्रज्ञाधर्मेण खरूपेण च । तत्र “आयुरस्तमित्युपाख्यायः प्राणः” इति “इदं शरीरं परिशृण्योत्यापयति” “तस्मादेतदेवोक्त्यमुपासीत”

नोक्तसिद्धत्वात्, किन्तु तस्य ब्रह्मलं बोध्यते तद्वाधाभिमुख्याय जिङ्गादय इत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह । यदाचेति । येन चैतन्येन वागभ्युच्यते स कार्याभिमुख्येन प्रेर्यते तदेव वागादेवगम्यं ब्रह्मेत्यर्थः । तस्यम्यदवाच्ययोः खरूपतेरभेदस्ताभासुपश्यात्मस्तुपाभेदेकलं निर्दिश्यत इत्याह । नैव दोष इति । खमतेन स्त्रं वाख्याय दत्तिश्चन्मतेन व्याचष्टे । अथवेति । उपासनाचित्वप्रसङ्गादिति पूर्वमुक्तं । अत्र चिप्रकारकस्येकब्रह्मविशेषकस्यैकस्योपासनस्य विवक्षितलादित्यर्थः । अतो न वाक्यभेद इति भावः । देहे चेष्टामक्षज्ञोवनहेतुत्वं प्राणस्यायुहं देहापेक्षया तस्यानुक्तेरवस्थाना-

इति च प्राणधर्मः । अथ “यथासै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतानि इकीभवन्ति तत् वास्यास्यामः” इत्युपक्रम्य “वागेवास्या एकमङ्गमदृढ़इत् तस्यै जाम च परस्यात् प्रतिविहिता भूतमात्रा प्रज्ञया वाचं वमादृष्ट्या वाचा सर्वाणि नामान्वाप्नोति” इत्यादि प्रज्ञाधर्मः । “ता वा एता इतैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतं अद्विभूतमात्रा न सुः न प्रज्ञामात्राः सुः *वदा प्रज्ञामात्रा न सुः न भूतमात्राः सुः न छान्व्यतरतो रूपं किञ्चन मिशेत् नो वा एतमाद्यतत्त्वम्

दृष्टतत्त्वमुख्यापयतीत्युक्त्यत्त्वमिति प्राक्षधर्मः । जीवधर्मानाह । अथेति । बुद्धिप्राप्योः स इत्थित्युक्त्यात्युक्त्यात्यन्तरमित्यर्थः । अथ प्रज्ञापदेन सा भासा जीवात्त्वा बुद्धिरुच्यते । तस्याः समन्वीनि इत्यानि सर्वाणि भूतानि यथेत्कं भवत्यधिष्ठानचिदात्मना तथा व्यक्ष्यास्याम इत्युपक्रम्योक्तं वागेवेत्यादि चक्षुरेवास्या एकमङ्गमदृढ़इत्यित्वादिपर्यावाणां संक्षिप्तार्थं उच्यते । उत्प्रग्राया असत्क्षयायाः साभासु बुद्धेन्नामप्रपञ्चविषयित्वमर्जश्वरीर्मिति मित्यित्वाविषयित्वात्मं पूर्वं श्रद्धोरमित्यित्वसाध्यं । तत्र कर्मेन्द्रियेषु वागेवास्याः प्रज्ञाया एकमङ्गं देहाऽमदृढ़इत् पूरवामास, वागिन्द्रियदारा नामप्रपञ्चविषयित्वं बुद्धिर्भवत् इत्यर्थः । चतुर्थो षष्ठ्यर्थः । तस्याः पुनर्वाम किं चक्षुरादिना प्रतिविहिता ज्ञापिता भूतमात्रा रूपाद्यर्थं-रूपापरक्षादपरार्जे कारणं भवति ज्ञानकरवादाराऽर्थप्रपञ्चविषयित्वं बुद्धिः प्राप्नेतोत्तर्यः । एवं बुद्धेः सर्वार्थदृष्ट्यमुपपाद्य तद्विष्टचित्-प्रतिविवदारा साद्विषये इत्युत्त्वाध्यासमाह । प्रज्ञयेति । बुद्धिदारा चिदात्मा वाचमित्तियं समारूप्य तस्याः प्रेषको भूला वाचा करवेन सर्वाणि नामानि वक्ष्यत्वेनाप्नोति, चक्षुवा सर्वाणि रूपाणि पश्यतीत्येवं इष्टा भवतीत्यर्थः । तथाच सर्वज्ञसूत्रं चिदात्मनि इत्युत्त्वाध्यासनिमित्वस्य बुद्धेर्धर्मं इत्युक्तं भवति सर्वाधारत्वानन्दत्वादिवद्वज्ञाधर्मं इत्वाह । ता वा इति । दशत्वं व्याख्यातं प्रज्ञा इत्यित्याः ता

* अद्विइति सु० ।

ना तस्या रथस्तारेषु नेमिरपिता वाभावरा चर्पिता एवमेवैतां
भूतमात्रा प्रज्ञामात्रास्तर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽपिताः य एव
प्राह एव प्रज्ञात्मा” इत्यादि ब्रह्मधर्माः। तस्मात् ग्रन्थं एवैतदु-
पाधिदयधर्मेण सधर्मेण चैकमुपासनं चिविधं विवचितं। अन्य-
चापि अनोन्यः प्राणवरीर इत्यादावुपाधिधर्मेण ब्रह्म उपा-
सनमात्रितं, एहापि तद्युत्ते वाक्यस्तोपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थ-
वाक्यग्रात् प्राणप्रज्ञाब्रह्मस्तिष्ठावग्रमात्। तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेत-

अभिज्ञव याद्यभूतमात्रा वर्त्तते प्रज्ञामात्रा इत्त्रियाति याद्यं भूत-
मात्रमधिकात्य वर्त्तते इति याद्ययाइकयोर्मिथःसापेक्षत्वमुक्तं सा-
ध्यति। यदिति। तदेव सुट्टयति। न इति। याद्येष्य याद्यस्तर्हं न
सिद्धति किञ्चु याइकेष्य। एवं याइकमपि याद्यमवपेक्ष्य न सिद्धति,
तस्मात् सापेक्षत्वादेतद् याद्ययाइकदयं वक्तुतो न भिन्नं किञ्चु चिदा-
त्मवारेऽपितमित्वाइ। नो इति। तद्यथेत्यादि इत्याख्यानं। सूत्रार्थ-
मूपसंहरति। तस्मादिति। अन्यधर्मेणान्यस्तोपासनं कथमित्याश्रज्ञाय
चिदत्वादित्याइ। अन्यचापीति। उपाधिधर्माविः। अन्यधर्मेणासन-
मित्यसहृद्वा वाच्या, तथाहि न तावदाश्याद्यनेकगुणविशिष्टप्राप्तक्रय-
वत्, उपासनात्यविशिष्टस्य ब्रह्मयो विधिः सम्भवति सिद्धस्य वि-
श्वर्हत्वात्, नापि ब्रह्माणुवादेनोपासनात्यविधिः वाच्यमेदात्, न च
वाक्यस्तर्मविशिष्टमेकमुपासनं विद्योवत् इति वाच्यं, ताद्ब्रह्मविधि-
वाक्यस्ताचाववक्षात्, न च त मायुरम्बविश्वुपाख्येति, अच मामिलि
शीवेनाद्युरिति प्राणेनामृतमिति ब्रह्मवा सखधर्मभवता विशिष्टो-
पासनाविधिरिति वाच्यं, सर्वेषां धर्मोऽसामवक्षाद् ब्रह्माश्रुतेष्य।
प्राणो वा अमृतमिति प्राणस्यैवाद्यतत्त्वतुतः। अच उपासनाविधिजुष्टे न
ब्रह्माद् विद्यात्, शब्देवोक्त्वमुशासीत् स म आत्मेति विद्यादिति जी-
वप्राप्तव्रतस्तोपासवविधयः, अच्ये गुणविधय इति शोकवैक्षवाच्यत्वं
वाच्यं तस्माद्ब्रह्ममुपक्रमादिनैकवाक्यतानिर्बन्धात्। तस्माद् चेयं प्रत्यक्-
वाच्यं तस्माद्ब्रह्ममुपसंहरति॥ तस्मादिति। इति श्रीमत्परम-

दिति विद्धुं ॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये ब्रह्मभगवत्-
पूर्वपादकृतौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

नमः परमात्मने । प्रथमे पादे जग्यायस्य चत इत्याका-
मादेः समस्तस्य जगतो जग्यादिकारणं ब्रह्मोत्पुरुः । तस्य समस्त-
जगत्कारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्वं नित्यत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वात्मकत्व-
मित्येवंजातीयको धर्म उक्त एव भवति । अर्थात्तरप्रसिद्धानां
केषाच्छिद्धानां ब्रह्मविषयले हेतुप्रतिपादनेन कानिचिद्दा-
क्यानि यन्दिग्मानानि ब्रह्मपरतया निर्षीतानि । पुनरप्य-
न्यानि वाक्यानि अस्यष्टब्रह्माच्छिद्धानि यन्दिग्मके किं परं ब्रह्म
प्रतिपादयन्ति, आहेच्छिदर्थात्तरं किञ्चिदिति । तत्त्विषयाद
दितीयदत्तीयै पादावारभ्येते ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

इत्यमाध्यायते । “सर्वे खल्पिदं ब्रह्म तत्त्वानिति आत्म
उपासीत । अथ सखु क्रतुमयः पुरुषो व्यथाक्रतुरस्मिन् लोके

हंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत् पादकृतौ श्रीमच्छारीर-
कमीमांसाच्छायायां भाष्यरत्नप्रभाष्यां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

नमः परमात्मने ।

श्रीदामं सिङ्गमतारं गुह्याश्विनमन्तरं ।

अकर्त्यामिनमच्चेयं वैश्वावरमहं भजे ।

पूर्वपादेनोत्तरपादयोः सङ्गतिं वक्तुं दृतमनुबद्धति । प्रथम इति ।
जगत्कारणोत्तराय व्यापित्वादिकमर्थात् सिङ्गं । तदुपजीवोत्तरं पादद्वयं
प्रवर्तत इति हेतुहेतुमझावः सङ्गतिः । कथं पादभेद इत्याश्वस्य पादानां
प्रमेवभेदमाह । अर्थात्तरेति । आकाशादिशब्दानां स्यस्तत्त्वाच्छिद्धे-

पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स करुं कुर्वीत मनोमयः
प्राणश्चरीरः” इत्यादि । तच मन्मयः । किमिह मनोमयत्वा-
दिभिर्धर्मैः आरीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिष्टते, आहोस्ति॒ परं
ब्रह्मेति । किं तावत् प्राप्न आरीर इति । कुतः । तस्य हि
कार्यकरणाधिपतेः प्रसिद्धो मन आदिभिः समन्वये न तु परस्य
ब्रह्मः “अप्राप्यो ज्ञानाः शुभः” इत्यादिअतिभ्यः । ननु
“सर्वं खलिदं ब्रह्म” इति स्त्रब्देनैव ब्रह्मोपासनं कथमिह आ-
रीर आत्मोपास्य इत्याब्द्यते । नैव होषः । नेदं वाक्यं ब्रह्मो-
पासनाविधिपरं । किं तर्हि । श्रमविधिपरं । यत् कारणं सर्वं
खलिदं ब्रह्म तज्ज्ञानिति ज्ञान उपासीतेत्याह । एतदुक्तं भ-
वति । यस्यात् सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव तज्ज्ञानत्त्वात्तद-
गताच । न च सर्वस्यैकात्मत्वे रागाद्यः सम्बवन्ति, तस्याच्छान्त-
उपासीतेति । न च श्रमविधिपरत्वे सत्यनेन वाक्येन ब्रह्मोपासनं
मिष्टनुं शक्यते, उपासननुं सकरुं कुर्वीतेत्यनेन विधीयते ।

स्विं समन्वयो इर्षितः । अस्य उत्तराणि लिङ्गवाक्समन्वयः पादहये
वक्षते । प्रयेषोपास्यु चेयत्रभेदात् पादयोरवान्तरभेद इति भावः ।
हाम्बेद्यमुद्दाहरति । इदमिति । तत्पात्रायत इति तत्त्वं, तस्मिन्
शीघ्रत इति तत्त्वं, तस्मिन्निति चेदृत इति तदनन्त तत्प्रत्यक्षता-
वक्षदद्यते, तत्पात्रान् कर्मधारयेऽस्मिन् ग्राह्यपार्थिवन्यादेन मध्य-
पदस्य तत्प्रदस्य जोपः, तत्पात्रान्निति वाचे हाम्बेद्योऽवयवजोपः, इति-
इव्वे हेतौ । सर्वमिदं जगद्गुणैव ताद्वर्त्तत्वादित्वर्थः । ब्रह्मक्षिभिरामि-
भेदाभावात्पात्रान्तो रागादिरहितो भवेदिति गुणविधिः । स क्रतुमपा-
उवं कुर्वति विहितोपासनस्योपासीतेत्वगुवादात् पक्षमात् अथेति ।
क्रतुमवः सङ्कल्पविकार इत्वर्थः । पूरुषस्य ध्यानविकारत्वं स्फटयति । यथे-

क्रतुःसङ्करयो धारनित्यर्थः। तस्य च विषयलेन श्रूयते “मनोम-
वः प्रावश्वरीरः” इति जीवलिङ्गं। अतो ब्रूमो जीवविषयमेतदु-
पादनमिति “सर्वकर्ता सर्वकामः” इत्याच्यपि श्रूयमाणं पर्यायेष
जीवविषयमुपपक्षते। “एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽशीवान् ग्रीहेष्वा
चवाहा” इति च इदवायतनलभौवस्त्रं चारायमाचस्य जीव-
स्त्रावकस्यते नापरिच्छिक्ष्यते ब्रह्मणः। ननु “ज्ञायाग् पृथिव्याः”
इत्याच्यपि न परिच्छिक्षेऽवकस्यते, इति, अत्र ब्रूमः, न तावदशीवस्त्रं
ज्ञायस्त्रच्छेभयमेकस्मिन् समाश्रियितुं भक्तं विरोधात्, अन्यतरा-
अवणे च प्रथमश्रुतलादशीयस्त्रं युक्तमाश्रियितुं। ज्ञायस्त्रनु ब्रह्म-
भावापेच्छया भविष्यति। निश्चिते च जीवविषयले यदस्त्रे ब्रह्मसं-
कीर्तनमेतद् ब्रह्मेति तदपि प्रकृतपरामर्जीर्थलाज्जीवविषयमेव।
तस्मामनोमयलादिभिर्धर्मैर्जीवं उपास्य इत्येवं प्राप्ने ब्रूमः, परमेव
ब्रह्मेह मनोमयलादिभिर्धर्मैर्जीवास्यं। कुतः । सर्वं ग्रसिद्धोपदे-
शात्। यत् सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धं ब्रह्मब्रह्मस्त्रालभगं अगत्कार-

ति ॥ इह यज्ञावति मृत्वा ध्यानमहित्वा तद्येष्वरुपेण जायत इत्यर्थः ॥
क्रतुभयः सङ्कल्पप्रभाव इति वाऽर्थः। क्रतोर्बिवयमाह ॥ मन इति ॥
ब्रह्मेभुषक्रमान्मनोमयं प्रावश्वरीरं भारूपं लक्षसङ्क्ष्यमन्तर्हृदये श्वेष-
मित्यर्थः । पूर्वं ब्रह्मचिङ्गैरब्रह्मचिङ्गवाधउक्तः, न तद्येहोपक्रमे ब्रह्मयो
किङ्गमस्ति, किंतु प्रकरणं । तच शान्तिगुणविधानार्थमन्वयासिङ्गं ।
अस्ते जीवलिङ्गं बद्धोव इति प्रत्युदाहरयेन पूर्वप्रकाशति । शारीर
इत्यादिना । श्रुतिमाशङ्कान्वयासिङ्गा परिहरति । नैव दोष इति ॥
श्रमविधिपरत्वे इतुमाह ॥ यद् कारणमिति ॥ यत एवमाह तस्मा-
त्क्रमविधिपरमित्यर्थः । अत्रेदंशब्दः प्रकृतब्रह्मपरामर्जीर्थः, न तु क्रमत्
परामर्जीर्थः, अग्निश्चेष्वये प्रयोजनाभावात् । अत्र प्रयोजनाभावेतुपि

एमिह च सर्वं स्वस्मिदं ब्रह्मेति वाक्योपक्रमे अतुं तदेव मनो-
मयलादिधर्म्यविशिष्टमुपदिष्टत इति युक्तं । एवम् प्रहृतज्ञाना-
प्रकृतप्रक्रिये न भविष्यतः । ननु वाक्योपक्रमे इमविधिविवक्षया
ब्रह्म निर्दिष्टं न स्वविवक्षया, इत्युक्तं । अचोच्यते । यद्यपि इमवि-
धिविवक्षया ज्ञाना निर्दिष्टं तथापि मनोमयलादिष्टमानेषु
तदेव स्वस्मितं भवति । जीवस्तु न स्वस्मितो न च स्वव्यवहे-
पात् इति वैष्णव्यम् ॥

यत्र प्रयोजनं तत्र भवत्येव जगद्विशेषज्ञं यथात्मैवेदं सर्वं । अत्र वाधायां
कामानाधिकरणदार्थार्थं विशेषज्ञमावश्यकं तदाकरणं ज्ञेयब्रह्मविष-
यतात् । अत्र तूपासनायां वाधायावश्यकत्वाद् विषयाभेदेन ब्रह्मज्ञ
उपास्यत्वात् । न च इमेवि । इमध्यानयोर्बिंधौ वाक्यभेदापत्तेऽदिव्यर्थः ।
जन्मपरम्परया जीवसायापि सर्वकर्मलादिसम्बवमाह । सर्वकर्मेति ।
सर्वाङ्गि कर्माङ्गि वस्तु सर्वे कामा भैरव्या वस्तु सर्वगन्धः सर्वरक्ष
इकादि शब्दार्थः । आरायमात्रस्येति ॥ नेत्रपोक्षणाकायपरिमात्र-
स्येवर्थः ॥ सर्वत्र प्रसिद्धब्रह्म एवाचेपास्यतोपदेशान्न जीव उपास्य
इति सूचार्थमाह । सर्वत्रेति ॥ यत्र पञ्चं नोच्यते तत्र यूर्बीत्तर-
पक्षसिद्धिः पक्षमिति मन्त्रयं । यद्यपि निराकाङ्क्षं ब्रह्म तथापि मनः-
प्रसुरमुपाधिरस्य प्राप्तः इत्यैरमस्येति दृक्षार्थावबोधक वाक्यान्तर्गत
सर्वनाम्न इत्यर्थः । समासान्तर्गतसर्वगाम्नः सन्निहितविशेषाकाङ्क्षत्वाद्
ब्रह्म सम्बद्धये । “स्थोनन्ते सदनं करोन्ति” इति संखारार्थसदनस्य
निराकाङ्क्षायापि वस्त्रिन् सोदेतिसाकाङ्क्षतच्छब्देन परामर्शदर्शनादि-
त्वाह । अचोच्यत इति ॥ स्थोनं पाञ्चं ते पुरोडाशस्येति शुद्धर्थः । जी-
वेऽपि विज्ञात् सन्निहित इत्यत ज्ञाह ॥ जीवस्त्रिति ॥ इदं विज्ञाद्यं
ज्ञेयविज्ञादं जीवं न सन्निधायत्वा । दुःखिन् उपास्ययोग्यतात् फला-
भावात्, असो विश्वजिज्ञायेन सर्वाभिलिखितमानन्दरूपं ब्रह्मैवोपास-
नविवादुवन्धोवि भावः, किञ्च ब्रह्मपदमुला जिज्ञवाध इत्वाह ॥ व
चेति । अन्वयराकाङ्क्षानुग्रहीतं यज्ञवत् प्रकरणं विष्णुलक्ष्माद्बीव-

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वक्तुमिष्टा विवक्षिताः। यद्यथैपौरुषेये वेदे वक्तुरभावान्वेच्छार्थः
संभवति तथाप्युपादानेन फलेनोपचर्यते। सोके हि यस्तद्ब्रह्म-
भिहितमुपादेयं भवति तद्विवक्षितमिल्युच्यते, यदगुपादेयं तद-
विवक्षितमिति, तददेदेयुपादेयत्वेनाभिहितं विवक्षितं भवतीत-
रदविवक्षितं। उपादानानुपादाने तु वेदवाक्ये तात्पर्यातात्-
पर्याभासमवगम्यते। तदिह ये विवक्षिता गुणा उपासनायामु-
पादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्यसङ्ख्यप्रभृतयः ते परमिन् ब्रह्माण्युपप-
द्यन्ते। सत्यसङ्ख्यत्वं हि स्मृष्टिसंहारेवप्रतिबन्धक्तिवात्
परमात्मनोऽवकल्पते। परमात्मगुणत्वेन च य “आत्माऽपहत-
पास्मा” इत्यच “सत्यकामः सत्यसङ्ख्यः” इति श्रुतं “आकाशा-
त्मा” इत्यादिनाऽकाशवदात्मास्येत्यर्थः। सर्वगतत्वादिभिर्धर्मैः
संभवत्याकाशेन साम्यं ब्रह्मणः। “ज्ञायान् पृथिव्याः” इत्यादि-
ना चैतदेव दर्शयति। यदप्याकाश आत्माऽस्य इति व्याख्यायते
तदपि संभवति सर्वजगत्कारणस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण आका-
शात्मत्वमत एव सर्वकर्मत्यादि। एवमिहोपास्यतया विव-
क्षिता गुणा ब्रह्माण्युपपद्यन्ते। यत्तूकं “मनोमथः प्राणश्चरीरः”

इति समुदायार्थः। बहुनो विवक्षायाः पञ्चमुपादानं खीकारः स च
प्रकृतेषु गुणेभ्यस्तीति विवक्षोपचार इत्याह। तथाप्युपादानेनेति। नन्दिदं
ग्राह्यमिदं त्वाज्यमितिधीर्विवक्षाधीना वेदे कुतः स्थादित्वत आह।
उपादानानुपादाने त्विति। तात्पर्यं नाम फलवद्यप्रतीत्वगुकूकात्मं शब्द-
धर्मः। उपक्रमादिना तस्य ज्ञानात्मयोरवगम इत्यर्थः। तदिहेति। तत्

इति जीवस्तिष्ठां न तद्वद्वायुपपद्यत इति, तदपि ब्रह्मायुपपद्यत इति ब्रूमः । सर्वात्मलाद्विं ब्रह्मणो जीवस्त्वीनि मनोमयलादीनि ब्रह्मस्त्वीनि भवन्ति । तथाच ब्रह्मविषये श्रुतिस्मृती भवतः “त्वं स्त्री लं पुमानसि त्वं कुमार उत्तरा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वस्त्रसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः” इति । “सर्वतः पाणिपादन्तत् सर्वतोऽच्चि निरोमुखः । सर्वतः श्रुतिमङ्गोके सर्वमावृत्य तिष्ठति” इति च । “अप्राणो आमनाः शुभ्रः” इति च श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया । दद्यन्तु मनोमयः प्राणश्चारीर इति सगुणब्रह्मविषयेति विशेषः । अतो विवचितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मेषोपाख्यतेनोपदिष्टमिति गम्यते ।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

पूर्वेण स्फुरेण ब्रह्मणि विवचितानां गुणानामुपपत्तिरक्ता, अनेन शारीरे तेषामनुपपत्तिरक्त्यते । तु शब्दोऽवधारणार्थः । ब्रह्मैवोक्तेन न्यायेन मनोमयत्वादिगुणं, न तु शारीरो जीवो

तस्मात् तात् पर्यवस्थादिवर्थः । सर्वात्मते प्रमाणमाह ॥ तथाचेति ॥ जीर्णः स्वविरो यो दण्डेन वस्त्रति गच्छति सोऽपि त्वमेव यो जातो वाकः स त्वमेव सर्वतः सर्वास्तु दिक्षु श्रुतयः श्रोत्राण्यस्येति सर्वतः श्रुतिमत् सर्वजन्मनां प्रसिद्धाः पाण्डादयस्त्रस्येति सर्वात्मतेऽक्षिः । ननु जीवधर्माच्चेद्वस्त्रियो योज्यन्ते तर्हि ब्रह्मधर्मा एव जोवे किमिति न योज्यन्ते । तत्राह ॥ अनुपत्तेदिति । स्फुरं व्याच्यु ॥ पूर्वेणेति । सर्वात्मत्वादिवक्तव्यक्त्यायः । कल्पितस्य धर्मां अधिष्ठाने सम्बन्धन्ते, न अधिष्ठानधर्माः कल्पित इति भावः, अधिष्ठानशानकाले कल्पितधर्माभावात् । वागेव वाकः सोऽखालोति वाको । नवाकी अवाकी अग्निन्द्रिय इत्वर्थः । कुञ्चाप्यादरः कामोऽस्य नाल्लोत्तनादरः नित्यदृष्ट इत्वर्थः । व्यायस्वाद्यनुपपत्तौ शारीर

मनोमयत्वादिगुणः, यत्कारणं सत्यसङ्कल्पं आकाशात्माऽवाक्यानादरो ज्ञायान् पृथिव्या इति चैवज्ञातीयका गुणा न आरीरे आज्ञासेमोपपद्यमे । आरीर इति अरीरे भव इत्यर्थः । अन्वीश्वरोऽपि अरीरे भवति । उत्थं अरीरे भवति न तु अरीर एव भवति । ज्ञायान् पृथिव्या ज्ञायानमरिचादाकाशवत् सर्वगतस्य नित्य इति च ज्ञापित्वा बणात् । जीवसु अरीर एव भवति । तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्वच वृत्त्यभावात् ।

कर्म्मकर्त्तव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतच न आरीरो मनोमयत्वादिगुणः, यस्मात् कर्म्मकर्त्तव्यपदेशो भवति “एतमितः प्रेत्याभिसंभविताऽस्मि” इति । एतमिति प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणमुपास्य मात्मानं कर्म्मत्वेन प्राप्यत्वेन अपदिशति । अभिसंभवितास्मीति आरीरमुपासकं कर्त्तव्येन प्रापकत्वेन । अभिसंभवितास्मीति प्राप्नोऽस्मीत्यर्थः । न च सत्यां गतावेकस्य कर्म्मकर्त्तव्यपदेशो युक्तः, तथोपास्योपासकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एव, तस्मादपि न आरीरो मनोमयत्वादिविविष्टः ।

इति परिच्छेदो हेतुः सूत्रोक्तः । स तु जीवस्यैव नेत्रहस्येत्वाह । सत्त्वमित्वादिना । प्राप्यत्वेन अपदिशतीति सम्बन्धः । कर्म्मकर्त्तव्यपदेशपदस्यार्थान्तरभावाह । तथोपास्येति । एकार्थत्वं प्रकरणस्य समानत्वं । अन्तरात्मग्रिति विभक्ति जोपश्चान्दसः शब्दयोर्विशेषो विभक्तिभेदः । तस्मात्तदर्थवोभेद इति सूत्रार्थः । सूत्रौ हृदिक्षास्य जीवाङ्गेदोक्तोरचापि हृदिक्षो मनोमय ईश्वर इत्याह । सूत्रेषेति । भृतानि जीवान् यज्ञं इतीर्ण । अथ सूत्रज्ञता सत्यभेद उक्त इति भान्तिनिरासापेक्षेष्वधिक-

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इतच्च शारीरादन्यो मनोमयलादिगुणः, यस्माच्छब्दविशेषो
भवति, समानप्रकरणे श्रुत्यन्तरे “यथा ब्रीहिर्व्या च वो वा श्वामा-
को वा श्वामाकतणुसो वै मयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्यमन्तः”
इति शारीरस्यात्मनोऽन्यः शब्दोऽभिधायकः सप्तम्यमन्तरात्मन-
त्मविति । तस्मादिविश्वात्मनोऽभिधायकः प्रथमान्तः पुरुषशब्दो मनोमय-
लादिविश्वात्मनोऽभिधायकः, तस्मात्तद्योर्भेदोऽधिगम्यते ॥

सूतेश्च ॥ ६ ॥

सूतिच्च शारीरपरमात्मनोर्भेदं दर्शयति “ईश्वरः सर्वभू-
तानां इहेश्च उर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्राहृष्टानि
मायथा” इत्याच्च । अचाह । कः पुगरयं शारीरो नाम परमा-
त्मनोऽन्यो यः प्रतिषिद्धते, अनुपपत्तेशु न शारीर इत्यादिना ।
श्रुतिच्च “नान्योऽतोऽस्मि इष्टा नान्योऽतोऽस्मि श्रोता” इत्येवज्ञा-
तीयका परमात्मनोऽन्यमात्मनं वारयति । तथा सूतिरपि “क्षे-
चञ्चश्चापि मां विद्धि सर्वचेतेषु भारत” इत्येवज्ञातीयकेति ।
अचेच्यते । सत्यमेवैतत् पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यापाधिभिः
परिच्छिद्यमानो वास्त्रैः शारीर इत्युपर्यन्ते । यथा घटकरका-
शुपाधिवशादपरिच्छिद्यमपि नभः परिच्छिद्यवद्वभासते तदत् ।
तदपेच्या च कर्मलकर्हत्वादिभेदव्यवहारो न विद्यन्ते प्राक्

इत्येनिरक्षमपि चोद्यमुद्भाव्य निरस्यति । अचाहेत्वादिना । लदुक्तरीत्वा
वक्षुत् इत्यत्तमेव भेदक्षु कस्यितः, सूत्रेष्वनूयत् इत्वाह । सत्त्वमिति । अर्भ-

‘तत्मसि’ इत्यात्मैकलोपदेश्यहणात् । यहीते तात्मैकत्वव्यव-
साधादिसर्वव्यवहारपरिसमाप्तिरेव स्थात् ॥

अर्भकौकस्वात्तद्वापदेशाच्च नेति चेन्न निचायत्वादेव
व्योमवच्च ॥७॥

अर्भकमत्यमोक्तो नीडं एष मे आत्मान्तर्हदयमिति परि-
च्छन्नायतनत्वात् । स्वशब्देन चाणीयान् ग्रीहेष्वा यवादेत्य-
षीयस्वव्यपदेश्यात्, भारीर एवारायमात्रो जीव इहोपदिश्यते
न सर्वगतः परमात्मेति यदुक्तं तत्परिहर्त्तर्यं, अत्रोच्यते ।
नायं दोषः । न तावत् परिच्छन्नदेश्यस्य सर्वगतत्वव्यपदेशः
कथमयुपपश्यते, सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमानत्वात् परि-
च्छन्नदेश्यव्यपदेशेऽपि कथाच्छिदपेक्षया संभवति, यथा समस्तव-
सुधाधिपतिरपि हि सम्बयोधाधिपतिरिति व्यपदिश्यते । कथा
पुनरपेक्षया सर्वगतः स्वस्त्रीश्वरोऽर्भकौकाच्छणीयांस्य व्यपदि-
श्यत इति । निचायत्वादेवमिति ब्रूमः । स एवमणीयस्वादि-
गुणगणोपेत ईश्वरस्त्राच्च इदयपुण्डरीके निचायो इष्टव्य उप-
दिश्यते, यथा शालयामे हरिस्तत्रास्य बुद्धिविज्ञानं याहकं ।

कमोको यस्य सोऽर्भकौकाः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादार्थिकमत्यत्वं अखीया-
नित्यस्त्वं वाचकशब्देनापि अनुमित्याह ॥ स्वशब्देनेति । नायं दोष इत्युक्तं
विष्णवोति । न तावदिति ॥ कथमपि ब्रह्मभावापेक्षयाऽपीत्यर्थः । परिच्छेद-
त्वागं विना ब्रह्मत्वासम्भवात् तत्त्वागे च ब्रह्मण एवोपास्यत्वमायातीति
भावः । विभेःपरिच्छेदोक्तौ दृष्टान्तमाह ॥ यथा समस्तेति । सर्वेश्वर-
स्यायोध्यायां स्थित्यपेक्षापरिच्छेदोक्तिवदस्त्वद्विधि ध्येयत्वेन तथोक्तिरि-
त्यर्थः । न गु किमिति हृदयमेव प्रायेषोच्यते तत्त्वाह ॥ तत्रेति ॥ हृदये
परमात्मनो बुद्धिविज्ञानं इहिका भवति । अत ईश्वराभिष्ठक्तिस्यानत्वा-

सर्वगतोऽपीश्वरस्त्रियोपाख्यमानः प्रसीदति । योमवचैतद् इष्टव्यं । यथा सर्वगतमपि एह योम स्त्रियोपाख्याद्यपेच्याऽर्भकौकोऽणी-यस्य व्यपदिश्वते, एवं ब्रह्मापि । तदेवं निष्ठायत्वापेच्यं ब्रह्मणे ऽर्भकौकस्त्रियस्त्रिय न पारमार्थिकं । तत्र यदाशङ्क्षते इद-यायतनलाद् ब्रह्मणे इदयायतनानास्त्र प्रतिश्वरीरं भिन्नलाद् भिन्नायतनानास्त्र शुकादीनामनेकलसावयवलाऽनियत्वादिदोषदर्शनाद् ब्रह्मणे ऽपि तदत् प्रसङ्ग इति तदपि परिहतं भवति ।

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

योमवत् सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिइदयसम्बन्धाच्छिद्-पतया च शारीरेणाविशिष्टलात् सुखदुःखादिसंभोगोऽयविशिष्टः प्रसञ्चेत । एकत्वाच । न हि परस्मादात्मनोऽन्यः कस्त्रिदा-त्वा संसारी विश्वते “नान्योऽतोऽस्मि विज्ञाता” इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मात् परस्यैव संसारसम्भोगप्राप्तिरिति चेत् । न । वैशेष्यात् । न तावत् सर्वप्राणिइदयसम्बन्धाच्छारीरवद् ब्रह्मणः सम्भोगप्रसङ्गो

पदुक्तिरित्वर्थः । योमद्वाक्यासिना शङ्कालताऽपि काचित् छिन्नेत्वात् । तत्र यदाशङ्क्षते इत्यादिना ॥ भिन्नायतनत्वेऽपि योऽन्नः सबभेदाद्य-भावादिति भावः । ब्रह्मणो इदर्त्वे ऽनिष्टसंभोगपत्तेच्चर्त्वं एव इदर्द्युपाख्य इति शङ्क्षां आचक्षे । योमवदिति । ब्रह्म भेदकृत्यात् इदर्त्वे सति चेतनत्वाच्चीवभिन्नत्वाच जीववदित्युक्तं निरस्यति । न वैशेष्या-दिति । धर्माधर्मवस्त्रमुपाधिरित्वर्थः । अयमेव विशेषो वैशेष्यं स्वार्थं यत् प्रत्ययः विशेषस्यातिशयार्थो वा धर्मादेः स्वास्ये परत्वेतुत्वमति-शयः, तस्मादिति स्फूर्त्यार्थः । किञ्च विभवो वहव आत्मान इतिवादि-नामेकस्मिन् देहे सर्वात्मनां भोक्तृत्वप्रसङ्गः स्वकर्माचित एव देहे

वैद्वेष्यात् । विश्वेषो हि भवति आरीरपरमेश्वरघोरेकः कर्ता
भोगा धर्माधर्मवाधनः सुखदुःखादिमांज, एकस्त्रिपरीतोऽप-
हतपाश्चलादिगुणः । एतस्मादनयोर्विश्वेषादेकस्य भोगे नेतरस्य ।
यदि च सञ्चिधानमाचेण वसुष्टुक्तिमनाग्रित्यकार्यसम्बन्धोऽभ्युपग-
म्बेत आकाशादीनामपि दाहादिप्रशङ्खः । सर्वं गतानेकात्मवादि-
नामपि समावेतौ चोच्चपरिहारौ । यदप्येकत्वात् ब्रह्मण आत्मान्त-
राभावात् आरीरस्य भोगेन ब्रह्मद्वे भोगप्रशङ्ख इति अच वदामः
इदं तावद्वेवानां प्रियः प्रष्टव्यः कथमयं त्वया आत्मान्तराभावो-
ऽध्यवसित इति । तत्त्वमस्य ह ब्रह्मास्मि नान्योऽतोऽस्मि विज्ञातेत्या-
दि शास्त्रेभ्य इति चेत्, यथाद्वाल्लं तर्हि शास्त्रीयोऽर्थः प्रतिपत्तव्यो
न तत्त्वाद्वृजरथतीयं स्वभयं । शास्त्रस्य तत्त्वमसीत्यपहतपाश्चलादिवि-
शेषणं ब्रह्मारीरस्यात्मलेनोपदिष्टत् आरीरस्यैव तावदुपभोक्तृलं
वारयति । कुतः । तदुपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रशङ्खः । अथाग्नहीतं
आरीरस्य ब्रह्मणैकलं तदा मिथ्याज्ञाननिमित्तः आरीरस्योप-
भोगो न तेन परमार्थरूपस्य ब्रह्मणः संस्पर्शः । न हि शास्त्रैक्षस्य मस्ति-
नतादिभिर्योऽस्मि विकस्थमाने तत्त्वमस्तिनतादिविश्विष्टमेव पर-

भोद्ध इति परिहारस्य तु त्वं इति व वयं पर्वनुबोच्या इत्वाह ।
सर्वं गतेति । वस्तुतस्येषामेव भोगसाश्रव्यमित्यग्ये वक्ष्यते । ब्रह्मयो
जीवाभिष्ठत्वं सुखा निश्चित्त तेन भोक्तृत्वानुभावे उपबोक्त्वाविवाध-
माह । यथाशास्त्रमिति । अर्द्धं मुख्यमात्रं वरत्वा दृढावाः कामयते
नाप्नानोति सोऽयमर्द्वचरतीयन्वायः स चाच न युक्तः । न द्व्यभेद-
मस्त्रीकृताभोक्तृलं ब्रह्मं युक्तं युक्त्यैवाभेदसिद्ध्यर्थं भोक्तृवारज्ञादि-
त्वाह । शास्त्रस्वेति । वस्त्रेकलं मया सुखा न गृहोतं वेगोपजीव्यवाधः

मार्थो व्योम भवति । तदा ह “न वैश्वेष्यात्” इति । जैकल्प्ये^३ पि
ग्रारीरखोपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गो वैश्वेष्यात् । विशेषो हि
भवति मिथ्याज्ञानसम्बन्धज्ञानयोः । मिथ्याज्ञानकस्तित उपभो-
गः, सम्बन्धज्ञानदृष्टमेकतं । न च मिथ्याज्ञानकस्तितेनोपभोगेन
सम्बन्धज्ञानदृष्टं वसु संसृश्वते तस्मान्नोपभोगगन्वो^४ पि ज्ञाय
ईश्वरस्य कल्पयितुं ।

अन्ता चराचरयहणात् ॥८॥

कठवस्त्रीषु पवते “यस्य ब्रह्म च ब्रह्मोभे भवत शोदणः
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः” इति । अत्र कस्तिदोद-
नोपसेचनसूचितोऽन्ता प्रतीयते । तत्र किमग्निरन्ता स्वादुत
जीवोऽथवा परमात्मेति संशयः, विशेषानवधारणात्, तथा-
पाज्ञाग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् यन्ते प्रश्नोपन्यासोपस्थेः ।

स्वात् । किन्तु तदुक्त्या एहीतमित्याश्रम्य विम्बप्रतिविम्बयोः कस्तित-
भेदेन भोक्तृत्वाभोक्तृत्ववस्थोपपसेचनप्रयोजको हेतुरित्याह । अथ
एहीतमित्यादिना । कस्तितासङ्गित्वमधिष्ठानस्य वैश्वेष्यमित्यमित्यर्थे^५
पि स्वत्रं पातयति । तदा इति । ब्रह्मयो हार्दत्वे बाधकाभावाच्छा-
क्षिल्यविद्यावाच्यं ब्रह्माद्युपास्ये समन्वितमिति सिद्धं । अन्ता चराचर-
यहणात् । यस्य ब्रह्मचार्दिजगदोदणो मृत्युः सर्वप्राणिमारको^६ पि
यस्योपसेचनमोदनसंखारकदृष्टप्रायः सोऽन्ता यत्र शुद्धे चिन्माचेऽभेद-
कस्यनया बर्जते तस्मुद्भुजं ब्रह्म इत्या इत्यं ईश्वरस्याप्यधिष्ठानमूर्तं को वेद,
चिन्मुद्भाद्युपायं विना को^७ पि न ज्ञानातीत्वर्थः । संशयबोजमाह ॥
विशेषेति । स त्वमग्निं प्रवृहात्वमेः, येयं प्रेते विचिकित्सेति जीवस्य,
अन्यत्र धर्मादिति ब्रह्मवः प्रश्नः । लोकादिमग्निं तमुवाचेत्वमेः, इन्त
व इदं प्रवक्ष्यामीतीतरयोः प्रतिवचनमुपख्यत इत्यर्थः । पूर्वत्र ब्रह्मयो

किन्तावत् प्राप्तं, अग्निरक्षेति । कुतः । “अग्निरक्षादः” इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्यां । जीवो वाऽन्ता स्थात् “तयोरन्यः पिप्पलं खादन्ति” इति दर्शनात् । न परमात्मा “अनश्चन्नन्योऽभिचाकशीति” इति दर्शनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः, अन्ताच परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः । चराचरयहणात् । चराचरं हि स्वावरजङ्गमं मृत्युपसेचनमिहाद्यलेन प्रतीयते । तादृशस्य चायस्य न परमात्मनोऽन्यः कात्म्येनान्ता सम्भवति, परमात्मा तु विकारजातं संहरन् सर्वमन्तीत्युपद्यते । नन्मिह चराचरयहणं नोपस्थ्यते, तत् कथं सिद्धवच्चराचरयहणं हेतुलेनोपादीयते । नैष दोषः । मृत्युपसेचनलेन सर्वस्य प्राणिनिकायस्य प्रतीयमानलाद् ब्रह्मचर्योस्य प्राधान्यात् प्रदर्शनार्थत्वोपपत्तेः । यन्तु परमात्मनोऽपि नान्तुलं सम्भवति “अनश्चन्नन्योऽभिचाकशीति” इतिदर्शनादिति, अत्रोच्यते, कर्मफलभोगस्य प्रतिषेधकमेतदर्शनं तस्य सञ्चिहितलान् न विकारमंहारस्य प्रतिषेधकं, सर्ववेदान्तेषु स्थितिसंहारकारणलेन ब्रह्मणः प्रसिद्धलात्, तस्मात् परमात्मैवेदान्ता भवितुमर्हति ।

भोक्तृलं नास्तीत्युक्तं तदुपजीवं पूर्वपक्षयति । किं तावदिति । अग्निपक्षरक्षमतीतमित्यद्वेषाद् । जीवो वेति । पूर्वपक्षे जीवोपालिः सिङ्गान्ते निर्विशेषब्रह्माद्वात्मिति एतमेवः । योदनश्चन्द्रे भेग्यवाचीति पूर्वपक्षः, सिङ्गान्तलु ब्रह्मक्षेत्रशब्दैरपख्यापितकार्यमात्रे गौद्य ओहनशब्दः । गुणस्वाच मृत्युपसेचनपदेन सञ्चिधापितं प्रसिङ्गैइतनगतं विनाशस्यात् गौद्यते गौद्यशब्दस्य सञ्चिहितगुण्याहित्वात् । तथाच सर्वस्य विनाशलेन भागाङ्गिङ्गादीश्वरोऽत्तेनाद् । नैष दोष इति । तस्य सञ्चि-

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

इतस्य परमात्मैवेहात्मा भवितुमर्हति यत्कारणं प्रकरण-
मिदं परमात्मनः “न जायते म्रियते वा विपश्चित्” इत्यादि।
प्रष्टतयेषां न्यायं ‘क इत्या वेद यत्र सः’ इति च दुर्बिज्ञा-
नतं परमात्मलिङ्गं ।

गुह्या प्रविष्टावात्मानौ हि तदर्थनात् ॥ ११ ॥

कठवज्ञीस्वेव पथते

“स्तं पिबन्तो सुकृतस्य सोके गुह्यं प्रविष्टा परमे परार्द्धे ।
क्षायातपै ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्रयो चे च चिनाचिकेताः”॥

इति । तच संशयः । किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिष्टौ, उत
बीवपरमात्मानाविति । यदि बुद्धिजीवौ ततो बुद्धिप्रधानात्
कार्यकरणसंचाताद् विज्ञेणा जीवः प्रतिपादितो भवति, त-
दपीह प्रतिपादयितव्यं । “येऽपि प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्त्री-
येके जायमसीति चैके एतदिद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष

इत्यादिति पिप्पणं खादत्तीति भोगस्य पूर्वोक्तत्वादित्वर्थः । अत्तु वा-
ज्ञाननात्तरवाक्यस्यापि ज्ञेयात्मनि समन्वयमाह । गुह्यमिति । ऋतम-
वश्वम्भावि कर्मफलं पिबन्तो मुक्तानौ सुकृतस्य कर्मणो लोके कार्ये देहे
परस्य वस्त्रोऽर्जुं आगमर्हतीति परार्द्धं हृदयं परमं अङ्गं तस्मिन् या
मुह्या नभोरूपा बुद्धिरूपा वा तां प्रविश्य स्थितौ क्षायातपवत् मिथो-
विद्वा तौ च ब्रह्मविदः कर्मवश्व वदन्ति । चिनाचिकेतोऽमिच्छितो यैस्ते
चिनाचिकेताः तेऽपि वदनीत्वर्थः । नाचिकेतवाक्यानामत्राध्ययनं तदर्थ-
शानं तदनुष्ठानस्त्रेति चित्तं नोर्थं बुद्धिवच्छिन्नजीवस्य परमात्मनस्य प्रकृ-
तवत्तात् संशयमाह । तत्रेति ॥ पूर्वोक्तरपद्धयोः फलं स्वयमेवाह । यदो-
न्नादिग ॥ तदपि बीवस्य बुद्धिवैकल्याग्रमपीत्वर्थः । मनुष्ये प्रेते मृते सति
येवं विचिकित्सा संशयः परत्वोक्तभोक्त्वात्स्त्रीयेके नाशीत्वन्ये, अत-

वरसूतीयः” इति पृष्ठलात् । अथ जीवपरमात्मानौ, ततो जीवादिसच्चणः परमात्मा प्रतिपादितो भवति, तदपोह प्रतिपादयितव्यं । “अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रासात् छताकृतादन्यत्रभूतात्प्रभ्यात् यत्तत् पश्यसि तदद” इति पृष्ठलात् । अत्राह आचेत्प्रात्माव्याप्तेतौ पक्षौ न संभवतः । कसात् । स्वतपानं कर्मफलोपभोगः सुकृतस्य सेक इति लिङ्गात् । तत्त्वेतत्तस्य चेचञ्चस्य सम्भवति नाचेतनाया बुद्धेः । पिवन्नाविति च द्विवचनेन दयोः पानं दर्शयति श्रुतिः । अतो बुद्धिचेचञ्चपञ्चावग्न न सम्भवति । अत एव चेचञ्चपरमात्मपक्षोऽपि न सम्भवति चेतनेऽपि परमात्मनि स्वतपावासम्भवात् “अनश्वन्नयोऽभिचाकम्भीति” इति मन्त्रवर्णादिति । अत्रोच्यते । नैष दोषः । छन्दिषो गच्छन्तीत्येकेनापि छन्दिषा बङ्गार्णं छन्दिलोपचारदर्शनात्, एवमेकेनापि पिवता द्वौ पिवन्नावुच्येयातां । यद्वा जीवस्थावत् पिवति, ईश्वरस्तु पाययति पाययन्नपि पिवतीत्युच्यते । पाचयितर्यपि पक्षुलप्रसिद्धिदर्शनात् । बुद्धिचेचञ्चपरिग्रहेऽपि

स्वयोपदिष्टोऽहमेतदात्मतत्वं ज्ञानोयामित्वर्थः । तदपीति परमात्मस्वरूपमपीत्वर्थः । उभयोर्भेदकृत्यायेगेन संश्यमात्मिपति । अत्राहेति । छन्दिपदेन गन्तार इव पिवतपदेनाजहस्तकृत्याप्य प्रविश्वावुच्येते इत्याह । अत्रोच्यत इति । पानकर्त्तवाचिपदेन पानानुकूलौ वा जाय्यावित्वाह । यदेति । नियतपूर्वभाविक्षतिमन्त्ररूपमनुकूलत्वं कर्त्तवारयित्रोः साधारणं यः कारयति स करोत्वेवेति ज्ञायादिति भावः । अत्र प्रकृतिमुख्यार्थो प्रत्यये लक्ष्यमित्राऽल्पु छतिः प्रत्ययर्थो मुख्यः । प्रकृत्या तजहस्तकृत्यापायनं लक्ष्यमित्राऽङ्गः । पूर्वपक्षे पिवन्नाविति कर्त्तवाचिशब्दप्रत्ययेन बुद्धिजीवसाधारणं कारकत्वं लक्ष्य-

श्वर्वति करणे कर्त्त्वोपचारात्, एधांसि पञ्चमोति प्रयोगद-
र्भनात् । न चाचात्माधिकारेऽन्यौ कौचिद् दाष्टतं पिवन्तौ सम-
वतः, तस्मादुद्धिकीवै स्वातां जीवपरमात्मानौ वेति संश्यः ।
किं तावल्लासं बुद्धिचेचज्ञाविति । कुतः । गुहां प्रविष्टाविति विशे-
षणात् । यदि भरीरं गुहा यदि वा इदयमुभयथापि बुद्धि-
चेचज्ञौ गुहां प्रविष्टावुपयेते । न च सति समवे सर्वगतस्य
ग्रन्थे विशिष्टदेशसं युक्तं कर्त्तव्यितुं । ‘सुदृशतस्य सोके’ इति
च कर्मणाचरान्तिकमं दर्शयति । परमात्मा तु न सुदृशतस्य
दुष्कृतस्य वा गोचरे वर्तते । “न कर्मणा वर्द्धते नो कर्मीयान्”
इति अते । छाचातपाविति च चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपत्तेते
छाचातपवत् परस्यरस्य विस्तरणलात् । तस्मादुद्धिचेचज्ञावि-
तोच्चेचातामित्येवं प्राप्ते ग्रूमः । विज्ञानात्मपरमात्मानाविहेच्ये-
चातां । कस्मात् । आत्मानौ हि तौ उभावपि चेतनौ समानस्त्र-
भावौ, सञ्चाच्रवणे च समानस्त्रभावेच्चेव सोके प्रतीतिर्दृश्यते, अस्य

मित्राह । तु जीति । एधांसि काष्ठानि पञ्चमोत्त्वात्तेन कारकत्वं
एवं प्रक्षविक्षु मुख्येति भावः । मुख्यपातारौ प्रसिद्धपञ्चियौ या-
ज्ञाविवेत चाह । न चेति । त्रस्तच्चपदस्य सन्निहितस्त्वुपदा-
दगिवलवस्तुपदलवदिहापि पिवत्पदस्य सन्निहितगुहापदाद् बुद्धि-
कीवपदत्वेति दृष्टान्तेन पूर्वपद्ययति । किं तावदिति । गोचरं पक्षं ।
एवमिन्द्र जातिमति लूपे सज्जातीयमेव दितीयं याह्यं । अक्षिमाच-
यहे चाववान् न विज्ञातीयं जातिव्यक्त्युभयकल्पनागौरवात् । न
वाचु कारकत्वेन सज्जातीया बुद्धिरेव जीवस्य दितीयेति चाच्यं,
चेतनस्य जीवस्त्रभावस्य कारकत्वादन्तरङ्गत्वात् । तथा च लोके
दिवीवस्त्राकारङ्गजातिमत्त्वदर्थगाच्चीवस्य दितीयचेतन एवेति दूत्रा-

गोर्दीतीयोऽन्वेष्टव्य इति शुक्रे गैरेव द्वितीयोऽन्विष्टते नाशः पुरुषो वा, तर्दिह चक्षतपानेन क्षिक्षेन निखिते विज्ञानात्मनि द्वितीयान्वेषणायां समानस्त्वभावस्थेतनः परमात्मैव प्रतीयते । न नूँ गुहाहितलदर्शनान् न परमात्मा प्रत्येतव्य इति । * अब वदामः । गुहाहितलन्तु अतिसूतिष्वसक्षत् परमात्मन एव दृश्यते । “गुहाहितं गङ्करेष्टं पुराणं”, “यो वेद निहितं गुहायां परमे योमन्”, “आत्मानमन्विष्ट गुहां प्रविष्टं” इत्याद्यासु । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपस्थिर्यर्थो देशविशेषोपदेशो न विद्यते इत्येतदप्युक्तमेव । सुक्षतसोकवर्त्तिलन्तु छचित्वदेकस्मिन्नपि वर्त्तमानमुभयोरविद्धुं । छायातपावित्यथविद्धुं । छायातपवत् परस्तरविक्षणलात् संसारिलासंसारिलयोः । अविद्याक्षतलात् संसारिलस्य पारमार्थिकलाचासंसारिलस्य, तस्माद्विज्ञानात्मपरमात्मानौ गुहां प्रविष्टौ यज्ञेते । कुतस्य विज्ञानात्मपरमात्मानौ यज्ञेते ।

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

विशेषणस्य विज्ञानात्मपरमात्मनोरेव सम्भवति “आत्मानं

र्थमाह । सकृदाशवये चेति । गुहायां बुद्धौ स्थितं गङ्करे अनेकार्थसहुके देहे स्थितं पुराणमनादिपुरुषं विदिला इर्षशोकौ अहाति परमश्रेष्ठे योमन्, हार्दीकाशे या गुहा बुद्धिः तस्यां निहितं ब्रह्म यो वेद सोऽन्ते सर्वोन्नामानिवन्धयः, अन्विष्टविज्ञानयोर्यत्वर्थः । विशेषं गन्तुग्नात्मतादिकं क्षिङ्माह । विशेषणाचेति । सः जीवेऽध्यगः

* गुहाहितलदर्शनादेव परमात्मा प्रत्येतव्य इति वदामः । इति सि० ८) पु० १०४०

रथिनं विद्धि इरीरं रथमेव च” इत्यादिना परेण यन्नेन
रथिरथादिरूपकक्षयनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्ष-
योग्यकारं कल्पयति।“सोऽध्यनः परमाप्नोति”“तद्विष्णोः परमं
पदं” इति परमात्मानं गमयनं कल्पयति । तथा “तं दुर्द्वं गढ-
मनुप्रविष्टं गुहाहितं गङ्करेण पुराणं । अथात्मयोगाधिगमेन
देवं मत्वा धीरो हर्षणोक्ता अहाति” इति पूर्वज्ञिक्षिप्ति यन्ते
ममृमन्तव्यत्वेनैतावेव विशेषितौ । प्रकरणच्चेदं परमात्मनः ।
ब्रह्मविदो बद्धतीति च वक्तृविशेषोपादानं परमात्मपरिप्यहे
घटते, तस्मादिह जीवपरमात्मानावुच्येतातां । एष एव न्यायो
“दा सुपर्णा सयुजा सखाया” इत्येवमादिष्वपि । तत्रापि
अथात्माधिकारान् न प्राप्ततौ सुपर्णावुच्येते “तयोरन्यः पि-
प्पलं स्वादन्ति” इति अद्विज्ञानादिज्ञानात्मा भवति । ‘अग-
न्नन्योऽभिचाक्षीति’ इत्यनन्नतेनत्वाभ्यां परमात्मा । अग-
न्नरे च मन्त्रे तावेव इष्टदृष्टव्यभावेन विभिन्निष्टि “समाने
दृष्टे पुरुषो निमग्नोऽनीश्या ज्ञात्यति मुद्घमानः जुष्टं यदा

संसारमार्गस्य परमं पादं किं तत्, विष्णोर्णापनभीजस्य परमात्मनः
पदं स्वरूपमाप्नोतीत्यर्थः। दुर्द्वं दुर्ज्ञानं तत्र हेतुर्गृह्णमायादृत्तं मायानु-
प्रविष्टं पञ्चाद् गुहानिहितं गुहादारा गङ्करवेण, एवं वहिरागतमा-
त्मागमध्यात्मयोगः स्वरूपस्वरूपात्मदेहस्यक्रमेण प्रव्यगात्मनि चित्तस-
माधानं तेनाधिगमो निहावाक्षाणा दृत्तिः तया विदितेत्यर्थः। ऋतपान-
मन्त्रे जीवानुवादेन वाक्यार्थज्ञानाय तत्पदार्थो ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति
उपसंहरति । तस्मादिष्टेति । उक्तन्यायमतिदिश्यति । एष इति । इदा दौ-
कान्दसौ द्विवचनस्याकारः । सुपर्णविव सहैव युच्येते नियम्य निया-
मकभावेनेति । सवुजौ सखायौ चेतनत्वेन तुल्यस्यभावौ । समान-

पश्चत्यन्वमीश्वरस्य महिमानमिति वीतश्चोकः” इति । अपर आह दा सुपर्णेति । नेत्रमृगस्याधिकरणस्य चिह्नान्तं भजते पैष्ठि-
रहस्य ब्राह्मणेनान्यथाव्याख्यातलात् । तयोरन्यः पिण्डसं खाद-
न्तीति सत्त्वं । अनश्चन्योऽभिचाकशोतीत्यनश्चन्योऽभिपश्यति
ज्ञानावेतौ सत्त्वचेचज्ञाविति, सत्त्वशब्दो जीवः चेचज्ञशब्दः प-
रमात्मेति यदुच्येत, तत्र । सत्त्वचेचज्ञशब्दयोरन्तःकरणशारी-
रपरतया प्रभिद्वलात् तचैव च व्याख्यातलात् । “तदेतत् सत्त्वं
येन सत्त्वं पश्चत्यथ योऽयं ब्राहीर उपद्रव्या स चेचज्ञानावेतौ
सत्त्वचेचज्ञौ” इति । नायस्याधिकरणस्य पूर्वपञ्चं भजते ।
न च ब्राहीरः चेचज्ञः कर्द्वलभोक्तृत्वादिसंसारधर्मेणोपेतो
विवक्ष्यते । कथं तर्हि सर्वसंसारधर्मापेतो ग्रन्थस्यभावसैतन्य-

मेत्रं दक्षच्छेदनयोग्यं श्रटीरमामिल शिताविवर्थः । गुहां प्रविद्धा-
विति यावत् । शतावाक्त्वानौ । तक्षिण्डश्चनादित्वाह । तयोरन्य इति ।
विशेषव्याचेत्याह । अनन्तरे चेति । अनीश्या स्वसेन्द्रस्त्वाप्रतीक्षा देह
निमग्नः पुरुषो जीवः शोचति । निमग्नपदार्थमाह । मुक्त्वामान इति ।
नवोऽमितिभान्त इत्यर्थः । जुष्टं धानादिना सेवितं यदा ज्ञानपरिपा-
कदशायामीश्वरन्यं विशिष्टरूपाद्विन्नं शोधितचिन्मात्रं प्रत्येकत्वेन पश्य-
ति तदाऽस्य महिमानं स्वरूपमेति प्राप्नोतीव ततो वीतश्चोको भवतीत्व-
र्थः । दा सुपर्णेतिवाक्यं जीवेन्द्रपरमिति ज्ञात्वा चिन्तितं । अधुना ज्ञातां
चिन्तामुहुष्टयति । अपर इति । अन्यथा बुद्धिविज्ञानात्वं पदलक्ष्यपरत्व-
नेत्रर्थः । सत्त्वं बुद्धिरिति सङ्गाते ॥ सत्त्वशब्द इति । बुद्धिजीवौ चेत् पूर्वप-
ञ्चार्थः स्यादित्वत आह । नापोति । पूर्वपञ्चार्थस्तदा स्याद् यद्यच
बुद्धिभिन्नः संसारी, प्रतिपाद्यते, न च ब्रह्म संसारी विवक्ष्यते । किन्तु
शोधितस्यमर्थो ब्रह्मर्थः । श्रुतिसूतिर्थां चायमर्थो युक्त इति शैवः ।
वावता मन्त्रव्याख्यामाचेत । एवमेव जीवस्य ब्रह्मत्वोक्त्वावेव । न हि

मात्रस्त्रपः “अग्रन्त्योऽभिपश्यति शः” इति वचनात् । “तच्चमसि”, “सेच्छास्यापि मां विद्धि” इत्यादिश्रुतिस्मृति-भ्युः । तावता च विद्योपसंहारदर्शनमेवावकल्पयते “तावेतौ सत्त्व-सेच्छौ”, “न ह वा एवं विदि किञ्चन रज आध्यंसते” इत्यादि । कथं पुनरस्मिन् पञ्चे “तयोरन्यः पिष्ठसं खादन्ति” इति सत्त्वं दृश्येतने सत्त्वे भोक्तृत्ववचनमिति । उच्यते । नेत्रं श्रुतिरचेत-गत्त्वा सत्त्वस्थ भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति प्रवृत्ता । किं तर्हि । चेतनस्त्वा सेच्छस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मास्यभावतां वक्ष्यामीति । तदर्थं सुखादि-विक्षियावति सत्त्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयति । इदं हि कर्द्वत्वं भोक्तृत्वं सत्त्वसेच्छयोरितरेतरस्यभावाविवेकज्ञातं*कल्पयते, पर-मार्थतस्तु नान्यतरस्यापि सम्भवति, असेतनलात् सत्त्वस्य, अवि-क्षियत्वाच्च सेच्छस्य, अविद्याग्रत्युपस्थापित†स्यभावलाच्च सत्त्वस्य सुतरां न सम्भवति । तथो च श्रुतिः “यत्र वान्यदिव स्तात् तचान्योऽन्यत् पश्येत्” इत्यादिना खप्रदृष्टिहस्तादिव्यवहारव-दविद्याविषय एव कर्द्वत्वादिव्यवहारं दर्शयति । “यत्र लस्य सर्वमातृत्वाभूत् तत् केन कं पश्येत्” इत्यादिना च विवेकिनः कर्द्वत्वादिव्यवहारं वारयन्ति ।

कोदो बुद्धिभिन्न इति विवेकमात्रेणोपसंहारो युक्तः । भेदज्ञानस्य आकृतिलादैपञ्चाचेति भावः । अविद्या विदुषि किमपि खक्तार्थं नाध्यं-सत्त्वे न सम्यादयति, ज्ञानामिना खस्या एव दग्धत्वादिव्यर्थः । अवि-द्या नाग्रहतीति वाऽर्थः । जीवस्य ब्रह्म त्वपरमिदं वाक्यमिति पश्ये प्रहृते । कथमिति । बुद्धेभीक्षृत्योक्तावसात्पर्यात् । नात्र यक्षिचिन्तया मनः सेदनीयमित्वाह । उच्यते इति ॥ तदर्थं ब्रह्मत्वबोधनार्थं भोक्तृत्व-

* अविरेकेति मु० । † सहायत्वाच्च मु० ।

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

“य एषोऽच्छिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदस्त-
तमभयमेतद् ब्रह्म” इति, “तथैवस्मिन् सर्पिर्व्वेदादकं वा सिद्धति
वर्त्मनी एव गच्छति” इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । किमयं प्रति-
विम्बात्माऽच्छधिकरणे निर्दिष्ट्यते, अथ विज्ञानात्मा, उत देव-
तात्मेच्छ्रियस्याधिष्ठाताऽथवेश्वर इति । किं तावत् प्राप्तं, द्वायात्मा
युद्धप्रतिरूप इति । कुतः । तस्य दृश्यमानलप्रसिद्धेः “य एषो
ऽच्छिणि पुरुषो दृश्यते” इति च प्रसिद्धवदुपदेशात् । विज्ञाना-
त्मनो वा अयं निर्देश इति युक्तं । च हि चचुषा रूपं पञ्चन् चक्रुषि

मुपाधिमत्तके निक्षिपतीवर्थः । वस्तुतो जीवस्याभेदात्मे भोक्तृत्वधीः ।
कथमित्वत आह । इदं हीति । चित्तादात्मेन कल्पिता बुद्धिः सुखादि-
रूपेष्य परिखमते बुद्धिविवेकाच्छिदात्मगः सुखादिरूपवृत्तिव्यक्तचैत-
न्यवच्चं भोक्तृत्वं भावीवर्थः । भोक्तृत्वमाविद्यकं न वस्तुत इत्यन्त मान-
माह । तथा चेति । यत्त्राविद्याकाङ्क्षे चैतन्यं भिन्नमिव भवति तदा
ब्रह्मत्वादिकं न वस्तुनि ज्ञात इत्यर्थः । तस्मादृतं पिवन्ताविति वाक्यमेव
गुह्याधिकरणविषय इति स्थितं । अन्तर उपपत्तेः । उपकोशलविद्या-
वाक्यमुदाहरति । य इति । तदक्षिण्यानमसङ्गत्वेन ब्रह्मोऽनुरूपं
यतोऽस्मिन् क्षिप्तं वर्त्मनो पद्माष्ठी एव गच्छतीवर्थः । दर्शनस्य लोकि-
कात्मशास्त्रीयत्वाभ्यां संशयमाह । तत्रेति । पूर्वं पिवन्ताविति प्रथम-
श्रुतचेतनत्वागुसारेण चरमश्रुता गुह्यप्रवेशादयो नोताः, तददिव्यापि
दृश्यत इति चाक्षुषत्वागुसारेणामृतत्वादयो थानार्थं कल्पितत्वेनानया
इति दृश्यान्तेन पूर्वपञ्चयति । क्वायात्मेति ॥ पूर्वपञ्चे प्रतिविम्बो-
पात्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मोपालितिरिति फलं । प्रसिद्धवदिति ॥ चाक्षुषत्वे-
नेत्वर्थः । सम्भावनामान्त्रेण पञ्चान्तरमाह ॥ विज्ञानात्मन इत्यादि-
ना ॥ मनो ब्रह्मेतिवत्, एतद्वच्छेति इति वाक्यरूपेति पदशिरस्यान् न
खार्थपरत्वमिति पूर्वपञ्चः । मनो ब्रह्मत्वयासीतेतत्त्वं इतिपदस्य प्रत्य-

समिहितो भवति, आत्मभव्यस्थास्मिन् पञ्चेऽनुकूलो भवति । आ-
दित्यपुरुषो वा चक्षुषोऽनुग्राहकः प्रतीयते “रग्मिभिरेषोऽस्मिन्
ग्रन्तिष्ठितः” इति श्रुतेः । अमृतत्वादीनाम् देवतात्मन्यपि कथंचित्
सम्भवात्, ने श्वरः, स्थानविशेषगिर्देशादित्येवं प्राप्ने ब्रूमः । परमेश्वर
एवाच्छाभ्यन्तरः पुरुष इहोपदिष्ट इति । कस्मात् । उपपत्तेः ।
उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातमिहोपदिष्टमानं । आत्मत्वं ता-
वमुख्याद् वृत्त्वा परमेश्वर उपपद्यते “स आत्मा”, “तत्त्वमसि”
इति श्रुतेः । अमृतत्वाभयले च तस्मिन्नसक्त श्रूयेते । तथा
परमेश्वरानुरूपमेतदचिक्षानं । यथा हि परमेश्वरः सर्वदो-
वैरस्त्रिप्रोऽपहतपाभादिअवणात् तथाचिक्षानं सर्वलेपरहित-
मुपदिष्टं “तथद्यथस्मिन् सर्पिर्बादकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव
गच्छति” इति श्रुतेः । संयदामादिगुणोपदेशस्तस्मिन्नवक-
स्त एतं संयदाम इत्याचक्षते । “एतं हि सर्वाणि वामान्य-
भिसंयन्ति । एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि
नयति । एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति”
इति च । अत उपपत्तेरन्तरः परमेश्वरः ॥

यपरत्वात् । इह च ब्रह्मेत्यवाचेत्यव्ययेन इतिपदस्योक्तिसम्बन्धिनोऽर्थ-
परत्वादैषम्यमिति सिद्धान्तर्थात् । परमेश्वर एवेति । बड्डप्रमाणसं-
बादस्तात्पर्यानुग्राहक इति न्यायानुग्रहोताभ्यामात्मब्रह्मश्रुतिभां दृश्य-
त्वलिङ्गं वाध्यमित्याह ॥ संयदामेति । वामानि कर्मफलान्वेनमेतमक्षि-
पुरुषमभिजात्य संयन्ति उत्पद्यन्ते सर्वफलोदयहेतुरित्वर्थः । लोकानां
पदादाताप्यमेवेत्याह ॥ वामनीरिति । नयति फलानि लोकान् प्रापय-
तीर्थर्थः । भामानि भामानि नयत्वयमित्याह ॥ भामनीरिति ॥ सर्वार्थ-
प्रकाशक इत्यर्थः । स्थाननामरूपाणां धानार्थं श्रुत्वन्तरेऽप्युपदेशादक्षि-

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

कथं पुनराकाङ्क्षत एवं गतस्य ब्रह्मणोऽस्त्रस्य स्थानमुपपद्धते
इति । अचोक्षते । भवेदेषाऽग्नवक्तृस्तिः यस्तेतदेवैकं स्थानमस्य
निर्दिष्टं भवेत् । सन्ति हि अन्यान्यपि पृथिव्यादीनि स्थानान्वस्य
निर्दिष्टानि “यः पृथिव्यां तिष्ठन्” इत्यादिना । तेषु हि चण्डुरपि
निर्दिष्टं यस्तुषि तिष्ठन्निति । स्थानादिव्यपदेशादित्यादियह-
स्तेनैतदर्जयति । न केवलं स्थानमेवैकमनुचितं ब्रह्मणो निर्दि-
ष्टते, किं तर्हि नामरूपमित्येवं आतीयकमप्यनामरूपस्य ब्रह्म-
णोऽनुचितं निर्दिष्टमानं दृश्यते, तस्यादिति नाम हिरण्यमनु-
रित्यादि निर्गुणमपि सत् ब्रह्म नामरूपगतैर्गुणैः सगुणमुपास-
नार्थं तत्र ततोपदिष्टते इत्येतदप्युक्तमेव । एवं गतस्य स्थानापि ब्रह्मस्य
उपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषो न विरह्मते शासनाम इव विष्णोरि-
त्येतदप्युक्तमेव ।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

अपि च, नैवाच विवितव्यं, किं ब्रह्मास्मिन् वाक्येऽभिधी-
यते न वेति । सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धं । सुखवि-
शिष्टं हि ब्रह्म यदाकोपकमे प्रकान्तं “प्राणो ब्रह्म” “कं ब्रह्म
खं ब्रह्म” इति तदेवेहाभिहितं, प्रकृतपरियहस्य न्यायलात्,

स्थानवेक्षित्र न दोष इति सूत्रयोजना । अनवक्तृस्तिः अस्त्रसकल्यना
तदा भवेद्यत्वैव निर्दिष्टं भवेदित्यव्ययः । गन्यनुचितवाङ्ग्नेत्रिस्ति-
समाधानमित्याशक्य युक्तिमात्र । निर्गुणमपोति । प्रकृतपरियहस्य
याह्यमित्याह । सुखविशिष्टेति । ध्यानार्थं भेदकल्पनया सुखमुखविशि-

“आचार्यसु ते गतिं वक्ता” इति च गतिमाचाभिधानप्रतिज्ञानात्। कथं पुनर्वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्मा विज्ञायत इति। उच्चते। “प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म” इत्येतदग्नीनां वचनं श्रुतोपकोशस्तु उवाच। “विजानाम्यहं यत् प्राणो ब्रह्म कस्तु खस्तु तु न विजानामि” इति। तत्रेदं प्रतिवचनं। “यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कं” इति। तत्र खंशब्दे भूताकाशे निरूढो लोके। यदि तस्य विशेषणत्वेन कंशब्दः सुखवाची नोपादीयेत, तथा सति केवले भूताकाशे ब्रह्मब्दे नामादिव्यिव प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्त इति प्रतीतिः स्यात्। तथा कंशब्दस्य विषयेश्चियसम्बर्क-जनिते सामये सुखे प्रसिद्धलात्। यदि तस्य खंशब्दे विशेषणत्वेन नोपादीयेत लौकिकं सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात्। इतरेतरविशेषितौ तु कंशब्दै सुखात्मकं ब्रह्म गमयतः। तत्र द्वि-

एत्यु ब्रह्माः प्रकृतस्य य एष इति सर्वनामाभिधानादन्तरः परमात्मा स्थादिति सूचार्थः। ननु प्रकरणात् प्रबलेन दृश्यत्वलिङ्गेनोपस्थापितः ह्यात्मा सर्वनामार्थं इत्यत आह। आचार्यस्त्विति ॥ उपकोसको नाम कस्ति ब्रह्मचारी जावाकस्याचार्यस्यामीन् द्वादश वत्सरान् परिचार। तमनुपदिश्य देशान्तरगते जावाले गार्हपत्याद्यमिभिर्दयया ग्राणो ब्रह्मेत्यात्मविद्यामुपदिश्योक्तः ॥ आचार्यस्त्विति ॥ तवात्मविद्याप्राकावासये मार्गमर्चिरादिकं वदिष्यतीत्यर्थः। पञ्चादाचार्येणागत्य य एवोऽन्तिक्षीयुक्तार्चिरादिकागतिरक्ता। तथा चामिभिरक्तात्मविद्यावाक्यस्य गतिवाक्येनैकवाक्यता वाचा, सा च सर्वनामा प्रकृतात्मयहे निर्बहुतीत्येकवाक्यतानिर्बाहकं प्रकरणं वाक्यमेदकाज्ञाद्वाद्विवदिति भावः। श्रुतिं व्याचष्टे। उच्चत इति। प्राणस्य सूचात्मा द्वृहच्चाद्वृहेति यत् तस्यानामि कं विषयसुखं खस्तु भूताकाशं ब्रह्मत्वेन ज्ञातुं न शक्नोमीत्यर्थः। खं कथम्भूतं यत् कं तदेव खमिति सुखेन विशेषितस्य खस्य भूत-

तीये ब्रह्मशब्देऽनुपादीयमाने कं खं ब्रह्मोत्थेवोच्यमाने कं ब्रह्मस्य
विशेषणलेनैवोपयुक्तत्वात् सुखस्य गुणस्याध्येयत्वं स्थात्, तत्त्वा भू-
दित्युभयोः कंखंशब्दयोः ब्रह्मशब्दशिरस्तं कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति ।
इष्टं हि सुखस्यापि गुणस्य गुणिवद्येयत्वं । तदेवं वाक्योपक्रमे
सुखविशिष्टं ब्रह्मोपदिष्टं । प्रत्येकस्त्र गार्हपत्यादयोऽग्रयः स्तं स्तं
महिमानमुपदिश्य “एषा मोच्य ते अस्मद्विद्याऽऽत्मविद्या च” इत्यु-
पसंहरन्तः पूर्वच ब्रह्मनिर्दिष्टमिति ज्ञापयन्ति । “आचार्यस्तु
ते गतिं वक्ता” इति च गतिमाचाभिधानप्रतिज्ञानमर्थान्तर-
विवक्षां वारयति । “यथा पुक्तरपलाशे आपो न स्तिष्ठन्ते,
एवमेवं विदि पापं कर्म न स्तिष्ठते” इति चाच्छिखानं पुरुषं

त्वनिरासः । सथा कं कथम्भूतं यत् खं तदेव कमिति विभुतेन विशेषि-
तस्य काल्य जन्यत्वनिरास इति व्यतिरेकमुखेनाह ॥ तत्र खमित्वादिना ।
आत्मविद्येति श्रुतिविदोधात् प्रतीकथानमाचानिष्टमिति भावः । सा-
मय इति । आमयो दोषः । साधनपाठतत्त्वानिवासादिः तत्त्वहित
इत्यर्थः । प्रत्येकयह्यो दोषमुक्ता इयोर्यह्यो फलितमाह ॥ इतरेतरेति ।
विशेषितार्थावित्यर्थः । नन्देकं ब्रह्मोत्थान्तरं चेद् ब्रह्मपदान्तरं कि-
मर्थमित्यत आह ॥ तत्रेति ॥ विशेषणलेन खस्य भूतत्वस्यावर्त्तकत्वेन-
त्वर्थः । ब्रह्मशब्दः शिरोययोऽस्त्वमिति वियहः । अध्येयत्वे को दोष-
स्त्राहः ॥ इष्टं हीति । मार्गोक्त्या सगुणविद्यात्वावगमादिति भावः ।
आत्मविद्यापदेनोपसंहारादपि प्रकृतं ब्रह्मोत्थाह । प्रत्येकस्त्रेति । एधि-
व्यभिरद्रव्मादित्व इति मम चतुर्भूतनवो विभूतिरिति गार्हपत्य उप-
दिदेश । आपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति अन्वाहार्य वचनं उवाच ।
प्राण आकाशो द्यौर्बिद्युदिति खमहिमानमाहवनीयो जगादेति
भावः । इयमस्माकमभीनां विद्या प्रत्येकमुक्ता आत्मविद्या तु पूर्वम-
स्त्राभिर्भिर्जित्वा प्राणो ब्रह्मोत्थुक्तीत्वर्थः । उच्चतामभिर्भिर्भूत्वायात्मा
गुणोत्थतां वक्तुभेदादिति तत्राह ॥ आचार्यस्त्रिति ॥ एकवाक्यता

विजामतः पापेनानुपघातं ब्रह्मचिक्षानस्य पुरुषस्य ब्रह्मालं दर्शयति । तस्मात् प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽचिक्षानतां संयदामादिगुणताच्च उक्ता अर्चिरादिकां तदिदिवा गतिं वक्ष्यामीति उपक्रमे “य एषोऽचिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच” इति ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतस्माच्चिक्षानः पुरुषः परमेश्वरो यस्मात् श्रुतोपनिषत्कस्य श्रुतरहस्यस्य विज्ञानस्य ब्रह्मविदेया या गतिर्देवयानाख्या प्रसिद्धा श्रुतौ “अथेत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण अद्भुया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजायन्ते, एतदै प्राणानामायतनमेतद-स्फृतमभयमेतत् परायणमेतस्माच्च पुनरावर्त्तन्ते” इति श्रुतौ । स्मृतावपि ।

निखयादक्षुभेदेऽपि नार्थभेद इत्यर्थः । श्रुता अनुष्ठिता उपनिषदहस्यं सगुणब्रह्मापासनं येन तस्य या गतिः श्रुतौ स्मृतौ च प्रसिद्धा तस्या अत्राभिधानात् लिङ्गादिति स्फृतार्थमाह ॥ इत्येति ॥ यस्माद् दृश्यते तपस्मादिहेत्यन्यः । श्रुतिमाह ॥ अथेति ॥ देहपातानन्तरमित्यर्थः । खधर्मस्तुपः तपो ब्रह्मचर्यशब्दाविद्याभिः आत्मानं ध्यात्वा तया ध्यान-विद्ययोत्तरं देवयानमार्गं प्राप्यते नोत्तरेण पथा । आदित्यद्वारा सगुणब्रह्मस्यानं गच्छन्ति एतदै ब्रह्म प्राणानां अचिसमविरुपाणामायतनं लिङ्गात्मकं हिरण्यगर्भरूपं वस्तुतस्येतदस्फृतादिरूपं निर्गुणं सर्वाधिष्ठानं । अतः कार्यब्रह्म प्राप्य तत् खरूपं निर्गुणं ज्ञात्वा मुच्यते इत्यर्थः । अभिरेव ज्योतिर्देवता एवमहराद्या देवता एव स्मृतौ उक्ताः ॥ अस्मिन्नुपासने के मृते सति यदि पुत्रादयः शब्दं शवसंखारादिकं कुर्वन्ति यदि च न कुर्वन्ति उभयथाप्युपास्तिमहिम्ना अर्चिरादिदेवान् क्रमेण गच्छन्ति । अर्चिराममिति ततोऽहरकः शुक्लपक्षं तत उत्तरायणं तस्मात् संवत्सरं ततो देवतोकां ततो बायुं बायोरादिवं ततस्मक्कं

“अग्निर्जीविरहः शुक्रः वस्त्रासा उच्चरायणं ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः” ॥

इति । सैवेहाच्चिपुरुषविदोऽभिधीयमाना दृश्यते । “अथ यदु
चैवास्मिन् ऋब्यं कुर्वन्ति यदु च नार्चिषमेवाभिषम्बर्णित” इत्यु-
पक्रम्य “आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत् पुरुषोऽमानवः
स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्य-
माना इमं मानवमावर्त्तं जावर्त्तन्ते” इति । तदिह ब्रह्मविदिष-
यथा प्रसिद्धूया गत्याच्चिक्षानस्य ब्रह्मलं निश्चीयते ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

यत् पुनरुक्तं “क्षायात्मा विज्ञानात्मा देवतात्मा वा स्वाद-
चिक्षानः” इति । अत्रोच्यते, न क्षायात्मादिरितर इह यज्ञ-
मर्हति । कस्मात् । अनवस्थितेः । न तावत् क्षायात्मनच्चकुषि
नित्यमवस्थानं सम्भवति । यदैव हि कस्त्रित् पुरुषस्चकुराषीदिति
तदा चक्षुषि पुरुषस्क्षाया दृश्यते । पगते तस्मिन्न दृश्यते, “व
एषोऽच्चिणि पुरुषः” ॥ इति च श्रुतिः सक्षिधानात् स्वे चक्षुषि दृश्य-
मानं पुरुषमुपास्यनेनोपदिशति । न चोपासनकाले स क्षायाकरं
कस्त्रित् पुरुषं चक्षुःसमीपे सक्षिधायेषापास्ति इति युक्तं कल्पयितुं ।
“अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्वति” इति श्रुतिस्क्षायात्मनोऽ

चक्षादिद्युतं गत्वा तत्र विद्युक्तोक्ते स्थितानुपासकान् मानवः पुरुषो
ब्रह्मलोकादागत्य कार्यब्रह्मलोकं प्रापयति । एषोऽर्चिरादिभिदेवैर्विर्भिष्टो
देवपथो गन्तव्येन ब्रह्मग्रा योगाद्ब्रह्मपथस्ति । एतेन कार्यं ब्रह्म-
प्रतिपद्यमाना उपासका इमं मानवं मनोः सर्वं आवर्त्तं जन्ममरणा-

वस्तिलं दर्शयति । असम्भवाच । तस्मिन्मृतलादीनां गुणानां न स्थायात्मनि प्रतीतिः । तथा विज्ञानात्मनोऽपि साधारणे छत्प्रभरोरेक्षियसम्बन्धे सति चक्षुष्येवावस्थितलं वकुं न दक्षं । ब्रह्मयस्तु सर्वव्यापिनोऽपि दृष्ट उपलब्ध्यर्था इदयादि-देवविशेषसम्बन्धः । समानस्य विज्ञानात्मन्वयस्तुतलादीनां गुणानामसम्भवः । यद्यपि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽनन्य एव तथा-यविद्याकामकर्मकृतं तस्मिन्मर्यालमध्यारोपितं भयस्त्रेत्यमृत-लाभयलेनोपपद्यते । संद्यामलादयस्त्रिमिक्षनैश्चर्यादनुपपन्ना एव । देवतात्मनस्तु “रश्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः” इति श्रुतेः यद्यपि चक्षुष्यवस्थानं स्थात् तथायात्मलं तावज्ज सम्भवति प-रागूपलात् । अमृतलादयोऽपि न सम्भवन्ति उत्पत्तिप्रस्तयश्रवणात् । अमरत्वमपि देवानां चिरकालावस्थानापेक्षं । ऐश्वर्यमपि परमेश्वरायत्तं न स्थाभाविकं, “भीषास्मादातःपवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निस्त्रेत्यस्य मृत्युर्धावति पञ्चमः” इति भगव-

द्युतियुक्तं नावर्तन्ते नागच्छस्तीत्यर्थः । चक्षुरासीदतीति उपगच्छ-तीत्यर्थः । अनवस्थितस्योपास्यत्वं सदा न सिद्धतीति भावः । किञ्चाच्चवधानात् खात्तिक्षय उपास्यः । न च तस्य खचक्षुषा दर्शनं सम्भवतीत्याह । य एष इति । अस्तु तर्हि परेष्य दृश्यमानस्योपाक्षिरित्यत आह । न चेति ॥ कल्पनागौरवादित्यर्थः । युक्तिसिङ्गानवस्थितत्वे श्रुतिमाह । अखेति ॥ क्षायाकरस्य विम्बस्य नाशमदर्शनमनुख्यैष क्षाया-त्वा न नश्यतीत्यर्थः । जीवं निरस्यति ॥ तथेति ॥ जात्वन्वस्याप्यहमित्यविश्वेषेष जीवस्याभिवक्तेचक्षुरेव स्थानमित्ययुक्तमित्यर्थः । दृष्ट इति । श्रुताविति श्रेष्ठः । ननु “चक्षोः स्त्रूर्ध्योऽज्ञायत स्त्रूर्ध्योऽक्षमेति” इति चाच्च अमरा देवा इति प्रसिद्धिकाधितमित्याशक्ताह । अमरत्वमपोविति ॥

वर्णात् । तस्मात् परमेश्वर एवायमचिक्षानः प्रत्येतव्यः । अस्मिंश्च
पचे दृश्यत इति प्रसिद्धवदुपादानं ग्रास्त्रापेच्चं विद्विषयं प्र-
रोचनार्थमिति व्याख्येयं ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्वर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

“य इमस्त्र सोकं परस्त्र सोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरोऽय-
मयति” इत्युपक्रम्य श्रूयते “यः पृथिवीं तिष्ठन् पृथिव्या अन्त-
रोऽयं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी भरीरं यः पृथिवीमन्तरो
यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः” इत्यादि । अत्र “अधिदैवतम-
धिलोकमधिवेदमधियज्ञमधिभूतमधात्मस्त्र कस्त्रिदन्तरवस्थितो
यमयितान्तर्यामि” इति श्रूयते । स किमधिदेवाद्यभिमानी देव-
तात्मा कस्त्रित्, किंवा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः कस्त्रिद्योगी, किंवा पर-
मात्मा, किंवाऽर्थान्तरं किम्बिदित्यपूर्वसञ्ज्ञादर्शनात् संशयः । किं

भीष्मा भयेनासादीश्वरादायुस्त्वलति । अपि स्त्रेन स्त्रेवार्थं कुरुतः ।
उक्तापेत्रया पञ्चमो मृत्युः समाप्तायुषां निकटे धावतीवर्थः । इश्वर-
पचे हृश्यत इत्युक्तं तत्राह । अस्मिन्निति । दर्शनमनुभवः । तस्य
शास्त्रे अतस्य शास्त्रमेव करणं कर्त्यं सम्भिधानात् । तथा च शास्त्रकर-
णको विद्वनुभव उपासना स्तुवर्य उच्यत इत्यर्थः । तस्मादुपकोस-
कविद्यावाक्यसुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं, अन्तर्याम्यधिदे-
वादिषु तद्वर्मव्यपदेशात् । उद्दारण्यकवाक्यमुदाहरति ॥ य इति ॥
अन्तर्यामिन्द्राज्ञामे प्रतीयमानार्थमाह । अत्रेति ॥ यः पृथिव्यामित्या-
दिना देवताः पृथिव्याद्या अधिष्ठात्र यमयिता श्रूयते । तथा यः सर्वेषु
लोकेभिति अधिष्ठोकं । यः सर्वेषु वेदेभित्याधिवेदं । यः सर्वेषु यज्ञे-
भिति अधिष्ठर्जं । यः सर्वेषु भूतेभित्याधिभूतं । यः प्राणे तिष्ठन्नित्यादि
य आत्मवीत्यन्तमधात्मस्त्रेति विभागः । अशरीरस्य नियन्त्रत्वसम्भवा-
सम्भवाभां संशयः । पूर्वं चेश्वरस्याद्विक्षानत्वसिङ्गये पृथिव्यादिक्षाननि-

तावदः प्रतिभाति सञ्ज्ञाया अप्रसिद्धलात् सञ्ज्ञनायप्रसिद्धे-
नार्थान्तरेण केनचित् भवितव्यमिति, अथ वा नानिरूपितरूप-
मर्थान्तरं इक्षमस्तीत्यभ्युपगम्नुं । अन्तर्यामिशब्दस्यान्तर्यमण्डो-
गेन प्रदृक्षो नात्यन्तमप्रसिद्धः । तस्मात् इथिव्यादभिमाणी क-
स्त्रिहेवेऽन्तर्यामी स्थात् । तथा च श्रूयते “पृथिव्येव यस्यायतन-
मग्रिसेको मनो ज्योतिः” इत्यादि । स च कार्यकरणवस्त्रात्
इथिव्यादीन्तस्त्रिष्ठन् यमयतीति युक्तं देवात्मगो यमयिहत्वं ।
योगिनो वा कस्यचित् सिद्धस्य सर्वानुप्रवेशेन यमयिहत्वं स्थात् ।
न हु *परमात्मा प्रतीयेत अकार्यकरणवस्त्रादित्येवं प्राप्त इदमु-
चते । योऽन्तर्याम्यधिदैवादिषु श्रूयते स परमात्मैव स्थान् नाम्य
रति । कुतः । तद्गुर्व्यपदेशात् । तस्य हि परमात्मगो धर्मा इह
निर्दिष्टमाणा दृश्यन्ते । इथिव्यादि तावदधिदैवादिभेदभिक्षं
समस्तं विकारजातमन्तस्त्रिष्ठन् यमयतीति परमात्मगो यमयि-
हत्वं धर्मं उपपद्यते, सर्वविकारकारणत्वे सति सर्वज्ञस्त्रुपपत्तेः ।

देवो दृष्टान्त उक्षलस्य दृष्टान्तवाक्षयेश्वरयरत्वमन्तान्तिय समाधीयत
इत्याक्षेपसङ्गतिः, अतः पूर्वफलेनास्य यजावत्त्वं । अवान्तरपदान्तु पूर्वपद्यो
अनीश्वरोपाल्किः सिङ्गान्ते प्रत्यग्ब्रह्मज्ञानमिति मन्त्राणां । स्वयमेवा-
दत्तिं वदन् प्रक्षान्तरमाह । अथ वेति । अनिष्टितार्थे फलाभावेना-
पदास्य वेदार्थत्वायोगादिति भावः । तथा च श्रूयते यस्य देवस्यायतनं
श्वरीरं खोक्षसेनेति लोकस्त्रियुर्ज्योतिः सर्वार्थप्रकाशकं मन इत्यर्थः ।
उपक्रमादिनाऽन्तर्याम्यव्याप्तिस्त्रियादनेकदेवपद्यो न युक्त इत्यर्थेराह ॥
योगिनो वेति । आगमानुकसिङ्गस्यान्तर्यामित्वे सिङ्गसाधनकल्पनागौ-
रवान् निवसिङ्ग एवान्तर्यामीति सिङ्गान्तयति । एवं प्राप्त इति ॥

---

* नात्र इति सु० ।

“एव त आत्मानर्थान्वयनः” इति चात्मत्वान्वतस्ये मुख्ये परमात्मन उपपदेते । “यं पृथिवी न वेद” इति च पृथिवीदेवतावा अविशेषमनर्थामिणं ग्रुवग् देवतात्मनोऽन्यमनर्थामिणं दर्शकति, पृथिवीदेवता इहमस्मि पृथिवीत्यात्मानं विजानीतात् । तथा “अद्वैतान्वयनः” इत्यादिव्यपदेशो रूपादिविशेषतात् परमात्मन उपपद्यते इति । यस्तु कार्यकरणहीनस्य परमात्मनो उपयितृस्य नोपपद्यते इति, वैष दोषः, याज्ञियच्छति तत् कार्यकरणेरेव तस्य कार्यकरणवस्तोपपद्यते । तस्याप्यन्वये नियमेत्यवस्थादोषस्य न सम्भवति भेदाभावात् । भेदे हि यत्यनवस्थादोषापपत्तिः । तस्यात् परमात्मैवानर्थामीमी ॥

न च स्मार्तमत्तद्वर्णाभिलापात् ॥ १८ ॥

खादेतद्वृष्ट्वादयो धर्माः साक्षात्तिकल्पितस्य प्रधानस्याप्यपद्यन्वे रूपादिहीनतया तस्य तैरभ्युपगमात् । “अप्रत्यक्षमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः” इति हि स्मरन्ति । तस्यापि निय-

देवताविरासे चेतनरमाह । यं पृथिवीति । ईश्वरो न नियन्ता अप्यदीरणात् घटवदिग्रुहां निरस्ति । वैष दोष इति । नियमातिरिक्तश्चरीरशूलालं वा इतुः शरीरासम्बन्धितं वा । आद्ये खदेहविषयादि जीवे अभिचारः द्वितीयस्त्रिङ्गः । ईश्वरस्य खाविद्योपार्जित-सर्वसम्बन्धितादित्वाह । याज्ञियच्छतीति । सशरीरो नियन्तेति जोक्त-दृष्टिमनुष्ठैतदुक्तं । बलुतकु चेतनसाज्ञिधात् तस्य यापारो नियमवं तस्यक्तिस्त्रूपं नियन्तालं । तस्याचिन्त्यमायाश्रक्षेष्विदात्मनः शरीरं विदेवोपयम्नः । कार्यकरणवस्थात्मको देहो याङ्गः तेव जिङ्गदेहस्य व्याहतिः । ननु देहवियन्तुर्जीवस्थान्वो नियन्ता चेत् तस्याप्यन्वयः, अत आह । इत्यनवस्थेति । निरञ्जुश्च सर्वनियन्तूलं ईश्वरस्य श्रुतं । तस्या-

नृतं सर्वविकारकारणतादुपपद्यते । तस्मात् प्रधानमन्तर्यामि-
त्वद्वं स्थात्, ईर्षतेर्णाद्वद्भित्यच निराकृतमपि सत् प्रधानमिहा-
दृष्टलादिव्यपदेशसम्बवेन पुगराश्च्छ्वते । तत उच्चरमुच्यते । न
च स्मार्तं प्रधानमन्तर्यामित्वद्वं भवितुमर्हति । कस्मात् । अत-
द्वर्षामिलापात् । यद्यथदृष्टलादिव्यपदेशः प्रधानस्य सम्भवति
तथापि न इदृष्टलादिव्यपदेशः सम्भवति प्रधानेस्याचेतनवेन
तैरभ्युपगमात् । “अदृष्टो इहा अश्रुतः ओता अमतो मना
श्विज्ञातो विज्ञाता” इति हि वाक्यब्रेष्ट इह भवति । आत्म-
तमपि न प्रधानस्योपपद्यते । यदि प्रधानमात्मलदृष्टलादिव्य-
वाक्यान्तर्याम्यभ्युपगम्यते आरीरस्यार्णमन्तर्यामी भवतु । आरीरो
हि चेतनताद् दृष्टा ओता मना विज्ञाता च भवत्यात्मा च
प्रत्यक्षात्, अनुतस्य धर्माधर्मफलोपभोगोपपन्तेः । अदृष्टलाद-
यस्य धर्माः आरीरे सुप्रसिद्धाः दर्शनादिक्रियायाः कर्त्तरि
प्रवृत्तिविरोधात् । “न दृष्टेऽर्दृष्टारं पश्येत्” इत्यादित्रुतिभ्यच ।
तस्य च कार्यकारणसङ्गातमन्तर्यमयितुं श्रीकृष्ण भोक्तृतात् । त-
स्माच्छारीरोऽन्तर्यामीति अत उच्चरं पठति ।

नियमन्तरानुमाने शुतिवाध इति नानवस्येत्यर्थः । यदा ईश्वराद्द्वे-
दक्षयनया श्रीवस्य नियन्त्रत्वोक्तेः । सब्दभेदाभावान् नानवस्येत्यर्थः ।
प्रधानं महादादिक्रमेण कार्यं प्रवर्त्तत इति तर्कस्याविषय इत्याह । अ-
प्रत्यक्षमिति । रूपादिहीनत्वादविच्छेयं सर्वतो दिक्षु प्रसुतमिव ति-
ष्टति अडत्वादिव्यर्थः । अतत्, अप्रधानं चेतनं तस्य धर्माखामभिधा-
नादिति चेत्यर्थः । उच्चरद्वयं निरस्याशङ्कामाह । यदि प्रधानमिला-
दिना । अनुत्तर्येति । विनाशिनो देहान्तरभोगानुयपत्तेऽरित्यर्थः ।
वथा देवदत्तकर्णकगमनक्रियायाः यामः कर्मन देवदत्तकथात्मकर्णक-

शारीरश्चाभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

नेति पूर्वसुचाइनुवर्त्तते शारीरस्य नान्नर्थामो स्तात् ।
अद्यपि इष्टृत्वादयो धर्मास्तस्य सक्षावन्ति तथापि घटाकाङ्ग-
वदुपाधिपरिच्छकलान् न स कात्खेन पृथिव्यादिखल्लरवस्थातुं
नियन्तुञ्च अक्षोति । अपि च । उभयेऽपि हि आखिनः काण्डा-
माध्वन्दिनास्त्रान्तर्यामिणो भेदेनैन शारीरं पृथिव्यादिवद्धि-
ष्टानवेन नियन्त्वेन चाधीयते । “यो विज्ञाने तिष्ठन्” इति
काण्डाः । “य आत्मनि तिष्ठन्” इति माध्वन्दिनाः । य आत्मनि
तिष्ठन्नित्यस्मिंसावत् पाठे भवत्यात्मबद्धः शारीरस्य वाचकः । यो
विज्ञाने तिष्ठन्नित्यस्मिन्नपि पाठे विज्ञानबद्धेन शारीर उच्चते,
विज्ञानमयो हि शारीर इति । तस्माच्चारीरादन्य ईश्वरोऽन्न-
र्थामीति सिद्धं । कथं पुनरेकस्मिन्देहे दौ इष्टारावुपयत्येते ।
यस्यायमीश्वरोऽन्नर्थामो यस्यायमितरः शारीरः । का पुनरि-

दर्शनादिक्रियाया अनात्मा विषयः न स्वात्मा क्रियायाः कर्त्तविषयत्वायो-
गादित्याह । कर्त्तरीति । क्रियायां गुणः कर्त्ता प्रधानं कर्म तच्चैकस्या
क्रियायामेकस्य गुणत्वप्रधानत्वयोर्विरोधान् न कर्त्तुः कर्मत्वमित्यर्थः ।
इष्टृदृष्ट्वारमात्मानं तया दृश्यया दृश्या न विषयोकुर्यां इत्यादिशुते-
चादृष्ट्वादिधर्माः शारीरस्येताह । नेति । अपिशब्दस्त्रिवहेतुमुक्ता
कण्ठोऽहं इतुमाह । अपि चेभयेऽपोति । भेदेनेति सूचात् तात्त्विकभेदे
भान्ति निरसितुं शङ्खते । कथमिति । गन्धचैको भोक्ता जोवः ईश्वर-
त्वमोक्तेति न विरोध इति शङ्खते । का पुनरिति । तयोर्भेदः अुति-
विश्व इति पूर्ववादाह । नान्य इति । स एव श्रुत्वर्थमाह । अन्ते-
ति शुतेरर्थान्तरमाशङ्ख निषेधति । नियन्तरेत्यादिना । न केव-
लमप्रसक्तप्रतिषेधः, किन्त्वविशेषेण इष्टृन्तरविषेधश्रुतेन्तर्याम्यत्व-

शानुपपन्निः । “नान्योऽतोऽस्मि द्रष्टा” इत्याहिश्रुतिवचनं विह-
द्देत । अच हि प्रकृतादन्तर्यामिषेऽन्यं द्रष्टारं ओतारं मन्नारं
विज्ञातारं चात्मानं प्रतिषेधति । नियन्तरप्रतिषेधार्थमेतद्वच-
नमिति चेत्, न, नियन्तराप्रसङ्गात्, अविशेषश्रवणात् । अत्रो-
चते । अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकरणोपाधिनिमित्तोऽयं आ-
रोरान्तर्यामिषेभेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः । एकस्यैव तु
भेदव्यवहार उपाधिकृतः, यथा घटाकाशो महाकाश इति ।
ततस्य शाद्भेद्यादिभेदश्रुतयः प्रत्यजादीनि च प्रमाणानि
संखारानुभवो विधिप्रतिषेधशास्त्रस्त्रेति सर्वमेतदुपपश्यते । तथा
च श्रुतिः “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति”
इत्यविद्याविषये सर्वव्यवहारं दर्शयति । “यत्र तस्य सर्वमातृत्वा-
भूत्तत् केन कं पश्येत्” इति विद्याविषये सर्वव्यवहारं वारयति ।

निषेधार्थत्वे वाध्येत्वाह । अविशेषेति । तस्मात् स्फुर्ते य आत्मनि
तिष्ठन्निति श्रुतौ च इष्टुभेदोऽस्मिरयुक्ता । नान्य इति वाक्यशेषे भेद-
निरासादिति प्राप्तभेद उपाधिकल्पितः श्रुतिस्फुर्त्वाभ्यामनूद्यत इति
समाप्ते । अत्रोचत इति । भेदः सत्त्वः किं न स्यादत चाह ॥ एको
हीति । गौरवेष इयोरइंधीगोचरत्वासम्भवादेक एव तद्वोचरः
तदगोचरस्य घटवदनात्मत्वाद्वात्मभेदः सत्त्व इत्यर्थः ॥ ततस्त्रेति ॥ क-
ल्पितभेदाङ्गीकाराङ्गेदापेक्षं सर्वं युच्यते इत्यर्थः । तस्मादन्तर्यामि
त्रास्त्रबं चेये ब्रह्मविस्त्रितमिति सिद्धं । अदृश्यत्वादिगुणको धर्मो-
क्त्वः । मुख्यवाक्यमुदाहरति । अथेति । कर्मविद्यारूपापरविद्यो-
त्वानन्तरं यदा निर्गुणं चायते परा सोचते तामेव विवेयोक्त्या निर्दि-
पति । यत्तदिति । अत्रेष्वं अदृश्यं चानेन्द्रियैः अयाहां कर्मेन्द्रियैः ।
गोत्रं वंशः । वर्णो त्रास्त्रवादि जातिः । चक्षुःओत्त्रसून्यं अचक्षुःओत्रं ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मात्मोः ॥ २१ ॥

“अथ परा चया तदस्तरमधिगम्यते” “वत्तदद्रेष्मगमया ज्ञाम-
गोचरमवर्णमच्छुः श्रोतं तदपाचिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुखस्तं
तदव्ययं यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः” इति अद्यते ।
तत्र चंद्रयः । किमयमद्रेष्मत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं
स्थात्, उत आरीरः, आदेशस्ति परमेश्वर इति । तत्र प्रधान-
मचेतनं भूतयोनिरिति युक्तं, अचेतनानामेव तत्र दृष्टान्तत्वे-
नोपादानात् “अथोर्णनाभिः सूज्जते शृङ्खते च यथा शृण्या-
मोषधयः सम्बवन्ति यथा चतः पुरुषात् केवलोमानि तथाऽ-
ज्जरात् सम्बवतीह विशं” इति । न नूर्णनाभिः पुरुषस्तेनाविर
दृष्टान्तत्वेनोपात्तौ, नेति ब्रूमः, न हि केवलस्त्र चेतनस्त्र तत्र
सूचयोनिलं केवलोमयोनिलस्त्राक्षिः । चेतनाधिष्ठितं अचेतन-
मूर्णनाभिज्ञरीरं सूचस्त्र योनिः पुरुषज्ञरीरस्त्र केवलोमानिति
प्रसिद्धं । अपि च । पूर्वचादृष्टत्वाद्यभिलापसम्बवेऽपि दृष्टत्वा-
द्यभिलापासम्बवान् न प्रधानमभ्युपगतं ।

पाचिपादशून्यमपाचिपादं ज्ञानकर्मेन्द्रियविकल्पमित्यर्थः । विभुं प्रभुं
सुखस्तं दुर्दृश्यत्वान् नित्याक्षयपदाभ्यां नाशपक्षयोर्निराशः । भूतानां
योनिं प्रकृतिं यत् पश्यन्ति धीराः पछितात्तदक्षरं तदिद्यापरेक्ष्यतः ।
अदृश्यत्वादिगुणानां वृष्टप्रधानसाधारणत्वात् संशयः । पूर्ववद् इक्ष-
त्वादीनां चेतनस्त्रमाणामचाक्षुतेः । अस्तु प्रधानमिति प्रत्युदाहरणेन
पूर्वपक्षयति । तचेति । पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपालिः सिङ्गान्ते निर्गुण-
धीरिति चक्रं । ऊर्बनाभिज्ञूताकोटः तन्तून् सदेहात् सूज्जति उपसं-
हरति चेत्यर्थः । सतो जीवतः । न नु पूर्वं निरक्षं प्रधानं कथमुत्पाप्यते

इह तदृशलादयो धर्माः प्रधाने सम्बवन्ति, न चाच विहृष्ट-
मानो धर्मः कश्चिदभिलभ्यते । ननु “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इत्ययं
वाक्यग्रेषोऽचेतने प्रधाने न सम्बवति । कथं प्रधानं भूतयोनिः
प्रतिज्ञायत इति । अत्रोच्यते । “यथा तदक्षरमधिगम्यते यत्त-
दद्रेश्मं” इत्यचरणब्देनादृशलादिगुणकं भूतयोनिं आवयिता
पुनः आवयिष्यति “अक्षरात् परतः परः” इति । तत्र यः परोऽ
क्षरात् श्रुतः स सर्वज्ञः सर्ववित्ति प्रधानमेव तत्त-
रञ्जनिर्दिष्टं भूतयोनिः । यदा तु योनिग्रन्थे निमित्तवाचो
तदा शारीरोऽपि भूतयोनिः स्थात्, धर्माधर्माभ्यां भूतजात-
स्थापसर्जनादिति । एवं प्राप्नेऽभिधोयते, योऽयमदृशलादि-
गुणको भूतयोनिः स परमेश्वर एव स्थानान्य इति । कथ-
मेतदवगम्यते । धर्माभ्योः । परमेश्वरस्य हि धर्म इत्याच्यमानो
दृश्मते “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इति । न हि प्रधानस्थाचेतनस्य
शारीरस्य वोपाधिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं वा सम्भ-
वति । नन्वचरणब्दनिर्दिष्टाद् भूतयोनेः परस्यैवेतत् सर्वज्ञत्वं

वाचाह । अपि चेति ॥ अत्र प्रधाने विहृष्टमानोऽसम्भावितो वाक्यग्रेषः
श्रुत इति सङ्गते । ननु य इति । यस्यान्ताक्षरश्रुत्या भूतप्रकृतेः प्रत्य-
भिज्ञानात् प्रथमान्तपरशब्दाक्षरस्य जग्निमित्तेश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिक-
मित्याह । अत्रोच्यत इति । सद्विष्ठे तु वाक्यग्रेषादिति न्यायेन सिद्धा-
मायति । एवं प्राप्त इति । चेतनाचेतनस्येन सन्दिग्धे भूतयोनौ यः
सर्वज्ञ इति वाक्यग्रेषादीश्वरत्वनिर्णय इत्युक्तं वाक्यग्रेषे भूतयोनेः
प्रथमिज्ञापकाभावादिति शङ्खते ॥ नन्विति ॥ जनिक्तुः प्रकृतिरिति
स्थैर्ये प्रकृतेरपादानसञ्चायां पक्षमी सरवादक्षरात् सम्भवतीति

सर्वविज्ञान न भूतयोनिविषयमित्युक्तं । अत्रोच्चते । नैवं सर्ववति “यत्कारणमज्जरात् सम्भवतोह विशं” इति प्रष्टुतं भूतयोनिमिह जायमानप्रकृतिलेन निर्दिष्टानमारमणि जन्मयमाच-प्रकृतिलेनैव सर्वज्ञं निर्दिष्टति ।

“यः सर्वज्ञः सर्वविज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद्वाज्ञानम् रूपमध्यम् जायते” ॥ इति ॥

तस्माद्विद्वान्सम्बेन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् प्रकृतस्यैवाचरस्य भूतयोनेः सर्वज्ञलं सर्वविज्ञानं धर्म उच्चत इति गम्यते । “अच्छरात् परतः परः” इत्यत्रापि न प्रकृतात् भूतयोनेरज्जरात् परः कश्चिद्भिधीयते । कथमेतद्वगम्यते । “येनाच्चरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां” इति प्रकृतस्यैवाचरस्य भूतयोनेरहृष्टत्वादिगुणकस्य वक्तव्यलेन प्रतिज्ञातत्वात् । कथं तर्ष्णवरात् परतः पर इति व्यपदिष्टत इत्युत्तरसूचे वक्ष्यामः । अपि

प्रकृतिलेनोक्ताचरस्य भूतयोनेर्वाच्चेष्वे तस्मादिति प्रकृतित्वज्ञेन प्रत्यभिज्ञानमत्तीति समाधत्ते । अत्रोच्चत इति ॥ एतत् कार्यं ब्रह्मस्यत्वात्मकं नामरूपं स्यूलं ततोऽब्रं ब्रीह्मादीवर्थः । यदुक्तं पञ्चम्यन्ताच्चरशुत्वा भूतयोनेः प्रत्यभिज्ञानादचेतनत्वमिति तत्राह । अच्छरात् पर इति । नायमज्जरशब्दो भूतयोनिनं परामृशति परविद्याधिगम्यत्वेनोक्तस्याच्चरस्य भूतयोनेरज्जरं पुरुषं वेदेवच्चरशुत्वा वेदत्वज्ञेन वत्वा पूर्वमेव ब्रह्मत्वेन परामर्शादित्वाह । येनेति । येन ज्ञानेनाच्चरं भूतयोनिं सर्वज्ञं पुरुषं वेद तां ब्रह्मविद्यां योग्यशिष्याय प्रब्रूयादित्युपकम्याप्राङ्गोऽस्मनाः शुभः अच्छरात् परतः पर इति उच्चमानः परो भूतयोनिरिति गम्यत इत्वर्थः । तर्हि पञ्चम्यन्ताच्चरशब्दार्थः क इत्याश्रम्भानमिति ब्रह्मत इत्याह । कथमिति ॥ परविद्येति समाख्यायुपि तदिष्टयस्य

चाच दे विद्ये वेदितव्ये उक्ते परा चैवापरा च इति । तत्रापश्च-
मृब्देहादिलक्षणां विद्यामुक्ता ब्रह्मीति “अथ परा यदा तदन्तर-
मधिगम्यते” इत्यादि । तत्र परस्याविद्याया विषयलेनाक्तरं श्रुतं ।
यदि पुनः परमेश्वरादन्वद्बृशत्त्रादिगुणकमत्तरं परिकल्पयेत
नेयं परा विद्या स्थान् । परापरविभागो स्थायं विद्ययोरभुद्य-
निःश्रेयसफलतया परिकल्पयते । न च प्रधानविद्या निःश्रेयस-
फला केन्द्रिचिदभ्युपगम्यते । तिस्रश्च विद्याः प्रतिज्ञायेरन् तत्-
पञ्चेत्तराद् भूतयोनेः परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमानलाभात् । इ-
एव तु विद्ये वेदितव्ये इह निर्दिष्टे “कस्मिन्नु भगवेऽविज्ञाते
सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणं
सर्वात्मके ब्रह्मणि विवक्ष्यमाणेऽवकल्पयते, नाचेतनमात्रैकायने
प्रधाने भोग्यव्यतिरिक्ते वा भोक्तरि । अपि च “स ब्रह्मविद्यां

ब्रह्मत्वमित्याह । अपि चेति ॥ ननु प्रधानविद्याऽपि कारणविषयत्वात्
परेत्यत आह ॥ परापरविभागो हीति । अनिलफलत्वेनापरविद्यां
निन्दित्वा मुक्त्यर्थिने ब्रह्मविद्यां प्रेवाचेति वाक्यशेषोऽक्तेऽतिवर्थः । अत्तु
प्रधानविद्याऽपि मुक्तिफलत्वेन परेत्यत आह ॥ न चेति ॥ ननु यः सर्वज्ञ
इत्यये परविद्याविषय उच्चते, अत्रिश्ववाक्येन तु प्रधानविद्योच्यत इत्यत
आह ॥ तिस्रश्चेति । इतस्य भूतयोने ब्रह्मत्वमित्याह ॥ कस्मिन्निति ॥
अचेतनमात्रस्यैकायनमुपादानं तज्ज्ञानात् कार्यज्ञानेऽपि तदकार्या-
ज्ञानात्मनं ज्ञानं व भवति । एवं जीवे ज्ञाते तदकार्यस्य भोग्यस्य
ज्ञानं न भवतीत्यर्थः । ब्रह्मविद्याशब्दाच्च भूतयोनिब्रह्मेत्याह ॥ अपि
चति । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यानां प्रतिष्ठां समाप्तमूर्मिं ब्रह्मविद्यामु-
वाच । ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यानां विद्याप्रकाशानां चान्तर्भावाद् ब्रह्मविद्या
सर्वविद्याप्रतिष्ठा । नन्वपरविद्यापरप्रकारे क्रिमर्थमुक्तेत्यत आह ॥

सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय अष्टाय पुन्नाय प्राह्” इति । ब्रह्म-
विद्यां प्राधान्येनोपक्रम्य परापरविभागेन परां विद्यामज्जरा-
धिगमनीन्दर्शयस्त्वा ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति । सा च ब्रह्मवि-
द्यासमाख्या तदधिगम्यस्त्वाच्चरस्याब्रह्मात्वे बाधिता स्यात् । अपरा
स्त्रवेदादिस्त्रवणा कर्मविद्या ब्रह्मविद्योपक्रम उपन्यस्यते ब्रह्म-
विद्याप्रशंसायै, “ज्ञवा द्वेते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तम-
वरं येषु कर्म एतत् श्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरां मृत्युं ते
पुनरेवापि अन्ति” इत्येवमादिनिन्दावचनात् । निन्दिला चा-
परां विद्यां ततो विरक्तस्य परविद्याधिकारं दर्शयति “परीक्ष्य
खोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणोऽपि निर्वेदमायाज्ञास्यक्षतः क्ष-
तेन तदिज्ञानार्थं च गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्याणिः श्राचियं
ब्रह्मणिष्ठं” इति । यजूक्तमचेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टान्त-
स्त्रेनोपादानाह् दार्ढान्तिकेनाथ्यचेतनेनैव भूतयोनिना भवित-
च्यमिति, तदयुक्तं । न हि दृष्टान्तदार्ढान्तिकयोरत्यन्तस्या-

अपरेति । इवक्ते गच्छन्तीति ऋवा विनाशिनः । अष्टाय नित्यफलस-
म्यादनाशक्ताः षोडशर्त्विजः पत्री यजमानस्त्वेष्टादशः । यज्ञेन नाम-
निमित्तेन निरुप्यन्त इति यज्ञरूपाः । तथा हि ऋतुषु याजयन्ति
यज्ञं कारयन्तीत्यत्विजः, यजत इति यजमानः, पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति
स्त्रेण पतिशब्दस्य नकारान्तादेशो यज्ञसम्बन्धे विहित इति पत्रो,
एवमृतिजादिनामप्रवृत्तिनिमित्तं यज्ञ इति यज्ञरूपा येष्ववरमनि-
त्यफलकं कर्मश्रुत्यक्षं, एतदेव कर्म श्रेयो नान्यदात्मजानमिति ये मूढा-
स्त्रुष्टिते पुनः पुनर्जन्ममरणमामृवन्तीत्यर्थः । तदिज्ञानार्थं ब्रह्मज्ञा-
नार्थं गुरुमभिगच्छेदेवेति नियमः । ब्रह्मनिष्ठस्याप्यनधीतवेदस्य गुरुत्वं

मेन भवितव्यमिति नियमोऽस्मि । अपि च स्थूलाः पृथिव्या-
इयो हृष्टान्तस्तेनोपात्ता इति न स्थूल एव दार्ढान्तिको भूत-
योनिरभ्युपगम्यते, तस्मादहृष्टान्तादिगुणको भूतयोनिः परमे-
श्वर एव ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याच्च नेतरौ ॥ २२ ॥

इतस्य परमेश्वर एव भूतयोनिः, नेतरौ शारीरः प्रधानं वा ।
कसात् विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां । विशिष्टिः हि प्रकृतं भूतयोनिं
शारीराद्विसच्चण्डेन “दिवो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स वाह्याभ्यन्तरे हि
अजोऽप्राणो ह्यमनाः ह्यभ्रः” इति । न हेतद्विव्यतादिविशेष-
णमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनः तद्वर्णांस्य
खात्मनि कल्पयतः शारीरस्तोपपद्यते । तस्मात् बाह्यादौपनिष-
दः पुरुष इहोच्यते । तथा प्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनि भेदेन
व्यपदिश्यति “अच्चरात् परतः परः” इति । अच्चरमव्याकृतं नाम-

वारयति । श्रोत्रियमिति । कार्यमुपादानाभिन्नमित्येहे हृष्टान्तः ।
सर्वसाम्ये तवाप्यनिष्ठापत्तेरित्वाह ॥ अपि च स्थूला इति । विशेषणान्न
जीवो भेदोक्तोर्न प्रधानमिति हेतुद्वयं विभक्त्य व्याचयेऽपि विशिष्टिः ही-
त्वादिना ॥ दिवो द्योतनात्मकः खयं ज्योतिरमूर्त्तः पूर्णः पुरुषः पुरुष-
शयः प्रत्यगात्मा वाह्यं स्थूलमाभ्यन्तरं सकारणं सूक्ष्मं ताभ्यां सहा-
धिष्ठानत्वेन तिष्ठति स वाह्याभ्यन्तरः, हि तथा श्रुतिषु प्रसिद्ध इत्यर्थः ।
अर्विद्याकृतं नामरूपात्मकं शरीरं तेन परिच्छेदोऽप्यत्यं । तस्य शारी-
रस्य धर्मान् जायमूर्त्तत्वादीनिवर्थः । नन्दक्षरशब्देन प्रधानोक्तावश-
स्त्रियं प्रधानस्य प्रतिज्ञातं वार्ष्येत । तत्राह ॥ अच्चरमव्याकृतमिति ॥

रूपवीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्ममीश्वराश्रयं तस्येवोपाधिभूतं सर्वस्मादिकारात् परो योऽविकारः तस्मात् परतः पर इति भेदेन व्यपदेशात् परमात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति । नाच्च प्रधानं नाम किञ्चित् खतन्वं तत्त्वमभ्युपगम्यं तस्माद्देव्यपदेश उच्यते । किं तर्हि । यदि प्रधानमपि कल्पमानं श्रुत्यविरोधेनाव्याकृत-

अन्नेति आप्नोति खविकारजातमित्यक्षरं । अव्याकृतमक्षतं अनादीक्षियावत् । नामरूपयोर्वीजं ईश्वरः तस्य शक्तिरूपं परतत्त्वादुपादानमपि शक्तिरित्युक्तं । भूतानां सूक्ष्माः संख्यारा यत्र तद्गूतसूक्ष्माः । ईश्वरस्त्रिच्छिन्मात्र आश्रयो यस्य तत्त्वाः । तस्यैव चिन्मात्रस्य जीवेश्वरभेदोपाधिभूतं यत्रु ईश्वर आश्रयो विषयो बस्येति नानाजीववादिनँ आत्मानं तद्वाये वहिर्भूतं । एतमिन् खत्वक्षरे आकाशं चोत्तम्प्रोत्तमेवोत्तमभावेनाव्याकृतस्य चिदाश्रयत्वश्रुतेः, आश्रयपदलक्षणाया निर्मूलतात् । न हि मूलप्रकृतेभेदे किञ्चिन्मानमस्ति । न च “इन्द्रो मायाभिः” इति श्रुतिर्मानं । “आजामेकां” इत्याद्यनेकश्रुतिबलेन लाघवतर्कसंहायेन तस्याः श्रुतेर्बुद्धिभेदेन मायाभेदानुवादित्वात् । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः “खत्वविद्याभेदोऽन्न मनागपि न विद्यत” इति । साङ्घोयोगाचार्याः पुराणेति हासकर्त्तारम् मूलप्रकृत्यैकं बदन्ति । न च व्यवस्था नास्तीति वाच्यं श्रवणे प्रवृत्त्यादिवाधायापातादिति चेत् । उच्यते । ये द्विविद्यानानात्ममिच्छन्ति तैरपि परिणामित्वेन सांख्यमविद्याया अङ्गीकार्यं, तथा चानर्थात्मकः खोयसञ्चातात्मना परिणता विद्यांश्चोपहितजीवभेदाद्यवस्था सिद्ध्यति । यस्य ज्ञानमन्तःकरणे जायते तस्यान्तःकरणपरिणाम्यज्ञानंश्चनाशेऽमुक्तिरिति । एवच्च श्रोतुः खरूपानन्दप्राप्तिः श्रवणादौ प्रवृत्तिर्विद्दनुभवो जीवन्मुक्तिशास्त्रच्छेति सर्वमवाधितं भवति । न चैवं नानाजीवपक्षादविशेषः मूलप्रकृतिनानात्मभावादित्यतः परत्वे हेतुः ॥ अविकार इति ॥ ननु सूक्ष्मकृता श्रुतौ प्राधान्याद्देव्यपदेश उक्तस्तत्र क्रयमञ्चानाद्देवोक्तिर्व्याप्त्यायते तत्राह ॥ नाच्चेति । कार्यात्मना प्रधीयत

दिग्बद्वाच्यं भूतसूच्यं परिकल्प्येत कल्प्यतां तस्माङ्गेदव्यपदे-
शात् परमेश्वरो भूतयोनिरित्वेतदिह प्रतिपाद्यते । कुतस्य प-
रमेश्वरो भूतयोजिः ।

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अपि च “अचरात् परतः परः” इत्यस्यानन्तरं “एतस्माज्ञा-
यते प्राणः” इति प्राणप्रभृतीनां पृथिवीपर्यन्तानां तत्त्वानां स्वर्ग-
मुक्ता तस्यैव भूतयोनेः सर्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्य मानं पश्या-
मः । “अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चक्रसूर्यौ दिशः ओचे वामिवृत्ताश्च
वेदाः वायुः प्राणे इदयं विश्वमस्य पद्मां पृथिवी च्छेष सर्वभूता-
न्तरात्मा” इति । तस्य परमेश्वरस्यैवोचितं सर्वविकारकारणलाक्ष
शारीरस्य तनुमहिमो नापि प्रधानस्यायं रूपोपन्यासः सम-
वति सर्वभूतान्तरात्मलासम्भवात्, तस्मात् परमेश्वर एव भूत-
योनिनेतराविति गम्यते । कथं पुनर्भूतयोनेरयं रूपोपन्यास
इति गम्यते । प्रकरणात् । “एष” इति च प्रकृतानुकर्षणाद् भूत-
योनिं हि प्रकृत्य “एतस्माज्ञायते प्राण एष सर्वभूतान्तरात्मा”
इत्यादि वचनं भूतयोनिविषयमेव भवति । यथोपाध्यायं प्रकृत्य
“एतस्मादधीव्य एष वेदवेदाङ्गपारगः” इति वचनं उपाध्याय-

इति प्रधानमच्चानमेव । ततोऽन्यस्याप्रामाणिकत्वादित्यर्थः । अतोऽन्या-
च्चानमेव भूतयोनिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा निरस्यते । तत्रिरासेनार्थात्
साक्षात्कल्पितप्रधाननिरास इति मन्त्रयं । वृत्तिक्षमतेनादौ सूचं व्या-
च्छे । अपि चेत्वादिना । “प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योति-

विषयं भवति तदत् । कथं पुनरद्वेष्टलादिगुणकस्य भूतयोनेर्विग्रहवद्वूपं सम्भवति । सर्वात्मत्वविवक्षयेदमुच्यते न तु वियहवच्चविवक्षयेत्यदोषः । “अहमन्नमहमन्नमहमन्नादः” इत्यादिवत् । अन्ये पुनर्द्वयन्ते नायं भूतयोनेरूपेणापन्नासः जायमानत्वेनोपन्नासात् “एतसाक्षायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी” इति हि पूर्वत्र प्राणादिपृथिव्यन्तं तत्त्वजातं जायमानत्वेन निरदिचत् । उत्तरत्रापि च “तसादग्निः समिधो यस्य सूर्यः” इत्यैवमादि, अतश्च “सर्वा श्रौषधयोरसाक्षेत्रेवमन्तं जायमानत्वेनैव निहेऽच्यति । इहैव कथमकस्मादन्तरासे भूतयोनेरूपमुपन्यस्येत । सर्वात्मत्वमपि स्फृष्टिं परिसमाप्तेषदेच्यति “पुरुष एवेदं विश्वं कर्मा” इत्यादिना । श्रुतिस्तत्योच्च चैसोक्यामारीरस्य प्रजापतेर्जननिर्दिष्टमानमुपलभामहे “हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्, स इधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्त्रै देवाय इविषा विधेमः” इति समवर्त्ततेत्यजायत इत्यर्थः । तथा “स वै शरीरो प्रथमः स वै पुरुष उच्यते,

रापः पृथिवी” इति श्रुतिः । “अमिद्युलोकः, यसौ वाव जोको गोतमामिः” इति श्रुतेः । विदताः वेदाः वागित्यन्यः । पञ्चां पादावित्यर्थः । यस्येदरूपं स एष सर्वप्राणिनामन्तरात्मेत्यर्थः । तनुमहिन्न इति अत्यशक्तेदित्यर्थः । यथा कस्त्रै ब्रह्मवित् खस्य सर्वात्मत्वप्रकटनार्थमहमन्नमिति साम गायति न त्वंत्वादिकमात्मनो विवक्षति । अप्सत्त्वात्, तथेहापीत्याह । अहमन्नमिति ॥ दृत्तिङ्गद्याख्यां दूषयति । अन्ये पुनरिति । एष सर्वभूतान्तरात्मा स्फृतात्मा एतसाद्वयोर्जायत इति श्रुत्यन्ययेन हिरण्यगर्भस्यात् जायमानत्वेनोपन्नासादित्यर्थः ।

आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माये समवर्त्तत् ॥ इति ।

विकारपुरुषस्यापि सर्वभूतान्तरात्मलं समावति, प्राणात्मना सर्वभूतानामधात्ममवस्थानात् । अस्मिन् पञ्चे “पुरुष एवेदं विश्वं कर्म” इत्यादिसर्वरूपोपन्नामः परमेश्वरप्रतिपक्षीहेतुरिति वाख्येयं ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

“को न आत्मा किं ब्रह्मेति आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्य-

गिरदिक्कदबोचदित्यर्थः । अस्मिद्युक्तेको वस्तु समिद्ग्रुपः स्तुर्यः सोऽपि द्युक्तेकामित्समादजायतेत्वर्थः । “तस्यादित्य एव समित्” इति श्रुत्यन्तरात् । अतो मध्येऽपि ऋषिरेव वाचा न रूपमिति भावः । यदुक्तमपि-मर्मद्वयच भूतयोने: सर्वात्मत्वं विवक्षितमिति तत्त्वेवाह ॥ सर्वात्मत्वम-पीति । ननु हिरण्यगर्भस्य जन्मात्मनानुकं कथमत्र वक्षत्यं तत्त्वाह ॥ श्रु-तीति । अये समवर्त्तत जातः सन् भूतयामस्यैकः परिरीश्वरप्रसादाद-भवत् स द्वचात्मा द्यामिमां एथिवीच्छ स्थूलं सर्वमधारयत् व्याशब्दस्य प्रजापतिसञ्ज्ञात्वे सर्वनामत्वाभावेन स्मा इत्ययोगादेकारजोपेनैकस्मै देवाय प्राणात्मने हविषा विधेम परिचरेमेति वाख्येयं । “कतमः स एको देव इति प्राणः” इति श्रुतेः । यदा यस्मादियं जातक्त्वस्मा एकस्मै देवायेत्वर्थः । “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः” इति श्रुत्यन्तरात् । ननु तस्य भूतान्तरात्मत्वं कथं । तत्त्वाह ॥ विकारेति । पूर्वतत्त्वे प्रकाशोपास-नाकर्मसमुच्चयानुषानादस्मिन् कल्पे सर्वप्राणियविलिङ्गानां व्यापकं सर्वप्राणन्तर्गतं ज्ञानकर्मेन्द्रियप्राणात्मकसमिलिङ्गशरीरं जायते तदूपस्य द्वचात्मनः सर्वभूतान्तरात्मत्वं युक्तमित्यर्थः । खपञ्चे द्वचात्माह ॥ अस्मिन् पञ्च इति ॥ कर्म सप्तलं सर्वश्रौतसार्त्तादिकं तपस्य पुरुष एवेति सर्वान्तरतत्वरूपोपन्नासाच्च भूतयोनौ चेष्टे वाक्यं समन्वितमित्यर्थः ॥ वैश्वानरः ॥ छान्दोग्यमुदाहरति ॥ को न इति ॥ प्राचीन-शास्त्रसब्दयज्ञेन्द्रियमुख्यमुदाहरति ॥ को न इति ॥ मिलिता मीमांसाच्चक्तुः को न आत्मा

धेष्ठितमेव नो ब्रूहीति”इति चोपकम्य द्युस्मर्थ्यवाऽब्बाकाश्वारिपृ-
थिवीनां सुतेजस्तादिगुणयोगमेकैकोपासननिन्दया च वैश्वानरं
ग्रत्येषां मूर्ढादिभावमुपदिश्वाद्यायते “यस्तेतमेवं प्रादेष्मात्र-
मभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु स्तोकेषु सर्वेषु
भृतेषु सर्वेष्वात्मखलमन्ति तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य
मूर्ढेव सुतेजाऽनुजुर्विश्वरूपः प्राणः पृथमवर्त्मात्मा सन्देहो बड़सो

किं ब्रह्मेति । आत्मैव ब्रह्मेति आपनार्थं पदद्वयं । ते पश्चापि निच्या-
र्थमुदाक्षकमात्रम् । सोऽपि सम्यक् ग वेदेति तेनोदाक्षकेन सह घड-
प्रश्नपतिं कैक्येयं राजानमागत्याचुः आत्मानमिति अधेष्ठि स्मरति
तमेव नो ब्रूहीति । राजा तु तेषां भान्तिनिरासार्थं तान् प्रत्येकमप्त-
क्षत् । कं खमात्मानमुपास्त इति । ते च प्राचीनश्वासाद्यः ऋमेव तं
प्रत्येकमूचुः । दिवमेवाहं वैश्वानरं वेद्धि । आदित्यमेवाहं वेद्धि । वायु-
मेव । आकाशमेव । अप एव । पृथिवीमेवाहं वेद्धोति । ततो राजा
द्युस्मर्थ्यादीनां खसां यथाकमेष्ट सुतेजस्तविश्वरूपत्वपृथगवर्त्मात्मत्वबद्ध-
त्वत्वरित्यप्रतिष्ठात्मगुणान् विभाय भवतो यदि मामएहा द्युस्मर्था-
दिषु भगवतो वैश्वानरस्याङ्गेष्वेव प्रत्येकं वैश्वानरत्वदृष्टयो भवेत्युत्तदा
ऋमेष्ट मूर्ढपातात्मत्वप्राप्तोत्कमदेहविश्वीर्षत्ववलिभेदपादशेषा भव-
तां स्फुरिति प्रत्येकोपासनं निन्दित्वा सुतेजस्तविश्वगुणको द्युकोक्तोऽस्या-
त्मनो वैश्वानरस्य मूर्ढा विश्वरूपत्वगुणकः स्फुर्या यस्य चक्षुरित्वेवं
द्युस्मर्थ्यादीनां मूर्ढादिभावमुपदिश्व समलक्ष्यवैश्वानरध्यानविधिराज्ञा-
यते । यस्तेतमिति । आभिमुख्येनापरोक्षतया विश्वं विमिमीते जाना-
तीत्वभिविमानः । तं सर्वज्ञं स तदुपासकः सर्वत्र भेदाणं भुक्ष इत्यर्थः ।
जोका भूदादयो भूतानि श्रीरोदाश्वात्मानो जोवा इति भेदः । सुकृ-
तेष्टः कान्तिर्यस्य द्युकोक्तस्य स सुतेजाः विश्वानि रूपाणि अस्य स्फुर्य-
स्य । “एष शुक्ल एष नीकः” इति श्रुतेः । एथक् नानाविधं वर्त्मगमनं
आत्मा खभावौ यस्य वायोः स नानागतित्वगुणकोऽस्य प्राप्तः बड़त्वतं
आपित्वं तद्गुण आकाशोऽस्य सन्देहो देहमध्यं रथितं धनत्वं तद्गुणा

वक्षिरेव रथिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि वर्षिर्हृदयं
नाईपत्थो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्माहवनोये” इत्यादि ।
अत्र संशयः । किं वैश्वानरशब्देन जाठरोऽग्निरपदिश्यत उत
भूताग्निरथ तदभिमानिनो देवता अथ वा शारीर आहोस्ति
परमेश्वर इति । किं पुनरत्र संशयकारणं । वैश्वानर इति जा-
ठरभूताग्निदेवतानां साधारणशब्दप्रयोगादात्मेति च शारी-
रपरमेश्वरयोः । तत्र कस्योपादानं न्यायं कस्य वा इति मिति
भवति संशयः । किन्तावत् प्राप्तं जाठरोऽग्निरिति । कुतः । तत्र हि
विशेषेण क्षिति प्रयोगो दृश्यते “अथभूताग्निर्वैश्वानरो योऽय-
मनःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमच्यते” इत्यादौ । अग्नि-
मात्रं वा स्यात् सामान्येनापि प्रयोगदर्शनात् “विश्वसा अग्निं
भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमङ्गामक्षेत्रन्” इत्यादौ । अग्निशरीरा
वा देवता स्यात् तस्यामपि प्रयोगदर्शनात् “वैश्वानरस्य सुमतौ

आपो यस्य वक्षिमूलख्यानं प्रतिष्ठात्वगुणा एथिवी तस्य पादौ तस्य
होमाधारत्वं सम्पादयति । उत एवेत्यादिना ॥ पूर्वमुपक्रमखादशत्वा-
दिसाधारणधर्मस्य वाक्यशेषस्यसर्वज्ञत्वादिलिङ्गेन ब्रह्मनिष्ठत्वमुहूर्णं
तदत्रायुपक्रमस्यसाधारणवैश्वानरशब्दस्य वाक्यशेषस्यहोमाधारत्व-
लिङ्गनजाठरनिष्ठत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ किं तावदित्या-
दिना ॥ पूर्वोत्तरपक्षयोर्जाठरब्रह्मगोर्ध्यानं फलं । यदयते तदन्नं येन
पच्यते सोऽयं पुरुषे शारीरेऽन्तरल्लीब्यर्थः । पक्षान्तरमाह ॥ अग्निमात्रं
वेति ॥ विश्वसै भुवनाय वैश्वानरमग्निमङ्गां केतुं चिक्रं सूर्यं देवा
अक्षेत्रन् शूतवनः । सूर्योदये दिनश्चवहारादिवर्थः । स्याहैश्वानर
इत्वनुषङ्कः । हि यस्मात् कं सुखप्रदो भुवनानां राजा वैश्वानरोऽभि-
मुखा ओरखेत्वभिष्योरीश्वरः । तस्मात् तस्य वैश्वानरस्य सुमतौ वयं

स्थाम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः” इत्येवमाशायाः श्रुते-
र्देवतायामैश्चर्यांचुपेतार्था सम्भवात् । अथात्मग्रन्थसामानाधिक-
रस्थात् उपक्रमे च “को न आत्मा किं तद् ग्रन्थः” इति केवलात्म-
ग्रन्थप्रयोगादात्मग्रन्थवशेन वैश्वानरग्रन्थः परिणेय इत्युच्चते ।
तथापि बारोर आत्मा स्थात् तस्य भोक्तृत्वेन वैश्वानरग्रन्थिक-
र्षात्, प्रादेवमाचमिति च विशेषणस्य तस्मिन् उपाधिपरिच्छिके
सम्भवात् । तस्माच्चेष्टरो वैश्वानर इत्येवं प्राप्तं । तत इदमुच्चते
वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हति । चुतः । साधारणग्रन्थ-
विशेषात् । साधारणग्रन्थविशेषः विशेषः । य-
च्चेतावुभावयात्मवैश्वानरग्रन्थौ साधारणग्रन्थौ, वैश्वानरग्रन्थस्य
चयाणां साधारणः, आत्मग्रन्थस्य इयोः, तथापि विशेषो द्वृ-
श्वते येन परमेश्वरपरत्वं तयोरभ्युपगम्यते “तस्य ह वा एतस्या-
त्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्देव सुतेजाः” इत्यादि । अत्र हि परमेश्वर-

स्थाम तस्यास्तदिष्वया शुभमतिर्भवत्विवर्थः । पद्मन्त्रयेऽप्यरचिं वदन्
कल्पान्तरमाह । अयेतादिना । आत्मा वैश्वानर इति श्रुतेरिवर्थः ।
केवलत्वं वैश्वानरशब्दशून्यत्वं । अत्र जाठरो विश्वानर इति मुख्यः पूर्व-
पक्षः प्राचाप्निहोच्छेमाधारत्वलिङ्गात् । तस्य देहापित्वादात्मत्वं ।
श्रुत्या द्युमूर्ढत्वादिकल्पनया द्वहस्ताद्वस्त्रमिति ध्येयं । सिद्धान्तयति ।
तत इदमिति । साधारणशुत्योदयपक्रमस्ययोर्विशेषात् प्रथमश्रुतमुख्य-
चेष्टोक्तश्शरीरलिङ्गात् । सर्वात्मकेश्वरपरत्वं युक्तं न चरमश्रुतकर्त्त्वं
तस्माधारत्वलिङ्गेन जाठरपरत्वमित्यर्थः । ननु विर्विशेषस्य कुतो
विशेष इत्वत आह । अत्र हीति । अवस्थान्तरग्रन्थः चेष्टोक्तात्मना
स्थित इत्यर्थः । जाठरस्यापि ध्यानार्थं विशेषकल्पनेति चेत् । न ।
स्वसत्कल्पनापत्तेः । ईश्वरस्य तु उपादानत्वादिशेषः सद्वेव ध्यानार्थं

एव द्युमूर्द्धलादिविश्विष्टोऽवस्थान्तरगतः प्रत्यगात्मत्वेनोपन्वक्ष आथानायेति गम्यते कारणत्वात् । कारणस्य हि सर्वाभिः कार्यगताभिरवस्थाभिरवस्थावत्ताह द्युलोकाद्यवयवत्वमुपपद्यते । “स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेषात्मस्त्रमन्ति” इति च सर्वलोकाद्याश्रयं फलं श्रूयमाणं परमकारणपरियहे सम्भवति । “एवं हास्य सर्वे पापानः प्रदूयन्ते” इति च तदिदः सर्वपाप-प्रदाहश्रवणं । “को न आत्मा किं तद् ब्रह्म” इति चात्मब्रह्म-सङ्कार्याभ्यामुपक्रम इत्येवमनानि ब्रह्मलिङ्गानि परमेश्वरमेव गमयन्ति । तस्मात् परमेश्वर एव वैश्वानरः ॥

स्वर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

इतस्य परमेश्वर एव वैश्वानरः, यस्मात् परमेश्वरस्यैवाद्विरास्य द्यौमूर्द्धतोदृशं चैलोक्यात्मकं रूपं स्मर्यते “यस्याद्विरास्य द्यौमूर्द्धा खं नाभिश्वरणै चितिः स्वर्यस्त्रुदिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः” इति तत् स्वर्यमाणं रूपं मूलभूतां श्रुतिमनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेनानुमानं स्त्रिङ्गं गमकं स्यादित्यर्थः । इतिशब्दो हेतुर्थो यस्मादिदं गमकं तस्मादपि वैश्वानरः परमात्मवेत्यर्थः । यद्यपि लुतिरियं तस्मै

उच्चतामित्वाह । कारणत्वादिति । विज्ञान्तराग्न्याह । स सर्वस्वित्वादिति । यथाच्छ्री विद्वित्तमित्वीकावूजं दद्यते एवं हास्य विदुष इत्यर्थः । नव्यसदादोषेषापि लुतिसम्भवात् मूलश्रुत्यपेक्षेत्वःशङ्काह । यद्यपि लुतिरिति । तथापीतिपदमर्थतः पठति ॥ लुतित्वमपोति ॥ द्युमूर्द्धला-

खोकात्मगे मन इति सुतिलमपि जागति मूलभूते वेदवाच्चे
सम्यगीदृशेन रूपेण सम्भवति ।

“शां मूर्ढानं यस्य विप्रा वदन्ति
खं वै नाभिं चक्रस्त्वय्या च नेत्रे ।
दिशः ओत्रे विद्धि पादौ चितिष्ठ
सेऽचिन्यात्मा सर्वभूतप्रणेता” ॥

इत्येवं जातीयका च स्फुतिरिहोदाहर्तव्या ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्वेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादस-
म्भवात् पुरुषमपि चैनमधोयते ॥ २६ ॥

अत्राह न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमईति । कुतः । शब्दादि-
भ्योऽन्तःप्रतिष्ठानात् । चशब्दस्त्रावदैश्वानरशब्दो न परमेश्वरे सम्भ-
वति, अर्थात्तरे रुढत्वात् । तथाऽग्निशब्दः “स एषोऽग्निर्वैश्वानरः”
इति । आदिशब्दाद् इदयगार्हपत्याद्यग्निचेताप्रकल्पनं । तद्यज्ञकं
प्रथममागच्छेत् तद्वामीयमित्यादिना च प्राणाङ्गत्यधिकरणता-
सज्जीवन्तं । एतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः प्रत्येतव्यः । तथा-
न्तःप्रतिष्ठानमपि श्रूयते “पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद” इति तच जाठरे

दिरूपेण सुतिर्नरमाचेण काञ्चुमशक्या विना श्रुतिमित्यर्थः । सता रूपेण
सुतिसम्भवाद्वासदारोप इति भावः । शब्दादीनां गतिं वक्तुमुक्तसिङ्गा-
न्तमाक्षिप्य समाधते । शब्दादिभ्य इति । स एषोऽग्निर्वैश्वानर इत्य-
ग्निरहस्ये वैश्वानरविद्यायां श्रुतोऽग्निशब्द ईश्वरे न सम्भवतीत्यन्यः ।
सुच्चादिशब्दार्थमाइ । आदिशब्दादिति । भक्तमन्नं होमोयं होम-
साधनं तेन प्राणाग्निहोत्रं कार्यमित्यर्थः । वाजसनेयिनामग्निरहस्ये स-
प्रपञ्चां वैश्वानरविद्यामुक्ता “स यो हैतमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषे

सम्भवति यदयुक्तं “भूर्ज्व सुतेजाः” इत्यादेर्विशेषात् कारणात् परमात्मा वैश्वानर इत्यत्र ब्रूमः । कुतोऽन्वेषणिर्णयो यदुभवथापि विशेषप्रतिभाने सति परमेश्वरविषय एव विशेष आत्मयणीयो न जाठरविषय इति । अथ वा भूताग्नेरन्तर्वहिशावतिष्ठमानस्त्रैष निर्देशो भविष्यति । तस्मापि हि द्युसोकादिसम्भो मन्त्रवर्णादवगम्यते “यो भानुजा पृथिवीं द्यामुतेमामात्मान्ततान्ततान रोदसीमन्तरिच्छ” इत्यादौ । अथ वा तच्छ्रीरायादेवताया ऐश्वर्ययोगाद् द्युलोकाद्यवयवत्वं सम्भवति । तस्माच्च परमेश्वरो वैश्वानर इति । अत्रोच्यते । न तथा दृष्ट्युपदेशादिति । न शब्दादिभ्यः कारणेभ्यः परमेश्वरस्य प्रत्याख्यानं युक्तं । कुतः । तथा जाठरापरित्यागेन दृष्ट्युपदेशात् । परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहोपदिष्ट्यते “मनो ब्रह्मेत्युपासीत” इत्यादिवत् । अथ वा जाठरवैश्वानरोपाधिः परमेश्वर इह इष्टव्यत्वेनोपदिष्ट्यते “मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः” इत्यादि-

उत्तःप्रतिष्ठितं वेद स सर्वचाक्षमस्ति” इत्युक्तं देहान्तरस्त्वं जाठरे सम्भवति प्रसिद्धेरित्याह । तथेति । अत्र सूचे आदिपदेनैवान्तःप्रतिष्ठानस्य ग्रहे सम्भवति एषमुक्तिः । साधारणलिङ्गलदोतनार्थात् शब्दादिवज्ञादिदमपि जाठरं गमयतीत्यभुव्यः । यद्यपि द्युमूर्ज्वत्वादिविशेष ईश्वरपक्षपाती होमाधारत्वादिजाठरपक्षपातीति प्रतिभानं समं तथापि पारमेश्वरो विशेषो जाठरे न सम्भवतीति बलवानित्वत आह । अथ वेति । एव द्युमूर्ज्वत्वादिनिर्देश इत्यर्थः । इमां पृथिवीं द्यामपि ते एव द्यावापृथिवीं रोदसी सयोर्मध्यमन्तरिक्षात् यो भूतामिर्भानुरूपेषाततान व्याप्तवान् स ध्यातव्य इत्यर्थः । जडमात्रस्य न ध्येयत्वमिवत आह । अथ वेति । परमेश्वरदृष्ट्योपास्य जाठरामिप्रतीक-

वत् । यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येत, केवल एव जाठरोऽग्निर्विवक्ष्येत, ततो मूर्द्धेव स्तुतेजा इत्यादेर्विशेषस्थासम्भव एव स्थात् । यथा तु देवताभूताग्निव्यपात्रयेषाप्ययं विशेष उपपादयितुं न प्रक्षते, तथोन्नरसूचे वक्ष्यामः । यदि च केवल एव जाठरो विवक्ष्येत पुरुषेऽन्नःप्रतिष्ठितलं केवलं तस्य स्थान् न तु पुरुषलं, पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः “म एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत् पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषविधं पुरुषेऽन्नःप्रतिष्ठितं वेद” इति । परमेश्वरस्य तु सर्वात्मवान् पुरुषलं पुरुषेऽन्नःप्रतिष्ठितलस्त्रोभयमुपपश्यते । ये तु पुरुषविधमपि चैनमधीयते इति स्त्रावयवं पठन्ति तेषामेषोऽर्थः । केवलजाठरपरियहे पुरुषेऽन्नःप्रतिष्ठितलं केवलं स्थात्, न तु पुरुषविधलं । पुरुषविधमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः “पुरुषविधं पुरुषेऽन्नःप्रतिष्ठितं वेद” इति । पुरुषविधलस्त्र प्रकरणात् । यदधिदैवतं युमूर्द्धत्वादिष्टथिवोप्रतिष्ठितत्वात्म, यस्त्रात्मं प्रसिद्धं मूर्द्धत्वादिचुकुप्रतिष्ठितत्वात्म, तत् परिगृह्णते ॥

अत एव न देवता भूतस्त्र ॥ २७ ॥

यत् पुनरुक्तं भूताग्नेरपि मन्त्रवर्णं द्युसोकादिसम्बद्धर्जनान्

वाचकाभामधिवैश्वानरशब्दाभ्यां युमूर्द्धत्वादिमानीश्वरो लक्ष्य इत्युक्ता कल्पान्तरमाह । अथ वा जाठर इति । अस्मिन् पञ्चे प्राधान्यनेन्द्रीयोपास्यता पूर्वच गुरुतेति भेदः । उपाधिवाचिभ्यां पदाभ्यासुप्रहितो लक्ष्य इत्यर्थः । जक्त्रावीजमसम्भवं व्याचष्टे । यदि चेति । पुरुषमपीत्वादिसूत्रशेषं शाचष्टे । यदि च केवल इति । ईश्वरप्रयो-

मूर्खं सुनेत्रा इत्याद्यवयवकल्पनं तस्मैव भविष्यतीति तच्छरी-
राया देवताया वा ऐश्वर्ययोगादिति तत् परिहर्त्यमचेच-
त्ते । अत एवोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न देवता वैश्वानरः, तथा भूता-
श्चिरपि न वैश्वानरः । न हि भूताग्नेरौष्णप्रकाशमात्रात्मकस्य
द्युमूर्खलादिकल्पनोपपद्यते विकारस्य विकाराभ्यरात्मलाभ्य-
वात् । तथा देवतायाः सत्यपैश्वर्ययोगे न द्युमूर्खलादिकल्पना
सम्भवति, अकारणलात् परमेश्वराधीनैश्वर्यलाभ । आत्मशब्दा-
रम्भवस्य सर्वेष्वेषु पञ्चेषु स्थित एव ॥

साक्षाद्प्रविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्वं जाठराग्निप्रतीको जाठरान्युपाधिको वा परमेश्वर
उपास्य इत्युक्तमन्तःप्रतिष्ठितलाद्यनुरोधेन, इदानीन्तु विनैव

कलोपाधित्यशून्यं इत्यर्थो विवक्ष्यते तदेति श्लेषः । यद्यः पुरुषः पूर्णः,
स एषोऽग्निर्वैश्वानरश्चिद्यजाठरोपाधिक इति श्रुत्यर्थः । यो वेद स
सर्वं भुक्तं इत्यर्थः । पुरुषत्वं पूर्णत्वमचेतनस्य जाठरस्य नेत्रुक्ता
पाठान्तरे पुरुषविधत्वं देहाकारत्वं तस्य नेत्राऽह । ये त्रिति ॥ न नु
जाठरस्यापि देहत्वापित्वात् तदिधत्वं स्यादित्यत आह ॥ पुरुषविधत्वस्य
प्रकरणादिति ॥ न देहत्वापित्वं पुरुषविधत्वं किन्तु विराद्देहाकार-
त्वमधिदैवं पुरुषविधत्वमध्यात्मस्त्रोपासकमूर्ढादिचुनुकाळीस्त्रेषु सम्य-
द्गत्वमोश्वरस्य पुरुषविधत्वमित्यर्थः । ईश्वरस्याङ्गेषु सम्पत्तिर्वस्ते ।
एवं जाठरं निरस्य पद्मदयं निरस्यति । अत एवेति । सूत्रं आचक्षे ।
यत् पुनरित्वादिना ॥ द्युमूर्खलादि, सर्वलोकाः, पञ्चभालां, सर्वपाप्यप्रदाहः,
इति आत्मब्रह्मशब्दोपक्तमोक्ता हेतवः । तानेव स्मारयति ॥ न हि
भूताग्नेरित्वादिना ॥ यो भानुनेति मन्त्रेष्वेश्वरदृष्ट्या महिमोक्ता इति
भावः ॥ पूर्वमग्निर्वैश्वानरशब्दावीश्वरलक्ष्यकाविलक्ष्यां, अधुना प्रतीकोपा-
धिपरित्वागेन विराट्पुरुषमाकारस्य भगवतो वैश्वानरस्याभ्यामूर्ढा-

प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनपरियहे न कश्चिद्दिरोध इति जैमिनिराचार्यीं मन्यते । ननु जाठराम्यपरियहेऽन्तःप्रतिष्ठितलवचनं शब्दादीनि च कारणानि विरुद्धेरन्विति । अत्रोच्यते । अन्तःप्रतिष्ठितलवचनं तावज्ञ विरुद्धते । न हीह पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति जाठराम्यभिप्रायेणेदमुच्यते तस्याप्रकृतलादसंशब्दितलाच । कथं तर्हि यत् प्रकृतं मूर्ढादिषु चुकुकान्तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधलं कल्पितं तदभिप्रायेणेदमुच्यते पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति, यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां पश्यतोति तद्दत् । अथ वा यः प्रकृतः परमात्माऽध्यात्ममधिदैवतस्य पुरुषविधलोपाधिः, तस्य यत् केवलं बाचिरूपं तदभिप्रायेणेदमुच्यते पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति । निश्चिते च पूर्वापरासोचनवज्ज्ञेन परमात्मपरियहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनचिद्योगेन

दिचुवुकाङ्गेषु सम्याद्योपास्यत्वाङ्गीकारेऽपि न शब्दादिविरोधः शब्दयो-
दीश्वरे योगदत्या मुख्यत्वादन्तःस्थादीनाम् तत्र सम्भवादित्वाह ॥
साक्षादपीति ॥ साक्षात्यदस्यार्थमाह ॥ विनैवेति ॥ जाठरामिसम्बन्धं
विनेश्वरस्योपास्यत्वेऽपि शब्दाद्यविरोधं जैमिनिर्मन्यत इत्यर्थः । इद-
मन्तस्थात्ममुदरस्थात्मरूपं नोच्यते किन्तु नखादिशिखान्तावयवसमुदाया-
त्मकपुरुषशरीरे मूर्ढादिचुवुकान्ताङ्गानि वृक्षे शाखावत् प्रतिष्ठितानि
तानि, तेषु सम्यग्नो वैश्वानरः पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठित इत्युच्यते । अथो यथा
शाखास्य स्थ पक्षियो वृक्षान्तस्थात्मं तथा वैश्वानरस्य पुरुषान्तःस्थ-
मित्याह ॥ न हीह पुरुषविधमित्यादिना ॥ अग्न्यादिशब्दसेश्वर-
वाचित्वाज्ञाठराम्बेदसंशब्दितलं । अत्रेश्वरस्य पुरुषावयवेषु सम्या-
दनात् पुरुषविधलमन्तस्थात्मस्वेतर्थः । पक्षान्तरमाह ॥ अथ वेति ॥

वर्त्तिष्ठते, विश्वस्यायं नरस्तेति, विश्वेषां वाऽयं नरः, विश्वे वा नरा
नस्तेति विश्वानरः परमात्मा सर्वात्मलात्, विश्वानर एव
वैश्वानरसद्वितोऽनन्वार्थो राजसवायसादिवत् । अग्निभव्योऽप्य-
श्वीत्वादियोगाश्रयणेन परमात्मविषय एव भविष्यति । गार्ह-
पत्यादिकल्पनं प्राणाङ्गत्यधिकरणत्वस्तु परमात्मनोऽपि सर्वा-
त्मलादुपपद्यते । कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेश्वरमाच्छ्रुति-
रुपपद्यते, इति तां व्याख्यातुमारभ्यते ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथः ॥ २९ ॥

अतिमाच्छापि परमेश्वरस्य प्रादेश्वरमाचलमभिव्यक्तिनि-
मित्तं स्थात् । अभिव्यज्यते किञ्च प्रादेश्वरमाचपरिमाणः परमेश्वर
उपासकानां छते । प्रदेशविश्वेषेषु इदयादिषु उपसम्भिस्थानेषु
विश्वेषेषाभिव्यज्यते । अतः परमेश्वरेऽपि प्रादेश्वरमाच्छ्रुतिर-
भिव्यक्तेरुपपद्यत इत्याश्मरथ आचार्यो मन्यते ॥

युद्धविधत्वं पूर्ववत् । अन्तस्त्वं माध्यस्थं साक्षित्वमित्यर्थः । एवम-
न्तस्त्वमोश्वरे आस्याय शब्दादीनि व्याचष्टे । निर्जिते चेति । विश्व-
स्यायं नरो जीवस्तु सर्वात्मलात् । विश्वेषां विकाराणां वा नरः
कर्ता । विश्वे सर्वे नरा जीवा अस्यात्मत्वेन नियन्त्वेन वा सन्तोषि
विश्वानरः, रक्ष एव राजस इतिवत् स्वार्थं तद्विप्रत्ययः । नरे
संज्ञायामिति पूर्वपदस्य दीर्घता । अग्निधातोऽग्नत्वर्थस्य निप्रत्ययान्तस्य
रूपमयिरिति । अङ्गयति गमयत्वग्न्यं कर्मणः पक्षं प्रापयतीति अभि-
रययोरुक्तः । अभितोऽग्नतीति वा अभिः, वैश्वानरोपासकस्यातिथि-
भोजनात् पूर्वं प्राणाभिहोत्रं विद्युत्वेन विहितं, तदर्थमयित्रेतादि-
कल्पनं प्रधानाविरोधेन नेतव्यमितिवाह । गार्हपत्येति । मात्रां परि-

अनुसृतेव्वादरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमाच इदथप्रतिष्ठितेन वाऽयं मनसाऽनुस्मर्यते ततः
प्रादेशमाच इत्युच्यते । यथा प्रस्थमिता यवाः प्रस्था इत्युच्यन्ते
तद्वत् । यथपि च यवेषु खगतमेव परिमाणं प्रस्थसमन्वाद्वा-
च्यते न चेह परमेश्वरगतं किञ्चित् परिमाणमस्ति यद् इद-
थसमन्वाद्वाज्येत तथापि प्रशुक्तायाः प्रादेशमाचश्रुतेः, सम्ब-
वति यथा कथञ्चिदनुस्मरणमालमनमित्युच्यते । प्रादेशमाच-
त्वेन वाऽयमप्रादेशमाचोऽनुस्मरणीयः प्रादेशमाचश्रुत्यर्थवत्ताचै ।
एवमनुस्मर्तिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमाचश्रुतिरिति वाऽ-
रिराचार्यो मन्यते ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

सम्पत्तिनिमित्ता वा स्यात् प्रादेशमाचश्रुतिः । कुतः । तथा
हि समाजप्रकरणं वाजसनेचिद्राज्ञाणं शुप्रस्तीन् पृथिवीपर्य-

माजमतिक्कान्तोऽर्तिमाचः तस्य विभोरित्वर्थः । उपासकानां छतेऽनु-
ग्रहाय प्रादेशमाचोऽभिव्यक्त्यते प्रादेशेषु वा भीषतेऽभिव्यक्त्यत इति
प्रादेशमाचः । मतान्तरमाह ॥ अनुसृतेरिति ॥ प्रादेशेन मनसा मि-
तः प्रादेशमाच इत्यर्थः । यथा कथञ्चिदिति ॥ मनस्यं प्रादेशमाचत्वं
स्मृतिदारा स्मर्यमाणे कल्पितं श्रुतेराजमनमित्यर्थः ॥ सूचस्यार्थान्तर-
माह ॥ प्रादेशेति ॥ सम्यति श्रुत्यक्षां प्रादेशमाचश्रुतेर्गतिमाह ॥
सम्पत्तेरिति ॥ ब्राह्मणं पठति ॥ प्रादेशमाचमिवेति ॥ अपरिच्छिद्गम-
पीश्वरं प्रादेशमाचत्वेन सम्पत्या कल्पितं सम्यग्विदितवन्तो देवास्तमेवे-
श्वरमभिप्रत्यक्षेन सम्पद्माः प्राप्तवन्तो ह वै पूर्वकाले ततो वो युश्माभं
तथा शुप्रस्तीगवयवान् वक्षामि । यथा प्रादेशमाचं प्रादेशपरिमाच-

नान् चैसोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवानधात्ममूर्ढप्रभृतिषु
चिवकपर्यन्तेषु देहावयवेषु सम्यादयत् प्रादेशमाचसम्पत्तिं
परमेश्वरस्य दर्शयति । “प्रादेशमाचमिव ह वै देवाः सुविदि-
ता अभिसम्पन्नाः तथा तु व एतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेश-
माचमेवाभिसम्यादयिष्यामीति स हेवाच मूर्ढानमुपदिशन्तु-
वाच, एष वा अतिष्ठा वैश्वानरः, इति । चतुष्प्रौढो उपदिशन्तु-
वाच, एष वै सुतेजा वैश्वानरः, इति । नासिके उपदिशन्तु-
वाच, एष वै ष्ट्रद्यग्वत्त्वात्मा वैश्वानरः, इति । मुख्यमाकाशमु-
पदिशन्तुवाच, एष वै बज्जलो वैश्वानरः, इति । मुख्या अप
उपदिशन्तुवाच, एष वै रथिवैश्वानरः, इति । चुवुकमुपदि-
शन्तुवाच, एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानरः” इति । चुवुकमित्यधरमुख-
फलकमुच्यते । यद्यपि वाजसनेयके द्योरतिष्ठात्मगुणा समाच्छा-

मनतिक्रम्य मूर्ढाद्यधात्माङ्गेषु वैश्वानरं सम्यादयिष्यामीति प्राचीनशा-
कादीन् प्रति राजा प्रतिज्ञाय खकीयमूर्ढानमुपदिशन् करेण दर्शय-
न्तुवाच । एष वै मे मूर्ढा भूरादीस्तोकानतीत्वं उपरि तिष्ठतीत्वति-
ष्ठाऽसौ द्युलोको वैश्वानरः । तस्य मूर्ढेति यावत् । अध्यात्ममूर्ढाभेदे-
गाधिदैवमूर्ढा सम्याद्य थ्येय इत्यर्थः । एवच्छुरादिष्टृहनीयं । खकी-
यवच्छुष्टो दर्शयन् एष वै सुतेजाः सूर्यो वैश्वानरस्य चक्षुरित्युवाच ।
नासिकापदेन तप्तिष्ठः प्राणो लक्ष्यते तस्मिन्नाध्यात्मिकप्राणोऽधिदैवप्रा-
णस्य वायोर्दृष्टिमाइ ॥ नासिके इति । अत्र सर्वत्र वैश्वानरशब्दस्तद-
ङ्गपरः । मुखस्यं मुख्यं तस्मिन्नधिदैवं बज्जलाकाशदृष्टिः मुखस्याजाला-
रूपालक्ष्मी रप्रिशब्दिततदीयवक्षित्योदकहृष्टिः चुवुके प्रतिष्ठा पाद-
रूपा एथिवो ब्रह्मा । ननु गुणवैषम्ये न विद्ययोर्भेदादमिरहस्य
मुख्यनुसारेण क्षान्दोग्यस्यप्रादेशमाचश्रुतिः कथं व्याख्येयेत्वाशक्षाइ ॥

यते, आदित्यस्तुतेजस्तुगुणः, छान्दोग्ये पुनर्द्यौः सुतेजस्तु-
गुणा समाख्यायते, आदित्यस्तु विश्वरूपत्वगुणः, तथापि नैतावता
विशेषेण किञ्चिद्द्वीयते प्रादेशमाचशुतेरविशेषात् सर्वशाखा-
प्रत्ययवत्ताच्च । सम्पत्तिनिमित्तां प्रादेशमाचशुतिं द्युक्ततरां
जैमिनिराचार्यी मन्यते ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३७ ॥

आमनन्ति चेनं परमेश्वरमस्मिन् मूर्दुच्चुवकान्तराले आ-
वासाः । “य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति
सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणायां नाश्वाच्च गच्छे
प्रतिष्ठित इति कतमा वरणा कतमा नाशीति । तत्र चेमासेव
वरणां नामिकाच्चेति निरच्च शर्वाणीन्द्रियक्षतानि पापानि
वारयति सा वरणा शर्वाणीन्द्रियक्षतानि पापानि नाशयति
चेति सा नाशीति वरणा नाशीति” निरच्च पुनरप्यामनन्ति ।

यद्यपीत्यादिना । एतावतात्पैषस्येन बहुतरप्रत्यभिज्ञासिङ्गं विद्यैकं
न हीयते शाखाभेदेऽपि सर्वशाखासु प्रतीयमानं वैश्वानराद्युपासनं
एकमिति च्यायस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । अतिष्ठात्वगुणश्चान्दोग्य उपसंह-
र्त्तथः । विश्वरूपत्वगुणस्तु वाजिभिर्याच्चः । तथा च द्युद्धर्ययोः सुतेजस्तुं
सममतिष्ठात्वविश्वरूपत्वयोर्व्यवस्था । यदा शाखाभेदेन गुणवत्वात्तु
न विद्याभेद इति भावः । प्रादेशत्वस्य सम्पत्तिप्रयुक्त्वे शुद्धतरं
सम्पादयति । आमनन्तोति । य एषोऽनन्तोऽपरिच्छिन्नः अतोऽव्यक्तो
दुर्विज्ञेयस्तुं कथं जानीयामित्यचेः प्रश्ने याज्ञवल्क्यस्योक्तरं । स ईश्वरो
अविमुक्ते कामादिभिर्बङ्गो जीवो भेदकत्यनया प्रतिष्ठित उपास्यः पुन-
रचिप्रश्नः स इत्युक्तरं वरणायामिति । एवं प्रश्नोक्तरे अयोऽपि इत्येऽपि ।

“कतमस्य स्थानं भवतीति भुवोर्धाणस्य च यः सन्धिः । स एष चुलोकस्य परस्य च सन्धिर्भवति” इति । तस्मादुपपत्ता परमेश्वरे प्रादेश्चमात्रश्रुतिः । अभिविमानश्रुतिः प्रत्यगात्मताभिप्राया । प्रत्यगात्मतया सर्वेः प्राणिभिरभिविमीयत इत्यभिविमानः । अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मतात् । विमानस्य मानवियोगादित्यभिविमानोऽभिविमीते वा सर्वे जगत्कारणत्वादित्यभिविमानः, तस्मात् परमेश्वरो वैश्वानर इति सिद्धं ॥ इति श्रीमच्छारीरकमीर्मांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पृज्ञपादकृतौ प्रथमाधारस्य द्वितीयपादः ॥

तत्र च श्रुतौ इमामेव भूसहितां नासिकां निरचेति भाष्ययोजना । सर्वानिद्वियकृतान् दोषान् वारयतीति वरणा भूः । सर्वान् दोषान् नाशततोति नाशा नाशिकेति निर्वचनं श्रूतं । नासाभुवोर्जोवदारेश्चरस्थानत्वध्यानात् पापवारकत्वमिति मन्त्रयं । तयोर्मध्येऽपि विशिष्य जीवस्य स्थानं एच्छति कतमदिति भुवोर्दित्यतरं । प्राणस्येति पाठेऽपि श्वासस्येत्यर्थः । स एष सन्धिर्युलाकस्य खर्गस्य परस्य च ब्रह्मोकस्य सन्धिलेन धेय इत्याह । स एव इति । आभिमुख्येनाहं ब्रह्मेति विमीयते चायते इत्यभिविमानः प्रत्यगात्मा । अभिगतस्वासौ विमानः सर्वस्त्रूपत्वे सत्यानक्त्यात् मानमत्र परिमाणं । अभिविमीतेति निर्मिर्मीते । तस्मादैश्वानरवाक्यमुपास्ये ब्रह्मश्च समन्वितमिति सिद्धं ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरित्राजकाचार्यश्रीगोविन्दागन्दभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीर्मांसाभाष्यात् भाष्यरत्नप्रभायां प्रमथाधारस्य द्वितीयः पादः ॥

नमः परमात्मने ।

द्युभाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

इदं श्रूयते “यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथ, आत्मानमन्या वाचो विमुच्यथामृतस्यैष मेतुः” इति । अत्र यदेतद् द्युप्रमृतीनामोतत्ववचनादायतनं किञ्चिद्वगम्यते तत् किं परं ब्रह्म स्यादाहोखिदर्थान्तरमिति सन्दिष्टते । तत्रार्थान्तरं किमप्यायतनं स्थादिति प्राप्तं । कस्मात् । अमृतस्यैष सेतुरिति अवणात् । पारवान् हि सोके सेतुः प्रस्थातः । न च परस्य ब्रह्मणः पारवत्तं शक्य-

नमः परमात्मने ।

द्युद्योतभूमपदमक्षरमीक्षाखीयं
अश्राममल्यहृदि भान्तमधीश्चितारं ।
इन्द्रादिवेद्यमखिलस्य च शासितारं
ज्योतिर्निर्भः पदमनिन्द्रमजं भजेऽहं ॥

एवं रुचियुक्तपदबङ्गलानां प्रायेण सविशेषवाक्यानां समन्वयो दि-
तीयपादे दर्शितः । अभुना यौगिकपदबङ्गलानां निर्विशेषप्रधानानां
वाक्यानां समन्वयं वक्तुं दृतीयपाद आरभ्यते ॥ अतोऽन्नाधिकरणानां
शुद्धाद्यायपादसङ्कृतयत्तत्र पूर्वमुपक्रमस्याधारशब्दस्य वाक्यशेषस्य-
द्युमूर्छत्वादिना ब्रह्मपरत्वमुक्तां । तद्वचाप्युपक्रमस्याधारश्चायतनत्वस्य
वाक्यशेषस्यसेतुश्रुत्या वक्तुतः परिच्छिद्वे प्रधानादौ अवस्थेति दृष्टान्त
ज्ञानाधिकरणसङ्कृतिः । पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपालिः । सिङ्गान्ते निर्वि-
शेषब्रह्मधीरिति फलं ॥ मुण्डकवाक्यमुदाहरति । इदमिति । यस्मिन्
सोकच्चायात्मा विराट् प्रायैः सर्वे सह मनः द्युचात्मकं चकारादव्याकृतं
कारणं ज्ञोतं कल्पितं तदपवादेन तमेवाधिष्ठानात्मानं प्रत्यगमिन्नं

मधुपममुमगममपारमिति अवणात् । अर्थात्तरे चाचतने परिगृह्णमाणे स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानं परियहीतव्यं, तस्य हि कार-हलादायतनलोपपत्तेः । अतिप्रसिद्धो वा वायुः स्मात् “वायु-र्वाव गौतम तत्सूक्ष्मं वायुना वै गौतम सूक्ष्मेणायस्य लोकः परस्य लोकः सर्वांश्च च भूतानि सन्दृभानि भवन्ति” इति । वायो-रपि विधरणत्ववणात् । आरोरो वा स्मात्, तस्यापि भेदकृ-लाङ्गोऽयं प्रपञ्चं प्रत्यायतनलोपपत्तेरित्येवं प्राप्त इदमाह, सुभास्यायतनमिति । ह्याच्च भूत्य द्युभुवौ द्युभुवादी यस्म तदिदं द्युभादि । यदेतस्मिन् वाक्ये ह्याः पृथिव्यमन्तरिक्षं मनः प्राणा इत्येवमात्मकं जगदोत्तेन निर्दिष्टं तस्यायतनं परं ब्रह्म भवितुमर्हति । कुतः । स्वशब्दादात्मशब्दादित्यर्थः । “आत्म-ब्रह्मो हीह भवति तमेवैकं जानथ आत्मानं” इति । आत्म-

जानथ अवबादिना अन्वा अनात्मवाचो विमुच्य विशेषेण निःश्वेषं त्वयथ एव वाऽन्वमोक्षपूर्वकात्मसाक्षात्कारोऽमृतस्य मोक्षस्यासारापारदुर्बारसंसारवादित्ये परपारस्य सेतुरिव सेतुः प्रापक इति मातृवत् अुतिमुमुक्षुनुपदिश्यति । तत्रायतनत्वस्य साधारणधर्मस्य दर्शनात् संशयमाह । तत् किमिति । अमृतस्य ब्रह्मणः सेतुरिति यद्या ब्रह्मणेभिन्नत्वेन सेतोः अुतत्वादेष्यब्दपरामृष्टं द्युभादायतनमब्रह्मैव सेतुरिव सेतुरित्याह । अमृतस्येति । भेदअवबात् सेतुरिति अवबाचेत्यर्थः । तत्र भेदअद्वयं व्याख्यातं सेतुअवयं स्वयं विद्युत्तोति । यातवानिति । अनन्तं कालतः । अपाहं देशतः, यज्ञविधारकमुख्य-सेतोर्यह्यासम्भवात् गौव्यसेतुयहे कर्त्तव्ये मुख्यसेतुविनाभूतपारवत्त्वमुख्यवानेव कस्तिदृग्याद्याः । न तु मुख्यस्यानियतविधारकगुणवानीश्वर इति भावः । यथा लोके मन्त्रयः सूक्ष्मेण यथिता एवं हे गौतम समष्टिप्रसिद्धात्मकवायुना द्युलानि सर्वांश्चि सन्दृभानि यथितानि

प्रद्युम्न परमात्मपरिग्रहे सम्बन्धकर्त्तव्यते जार्थान्तरपरिग्रहे ।
विचित्र स्वद्वद्वेनैव भ्रष्टाच आयतनबं भूयते “सम्भूलाः सोम्येमाः
सर्वाः प्रजाः बदायतनाः सम्प्रतिष्ठाः” इति । स्वद्वद्वेनैव चेद
पुरस्कादुपरिष्टाच भ्रष्टा सहीन्तते “पुरुष एवेदं विश्वं कर्त्तव्यतो
भ्रष्टा परामृतं” इति, “ब्रह्मवेदममृतं पुरस्कात् पशार् भ्रष्टा
इक्षितस्त्रोतरेष” इति च । तत्र लायतनायतनवद्वावश्ववशात्
“सर्वं भ्रष्टा” इति च सामानाधिकरण्शात् । यद्याऽनेकात्मको दृच्छा:
आस्तास्त्रव्यो मूलस्त्रेत्येवं नामारसो विचित्र आत्मेत्याभ्रष्टा
सम्भवति । तां निवर्त्तयितुं स्वावधारणमाह “तमेवैकं जाग्रथ
आत्मानं” इति । एतदुक्तं भवति न कार्यप्रपञ्चविशिष्टा विचित्र
आत्मा विशेषः । किं तर्हि । अविश्वास्तं कार्यप्रपञ्चं “विश्वा
प्रविश्वापयन्त्रासमेवैकमायतनभूतमात्मानं जानीथैकरसं” इति ।

भवतीति अब्दं । आत्मशब्दात् पक्षदयमप्ययुक्तमित्वत आह ।
आरीरो वेति । सहितीयत्वेन सेतुशब्दोपपत्तेचेत्वर्थः । नन्दात्मशब्दे
जीवे सम्बवतीत्वत आह । आत्मशब्दचेति । उपाधिपरिच्छिग्रस्य
जीवस्य सर्ववल्लुप्रत्यक्षं मुख्यं नाक्तीत्वर्थः । उपकरमस्याधारवायतन-
तस्य गौषसेतुतजिङ्गात् प्रथमश्रुतात्मश्रुत्वा ब्रह्मत्वनिष्ठ्य इति भावः ।
स्वशब्दादित्वस्यार्थान्तरमाह । क्वचिचेति । प्रजानामुत्पत्तौ सदेव मूलं
स्थितावायतनं लयप्रतिक्षेति ब्रह्मवाचिसत्यदेन हान्देण्ये ब्रह्मव आ-
यतनत्वुतेरचापि तथेत्वर्थः । अर्थान्तरमाह । स्वशब्देनैवेति । यस्मिन्
चौरिति वाक्यात् पूर्वोत्तरवाक्ययोः पुरुषब्रह्मादिशब्देन ब्रह्मसङ्गीत्य-
नामधेऽपि ब्रह्म यात्ममित्वर्थः । पुरुष इति पूर्ववाक्यं, ब्रह्मैवेत्युत्त-
रवाक्यं, सर्वासु दिक्षु स्थितं सर्वं ब्रह्मैवेत्वर्थः । उत्तरेत्वोत्तरस्यादिग्रि-
उदाहृतवाक्यस्य सविशेषब्रह्मपरत्वमाशक्त्वा वाक्यं आवक्षे । तचेता-
दिग्ना । सामानाधिकरण्यादिवित्र आत्मेति सम्बन्धः । यस्मिन् सर्व-

षष्ठा वस्त्रिक्षास्ते देवदत्तः तदानयेत्युक्त आसनमेवानयति च
देवदत्तं तद्दायतनभूतस्यैवैकरसस्यात्मनो विश्वेषत्वमुपदिष्टते
विकारानृताभिसम्बन्धस्य चापवादः अ॒यते “मृत्योः स मृत्यु-
माप्नोति च इह नानेव पश्यति” इति । सर्वे ब्रह्मेति तु सामा-
नाधिकरणं प्रपञ्चविज्ञापनार्थं नानेकरसताप्रतिपादवार्थं “स
षष्ठा सैन्धवघबोऽनन्तरोऽवाद्यः क्षत्त्वो रसघन एवैवं वा अरेऽय-
मास्माऽनन्तरोऽवाद्यः क्षत्त्वः प्रज्ञानघन एव” इत्येकरसताम्र-
वसात् । तसाद्युभाद्यायतनं परं ब्रह्म । यत् तूकं सेतुश्रुतेः सेतोच्च
पारवत्तोपपत्तेर्वद्विष्णोऽर्थान्तरेण सुभाद्यायतनेन भवितव्य-
मिति, अत्रोच्चते । विधरणलमाचमत्त उत्तुश्रुत्या विवक्ष्यते
न पारवत्तादि । न हि मृद्दाहमयो लोके सेतुर्द्वृष्ट इत्य-
चापि मृद्दाहमय एव सेतुरभ्युपगम्यते । सेतुशब्दार्थोऽपि विध-

मोतन्तमेवैकमित्वेवकारैकशब्दाभाँ निर्विश्वेषं ज्ञेयमित्युक्ता इत्यन्तर-
माह । विकारान्तेति । विकारे अन्तते कल्पिते अभिसन्धोऽभिमानो
वस्तु वस्त्रानर्थभास्त्रोन निष्ठाश्रुतेष्व कूटस्यस्यां ज्ञेयमित्यर्थः । कथं तर्हि
सामानाधिकरणं वत्राह । सर्वे ब्रह्मेति ॥ यस्मारः स खाद्युरितिवद्
यत् सर्वं तद्वद्वेति सर्वे । इत्येन ब्रह्मत्वविधानाद् बाधनार्थं, न तु यद्वद्व
तत्पर्वमिति वानारसत्वार्थमित्यर्थः । तत्र निवामकमाह ॥ स यथेति ॥
वद्वपिष्ठोऽन्तर्वहित्य रसान्तरश्रून्यः सर्वे लवद्वैकरसो यथा, एव-
मरे मैत्रेयिः चिदेकरस आत्मेत्यर्थः । वद्यपि पारवत्तसावयवत्तादिकं
मुखसेव्यमित्यादि तथापि सेतोर्जलादिवस्त्रमरूपं यदिधारणं तदेव
बभित्यादित्वेऽपि सेतुपदार्थैकदेशत्वाद्युक्त्वेन याद्यां न तु पदार्थवहि-
भूंवं पारवत्तादिकमित्याह । अत्रोच्चत इति । दृष्ट्वात्तद्युक्तिं
प्रसङ्गमाह । न हीति । अत्र श्रुतौ परेष्वेति श्रेष्ठः । विधारणस्य शब्द-

रहत्वमात्रमेव न पारवस्तादि विज्ञो वन्धनकर्त्तव्यः सेतुशब्द-
युत्पत्तेः । अपर आह तमेवैकं जानन्य आत्मानमिति । यदेतत्
सहीनितमात्मज्ञानं घटेतदन्या वाचो विमुक्षयेति वाम्बि-
मोचनं तदचामृततत्त्वाधनत्वादमृतत्वैष सेतुरिति सेतुश्रुत्या
सहीन्त्ये न तु युभाद्यायतनं । तच यदुक्तं सेतुश्रुतेर्वद्वाणे
उर्ध्वान्तरेह युभाद्यायतनेन भवितव्यमित्येतद्युक्तं ॥

मुक्तोपद्धत्य व्यपदेशात् ॥ २ ॥

इत्य परमेव ब्रह्म युभाद्यायतनं अस्मान्मुक्तोपद्धत्यताऽस्य
व्यपदिश्यमाना इम्मते । मुक्तैरपद्धयं मुक्तोपद्धयं । देहादिब्ब-
गात्मखलमस्त्रीत्यात्मबुद्धिरविद्या, ततस्यात्मजनादौ रागस्तथ-
रिभवादौ च देषः, तदुच्छेददर्शनाद्ययं मोहस्तेवमयमनन्त-
भेदोऽनर्थव्रातः सक्ततः सर्वेषां नः प्रत्यक्षः, तदिपर्यचेषाविद्या
रागदेषादिदेषमुक्तैरपद्धयं गम्यमेतदिति युभाद्यायतनं प्रकृत्य
व्यपदेशो भवति । कथं ।

थर्त्वं स्फुरयति । विज्ञ इति । सिनोति बध्रातीति सेतुपदार्थेकदेशो
विधारवमित्यर्थः । वथा चामृतपदस्य भावप्रधानत्वादमृतत्वस्य सेतु-
र्विधारकं ब्रह्मात्मेवामृतत्वं नान्यस्येवर्थः । यदा युभाद्याधारो ब्रह्म न
सेतुशब्दार्थः किन्तव्यवहितं ज्ञानमित्याह । अपर इति । फलितमाह ।
तच यदुक्तमिति । ज्ञाने सेतौ गृहीते सतीवर्थः । मुक्तैरपद्धयं प्रत्य-
क्तेन प्राप्य यद् ब्रह्म तस्यात्मेकोरिति स्फुरार्थः । मुक्तिप्रतियोगिनं वन्ध-
दर्शयति । देहादिब्बिति । तदिपर्यवेक्षेति उत्तपच्छेशात्मकवन्धनि-
दृष्ट्वाऽऽस्मागा श्चित्तमित्यर्थः । वथा नद्यो गङ्गाद्या नामरूपे विहार-
समुद्रात्मना तिष्ठन्ति वथा ब्रह्मात्मविदपि संसारं विहाय पराव-

“भिस्ते इदवयन्विश्वसने सर्वसंब्रव्याः ।

चीयन्ते शास्त्र कर्णाणि तस्मिन् हृष्टे परावरे” ॥

इत्युक्ता ब्रवीति “तथा विदान्नामरूपादिमुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यं” इति ब्रह्मणस्थ मुक्तोपसृष्टलं प्रसिद्धं शास्त्रे ।

“यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य इदि स्थिताः, अथ मर्त्योऽस्यतो भवत्यच ब्रह्म समन्वुते” ॥

इत्येवमादौ। प्रधानादीनान्तु न क्वचिच्मुक्तोपसृष्टलं प्रसिद्धमस्ति । अपि च “तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुच्यथ” इति वाग्विमोक्षपूर्वकं विज्ञेयलमिह सुभास्यायतनस्योच्यते । तत्त्वं श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो हृष्टं ।

“तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।

नानुध्यायाइङ्गंश्वदान् वाचो विज्ञवनं हि तत्” ॥ इति ।

कारबादव्यक्तात् परं पूर्वं ख्यातिराजन्दं प्रत्यक्षेन प्राप्य विष्णुवीताह ॥ तथा विदानिति ॥ इदं प्रधानादेः किं न स्यादत आह ॥ ब्रह्मवचति ॥ अस्य मुमुक्षोः इदीति पदेनात्मधर्मर्त्यं कामानां निरक्षयदा कामनिवृत्तिरथ तदाऽस्यतो भवति मरणहेतुभावान्न केवलमनर्थनिवृत्तिः किञ्चत देहे तिक्ष्णेव ब्रह्मानन्दमन्वत इतर्थः । बिज्ञानरमाह ॥ अपि चेति ॥ धीरो विवेको तमेवात्मानं विज्ञाय विशुद्धं चक्षपदार्थं ज्ञात्वा वाचार्थज्ञानं कुर्यात् । ज्ञानार्थिनो ज्ञानप्रतिबन्ध-पक्षमंकाशादेवमुखमाह ॥ नेति ॥ ब्रह्मनिवृत्त्युक्ता अस्यान् वेदानन्दव्यानद्वीकरोति ।

“अष्टौ ज्ञानानि वर्णनामुरः कर्णः शिरक्षणा ।

जिङ्गामूलस्थ इन्ताच नासिकोष्ठौ च ताजु च” ॥ इति ।

तस्मादपि सुभाषायतनं परं ब्रह्म ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

यथा ब्रह्मः प्रतिपादको * वैशेषिको हेतुहको नैवमर्थान्तरस्य वैशेषिको हेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह । नानुमानं वाच्यस्तिपरिकल्पितं प्रधानमिह सुभाषायतनत्वेन प्रतिपत्तयं । कस्मात् । अतच्छब्दात् । तस्माचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः शब्दस्तच्छब्दो न तच्छब्दोऽतच्छब्दः । न इच्छाचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः कस्तिच्छब्दोऽस्ति येनाचेतनं प्रधानं कारणत्वेनायतनत्वेन वाऽवगम्यते । तदिपरीतस्य चेतनस्य प्रतिपादकशब्दोऽस्ति “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इत्यादिः । अत एव न वाचुरपीड सुभाषायतनत्वेनाश्रीयते ॥

प्राणमृत्तम् ॥ ४ ॥

यथपि प्राणमृतो विज्ञानात्मन आत्मतं चेतनत्वं सम-

श्वानि वाग्निदियस्यागत्याद् वाचशब्देनोर्थन्ते तेषां श्रोतुष्ठमाचमनात्मशब्दोवारत्वपालं तज्ज्ञानाचमनसो ग्लानिमाचमित्यर्थः । वैशेषिक इति । अवाधारण आत्मशब्दादित्यर्थः । अतच्छब्दादित्यस्याचान्तरमाह । तदिपरीतस्येति । अत एवातच्छब्दादेव प्राणभूषेति सूत्रे चकारः पूर्वसूत्रस्यानन्तोऽनुषुकार्थः । सर्वज्ञपदसमानाधिकरण आत्मशब्दो न जीववाचीत्वतच्छब्दस्तस्मादित्यर्थः । ननु नानुमानप्राणभूतवतच्छब्दादित्येव सूत्रं किमर्थं न ज्ञातं, उभयनिरासेतोरेकत्वादित्यत आह । पृथगिति । योगः सूत्रं, उत्तरसूत्रस्यहेतुनां जीवमाचनिरासेनान्वयेऽपि सुबोधार्थं प्राणभूषेति प्रथक् सूत्रकरणमित्यर्थः । तानेव हेतुनासाङ्कादारा व्याख्ये । कुतच नेत्रादिना ।

* असाधारणेति मु० पा० ।

वति तथाऽप्युपाधिपरिच्छब्दज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यसम्भवे सत्य-
सादेवातच्छब्दात् प्राणभृदपि न चुभाद्यायतनलेनाश्रयितव्यः ।
न चोपाधिपरिच्छब्दस्याविभोः प्राणभृतो चुभाद्यायतनल-
मपि सम्बक् सम्भवति । पृथग्येगकरणमुक्तरार्थं । कुतस्य च
प्राणभृद् चुभाद्यायतनलेनाश्रयितव्यः ॥

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

भेदव्यपदेशस्त्रेह भवति “तमेवैकं जानथ आत्मानं” इति
ज्ञेयज्ञात्वभावेन । तत्र प्राणभृत् तावत् मुमुक्षुलाज्ञाता परि-
शेषादात्मशब्दवाच्यं ब्रह्म चेयं चुभाद्यायतनमिति गम्यते ।
कुतस्य न प्राणभृद् चुभाद्यायतनलेनाश्रयितव्यः ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

प्रकरणस्त्रेहं परमात्मनः “कस्मिन्मु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं
विज्ञातं भवति”इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणात् । परमा-
त्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्वात्, न केवले
प्राणभृति । कुतस्य न प्राणभृद् चुभाद्यायतनलेनाश्रयितव्यः ॥

स्थित्यदनाभ्याच्च ॥ ७ ॥

चुभाद्यायतनस्य प्रकृत्य “दा सुपर्णा सयुजा सखायौ” इत्यत्र

वद्यपि विश्वः प्रत्यगात्मैवाच चेयः तथापि जीवत्वाकारेण चातुर्द्देश्या-
द्देहात्र चेवरूपत्वमित्वर्थः । एवस्य जीवत्वज्ञविशिष्टत्वेन जीवस्य
चुभादिवाक्यार्थत्वं निरस्य तेन त्रुट्टरूपेवेति मन्त्रवाच्यं । ननु शिलेश्वर-
सादगाढीवस्य दासुवर्णत्वोक्तावपि ईश्वर आयतनवाच्येन किमपि

स्थित्यदने निर्हीम्बेते, “तयोरन्वः पिण्डसं सादप्ति” इति कर्म-
फलाशम्, “अनग्रजन्वाऽभिचाकशीति” इत्योदासोन्वेनावस्थानं,
ताम्बाद्य स्थित्यदनाभामीश्वरचेचज्ञो तत्र गृह्णेते । यदि चेष्टरो
कुम्भाद्याद्यतन्मेन विशितस्य प्रकृतस्येश्वरस्य चेचज्ञात् एवम्-
चनमवकर्षते, अन्यथा द्वाप्रकृतवचनमाकस्त्रिकमसम्भूद्धं ज्ञात् ।
ननु तदापि चेचज्ञस्येश्वरात् एवम् चनमाकस्त्रिकमेव प्रस्त्र्येत
न तस्यात्रिवचित्यतात् । चेचज्ञो हि कदेवेन भोक्तृलेन च प्र-
तिभ्रतीरं बुद्ध्युपाधिकसमन्व्यो सोकत एव प्रसिद्धो नासौ त्रुत्या
तात्पर्येण विवक्ष्यते । ईश्वरसु सोकतोऽप्रसिद्धतात् त्रुत्या ता-
त्पर्येण विवक्ष्यत इति न तस्याकस्त्रिकवचनं दुक्षं । “गुहा
प्रविष्टावात्मानौ हि” इत्यचाप्येतद्विर्शितं । दा सुपर्णेत्यस्यामृषी-
श्वरचेचज्ञावुच्येते इति । यदाऽपि पैङ्गुपनिषत्स्फुतेन व्याख्याने-
नास्यामृषी चत्वारेचज्ञावुच्येते तदाऽपि न विरोधः कस्त्रित् । कथं
प्राणभृदिइ घटादिच्छिद्रवत् सत्त्वाद्युपाधिमानितेन प्रति-

याद्य इत्यत आह । यदि चेष्टर इति । अत्र चेष्टरः मुद्भवित्याचो
याद्यः । न सर्वं चात्मादिविशिष्टः तस्यात्राप्रतिपाद्यतात् । तथा चाप्र-
तिपाद्यार्थस्याकस्माक्ष्ये वचनासम्भवात् । आद्यवाक्येन यहूङ्कं कार्य-
भित्यभिसन्धिः । तमज्ञात्याऽशङ्कते । ननु तदापीति । ब्रह्मखण्डप्र-
तिपादनार्थमकस्मादप्रकृतस्यापि लोकप्रसिद्धस्य जीवस्यानुवादस-
म्भव इति परिवर्तति । नेति । ननु दासुपर्णेत्वत्र नुडिजीवयोदत्तेः
कथमिदं दूतमित्यत आह । गुहामिति । स्थित्यदनाभामीश्वरचेच-
योरनुवादेनैव दर्शितं इत्यर्थः । नव्यत्र जीवेश्वौ नानुवादौ पैङ्गि-
कात्माविरोधादतः दूतासङ्गतिरित्यत आह । यदापीति । तदापीति

वरीरं यज्ञमाणो सुभाषायतनं न भवतीति प्रतिषिद्धते । असु
षर्क्षरीरेष्पूर्णाधिभिर्विनोपस्थ्यते पर एव च भवति । यथा
घटादिच्छिद्राणि घटादिभिरुपाधिभिर्विनोपस्थ्यमाणानि
नहाकाम एव भवति तदत् प्राणभृतः परस्तादन्वलानुपपत्तेः
प्रतिषेधे जोपपत्तेः, तस्मात् परमेव ब्रह्म सुभाषायतनं । तदेतत्
“चदृश्वलादिमुखको धर्मीकोः” इत्यनेनैव चिह्नं, तस्मैव चि
भात्वोग्निवाच्यस्य मध्य इदं पठितं “यस्मिन् चौः पुणिवो चा
करिष्य” इति । प्रपञ्चार्थकु पुनरुपन्वस्तु ।

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदं समामनन्ति “भूमा लेव जिज्ञासितव्यः” इति, “भूमानं
भगवो जिज्ञासे” इति, “यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्य-
दिवानाति स भूमा, अथ चत्वार्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्वदिजाना-

द्युम्लासक्षिर्विनोर्लीबर्थः । अदनवाक्षेन बुद्धिमनूद्य श्लिष्टवाच्येन
दुष्यादिविवक्ष्यक्षुद्रप्रत्यग्न्याणो चेष्टस्योक्तेचुभादिवाक्षे तदेव याहां
व वद्युपहितो ओव इति सूत्रसङ्किमाह । कष्मित्यादिना । नन्य-
चानुपहितो ओव उक्तो न परं ब्रह्मोत्पत चाह । यस्त्विति । पौनशत्र्यं
वद्यते । तदेतदिति । द्युभादिवाक्षस्य ब्रह्मपरत्वमित्यर्थः । समाधत्ते ।
प्रपञ्चार्थमिति । सेतुशब्दवाक्षावेन भूतयोनेः प्रवगात्मत्वसुटीकरण-
मित्यर्थः । वस्त्राञ्छक्षोपविषद्, ब्रह्मवि सन्नन्तितेति सिङ्गं । भूमा ।
हान्दोव्यमुदाहरति । इदमिति । नाल्ये सुखमति भूमैव सुखं तस्मा-
त्रिरित्यज्ञवस्तुत्यार्थिना भूमैव विचार्य इति नारदं पति समन्वया-
त्वेवोक्ते सति नारदो ब्रूते । भूमादमिति । भूषो जन्मवस्त्रितीयत्व-

ति तदस्यं'इत्यादि । तत्र संशयः किं प्राणो भूमा स्वादाहेस्थित् परमात्मेति । कुतः संशयः । भूमेति तावहृ बड्डलमभिधीयते । "वहोर्वेषो भू च वहोः"(पा० ६।४।१५)इति भूमज्ज्वलमभिधीयते । किमात्मकं पुनर्स्वाद्वड्डलमिति विश्वेषाकाङ्क्षादायां "प्राणो वा आशाद्या भूयान्"इति सन्निधानात् प्राणो भूमेति प्रतिभाति । तथा अतुं "ज्ञेव मे भगवहृभेद्यक्षरति शोकमात्मवित्"इति, "सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु" इति प्रकरणोत्यानात् परमात्मा भूमा इत्यपि प्रतिभाति । तत्र कस्योपादानं न्यायं कस्य वा इत्यमिति भवति संशयः । किञ्चावत् प्राप्न ग्राणो भूमेति । कस्मात् भूयः प्रश्नप्रतिवच-

माह । यत्तेति । भूमज्ज्वलं परिच्छिन्नज्ञानोक्त्या स्फुटयति । अयेति । अत्र संशयबोधं प्रश्नपूर्वकमाह । कुत इत्यादिना । वहोर्भाव इति विग्रहे पृथ्वादिभ्य इमनिष्ठितप्रब्रह्मे ज्ञते वहोर्वेषो भू च वहोरिति सूचेत् वहोः परस्येमनिष्ठप्रब्रह्मस्यादेरिकारस्य खोयः स्यात् वहोः खाने भूरित्वादेश्वरस्य खादित्वक्ते भूमन्निति इष्टो निष्पद्धः, तस्य भावार्थकेमनिष्ठप्रब्रह्मान्त्वाद्वड्डलं वाच्यं । सत् किं धर्मिकमित्वाकाङ्क्षादायां सन्निहितप्रवरद्यत्यः प्राणो धर्मी भाति । वाणोपक्रमस्य आत्माऽपि स्वप्रतिपादनापेक्षो धर्मित्वेन भासीति सन्निहितवहितप्रवरद्यताभायां संशय इत्यर्थः । पूर्वमात्मविद्वद् शुभाद्यायतनं व्रजेत्वुक्तं, तरति शोकमात्मविद्वद् व्रजस्यायात्मज्ज्वलप्रयोगादिवाक्येपस्त्रिवा पूर्वपक्षयति । प्राणो भूमेति । धर्मधर्मिकोरभेदात् सामानाधिकरणं इत्यर्थं । पूर्वोत्तरपक्षवोः प्राणोपालिः, व्रजस्यान्तर्घं पक्षं कर्मेण भवत्य । अत्राद्याये भूयः प्रश्नोत्तरभेदादर्थभेदो दृश्यते । भूमा तु प्राणात् परं भूयः प्रश्नं विनैवोक्तजिङ्गेन प्राणादभिज्ञ इत्याइ । कस्मादित्वादिना । प्राणाद् भूय इति न दृश्यत इति पूर्वेत् सम्बन्धः ।

नपरमरादर्शनात् । यथा हि “अस्मि भगवो नाचो भूयः” इति, “वाम्बाव नाचो भूयसी” इति, तथा “अस्मि भगवो वाचो भूयः” इति, “मनो वाव वाचो भूयः” इति च नामादिभ्यो आप्राणात् भूयः प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहः प्रहृष्टः, जैवं प्राणात् परं भूयः प्रश्नप्रतिवचनं दृश्यते । “अस्मि भगवः प्राणाद्भूयः” इति, “अहो वाव आपाद्भूयः” इति, “प्राणमेव तु नामादिभ्य आपान्नेभ्यो भूयांसं प्राचो वाव आपाद्या भूयान्” इत्यादिना सप्रपञ्चमुक्ता प्राण-इर्विनशातिवादितं “अतिवाचस्मि” इति, “अतिवाचस्मीति ब्रूया-कापकुटीति” इत्यभ्यनुज्ञाय, “एष तु वा अतिवदति चः यत्येना-तिवदति” इति प्राणग्रतमतिवादिलमनुकूलापरित्यज्वैव प्राणं सत्त्वादिपरम्परा भूमानं समवतारयन्, “प्राणमेव भूमानं मन्य-ते” इति गम्यते । कथं पुनः प्राणे भूमेति व्याख्यायमाने अच ना-न्यत् पञ्चतीत्येतद् भूमो चक्षणपरं वचनं व्याख्येयमिति । उच्चते । सुपुस्तवस्तावां प्राणयसेषु करणेषु इर्शनादिव्यवहारगिर्वत्ति-

वनेव तु वा अतिवदतीति तुश्चेन प्राणप्रकरबिच्छेदान् ग्राणे भूमेवत आह । प्राणमेवेति । नामाद्याशान्तानुपास्यानवोत्त्वं प्राणं शेषं बदतीतिवादी प्राणवित् तं प्रति अतिवाचस्मीति केनचित् प्रश्ने इते अस्मीति ब्रूयात्, नाहमतिवादीतपञ्चवं न कुर्वादित्युक्तं प्राण-विदं, एव इति परामर्श सत्त्ववचनशानमनशादादिधर्मपरम्परां विकाश भूमोपदेशात् प्रकरबिच्छेदः । तुश्चेदो नामाद्युपासकवस्तावि-वादिलविदाकार्थं इत्यर्थः । भूमो चक्षणवचनं सुखत्वमनुत्ततत्वं प्राणे पञ्चपूर्वकं योजयति । कथं पुनरित्वादिना । प्राणयसेषु प्राणे जीवेषु न इत्येति सुकुमपुरुष इति शेषः । “माईपत्वो ह वा श्वोऽपानो आ-

दर्शनात् सम्भवति प्राणस्थापि यत्र नान्वत् पञ्चतोत्तेतत्तद्वचं ।
 तस्मा च श्रुतिः “न इष्टेषोति न पञ्चति” इत्यादिग्ना सर्वकरण-
 आपारप्रत्यक्षमयरूपां सुषुप्तवस्थामुक्ता “प्राणाद्य एवैतस्मिन्
 मुरे जायति” इति तस्यामेवावस्थाधारां पञ्चतत्त्वेः प्राणस्थ जागरणं
 अवती प्राणप्रधानां सुषुप्तवस्थां दर्शयति । यच्चैतद्वृक्षः सुखलं
 अनुतं “यो वै भूमा तत् सुखं” इति तदप्यविरहद्दृ, “अचैष देवः
 यज्ञप्राप्तं पञ्चत्यथ अदेतस्मिंश्चश्चिरे सुखं भवति” इति सुषुप्तव-
 स्थावामेव सुखमवणात् । यथा “यो वै भूमा तद्वृत्तं” इति अनुतेः । कथं पुनः
 जायन् भूमालं सन्यमानस्य “तरति शोकमात्मवित्” इत्यात्मविवि-
 दिष्यथा प्रकरणस्योत्तानं उपपद्यते, प्राण एवेहात्मा विवक्षित इति
 चूमः । तथा हि “प्राणो ह पिता प्राणो भाता प्राणो भाता प्राणः
 तस्या प्राण आचार्यः प्राणो भ्रात्मणः” इति प्राणमेव सर्वात्मानं
 करोति । “यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे वर्णं
 समर्पितं” इति च सर्वात्मलारनाभिनिदर्शनाभ्याच्च सम्भवति
 वैपुस्यात्मिका भूमरूपता प्राणस्थ । तस्मात् प्राणो भूमेत्येवं प्राप्तं ।
 तत दद्भुत्यते । परमात्मैवेऽ भूमा भवितुमर्हति, न प्राणः ।

विद्युत्याहार्यपचनः ज्ञाहवनीयः प्राणः” इति अनुतेः, प्राणा अवद हेऽ
 मुरे इत्योरे जायति सत्यापारा एव तिष्ठन्तीत्यर्थः । देवो जीवः, चथ
 तदा यज्ञप्रदर्शनकारे सुखमवणात् प्राणस्थ सुखतमविरहस्मिन्वदः ।
 आत्मपदेनोपक्रमविरोधं परिहरति । प्राण एवेति । प्राणस्थामत्वं
 क्षणमित्वागृह्ण अुत्त्वादित्वा ह । तथा हीति । सर्वं समर्पितमिति
 च सर्वाधिकानं प्राप्तं स्वीकरेति अुतिरित्वन्वदः । अत आत्मतं प्रा-

क्षमात् । सम्प्रसादादध्युपदेशात् । सम्प्रसाद इति सुपुत्रं स्वाममु-
चते वस्त्रकृत्वोदत्थस्मिन्निति विर्वचनात् । दृष्टदारणके च त्व-
प्रवागरितस्वामाभ्यां सब पाठात्, तसामुः सम्प्रसादावस्थायां
प्राणो जागर्त्तिति प्राणोऽत्र सम्प्रसादोऽभिप्रेषते प्राणादूर्ज्ञं भृत्य
उपहितमानलादित्यर्थः । प्राण एव चेन्नमा स्थात् च एव त-
स्थादूर्ज्ञमुपहित्वेतत्वक्षिट्मेतत् स्थात् । न हि नामैव नामो भृत्य
इति नाम ऊर्ज्ञमुपहित्वं । किं तर्हि । नामोऽन्वदर्थान्तरमुप-
रिष्टं वागास्यं वामाव नामो भृत्यवीति, तथा वामादित्योऽप्या-
प्राणादर्थान्तरमेव तत्र तत्त्वाद्द्वार्ज्ञमुपहित्वं, तदत् प्राणादूर्ज्ञमुपहित-
मानो भृत्मा प्राणादर्थान्तरभूतो अवितुमर्हति । नन्दित्वा नाम्नि
प्रश्नः, अस्मि भगवः प्राणाद् भृत्य इति । नापि प्रतिवचनमस्मि
प्राणाददो वाव भृत्वोऽस्मीति । कथं प्राणादधिभृत्मोपहित्वते
इत्युच्यते प्राणविषयमेव चातिवादित्वमुत्तरत्वागुद्घात्यमाणं पश्चा-
मः । “एष तु वा अतिवदिति यः सत्येनातिवदिति” इति, तस्मा-

येऽपि मुख्यमिति भावः । भूमरुपत्वं वोजयति । सर्वात्मसेवि ।
क्षम्प्रसादशब्देन प्राणं कक्षयितुं मुख्यार्थं दर्शयति । सम्बन्धाद इति ।
वा वा एव एतक्षिण् क्षम्प्रसादे क्षित्वा मुग्नरात्रवतोति प्रयोगात् । तद्
पदं सुपुत्रिवाचकमित्वाऽह । दृष्टदिति । वाच्यार्थं सम्बन्धात् प्राणो कक्ष
दद्वाऽह । तस्माद्वेति । अत्र दृष्ट इत्यर्थः । भृत्मा प्राणाद्विद्वः, अचाक्षावे ।
प्राणादूर्ज्ञमुपहित्वाग्नामादेहूर्ज्ञमुपहित्वामादिवदित्यर्थः । विपक्ष-
शेषूर्ज्ञिदं वाधकमाऽह । प्राण एव चेदिति । स्वस्वैव तस्मादूर्ज्ञमु-
पहित्वमयुक्तं नामादिषु चहृष्टसेवर्थः । इत्वसिद्धिं वृशते । नन्दि-
त्वेवि । प्रज्ञतप्राणवित् परामर्ज्ञक एव इत्वो न भवति तस्म

ज्ञात्क प्राप्तादध्युपदेष्ट इति । अतोच्चते । न तावत् प्राप्त-
विषवस्त्रैवातिवादिलक्ष्मैतदनुकर्षणमिति ग्रन्थं वाङ् विशेषवा-
दासः सत्येनातिवदतीति । ननु विशेषवादोऽप्यथं प्राप्तविषव
एव भविष्यति । कथं । यथेषोऽग्निहोत्रीयः सत्यं वदतीत्युक्ते न
सत्यवदनेनाग्निहोत्रिलं, केन तर्हि, अग्निहोत्रेणैव, सत्यवदनन्त-
ग्निहोत्रिणो विशेष उच्चते, तथैष तु वा अतिवदति यः सत्ये-
नातिवदतीत्युक्ते न सत्यवदनेनातिवादिलं, केन तर्हि, प्रकृतेन
प्राप्तविज्ञानेनैव, सत्यवदनन्तु प्राप्तविदो विशेषो विवक्ष्यत
इति, नेति ब्रूमः, श्रुत्यर्थपरित्यागप्रसङ्गात्, श्रुत्या स्वत्र सत्यवद-
नेनातिवादिलं प्रतीयते यः सत्येनातिवदति षोडतिवदतीति ।
नाच प्राप्तविज्ञानस्य सङ्कीर्तनमस्ति । प्रकरणात् तु प्राप्तविज्ञानं
सम्बद्धेत । तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परित्यक्ता स्वात् । प्रकृत-
व्यावृत्यर्थस्य तु ग्रन्थे न सङ्कृच्छेत । एव तु वा अतिवदतीति ।
सत्यन्तेव विजिज्ञासितव्यमिति च प्रयत्नान्तरकरणमर्थान्तर-

यस्त्वप्यदत्तत्वेन सत्त्वादिवादिवाचित्वात् । अतः प्राप्तप्रकरणं वि-
चित्प्रमिति इतेतुसिद्धिरित्याह । अतोच्चत इति । सत्येनातिवादिलं
विशेषः तर्हितो य एष इत्युक्तेन पूर्वानुकर्ष इत्यर्थः । य एष प्राप्त-
विदतिवदति इत्यनुद्य स सत्यं वदेदिति विधानान् न प्राप्तप्रकरण-
विच्छेदः इति दृष्टान्तेन इत्यहते । नग्निति । सत्यशब्दो द्वावाधिते रूढो
व्रज्ञावाचकः । तदन्वस्य मिथ्यात्मात् । सत्यवचने त्वाधितार्थसम्बन्धा-
स्त्राचक्षिक इति नाच व्रज्ञावचनविधिरित्याह । नेति ब्रूमः इति ।
किञ्च सत्येन व्रज्ञावातिवदतीति दृतीया श्रुत्या व्रज्ञावचनविधिवा-
दिलं श्रुतं, तस्य प्रकरणाद् वादो न युक्त इत्याह । श्रुत्या इत्यादिगा ।
नाचेति सत्यवाक्ये इत्यर्थः । एवं सत्येनेति श्रुत्या प्रकरणं वाच्यमित्युक्ता

विवर्णं स्मृत्यति । तस्माद्यैकवेदिप्रश्नसार्था प्रकृतायामेवं तु महा ब्राह्मणे यस्तुरो वेदानधीत इत्येकवेदिभ्योऽर्थान्तरभू-
तस्तुर्व्येदः प्रश्नस्यते तादृगेतद् इष्टव्यं । न च प्रश्नप्रतिवचनरू-
पयैवार्थान्तरविवक्षया भवितव्यमिति नियमोऽस्मि, प्रकृतसम्ब-
भासम्बावकारित्वादर्थान्तरविवक्षयाः । तत्र प्राणान्तमनुज्ञा-
शनं श्रुत्वा तुष्णों भूतं नारदं खयमेव सगत्कुमारो लुत्पाद-
यति । अत् प्राणविज्ञाणेन विकाराननृतविषयेणातिवादित्वमन-
तिवादित्वमेव तदेष्वत् तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति ।
तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मोच्यते परमार्थरूपत्वात् “सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्म” इति च श्रुत्यन्तरात् । तथा लुत्पादिताय नार-
दाय “क्षेऽहं भगवः सत्येनातिवदामि” इत्येवं प्रदृशाय विज्ञा-
नादिसाधनपरम्परया भूमानमुपदिष्टति । तत्र चत् प्राणादधि-

तु उपदेनापि वाधमाह । प्रकृतेति । विज्ञानस्यत्वज्ञात्वं पूर्वोक्ता-
द्विनित्वाह । सत्यन्त्वेवेति । प्रकरबविच्छेदे दृश्यान्तमाह । तस्मा-
दिवि । श्रुतिविज्ञानवादेतत् सत्यं प्रकृतात् प्राणात् प्राणान्वेन भिन्नं
इष्टविनिवर्थः । एवमतिवादित्वस्य ब्रह्मसम्बन्धात्त्वा प्राणविज्ञात्वं नि-
रक्षणं । यत् प्रश्नं विनोक्तत्वज्ञात् भूमा प्राण इति तद्व, तस्याप्रयो-
क्षमत्वादित्वाह । न चेति । प्रश्नभेदार्थभेद इति न नियमः, एक-
स्यानन्तो नैवेच्या वक्तव्यः एषत्वात् प्रश्नं विनोक्तत्वातुर्व्येदत्वस्य प्रकृतैष-
देवद्विज्ञात्वदृश्यनाचेत्वर्थः । तत्र यथा चतुर्वेदत्वस्य प्रकृतासम्बन्धाद-
र्थभेदः, एवमिहापीति स्मृत्यति । तचेवदिना । सत्यपदेन प्राणोक्ति-
रित्वत आह । तत्र सत्यमिति । विज्ञानं निदिष्ठासनं, आदिपदा-
न्नमनम्ब्रज्ञात्वाध्यवद्वद्वनःशुद्धिनिष्ठातज्जेतुकर्माणि गृह्णन्ते । इमाच्यपि
अवज्ञादीनि ज्ञेयस्य सत्यस्य ब्रह्मत्वे जिङ्गानि । एवं श्रुतिविज्ञैः प्राण-
सम्बन्धान्तरप्रकरबं वाचित्वा प्रकृतं सत्यं ब्रह्म भूमपदोक्तवक्तव्यधर्मी-

सत्यं वक्ष्यन् प्रतिज्ञातं तदेवेह भूमेषुच्चत इति गच्छते । तत्त्वा-
इसि प्राप्तादधिभूम उपदेश इत्यतः प्राप्तादत्यः परमात्मा
भूमा भवितुमर्हति । एवस्तेषात्मविविदिष्वा प्रकरणस्तोत्वात्
मुष्यदं भविष्यति । प्राप्त एवेषात्मा क्षिप्तिं इत्येतदपि नोप-
पश्यते । न हि प्राप्तस्य मुख्यदा दृष्ट्वा इत्यात्मलमस्ति । न चात्मव
परमात्मज्ञानात्कृतविविदिष्वा, “नात्यः पन्था विच्छते इव-
नात्य” इति श्रुत्यन्तरात् । “तं मा भगवान् श्रोकस्य पारं तार-
यतु” इति चोपक्रम्योपसंहरति “तस्मै स्वदित्यवाचाय तमसः
पारं इर्व्यति भगवान् सवत्कुमारः” इति । तम इति श्रोका-
दिकारस्त्रविविद्याच्चते । प्राप्तात्मे चानुदादनेन प्राप्तस्तोत्वाद्य-
न्ततोष्यते । आत्मतः प्राप्त इति च ब्राह्मणः । प्रकरणस्ते च पर-
मात्मविष्वा भविष्यति, भूमाऽपि प्राप्त ऐवेति चेत् । “स भगवः
कस्मिन् प्रतिष्ठित इति से महिषि” इत्यादिना भूम एवत्प्र-
करणसम्प्रेरनुकर्षीत् । वैपुस्त्यात्मिका च भूमरूपता सर्वका-
रणतात् परमात्मनः सुतरामुपपश्यते ॥

स्वाह । तत्र यदिति । किञ्च लक्ष्मिहितादपि व्यवहितं साक्षात्
बलोय इति नायेन सम्भिष्ठितं विश्वकारङ्गं प्राप्तं हृषा वास्तोपदमस्त
आत्मा लप्रतिपादनाय भूमवाक्यापेक्ष इह भूमा याद्य इत्याह ।
एवत्तेवि । किञ्च श्रोकस्य पारमित्युपक्रम्य वमसः पारमित्युपसंहा-
रात् श्रोकस्य मूर्खोऽस्तेदं विना वरण्यायोग्याच । श्रोकपदेन मूर्खतम्ये
गृह्णते तत्त्विवर्त्तकस्त्रानगम्यत्वज्ञात्, आत्मा ब्रह्मेवाह ॥ न चात्म-
चेति । ब्राह्मयमात्मा वक्तव्यं प्राप्तस्य वदतीति सबन्धः । नविदं
चरमं ब्राह्मयं ब्राह्मपरमस्तु ततः प्राप्तो भूमा प्राप्त इति इत्युप-
त्ते । प्रकरणात् इति । तस्येन भूमानकर्षीत् मैवमित्याह । गंवि । भूमो

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

अपि च ये भूत्ति श्रूयन्ते धर्मास्ते परमात्मानुपपद्यन्ते ।
 यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृण्णेति नान्यदिजानाति स भूमेति
 दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्यवगमयति परमात्मनि चायं
 दर्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतः, यत्र तस्य सर्वमातृत्वाभूत्तत्
 केव कं पश्येदिति श्रुत्यन्तरात् । योऽप्यसौ सुषुप्त्यवस्थायां
 दर्शनादिव्यवहाराभाव उक्तः शोऽप्यात्मन एवासङ्गलविवक्षया
 उक्तो न प्राप्यस्तभावविवक्षया, परमात्मप्रकरणात् । यदपि त-
 स्थामवस्थायां सुखमुक्तं तदप्यात्मन एव सुखरूपत्वविवक्षयोक्तं ।
 यत आह एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि
 भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति । इहापि यो वै भूमा तत् सुखं
 नास्ये सुखमस्ति भूमैव सुखमिति सामयसुखनिराकरणेन
 ब्रह्मैव सुखं भूमानं दर्शयति यो वै भूमा तदमृतमिति । अमृ-
 तत्वमपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति, विकाराणाममृ-
 तत्वस्य सापेक्षिकलात्, अतोऽन्यदार्त्तमिति च श्रुत्यन्तरात् । तथा
 च सत्यत्वं स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमिति चैते

त्रयत्वे विज्ञान्तरमाह । धर्मेति । सूत्रे यदुक्तं भूमो लक्ष्यत्वं सुखत्व-
 ममृतत्वस्य प्राप्येषु योज्यमिति तदनूद्य विघटयति । योऽप्यसाविद्या-
 दिग्मा । सति बुद्धाद्युपाधावात्मनो दृष्टवादिस्तदभावे सुषुप्तौ । तदभाव
 इत्यसङ्गत्वज्ञानार्थं प्रश्नोपनिषदि न पृष्ठोति न पश्यतोति परमात्मानं
 प्रक्षयोक्तं । तथा तत्रैवात्मनः सुखत्वमुक्तं न प्राप्यस्य । यतः श्रुत्यन्तर
 आत्मन एव सुखत्वमाह तस्मादित्यर्थः । आमयो नाश्वादिदोषः तत्-
 त्वहितं सामयं । आर्त्तं नश्वरं । स एवाधस्तात् स उपरिष्ठादिति सर्व-

धर्माः श्रूयमाणाः परमात्मन्येवोपपत्त्वे नान्यत्र तस्मात्
भूमा परमात्मेति चिह्नं ॥

अक्षरमन्तरान्तधृतेः ॥ १० ॥

कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतस्त्र प्रोतस्त्रेति स होवाचैतदै तदचरं
गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनेषित्यादि श्रूयते । तत्र
संशयः किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किं वा पर एवेष्वर इति ।
तत्राचरसमाचार्य इत्यादावचरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धतात् प्रसि-
द्धिव्यतिक्रमस्य चायुक्ततात्, ऊँकार एवेदं सर्वमित्याहौ च
श्रुत्यकरे वर्णस्याषुपास्यत्वेन सर्वात्मकत्वावधारणात् वर्ण एवा-
चरशब्द इति, एवं प्राप्ते उच्यते । पर एवात्माचरशब्दवाच्यः,
कस्माद्भवरान्तर्घृतेः पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य
धारणात् । तत्र हि पृथिव्यादेः समस्यस्य विकारजातस्य काल-
चयविभक्तस्याकाश एव तदोतस्त्र प्रोतस्त्रेत्याकाशे प्रतिष्ठित-
त्वमुक्ता कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतस्त्र प्रोतस्त्रेत्यनेन प्रश्नेनेदम-

गतत्वं, स एवेदं सर्वमिति सर्वात्मतस्त्र श्रुतं, तस्माद्भूमाध्यायो निर्गुणे
समन्वित इति सिद्धं ॥

अक्षरं । उहदारणां पठति । कस्मिन्निति । यद्भूतं भवत्त्र भवित्वा
तत्पर्वं कस्मिन्नोत्तमिति गार्ग्या एवेन मुनिना वैष्णवस्त्रेनाशा-
क्ताकाशः कार्यमाचार्य उक्तः । आकाशः कस्मिन्नोत्तम इति द्वितीय-
प्रश्ने स मुनिवत्वाच । तत् अव्याकृतस्याधिकरणमेतदक्षरं अस्युणादि-
रूपमित्यर्थः । उभयज्ञान्तरशब्दप्रयोगात् संशयः । यथा सत्त्वशब्दो
वृक्षस्य रूढ इति वृक्ष भूमेवुक्तं तथान्तरशब्दो वर्णे रूढ इति
दृष्टान्तेन पूर्वपदः, ततोऽगारेपात्तिः पदं । सिद्धान्ते निर्गुणवत्स-
धीरिति विवेकः । न न चक्रतीत्यचलतानाशित्यवोगात् ब्रह्म-

चरमवतारितं, तथा चोपसंहतमेतस्मिन् खल्वचरे गार्ग्याकाश
श्रीतस्य प्रेतस्येति । न चेयमन्वरान्तधृतिर्ब्रह्मणेऽन्यत्र सम्भवति ।
यदयोज्ञार एवेदं सर्वमिति तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वात्
सुत्यर्थं इष्टव्यं । तस्मान् चरत्यन्तुते चेति नित्यत्वापिलाभ्या-
मत्वरं परमेव ब्रह्म । स्यादेतत् कार्यस्य चेत् कारणाधीनतं
अम्बरान्तधृतिरभ्युपगम्यते प्रधानकारणवादिनोऽपीयमुपपत्ते
कथं अम्बरान्तधृतेर्ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिरिति, अत उत्तरं पठति ॥

सा च प्रश्नासनात् ॥ ११ ॥

सा चाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म, कस्मात् प्रश्नास-
नात् । प्रश्नासनं हीइ श्रूयते एतस्य वाचरस्य प्रश्नासने गार्गि-
स्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादि । प्रश्नासनस्य पार-
मेश्वरं कर्म नाचेतनस्य प्रश्नासनं सम्भवति । न द्विचेतनानां
घटादिकारणानां मृदादीनां घटादिविषयं प्रश्नासनमस्ति ॥

यत्तरशब्दे मुख्य इत्यत आह । प्रसिद्धिवित्तकमस्येति । रूढिः-
र्योगमपहरतोति न्यायादिवर्थः । वर्णस्योऽपारस्य सर्वाश्रयत्वं कथ-
मित्वाशस्य धानार्थमिदं यथा श्रुत्यन्तरे सर्वात्मत्वमित्याह । औङ्कार
इति । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां आकाशान्तजगदाधारते तात्पर्यनिष्ठ्यान्न
धानार्थता, अतस्तज्ज्ञानवलाङ्गूळिं बाधिला योगदत्तिर्याद्येति सिङ्गा-
न्तयति एवमित्यादिना । आकाशभूतं छत्रा शङ्खते । स्यादेवदिति ।
चेतनकर्तव्यशिक्षाया अत्र श्रुतेभूतवमित्याह ।

सा चेति । स्वर्वं व्याचये । सा चेति । चकार आकाशस्य भूतत्वगि-
रासार्थः । भूताकाशस्य कार्यान्तःपातिनः श्रुतसर्वकार्याश्रयत्वायोगात्
अस्याकृतमज्ञानमेवाकाशः प्रधानशब्दित इति तदाश्रयत्वाचाक्षरं न
प्रधानमित्वर्थः । विष्टौ विषयत्वेन धृतौ ।

अन्यभावव्यावृत्तेष्व ॥ १२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेष्व कारणात् ब्रह्मैवाचरशब्दवाच्यं, तस्य-
वाम्बरान्तधृतिः कर्म नान्यस्य कस्यचित् । किमिदमन्यभाव-
व्यावृत्तेरिति । अन्यस्य भावोऽन्यभावस्तस्माद्ब्राह्मन्तरन्यभाव-
व्यावृत्तिरिति । एतदुक्तं भवति यदन्यद्व्यष्टिःऽचरशब्दवाच्य-
मिदाशङ्कते तद्वावादिदम्बरान्तविधरणमज्जरं व्यावर्त्तयति
श्रुतिः, तदा एतदज्जरं गार्थदृष्टं द्रष्टु अश्रुतं ओह अमतं मनू
चविज्ञातं विज्ञाचिति । तचादृष्टलादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि
सम्भवति, द्रष्टृलादिव्यपदेशस्तु न तस्य सम्भवत्यचेतनलात्, तथा
नान्यदतोऽस्ति द्रष्टु नान्यदतोऽस्ति ओह नान्यदतोऽस्ति मनू
नान्यदतोऽस्ति विज्ञाचित्यात्मभेदप्रतिषेधात् न शारीरस्याष्टु-
पाधिमतोऽचरशब्दवाच्यलं, अचक्षुक्षमश्रोत्वागमन इत्युपा-
धिमत्ताप्रतिषेधात् । न हि निरुपाधिकः शारीरो नाम भवति ।
तस्मात् परमेव ब्रह्मैवाचरमिति निश्चयः ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

एतदै चत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विदा-

प्रश्नपूर्वकं सूत्रं आकरोति । किमिदमिति । घटत्वात् व्यावृत्तिरि-
ति भान्तिं निरस्यति । एतदिति । अम्बरान्तस्याधारमज्जरं श्रुतिरस्ते-
तनलाद्ब्राह्मवर्त्तयतीत्यर्थः । जीवनिरासपरत्वेनापि सूत्रं योजयति । तथे-
ति । अन्यभावो भेदः तग्निषेधादिति सूत्रार्थः । तर्हि श्रोधितो जीव
श्वाक्षरं न पर इत्यत आह । न हीति । श्रोधिते जीवत्वं नाल्लोबर्थः ।
तस्माद्वार्गि ब्राह्मणं निर्गुणाच्चरे समन्वितमिति सिद्धं ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ प्रश्नोपनिषदमुदाहरति । एतदिति ।

नेतैनैवायतनेनैकतरमन्वेतोति प्रकृत्य श्रूयते । यः पुनरेतं चिमाचेषोमित्येतेनैवाचरेण परं पुरुषमभिधायीतेति । किम-सिग् वाक्ये परं ब्रह्माभिधात्यमुपदिश्यते आहोस्त्रिदपरमि-त्येतेनैवायतनेन परमपरच्छैकतरमन्वेतोति प्रकृतलात् संशयः । तचापरमिदं ब्रह्मेति प्राप्तं, कस्मात् स तेजसि सूर्ये तावत् सम्बन्धः, एव सामभिरुचीयते ब्रह्मलोकमिति च तदिदो देशपरिच्छ-वस्य फलस्योच्यमानलात् । न हि परब्रह्मविदेशपरिच्छकं फलमञ्जुवीतेति युक्तं, सर्वगतलात् परस्य ब्रह्मणः । नन्यपर-ब्रह्मपरिच्छवे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपपद्यते, नैष दोषः, पिण्डापेच्छया प्राणस्य परत्वोपपत्तेः, इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते । परमेव ब्रह्मोहाभिधात्यमुपदिश्यते, कस्मात् ईचतिकर्मव्यप-

पिष्ठकादो गुरुः सत्यकामेन एष्टो ब्रूते, हे सत्यकाम परं निर्गुण-मपरं सगुणं ब्रह्मैतदेव योऽयमेष्टारः, स हि प्रतिमेव विश्वेषत्स्य प्रतोक्तस्मात् प्रणवं ब्रह्मात्मना विद्यनेतेनैवोऽपारध्यानेनायतनेन प्राप्तिसाधनेन यथाध्यानं परमपरं चान्वेति प्राप्नोतोति प्रकृत्य मध्ये एकमात्रद्विमात्रोऽपारयोर्ध्यानमुक्ता ब्रवोति । यः पुनरिति । इत्यम्भावे द्वतीया ब्रह्मोऽपारयोर्भेदोपक्रमात् । यो द्विकारादिमात्रावये एक-स्या मात्राया अकारस्य ऋच्छादिकं जायदादिविभूतिस्य जागति तेन सम्बद्धाता एकमात्रा यस्योऽपारस्य स एकमात्रः । एवं मात्रादयस्य सम्बिन्दिभूतिस्याने द्विमात्रस्था चिमात्रः । तमेष्टारं पुरुषं योऽभिधायीत स उँकारविभूतिस्येन ध्यातेः सामभिः सूर्यदारा ब्रह्मलोकं गत्वा परमात्मानं पुरुषं ईक्षत इत्यर्थः । संशयं तद्वोजच्छाह । किमिलादिना । ऋचिग् चिमात्रवाक्य इत्यर्थः । पूर्वच पूर्वपचेनोक्ते उँकारे बुद्धिस्य ध्यातव्यं निष्वीयत इति प्रसङ्गसङ्गतिः । यदा पर्वच वर्णे रूद्रस्याच्चरश्वस्य लिङ्गात् ब्रह्मणि वृत्तिरक्ता तददत्तापि ब्रह्म-

देशात् । ईच्छिर्दर्शनं दर्शनव्यापीक्षितिकर्म, ईच्छिकर्मलेनास्याभिधातव्यस्य पुरुषस्य वाक्यश्चेषे व्यपदेशो भवति, स एतस्माज्जीवघनात् परात् परं पुरुषं पुरिशयं ईच्छत इति । तत्राभिधायतेरतथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति मनोरथकस्तिस्थापि अभिधायतिकर्मलात् । ईच्छतेस्तु तथाभूतमेव वस्तु स्तोके कर्म दृष्टिमित्यतः परमात्मैवायं सम्बद्धश्चनिष्ठयभूत ईच्छिकर्मलेन व्यपदिष्ट इति गम्यते । स एव चेह परपुरुषशब्दाभ्यामभिधातव्यः प्रत्यभिज्ञायते । नन्दिभिधाने परपुरुष उक्त ईच्छणे तु परात्परः कथमितर इतरत्र प्रत्यभिज्ञायते इति, अत्रोच्यते । परपुरुषशब्दौ तावदुभयत्र साधारणौ । न चाच जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिधातव्यः परपुरुषः परम्पर्यते येन तस्मात् परात्परोऽयमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्यः स्थात् । कस्तर्हि जीवघन इत्युच्यते घना मूर्च्छिर्जीवस्तुत्तेऽपि घनो जीव-

लोकप्राप्तिलिङ्गात् परशब्दस्य हिरण्यगर्भे वृक्षिरिति दृष्टान्तेन पूर्वपूर्वयति । तत्रापरमिति । कार्यपरब्रह्मणोरुपालिख्यभयत्र फलं । स उपासकः । स्तुर्ये सम्पद्नः प्रविष्टः । ननु वसुदान ईश्वर इति धानात् विन्दते वस्त्रिवल्यमपि फलं ब्रह्मोपासकस्य श्रुतमित्यत आह । नहीति । अन्यत्र तथालेऽपि अत्र परवित् परमपरविदपरमन्तेतीत्यपरविदोऽपरप्राप्तिरयुक्ता उपक्रमविदोधात् । न चाच परप्राप्तिरेवोक्तेति वाच्यं, परस्य सर्वगतत्वात् । अत्रैव ग्रामिसम्बवेन स्तुर्यदारा गतिवैद्यर्थात् उपक्रमानुग्रहीतादपरप्राप्तिरूपालिङ्गात् परं पुरुषमिति परम्प्रतिर्बाधेवर्थः । परम्प्रतेर्गतिं एच्छति । नन्दिति । पिण्डः स्तुलो विराट् तदपेक्षया स्तुत्यस्य परत्वमिति समाधर्थः स्तुते सशब्द ईश्वरपर इति प्रतिज्ञातत्वेन तं आचर्षते । परमेवेति । स उपासक एतस्माद्दिरण्यग-

वमः सैन्धवखिल्लवत् यः परमात्मगो जीवरूपः खिल्लभाव
उपाधिकृतः परच्च विषयेन्द्रियेभ्यः सोऽत्र जीवघन इति ।
अपर आह स सामभिहक्षोयते ब्रह्मसोकमिति, अतीतानन्तर-
वाक्यनिर्दिष्टे यो ब्रह्मसोकः परच्च सोकान्तरेभ्यः सोऽत्र
जीवघन इत्युच्यते । जीवानां हि सर्वेषां करण्यपरिवृत्तानां
सर्वकरणात्मनि हिरण्यगर्भे ब्रह्मसोकनिवासिनि सहानोप-
पत्तेभवति ब्रह्मसोको जीवघनः, तस्मात् परो यः परमा-
त्मेन्द्रियकर्मभूतः स एवाभिधानेऽपि कर्मभूत इति गम्यते ।
परं पुरुषमिति च विशेषणं परमात्मपरिग्रह एवावकल्प्यते ।
परो हि पुरुषः परमात्मैव भवति यस्मात् परं किञ्चिदन्यन्ना-
स्ति, पुरुषान् परं किञ्चित् सा काषा सा परागतिरिति च

भांत् परं पुरुषं ब्रह्माईमितीकृत इत्यर्थः । नन्दीकृतविषयोऽप्यपरोऽत्र
तचाह । तचाभिधायतेदिति । नन्दोकृतं प्रमात्मादिवयसत्यतामपे-
क्षत इति भवतु सत्यः पर ईक्षयोऽप्यतः धातयस्वसत्योऽपरः किं न
स्यादित्यत आह । स एवेति । श्रुतिभ्यां प्रत्यभिज्ञानात् स एवायमिति
सौचः सशब्दे व्याख्यातः । अचैवं सूचयोजना, ऊँकारे यो ध्येयः स पर
रवात्मा वाक्यशेषे ईक्षयोजलोक्ते, अच च श्रुतिप्रत्यभिज्ञानात् स एवा-
यमिति । न शब्दभेदात् न प्रत्यभिज्ञेति शङ्कते । नन्दिति । परात्-
पर इति शब्दभेदं अङ्गीकृत्य श्रुतिभ्यामुक्तप्रत्यभिज्ञाया अविरोधमाह ।
अचेति । न चैतस्माच्छीवघनात् परादिवेतत्पदेनोपक्रान्तध्यातय-
परामर्शादीकृत्योऽप्यत आह । न चाचेति ।
ध्यानस्य तत्प्रक्षेप्त्रामस्य च कोके समानविषयत्वाद्यो एवेक्षयोः । एव-
सोपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यता भवतीति भावः । स सामभिहक्षी-
यते ब्रह्मसोकं स एतस्माच्छीवघनादिवेतत्पदेन सन्निहिततरो ब्रह्म-

अुत्यक्तरात् । परस्तापरस्त ब्रह्म यदोङ्कार इति च विभव्यान-
मारमोङ्कारेण परं पुरुषमभिधातव्यं ब्रुवन् परमेव ब्रह्म परं
पूरुषं गमयति । यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह
वै स पाप्नना विनिर्मुच्यते इति पाप्नविनिर्मीकफलवचनं पर-
मात्मानमिहाभिधातव्यं सूचयति । अथ यदुकं परमात्मा-
भिधायिनो न देशपरिच्छिकं फलं युज्यते इति, अत्रोच्यते ।
चिमाचेणोङ्कारेणालम्बनेन परमात्मानमभिधायतः फलं ब्र-
ह्मसोकप्राप्तिः क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तिरिति क्रममुक्त्यभि-
प्राप्तमेतद्विष्टतीत्यदोषः ॥

लोकस्तामो परामृश्यते इति धन्त्रपूर्वकं आचष्टे । कल्पर्हीत्यादिना ।
मूर्त्तैः घन इति सूचादिति भावः । सैन्धवखिल्यो खवणपिण्डः खिल्य-
वदल्यो भावः परिच्छेदो यस्य स खिल्यभावः । एतत्पदेन ब्रह्मलोको
वा परामृश्यते इत्याह । अपर इति । जीवघनशब्दस्य ब्रह्मलोके
खक्षमां दर्शयति । जीवानां हीति । अष्टिकरणाभिमानिनां जीवानां
घनः सङ्गतो यस्मिन् सर्वकरणाभिमानिनि स जीवघनः तत्त्वाभिक-
त्वात् परम्परासम्बन्धेन लोको लक्ष्य इत्यर्थः । तस्मात् परः सर्वलो-
कातीतः सुख इत्यर्थः । परपुरुषशब्दस्य परमात्मनि मुख्यतात् स एव
ध्येय इत्याह । परमिति । यस्मात् पराप्नापरमस्ति किञ्चित् स एव
मुख्यः परः न तु पिण्डात् परः सूचात्मेत्यर्थः । किञ्च परशब्देनोपक्रमे
निञ्चितं परं ब्रह्मवाच वाक्यशेषे ध्यात्यमित्याह । परस्तापरस्ति ।
पापनिष्ठतिलिङ्गाचेत्याह । यथेति । पादोदरः सर्पः । ऊँकारे परब्र-
ह्मोपाक्षया शूर्यहारा ब्रह्मलोकं गत्वा परब्रह्मेच्छित्वा तदेव शान्तम-
भयं प्राप्नोतीत्यविरोधमाह । अत्रोच्यते इति । एवमेवाक्षयतासमर्थ-
प्रकरणान्तर्होतपरपुरुषश्रुतिभ्यां परब्रह्मप्रब्रह्मित्या ब्रह्मलोकप्राप्ति-
लिङ्गं वाधित्वा वाचां प्रणवध्येये ब्रह्मग्यि समन्वितमिति सिद्धं ।

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुष्टरोकं वेग्म दहरेऽस्मिन्नन्तराकाशस्मिन् यदन्तस्तद्येष्वेष्यं, तदाव विजिञ्चासितयं इत्यादि वाक्यं समाचार्यते । तच योऽयं दहरे इहय-पुष्टरोके दहर आकाशः श्रुतः स किञ्चूताकाशोऽय विज्ञानामाथवा परमात्मेति संशय्यते । कुतः संशयः, आकाशब्रह्मपुर-इव्याख्यां । आकाशशब्दो इयं भूताकाशे परस्मिंश्च ब्रह्मणि प्रथुव्यमाणो इम्मते । तच किञ्चूताकाश एव दहरः स्थात् किं वा पर इति संशयः । तथा ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽत्र ब्रह्म-वामा तस्येदं पुरं शरीरं ब्रह्मपुरमय वा परस्यैव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति । तच जीवस्य परस्य वान्यतरस्य पुरखामिनो दहराकाशत्वे संशयः । तचाकाशशब्दस्य भूताकाशे रुद्धताङ्गुताकाश एव दहर इति प्राप्तं, तस्य च दहराथत-

दहर उत्तरेभ्यः । क्षान्दोग्यमुदाहरति । अर्थेति । भूमविद्यानन्तरं दहरविद्याप्रारम्भार्थोऽयशब्दः । ब्रह्मोऽभ्यक्षिण्यानत्वात् ब्रह्मपुरं शरीरं अस्मिन् यत् प्रसिद्धं दहरमत्यं हृत्येष्वं तस्मिन् हृदये यदन्तराकाशशब्दितं ब्रह्म तदन्वेष्यव्यं विचार्यं छेयमित्यर्थः । अचाकाशो विज्ञात्यस्तदन्तःस्यां वेति प्रथमं संशयः कल्पयः । तच यद्याकाशशब्ददा संशयहयं । तचाकाशशब्दादेकं संशयमुक्त्वा ब्रह्मपुरशब्दात् संशयान्तरमाह । तथा ब्रह्मपुरमितीति । अत्र शब्दे जीवस्य ब्रह्मो वा पुरमिति संशयः । तच तस्मिन् संशये सतीति योजना । परपुर-शब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वात् ब्रह्म ध्येयमित्युक्तं । तदेहाप्याकाशपदस्य भूताकाशे रुद्धताङ्गुताकाशो ध्येय इति दृष्टान्तेन पूर्वपञ्चयति । तचाकाशेत्वादिना । दहरवाक्यस्थानन्तरप्रजापतिवाक्यस्य च सगुणे

नापेक्षया दहरत्वं, यावान् वा अयमाकाशस्तावनेषोऽन्तर्हृदय
आकाश इति च वाञ्छाभ्यन्तरभावद्वात्मेदस्योपमानोपमेयभावे
स्थावापृथिव्यादि च तस्मिन्नन्तःसमाहितमवकाशात्मनाका-
ब्रह्मैकलात् । अथ वा जीवो दहर इति प्राप्तं ब्रह्मपुरम्भव्यात्,
जीवस्य हीं पुरं चक्षरीं ब्रह्मपुरमित्युच्यते । तस्य स्त-
कर्मणोपार्जितलात् । भक्त्वा च तस्य ब्रह्मभव्यात्मालं । न हि
परस्य ब्रह्मणः ब्रह्मरेण स्वस्तामिभावः समन्व्योऽस्मि । तत्र
पुरस्तामिनः पुरैकदेशेऽवस्थानं दृष्टं वया राज्ञः, मनस्ता-
धिकस्य जीवो मनस्य प्रायेण इदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीव-
स्यैवेदं इदयान्तरवस्थानं स्थात् । दहरत्वमपि तस्मैवारायोप-
मितलादवक्ष्यते । आकाशोपमितलादि च ब्रह्मभेदविवक्षया
भविष्यति । न चाच दहरस्त्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञामितव्यत्वस्य
श्रूयते, तस्मिन् यदन्तरिति परविशेषणत्वेनोपादानादिति, अत

निर्गुणे च समन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसङ्कृतयः । पूर्वपञ्चे भूताकाशाद्युपास्तिः
सिङ्गान्ते सगुजब्रह्मोपास्त्या निर्गुणधोरिति फलभेदः । न चाकाश-
स्तस्तिकादित्यनेनास्य पुनरुक्तता शङ्खनीया । अथ तस्मिन् यदन्तस्तदन्वे-
श्वयमित्याकाशान्तःस्थान्येष्टव्यतादिलिङ्गान्वयेन दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे
स्पष्टलिङ्गाभावात् । ननु भूताकाशस्यात्पत्वं कथमेकस्योपमानत्वं उपमे-
यत्वस्य कथं उभे अस्मिन् द्यावाएथिवी अन्तरेव समाहिते उभावमित्य
वायुस्तेवादिना अतसर्वाशयत्वस्य कथमित्याशक्त्य कमेव परिहरति ।
तस्मैत्यादिना । इदयापेक्षया अत्यत्यन्तं धारानार्थं कल्पितभेदात् सादृश्यं,
स्वत एकत्वात् सर्वाशयत्वमित्यर्थः । नन्वेष आत्मेत्यात्मशब्दे भूते न
युक्त इत्यरुचेशाह । अथ वेति । भक्त्येति । चैतन्यगुणयोगेनेवर्थः ।
मुख्यं ब्रह्म गृह्णतामित्यत आह । न हीति । अस्तु पुरस्तामि जीवेऽ

उत्तरं ब्रूमः । परमेश्वर एव दहराकाशो भवितुमर्हति न भूताकाशो जीवो वा । कस्मादुत्तरेभ्यो वाक्यग्रेषगतेभ्यो हेतु-भ्यः । तथा हि इष्टव्यतया विहितस्य दहराकाशस्य तज्ज्ञेद्बू-युरित्युपक्रम्य किं तदन्त विद्यते यदन्वेष्टव्यं चदा विजिज्ञासि-तव्यं इत्येवमाहेपूर्वकं प्रतिसमाधानवचनं भवति स ब्रूम् ब्रयाद् यावान् वा अथमाकाशस्यावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अ-स्थिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते इत्यादि । तत्र पुण्ड-रीकदहरलेन प्राप्तदहरलस्याकाशस्य प्रसिद्धाकाशैपमेन दह-रलनिर्वर्त्यन् भूताकाशतं दहरस्याकाशस्य निवर्त्यतीति गम्यते । यद्यथाकाशशब्दे भूताकाशे रुद्रस्यापि तेनैव तस्यो-पमा नोपपद्यते इति भूताकाशशब्दा निवर्त्तता भवति । न-म्येकस्याकाशस्य वाह्नाभ्यन्तरलक्षितेन भेदेनोपमानोप-

इदवस्याकाशस्य ब्रह्मेतत्त्वं आह । तचेति । पुरस्यामिन एव तदन्तः-स्थावसम्भवात् नान्यापेक्षेत्यर्थः । आपिनोऽन्तःस्थावं कथमित्वत आह । मन इति । आकाशपदेन दहरमनुकृष्टोक्तोपमादिकं ब्रह्माभेदविव-क्षया भविष्यतीत्वाह । आकाशेति । ननु जीवस्याकाशपदार्थत्वम-युक्तमित्वाशङ्का तर्हि भूताकाश एव दहरोऽनु तस्मिन्नन्तःस्थं किञ्चिद्भौ-वमिति पक्षान्तरमाह । न चाचेति । परमनन्तःस्थं वक्तु, तदिशेषस्यत्वेना-धारलेन दहरस्याकाशस्य तच्छब्देनोपादानादित्यर्थः । यदा अन्वेष्यत्वा-दिक्षिणात् दहरस्य निष्यादाकाशस्तस्तिष्ठादित्वेन गतार्थत्वमिति शङ्कात् निरसनीया अन्वेष्यत्वादेः परविशेषस्यत्वेन यहमात् दह-रस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गं नाल्लोत्यर्थः । अपहृतपाप्त्वादिक्षिणोपेतात्मशुद्धा क्षेवस्याकाशश्रुतिर्बाध्येति सिद्धान्तयति । परमेश्वर इत्यादिना । आ-काशस्याक्षेपूर्वकमिति सम्बन्धः । तमाचार्यं प्रति यदि ब्रूयः इदय-

मेयभावः सम्भवतीत्युक्तं । नैव सम्भवति । अगतिका हीयं गतिर्थत् काल्पनिकभेदाश्रयणं । अपि च कल्पयित्वा भेदमुपमानोपमेव-भावं वर्णयतः परिच्छिङ्गलादभ्यन्तराकाशस्य न वाञ्छाकाश-परिमाणलमुपपश्यते । ननु परमेश्वरस्यापि ज्यायानाकाशादिति श्रुत्यन्तराक्षैवाकाशपरिमाणलमुपपश्यते, नैष दोषः, पुण्डरीकवेष्टनप्राप्नदहरत्वनिष्ठिपरत्वादाकाशं न तावत्प्रतिपादनपरत्वं । उभयप्रतिपादनेऽपि वाक्यं भिद्येत । न च कस्यितमेदे पुण्डरीकवेष्टिते आकाशैकदेशे द्यावाष्ट्रियवादीनामन्तःसमाधानमुपपश्यते । एष आत्मापहतपाश्चा विजरो विमृत्युर्बिज्ञोको विजिघस्तोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्खर्य इति चात्मत्वापहतपाश्चत्वाद्यस्य गुणा न भूताकाशे सम्भवन्ति । अस्यात्मशब्दे जीवे सम्भवति तथापीतरेभ्यः कारणेभ्यो जीवा-

मेव तावदस्यं तत्त्वत्वाकाशेऽत्यवरः किं तदचाल्ये विद्यते यदिचार्यज्ञेयमिति, तदा स आचार्यो ब्रूयादाकाशस्यात्पत्तानिष्ठितिमित्यर्थः । वाक्यस्य तात्पर्यमाह । तचेति । निवर्त्यति आचार्यं इति शेषः । नन्दाकाशशब्देन रूप्या भूताकाशस्य भानात् कर्त्तव्यित्वान्तिरित्वाश्चाह । वद्यपीति । ननु रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेषभेदेऽप्युपमा दृष्टेति चेत् न, अभेदे सादृशस्यानन्वयेन युद्धस्य निवपत्वे सात्पर्यात् अनन्वयालक्ष्मार इति काच्चविदः । पूर्वाक्तमनूद्य विरस्यति । नन्दित्वादिना । सीतास्तिष्ठ इवाभाति कोदण्डप्रभया युत इवादौ प्रभायेगसीतास्तेष्वरूपविशेषवभेदाश्रयमेकस्यैव कीरामखोष-मानोपमेयभावसिद्धार्थमग्रवा कृतमित्वनुदाहरणं त्रस्यां नैवमत्ताश्रयणं युक्तं वाक्यस्यात्पत्तानिष्ठिपरत्वेन गतिसद्वावात् । किं इर्दा-काशस्यान्तरत्वात्वागे अल्पत्वेन शापकवाञ्छाकाशसाहस्रं न बुद्धिमत्वाह । अपि चेति । आन्तरत्वात्वागे तु अवन्ताभेदाक्ष सादृशमिति

ब्रह्मापि निवर्त्तिं भवति । न चुपाधिपरिच्छिन्नस्यारागेष-
मितस्य पुष्टरीकवेष्टनद्वातं दहरलं अकं निवर्तयितुं ब्रह्मा-
भेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्यते इति चेत् यदा-
त्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्यते तस्मैव ब्रह्मणः साक्षात्
सर्वगतत्वादि विवक्ष्यतामिति युक्तं । यदयुक्तं ब्रह्मपुरमिति
जीवेन पुरस्योपस्थितत्वाद्वाज्ञ इव जीवस्यैवेदं पुरस्यामितः
पुरैकदेशवर्त्तिं लमस्तीत्यच ब्रूमः । परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं सच्छ-
रोरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन् मुख्यतात् । तस्मा-
स्यस्मि पुरेषानेन सम्बन्धं उपस्थितिहानलात् । स एतस्मा-
स्योवधनात् परात् परं पुरिश्च यं पुरुषमोक्ष्यते, स वा अबं
पुरुषः सर्वासु पूर्णु पुरिश्च इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथ वा जीव-
पुरे एवास्मिन् ब्रह्म *सम्भिहितमुपस्थिते । यथा साक्षयामे

भावः । ननु द्वार्दीकाशस्याल्पत्वनिष्ठत्वौ तावत्त्वे च तात्पर्यं किं न स्या-
दित्वत आह । उभयेति । अतोऽल्पत्वनिष्ठत्वावेव तात्पर्यमिति भावः ।
इवमाकाशोपमितत्वाद्दहरकाशो न भूतमित्युक्तं सर्वाश्रयत्वादिजि-
त्येभ्य तद्यत्याह । न चेत्पादिना । विगता जिवत्सा जग्धुमित्या यस्य
सोऽयं विजिघत्सः बुभुक्षाश्रूत्य इत्यर्थः । प्रथमश्रुतब्रह्मशब्देन तस्मा-
पेत्तद्वरमश्रुतवक्षीविभक्त्यर्थः समन्वो नेयः न तु ब्रह्मणः पुरमिति
वद्यर्थः सखामिभावो याद्यः । निरपेक्षेण तस्मापेक्षं बाध्यमिति न्या-
यादित्याह । अत्र ब्रूम इति । शस्त्रीरस्य ब्रह्मणा तदुपर्क्षम्बस्यानल-
रूपे सम्बन्धे मानमाह । स इति । पूर्णु शस्त्रीरेषु, पुरि इदये शश
इति पुरुष इत्यन्वयः । ननु ब्रह्मशब्दस्य जीवेऽप्यज्ञादिना शस्त्रीरुद्दिति-
हेतो मुख्यताम्ब वद्यर्थः कथमित्वेय इत्यत आह । अथ वेति । उंह-
यति देहमिति ब्रह्म जीवः तत्वामिके पुरे, इदयं ब्रह्मवेष्म भवतु

* सम्भिहितमुपस्थिते इति सो० B.

विष्णुः सन्निहित इति तद्वत् । तस्यथेह कर्मचितो स्तोकः
चीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो स्तोकः चीयत इति च कर्मण-
मन्तवत्कसलमुक्ताथ य इहात्मानमनुविद्य ब्रजम्येतांस्य सत्यान्
कामान् तेषां सर्वेषु स्तोकेषु कामचारो भवतीति प्रहृत-
दहराकाशविज्ञानस्यामन्तवत्कसलं वदन् परात्मलमस्य सूच-
षति । यदप्येतदुकं न दहरस्याकाशस्याम्बेष्ट्यत्वं विजिज्ञा-
सितव्यत्वम् श्रुतं परविज्ञेषणतेनोपादानादित्यं ब्रूमः । अ-
स्याकाशो नाम्बेष्ट्यतेनोक्तः स्यात् आवान् वा अयमा-
काशस्यावानेषोऽन्तर्ज्ञदय आकाश इत्याश्याकाशस्यरूपप्रदर्शनं
नेतपयुज्येत । नन्तेतदप्यन्तर्वर्त्तिवस्तुसङ्गावदर्शनायैव प्रदर्शते
तस्मेदं ब्रूयुः, यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेशं दह-
रोऽस्मिन्मन्तराकाशः किं तत्र विद्यते यदन्मेष्ट्यं यदाव विजि-
ज्ञासितव्यमित्याच्चिप्य परिहारावसरे आकाशौपम्योपकमेष्ट
स्यावाप्तिव्यादीनामन्तःसमाहितलदर्शनात् नैतदेवं । एवं हि

राजपुरे मैत्रसङ्गवदित्यर्थः । अनन्तपलिङ्गादपि दहरः परमा-
त्मेत्याह । तस्यथेति । अथ कर्मफलादैराग्यानन्तरमिह जीवदशा-
यामात्मानं दहरं तदाच्चितांस्य सत्यकामादिगुणान् आचार्योपदेश-
मनुविद्य धानेनानुभूय परस्तोकं गच्छन्ति तेषां सर्वज्ञोक्तेनन्तमैश्वर्यं
खेच्छया सञ्चलनादिकं भवतीत्यर्थः । दहरे उक्तलिङ्गान्यन्यथासिङ्गानि
तेषां तदन्तःस्थगुणत्वादित्युक्तं स्मारयित्वा दूषयति । यदपीत्वादिता ।
उक्तमत्त्वाकाशस्यरूपप्रतिपादनान्यथानुपपत्त्या पूर्वं तस्यान्वेष्यत्वादिक-
मित्यत्रान्यथोपपत्तिं शङ्खते । नन्विति । एतदाकाशस्यरूपं आत्मेष-
वीजमाकाशस्यात्पत्तमुपमया निरस्यान्तःस्थवस्तुक्षेः तदन्तःस्थमेव धेय-
मित्यर्थः । तर्हि जगदेव धेयं स्यादित्वाह । नैतदेवमिति । अकुं को

षति यदन्तःसमाहितं द्यावापृथिव्यादि तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञा-
हितव्यस्त्रोक्तं स्थात् । तत्र वाक्यश्वेषो नोपयद्येत । अस्मिन् कामाः
समाहिताः एष आत्मापहतपाप्मा इति हि प्रकृतं तत् द्या-
वापृथिव्यादि समाधानाधारमाकाशमाल्याथ य इहात्मान-
मनुविद्य ब्रजन्वेतांस्त्र यत्यान् कामानिति समुच्चयार्थेऽपि च-
प्रव्वेनात्मानस्त्र कामाधारमात्रितांस्त्र कामान् विज्ञेयान्
वाक्यश्वेषो दर्शयति । तस्मादाक्योपक्रमेऽपि दहर एवाक्षो
इहयपुण्डरीकाधिष्ठानः सहान्तःस्थैः समाहितैः पृथिव्यादिभिः
स्थैः कामैः विज्ञेय उक्त इति गम्यते । स चोक्तेभ्यो हेतुभ्यः
परमेश्वर इति ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गस्त्र ॥ १५ ॥

दहरः परमेश्वर उक्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तं । त एवो-
न्तरे हेतव इदानीं प्रपञ्चन्ते । इतस्त्र परमेश्वर एव दहरो
यसात् दहरवाक्यश्वेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ

देवस्तत्त्वाह । तचेति । सर्वनामभ्यां दहराकाशमाल्यात्मत्वादिगु-
णानुक्ता गुणैः सह तस्यैव ध्येयत्वं वाक्यश्वेषो ब्रूते, तद्विदोध इत्यर्थः ।
तस्मिन् यदन्तरिति तत्पदेन व्यवहितमपि हृदयं योग्यतया यात्मा-
मित्याह । तस्मादिति । यदा आकाशस्तस्मिन् यदन्तर्लुभयमन्वेष्ट्य-
मिति योजनां सूचयति । सहान्तःस्थैरिति ॥

दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे हेत्वन्तरमाह । गतोति । प्रजा जीवा एतं हृद-
यस्य दहरं ब्रह्मस्तरूपं लोकमहरहः प्रत्यहं स्वापे गच्छन्त्यत्तदात्मना
स्थिता अप्यनुताज्ञानेनालृतात्मां ज जानन्ति अतः पुनरुत्तिष्ठन्तीत्यर्थः ।
नन्देतत्पदपरामृष्टदहरस्य स्वापे जीवगम्यत्वेऽपि ब्रह्मत्वे किमायात-

भवतः । इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्य एतं ब्रह्मसोकं
न विन्दन्तीति, तच प्रकृतं दहरं ब्रह्मसोकशब्देनाभिधाय तदि-
षया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानां अभिधीयमाना दह-
रस्य ब्रह्मतां गमयति । तथा इहरहर्जीवानां सुषुप्त्यवस्थावां
ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे सता सोम्य तदा सम्प्रो-
भवतीत्येवमादौ । सोकेऽपि किञ्च गाढं सुषुप्तमाचक्षते ब्रह्मी-
भूतो ब्रह्मतां गत इति । तथा ब्रह्मसोकशब्दोऽपि प्रकृते दहरे
ग्रयुज्यमानो जीवभूताकाशाशङ्कां निवर्त्यन् ब्रह्मतामस्तु गम-
यति । ननु कमलासनसोकमपि ब्रह्मसोकशब्दो गमयेत्, गम-
येद्यदीदं ब्रह्मणो सोक इति षष्ठीसमाप्तवृत्त्या व्युत्पाद्यते । सा-
मानाधिकरण्यवृत्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव सोको ब्रह्मसोक
इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति । एतदेव चाहरहर्ब्रह्मसोक-

मित्याशङ्क्य तथा हि दृष्टमिति व्याचष्टे । तथा होति । सोकेऽपि दृष्ट-
मित्यर्थान्तरमाह । सोकेऽपीति । गतिलिङ्गं व्याख्याय शब्दं व्याचष्टे ।
तथेति । जीवभूताकाशयोर्ब्रह्मसोकशब्दस्याप्रसिद्धेदिति भावः । ग्रस्त-
ख्यपि तस्याप्रसिद्धिं शङ्कते । नन्विति । निषादस्यपतिन्यायेन समाधत्ते
गमयेदिति । षष्ठे चिन्तितं स्थपतिर्निषादः शब्दसामर्थ्यात् । दौत्री-
मिष्ठिं विधाय एतया निषादस्यपतिं याजयेदिवाम्नायते । तच नि-
षादानां स्थपतिः खामीति षष्ठीसमासेन चैवर्णिको याद्यः षष्ठि-
विद्यादिसामर्थ्यात् न तु निषादस्यासौ स्थपतिरिति कर्मधारयेद्या
निषादो याद्योऽसामर्थ्यादिति प्राप्ते सिद्धान्तः । निषाद एव स्थपतिः
स्यात् निषादशब्दस्य निषादे शक्तत्वात्, तस्याश्रुतष्यार्थसम्बन्धकक्षक-
त्वकल्पनायोगात् श्रुतद्वितीयाविभक्तेः पूर्वपदसम्बन्धकल्पनायां लाघ-
वात् षष्ठो निषादस्येष्टिसामर्थ्यमात्रं कर्त्यमिति तद्द्वृत्त्यसोकशब्दे

यमन् * दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य † सामानाधिकरणाशृच्चिपरिगच्छ
खित्वा । न द्वाहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकाख्यं
वक्षन्तीति शब्दं कश्ययितुं ॥

धृतेश्व महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

धृतेश्व इतोः परमेश्वर एवायं द्वाहरः कथं द्वरोऽस्मिन्न-
न्नराकाश इति हि प्रकृत्याकाशोपम्यपूर्वकं तस्मिन् ‡ सर्वसमा-
धानमुक्तां तस्मिन्नेव चात्मशब्दं प्रयुज्यापहतपश्चलादिगुणयो-
गच्छोपदिश्य तमेवामतिवृत्तप्रकरणं गिर्दिशत्यथ य आत्मा स-
सेतुर्विष्टतिरेषां लोकावामसम्भेदायेति । तत्र विष्टतिरित्यात्म-
शब्दसामानाधिकरणादिधारयितोच्चते, §क्षिचः कर्त्तरि स्मर-
णात् । यथोदकसन्नानस्य विधारयिता लोके सेतुः ज्ञेच-
सम्बद्धामसम्भेदायैवमयमात्मा एषामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लो-
कर्मधारय इत्यर्थः । कर्मधारये लिङ्गालोकाति व्याचछे । यतदेवेति ।
स्तुते चकार उक्तव्यायसमुच्चार्थः ॥

सर्वजगद्वारणलिङ्गात् द्वाहरः पर इत्याह । धृतेरिति । नन्यथ-
श्वद्वाहरप्रकरणं विक्षिद्य अतो धृतिर्न द्वाहरलिङ्गमिति शङ्कते ।
कथमिति । य आत्मेति प्रकृतापकर्षात् अथशब्दो द्वाहरस्य धृतिगुण-
विधिः प्रारम्भार्थमाह द्वरोऽस्मिन्निव्यादिना । अतो विष्टतिशब्दः
कर्त्तवाचित्वात् क्षिण्णतः क्षयन्तः । स्तुते तु महिमशब्दसामानाधि-
करणात् धृतिशब्दः क्षिण्णतो विधारणं ब्रूते, ख्ययां क्षिद्विति भावे
क्षिणो विधानादिति विभागः । सेतुरसङ्गरहेतुः, विष्टतिस्तु ख्यति-

* दृष्टमिति का० सो० पु० नाक्षि ।

† सामानाधिकरणार्थपदे इति मु० पु० ।

‡ सर्वसमाधानमिति सो० का० पु० ।

§ क्षिचः इति मु० पु० ।

कामां वर्णाश्रमादीनाश्च विधारचिता सेतुरस्योदायाशङ्क-
रायेति । एवमिह प्रकृते इहरे विधरणस्त्रियं महिमानं इर्ज-
यति, अथस्य महिमा परमेश्वर एव श्रुत्यन्तरादुपस्थिते एतस्य
वाचरस्य प्रशासने गार्ग सूर्याचक्रमै॒ विष्टौ तिष्ठत इत्या-
देः । तथान्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाचे श्रूयते एष सर्वे-
श्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधारण एषां
स्त्रोकानामस्योदायेति । एवं धृतेष्व हेतोः परमेश्वर एवायं
इहरः ।

प्रसिद्धेश्व ॥ १७ ॥

इतस्य परमेश्वर एव इहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्युच्यते ।
यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः । आकाशो वै
नाम नामरूपयोर्निर्विहिता, सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्या-
काशादेव समुत्पद्यन्त इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । जोवे तु न
क्षचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । भूताकाशसु सत्या-
मण्याकाशशब्दप्रसिद्धौ उपमानोपमेयभावाद्यसम्भवान् यद्दी-
त्य इत्युक्तं ॥

हेतुरित्वपौनशक्त्यमाह । यथोदकेति । स्फूर्तं योजयति । एवमिहेति ।
धृतेष्वेहरः परः अस्य धृतिरूपस्य नियमस्य च महिमोऽस्मिन्
परमात्मन्येव श्रुत्यन्तर उपलब्धेरिति स्फूर्तार्थः । धृतेष्वेति चकारात्
सेतुपदोऽन्तर्नियामकल्पिताङ्गं याहां तत्र नियमने श्रुत्यन्तरोपलब्धि-
माह । एतस्येति । धृतौ तामाह । तथेति । आसमन्तात् काश्वते
दीप्यते इति खद्यन्तोतिषि ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य विभूत्वगुणतो वा
प्रसिद्धिः प्रयोगप्राचुर्यं ।

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

यदि वाक्यशेषबोन्ने इहर इति परमेश्वरः परिगृह्णेतास्ती-
तरस्यापि जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शः । अथ य एष सम्प्रसादो
उपाच्छ्रुतोरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्यद्य स्नेन रूपेणाभि-
निष्पृष्टते एष आत्मेति *हेवाचेति । अत्र हि सम्प्रसादशब्दः
मुत्थक्तरे सुषुप्तावस्थायां दृष्टिलादवस्थावस्थं जीवं ब्रह्मोत्थुपस्थाप-
यितुं नार्थान्तरं । तथा ब्रह्मोरव्यपाश्रयस्तेव जीवस्य ब्रह्मोरात्
समुत्थानं सम्भवति । यथा काश्रव्यपाश्रयाणां वाच्चादीनामाका-
द्वात् समुत्थानं तदृत् । यथा चादृष्टोऽपि स्तोके परमेश्वरविषय
आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसमभिव्याहारादाकाशो वै नाम
नामरूपयोर्निर्वहितेत्येवमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युपगतः, एवं
जीवविषयोऽपि भविष्यति । तस्मादितरपरामर्शात् इहरो-
ऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र स एव जीव उच्चते इति चेत्, नैत-

यदि य य आत्मापृष्ठतपाप्नीत्वादिवाक्यशेषबोन्ने इहरः परस्तर्हि
जीवोऽपीत्याश्रस्य निषेधति । इतरेति । जीवस्य वाक्यशेषमाह ।
यथेति । इहरोक्तनन्तरं मुक्तोपर्यायं शुद्धं ब्रह्मोच्चते, य एष सम्प्र-
सादो जीवोऽप्नात् कार्यकारणसङ्गात् सम्युक्त्याय आत्मानं तस्मा-
दिविष्य विविक्तं आत्मानं स्नेन ब्रह्मरूपेणाभिनिष्पृष्ट्य साक्षात्कृत्व
तदेव प्रत्यक् परं ज्योतिरुपसम्यद्यते प्राप्नोतोति आख्येयं । यथा मुखं
आदाय खण्पितीति वाक्यं सुप्ता मुखं आदन्ते इति आख्यायते तदृत् ।
ज्योतिषोऽनामत्वं निरस्यति । एव इति । सम्प्रसाददेव लाचरित्वेति
अुब्दन्तरं । अवस्थावदुत्थानर्माय जीवस्य लिङ्गमित्वाह । तथेति । तदा-
श्चितस्य तस्मात् समुत्थाने दृष्टान्तः । यथेति । ननु क्वाप्याकाशशब्दे
जीवेन दृष्ट इत्यश्चेष्टाक्यावस्थानक्षिङ्गबलात् कल्प्य इत्वाह । यथा

* हेवाचेति सो० पु० नार्थ ।

देवं स्यात्, कस्मादसम्भवात् । नहि जीवो बुद्धासुपाधि*परिच्छक्षाभिमानी सन्नाकाशे नोपमोयते । न चोपाधिधर्मानभिमन्यमानस्यापहतपाश्चलादयो धर्माः सम्भवन्ति । प्रपञ्चितस्तैतत् प्रथमे सूत्रे, अतिरेकाशङ्का[†]परिहाराय तु पुनरुपन्यस्त । पठिष्ठति चोपरिष्ठादन्यार्थस्य परामर्श इति [सू० १।३।२०] ॥

उत्तराच्चेदाविर्भृतस्वरूपस्तु ॥ १८ ॥

‡ दूतरपरामर्शाद्या जीवाशङ्का जाता या असम्भवात् निराकृता । § अथेदानों ॥ मृतस्यैवामृतसेकात् युनः ॥ समुत्थानं जीवाशङ्कायाः क्रियते उत्तरस्यात् प्राजापत्यादाक्यात् । तत्र हि य आत्मापहतपाश्चेत्यपहतपाश्चलादिगुणकं आत्मानमन्वेष्यच्चेति । नियामकाभावाच्चीवो दहरः किं न स्यादिति प्राप्ते नियामकमाह । नैतदित्यादिना । दहरे अुतधर्माद्यामसम्भवात् न जीवो दहर इत्यर्थः तर्हि पुनरुक्तिस्तत्राह । अतिरेकेति । उत्तराच्चेदाधिकाशङ्कानिरासार्थमित्यर्थः । का तर्हि जीवपरामर्शस्य गतिस्तत्राह । पठिष्ठतीति । जीवस्य सापस्यानभूतब्रह्मज्ञानर्थायुं परामर्श इति वस्तते ।

असम्भवादिति चेतोरसिङ्गिमाशङ्क्य परिहरति । उत्तराच्चेदादि सूत्रं । निराकृताया जीवाशङ्कायाः प्रजातायाः प्रजापतिवाक्यबजात् युनः समुत्थानं क्रियते जीवस्यैवापहतपाश्चलादिग्रहयोनासम्भवासिद्धेतिवर्थः, कथं तत्र जीवेत्क्रियत्वाह । तत्रेत्यादिना । यदप्युपक्रमे जीवशब्दो नात्ति तथापहतपाश्चलादिगुणकमात्मानमुपक्रम्य तस्य

* परिच्छेदाभिमानैति सो० का० पु० ।

[†] परिहारायाचेति सु० पु० ।

‡ दूतरेति सु० पु० नात्ति ।

§ अथेति सु० पु० नात्ति ।

|| अमृतस्यैवैति सु० पु० ।

¶ समुत्थानं जीवाशङ्का इति सो० का० पु० ।

विजिज्ञासितव्यम् प्रतिज्ञाय य एषोऽच्चिणि पुरुषो दृश्यते
एष आत्मेति ब्रुवन्नचित्पूर्णं इष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति एत-
त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति च तमेव पुनः पुनः परामृश्य,
य एष स्वप्ने महीयमानस्त्रयेष आत्मेति । तद्यच्चैतत् सुप्तः सम-
स्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति *च जीवमेवाव-
स्थान्तरगतं व्याचष्टे । तस्यैव चापहतपाग्निलादि दर्शयत्येतद-
मृतमभयमेतत् ब्रह्मेति । नाह खल्यमेवं सम्प्रत्यात्मानं जाना-
त्वयमहमस्मीति †नो एवेमानि भूतानीति च सुषुप्तावस्थायां
दोषमुपस्थ्य एतत्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि इति नो एवा-

जायदाद्यवस्थाचयोपन्यासादवस्थालिङ्गेन जीवनिष्ठयात्तस्यैव ते गुणाः
सम्भवन्तीति समुदायार्थः । इच्छं प्रजापतिर्बूते । य एष इति । प्रा-
धान्यादक्षिण्यहयं सर्वैरिन्द्रियैर्विषयदर्शनरूपजायदवस्थापन्नमिवाह ।
इष्टारमिति । महीयमानः वासनामयैर्विषयैः पूज्यमान इति
स्वप्नपर्याये, तद्यच्चेति, सुषुप्तिपर्याये च जीवमेव प्रजापतिर्याचष्टे
इत्यन्यः । यत्र काले तदेतत् स्वप्नं यथा स्थात् तथा सुप्तः सम्यक
अस्तो निरस्तः करण्यामो यस्य स समस्तः, अत एवोपहृतकरण्यता-
चत्कृतकालुष्यहोनः सम्प्रसन्नः, स्वप्नं प्रपञ्चममात्रत्वेन विलापयति
अतोऽज्ञानसत्त्वात् मुक्तदिलक्षणः प्राच्छः एष स्वच्छेतन्येन कारण-
श्चरीरसाक्षी तस्य साक्षस्य सप्ता स्फूर्तिप्रदत्वात्मेवर्थः । चतुर्थपर्याये
ब्रह्मोक्तेः तस्यैवापहृतपाग्निलादिगुणा इत्याशक्त्य तस्यापि पर्यायेऽस्य
जीवत्वमाह । नाहेति । अहेति निपातः खेदार्थ । खिद्यमानो होन्नः
उवाच खलु सुप्तः पुमानयं सम्पति सुषुप्तवस्थायामयं देवदत्तोऽह-
मित्येवमात्मानं न जानाति । नो एव नैवेमानि भूतानि जानाति
किन्तु विनाश एव प्राप्तो भवति । नाहमत्र भेद्यं पश्यामि इति
दोषमुपलभ्य पुनः प्रजापतिमुपस्थार । तं दोषं श्रुत्वा प्रजापतिराह ।

* चेति म० प० नाहि ।

† नो एवेत्यादि भूतानि चेत्यनं म० स० प० नाहि ।

न्यनैतदसादिति चोपक्रम्य श्रीरसमन्विन्दापूर्वकमेष सम्प्र-
सादोऽसाच्छरीरात् समुत्थाव परं ज्योतिरप्सव्यस्थ स्नेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इति जीवमेव श्रीरात्
समुत्थितं उत्तमं पुरुषं दर्शयति । तस्मादल्लिङ्गं सम्भवो जीवे
पारमेश्वराणां धर्माणां, अतो दहरोऽस्मिन्नराकाश इति
जीव एवोक्त इति चेत् कस्मिद्ग्राह्यात् तं प्रतिगूयादाविर्भूत-
स्खरूपस्त्वति । तु शब्दः पूर्वपञ्चव्यावृत्त्यर्थो गोक्तरसादपि
वाक्यादिह जीवस्माशङ्का सम्भवतीत्यर्थः । कस्माद्यतस्त्वापि
आविर्भूतस्खरूपो जीवो विवक्ष्यते । आविर्भूतं स्खरूपमस्ये-
त्याविर्भूतस्खरूपः, भूतपूर्वगत्या जीववचनं । एतदुक्तं भव-
ति । य एषोऽचिणीत्यचित्क्षितिं इष्टारं निर्दिश्नोदशराव-
नाद्याणेनैव श्रीरात्मताया व्युत्थायैतं लेव त इति पुनः पुन-
समेव व्याख्येयलेनाकृष्ण *स्खप्रसुषुप्तोपन्यासकमेण परं ज्योति-

एतमिति । एतस्मात् प्रकृतादात्मनोऽन्यचार्यं न व्याख्यास्यामीत्युपक्रम्य
मघवमर्त्यं वा हइं शरीरं इति निन्दापूर्वकं जीवमेव दर्शयतीत्यर्थः ।
तस्मात् प्रजापतिवाक्यात् । अतः सम्भवासिङ्गः । सिद्धान्तयति । तं
प्रतीति । अवस्थाच्याच्छेष्वनेनाविर्भूतं शोधितत्वमर्थस्य वाक्योत्यव-
च्यभिक्षकमित्यर्थः । तर्हि स्त्रेषु पुंलिङ्गेन जीवोक्तिः कथं ज्ञानेन जीव-
त्वस्य निवृत्तत्वादित्य आह । भूतपूर्वेति । ज्ञानात् पूर्वमविद्या त-
त्वार्थप्रतिविम्बितत्वरूपं जीवत्वमभूदिति त्रिवा ज्ञानानन्तरं ब्रह्मरूपो
ऽपि जीवनास्त्रोच्यत इत्यर्थः । विश्वतैजसप्राच्छतुरीयपर्यायचतुर्याय-
त्मकप्रजापतिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । एतदिति । जन्मनाशवत्त्वात् प्रति-
विम्बिवदिम्बदेहो नात्मेति ज्ञापनार्थं प्रजापतिरिक्तविदोच्चनौ प्रबु-
वाचोदशरावे आत्मानमवेच्य यदात्मनो न विजानीयस्त्वम् ब्रह्म-

* सप्तम० उपक्रमसंख्या शु० पु० ।

खपसम्यथ स्वेन रूपेणाभिनिष्ठयत इति यदस्य पारमार्थिकं
खरूपं परं ब्रह्म तद्रूपतयैनं जीवं व्याचष्टे न जीवेन रूपेण यज्ञत्
परं ज्योतिरूपसम्यज्ञत्वं श्रुतं तत् परं ब्रह्म तच्चापहतपात्रला-
दिधर्मकं तदेव च जीवस्य पारमार्थिकं खरूपं तत्त्वमसीत्या-
दिशास्त्रेभ्यो नेतरदुपाधिकत्वितं । यावदेव हि खाणाविव-
पुरुषबुद्धिं द्वैतसञ्चारामविद्यां * न निवर्त्तयन् कूटस्थनित्यहृक्-
खरूपमात्मानमहं ब्रह्मासीति न प्रतिपद्यते तावच्छीवस्य जीवत्वं ।
यदा तु † देहेन्द्रियमनोबुद्धिसञ्चाताद्वृत्याप्य श्रुत्या प्रतिबो-
धते । नासि लं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसञ्चातो नासि लं संसारी
किं तर्हि सद्यज्ञत् सत्यं च आत्मा चैतन्यमात्रस्वरूपसञ्चमसीति ।
तदा कूटस्थनित्यहृक्-खरूपमात्मानं प्रतिबुध्यास्तच्चरीरात्म-
मिकादि ब्रह्मणो नेत्याह । उदश्टरावेति । उदकपूर्णं इरावे प्रतिवि-
भात्मानं देहं द्वद्वा स्वस्यात् यज्ञमह्यं वाचमित्रुक्तशुद्ध्यर्थः । श्रुत्याप्य
विचार्याभिनिष्ठयते इत्यजैतदुक्तं भवतीति सम्बन्धः । किमुक्तमित्यत
आह । यदस्येति । जीवत्वरूपेण जीवं न व्याचष्टे लोकसिद्धत्वात्
किञ्चु तमनूद्य परस्परव्यभिचारिणीभ्योऽवस्थाभ्यो विविच्य ब्रह्मखरूपं
वोद्धयति अतो यद्वद्वा सदेवापहतपाप्यत्वादिधर्मकं न जीव इत्युक्तं
भवति, श्रोधितस्य ब्रह्माभेदेन तज्जर्म्माक्षेत्रित्यर्थः । एवमवस्थापन्यासस्य
विवेकार्थत्वात् जीवजिज्ञात्वं शतदम्भतमेव तद्वद्वेति जिज्ञापेतश्चित्वि-
रोधादिति ममत्वं । ननु जीवत्वब्रह्मत्वविद्वद्धर्मवतोः कथमभेद-
त्वाह । तदेवेति । अन्यथात्वतिरेकाभ्यां जीवत्वस्याविद्याकल्पितत्वा-
दविरोधः इति मत्वा दृष्टान्तेनान्यथमाह । यावदिति । अतिरेक-
माह । यदेति । अविद्यायां सत्यां जीवत्वं वाक्योत्यप्वोधात्मस्ति-
दृत्तौ तत्रिविज्ञिरित्याविद्यकं तदित्यर्थः । संसारित्वस्य कल्पितत्वे सिद्धिं

* नेति सोऽ का० वर्ष० प० नाःक्षि ।

† देहे० बुद्धिद्वैतसञ्चातादिति मु० पु० ।

भिमानात् समुच्चिष्ठन् स एव कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपं आत्मा
भवति, स यो ह वै तत् परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादि-
श्रुतिभ्यः । तदेव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपं, येन श्ररीरात्
समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्ते । कथं पुनः स्वस्त्रं रूपं *स्वेनैव
च निष्पत्त इति सम्भवति कूटस्थनित्यस्त्र । सुवर्णादीनाम्
द्रव्यान्तरसम्पर्कादभिभूतस्वरूपाणाम् †भिष्मकाशाधारणविश्व-
षाणां ज्ञारप्रज्ञेपादिभिः ज्ञात्यमानानां स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः
स्वात् तथा नक्षत्रादीनामहन्यभिभूतप्रकाशानामभिभावक-
विद्योगे रात्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्वात् । व तु ‡तथा
चैतन्यज्ञोतिष्ठे नित्यस्य केऽचिदभिभवः सम्भवत्यसंसर्गिलात्
योग्य इव दृष्टिविरोधाच । दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयो हि जी-
वस्य स्वरूपं, तत्र श्ररीरादसमुत्थितस्यापि जीवस्य सदा
निगमयति । तदेव चास्येति । समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्त इति
श्रुतिं आख्यातुं आक्षिपति । कथं पुनरित्यादिना । कूटस्थनित्यस्य
स्वरूपमित्यन्ययः । मनःसङ्किनो हि क्रियया मलनाशादभिष्मक्षिर्गत् तु
कूटस्थस्यासङ्किन इत्याह । सुवर्णेति । द्रव्यान्तरं पार्थिवो मलः । अभि-
भूतेत्यस्य आख्यानमभिष्मक्षिरेति । असाधारणभाखरत्यादिः अभि-
भावकः सौराजोकः । जीवस्वरूपस्याभिभवत्याधकमाह । दृष्टोति ।
विज्ञानघन एवेति श्रुत्या चिन्मात्रस्तावदात्मा तच्चेतन्यं चक्षुरादिजन्य-
हृत्यक्षं दृष्ट्यादिपदवाच्यं सत् व्यवहाराङ्गं जीवरूपं भवतीति
तस्याभिभूतस्य दृष्टो व्यवहारो विवर्धेत हेतुभावाद्यवहारो न स्यादि-
व्यर्थः । अङ्गस्यापि स्वरूपं दृष्टिषु व्यक्तमित्यज्ञीकार्यं व्यवहारदर्शनादि-
त्याह । तच्चेति । अन्यथेत्युक्तं स्फुटयति । तच्चेदिति । स्वरूपस्येत् ज्ञानिन्

* तेनैव चेति सु० का० पु० ।

† अभिभवत्येति चो० पु० ।

‡ तथाद्यज्ञोतिष्ठ इति सु० का० ।

निष्पत्तमेव दृश्यते । सर्वो हि जीवः पश्चन् शृणुत्यानानो विजानन् व्यवहरत्यन्यथा व्यवहारानुपपत्तिः । तचेच्छरीरात् समुत्तितस्य निष्पत्तेत प्राक् समुत्त्यानात् दृष्टे व्यवहारो विहस्ते । अतः किमात्मकमिदं ब्ररीरात् समुत्त्यानं किमात्मिका च स्वरूपेषाभिनिष्पत्तिरिति, अत्रोच्यते, प्राक् विवेकविज्ञानोत्पत्तेः ब्ररीरेच्छ्रियमनोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य दृष्टादि अत्रोतिःस्वरूपं भवति । यथा इद्दृश्य स्फटिकस्य खाच्छ्वाणैऽप्यवस्था दृश्वपं प्राक् विवेकयस्याद्गत्त्वात्त्वात्तु^{*} उत्तरकालवर्ती पराचोलस्फटिकः खाच्छ्वाणैऽप्यवस्था च स्वेन इषेषाभिनिष्पत्तेत इत्युच्यते प्रागपि तथैव [†]स्वात् तथा देहाद्युपाध्यविविक्तस्यैव सतो जीवस्य श्रुतिक्षतं विवेकज्ञानं ब्ररीरात् समुत्त्यानं विवेकवि-

इव अव्येत ज्ञानात्मूर्वं अवहारोच्छ्रितिरित्यर्थः । अतः । सदैव अक्ष-खरूपत्वादित्यर्थः । सदाचृत्पत्तिषु अक्षस्य वक्षुतोऽसङ्गस्यात्मनः आविष्करदेहाद्यविवेकरूपस्य मज्जसङ्गस्य सप्तात्तदिवेकापेक्षया समुत्त्यानादिश्रुतिरित्युत्तरमाह । अत्रेति । वेदना इर्ष्णोक्तादिः । अविविक्तमिवेति वादाक्यस्य सङ्गस्य कस्तितत्त्वमुक्तं । अत्र कस्तितसङ्गे दृष्टान्तो वधेति । श्रुतिक्षतमिति । त्वंपदार्थश्रुत्वा योऽयं विज्ञानमयः प्राप्तेष्विवादया सिद्धमित्यर्थः । प्राप्तादिभिन्नशुद्धत्वंपदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थसाक्षात्कारः यज्ञमित्याह । केवलेति । सशरोरत्वस्य सत्यत्वात् समुत्त्यानमुत्क्रान्तिरिति आख्येयं न विवेक इत्याश्रुत्वाह । तथा विवेकेति । उक्षुश्रुत्वगुसारेष्वर्थः । श्रटीरेष्वश्रीरमवस्थितमिति श्रुतेः अविवेकमात्रकल्पितं सशरोरत्वं अतो विवेक एव समुत्त्यानमित्यर्थः । ननु स्वकर्माचिंते श्रटीरे भोगस्यापरिहार्यत्वात् कथं जीवत एव स्वरूपा-

* उत्तरकालवर्तीति का० वर्ष० सो० पु० नाक्षि ।

† सन् इति का० वर्ष० सो० पु० पाडः । सन् इति च छवियाडः ।

ज्ञानफलं खण्डेषाभिनिव्यक्तिः केवलात्मखण्डपावगतिः । तथा विवेकाविवेकमात्रेषैवात्मनोऽप्तरीरत्नं सशरीरलक्ष्म मन्त्रवर्णात्, अप्तरीरं अप्तरीरेष्विति, अप्तरीरखोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते इति च सशरीरत्वात्प्रतीरत्वविशेषाभावसारणात् । तस्मादिवेकविज्ञानाभावादनाविर्भूतखण्डः सन् विवेकज्ञानादाविर्भूतखण्डप इत्युच्यते, न तन्यादृज्ञावाविर्भावानाविर्भावौ खण्डपद्म सम्भवतः खण्डपलादेव । एवं मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपरमेष्वरयोर्भेदो न वसुकृतः व्यामवदसङ्गत्वाविशेषात् । कुतस्तैतदेवं प्रतिपत्तयं । यतो य एषोऽच्छिष्ठि पुरुषो दृश्यते इत्युपदिष्टैतदमृतमभयमेतत् ब्रह्मेत्युपदिष्टति । योऽच्छिष्ठि प्रसिद्धो इडा इष्टुतेन विभाव्यते सोऽमृताभयब्रह्मसञ्चयाद्ब्रह्मणोऽन्यस्तेत् स्मात् ततोऽमृताभयब्रह्मसामानाधिकरणं न स्मात् । नापि प्रतिच्छायात्माऽयमचिलचितो निर्दिष्यते, प्रजापतेर्मृषावावादित्वप्रसङ्गात् । तथा द्वितीयेऽपि पर्याप्ते च एव खण्डे महीयमानस्वरतोति न प्रथमपर्यायनिर्दिष्टादचिपुरुषात्

विर्भाव इत्यत आह । अप्तरीरखोऽपीति । अप्तरीरवत् अप्तरीरस्यापि बन्धाभावस्तुतेजीवितो मुक्तिर्थुक्तेवर्थः । अविहजे चुवर्ये सूचशेषो युक्त इत्याह । तस्मादिति । अन्यादृशौ सम्बाविव्यर्थः । ज्ञानाज्ञानकृतविर्भावितेभावाविति चित्ते भेदोऽप्यांशांशित्वतो निरुल्ल इत्याह । एवमिति । अंशादिशून्यत्वमसङ्गत्वं । आत्मा इवात्मायाप्यजातिशून्यः विभूत्वात् व्यामवदिवात्मैक्यसिद्धेभेदो मिथ्येवर्थः । प्रजापतिवाक्यादभेदो मिथ्येवाक्याङ्गापूर्वकमाह । कुतस्तेवादिना । एतद्देहस्य सत्त्वत्वमेव नास्तीति कुत इत्यन्ययः । क्षायायां ब्रह्मदण्डिपरमिदं वाक्यं नाभेदपरमित्वत आह । नापीति । अस्य ज्ञानात् कृतकृत्वता सर्वकाम-

इष्टुरन्वो *निर्दिष्टः, एतस्येव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीत्युपक्रमात् । किञ्चाइमध्य सप्ते हस्तिमद्राक्षं नेदाग्ने तं पश्चामीति इष्टुमेव प्रतिबुद्धः प्रत्याचष्टे, इष्टारन्तु तमेव प्रत्यभिजानाति च एवाहं सप्तमद्राक्षं च एवाहं जागरितं पश्चामीति । तथा हतोर्येऽपि पर्याये नाह खल्लयमेवं सम्प्रत्यात्मावं जानात्ययमहमस्तीति, नो एवेमाणि भूतानीति सुषुप्तावस्थावां विशेषविज्ञानाभावमेव दर्शयति न विज्ञातारं प्रतिषेधति । अत्तु तच विज्ञानमेवापीतो भवतीति तदपि विशेषविज्ञानविज्ञानाभिप्रायमेव न विज्ञात्विज्ञानाभिप्रायं । नहि विज्ञातुर्विज्ञानतेर्विपरिक्षेषो विद्यते अविज्ञानिलादिति अत्यकरात् । तथा चतुर्येऽपि पर्याये एतस्येव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्वचैत्यादित्युपक्रम्य मध्यवद्यात्मे वा इदं अरीरमित्यादिना प्रपञ्चेन ब्रह्मरात्युपाधिसम्बन्धप्रत्याख्यानेन सम्प्रसादज्ञदेवादितं जीवं स्वेन रूपेषाभिनिष्पत्त इति ब्रह्म-

---

प्राप्तिस्तमात्मानमन्विक्षाव इति प्रदृशयोरिक्षविरोचनयोर्यद्यनाम-ज्ञायां प्रजापतिर्बूयात् वदा मध्यावादी स्यादित्यर्थः । प्रथमवत् दिनोयादिपर्याये व्याढपात्रास्वस्थासु अनुसूतात्मा ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह । तथेति । अवस्थामेदेऽप्यनुस्यूतः । युक्तिमाह । किञ्चेवि । सुषुप्तौ चातुर्यादत्तिमाशक्षाह । तथा हतोर्य इति । सुषुप्तौ निर्विकल्पज्ञानरूपात्मात्मोत्त्वं ब्रह्मदारण्यकश्रुतिमाह । न इति । बुद्धेः साच्चिदोनाश्री नाश्चिद नाशकाभावादित्यर्थः । एवमवस्थाभिरसङ्गत्वेनोक्त अत्मैव तुरीयेऽपि ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह । तथेति । अतेरेकदेशिक्षाखां दूषयति । क्लेच्छिच्छति । जीवपरयोर्भेदादिति भावः । अुतिवाधान्मैव-

* विर्दिष्ट इताति सो० पू० पाठः ।

स्वरूपापश्चं दर्शयन् न परमात् ब्रह्मणोऽस्ताभयस्वरूपादन्यं
जीवं दर्शयति । केचित्सु परमात्मविवक्षाचार्यं एतम्बेव ते इति
जीवाकर्षणमन्याच्यं मन्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमसूचितमप-
इतपाश्चलादिगुणकमात्मानं ते भूयोऽनुवाखास्थामीति कस्य-
यज्ञि, तेषामेतमिति सन्निहितावस्थमिनो सर्वनामश्रुतिर्विं-
ग्रहण्येत, भूयः श्रुतिस्थापद्धेत, पर्यायान्तराभिहितस्य पर्या-
यान्तरेणानभिधीयमानलात्, एतम्बेव ते इति च प्रतिज्ञाय
प्राक् चतुर्धात् पर्यायादन्यमन्यं व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः
प्रतारकस्यं प्रवृत्येत, तस्माद्यदविद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थि-
कं जैवं रूपं कर्हभोक्तुरागदेवादिदोषकसुचितमनेकानर्थयोगि
तदित्यनेन तदिपरीतमपहतपाश्चलादिगुणकं पारमेश्वरं
स्वरूपं विद्यया प्रतिपाद्यते । सर्पादिवित्यनेनेव रज्जदादोन् ।
अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जैवं रूपमिति मन्यन्ते ।
असदीयास्य केचित् तेषां सर्वेषामात्मैकस्यगदर्शनप्रतिप-

मित्वाह । तेषामिति । सन्निहितो जीव एव सर्वनामार्थं इत्यर्थः ।
उत्तमस्य पुनरक्ती भूय इति युच्यते । भवतूपक्रान्तपरमात्मनस्तुर्थं
एवोत्तेजद्वाध इत्वाह । भूय इति । कोकसिङ्गजीवानुवादेन ब्रह्मलं
बोध्यत इति समतमुपसंहरति । तस्मादिति । व्याख्यानान्तरात्मभ-
वादित्वर्थः । विजयनं शोधनं विद्यया महावाक्येनेति यावत् । ये तु
संसारं सखमिच्छन्ति तेषामिदं शाश्वीरकमेवोत्तरमित्वाह । अपरे
त्वित्वादिना । शाश्वीरकस्यार्थं सङ्क्षेपेषोपदिशति । एक एवेति ।
अविद्यामाययोर्भेदं निरसितुं सामानाधिकरण्यं आवरणविक्षेपशक्ति-
रूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमेदात् सहप्रयोगः ब्रह्मविद्यया संसरति न
ततोऽन्यो जीव इति शाश्वीरकार्थं इत्यर्थः । तर्हि सूचकारः किमिति

ब्रह्मताना प्रतिषेधायेदं आरोरकमारभमेक एव परमेश्वरः
कूटस्थनित्यो विज्ञानधातुरविद्यया मात्रया मायाविवदनेकधा
विभाव्यते नान्यो विज्ञानधातुरस्तीति । अत्तिदं परमेश्वरवाक्ये
जीवमात्रस्य प्रतिषेधति सूचकारः नासम्भवादित्यादिना (१।३।
१८) तत्रायमभिप्रायः नित्यशुद्धशुद्धमुक्त*सत्यस्थभावे कूटस्थ-
नित्य † एकस्मिन्नसङ्गेऽरुपे परमात्मनि तदिपरीतं जैवं रूपं चो-
क्षीव तस्मस्तादिपरिकस्तिं तदात्मैकत्वप्रतिपादनपरवाक्यैर्व्य-
चोपेतैर्देतवादप्रतिषेधैस्तापनेक्षामीति परमात्मनो जीवादन्वलं
इष्टयति, जीवस्य तु न परस्मादन्वलं प्रतिपिपादयिषति
किञ्चनुवदत्येवाविद्याकस्तिं सोकप्रसिद्धं जीवभेदं । एवं हि
स्ताभाविककर्त्तव्यभेदानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न वि-
रुद्धम् इति ‡ मन्यते, प्रतिपाद्यनु आख्यार्थमात्मैकत्वमेव हर्ष-
यति आख्यादृष्ट्या दृष्टपदेष्वा वामदेववदित्यादिना, वर्णित-
सामाभिर्विद्वद्विद्वदेन कर्मविधिविरोधपरिहारः ॥

भेदं ब्रूते तत्राह । यत्त्विति । परमात्मनोऽसंसारित्वसिद्धार्थं जीवाद्वेदं
इष्टयति । तस्यासंसारित्वनिष्ठयाभावे तदभेदोक्तावपि जीवस्य संसा-
रित्वानपायादिवर्थः । अधिष्ठानस्य कल्पिताद्वेदेऽपि कल्पितस्याधिष्ठा-
नान्व एथक्षमित्याह । जीवस्य त्विति । कल्पितभेदानुभावस्य फलमाह ।
एवं हीति । सूचेष्वभेदो नोक्त इति भान्ति निरस्यति । प्रतिपाद्यमिति ।
आत्मेति । तृपगच्छन्तीत्यादिसूचाणि आदिपदार्थः । नन्ददैतस्य शा-
ख्यार्थत्वे दैतापेक्षविधिविरोधस्तत्राह । वर्णितस्तेति । अदैतमजानतः
कल्पितदैताश्रया विषयो न विदुष इति सर्वमुपप्रमित्वर्थः ॥

---

* उत्त्वेति का० वर्ध० सो० पु० नालि ।

† एकलिङ्गिरं ग्रे इति का० असङ्गिनि निर्बिशेषे इति वर्ध० ।

‡ मन्यते इति स्ताने प्रतिपादयिष्यतांति का० ।

अन्यार्थस्य परामर्शः ॥ २० ॥

अथ यो दहरवाक्षबेषे जीवपरामर्शो इर्द्धितः अथ व एव सम्प्रसाद इत्यादिः स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवोपासनोपदेशो न प्रकृतविज्ञेषोपदेश इत्यनर्थकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह, अन्यार्थः। अयं जीवपरामर्शः न जीवस्त्रूपपर्यवसायी किन्तु हि परमेश्वरस्त्रूपपर्यवसायी, कथं सम्प्रसादश्चादितो जीवो जागरिते व्यवहारे देहेन्द्रियपञ्चरात्र्यचो भूत्वा तदासनानिर्दितांस्त्र॒ खग्नाक्षाडोचरोऽनुभूय * आनःश्वरणं प्रेषुरुभय-
रूपादपि श्वरोराभिमानात् समुत्याच सुषुप्तावस्थायां परं ज्योतिराकाशश्चिद्दितं परं ब्रह्मोपसम्बद्ध विशेषविज्ञानवत्वं परित्यज्य स्वेन रूपेणाथमभिनिष्ठयते अदस्योपसम्बद्धत्वं परं ज्योतिः, येव स्वेन रूपेणाथमभिनिष्ठयते स एव आत्मापहतपाप्निलादिगुण उपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः परमेश्वरवादिनोऽप्युपपश्यते॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तं ॥ २१ ॥

यदप्युक्तं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्याकाशस्थावत्वं श्रूय-
माणं परमेश्वरे नोपपश्यते, जीवस्त्र॒ लारायोपमितस्थावत-

एवं प्रजापतिवाक्ये जीवानुवादेन ब्रह्मव एवापहतपाप्निलाद्युक्ते जीवे तदसम्बवान् जीवो दहर इत्युक्तं तर्हि जीवपरामर्शस्य का-
गतिरित्यत आह। अन्यार्थस्वेति। स्वत्रं व्यावटे। अथेत्वादिना।
प्रकृते दहरे विशेषो गुणस्तदुपदेशोऽपि नेत्र्यः। तत्र दहरवाक्षबेष-
रूपं सम्प्रसादवाक्षमाशङ्कापूर्वकं दहरब्रह्मपरत्वेन व्याचव्ये। कथमि-
त्वादिना ॥

* आन इति का० वर्ष० सो० पु० पाडः ।

† लारायोपमितस्वेति का० वर्ष० सो० पु० पाडः ।

मवक्ष्यत इति तस्य परिहारो वक्तव्यः । उक्तो ग्राम्य परिहारः *परमेश्वरस्यापेक्षिकमस्यलमवक्ष्यत इत्यर्भकीकस्यात्तद्वपदेशाच्च नेति चेष्ट निर्वाच्यतादेवं व्यामवचेत्यत्र स †एव परिहारोऽनुशन्भातव्य इति सूचयति । अत्यैव चेदमस्यत्वं प्रत्युक्तं प्रविद्धेनाकाङ्क्षेनोपमिमानया आवान् वा अथमाकाङ्क्षावानेषाऽन्तर्दद्य आकाश इति ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चम्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति समामनन्ति । तत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति स किं तेजोधातुः कस्मिदुत प्राञ्छ आत्मेति विचिकिस्यायां तेजोधातुरिति तावत् प्राप्तं, कुतः तेजोधातुरामेव सूर्यादीनां भानप्रतिषेधात् ।

उपास्यत्वादस्यत्वमुक्तमिति आख्याय कुत्वा निरस्तमित्यर्थान्तरमाह । अत्यैव चेदमिति । एवं दहरवाक्यं प्रजापतिवाक्यस्य सगुणे निर्गुणे च समन्वितमिति [सद्गुणः ।

अनुकृतेस्तस्य च । मुण्डकवाक्यमुदाहरति । न तचेति । तस्मिन् ग्रन्थस्मिन् विषये न भाति तं न भासयती यावत् । यदा चण्डभास्त्वादादिनं भासयति तदा अस्यदीप्तेष्वेः का कथेत्वाह । कुत इति । किञ्च सर्वस्य सूर्यादेस्तद्वास्यत्वाच्च तद्वासक्त्वमित्याह । तमेवेति । अनुगमनवदनुभानं स्वगतमिति ग्रन्थां निरस्यति । तस्येति । तचेति सप्तम्याः सति विषये च साधारण्यात् संशयमाह । तचेति । पूर्वत्रात्मश्रुत्यादि-

* परमेश्वरेऽप्यापेक्षिकमिति का० वर्ष० सो० पु० पाढः ।

† रवेहेति का० वर्ष० सो० पु० पाढः ।

तेजःखभावकं हि चन्द्रतारकादि तेजःखभावके एव सूर्यं भासमानेऽहनि न भासत इति प्रसिद्धं, तथा सह सूर्येण सर्वमिदं चन्द्रतारकादि यस्मिन् भासते सोऽपि तेजःखभावक एव कस्त्रिदित्यवगम्यते । अनुभानमपि तेजःखभावक एवोपपद्यते * समानखभावकेष्वनुकारदर्शनात्, गच्छन्मनुगच्छतोति† वत्, तस्मात् तेजोधातुः कस्त्रिदित्येवं प्राप्ने ब्रूमः । प्राच्छ एवायमात्मा भवितुमर्हति । कस्मात् अनुकृतेः, अनुकरणमनुकृतिः, यदेतत्त्वमेव भास्मनुभाति सर्वमित्यनुभानं तत् प्राच्छपरिग्रहेऽवकल्पते । भारूपः सत्यसद्गत्य इति हि प्राच्छमात्मानमामनन्ति, न तु तेजोधातुं कस्त्रित् सूर्यादयोऽनुभानीति प्रसिद्धं । समलाच्च तेजोधातृनां सूर्यादीनां न तेजोधातुमन्यं प्रत्येकास्ति यं भास्मनुभायुः । न हि प्रदीपः

बजादाकाशशब्दस्य रुचित्यागादोश्वरे दृच्छिराश्रिता तथेहापि सति सप्तमीवलात् वर्तमानार्थत्वगेन यस्मिन् सति सूर्यादयो न भान्ति न तेजोविशेष उपास्य इति भविष्यदर्थे दृच्छिराश्रययोद्या अधुना भासमाने सूर्यादौ न भातीति विरोधात् इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति । तेजोधातुरिति । तेजोधानं निर्गुणखयंन्योतिरात्मशान्तिमित्युभयत्र फलं । तेजोधातुत्वे लिङ्गमाह । तेजोधातृनामिति । यत्तेजोऽपि भिभावकं तत्तेज इति आप्निमाह । तेजःखभावकमिति । यस्मिन् सति यज्ञ भाति तदनु तद्वातीति विशद्गमित्यत आह । अनुभानमिति । ततो निष्ठव्यभानं विवक्षितमिति भावः । मुख्यसम्बन्धे विवक्षानुपपक्षः मुख्यानुभानलिङ्गात् सर्वभावकः परमात्मा खभावकोऽप्त्य ग्राह्यः इति सिद्धान्तमाह । प्राच्छ इति । प्राच्छत्वं खप्रकाशकात्मं भासकत्वार्थमुक्तं, तत्र श्रुतिमाह । भारूप इति । मानाभावाच्

---

* समानखभावकेष्वेति का० वर्ष० सो० पु० पाठः ।

† वस् इति उल्ल पु० नाति ।

प्रदीपाम्भरमनुभाति । यदयुक्तं समागम्भावकेष्वनुकारो
इत्थत इति नायमेकान्तो नियमोऽस्मि भिन्नगम्भावकेष्वपि श्ल-
नुकारो दृश्यते, *यथा सुतप्तोऽयःपिण्डोऽन्यनुकृतिरग्निं दहना-
मनुदहति, भौमं वा रजो वायुं वहनमनुवहतोति । अनुकृते-
रित्यनुभानमसुसूचत् । तस्य चेति चतुर्थपादमस्य श्लोकस्य सूच-
यति । तस्य भासा सर्वमिदं विभातोति च तद्वेतुकं भानं सूर्या-
देहस्थमानं प्राञ्छमात्मानं गमयति । तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरा-
युर्द्वापास्तेऽन्तमिति † हि प्राञ्छमात्मानमामनन्ति । तेजोऽन्तरेण
तु सूर्यादितेजो विभातोत्यप्रसिद्धं विरुद्धश्च, तेजोऽन्तरेण तेजो-
ऽन्तरस्य प्रतिष्ठातात् । अथ वा न सूर्यादीनामेव श्लोकपरि-
पटितानामिदं तद्वेतुकं विभानमुच्यते, किं तर्हि सर्वमिद-
मित्यविश्वेषश्रुतेः सर्वस्त्रैवास्य नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य
याभिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिःसच्चानिमित्ता । यथा सूर्य-
ज्योतिःसच्चानिमित्ता सर्वस्य रूपजातस्याभिव्यक्तिस्तदत् । न

तेजोधातुर्न याद्य इत्याह । न त्विति । किञ्च सूर्यादयस्तेजोऽन्तरभान-
मनु न भान्ति तेजस्वात् प्रदीपवदित्याह । समत्वाचेति । योऽयमनु-
करोति स तच्चातीय इति नियमो नास्तीत्याह । नायमेकान्त इति ।
पौनरक्षयमाशश्लोकानुवादपूर्वकं स्त्रोक्तां हेत्यन्तरं व्याच्यते । अनु-
कृतेरिति । तमेव भान्तमित्येवकारोक्तां तद्धानं विना सर्वस्य एषगमा-
नाभावरूपं अनुभानमनुकृतेरित्यनेनोक्तं । तस्य चेति । सर्वभासकल-
मुक्तं इत्यपौनरक्षयमित्यर्थः । आत्मनः सूर्यादिभासकलं अत्यन्तरप्र-
सिद्धमविवृद्धचेत्याह । तदेवा इति । सर्वशब्दः प्रकृतसूर्यादिवाचक-

* यदेति का० वर्ध० पु० नाखि ।

† हि इति का० वर्ध० पु० नाखि ।

तत्र सूर्यो भातीति च तत्र ब्रह्माहरन् प्रकृतयस्य दर्श-
यति प्रकृतस्य ब्रह्म यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिच्चमेतमि-
त्यादिना । अनन्तरस्य, हिरण्यमये परे कोषे विरजं ब्रह्म नि-
क्षलं । तच्छुभ्यं ज्योतिषां ज्योतिस्यदात्मविदो विदुरिति ।
कथं तच्च्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमुत्थितं न तत्र सूर्यो भाती-
ति । यदयुक्तं सूर्यादीनां तेजसां भानप्रतिषेधस्तेजोधातावेवा-
न्यस्मिन्नवकल्पते सूर्यं इवेतरेषां *ज्योतिषां इति, † तचानुभानं
स एव तेजोधातुरन्यो न सम्भवतोत्युपपादितं । ब्रह्मण्यपि चैषां
भानप्रतिषेधोऽवकल्पते, अतो यदुपस्थिते तत् सर्वं ब्रह्मणैव
ज्योतिषोपस्थिते, ब्रह्म तु नान्येव ज्योतिषोपस्थिते, स्वयं-
ज्योतिः स्वरूपत्वात्, येन सूर्यादयस्यस्मिन् भायुः । ब्रह्म आनन्द-

त्वेन व्याख्यातः । सम्भवति तस्यासङ्गवद्वृत्तिं मत्वाऽर्थान्तरमाह । अथ
वेति । तच्चेति सर्वनामश्रुत्या प्रकृतं ब्रह्म याह्नामित्याह । न तत्र सूर्यं
इति । किञ्च सप्तब्रह्मपरपूर्वमन्तराकाङ्क्षापूरकत्वादयं मन्त्रो ब्रह्म-
पर इत्याह । अनन्तरच्चेति । हिरण्यमये ज्योतिर्मये अङ्गमयाद्यपेक्षया
परे कोषे आनन्दमयाद्ये पञ्चशब्दितं ब्रह्म विरजं आगन्तुकमन्त्रश्रूत्यं
निक्षलं निरवयवं शुभं नैसर्गिकमन्त्रश्रूत्यं सूर्योदिसाक्षिभूतं ब्रह्म-
वित्प्रसिद्धमित्यर्थः । सति सप्तमीपक्षमनुवदति । यदपीति । सूर्यो-
द्यभिभावकस्तेजोधातौ प्रामाणिके तस्येह यद्युपशङ्का स्यात् न तत्र
प्रमाणमस्तीत्याह । तच्चेति । सिद्धान्ते तच्चेति वाक्यार्थः कथमित्याश-
क्षाह । ब्रह्मण्यपीति । सति सप्तमीपक्षे न भातीति श्रुतं वर्तमानत्वं
त्वक्षा तस्मिन् सति न भास्यन्तीत्यश्रुतभविष्यत्वं कल्पनीयं प्रत्यक्षवि-
रोधगिरासाय, विषयसप्तमीपक्षे तु न भास्यतीत्यश्रुतग्निजधाहार-
माचमवकल्प्य न श्रुतत्वाग इति लाघवं, अतो ब्रह्मणि विषये सूर्योदे-

* ज्योतिषामिति सोऽकाऽ वर्षं पु० जाति ।

† तत्र तु स एवेति काऽ वर्षं पु० पाठः ।

यनक्ति न तु ब्रह्मान्येन व्यज्यते, आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते
अमर्षो गदि व्यज्यते इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

अपि चेदं रूपं प्राज्ञस्यैवात्मनः स्मर्यते भगवद्गीतासु ।

“न तद्वासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्गला न निवर्त्तन्ते तद्वाम परमं मम” ॥ इति ।

“यदादित्यगतं तेजो जगद्वासयतेऽखिलं ।

यच्छ्रमसि यच्चाग्नो तत्तेजो विद्धि मामकं” ॥ इति ४ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति इति श्रूयते,
तथा अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ईशानो भूतभ-

भर्तसकलनिषेद्धेन ब्रह्मभास्यत्वमुच्यते इत्यर्थः । येवान्यभास्यत्वे हेतुना
सूर्यादयस्तस्मिन् ब्रह्मणि विषये भासकाः स्युः, तथा तु ब्रह्मान्येन नो-
यज्यते सप्रकाशत्वादिति योजना । उक्तमेव श्रुत्यन्तरेण इड्यति ।
ब्रह्मेति । सप्रकाशत्वेऽन्याभास्यत्वे च श्रुतिदयं । यद्यायोग्यत्वादगृह्ण
इत्यर्थः ।

विषयाहारयते सूतिबलमप्यक्तीयाह । अपि चेति । सूतं
वाचस्ते । अपि चेति । अभास्यत्वे सर्वभासकत्वे च स्नोकदयं ब्रह्मव्य-
तस्मादनुभावमन्वेत ब्रह्मणि समन्वित इति सिद्धं ॥

शब्दादेव प्रमितः । काठकवाक्यं पठति । अङ्गुष्ठेति । पुरुषः पूर्णा-
ज्योतिषमनि देहमध्ये अङ्गुष्ठमात्रे हृदये तिष्ठतोवङ्गुष्ठमात्र इत्युच्यते
तस्यैव परमात्मत्वादिवाक्यान्तरमाह । तथेति । अधूमकमिति पठ-
नीयं । योऽङ्गुष्ठमात्रो जीवः स वस्तुतो निर्धूमज्योतिर्वर्त्रिम्लप्रकाश-
रूप इति वर्तमान्यं संशोध्य तस्य ब्रह्मत्वमाह । ईशान इति । तस्या-
दितीयत्वमाह । स एवेति । कालत्रयेऽपि स एवाल्लिनान्यत् वचि-

ब्रह्म स एवाच्य स उ च एतदैतत् इति च । तच योऽथमङ्गुष्ठ-
माचः पुरुषः अशुद्धते, स किं विज्ञानात्मा किं वा परमात्मेति
संशयः । तच परिमाणोपदेशादिज्ञानात्मेति तावत् प्राप्तं । न
ज्ञानकायामविक्षारस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठमाचपरिमाणमुपदि-
श्येत । विज्ञानात्मनस्याधिमत्त्वात् सम्भवति कथाचित् कस्यन-
याङ्गुष्ठमाचलं, स्ततेष्य,

अथ सत्यवतः कायात् पाशवद्वं वशङ्गतं ।

अङ्गुष्ठमाचं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बसात् ॥ इति ।

नहि परमेश्वरो बखाद्यमेन निष्क्रियं शक्यः, तेज *तच सं-
शार्यङ्गुष्ठमाचो निश्चितः स एवेषापोत्येवं प्राप्ते ग्रूमः । पर-
मात्मैवायमङ्गुष्ठमाचपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति । कस्मात्
शब्दात् ईशानो भूतभव्यस्येति । न ह्यन्यः परमेश्वराद् भूत-
भव्यस्य निरङ्गुष्ठमीशिता । एतदैतदिति च । प्रकृतं पृष्ठमिहा-

केतसा दृष्टं ब्रह्म तदेतदेवेत्यर्थः । परिमाणेशानशब्दाभ्यां संशयमाह ।
तत्रेति । यथानुभानादिक्षिणात् गिरधारारेख सूर्याद्यगोचरो ब्र-
ह्मेत्युक्तं तथा प्रथममश्रुतपरिमाणलिङ्गात् जीवप्रतीताधीशानोऽस्मीति
धायेदिति विधधारारेख ध्यानपरं वाक्यमिति पूर्वपक्षयति । तत्र
परिमाणेति । पूर्वपक्षे ब्रह्मदृष्ट्या जीवोपास्त्वः, सिङ्गान्ते तु प्रत्य-
उब्रह्मैकवक्षानं फलमिति मन्त्रयं । कायामो दैर्घ्यं विक्षारो महत्त्वमिति
भेदः । कथाचिदिति । अङ्गुष्ठमाचइदयस्य विज्ञानशब्दितवृद्धभे-
दाध्यासकल्पनयेत्यर्थः । मूर्तिसंवादादप्यङ्गुष्ठमाचो जीव इत्याह ।
स्मृतेष्वेति । अथ भरणानन्तरं यमपाशैवं जं कर्मवद्वं प्राप्तमित्यर्थः ।
ब्रह्मापीच्छरः किं व खादिवत आह । न हीति । प्रभवति संयमने

* दर्शेत का० वर्ध० पु० नालिं ।

नुसन्दधाति, एतदैतत् यत् पृष्ठं ब्रह्मेत्यर्थः। पृष्ठम्भेह ब्रह्म। “अन्यच धर्मादन्वचासात् द्राताङ्गतात्। अन्यच भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यति तद्दद” इति । शब्दादेवेति अभिधानश्रुतेरेवेशान इति परमेश्वरोऽवगम्यत इत्यर्थः । कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्यच ब्रूमः ॥

इद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ ४५ ॥

सर्वगतस्यापि परमात्मनो इद्येऽवस्थानमपेक्ष्याङ्गुष्ठमाचलमिदमुच्यते, आकाशस्येव वंशपर्वापेक्षमरक्षिमाचलं । न इच्छातिमाचल्यैव परमात्मनोऽङ्गुष्ठमाचलमुपपश्यते । न चान्यः परमात्मन इह यहणमईति ईशानशब्दादिभ्य इत्युक्तं । ननु प्रतिप्राणिभेदं इदथानामनवस्थितलात्तदपेक्षमयङ्गुष्ठमाचलं

ममापि विष्णुरिति यमस्येश्वरनियम्यत्वमरणादिति भावः । भूतभव्यस्येत्युपपदाद्वाधकाभावाच्च ईशान इतोश्लशब्दान्निरङ्गुष्ठमोश्चिता भावीति श्रुत्या लिङ्गं वाध्यमिति सिद्धान्तयति । परमात्मवैति । प्रकरणाच ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्याह । एतदिति । शब्दे वाक्यं लिङ्गात् दुर्बलमित्याशङ्काह । शब्दादिति ॥

करः सकनिष्ठः अरलिः । मुख्याङ्गुष्ठमाचो जीवो ग्रह्यतां किं गौव्ययहयेनेत्यत आह । न चान्य इति । सति सम्बवे मुख्ययहोऽन्वयः अत्र तु श्रुतिविरोधादसम्भव इति गौव्ययह इत्यर्थः । ननु आनेवेति जैवर्णिकानेवेत्यर्थः । शक्तत्वादित्यनेन पश्चादीनां देवानामव्यवोक्ताच्चाधिकारो वाधितः । तत्र पश्चादीनां शास्त्रार्थज्ञानादिसामग्र्यभावात् कर्मणशक्तिः, इक्कादेः सदेवताके कर्मणि स्वादेशेन शब्दलागायोगादशक्तिः, शब्दीवामार्थेयवरये शृण्यत्वाभावादशक्तिः ।

नोपपश्यत इत्यत उक्तरमुच्यते, मनुष्याधिकारत्वादिति । शास्त्रं
श्चविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यामेवाधिकरोति अक्षत्वादर्थित्वाद-
पर्युदस्त्वादुपनयनादिशास्त्राचेति । वर्णितमेतदधिकारस्त-
त्वेण, मनुष्याणां च नियतपरिमाणः कायः, औचित्येन नियत-
परिमाणमेव दैषामङ्गुष्ठमात्रं इदयं । अतो मनुष्याधिकार-
त्वाच्छास्त्रस्य मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपत्तं पर-
मात्मनः । यदप्युक्तं परिमाणेऽपदेशात् स्तेषु संसार्येवाय-
मङ्गुष्ठमात्रः प्रत्येतत्य इति तत् प्रत्युच्यते स आत्मा, तत्त्वमषी-

अर्थित्वादित्येन निष्कामानां सुमुक्तूर्णां खावराणां शाधिकारो वा-
रितस्तत्र मुमुक्तूर्णां शुद्धर्थित्वे नित्यादिष्वधिकारो न काम्येषु शुद्ध-
धित्वानां मोक्षार्थित्वे अवगादिषु अज्ञकेष्वधिकारो न कर्मखिति
मन्तव्यं । श्रुद्रस्याधिकारं निरस्यति । अपर्युदस्त्वादिति । श्रुद्रो यज्ञे
नावक्षात् इति पर्युदसात्, उपनयीत तमध्यापयीतेति शास्त्राच व
श्रुद्रस्य वैदिके कर्मण्यधिकारः । तस्यैकजातित्वस्तुते रुपनयनप्रयुक्त-
द्विजत्वाभावेन वेदाध्ययनाभावात् । अचापेक्षितो न्यायः बष्टाध्याये
वर्णित इत्याह । वर्णितमिति । खर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रस्यावि-
शेषेण सर्वान् फलार्थिनः प्रति प्रवृत्तत्वात् प्राणिमात्रस्य सुखार्थि-
त्वाच फलार्थे कर्मणि पश्चादीनामधिकार इत्याशङ्कोक्तरीता तेषां
शक्तत्वाभावात् खर्गकामपदं मनुष्यपरतया सङ्गोच्च मनुष्याधिकार-
त्वस्यापि चातुर्वर्णाधिकारमाशङ्का वसन्ते ब्राह्मणोऽप्नोनादधीत यीज्ञे
राजन्यः शरदि वैश्य इति चयाणामेवाभिसम्बन्धश्रवणात् तेषामेवा-
धिकार इति वर्णितमित्यर्थः । प्रस्तुते किमायातं तत्राह । मनुष्या-
णाचेति । प्रायेष सप्तवित्स्तिपरिमितो मनुष्यदेह इत्यर्थः । एवम-
कुषुष्ठशङ्कः हत्यरिमाणवाचकः तत्त्वस्य ब्रह्म ज्ञायतीत्युक्तं सम्भवि-
तशङ्कदेनाङ्गुष्ठमात्रजीवमनुद्यायमोशान इति ब्रह्मामेदो बोध्य इति
वक्तुं उक्तमनुबदति । यदपीति । प्रतिपाद्यामेदविरोधात् अनुवाद्या-

त्यादिवत् संसारिण एव सतोऽङ्गुष्ठमाचस्य ब्रह्मत्वमिदमुपदि-
श्यत इति । द्विरूपा हि वेदान्तवाक्यानां प्रटृत्तिः, क्वचित्
परमात्मखण्डपनिष्ठपणपरा क्वचिदिज्ञानात्मनः परमात्मैक-
लोपदेशपरा । तदत्र विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वमुपदिश्य-
ते नाङ्गुष्ठमाचत्वं कस्यचित् । एतमेवार्थं परेण स्थृतिकरित्वा ।
अङ्गुष्ठमाचः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सञ्चितिष्ठः ।
तं खाच्छरीरात् प्रवृहेन् मुच्छादिवेषोकां धैर्येण तं विद्या-
च्छुक्रमनृतमिति ॥

अङ्गुष्ठमाचत्वं वाध्यं तात्पर्यार्थस्य बलवत्त्वादित्याह । तदिति । क्वचिद-
स्थूलमित्वादौ, क्वचित्तत्त्वमसीत्यादौ । ननु परमात्मोऽङ्गुष्ठपरिमात्मत्वं
न सम्भवतीति सूत्रकारेण हृदयपेत्तमङ्गुष्ठमाचत्वमुक्तं द्विविधेभा-
दिभाव्यात् जीवमुहिष्य ब्रह्मत्वबोधनमिति प्रतीयते इति सूत्रार्थां-
स्यर्थित्वाद्वात्मनुपपन्नमिति चेत् न भाष्यतात्पर्यानभिज्ञानात् । कठ-
वज्ञोवाक्यस्यावान्तरतात्पर्यमेकं महातात्पर्यच्छैकं तत्रावान्तरतात्पर्य-
मुपास्ये ब्रह्मणि महातात्पर्यच्छैये ब्रह्मणि अत एव भाष्यकारै-
वाक्यदयोपन्यासः छ्रतः । अत एवोपासनाप्लास्तं कठवत्यामेव श्रूते
चैका च हृदयस्य नाश्य इत्यादिना बोधितं । अत एव चतुर्धार्थाये
द्वितीयचरणे तदेके इति सूत्रोऽर्जुनविद्यां प्रकाश्य समाजन्ति इति भाष्य-
कारैः प्रथमवाक्यस्य उपास्ये ब्रह्मणि तापर्यमिति प्रकटोद्घातं । इत्यं
चाचत्वभाव्यं महातात्पर्याभिप्रायकमिति ब्रह्मच्यं । रामानुजभाष्य-
छता तु पूर्वपक्षोऽसमद्वात्मतात्पर्याज्ञानेनैव छ्रत इत्यवधेयं । एकत्वार्थं
वाक्यप्रेषेषमनुकूलयति । एतमिति । अतिर्थमो वा कर्त्ता उद्गृह्यः जीवं
प्रवृहेत् एथक् कुर्यात् धैर्येण बलवदिन्नियनियहादिना तं विक्षिप्तमा-
त्मानं शुद्धं खप्रकाशमन्तं कूटस्थं ब्रह्म जागीयादित्यर्थः । तस्मात् कठ-
वज्ञं प्रत्यग्ब्रह्मणि ज्ञेये समन्वितमिति सिद्धं ।

तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

अङ्गुष्ठमाचश्रुतिर्मनुष्यहृदयपेता मनुष्याधिकारलाञ्छास्त्र-
स्थेत्युक्तं, तत्प्रसङ्गादिदमुच्यते । बाढं, मनुष्यानधिकरोति ज्ञास्तं
न तु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्मि, तेषां मनुष्याणा-
मुपरिष्टाद्य देवादथस्तानप्यधिकरोति ज्ञास्तमिति वादरायण
आचार्यो मन्यते, कल्पात् सम्भवात् । सम्भवति हि तेषामर्थर्थि-
लाश्चाधिकारकारणं । तत्रार्थितं तावद्मोचविषयं देवादीनामपि
सम्भवति विकारविषयविभूत्यनित्यत्वासोचनादिनिमित्तं । तथा
यामर्थमपि तेषां सम्भवति मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणसोकेभ्यो

शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वे देवादीनां ब्रह्मविद्यायामत्यनधिकारत्
स्थादिकाशङ्काह । तदुपर्यपि सम्भवात् । नगु समन्वयाभ्यायेऽधि-
कारचिन्ता व सङ्गतेत्वत आह । अङ्गुष्ठेति । अृतस्योपेक्षानर्हतं
प्रसङ्गः अत्र मनुष्याधिकारत्वोक्त्या अतानां देवादीनां वेदान्तमवबा-
दावधिकारोऽस्मि न वेति सन्देहे भोगासङ्गानां वैराग्याद्यसम्भवा-
देति प्राप्तं सिद्धान्तमाह । बाढमिति । एवमधिकारविचारात्मका-
धिकरवद्यस्य प्रासङ्गिकी सङ्गतिः । अत्र पूर्वपक्षे देवादीनां
आगामधिकारात् देवत्प्राप्तिदारा क्रममुक्तिपक्षासु दहराद्युपासनासु
क्रममुक्तर्थितानां मनुष्याणां अप्रवृत्तिः फक्तं सिद्धान्ते तु प्रवृत्तिः ।
उपासनाभिर्देवत्वं प्राप्तानां अवबादिना आगाममुक्तिसम्भवादिति
सफलोऽयं विचारः । नगु भोगासङ्गानां तेषां मोक्षार्थित्वाभावा-
ज्ञाधिकार इत्वत आह । अर्थितं तावदिति । विकारत्वेनावृत-
विषयसुखस्य क्षयोदयादिदोषवट्ट्या निरतिश्चयसुखमोक्षार्थितं स
त्वप्रवृत्तीनां देवानां सम्भवतीत्यर्थः । नव्यिक्राय स्वाहेवादौ चतुर्थन-
श्चव्यातिरिक्ता वियहवती देवता नास्ति अवद्यस्य चासामर्थाग्राधिकार इत्वत आह । तथेति । अर्थितवदित्यर्थः । अपर्युदस्तत्वमाह ।

विग्रहवच्चाद्यवगमात् । न च तेषां कस्ति प्रतिषेधोऽस्ति । * न
तेषामनादिश्वास्तेषैषामधिकारो † निवर्त्ततः । उपनिषद्ग
वेदाभ्यनार्थतात्, तेषाच्च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात् । अपि चैषां
विद्यायहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शयति एकश्चतं ह वै वर्षांसि मघ-
वा प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास, स्मर्गुर्वै वाहणिवंहणं पितरमुपस-
शार अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यादिः । अदपि कर्वस्तुतमधिकारका-
रणमुक्तं न देवानां देवतान्तराभावात् न स्वधीषामार्थेयान्त-
राभावादिति, न तदिश्वास्तस्ति । न हीक्षादीनां विद्यास्तथि-
क्षियमात्मानामिश्राद्युद्देशे किञ्चित् कृत्यमस्ति, न च स्वमा-
दीनां स्वमादिसंगोचतया, तस्माद्वादीनामपि विद्यास्त-

न च तेषामिति । शूद्रो यज्ञे न लूप्त इतिवत् देवादीनां विद्याधि-
कारनिषेधो नास्तीत्यर्थः । ननु विग्रहवच्चेन दृष्टसामर्थ्ये सब्बयुप-
नयनाभावात् शास्त्रोयसामर्थ्यं नास्तीत्यत आह । न चेति । जन्मा-
न्तराभ्यनवजात् स्वयमेव प्रतिभावातः स्मृता वेदा येषां ते तथा
ब्रह्मावादित्यर्थः । बालादिषु प्रविष्टपिशाचादीनां वेदोऽप्नेष्वदर्शनात् ।
देवयोनीनां जन्मान्तरस्तरबमलीति स्मृतवेदान्तानामर्थविचारो युक्त
इत्यर्थः । देवानां ऋषीवाच्च विद्याधिकारे कारणमर्थित्वादिक्षमुक्ता
आतं गुरुकुलवासादिलिङ्गमाह । अपि चेति । ननु ब्रह्मविद्या देवा-
दीप्ताधिकारोति वेदार्थत्वात् अभिहेत्वदित्वत आह । यदपोति ।
देवानां कर्मसु नाधिकारः देवतान्तराभासुद्देशानामभावादिति
प्रथमस्तुत्वार्थः, ऋषीवामनधिकारः ऋष्यन्तराभावात् ऋषियुक्ते का-
र्मस्तुत्वार्थः, ऋषीवामनधिकारः ऋष्यन्तराभावात् ऋषियुक्ते का-
र्मस्तुत्वार्थः । असामर्थ्यमुपाधिरिति परिहरति ।
न तदिति । असामर्थ्यस्तुत्वार्थः, न द्वितीयेनामर्थं स्था-

* उपनिषद्ग्रास्तेति सो० का० वर्ष० पु० पाठः ।

† विवर्तेति सो० का० वर्ष० पु० पाठः ।

धिकारः केन वार्यते । देवाधिकारेऽप्यकुष्माचश्रुतिः स्त्रा-
कुष्मापेत्या न विश्वते ॥

विरोधः कर्मणीति चेष्टानेकप्रतिपक्षेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

सादेतत् यदि वियहवस्त्रायभ्युपगमेन देवादीनां विश्वा-
खधिकारो वर्षेत वियहवस्त्रात् अतिगादिवत् इक्षादीनामपि
स्त्रैरूपसञ्जिधानेन कर्माङ्गुष्मावोऽम्बुपगम्येत, तदा च विरोधः
कर्मणि स्त्रात्, न हीक्षादीनां स्त्रैरूपसञ्जिधानेन यागेऽग्नभावे
दृश्यते, न च सम्भवति । वज्रपु यागेषु युगपदेकस्त्रेण स्त्रैरूप-
सञ्जिधानानुपपक्षेरिति चेत्, नायमस्त्रिविरोधः, कस्तादनेकप्र-

दिति शेषः, तद्यो यो देवानां प्रब्रह्मत च एव तदभवत्, तथैर्बीजा-
मिति वाक्याद्योयनुमानस्य त्रहस्यः । ननु देवादीन प्रब्रह्मुष्माचश्रुतिः
वर्थं तेषां महादेहत्वेन इदयस्त्रास्त्रुष्माचत्वाभावात् । अतः
श्रुतिषु तेषां नाधिकार इत्यत आह । देवाधिकारेऽपीति ।

ननु मन्त्रादीनां प्रतीयमानवियहवस्त्रे तात्पर्यं कल्पवित्वा देवा-
दीनामधिकार उक्तः स चायुक्तः अन्यपरायां तेषां प्रब्रह्मादिविरो-
धेन सार्थं तात्पर्यकल्पनानुपपक्षेरित्वाद्यिप्य स्त्रैरूपतुष्येन परिह-
रति । विरोधः कर्मणीत्वादिना । वर्षेत, तर्हीति शेषः । स्त्रैरूपं वि-
यहः, अग्न्युपगमे प्रब्रह्मेण देवता दृश्येत न च दृश्यते अतो योग्या-
नुपलम्ब्या देवताया वियहवस्त्रा अभावात् सम्बद्धानकारकाभावेन
कर्मणिष्यति खादित्वाह । तदा चेति । वियहस्त्राङ्गुलं अग्न्य-
मधिकारितं युक्ता च न सम्भवतीत्वाह । न चेति । तस्मादर्थोपहित-
श्वस्त्र एव देवता तस्या अचेतनत्वान्न विद्याधिकार इति इत्यार्थं
परिहरति । नायमिति । एवस्यापि देवस्य योगवस्त्रानेकदेह-
प्राप्तिः श्रुतिष्ठृतिदर्शनात् सम्भवति । अतो च कर्मणि विरोध इति

तिपत्तेः । एकसापि देवतात्मगो युगपदनेकस्त्रूपप्रतिपत्तिः
उच्चति । कथमेतद्वगम्यते, इर्शनात् । तथा हि कति देवा
इत्युपक्रम्य चयस्य ची च अता चयस्य ची च सहस्रेति निरच्च
कतमेते इत्यसां पृच्छायां महिमान् एवैषामेते चयस्त्रिंश्चल्लेष
देवा इति ब्रुवती अुतिरेकैकस्य देवतात्मगो युगपदनेकस्त्रूपतां
इर्शति । तथा चयस्त्रिंश्चतोऽपि षडाद्यन्तर्भावकमेष कतम
एको देव इति प्राप्तं प्राप्तैकस्त्रूपतां देवानां इर्शयन्ती तस्यै-
वैकस्य प्राप्तस्य युगपदनेकस्त्रूपतां इर्शति । तथा उतिरपि
“आत्मगो वै ब्रह्माणि ब्रह्मनि भरतर्षभ ।

कुर्याद् वोगी बलं प्राप्तं तैस्य सर्वैर्महीश्वरेत् ॥
प्राप्नुयादिष्यान् कैचित् कैचिदुग्रन्तपश्चरेत् ।
बह्विष्येष पुनस्तानि सर्वां रस्मिगणानिव” ॥

आचल्ये । अस्मादित्यादिना । वैश्वदेवशास्त्रे इत्यमानदेवाः कतीवि
शाकल्येन एष्टो याज्ञवल्क्यो निविदा चयस्त्रेत्वादिरूपया उच्चरं ददौ ।
निविद्वाम इत्यमानदेवसङ्गावाचकः इत्यः । वटधिकानि चीकि इतात्मि
चीकि सहस्राचीति सङ्गोक्तौ सङ्गोयस्त्रूपप्रत्ये महिमानो विभूतवः
सर्वे देवाः, एवां चयस्त्रिंश्चदेवानां अहौ वसव एकादश दद्रा दादशा-
दित्वा इत्यः प्रजापतिष्ठेति चयस्त्रिंश्चदेवास्तेऽपि वस्त्रां अस्मिष्टिष्ठो-
वायस्त्रिक्षादित्वदिवां महिमानस्तेऽपि वट्सु देवेषु अन्तर्भवन्ति ।
वट् देवाल्क्यु चोकेषु चयस्य दयोरद्वप्राप्योर्दौ च एकस्त्रिन् प्राप्ते
हित्यस्त्रम्भे अन्तर्भवत इति इर्शितमित्यर्थः । चयस्त्रिंश्चतोऽपि देवा-
नामिति सम्बन्धः । इर्शनं औतं वास्त्राव आर्चं आचल्ये । तथा अृति-
रिति । वसं गोमसिद्धिं ।

इत्येवं जातीयिका प्राप्नाणिमाद्यैश्वर्याणां योगिनामपि युग-
पदनेकग्नरीरथोगं दर्शयति किमु वक्षव्यमाजानसिद्धानां देवा-
नां । अनेकरूपप्रतिपत्तिसम्भवाचैकैका देवता बड़भी रूपैरा-
त्मानं प्रविभज्य बड़षु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छति परैच
न दृश्यते ॥ नार्थानादिग्रन्थियोगादित्युपपद्यते । अनेकप्रतिपत्ते-
र्दर्शनात् इत्यस्तापरा आख्या वियहवतामपि कर्माङ्गभावचो-
दणाखनेका प्रतिपत्तिरूप्तते । क्वचिदेकोऽपि वियहवाननेकच
युगपदङ्गभावं न गच्छति यथा बड़भिर्भेजयद्ग्रन्थैर्नैको ब्राह्मा-
णो युगपद्योच्यते । क्वचिचैकोऽपि वियहवाननेकच युगपदङ्गभावं
गच्छति । यथा बड़भिर्भेज्यमस्तुवाणीरेको ब्राह्मणो युगपद्यम-
स्त्रियते तद्दिहेऽपरित्यागात्मकलाद्यागस्य वियहवतीमष्टे-
कान्देवतामुद्दिश्य बहवः स्तं स्तं द्रव्यं युगपत् परित्यज्यनीति
वियहवत्तेऽपि देवानां न किञ्चित् कर्मणि विहृथते ॥

अविमा महिमा चैव यविमा प्राप्नितीश्चिता ।
प्राकार्यस्य वशित्वस्य यत्र कामावसायिवा ॥

इत्यैश्वर्याणि । क्षमेन अवुर्महान् क्षमुर्गुरुच भवति योगी ।
अङ्गुल्या चक्रस्यां प्राप्तिः । ईश्विता खण्डिशक्तिः । प्राकार्यं इच्छान-
भिदातः । वशित्वं नियमनशक्तिः । सङ्गार्थ्यमाचार्दिलुजाभो वचकामा-
वसायिवेति भेदः । आजानसिद्धानां अन्मना सिद्धानामित्यर्थः ।
फलितमाह । अनेकेति । अनेकेषु कर्मस्तेकस्य प्रतिपत्तिरङ्गभावः ।
तस्य केव्ये दर्शनादिति बहुं व्यतिरेकमाह । क्वचिदेक इति । प्रस्तो-
पशुक्तमन्यथदृष्टान्तमाह । क्वचिचेति ।

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां ॥ २८ ॥

मा नाम वियहवचे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कर्मणि क-
चिदिरोधः प्रसञ्जि शब्दे तु विरोधः प्रसञ्जेत, कथं औत्य-
त्तिकं हि शब्दस्यार्थेन समन्वयमात्रित्यानपेचलादिति वेदस्य
प्रामाण्यं स्वापितं । इदानीनु वियहवती देवताऽभ्युपगम्यमाना
यद्यथैश्वर्योगाद्युगपदनेककर्मसमन्वयीनि इवांषि भुज्ञीत त-
थापि वियहयोगादसादादिवज्ञनमरणवतो सेति नित्यस्य
शब्दस्यानित्येनार्थेन नित्यसमन्वये प्रसीयमाने यद्वैदिके शब्दे
प्रामाण्यं स्वितं तस्य विरोधः स्वादिति चेन्नायमण्डिति विरो-
धः, कस्मात् अतः प्रभवात् । अतएव हि वैदिकाच्छब्दादेवा-
दिकच्छब्दगत् प्रभवति । ननु जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मप्रभवत्वं
वगतोऽवधारितं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते । अपिच यदि

कर्मण्यविरोधमङ्गीकृत्वा शब्दप्रामाण्यविरोधमाशङ्का परिहरति ।
शब्द इति घेदिति । मा प्रसञ्जि प्रसङ्गो माभूमामेवर्थः । औत्यत्तिक-
सूचे शब्दार्थयोरनाद्योः समन्वस्यानादित्वादेदस्य मानान्तरानपेच-
त्वेन प्रामाण्यमुक्तं, इदानीं अनित्यवियहवत्यभ्युपगमे तत्समन्वस्या-
णित्यत्वात् मानान्तरेण अक्षिं ज्ञात्वा शब्दस्य सङ्केतः पुंसा कर्त्तव्यः
इति मानान्तरापेचत्वात् प्रामाण्यस्य विरोधः स्वादित्याह । कथमि-
त्वादिना । किं शब्दानामनित्यतया समन्वस्य कार्यत्वमापद्यते उतार्था-
नामनित्यतया, नाद्य इत्वाह । नायमपेति । कर्मण्यविरोधवदित्व-
पेरर्थः । देवादित्यक्षित्वेतुलेन प्रागेव शब्दानां सत्त्वात् नानित्यत्वमिति
भावः । अत यूर्बापरविरोधं शङ्कते । नविति । शब्दस्य निमित्तत्वेन
वज्ञसङ्कारित्वादविरोध इत्वाशङ्का द्वितीयं कल्पमुख्यापयति । अपि

नाम वैदिकाश्चब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः कथमेतावता विरोधः
शब्दे परिहतः यावता वस्त्रो इद्वा आदित्या विश्वे देवा महत
इत्येतेऽर्था अनित्या एवोत्पत्तिमत्त्वात् तदनित्यत्वे च तदाचिनां
वैदिकानां वस्त्रादिश्चब्दानामनित्यत्वं केव निवार्यते । प्रशिद्धं
हि सोके देवदत्तस्य पुचे उत्पन्ने यज्ञदस्य इति तस्य नाम क्रियते
इति । तस्मादिरोध एव शब्द इति चेष्ट गवादिश्चब्दार्थसम्ब-
न्धनित्यत्वदर्शनात् । नहि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदा-
कृतीनामयुत्पत्तिमत्त्वं स्मात्, इव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवो-
त्पत्तन्ते नाकृतयः । आकृतिभिश्च शब्दानां समन्वे न व्यक्ति-
भिः । व्यक्तीनामानन्द्यात् सम्बन्धयहणानुपपत्तेः । व्यक्तिषुत्पद्य-
मानाखण्डाकृतीनां गित्यत्वाच्च गवादिश्चब्देषु कस्तिद्विरोधो

चेति । अनित्यत्वं सादित्वं व्यक्तिषुत्पार्थानामनित्यतया शब्दानां सम्ब-
न्धस्यानित्यत्वं दुर्वारं, तस्मात् पौरुषेयसम्बन्धस्यापेक्षात्वात् प्रामाण्य-
विरोध इत्यर्थः । न च व्यक्तीनामनित्यत्वे घटत्वादिजाविसमवादवत्
शब्दसमन्व्योऽपि नित्यः स्यादिति वाच्च, उभयात्रितसम्बन्धस्यान्वयवरा-
भावे स्थित्यवोगेन दृष्टान्तासिद्धेति भावः । वया गोत्वादयो शब्द-
दिश्चब्दाच्चाः तथा वस्त्राद्याकृतयो वस्त्रादिश्चब्दार्थाः न व्यक्तय इति
परिहरति । नेत्रादिना । शब्दानां तदर्थानां जातीनाच्च नित्यता-
चत्वमन्व्योऽपि नित्य इति प्रतिपादवति । न हीत्वादिना । व्यक्तीवा-
माननन्द्यादिति । न च गोत्वावश्चेदेन व्यक्तिषु शक्तिः सुमहेति वाच्च,
सामान्यस्याप्रवासनित्यत्वे सर्वस्युपस्थित्यभावात् गोत्वं शब्दतावश्च-
दक्षमिति यज्ञापेक्षाया गोत्वं शब्दमिति जाघवात् निरुद्धज्ञानश्च-
या व्यक्तेऽभेनान्वयभूत्वाभावाचेति भावः । यदा केवलस्थिषु शक्ति-
रच निरस्त्वेऽनुपपत्तिज्ञानं विनैव व्यक्तेः शब्दशक्त्यापन्नजातिज्ञानवि-

हृष्टते । तथा देवादिव्यक्षिप्रभवाभ्युपगमेऽपि आङ्गतिगित्य-
लाभ कस्त्रिद्वास्त्रादिशब्देषु विरोध इति इष्टव्यं । आङ्गति-
विशेषस्तु देवादीनां मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहवस्त्राद्यवगमा-
दवगमन्त्यः । स्त्रानविशेषसम्बन्धनिमित्ताचेक्षादिशब्दाः सेना-
पत्यादिशब्दवत् । ततश्च यो यस्त् स्त्रानमधितिष्ठति स स
इक्षादिशब्दैरभिधीयते इति न दोषो भवति । न चेदं शब्द-
प्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणाच्यते कथं
तर्हि स्त्रितिवाचकात्मवा नित्ये शब्दे नित्यार्थसम्बन्धनि शब्द-
वद्वारयोग्यार्थव्यक्षिनिष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते । कथं
पुनरवगम्यते शब्दात् प्रभवति जगदिति प्रत्यज्ञानुमानाभ्यां ।
प्रत्यक्षं हि श्रुतिः प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात् । अनुमानं स्फृतिः प्रा-
माण्यं प्रति सापेक्षत्वात् । ते हि शब्दपूर्वीं स्फृष्टिं दर्शयतः । एत

वदेन उभयशक्तेरावश्यकत्वात् । तथा च नित्यज्ञातिसादाद्येन अत्ते-
रवादिवाचत्तत्सम्बन्धोऽप्यनादिः सत्त्वार्थवादात् अतश्च वाक्यहस्तौ
तत्त्वमस्यादिवाक्ये भागलक्षणोक्ता युक्त्यसे केवलसामान्यस्यावाच्यते
खण्डार्थस्य वाच्येकदेशत्वाभावात् । अतः प्रभवादिति स्त्रियस्त्राच
केवलव्यक्तिनिरास इति गम्यते । केवलव्यक्तिवचनाः खडु डिल्यादि-
शब्दाः अर्थानन्तरभाविनः साङ्केतिकाः गवादिशब्दाणु व्यक्तिप्रभव-
हेतुवेन प्रागेव सन्तीति न अक्षिमाचवचनाः साङ्केतिकाः विन्नु
खूयस्त्रियभावेनानुस्युत्त्वव्यक्तिविनाभृतसामान्यवचना इति मन्त्यं । न
चेक्षादिव्यक्षेरेकत्वेन जात्यभावादाकाशशब्दवत् इक्षुचक्षादिशब्दाः
केवलव्यक्तिवचना इति साम्यतं अतीतानागतव्यक्तिमेदेन जात्युपपत्तेरि-
त्यत्वं प्रपञ्चेन, दृष्टान्तमुपसंहृत दार्ढान्तिकमाह । व्यक्तिव्यित्यादिना ।
आङ्गविर्जितिः । ननु का सा अक्षिः यदनुगतेक्षत्वादिजातिः शब्दार्थः

इति वै प्रजापतिर्देवानस्तु जातास्य मिति मनुष्यानि नद्व इति पितृं-
स्तिरः पवित्रमिति यहानासव इति स्तोत्रं विश्वानीति अस्त-
मभिसौभगेत्यन्याः प्रजा इति श्रुतिः । तथान्यत्रापि स मनसा
वाचं मिथुनं समभवदित्यादिना तत्र तत्र अब्द्युत्क्रिका स्फृष्टिः
आवते । स्मृतिरपि ।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ इति ।

उत्तर्गाय्ययं वाचः सम्प्रदाय प्रवर्त्तनात्मको द्रष्टव्यः अना-
दिनिधनाया अन्यादृश्च स्तोत्रं स्वासम्भवात् । तथा ।

गामरूपे च भूतानां कर्मणाञ्च प्रवर्त्तनं ।

वेदश्च व्येभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वर ॥ इति ॥

स्वादित्यत आह । आकृतिविशेषलिखिति । वचहस्तः पुरन्दर इत्या-
दिभ्य इत्यर्थः । इक्कादिशब्दानां जातिः इक्कादिषु प्रदत्तिनिमित्तमि-
त्युक्ता उपाधिनिमित्तत्वमाह । स्थानेति । व्यक्तिप्रलयेऽपि स्थानस्य
स्थायित्वात् शब्दार्थसम्बन्धनित्यता इत्यत आह । ततस्येति । उक्तं पूर्वा-
परविरोधं परिहरति । न चेति । शब्दे निमित्तमित्यविरोधं मत्वा
स्तु चेष्टमवतारयति । कथं पुनरिति । स्मृत्या स्वप्रामाण्यार्थं मूलश्रुति-
रनुमीयत इत्यनुमानं श्रुतिः । एतैः अद्यमिन्दवस्तिरः पवित्रमा-
सवः विश्वान्यभिसौभगेत्यतमन्वस्थैः पदैः स्मात्वा तत्त्वा देवादीनस्तु-
जत । ततैत इति पदं सर्वगामत्वात् देवानां स्मारकं, अद्यमिन्द-
सत्यधाने देहे रमन्त इति अद्यया मनुष्याः । चन्द्रस्थानां पितृयां हनु-
शब्दः स्मारकः । पवित्रं सोमस्थानं तिरस्तुर्वतां यहामां तिरः पवित्र-
शब्दः । अहो सुवतां स्तोत्राणां गीतिरूपामामासु शब्दः । अस्त्रधूठं
सामेति श्रुतेः । स्तोत्रानन्तरं प्रयोगं विश्वतां शस्त्राणां विश्वशब्दः । सर्वत्र

सर्वेषाम् च नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

वेदव्यदेभ्य इवादौ पृथक् संखाम् निर्ममे ॥ इति च ॥

अपि च चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठन् तस्म वाचकं इवं पूर्वं
स्मात् पश्चात् मर्थमनुतिष्ठतोति सर्वेषां चः प्रत्यचमेतत् । तथास
प्रजापतेरपि स्मृष्टः *स्मृष्टे: पूर्वं वैदिकाः अष्टा मन्त्रिः प्रादु-
र्बहूवः पश्चात् इनुगतानर्थान् उपर्जति गम्भते । तथाच अुतिः स
भूरिति आहरन् च भूमिमस्त्रजतेत्येवमादिका सूरादिश्चित्तेभा-
व एव मन्त्रिः प्रादुर्भूतेभ्यो भूरादीन् सोकान् †प्रादुर्भूतान् स्मृष्टान्
दर्शयति । किमात्मकं युगः इवमभिप्रेत्येदं इवप्रभवत्तमुच्यते ।
स्कोटमित्याह । वर्णपञ्चे हि तेषामुत्पत्तप्रधंसित्याचित्येभ्यः इव-
भ्यो देवादिक्षिणीर्णा प्रभव दर्शनुपपत्तं स्वात् । उत्पत्तप्रधं-
सित्य वर्णाः प्रत्युचारणमन्वया चान्वया च प्रतीयमानलात् ।

क्षेभाग्ययुक्तानामभिसौभग्यव्य-
व्यार्थः । स प्रजापतिः मनसा वाचं चयीमिद्युनं समभवत् । मनो वा-
स्यूपं मिद्युनं सम्भावितवान् मनसा चयीप्रकाशितं इष्टिमालाचित-
वाणिव्यार्थः । रक्षितिवेदादिव्यमस्त्रजतेत्यादिः अुविरादिश्चित्तार्थः ।
सम्भदयो गुरुश्चित्यपरम्पराध्ययनं । संखा अवस्थाः । प्रजापतिष्ठिः
इव पूर्विका इष्टित्वात् प्रत्यक्षघटादिवदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामि-
क्षार्थान्तरमाह । अपि चेति । अतः प्रभवत्प्रसङ्गात् इवस्त्रूपं
वक्षुमुक्तमात्मिपति । किमात्मकमिति । वर्णरूपं तदतिरिक्तस्कोटरूप-
चेति किंश्चित्तार्थः । तत्र वर्णानामनिवत्तात् स्कोटस्य चासत्त्वात् त्र
जगडेतुलं इत्याक्षेपे दितीयपत्तं वैवाकरणो गृह्णति । स्कोटमिति ।
स्मृष्टते वर्णव्याख्यत इति स्कोटो वर्णश्चेऽप्यस्य अङ्गको गवादिश्चित्ते

* इष्टेति का० वर्ध० सो० यु० नाणि ।

† प्रादुर्भूतान्वति उत्त्वु० नाणि ।

तथा शब्दमानोऽपि पुरुषविशेषोऽन्यचन्द्रनिग्रहणादेव विशेषतो निर्धार्थते देवदत्तोऽयमधीते च ज्ञदत्तोऽयमधीते इति । न चायं वर्णविषयोऽन्यथालप्रत्ययो मिथ्याज्ञानं बाधकप्रत्ययाभावात् । न च वर्णभ्योऽर्थावगतिर्युक्ता, न ह्येकैको वर्णोऽर्थं प्रत्याघयेत् अभिचारात् । न च वर्णसमुदायप्रत्ययोऽस्मि क्रमवत्त्वाद्दर्शनां । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंखारसहितोऽन्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याघयिष्यतोति यद्युच्येत्, तत्र, समन्वयहणापेक्षो हि ग्रन्थः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याघयेत् धूमादिवत्, न च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंखारसहितस्याक्यवर्णस्य प्रतीतिरस्यप्रत्यक्षत्वात् संखाराणां । कार्यप्रत्याघितैः संखारैः सहितोऽन्यवर्णोऽर्थं प्रत्याघयिष्यतीति चेत्, संखारकार्यस्यापि स्मरणस्य क्रमवर्त्तिलात्, तस्मात् स्फोट एव ग्रन्थः, स चेकैकवर्णप्रत्ययाभावात् इति ।

नित्यसमभिप्रेत्येति पूर्वेणान्वयः, स एवाद्यपक्षं दूषयति । वर्णेति । क्वाऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञया वर्णनित्यसिद्धेनानुपपत्तिरित्यत आह । उत्प्रेति । तारत्वमन्वयादिविरुद्धधर्मवस्त्रेन तारो गकारो मन्त्रो गकार इति प्रतीयमानगकारस्य भेदानुमानात् प्रत्यभिज्ञागत्यातिविषयेत्यर्थः । न च विरुद्धधर्मज्ञानं धन्युपाधिकं भम इत्यत आह । न चेति । तथा च वर्णानामनिवृत्वात् न जगडेतुत्वमिति भावः । किंच तेषामर्थबोधकत्वायोगात् स्फोटोऽङ्गीकार्यं इत्याह । न च वर्णेभ्य इत्यादिगा । अभिचारात् एकस्माद्योदर्थप्रतीत्वदर्शनात् वर्णान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गाचेत्यर्थः । तर्हि वर्णानां समुदायो बोधक इत्याशङ्का द्युगिकानां स नास्तीत्याह । न चेति । वर्णानां स्वतः साहित्याभावेऽपि संखारत्वाशङ्कापूर्वद्वारा साहित्यमाप्नेयादियागानामिवेति इत्याते । पूर्वात् । किमयं संखारो वर्णज्ञानांनांपूर्वालः

हितमंस्कारवीजेऽन्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपाके प्रत्ययिन्येकप्रत्यय-
विषयतया इटिति प्रत्यवभासते । न चायमेकप्रत्ययो वर्ण-
विषया स्मृतिः, वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः ।
तस्य च प्रत्युचारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्नित्यलं, भेदप्रत्ययस्य
वर्णविषयत्वात् । तस्मान्नित्याच्छब्दात् स्फोटरूपात् अभि-
धायकात् क्रियाकारकफलस्त्वयां जगदभिधेयभृतं प्रभवती-
ति । वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्षः । ननृत्यश्च-
प्रध्वंसितं वर्णानामुक्तं, तत्र, त एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । सादृ-
शात् प्रत्यभिज्ञानं केशादिविवेति चेत्र प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमा-
णान्तरेण बाधानुपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञानमाङ्गतिनिमित्तमिति
चेत् न, व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात् । यदि हि प्रत्युचारणं गवादि

कस्ति उत वर्णानुभवजनितो भावनाखः । नादो मानाभावात् । किञ्चा-
यमज्ञाते ज्ञाते वाऽर्थधीहेतुः नाद इत्याह । तत्रेति । संखारसहितः
शब्दो ज्ञात एवार्थधीहेतुः सम्बन्धयहशमपेक्ष्य बोधकत्वात् धूमादि-
वदित्यर्थः । द्वितीये किं प्रत्यक्षेण ज्ञात उत कार्यलिङ्गेन नाद इत्याह ।
न चेति । द्वितीयं शब्दाते । कार्येति । कार्यमर्थधीस्तस्यां ज्ञातायां
संखारप्रत्ययः तस्मिन् ज्ञाते सति परस्पराश्रयेण दृष्ट्यति । नेति ।
पदार्थस्मरणस्यापि पदज्ञानानन्तरभावित्वात् तेन संखारसहिता-
न्यवर्णात्मकपदस्य ज्ञानं न युक्तमिलच्छरार्थः । अपिशब्दः परस्परा-
श्रयद्योतनार्थः । एतेन भावनासंखारपदोऽपि निरस्तः । तस्य वर्ण-
स्मितिमात्रहेतुत्वेनार्थधीहेतुत्वायोगात् । न चान्त्यवर्णसाहित्यादर्थधी-
हेतुत्वं केवलसंखारस्य तु वर्णस्मितिहेतुत्वमिति वाचं अर्थधीपूर्वकामे
भावनाया ज्ञानाभावेनार्थधीहेतुत्वायोगात् । न च वर्णस्मरणेनानु-
मिता सा अन्त्यवर्णसहिता अर्थधीहेतुरिति वाचं, तत्वार्थस्य क्रमि-

अक्षिवदन्वा अन्वा वर्षव्यक्तयः प्रतीयेरं सात् आष्टतिनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं स्वात् । यत्वेतदस्मि । कर्षव्यक्तय एव हि प्रत्युचारणं प्रत्यभिज्ञायन्मे । दिर्गोद्गद्य उचास्ति इति हि प्रतिपत्तिः न तु ही गोद्गद्याविते । अनु वर्णा अप्युचारणभेदेन भिज्ञाः प्रतीयन्मे देवदन्वयहृदपथोरध्यवधनिश्चवणादेव भेदप्रतीतेरित्युक्तं । अचाभिधीयते । सति कर्षविषये निचिते प्रत्यभिज्ञाने संयोगविभागव्यज्ञात्वादर्थानामभिव्यज्ञकवैश्चनिमित्तोऽयं वर्षविषयो विचित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः । अपि च वर्षव्यक्तिभेदवादिनापि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्षाहृतयः कर्त्तव्यितव्याः । तासु च परोपाधिको भेदप्रत्यय इत्यभुपगमनकं

कस्य वर्षस्तरवस्यायन्त्यवर्णानुभवानन्तरभावितेन लेनाबनुमित्तभावनानामन्त्यवर्णसाहित्याभावादितिभावः । वर्णान्नमर्थवेदधक्षलासम्बवे पदमाह । तस्मादिति । स्कोटेऽपि किं मानमित्याशङ्कैकं पदमिति प्रत्यक्षप्रमाणमित्याह । स चेति । यथा रत्नतत्त्वं वज्रभिज्ञात्युवप्रत्ययैः स्फुटं भासते तथ्य गवाङ्गे पदस्फोटो गक्कारादेकैकवर्णकृतप्रत्ययैः स्फोटविषयैः आहिताः संख्यारा वीजं यस्मिन् चित्ते तस्मिन्नक्षत्रवर्णकृतप्रत्ययेन अकितः पदिपाकोऽक्यः संख्यारा यस्मिन् तस्मिन् प्रत्ययिति चित्ते एकं गौरिति पदमिति प्रत्ययः प्रत्यक्षात्तदिष्ययतवा स्वरूपं अवभासत इत्यर्थः । अलेन वर्णान्वयव्यक्तिरेकयोः स्फोटज्ञाने उन्नयसिद्धिः । नचैकस्माइर्णात् सम्यक् स्फोटाभिव्यक्तिः येन वर्णान्नतरवैयर्थ्यं किन्तु रत्नवद्वज्ञप्रत्ययसंख्यते चित्ते सम्यक् स्फोटाभिव्यक्तिरित्युक्तं भवति । नव्येकपदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः पदवाक्यस्फोटयोर्न प्रमाणं तस्य वर्णसमूहाव्यव्यनस्तित्यादित्याशङ्का निषेधति । न चेति । स्फोटस्य अग्नेतुत्वार्थं निष्कलमाह । तस्य चेति । अनु

तदरं वर्णव्यक्तिक्षेव परोपाधिको भेदप्रत्ययः, स्वरूपनिमित्तस्य
प्रत्यभिज्ञानमिति कल्पना साधवं । एव एव च वर्णविषयस्य
भेदप्रत्ययस्य वाधकः प्रत्ययो यत् प्रत्यभिज्ञानं । कथं तर्हि-
क्षिण् काले वद्धनामुच्चारयतामैकं एवं वन् गकारो युग-
पदनेकरूपः स्थात् उदाच्चानुदाच्च स्वरितस्य सानु-
गाचिकस्य निरनुगामिकस्य रूति । अच्चवा ध्वनिष्ठतोऽयं
प्रत्ययभेदो न वर्णकृत इत्यदोषः । कः पुनरिदं ध्वनि-
र्नाम थो दूरादाकर्णयतो वर्णविवेकमप्रतिषयमानस्य कर्णपथ-
मवतरति प्रत्यासीदतस्य मन्दलपटुलादिभेदं वर्णेभासञ्चयति
तन्निवन्धनास्तोदासादयो विवेषा न वर्णस्वरूपनिवन्धनाः ।

तदेवेदं पदमिति प्रत्यभिज्ञा भमः उदाच्चादिभेदप्रत्ययादित्वत् आह ।
भेदेति । आचार्यसव्यदायोक्तिपूर्वकं सिङ्गान्तयति । वर्णा एवेति ।
वर्णातिरिक्तस्तोटात्मकशब्दस्यानभवानारोहादित्वर्थः । सादृशदेवा-
दियं आन्तिरिति शङ्खते । साहौशादिति । वयनागतरं त एवेमे केशा
इति धीर्घान्तिरिति युक्तं भेदधीविदोधात्, स एवायं वर्ण इति धीर्घु
प्रमैव वास्तवाभावादिलाह । नेति । मोत्तादिप्रत्यभिज्ञावत् वर्णेषु प्रत्य-
भिज्ञा गत्वादिविषयेति शङ्खते । प्रत्यभिज्ञानमिति । अक्षिभेदे सिङ्गे प्र-
त्यभिज्ञाया आतिविषयत्वं स्थात् यत् त्वया पीतं जलं तदेव मया पीतमि-
ज्ञादौ न वयेह अक्षिभेदः सिङ्ग इति परिहरति । न अक्षीति । न त्वेत-
दिति । अक्षव्यवस्थानमित्यर्थः । उदाच्चत्वादिविवद्धम्बत्वात् अक्षिभेदो-
ऽनुमानसिङ्ग इत्यनुषदति । न अक्षिति । भेदप्रत्ययस्य कुम्कूपाकाशभेद-
प्रत्ययवदौपाधिकभेदविषयत्वादन्यथासिङ्गः । अनन्यथासिङ्गव्याक्ष-
प्रत्यभिज्ञाया निरपेक्षस्वरूपाकमनया बाध इत्युत्तदमाह । अचेति ।
वास्तवादिदेशैः कोलवायायुसंयोगविभागाभां विचित्राभां अक्षव्यात्

वर्णानां प्रत्युचारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । एव च सति साक्ष-
मना उदाच्चादिप्रत्यया भविष्यन्ति, इतरथा हि वर्णानां प्रत्य-
भिज्ञायमानानां निर्भेदत्वात् संयोगविभागकृता उदाच्चादि-
भेदाः कर्त्त्वेरन् । संयोगविभागानां स्वाप्रत्यक्षत्वात् न तदाश्रया
विशेषाः वर्णव्यवस्थवितुं शक्यन्त इत्यतो निराकृमना एवैते
उदाच्चादिप्रत्ययाः स्युः । अपि च नैवैतदभिनिवेष्ट्यमुदाच्चादि-
भेदेन वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां भेदो भवेदिति । न आवश्य
भेदेनान्यस्याभिद्यमानस्य भेदो भवितुमर्हति । न हि व्यक्तिभे-
देन जातिं भिक्षां मन्यन्ते । वर्णभ्यस्यार्थप्रतीतेः सम्भवात् स्यो-
टकस्यनामर्थिका । न कस्यथान्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव लेनमवग-
च्छामि । एकैकवर्णयहणाहितसंखारायां बुद्धौ इटिति प्रत्यव-

वर्णेषु वैचित्रधीरित्यर्थः । कल्पनागौरवाच वर्णेषु खतो भेदो नास्ती-
त्वाह । अपि चेति । अनन्ताः गकारादिव्यक्तयस्तासु प्रत्यभिज्ञानार्थं
गत्वादिजातयस्तासु चोदाच्चत्वादिभेदस्यौपाधिकत्वमिति कल्पनाक्तरं
वर्णात्यक्तिभेदमाच्चस्यौपाधिकत्वकल्पनमिति व्यक्तयानन्यस्य जातीनां
कल्पनमयुक्तमित्यर्थः । ननु भेदस्य बाधकाभावात् नौपाधिकत्वमित्यत
आह । एष इति । अस्तु तर्हि प्रत्ययदयप्रामाण्याय भेदाभेदयोः सत्यत्वं
तत्त्वाह । कथं तर्हीति । उभयोरेकत्वविरोधात् भेद औपाधिक
एवत्वर्थः । ननु वायुसंयोगादेततोक्तियत्वात् न तदूतवैचित्रस्योदाच्च-
त्वादेवर्णेषु प्रत्यक्षारोपाः सम्भवतीत्यक्तचिं वदित्यन् खमसमाह । अथ
वेति । धनिधर्मा उदाच्चत्वादयो धन्यभेदाध्यासादर्णेषु भान्तीत्वर्थः ।
प्रश्नपूर्वकं धनिधर्मान्तरं प्रत्यक्षारोपमाह । क इति । अवतरति, खधनिरिति
श्रेष्ठः । वर्णातिरिक्तः इत्वा धनिरित्यर्थः । समीपं गतस्य पंसक्षार-
त्वमन्यत्वादिधर्मान् खगतान् वर्णेषु स एवारोपयतीत्वाह । प्रत्य-

भासनादिति चेत्, न, अस्मा अपि बुद्धोर्वर्णविषयलात्, एकैक वर्णयहणोन्नत्रकालीना हीयमेका बुद्धिर्गैरिति समस्तवर्णविषया नार्थान्तरविषया । कथमेतद्वगम्यते, यतोऽस्यामपि बुद्धौ गकारादयो वर्णा अनुवर्त्तन्ते न तु इकारादयः । यदि इस्या बुद्धेर्गकारादिभ्योऽर्थान्तरं स्फोटो विषयः स्यात् ततो इकारादय इव गकारादयोऽयस्या बुद्धोर्व्यावर्त्तेरन्, * न तु तथास्ति, तस्मादियमेकबुद्धिर्वर्णविषयैव स्ततिः । नन्वनेकलादर्णानां नैकबुद्धिविषयतोपपद्यत इत्युक्तं तां प्रति ग्रूमः । सम्भवत्यनेकस्यायेकबुद्धिविषयलं । पञ्चिकर्वनं सेना इश्वरं सहस्रमित्यादिदर्शनात् । या तु गौरित्येकोऽयं शब्द इति बुद्धिः सा बज्ज्वेव वर्णेषु एकार्थादक्षेदनिबन्धनौपचारिकी वसेनादिबुद्धिवदेव । अचाह, यदि

सोदत्त्वेति । आदिपदं विष्टयोति । तदिति । नन्वत्यक्तवर्ण एव धनिनीतिरिक्त इत्यत आह । वर्णानामिति । प्रत्युषारणं वर्णा अनुवर्त्तन्ते धनिर्व्यावर्त्तत इति भेद इत्यर्थः । अन्यथा वाचिकेषु जप्यवर्णेषु अथक्तेषु धनिबुद्धिः स्यात् इन्दुभादित्यनौ शब्दत्वमात्रेषु इत्यामाने अथमव्यक्तो वर्ण इति धोः स्यादिति मन्त्राणं । एवं धनुषपाधिकत्वे खमते गुणं वदन् वायुपाधिकत्वे पूर्वोक्तामरुचिं दर्शयति । एवं चेत्यादिना । अस्तु को देवस्तवाह । संयोगेति । वायुसंयोगादेस्त्रावयत्वादित्यर्थः । तस्मात् आवश्यनिरेवोदात्तत्वादारोपोपाधिरितिभावः । एवं विरुद्धधर्मकधनीनां भेदेऽपि न तेष्वनुगता वर्णा भिद्यन्त इति उक्तां, तदेव इत्यान्तेन इत्यति । अपि चेति । यथा खड्डमुखादिविरुद्धानेकव्यक्तिमध्यभिन्नं गोलं तथा धनिषु वर्णा अभिन्ना एवेत्यर्थः । उदात्तादिर्धनिक्षम्भद्रेदेन इतुना वर्णानामपीति योजना

* न तु तथास्ति का० वर्ष० सो० पु० नास्ति ।

वर्णा एव सामस्येनैकबुद्धिविषयतामापश्यमानाः पर्द स्युः ततो
आरा राजा कपिः पिक इत्यादिषु पदविशेषप्रतिष्ठित्वन्न आत्,
त एव हि वर्णा इतरत्र चेतर इव प्रत्यवभासन इति । अत वदा-
मः । सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यवर्णं यथा क्रमानुरोधित्वं एव पिषी-
सिकाः पश्चिमबुद्धिमारोहक्षयेवं क्रमानुरोधित्वं एव वर्णाः पदबु-
द्धिमारोक्ष्यन्ति, तच वर्णनामविशेषेऽपि क्रमविशेषहता पद-
विशेषप्रथिपत्तिर्विवृत्यते । दृढुव्यवहारे चेमे वर्णाः क्रमान्त-
जुगृहीता गृहीतर्थविशेषमन्याः समाः स्वव्यवहारेऽप्येकैकवर्ण-
चाहणावन्तरं समस्तप्रत्यवर्णित्वां बुद्धौ तादृशा एव प्रत्य-

प्रत्यभिज्ञाविरोधादिव्यक्षरार्थः । यदा उदाचात्तादिभेदविशिष्टतया
प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् वर्णनां भेद इत्याशङ्कां दृश्यन्ते निरस्यति ।
अपि चेति । वर्णानां ज्ञाविलं प्रसाध्य तेषामेव बाचकत्वं बृहुं स्फोटं
विष्टयति । वर्णस्थस्येति । कल्पनामसहमान आशङ्कान्ते । नेति ।
चक्षुषा दर्शनयुक्तायां बुद्धौ सुखवत् ओचेष अवश्ययुक्तायां बुद्धौ विनैव
हेत्वन्तरं स्फोटः प्रत्यक्ष इत्याह । भ्रष्टितोति । यस्यां संविदि योज्येर
भासते सा तच प्रमाणं एकपदमिति बुद्धौ वर्णा एव स्फुरन्ति नाति-
रिक्षस्फोटः प्रमाणमित्याह । नास्या अपोद्यादिना । न तु गोपदबुद्धेः
स्फोटो विषयो गकारादलीनां तु अक्षकत्वादनुच्छिरित्यत आह । यदि-
हाति । अश्वविक्षिबुद्धौ अश्वकधूमानुच्छेदर्दर्शनादिव्यर्थः । वर्णसमू-
हासम्बन्धेपपत्तेन स्फोटः कल्पनीयः पदार्थान्तरकल्पनागौरवादि-
त्वाह । तस्मादिति । अनेकस्याप्यौपाधिकमेकत्वं युक्तमित्याह । सम्भ-
वतीति । ननु तचैकदेशादिरपाधिरक्षिप्ति प्रकृते क उपाधिरित्वत
आह । या त्विति । एकार्थं शक्तमेकं पदं प्रधानार्थं एकस्मिन् तात्पर्यव-
देकं वाक्यमित्येकार्थसम्बन्धादेकत्वोपचार इत्यर्थः । न चैकपदत्वे ज्ञावे
एकार्थज्ञानं, अस्मिन् ज्ञाते तदित्यन्योन्यास्य इति वाच्यं । उत्तमदबुद्धो-

वभासमानासं तर्मर्थमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्यन्तीति वर्ण-
वादिनो खण्डीयसो कल्पना । स्कोटवादिनसु हृष्टहानिर-
हृष्टकल्पना च । वर्णासंमे क्रमेण गृह्णमणः स्कोटं व्यञ्जयन्तः
स स्कोटोऽर्थे व्यनक्तेति ग्रीयसो कल्पना स्मान् । अथापि नाम
प्रत्युच्चारणमन्येऽन्ये च वर्णाः खुस्तथापि प्रत्यभिज्ञासम्बन-
भावेन वर्णसामान्यानामवज्ञाभ्युपगम्यत्वात् या वर्णेष्वर्थप्रति-
पादनप्रक्रिया रचिता सा सामान्येषु सञ्चारयितव्या, ततस्य
नित्येभ्यः अब्देभ्यो देवादिव्यकीनां प्रभव इत्यविरुद्धं ॥

अत एव च नित्यत्वं ॥ २८ ॥

* स्ततन्त्रस्य [†] कर्तुः सारणादेव हि स्तिते वेदस्य नित्यत्वे देवा-
दिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमागस्तु, अतः प्रभवादिति

क्लानां क्रमेषान्त्यवर्णश्चवद्यानन्तरं बालस्यैकस्त्वारुडानां मध्यमसुङ्ग-
सृतिप्रवृत्त्यादिजिङ्गानुमितैकार्थधीहेतुत्वनिष्ठये सत्येकपदवाक्यत्वनि-
श्चयात् । वर्णसाम्येऽपि पदभेदहृष्टेर्वर्णातिरिक्तां पदं स्कोटाख्यमणीका-
र्यमिति शङ्खते । अत्राहेति । क्रमभेदादर्थेष्वेव पदभेदहृष्टिरिति परि-
हरति । अत्रेति । ननु नित्यविभूनां वर्णानां कथं क्रमः कथं वा पद-
वज्ञानेनार्थधीहेतुत्वं तत्राह । उद्भेति । श्वत्यच्छिदश्चायामुच्चारणक्रमेय
उपलब्धिक्रममुपलब्धमानवर्णेष्वारोप्यैते वर्णा एतत्क्रमैतत्सङ्घावन्त एत-
दर्थसक्ता इति गृहीताः सन्तः ओतुः प्रवृत्तिकाले तथैव स्मृत्यारुडाः
खस्तार्थं वेष्यन्तोवर्यः । स्यायिलादर्थमुपसंहरति । वर्णेति । दृष्टं
वर्णानामर्थवेष्यकल्पं, अदृष्टः स्कोटः । सम्यति वर्णानामस्थिरत्वमणी-
क्षय प्रोढिवादेन स्कोटं घटयति । अथापोति । स्थिराख्य गत्वादि-

* स्ततन्त्रस्येति का० वर्ध० पु० नालि ।

† कर्तुरसारणादिभिरति का० वर्ध० पु० पाठः ।

परिहृत्येदानों तदेव वेदस्य नित्यलं स्थितं द्रुढयति, अत एव च नित्यत्वमिति । अत एव च नियताकृतर्देवादेवं गतो वेदवृद्धप्रभवलादेववृद्धनित्यत्वमपि प्रत्येतव्यं । तथा च मन्त्रवर्षः, वच्चेव वाचः पदवीयमायं सामन्त्रविन्दशृष्टिषु प्रविष्टामिति स्थितामेव वाचमनुविक्षां दर्शयति । वेदव्याससैवमेव सार्ति,

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासामाहर्षयः ।

सेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्थयम्भुवा ॥ इति ।

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३०॥

अथापि स्मात् यदि पश्चादिव्यक्तिवत् देवादिव्यक्तियोऽपि सम्भव्यैवोत्पृथ्वेरन् निरधेरं च ततोऽभिधानाभिधेयाभिधावृत्यवहाराविच्छेदात् समन्वयनित्यलेन विरोधः अब्दे परिह्रियेत । यदा तु खलु सकलं चैसोक्यं परित्यक्तनामरूपं निर्लेपं प्रस्तोयते ग्रभवति चाभिनवमिति अतिस्मृतिवादा वदन्ति तदा

सामान्यानि कर्मविशेषवन्ति गृहीतसङ्कृतिकान्यर्थवोऽधकानीवि शूलेष्व सामान्येषु प्रक्रिया सद्वारयितव्या न त्वम्भुवः स्कोटः कल्पनीय इत्यर्थः । वर्णानां स्थायित्वाचकालयोः सिद्धौ फलितमाह । ततस्येति ।

पूर्वतन्त्रवृत्तानुवादपूर्वकं स्फूर्तं आचष्टे । कर्तुरित्यादिना । पूर्वतन्त्रसिद्धिमेव वेदस्य नित्यलं देवादिव्यक्तिरूपैर्यै तदाचक्षवृद्धस्यापि रूपेरसिद्धिमित्याशक्त्वा नियाच्छतिवाचकाच्छ्वात् व्यक्तिजन्मोक्ष्या साङ्केतिकत्वं निरस्य वेदोऽवान्तरप्रज्ञवाचस्यायां जगद्देतुत्वादीश्वरवदित्यन्मानेन ऋष्यतीवर्थः । यज्ञेन पूर्वसुष्टोन, वाचो वेदस्य, सामव्योम्यतां प्राप्ताः सन्तो याज्ञिकास्तामृष्टिषु स्थितां सम्बन्धत्वं इति मन्त्रार्थः । अनुविज्ञामुपलब्धां । पूर्वमवाक्तरकल्पादौ ।

कथमविरोध इति । तचेऽमभिधीयते समाजनामरूपत्वादिति । तदापि संसारस्थानादित्वं तावदभ्युपगम्तव्यं । प्रतिपादयिति चाचार्यः संसारस्थानादित्वमुपपद्यते चायुपस्थिते चेति । अनादै च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोः प्रख्यप्रभवश्रवणे ऽपि पूर्वप्रबोधवदुच्चरप्रबोधेऽपि व्यवहारात् कञ्चिदिरोधः । एवं कस्यान्तरप्रभवप्रख्ययोरपीति इष्टव्यं । स्वापप्रबोधयोऽस्म प्रख्यप्रभवो श्रूयेते । “यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथाञ्जिन् प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक् सर्वैर्जामभिः सहायेति, चक्षुः सर्वैः रूपैः सहायेति, श्रोत्रं सर्वैः ग्रन्थैः सहायेति, मनः सर्वैर्जानैः सहायेति, स यदा प्रतिबृध्यते यथाग्रेष्वस्तः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरक्षेवमवैतस्यादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठने प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो सोकाः” (कौ० ब्रा० उ० अ० ३ । ख० ३) इति । स्वादेतत् स्वापे पुरुषान्तरव्यवहाराविष्क्रेदात् स्वयम्भु सुपुत्रप्रबुद्धस्य पूर्वप्रबोधव्यवहारानुसन्धानसम्भावादविष्ट्वा । महाप्रख्ये तु सर्व-

ननु महाप्रक्षये जातेरप्यसत्त्वात् शब्दार्थसम्बन्धाग्निवत्वं इत्याश्च-
ज्ञाह । समानेति । द्वूतं निरस्याश्चिन्माह । अथापीति । अक्ति-
सत्तत्या जातीनां अवान्तरप्रलये सत्त्वात् सम्बन्धिष्ठति व्यवहारा-
विष्क्रेदात्, ज्ञायेत चेति वेदस्यानपेक्षत्वेन प्रामाणेन कञ्चिदिरोधः
स्यात् । निर्लेपक्षये तु सम्बन्धनाशात् पुनः द्वयौ केनचित् पुंसा सङ्क्षेतः
कर्त्तव्य इति पुरुषवृक्षिसापेक्षत्वेन वेदस्याप्रामाण्यं अध्यापकस्याअयस्य
नाशादाश्चितस्यानिवत्वस्य प्राप्तमिवर्थः । महाप्रज्ञवेऽपि निर्लेपक्षयो-
ऽसिद्धः सत्त्वार्थादात् । तथा च संस्कारात्मना शब्दार्थतत्त्वमन्वानां

व्यवहाराच्छेदाच्चकामनरथवहारवच कस्यान्तरथवहारका-
मुसन्धातुमशक्त्वात् *वैष्णवं इति । नैष दोषः, सत्यपि
सर्वव्यवहारोच्छेदिनि महाप्रकल्पे परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां
हिरण्यगर्भादीनां कस्याकारव्यक्त्वारानुसन्धानोपपत्तेः । अस्मिन्
प्राकृताः प्राणिनो न कामान्तरथवहारमनुसन्धाना दृश्यते
इति, न तत् प्राकृतदीश्वराणां अवित्यतः । चक्र हि प्रा-
णित्वाविशेषेऽपि मनुष्यादिस्त्रिमपर्यन्तेषु ज्ञानैश्चर्यादिप्रतिवन्धः
परेण परेण भूत्वान् अवन् दृश्यते, तथा मनुष्यादिस्त्रेव
हिरण्यगर्भपर्यन्तेषु ज्ञानैश्चर्याद्यभिव्यक्तिरपि परेण परेण भू-
षणी भवतीत्वेतत् †अुतिस्फूटिवरदेव्यवङ्गदेवानुकस्यादौ प्रादुर्भ-
वतां पारमैश्चर्यं श्रूयमाणं व इत्यं नास्तीति वदितुं । ततस्मा-

सदामेव पुनः दृष्टावभिव्यक्तेनानित्यतः । अभिव्यक्तानां पूर्वकल्पीय-
गामरूपसमानत्वात् न सङ्केतः केनचित् कार्यां, विषमदृष्टौ हि
सङ्केतापेक्षा न तु स्वदृष्टाविति परिहरति । तत्रेदमित्यादिना ।
नन्दाद्यदृष्टौ सङ्केतः कार्यं इत्यत चाह । तदापीति । महासर्ग-
प्रख्यप्रवृत्तावपीत्यर्थः । न व्यस्त्वादिसंसारे सम्बन्धस्यानादित्वं तथापि
महाप्राणीयव्यवधानादस्तरवे कथं वेदार्थव्यवहारस्त्वाह । अनदौ
चेति । न कस्मिहिदोषः, शब्दार्थसम्बन्धस्तरमादेति शेषः । साप-
प्रबोधयोर्जयसमंसिद्धिमाशङ्का अुतिमाह । खापेति । अथ तदा
सुषुप्ती प्राप्ते परमात्मनि जीव एकीभवति एनं प्राणं सज्जीवन्तदैतीति
शेषः । एतमात् प्राणात्मनः चायतनं गोत्रकं । चानन्तर्ये पञ्चमी प्राप्तेभ्यः
इत्यादौ इत्यथा । खप्रवत् कल्पितस्याज्ञातसत्त्वाभावात् दर्शनं रुद्धिः
अदर्शनं लयः इति दृष्टिरुद्धिपत्तः अुत्यभिप्रेत इति भावः । दृष्टान्त-

* विषम इति का० वर्ध॑ सो० पु० पाढः ।

† अुतिस्फूटिवरदेव्यवङ्गदनुश्रूयमाईस्ति उत्त पु० पाढः ।

तीतकस्यानुष्ठितप्रकाशानकर्त्ता भीश्वराणां हिरण्यमर्भादीनां
वर्तमानकस्यादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुग्रहीतानां सुप्र-
तिबुद्धवत् कस्यान्तर्व्यवहारानुसन्धानोपपत्तिः । तथा च
श्रुतिः । “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांशं प्रहिष्णेति
तस्यै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुवै श्ररणमहं प्रपद्ये” इति ।
आरन्ति च श्रानकादयो मधुच्छन्दः प्रभृतिभिर्विभिर्दाशतयो
दृष्टा इति । प्रतिवेदस्त्रैवमेव काण्डार्थादयः स्मर्यन्ते । श्रुतिरप्यृ-
षिज्ञानपूर्वकमेव मन्त्रेणानुष्ठानं दर्शयति “यो ह वा अविदि-
तार्थेयच्छन्दोदैवतग्राह्येन मन्त्रेण याजयति वाधापयति वा

देवम्यमाश्च यरिहरति । स्यादित्वादिग्रा । अविश्वदमनुसन्धानादि-
कमिति श्रेष्ठः । हिरण्यमर्भादयः पूर्वकस्यानुसन्धानशून्याः संसारिता-
दस्तादिवदित्याशश्चाह । यद्यपीति । इति यद्यपि तथ्यपि न
प्राकृतवदिति योजना । ज्ञानादेनिकर्षवदुत्तर्व्याप्तिशूलीकार्यः वाधाभा-
वादिति न्यायानुग्रहीतशुन्यादिभिः सामान्यतो दृष्टानुमानं वाध्य-
मित्याह । यथा हीत्यादिना । ननु तथापि पूर्वकस्ये चराणां मुक्त-
तादस्मिन् कल्पे कोटिज्ञुसन्धानेत्यत आह । ततस्येति । ज्ञानाद्युत्तर्व्या-
दिकर्थः । मुक्तेभ्योऽन्येऽनुसन्धानात्मारः परमेश्वरानुग्रहीतानां ज्ञाना-
तिव्यये पूर्वोक्तशुतिशूलितवादानाह । तथा चेति । पूर्वं कस्यादै
द्यति तस्यै च ब्रह्मणे प्रहिष्णेति गमयति तस्य बुद्धौ वेदाना-
विर्भावयति यस्य देवं खात्माकारं भृषावाक्योत्यबुद्धौ प्रकाशमार्ब-
श्यरयं प्रहममभयस्यानं निःअेयसरूपमहं प्रपद्य इत्यर्थः । न केवल-
मेष्टस्यैव ज्ञानातिशयः किन्तु बद्धनां शाखाङ्ग्रह्यामिति विश्वासा-
र्थमाह । स्मरन्तीति । अत्रवेदो दशमगुडजावयवान् तत्र भवा अचेष्ट-
दाश्चतयः । वेदान्तरेऽपि काण्डस्त्रक्तमन्वाणां ब्रह्मारो वाधायनादिभिः
मृता हीत्याह । प्रतीति । किञ्च मन्वाणां अष्टव्यादिज्ञानावश्यकत्वज्ञा-
पिका श्रुतिर्मन्त्रदग्धवीणां ज्ञानातिशयं दर्शयतोव्याह । श्रुतिरपीति ।

स्वाणुं चक्षति गर्जे वा प्रपद्यते इत्युपक्रम्य तस्मादेतानि मन्त्रे
मन्त्रे विद्यादिति । प्राणिनाम् सुखप्राप्नये धर्मो विधीष्यते दुःख-
परिहाराय चाधर्म्यः प्रतिषिध्यते । दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविषयै
च रागदेषौ भवते न विलक्षणविषयावित्यतो धर्माधर्मफल-
भूतोन्नरोन्नरा स्फुर्तिर्निष्पद्यमाना पूर्वस्फुर्तिस्फुर्तेव निष्पद्यते ।
स्फुर्तिस्फुर्ते भवति,

“तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सूक्ष्यां प्रतिपेदिरे ।

तान्येव ते प्रपद्यन्ते सूज्यमानाः पुनः पुनः ॥

हिंसाहिंसे मृदुकूरे धर्माधर्मादृतानृते ।

तद्वाविताः प्रपद्यन्ते तस्मान्नन्तरा रोचते” ॥ इति ॥

आर्षेय ऋषिदेवाः, कन्दो गायत्र्यादि, दैवतमग्न्यादि, ब्राह्मणं विनियो-
गः, एतान्यविदितानि यस्मिन्मन्त्रे तेजोवर्थः । स्याणुं स्यावरं, गर्जं नरकं,
तथा च चानाधिकैः कल्पान्तरितं वेदं स्मृत्वा अवहारस्य प्रवर्तित-
त्वात् वेदस्यानादित्वमनपेक्षत्वाचाविवद्धमिति भावः । अधुना समान-
नामरूपत्वं प्रपद्यति । प्राणिनां चेति । ततः किं तत्राह । दृष्टेति ।
ऐहिकामुश्चिकविषयसुखरागकृतधर्मस्य फलं पश्चादिर्व्वं दृष्टपश्चादि-
सदृशमिति युक्तं विसदृशे कामाभावेन हेत्वभावात् । तथा दृष्ट-
दुःखदेवकृतधर्मफलं दृष्टसदृशदुःखमेव न सुखं कृतहान्यादिदोषा-
पस्तेरिवर्थः । तर्कितेर्थं मानमाह । स्मृतिस्वेति । उत्तरदृष्टिः पूर्व-
स्फुर्तिसजातीयका कर्मफलत्वात् पूर्वस्फुर्तिवदनुमानस्त्रिव्याधः । तेषां
प्राणिनां मध्ये तान्येव तज्जातोयान्येव । तानि दर्शयन् तत्यासौ हेतुमाह ।
हिंसेति । कर्माणि विहितनिषिद्धत्वाकारेणायर्वं क्रियात्वेन संखारच्छ
जनयन्ति । तत्रापूर्वात् फलं भुक्ते संखारभीवितत्वात् पुनर्सञ्चा-
तीयानि करोतीवर्थः । संखारे जिङ्गमाह । तस्मादिति । संखारव-
शादेव पुण्यं पापं वा देचते । अतोऽभिवचिलिङ्गात् पुण्यापुण्यसंखादो-

प्रस्तीवमानमपि चेदं जगच्छस्यवशेषमेव प्रस्तीवते अक्षिमूँ
खमेव च प्रभवतीतरथा आकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । न चानेकाकाराः
इत्यः शक्याः कल्पयितुं । ततस्य विच्छिन्न विच्छिन्नायुद्धवतां
भूरादिसोकप्रवाहाणां देवतिर्यच्चनुव्यस्त्वसानाभ्यु प्राणिनि-
कायप्रवाहाणां वर्णाश्रमधर्मफलव्यवस्थानाभ्यानादौ संसारे
नियतत्वमिद्विविषयसमन्वयितत्वत् प्रत्येतत्वं । न हीन्द्रिय-
विषयसमन्वयादेव्यवहारस्य प्रति सर्वमन्वयात्मं षष्ठेन्द्रियविषय-
कत्वं शक्यमुपेचितुं । अतस्य सर्वकस्यानां तुल्यव्यवहारलात्
कल्पान्तरव्यवहारानुभव्यानन्दमत्वाचेत्प्राणाणां समाननामरूपा-
एव प्रतिसर्वे विशेषाः प्रादुर्भवन्ति समाननामरूपलाभावृत्ता-

उनुमेयः स एव स्वभावः प्रकृतिर्वासनेति च गोयते । एवं कर्मणा
र्वाट्टसादृश्यमुक्ता सोपादाने लोकार्थसंखाररूपशक्तिबलादपि सा-
दृश्यमाइ । प्रकीयमानमिति । इतरथा संखारप्रबये जगदैचि-
च्यस्याकस्मिकत्वं स्थादिवर्थः । ननु जगदैचिच्यकारिण्योऽन्याः शक्तयः
कल्पनां सज्जाइ । न चेति । अविद्यायां लोकार्थात्मकसंखारा-
दन्याः शक्तयो न कल्पयाः मानाभावाद्वौरवाच, सोपादाने लोकार्थ-
रूपा शक्तिस्तु महान् द्योधर्जिति अद्दत्स्य सोम्येति श्रुतिसिद्धा,
अतोऽविद्यातत्त्वार्थादन्याः शक्तयो न सर्वां आत्माविद्यैव तच्छक्ति-
रिति सिद्धान्त इत्यर्थः । निमित्तेष्वपुपादानस्यकार्यमेवाविद्याघट-
नया शक्तिरन्या वेत्तव्यायहः । उपादाने कार्यसंखारसिद्धेः यत्तमाइ ।
ततस्येति । यथा सुप्तोत्पत्तिस्य पूर्वचक्षुर्जीवोयमेव चक्षुर्जीयते तत्त्व
रूपजातोयमेव गृह्णाति न रक्षादिकं, भृत्योका भोगाश्रयाः प्राणिनि-
काया भोगहेतुकर्माणि संखारबलात् पूर्वलोकादितुल्यान्येवेति नियम
इत्यर्थः । विकायाः समूहाः । दृष्टान्तासिद्धिमाशक्षाइ । 'न हीति ।

वपि महासर्गमहाप्रस्तुयस्तत्त्वायां जगतोऽभ्युपगम्यमानायां व
कश्चिच्छब्दप्रामाण्यादिविरोधः । समाननामरूपतात्त्वं अुति-
स्मृती दर्शयतः ।

“सूर्याचक्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् ।
दिवस्त्रैष्ठिवीस्त्रान्तरोचमध्ये स्तः”॥ इति ।

यथा पूर्वस्मिन् कल्पे सूर्याचक्रमःप्रभृतिं जगत् कृतं तथा-
स्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थः । तथा अग्निर्बा अका-
मयत अक्षादो देवानां स्थामिति, स एवमग्नये कृत्तिकाभ्यः
पूरोऽक्षाश्चमष्टाकपालं निरवपदिति, नक्षत्रेष्ठिविधौ चोऽग्निर्निर-
वपत् यस्मै वाग्नये निरवपत् तयोः समाननामरूपतां दर्शयतो-
त्येवं जातीयिका अुतिरिहेदाहर्त्तव्या । स्मृतिरपि,

“स्त्रीणां नामधेयानि यात्त्वं वेदेषु दृष्टयः ।
श्वर्यन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः ॥

यथा षष्ठेन्द्रियस्त्रं मनसोऽसाधारणविषयो नात्ति सुखादेः साक्षिवेत्प-
त्वात्, तथा अवहारान्यथात्मसदित्यर्थः । षष्ठमिन्द्रियं तदिष्वयस्त्रा-
सन्निति वार्थः । उक्तार्थं सङ्क्षिपति । अतस्मैति । अवहारसाम्बाद-
सम्बवाच अवक्षियमाना अक्षयः समैत्वा एवेत्यर्थः । स्तुतं बोजयति ।
समानेत्यादिना । भाविद्युत्त्वा यजमानोऽग्निः, अक्षादोऽग्निरहं स्थामिति
कार्मायत्वा कृत्तिकानक्षत्राभिमानिदेवायाग्नये अष्टसु कपालेषु पञ्चनीयं
हविर्निरसपवानित्यर्थः । बक्षत्रयस्त्रिवडत्वाद्वज्ञवधनं । ननु यजमानो-
ऽग्निर्भावी उद्देश्याग्निना समाननामरूपः कल्पान्तरे भवतीत्येवं इतो
या अकामयत विष्णुर्वा अकामयतेत्यत्रापि तथा वक्षत्र्यं, तदयुक्तं । व-
ह्यमेरिव विष्णुरुदयोरधिकारिपुरुषत्वं तयोर्जगत्कारणत्वम् वक्षात् इत-

यथर्त्तावृत्तुखिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
 हृष्णन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥
 यथाभिमानिनोऽतीतास्तुत्यास्ते साम्रतैरिह ।
 देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च” ॥
 इत्येवं जातीयका इष्टव्या ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्त्वधिकार इति यत्प्रति-
 शातं तत्पर्यावर्त्यते । देवादीनामनधिकारं जैमिनिराचार्यो
 मन्यते । कस्मात् मध्वादिष्वसम्भवात् । ब्रह्मविद्याधिकाराभ्यु-
 पगमे हि विद्यालाविशेषान्मध्वादिविद्यास्त्वधिकारोऽभ्युपग-
 मेत । न चैवं सम्भवति, कथमस्त्रै वा आदित्यो देव मध्वित्यच
 मनुष्या आदित्यं मध्वधास्त्रेनोपासीरन्, देवादिषु शुपासके-
 ष्यभ्युपगम्यमानेषु आदित्यः *कथमन्यमादित्यमुपासीत । पुन-

एव इत्रो नेति एको विष्णुरित्वादि श्रुतिस्मृतिविरोधादिति । ऊतौ,
 वेदेभिति विषयसम्भवी, शर्वर्थन्ते प्रलयान्ते । ऋत्वूनां वसन्तादीनां,
 खिङ्गानि नवपक्षवादीनि । पर्यये घटीयन्त्रवदावृत्तौ, भावाः पदार्थाः,
 तुत्या इति श्रेष्ठः ॥

तस्माच्चनाश्रवदिग्रहाङ्गीकारेऽपि कर्मणि शब्दे च विरोधाभावात्
 देवानामस्ति विद्याधिकार इति स्थितमात्रिपति । मध्वादिष्विति ।
 ब्रह्मविद्या देवादीनामधिकारोति विद्यालात् मध्वादिविद्यावदित्वर्थः ।
 दृष्टान्तं विष्णुयोति । कथमित्यादिना । द्युलोकात्यवंशदग्ने अन्तरिक्ष-
 रूपे मध्वपूर्पे स्थित आदित्यो देवानां मोदनान्मध्वित्वारोप्य ध्यानं

* कस्यमिति का० वर्ष० पु० पाढः ।

सादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्यमृतान्युपक्रम्य वसवो
रुद्रा आदित्या महतः साक्षात् पञ्च देवगणाः क्रमेण तत्त-
दमृतमुपजीवनीत्युपदिश्च स य एतदेवममृतं वेद वसूनामे-
वैको भूलाग्निमैव मुखेनैतदेवामृतं इद्धा छप्तीत्यादिना
वस्ताशुपजीवान्यमृतानि विजायतां वस्तादिमहिमप्राप्तिं इर्ष-
चति । वस्तादयस्तु कागन्यान् वस्तादीन् अमृतोपजीविनो
विजानीयुः, कं चान्यं वस्तादिमहिमानं प्रेषेयुः । तथाग्निः पादो
वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादो वायुर्वाव सर्वगः
आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश इत्यादिषु देवतात्मोपासनेषु न
तेषामेव देवतात्मनामधिकारः सम्भवति । तथेमामेव गोत-
मभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इत्यादिष्वृषिसमन्वेषु

कार्यं । तत्रादिलसाधिकारो न युक्तः ध्यादध्येयभेदाभावात् इत्याह ।
देवादिविति । अल्लु वस्तादीनां तत्राधिकार इति आशङ्का तेषामयि
च ध्येयत्वात् प्राप्त्यात् न ध्यादत्यभित्याह । पुनर्खेति । चतुर्वेदोऽक्ष-
कर्माणि प्रयत्नेति पञ्च कुसुमानि तेभ्यः सोमाच्यादिद्वयाणि उत्त-
नि बोहितशुक्लश्चपरक्षम्यगोपाल्यानि पञ्चामृतानि तत्तन्मन्त्रभागैः
प्रागाद्यूर्ध्वान्तपञ्चदिग्वद्विष्टात्मिरादित्यरथ्मनाडीभिर्मध्यपूर्पच्छिद्व-
याभिरादित्यमण्डलमानीतानि यशस्तेजहन्त्रियवीर्यात्मना परिय-
तानि पञ्चदित्यु द्यितैर्वस्तादिभिरुपजीवानीति धायतां वस्तादिप्रा-
प्तिरक्षेत्र्यर्थः । सूत्रस्तादिपदार्थमाह । तथामिर्तित । आकाशब्रह्म-
सत्त्वारः पादाः दौ कर्णौ दे नेत्रे दे नासिके एका वागिति सप्तसिन्द्रि-
येषु शिरस्तमसतोयस्तेषु सप्तर्षिद्यानं कार्यमित्याह । तथेमावेति ।
अयं दक्षिणः कर्यः गौतमो वामो भारद्वाज एवं दक्षिणेत्रवासिके
विशामित्रवशिष्ठौ वाने दमदमिकश्चर्यौ वामचिरित्यर्थः ॥

उपासनेषु न तेषामेवर्षीणामधिकारः समवति । कुतश्चन
देवादीनामनधिकारः ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

अदिदं ज्योतिर्मण्डलं शुस्थानमहोरात्राभ्यां बन्धमञ्जगद-
वभासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते
खोकप्रसिद्धेवाक्यशेषप्रसिद्धेष्य । न च ज्योतिर्मण्डलस्य इदया-
दिना वियहेण चेतनतयाऽर्थितादिना वा ओगेऽवगन्तु शक्यते,
स्त्रदादिवद्चेतनलावगमात् । एतेनाग्न्यादयो व्याख्याताः । स्या-
देतत्, मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां वियहव-
त्त्वाद्यवगमादयमदोषः इति चेत् नेत्युच्यते, न तावल्लोको नाम
किञ्चित् खतक्षं प्रमाणमस्ति, प्रत्यचादिभ्य एव इविच्छास्तिवि-
शेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः *प्रसिद्ध एवार्थी खोकात् प्रसिद्ध इत्युच्यते, न

अत्र अद्यवीक्षणं ध्येयताद्वाधिकारः । किञ्च वियहाभावात् देवादीनां
वा क्षाप्यधिकार इत्याह । ज्योतिषि भावाच्चेति । आदित्यः सूर्यस्त्रः
शुक्रोऽग्नारक इत्यादिशब्दानां ज्येतिःपिण्डेषु प्रयोगस्य भावात् सत्त्वान्न
वियहवान् देवः कञ्चिदस्तोवर्यः । आदित्यः पुरस्तादुदेता पश्चाद-
स्त्रमेतेति मधुविद्यावाक्यशेषे ज्योतिष्येवादिवशब्दः प्रसिद्धः । तर्हि
ज्येतिःपिण्डानामेवाधिकारोऽत्यु तत्त्वाह । न चेति । अग्न्यादीनाम-
धिकारमाश्चाह । एतेनेति । अर्थिर्वायुभूमिः इत्यादिशब्दानां
अचेतनवाचित्वेनेत्यर्थः । सिङ्गान्ती शक्यते । स्यादेतदित्यादिना ।
वच्छः पुरन्दरः इत्यादयो मन्त्राः । सेऽरोदीदित्यादयोऽर्थवादाः ।

“इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
ते दृप्तास्त्रपूर्यन्तेनं सर्वकामफलैः शुभ्मेः” ।

* प्रसिद्धज्ञवें खोकात् प्रसिद्धत्वेति का० वर्ष० षु० पा० १४३ः ।

चाच प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति । इतिहासपुराणमपि
पैरषेषत्वात् प्रमाणाभ्यरमूखतामाकाङ्क्षति । अर्थवादा अपि
विधिनैकवाक्यत्वात् स्फुर्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थेन देवादीनां
वियहादिसङ्गावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते । मन्त्रा अपि श्रुत्यादि-
विनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्थां न कस्यचिदर्थस्तु
प्रमाणमित्याच्छ्रुते । तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य ॥

भावन्तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति । वादरायणस्वाचार्यो भाव-
मधिकारस्य देवादीनामपि मन्यते । यद्यपि मध्वादिविद्यासु
देवतादिव्यामित्राख्यसम्बवोऽधिकारस्य तथायस्ति हि शुद्धा-

इत्वादीतिहासपुराणानि । कोकेऽपि यमं दख्षहस्तं जिखन्ति, इत्यं
वच्छरसमिति वियहादिपञ्चकस्याभावात् अनधिकारदेवो नास्ति-
त्वर्थः ।

“वियहो इविषां भोग ऐश्वर्यस्तु प्रसन्नता ।
पञ्चप्रदानमित्रेतत् पञ्चकं वियहादिकं” ।

मानाभावादेतत्त्वास्तीति द्रुष्टयति । नेत्रादिना । न चाचेति, विय-
हादाविवर्थः । अर्थवादा मन्त्रा वा मूलमित्याशङ्काह । अर्थवादा
इत्यादिना । ब्रीह्मादिवत् प्रयोगविधिएऽहीता मन्त्राः प्रयोगसमवा-
र्याभिधानार्थाः नास्तातवियहादिपरा इति मीमांसका आचक्षत
इत्वर्थः । तस्मादियहाभावादिवर्थः ॥

स्फुर्यार्थां प्राप्तं पूर्वपक्षं निरस्तुति । तुशब्द इत्यादिना । ब्रह्मविद्या
देवादीग्राधिकरोति विद्यात्वात् मध्वादिविद्यावत् इति । उक्तहेतुर-
प्रयोगक इत्याह । यद्यपीति । दर्शादिकं न ब्राह्मणमधिकरोति
अर्मत्वात् राजस्त्रयादिवदिति आभाससाम्यं विद्यात्वहेतोराह ।

यां ब्रह्मविद्यायां सम्भवोऽर्थिवसामर्थ्याप्रतिषेधाद्यपेक्षलादधिकारस्य । न च क्षिदसम्भव इत्येतावता यत्र सम्भवस्तुतायधिकारोऽपोद्येत, मनुष्याणामपि न सर्वेषां ग्राहणादीनां सर्वेषु राजस्त्रयादिष्वधिकारः सम्भवति, तत्र योऽन्यायः सोऽत्रापि भविष्यति । ब्रह्मविद्यात्त्र प्रकृत्य भवति लिङ्गदर्शनं श्रौतं देवाद्यधिकारस्य सूचकं, तथो यो देवानां प्रत्यक्षुध्यत स एव तदभवत्ताथ्यर्थेणां *तथा मनुष्याणामिति, ते होचुर्वृन्त तमात्मानमन्विष्टामो यमात्मानमन्विष्ट सर्वात्मा खोकागाम्नोति सर्वात्मा कामानिति, इत्रेषां है वै देवानामभिप्रवत्राज विरोचनोऽसुराणामित्यादि च । स्मार्तमपि च गन्धर्वयाज्ञवल्क्यसंवादादि । यदयुक्तं व्योतिषिभावाचेति, अत्र ग्रूमः, व्योतिरादिविषया अपि आदित्यादयो देवतावचनाः ग्रह्याचेतनावज्ञमैश्वर्याद्युपेतं तं तं देवात्मानं सर्वपर्यन्ति, मन्त्रार्थवादेषु तथा व्यवहारात् । अस्मि

न चेति । यत्र यस्याधिकारः सम्भवति स तत्राधिकारोति न्यासस्तुत्त्र इत्यर्थः । यतः सर्वेषां सर्वत्राधिकारो न सम्भवति ततो न चापोद्येतेवन्ययः । तत् ब्रह्म यो यो देवादीनां मध्ये प्रत्यक्षेनाक्षुध्यत स तत् ब्रह्माभवदित्यर्थः । ते है देवा ऊचुरन्योन्यं, तत इत्रविरोचनो सुरासुरराजौ प्रजापतिं ब्रह्मविद्याप्रदं जग्मतुरिति च लिङ्गमस्तोत्रर्थः । किमत्र ब्रह्मामृतमिति गन्धर्वप्रम्भे याज्ञवल्क्य उवाच तमिति मोक्षधर्मेषु श्रुतं देवादीनामधिकारलिङ्गमित्याह । स्मार्तमिति । यथा बालानां गोषकेषु चक्षुरादिप्रदयोगेऽपि शास्त्रज्ञैर्गोषकातिरिक्षेन्द्रियादि खीक्रियन्ते, तथा व्योतिरादै सूर्यादिशब्दप्रयोगेऽपि विग्रह-

* तथा मनुष्याणामिति का० वर्ध० पु० नालि ।

ज्ञैश्चर्ययोगादेवतानां ज्योतिराद्यात्मभिज्ञावस्थातुं यथेष्टव्यं तं तं
विग्रहं यज्ञीतुं सामर्थ्यं । तथा हि श्रूयते । सुमन्त्रार्थवादे
मेधातिथेमेषेति, मेधातिथिं ह काल्यायनं इन्द्रो मेषो भूला अ-
हारेति । स्मर्त्यंते च, आदित्यः पुरुषो भूला कुन्तीमुपजमामेति ।
मृदादित्यपि चेतनाधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यते मृदग्नीदापेऽनु-
वन्नित्यादिदर्शनात् । ज्योतिरादेष्टु भूतधातोरादित्यादित्य-
यचेतनत्वमभ्युपगम्यते, चेतनाख्यधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रा-
र्थवादादिषु व्यवहारादित्युक्तं । यदपुक्तं मन्त्रार्थवादयोरन्वा-
र्थत्वात् देवताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमिति, अत्र ब्रूमः । प्र-
त्ययाग्रत्ययौ हि सङ्घावासङ्घावयोः कारणं नान्यार्थत्वमनन्या-
र्थत्वं वा । तथा इन्द्र्यार्थमपि प्रस्त्रिः पर्यु पतितं दृष्टपर्णादि

वदेवताः स्त्रीकार्या इत्याह । ज्योतिरादीति । तथा चेतनत्वेन व्यव-
हारादित्यर्थः । एकस्य जडचेतनोभयरूपत्वं कर्त्तुं तत्त्वाह । अस्ति
इति । तथा हि विग्रहवत्तया देवव्यवहारः श्रूयते । सुब्रह्मण्य उद्ग्रा-
टव्यवस्थः ऋत्विक् तत्प्रवृत्ती योऽर्थवाद इत्यागच्छेत्यादिः तत्र मेधा-
तिथेमेषेतीन्द्रसम्बोधनं श्रुतं तद्वाचष्टे । मेषेति । मुनिं मेषो भूला
अहारेति इत्यापनार्थं मेषेतीन्द्रसम्बोधनमित्यर्थः । यदुक्तमादित्यादयो
मृदादिवदचेतना एवेति तत्र सर्वत्र जडाजडांशददयसत्त्वादित्याह ।
मृदिति । आदित्यादौ को अदभागः कस्तेतनांश्च इति तत्त्वाह । ज्योति-
रादेष्टिति । मन्त्रादिकं पदशक्त्या भासमानविग्रहादौ स्त्रार्थं न प्रमाणं
अन्यपरत्वात्, विषं भुञ्ज्येति वाक्यवत् इत्याह । यदपीति । अन्यपरा-
दपि वाक्यात् बाधाभावे स्त्रार्थं याङ्गाङ्गं इत्याह । अत्र ब्रूम इति । ता-
त्पर्यशून्येऽप्यर्थं प्रत्ययमावेक्षित्वमुदाहरति । तथा इति । दृढादौ

अलीत्वेवं प्रतिपद्यते । अत्राह विषम उपन्यासः तत्र हि वृष-
पर्णदिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तिवं प्रतिपद्यते ।
अत्र पुनर्विद्युद्देशैकवाक्यभावेन सुत्यर्थेऽर्थवादेन पार्थगर्थेन
वृत्तान्तविषया प्रठन्ति । शक्याध्वसाच्यचितुं । न हि महावाक्ये
प्रत्यायकेऽवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्यायकलमस्ति, यथा न
सुरां पिबेदिति नज्ज्वति वाक्ये पदचयसमन्वात् सुरापानप्रति-
षेध एवैकोऽर्थो गम्यते न पुनः सुरां पिबेदिति पदद्वयसम्ब-
न्धात् सुरापानविधिरपीति । अत्रोच्यते । विषम उपन्यासः,
युक्तं यत् सुरापानप्रतिषेधे पदाष्ववस्तैकत्वाद्वान्तरवाक्यार्थ-
शायहर्ण, विधुद्देशार्थवादयोर्ख्यर्थवादस्ताति पदानि पृथग्मव्यं
वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यानन्तरं कैमर्यक्यवशेन विधिस्तावकलं
प्रतिपद्यन्ते । यथा हि ‘वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः’
इत्यत्र विधुद्देशवर्त्तिनां वायव्यादिपदानां विधिना समन्वः, नैवं

प्रवयोऽस्ति वियहादौ स नास्तीति वैषम्यं शक्ष्यते । अत्राहेति । विधु-
द्देशो वाक्यं तदेकवाक्यतया प्रशस्तो विधिरित्येवार्थवादेषु प्रत्ययः । छ-
चान्तौ भूतार्थौ, वियहादिः तदिषयः प्रवयो नास्तीत्यर्थः । नन्ववा-
न्तरवाक्येन वियहादिप्रवययोऽस्तित्वत आह । न हीति । सुरापान-
प्रवयोऽपि स्यादिति भावः । पदैकवाक्यस्त्ववाक्यैकवाक्यत्वैषम्यासैवमि-
त्वाह । अत्रोच्यत इति । नन्यपदमेकं यदा सुरां पिबेदिति पदाभ्या-
मवेति तदा पदैकवाक्यं एकमेवार्थानुभवं करोति न तु पदद्वयं
पृथक् सुरापानं बोधयति तस्य विधौ निषेधानुपपत्तेः वाक्यार्थानुभवं
प्रवदादत्वात्, अर्थवादस्य भूतार्थसंसर्गस्तुतिद्वारं बोधयन् विधिना
वाक्यैकवाक्यतां भजत इत्यस्ति वियहादयनुभव इत्यर्थः । नन्वर्थवादस्य-

वायुर्वै चेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं
भूतिं गमयति इत्येषामर्थवादगतानां पदानां न हि भवति
वायुर्वा आसभेत चेपिष्ठा देवता वा आसभेतेत्यादि वायुख-
भावसङ्कीर्तनेन त्रिवान्तरमन्वयं प्रतिपद्य एवं विज्ञिष्टदैवत्यमिदं
कर्मेति विधिं स्फुरन्ति । तद्यत्र योऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्त-
रगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्तते । यत्र
प्रमाणान्तरविशद्गुणात् गुणवादेन । यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र
किं प्रमाणान्तराभावाद्गुणवादः स्थादाहेस्त्रित् प्रमाणान्त-
राविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिश्चरण्िर्विद्यमानार्थवाद
आश्रयणीयो न गुणानुवादः । एतेन मन्त्रो व्याख्यातः । अपि च,
विधिभिरेवेत्त्रादिदैवत्यानि इवोंपि चोदयङ्गिरपेचितमित्त्रा-
दीनां स्त्रहपं, न हि स्त्रहपरहिता इत्त्रादयस्त्रेतस्यारोपयितुं

पदानामवान्तरसंसर्गबोधकत्वं विना साक्षादेव विधन्ययोऽस्तु तत्राह ।
यथा हीति । साक्षादन्वययोगं दर्शयति । न होति । अर्थवादात्
सर्वत्र यद्यमाशङ्कार्थवादात् विभजते । तद्यत्तेति । तत्रार्थवादेषु
यत्ताभिर्हिमस्य भेषजमित्यादाविवर्थः । आदिक्यो यूप इत्यभेदो बाधित
इति तेजस्तिलगुणवादः, यत्र वच्छस्तः पुरन्दर इत्यादौ मानान्तर-
सम्बादविसम्बादौ न स्तः तत्र भूतार्थवाद इत्यर्थः, इति विमृश्येत्यभ्या-
हारः । विग्रहार्थवादः स्वर्थेऽपि तात्पर्यवान् अन्यपरत्वे सत्यज्ञाना-
बाधितार्थकश्चत्वात् प्रयाजादिवाक्यवत् इति न्यायं मन्त्रेष्वतिदिश्ति ।
एवेनेति । वेदान्तानुवादगुणवादानां निरासाय हेतौ पदानि न चो-
भयपरत्वे वाक्यभेदोऽवान्तरार्थस्य महावाक्यार्थदारत्वादिति भावः ।
विधनुपपत्त्यापि सर्ववदेवतावियहोऽग्नोकार्यं इत्याह । अपि चेति ।

शक्यन्ते । न च चेतस्यारुद्धायै तस्यै तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते । आवयति च, यस्यै देवतायै हविर्गत्वा तं स्यात्तां धायेदप्तकरिष्यन्निति । न च शब्दमात्रमर्थस्वरूपं सम्भवति शब्दार्थयोर्भेदात्, तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयोरिन्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातुं युक्तं । इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेन सम्भवनमन्त्रार्थवादमूलत्वात् प्रभवति देवताविद्यहादि प्रपञ्चयितुं । *प्रत्यक्षमूलमपि सम्भवति । भवति ज्ञासाकमप्रत्यक्षमपि चिरननानां प्रत्यक्षं । तथा च व्यासादयो देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते । यस्तु ब्रूयादिदानीन्तनानामिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिः व्यवहृत्युं सामर्थ्यमिति स जग-

ननु क्लेशात्मके कर्मणि विधिः फलं विना अनुपपत्त इति भवतु यज्ञ दुःखेन सम्भिन्नमित्यर्थवादसिद्धः सर्वो विधिप्रमाणकः वियहं विना विधेः कानुपपत्तिस्त्वामाह । न होति । उद्दिश्य व्यागानुपपत्त्या चेतस्यारोहोऽङ्गीकार्यं इत्यत्र अतिमप्याह । यस्या इति । अतस्येतस्यारोहार्थं वियहो इत्यथः । किञ्च कर्मप्रकरणपाठात् वियहप्रमितिः प्रयाजवत् कर्माङ्गत्वेनाङ्गीकार्यतां, विना कर्मापूर्वासिद्धेः । किञ्च सुप्रसन्नवियहवदेवतां व्यक्ता शब्दमात्रं देवतेति भक्तिरयुक्तेवाह । न च शब्देति । न चाकृतिमात्रं शब्दशक्यमस्तु किं वियहेति वाच्यं, निर्वक्त्याकृत्येवागात्, अतः शब्दस्यार्थाकाङ्क्षायां मन्त्रादिप्रमितवियहोऽङ्गीकार्यं इत्याह । तत्रेति । एवं मन्त्रार्थवादमलकमितिहासादिकमपि वियहे मानमित्याह । इतिहासेति । प्रमाणात्मेन सम्भवदित्यर्थः । व्यासादीनां योगिनां देवतादिप्रत्यक्षमपोतिहासादे मूलमित्याह । प्रत्यक्षेति । व्यासादयो देवादिप्रत्यक्षशून्याः प्राणित्वादस्तद्विद्यनुमानमितिप्रसङ्गेन दूषयति ।

* प्रत्यक्षाद्वैति सोऽ काऽ वर्षं पुऽ पाठः ।

दैचिचं प्रतिषेधेत् । इदानीमिव च नाम्यदापि सार्वभौमः
च्छियोऽखीति ब्रूयात्, ततस्य राजस्त्वादिचोदना उपरुद्धात्।
इदानीमिव च कालान्तरेऽप्यव्यवस्थितप्रायान् वर्णाश्रमधर्मान्
प्रतिजागीत ततस्य व्यवस्थाविधायिशास्त्रमनर्थकं कुर्यात् । तस्मा-
द्धर्मोऽस्त्वश्ववशाच्चिरमना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवजहुरिति चि-
क्षते । अपि च स्मरन्ति खात्त्वादिष्टदेवतासम्प्रयोग इत्यादि ।
योगोऽप्यणिमासैश्वर्यप्राप्तिफलकः स्वर्यमानो न शक्षते साहस-
माचेण प्रत्याख्यातुं । श्रुतिस्य योगमाहात्म्यं प्रत्याख्यापयति

“षृष्टप्रत्येकोऽनिख्यते समुत्तिते

पञ्चात्मके योगगुणे प्रहृते ।

न तस्य रोगो न जरा न छल्युः

प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरं” इति ॥

इष्टीणामपि मन्त्रवाच्छाणदर्शनां सामर्थ्यं नास्मदीतेन

यस्त्वत्वादिना । सर्वे घटाभिन्नं वक्तुत्वात् घटवदिति जगदैचिचं
नास्तीत्यपि स ब्रूयात् । तथा च्छियाभावं वर्णाश्रमाभावं वर्णाश्रमा-
द्यव्यवस्था ब्रूयात् निरङ्गुणवृद्धित्वात् । तथा च राजस्त्वादिशास्त्रस्य
कृतादियुगधर्मव्यवस्थाशास्त्रस्य बाध इत्यर्थः । योगस्त्रवार्थादपि देवा-
दिप्रब्लृक्षसिङ्गिरित्याह । अपि चेति । मन्त्रजपात् देवसाग्निध्यं तत-
सम्भाषणं चेति दृढार्थः । योगमाहात्म्यस्य श्रुतिस्मृतिसिङ्गित्वात्
योगिनामस्ति देवादिप्रब्लृक्षमित्वाह । योग इति । पादतस्तादाज्ञा-
नोर्जानोरानाभेनाभेरायीवं योवायाश्चकेशप्ररोहं ततस्तात्रस्तरम्
एथिवादिप्रब्लृक्षके समुत्तिते धारणजाते योगगुणे चाणिमादिके प्रहृते
योगाभिव्यक्तं तेजोमयं शरीरं प्राप्तस्य योगिनो न रोगादिसर्व
इत्यर्थः । चित्रकारादिप्रसिङ्गिरपि वियहे मानमित्याह । जोकेति ।
अधिकरणार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । चिन्तायाः परमाह । क-

मामर्थेनोपमातुं युक्तं, तस्मात् समूखमिति हास्पुराणं ।
सोकप्रसिद्धिरपि न सति सम्भवे निरालम्बगाथवसातुं युक्ता,
तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्ये देवादीनां विग्रहवत्तात्प्रवगमः ।
ततस्मार्थिलादिसम्भवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यावा-
मधिकारः । कममुक्तिदर्शनाव्ययेवमेवोपपन्नं ॥

पूर्वगस्य तदनादरश्वणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

थथा मनुष्याधिकारनियममपोद्य देवादीनामपि विद्या-
स्मधिकार उक्तस्यैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन शूद्र-
स्खायधिकारः स्वादित्येतामाग्रहां निवर्त्यितुं इदमधिकर-
णमारभ्यते । तत्र शूद्रस्खायधिकारः स्वादिति तावत् प्राप्तं,
अर्थिलक्षामर्थयोः सम्भवात्, तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽपवक्तृत्प इति-

मेति । एवमेव देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारे सत्येव देवतप्राप्तिदारा
मुक्तिप्राप्तान्युपासनानि युच्यन्ते देवानामनधिकारे ज्ञानाभावात्
कममुक्तिर्थिनामुपासनेषु प्रवृत्तिर्थ स्वात्, अतोऽधिकारनिर्णयात् प्रवृ-
त्तिसिद्धिरिति भावः ।

शुगस्य सूच्यते हि । पूर्वगस्य दृष्टान्तसङ्कलितमाह । यथेति ।
पूर्वत्र देवादीनां अधिकारसिद्धार्थं मन्त्रादीनां भूतार्थं विग्रहादै
समन्वयोऽप्या वेदान्तानामपि भूतार्थं ब्रह्मणि समन्वयो दृष्टीकृतः,
अत्रापि शूद्रशब्दस्य औतस्य चक्षिये समन्वयोऽप्या स दृष्टीकृत इब्दधि-
करबद्यस्य प्राप्तिस्त्रियस्याभ्युप्तिन् समन्वयाद्यायेऽन्तर्भौव इति मन्त्रम् ।
पूर्वपक्षे शूद्रस्याऽपि द्विजवदेवान्तश्ववक्तृप्रवृत्तिः, सिद्धान्ते तदभाव
इति पक्षं, अत्र वेदान्तविचारो विषयः, स किं शूद्रमधिकरोति न
वेति सम्भवासम्भवाभावां सन्देहे पूर्वपक्षमाह । तत्र शूद्रस्यापीत्या-
दिगा । तस्मादनभिलादनवक्तृत्प्राप्तिसमर्थः । विद्यार्थिनि शूद्रशब्दप्रयो-

वत् शूद्रो विद्यायामनवकृप्तः *इति निषेधाश्रवणात् । यच्च कर्म-
खनधिकारकारणं शूद्रस्थानग्रिलं न तद्विद्याखधिकारस्थाप-
वादकं । न ह्यावहनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न अक्यते ।
भवति च लिङ्गं शूद्राधिकारस्योपेदलकं, संवर्गविद्यायां हि
जानश्रुतिं पैत्रायणं इुत्रूषुं शूद्रशब्देन परामृशति ‘अह
हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु’ इति । विदूरप्रभृतयस्य
शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टविज्ञानसम्बन्धाः स्मर्यन्ते, तस्मा-
दधिक्रियते शूद्रो विद्याखित्येवं प्राप्ने ब्रूमः । न शूद्रस्थाधि-
कारो वेदाध्ययनाभावात् । अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदा-

गास्त्रिङ्गादपि शूद्रस्थाधिकार इत्याह । भवति चेति । जानश्रुतिः
किल षट् शतानि गवां रथच्च रैषाय गुरवे निवेद्य मां शिक्षयेत्वाच्च,
ततो रैषो विधुरः कल्यार्थी सन् इदमुवाच । अहेति निपातः खेदार्थः ।
हारेय निष्क्रेन युक्त इत्या गन्ता रथो हारेत्वा स च गोभिः सह हे
शूद्र तवैवास्तु किमल्पयेनानेन मम गार्हस्थानुपयोगिनेति भावः । अर्थ-
त्वादिसम्भवे अत्रःसाधने प्रवृत्तिरुचिता स्वाभाविकत्वादिति न्यायो-
पेतास्त्रिङ्गादित्याह । तस्मादिति । सूत्रादिहिरेव सिङ्गान्तयति । न
शूद्रस्थाधिकार इत्यादिना । आपाततो विदितो वेदार्थो येन तस्ये-
त्वर्थः । अध्ययनविधिना संखृतो वेदस्तुदुत्यमापातज्ञानस्य वेदार्थवि-
चारेषु शास्त्रोयं सामर्थ्यं तदभावात् शूद्रस्थाधित्वादिसम्बन्धाया-
सिङ्गेर्नास्ति वेदान्तविचाराधिकार इत्यर्थः । यदाध्ययनसंखृते न
वेदेन विदितो निष्क्रितो वेदार्थो येन तस्य वेदार्थेषु विभिन्नधिकारो
नान्यस्य अनधीतवेदस्थानुपयोगिनां वेदार्थानुष्ठानाधिकारं अध्ययनविधिवैय-
र्थ्यापातात् । अतः यजपर्यन्तब्रह्मविद्यासाधनेषु अवशादिविधिषु
शूद्रस्थानधिकार इत्यर्थः । अधीतवेदार्थज्ञानवक्त्वरूपस्याध्ययनविधि-

* इति चेति सो० का० बध० पु० पाठः ।

र्थेऽधिक्रियते, न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्वकलादेदाध्ययनस्य, उपनयनस्य च वर्णचयविषयत्वात् । यत्त्वर्थिलं न तदस्ति सामर्थ्योऽधिकारकारणं भवति । सामर्थ्यमपि न सौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति । शास्त्रीयेऽर्थं शास्त्रीयस्य सामर्थ्यसापेक्षितत्वात् । शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यसाध्यननिराकरणेन निराकृतत्वात् । यच्चेदं शूद्रो यज्ञेऽनवकृप्त इति तत् न्यायपूर्वकलादिव्यायामप्यनवकृप्तत्वं द्योतयति, न्यायस्य साधारणत्वात् । यत् पुगः संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्वरणं लिङ्गं मन्यते न तस्मिंश्च, न्यायाभावात् । न्यायोर्हि लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति, न चाच न्यायोऽस्ति । का-

क्षयस्य सामर्थ्यसाभावादिति न्यायस्य तु लूक्यत्वात् यज्ञपदं वेदर्थो-प्रज्ञानार्थमित्याह । न्यायस्य साधारणत्वादिति । तस्माच्छूद्र इत्येतत्त्वश्वपरामृष्टन्यायस्य यज्ञब्रह्मविद्ययोल्लूक्यत्वादित्वर्थः । पूर्वोक्तं लिङ्गं दृष्टयति । यदिति । असामर्थ्यन्यायेनार्थित्वादिसम्बवन्यायस्य निरक्षत्वादित्वर्थः । ननु निषादः स्फुपतिं याजयेदित्यत्राध्ययनाभावेऽपि निषादशब्दात् निषादस्येषाविव शूद्रशब्दात् शूद्रस्य विद्यायामधिकारोऽस्त्वित्याशङ्का संवर्गविद्यायामधिकारमङ्गीकरोति । काममिति । तद्विषयत्वात् तत्र श्रुतत्वादित्वर्थः । वस्तुतस्तु विधिवाक्य-शास्त्रान्निषादशब्दोऽप्यविकारिसमर्पकः, शूद्रशब्दस्तु विद्याविधिपरार्थवादस्यो नाधिकारिणं बोधयति, असामर्थ्यन्यायविरोधेनान्यपरशब्दस्य खार्थबोधित्वासम्भवात् इति मत्वाङ्गीकारं व्यजति । अर्थवादेति । तर्हि शूद्रशब्दस्याच श्रुतस्य कोऽर्थ इत्याशङ्का स्फुतेषार्थमाह । श्रव्यते चेत्यादिना । जानश्रुतिर्नाम राजा निदाप्रसमये रात्रै प्रासादत्ते सुम्बाप, तदा तदीयाद्वदनादिगुणगणतोषिता ऋषयोऽस्य हितार्थं हंसा भूला मनोरूपेण तस्मोपरि आजम्युः, तेषु पाचात्ये हंसोऽप्येसरं हंसं उवाच, भो भो भद्राक्ष किं न पश्यसि

मस्यायं शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवैकस्यां शूद्रमधिकुर्यात् तदि-
षयत्वात् न सर्वासु विद्यासु, अर्थवादस्यत्वात् न तु कच्चिद-
थयं शूद्रमधिकर्त्तुमुत्पत्ते । शक्यते चायं शूद्रशब्दोऽधिष्ठत-
विषये योजयितुं । कथमित्युच्यते । कं वर एनमेतत् सन्तं स-
युग्मानमिव *रैङ्गमात्येत्यस्माद्दंशवाक्यादात्मनोऽनादरं अनु-
वतो जानश्रुतेः पौचायण्य इुगुत्पेदे तामृषी रैङ्गः शूद्र-
शब्देनानेन सूचयांबभूवात्मनः परोऽवश्वानस्य स्यापनाये-
ति गम्यते, जातिशूद्रस्यानधिकारात् । कथं पूर्णः शूद्रशब्देन
इुगुत्पेदा सूच्यते इति, उच्यते, तदा इवशाङ्कुचमभिदुद्राव
इुचा बाभिदुद्रुवे इुचा वा रैङ्गमभिदुद्रावेति शूद्रावयवार्थ-
सम्भवात् रुद्धार्थस्य चासम्भवात् । †हृष्टते चायमर्योऽखामा-
स्यायिकायां ॥

जानश्रुतेरस्य तेजः स्वर्गं आप्य ख्यितं तत् त्वां धक्षति न गच्छेवि,
तमग्नेसर उवाच, कमप्येन वराकं विद्याइतीनं सन्तं अरे सबुग्वानं
युग्वा गन्त्वा शूकटी तया सह ख्यितं रैङ्गमिवैतदचनमात्य । रैङ्गस्य हि
ब्रह्मिष्ठस्य तेजो दुरतिकमं नास्यानामच्छस्येत्यर्थः । अस्मदचनात् स्वेषो
राजा शूकटलिङ्गेन रैङ्गं छात्वा विद्यावान् भविष्यतीति हंसानामभि-
प्रायः । कं उ अरे इति पदच्छेदः । उशब्दोऽप्यर्थः । तेषां हंसानामना-
दरवाक्यान्वयात् अस्य राज्ञः शुगुत्पाना, सा शूद्रशब्देन रैङ्गेन सूच्यते,
इति सूचान्वयः । श्रुतौयौगिकार्थसामे सति अनन्वितरुद्धार्थस्यात्य
इति न्यायद्योतनार्थो हिशब्दः । तदाइवश्वात् तया शुचा आद-
वश्वात् । शूद्रः शोकं प्राप्तवान् । शुचा वा कर्त्ता राजा अभिदुद्रुवे प्राप्तः ।
शुचा वा करसेन रैङ्गं गतवानिवर्थः ॥

* रैङ्गमिति वर्षे० सो० प० पाठः ।

† स्पृष्टते इति सो० का० वर्षे० पु० पाठः ।

ज्ञचियत्वगतेश्वोन्नतरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

इतम् न जातिशूद्रो जानश्रुतिः, अत्कारणं प्रकरण-
* निरूपणेन ज्ञचियत्वमस्योन्नतरत्र चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा ज्ञचि-
येष उभभित्याहारात् लिङ्गात् गम्यते । उन्नतरत्र हि संवर्ग-
विद्यावाक्यं चैत्ररथिरभिप्रतारी ज्ञचियः सङ्कीर्त्यते । अथ ह
शैवकम् कापेयमभिप्रतारिणम् काञ्चसेनिं सूदेन परिविश्व-
मानौ ब्रह्मचारी विभित्ति । चैत्ररथिलं चाभिप्रतारिणः
कापेययोगादवगम्यत्वं, कापेययोगो हि चैत्ररथस्यावगतः ।
एतेन वै चैत्ररथं कापेया अवाजयन्निति । [†] समानान्वयथाजि-
नाम् प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति । तस्माचैत्ररथि-
र्नामैकः ज्ञपतिरजायत इति च [‡] ज्ञजातिलावगमात् ज्ञचि-
यत्वमस्यावगम्यत्वं । तेन ज्ञचियेणाभिप्रतारिणा सह समा-

श्रुद्गम्यस्य यौगिकत्वे लिङ्गमाह । ज्ञचियत्वेति । संवर्गविद्यावि-
श्वमन्तरमध्यार्थवाद आरभते । शुणकस्यापत्वं कपिगोत्तं पुरोहितम-
भिप्रतारिणामकं राजानं च कक्षसेनस्यापत्वं सूदेन परिविश्वमानौ
तौ भोक्तुमुपविष्टौ षट्भिर्द्वितवानित्यर्थः । नन्वस्य चैत्ररथिलं न अुत-
मित्वत आह । चैत्ररथित्वेति । एतेन द्विषाचेतेति क्वान्दोग्यश्रुत्यैव
पूर्वे चैत्ररथस्य कापेययोग उक्तः । ज्ञभिप्रतारिणोऽपि तद्योगात्
चैत्ररथवंश्वत्वं निष्कीरते । राजवंश्वानां हि प्रायेण पुरोहितवंश्वा
याजका भवन्तीत्यर्थः । नन्वस्यभिप्रतारिणः चैत्ररथिलं तावता कथं

* निरूपणे इति वर्ध० का० सो० पु० पाठः ।

[†] समानान्वयानाचेति उक्तं प० पाठः ।

[‡] ज्ञपतिलेति का० वर्ध० सो० पु० पाठः ।

नायां विद्यायां सङ्कीर्तनं जानश्रुतेरपि चक्रियत्वं स्फुचयति ।
समानानामेव हि प्रायेण समभिव्याहारा भवन्ति । चक्रप्रेष-
णाद्यैश्वर्ययोगाच्च जानश्रुतेः चक्रियत्वावगतिः । अतो न *शूद्र-
स्थाधिकारः ॥

संखारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

इतच्च न शूद्रस्थाधिकारो चद्विद्याप्रदेशेषूपनयनादयः
संखाराः परामृशन्ते, तं होपनिष्ठे अधीहि भगव इति हो-
पसपाद ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष है
तत्स्वर्वं वस्थ्यतीति ते ह समित्याण्यो भगवन्तं पिप्पलादमुप-

चक्रियत्वं तत्त्वाच्च । तस्मादिवि । चित्तरथादिवर्थः । चक्रा स्फुतः तस्म
रैङ्गान्वेषमाय प्रेषत्वं, अग्नेगोदानादिकच्च जानश्रुतेः चक्रियत्वे खिडँ ।
अत्र शूद्रशब्दो यौगिक एवेति न शूद्रस्थाधिकार इति खिं ।

तच्च लिङ्गान्तरमाच्च । संखारेति । उपनयनं वेदप्रह्लाङ्कं शूद्रस
नास्तीति पूर्वमुक्तं इह विद्यायप्रह्लाङ्कस्योपनयनसंखारस्य सर्वत्र परा-
मर्शात् शूद्रस्य तदभावात् विद्याधिकार इत्युच्यते । भाष्ये आदिपदना-
थयनगुरुशुश्रूषादयो गृह्णन्ते । तं शिष्यमाचार्य उपनीतवानिवर्थः ।
नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रमुच्चारयन् सनत्कुमारमुपगत इत्याच्च ।
अधीति । उपदिशेति यावत् । ब्रह्मपरा वेदपाठाः, सगुणब्रह्मनि-
ष्टाः, परं निर्गुणं ब्रह्मान्वेषमाणाः, एष पिप्पलादः तज्जिञ्चासितं सर्वं
वस्थ्यतीति निष्ठित्वे भरदाजादयः षट् ऋषयः तमुपगता इत्यर्थः ।
ननु वैश्वानरविद्यायां श्लोकं राजा अनुपनीयैव विद्यामुवाचेति श्रुते-
रनुपनीतस्थाप्यस्ति विद्याधिकार इत्यत आच्च । तानाहेति । ते ह
समित्याण्यः पूर्वाङ्के प्रतिचक्रमित इति पूर्ववाक्ये ब्राह्मणा उपनय-

* आतिश्छूद्रस्थेति का० वर्ध० सो० पु० पाठः ।

सन्ना इति च तान् अनुपमोयैवेत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्ति-
र्भवति । शूद्रस्य च संखाराभावोऽभिलक्ष्यते, शूद्रस्यतुर्धो वर्ण
एकजातिरित्येकजातिलक्ष्यरणेन, न शूद्रे पातकं किञ्चित्तु च
संखारमर्हतीत्यादिभित्त्वा ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतच न शूद्रस्याधिकारो यत् सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे
निर्द्वारिते जावालं गैतम उपनेतुमनुशासितुञ्च प्रवद्यते,
गैतद्ब्राह्मणो विवकुमर्हति समिधं सोम्याहरोप ला नेत्ये न
सत्यादगा इति श्रुतिलिङ्गात् ॥

गार्थमागता इति उपनयनप्राप्तिं दर्शयित्वा निविधते । हीनवर्णे-
नोत्तमवर्णा अनुपमोयैवोपदेश्या इत्याचारज्ञापनार्थमित्यर्थः । एक-
जातिः अनुपमोतः । पातकं अभस्यभक्षयक्षतं । सत्यकामः किंल
स्वत्विष्टको जावालां मातरमपच्छत् किंगोचोऽहमिति, तं मातोवाच
भद्रंसेवाच्यगतयाहमपि तव पितुर्गोचं न जानामि जावाला तु नामा-
हमस्ति सत्यकामो नाम त्वमसीति इतावज्ञानामीति, ततः स जावालो
गैतममाभृत्वा तेन किंगोचोऽसीति एष उवाच नाहृं गोचं वेद्धि न
माता वेति परन्तु मे माता कथितं उपनयनार्थमाचार्यं गत्वा सत्य-
कामो जावालोऽसीति ब्रूहोति । अनेन सत्यवचनेन तस्य शूद्रत्वाभा-
वो निर्धारितिः । अवाच्य इतत् सत्यं विदिष वक्तुं गार्हतोति नि-
र्धार्यं, हे सौम्य सत्यात् त्वमागाः सत्यं न त्वक्ष्वानसि, अतस्मामुपनेत्ये
तदर्थं समिधमाहरेति ।

गैतमस्य प्रवृत्तेच लिङ्गात् न शूद्रस्यासिकार इत्याह । तद-
भावेति ।

अवणाध्यनार्थप्रतिषेधात् *स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यदस्य स्मृतेः अवणाध्यनार्थ-
प्रतिषेधो भवति वेदश्चवणप्रतिषेधो वेदाध्यनप्रतिषेधः त-
दर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य स्मृतेः । अवणप्रति-
षेधस्तावदथास्य वेदमुपश्टुतस्त्वपुजतुभ्यां श्रेत्रप्रतिपूरणमि-
ति, पद्य ह वा एतत् ज्ञानानं यच्छूद्रस्यात् शूद्रस्मीपे ना-
धेतव्यमिति च । अत एवाध्यनप्रतिषेधो यस्य हि समीपे-
उपि नाधेतव्यं भवति स †कृथं श्रुतिमधीयोत । भवति ‡चो-
चारणे जिङ्गाच्छ्वेदो धारणे शरीरभेद इति । अत एव चा-
धांदर्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति । न शूद्राय मतिं
दद्यादिति द्विजातीनामध्यनमिज्ञा दानमिति च । येषां
पुनः पूर्वकृतसंस्कारवशात् विदुरधर्मव्याधप्रस्तृतीनां ज्ञानो-
त्पत्तिस्त्वेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिबद्धुं, ज्ञानस्यैकान्तिक-
फलत्वात् । आवयेष्वतुरो वर्णानिति चेतिहासपुराणाधिगमे

स्मृत्या अवाणादिनिषेधाच नाधिकार इत्याह । अवषेति । अस्य
शूद्रस्य द्विजैः पश्यमानं वेदं प्रमादाच्छूतवतः सीसलाक्षाभ्यां तप्ता-
भ्यां श्रोत्रहयपूरणं प्राप्यस्त्रिं कार्यमित्यर्थः । पद्य पादयुक्तं सञ्चरिष्य
रूपमिति यावत् । भवति च स्मृतिरिति श्रेष्ठः । मति वेदाध्यज्ञानं ।
दानं नित्यं निषिद्धते शूद्रस्य नैमित्तिकम् दानमस्येव । यदुक्तं
विदुरादीनां ज्ञानिलं दृष्टमिति तत्त्वाह । येषामिति । सिङ्गां सिङ्गे-

* स्मृतेश्चाशेति सो० पु० पाठः ।

† कथमशुतस्त्रिति सो० वर्ष० का० प० पाठः ।

‡ वेदोहात्तरणे इति उक्तं पु० पाठः ।

चातुर्वर्षाधिकारस्मरणात् । वेदपूर्वकस्तु नाश्वधिकारः पूर्व-
द्राणामिति स्थितं ॥

कम्पनात् ॥ ३० ॥

अवसितः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः, प्रकृतामेव इदानीं
वाक्यार्थविचारणां वर्तयित्वामः । अदिदं किञ्च जगत् सर्वे
प्राण एजति निःस्तं महङ्गयं वज्रमुच्यते ष एतद्विदुरमृतासे
भवन्तीति । एतदाक्षं एजृ कथं इति धार्तर्थानुगमात्
लक्षितं । अस्मिन् वाक्ये सर्वमिदं जगत् प्राणाश्रयं स्वन्दते ।
महत् किञ्चिन्नयकारणं वज्रशब्दितं उच्यते, तद्विज्ञानावास्त-
त्वप्राप्तिरिति श्रूयते । तच कोऽसै प्राणः किञ्च तद्वयानकं
वज्रमित्यप्रतिपत्तेविचारे क्रियमाणे प्राप्तं तावत् प्रसिद्धेः
पञ्चवृत्तिर्वाच्युः प्राण इति, प्रसिद्धेरेव चाशनिर्वज्रं स्वादायो-
स्त्वेदं माहात्म्यं संकीर्त्यते । कथं सर्वमिदं जगत् पञ्चवृत्तौ

दुरपहरत्वेऽपि साधकैः शूद्रैः कथं आनं लभ्यत्वमित्यत आह । आ-
वर्योदिति ॥

कम्पनात् । अस्यापि प्रासङ्गिकत्वमाशक्त्वाह । अवसित इति । स-
माप्त हत्यर्थः । काठकं पठति । यदिदमिति । सर्वं जगत् प्राणात् निःस्तं
उत्पन्नं प्राणे चिदात्मनि प्रेरके सति एजति चेष्टते, तच प्राणाख्यं कारणं
महद्वज्रं विभेद्यस्मादिति भयं । तस्मिन् भयहेतुत्वे दृष्टान्तमाह । वच-
मिति । यथोदयतं वचं भयं तथेत्वर्थः । य इति । नन्दस्मिन् सूचे कथमिदं
वाक्यमुदाहृतमित्यत आह । एतदिति । एजत्वर्थस्य स्फुचितत्वात्
एजतिपद्युक्तं वाक्यं उदाहृतमित्यर्थः । प्रासङ्गिकाधिकारचिन्तयास्य
सञ्चुर्तिर्नपेत्तिसेति शब्दादेरप्रमित इत्यनेनाथते । तचाङ्गुष्ठवाक्ये

वायौ प्राणप्रस्थिते प्रतिष्ठायैजति वायुनिमित्तमेव च मह-
स्त्रयानकं *वज्रमुत्पद्धते । वायौ हि पर्यन्वभावेन विवर्ज्ञमाने
विद्युत्सानयित्वा द्रष्टव्यमयो विवर्ज्ञ इत्याचक्षते । वायुवि-
ज्ञानादेव चेदममृततत्त्वं । तथा हि ग्रुत्यन्तरं वायुरेव अष्टिर्वायुः
समष्टिरप्य पुनर्दृष्ट्युच्छयति य एवं वेदेति, तस्माद्वायुरथमिह
प्रतिपत्तव्य इत्येवं प्राप्ते ग्रूमः । ब्रह्मैवेदमिह प्रतिपत्तव्यं, कुतः
पूर्वोत्तरात्माचगात् । पूर्वोत्तरयोर्धि यन्वभागयोब्रह्मैव निर्दि-
श्मानमुपस्थितामहे, इहैव कथमकस्मादक्षरात्मेवायुं निर्दि-
श्मानं प्रतिपथेमहि । पूर्वच तावत्

“तदेव शुक्रमद्वद्धा तदैवामृतमुच्यते ।

तस्मिंसेकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन”॥ इति ।

ब्रह्मनिर्दिष्टं तदेवेहापि सक्रिधानात् जगत् सर्वं प्राण एजतोति
च सोकाश्रयलप्रत्यभिज्ञानान्विर्दिष्टमिति गम्यते । प्राणप्रस्थे-

अविवानुवादो ब्रह्मैक्यज्ञानार्थं इत्युक्तं, न तथेह प्राणानुवाद ऐक्यज्ञा-
नार्थः सम्भवति, प्राणस्त्रूपेष वस्त्रियतस्यक्षयोगात्, अतः प्राणो-
पालिपरं वाक्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपद्धयति । प्रसिद्धेः पञ्च-
वृत्तिरिति । नन्तत एव प्राण इत्यादौ ब्रह्मज्ञानात् प्राणश्रुति-
र्गता, अत्रापि सर्वचेष्टाभयद्देतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमस्तीति नास्ति पूर्वप-
ञ्चावसरो गतार्थतादित्वत आह । वायोच्चेति । प्रतिष्ठाय क्षितिं
कष्ठ्वा प्राणे वायो निमित्ते जगच्छलतीति प्रसिद्धं, अतः स्पृष्टं ब्रह्मलिङ्गं
नास्तीति भावः । वच्चलिङ्गाच वायुरित्याह । वायिति । अष्टिर्विश्वेषः
समष्टिः सामान्यं । द्वचाद्विरेव सिङ्गानं प्रतिज्ञानोति । ब्रह्मैवेति ।
पूर्वोत्तरवाक्यैकवाक्यतानुगृहीतं सर्वाश्रयत्वं लिङ्गं वाक्यभेदकप्राप-

* वच्चमुच्यते इति का० सो० वर्ष० पु० पाडः ।

इथं परमात्मनेव प्रयुक्तः, प्राणस्य प्राणमिति दर्शनात्, एज-
चिद्वलमपीदं परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमाच्य, तथाचोकं,

“न प्राणेन जापानेन मर्त्यो जीवति कस्तु ।

हतरे न हु जीवन्ति अस्मिन्नेतावुपाध्रितौ” ॥ इति ।

उत्तरचापि,

“भयादस्ताग्निसर्पति भयात्पति सूर्यः ।

भयादिन्द्रश्च वायुस्तु मृत्युर्धावति पञ्चमः” ॥ इति ।

ब्रह्मैव निर्देश्यते न वायुः, सवायुक्त्य जगतो भयहेतुला-
भिधानात् तदेवेत्तदपि सन्निधानात् महद्वयं वज्रमुच्यतमिति
च भयहेतुलप्रथमिज्ञानान्विर्दिष्टमिति गम्यते । वज्रशब्दोऽथ-
यम्भयहेतुलसामान्यात् प्रयुक्तः, यथा हि वज्रमुच्यतं ममैव शि-
रसि निपतेत् यद्यहमस्य ग्रासनं न कुर्यामित्यनेन भयेन जनो
गियमेन राजादिशासने प्रवर्तते । एवमिदमग्निवायुसूर्यादिकं
जगदस्मादेव ब्रह्मणो विभ्यमियमेन स्वव्यापारे प्रवर्तते इति
भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म । तथा च ब्रह्मविषयं श्रुत्यन्तरं,

“भीषासादग्निसेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” ।

भीषासादग्निसेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” ॥

अतेर्बाधकमित्याह । पूर्वचेत्वादिना । शुक्रं स्वप्रकाशं । तदु नावेति
ब्रह्मानामितः कोऽपि लोको नास्येवेत्युकारार्थः । सौत्रजिङ्गं व्याच्छु ।
एजचिद्वलमिति । सवायुक्त्य सर्वस्य कम्पनश्चवज्रादपि प्राणः परा-
मैवेत्यर्थः । ब्रह्मणि वचशब्दः कथमित्याशक्त्यौर्बमित्याह । वचशब्द
इति । उहदारण्यके वायुरेव अस्तिरित्वचाप्यप्रमृत्युमिति अप-
मृत्युजयरूपमायेच्छिकममृतत्वमुच्यते न मुखामृतत्वं । तच्चैव वायु-

रत्यमृतत्वफलश्रवणादपि ब्रह्मवेदमिति गम्यते । ब्रह्मज्ञानाच्छ्रुततत्प्राप्तिः, तमेव विदिताऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विश्वेऽयमायेति मन्त्रवर्णात् । अतु वायुविज्ञानात् क्षिदमृतत्वमभिहितं तदापेक्षिकं तचैव प्रकरणामरकरणेन परमात्मानमभिधाय अतोऽन्यदार्तमिति वायादेरात्माभिधानात् । प्रकरणादप्यच परमात्मनिश्चयः ।

“अन्यच धर्मादन्यचाधर्मादन्यचास्त्रात् छताछतात् ।

अन्यच भूताऽभ्याच यत् तत्प्रस्त्रिति तद्दद” ॥

इति परमात्मनः पृष्ठलात् ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

एव सम्प्रवादोऽस्माच्छ्रीरात् समुत्थाय परं ज्योतिर्हप्सम्यद्य खेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रूयते, तच संशयते किं ज्योतिःशब्दं चकुर्विषयं तमोऽपहं तेजः किं वा परं ब्रह्मेति,

पाञ्चिप्रकरणं समाप्ताय हैनमुष्टः पप्रक्षेति चेयात्मानमुक्ता वायादेर्नाश्रित्वाक्तेरियाह । यतु वायिव्यादिना । तस्मात् काठकवाक्यं छेये समन्वितमिति सिङ्गं ।

ज्योतिर्दर्शनात् । छान्दोग्ये प्रजापतिविद्यावाच्यमाह । एव इति । परं ज्योतिःश्रुतिभ्यां संश्वयमाह । तचेति । घटादिविषयावरकतमोनाशकं सौरमित्यर्थः । पूर्वच ब्रह्मप्रकरणस्यानुयाहकः सर्वशब्दसङ्गोचादयोगोऽल्लोति । प्राणश्रुतिर्ब्रह्मणि नीता, न तथाच य आत्मापहृतपापेति प्रकरणस्यानुयाहकं पश्याम इति प्रवृद्धाहरयेन पूर्वपक्षतामाह । प्रसिद्धमेवेत्यादिना । पूर्वपक्षे सूर्योपार्क्षिः सिङ्गान्ते ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति परम । ननु ज्योतिर्दर्थिकरणे ज्योतिःशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तेष्टत्वात् कथं पूर्वपक्ष इत्यत आह । ज्योतिरिति । तच गायत्रीवाक्ये

किं तावत् प्राप्तं, प्रसिद्धुमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति, कुतः
तत्र ज्योतिःशब्दस्य रूढत्वात् । ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यच
हि *प्रकरणात् ज्योतिःशब्दः स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्तते,
न चेह तदत् किञ्चित् स्वार्थं परित्यागे कारणं दूष्यते । तथा च
गाढीखण्डे, अथ यच्चैतदस्मात् शरीरादुक्तामत्यैतैरेव रश्मि-
भिरुद्घ्नमाकृमत इति मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहिता, तस्मात्
प्रसिद्धुमेव तेजो ज्योतिःशब्दवाच्यमिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेव
ब्रह्म ज्योतिःशब्दं, कसाद्वर्जनात् । तस्य होह प्रकरणे वक्तव्यते-
नानुवृत्तिर्दृश्यते । अ आत्मापहतपाचेत्यपहतपाप्नतादिगुणक-
स्वात्मनः प्रकरणादावच्छेष्टव्यतेन विजिज्ञासितव्यतेन च प्रति-

प्रकृतब्रह्मपरामर्शकायश्चब्दसामानाधिकरणात् स्वार्थव्यागः कृतस्त-
थाच स्वार्थव्यागे इत्यदर्शनात् पूर्वपक्ष इत्यर्थः । ज्योतिःश्रुतेरनुयाह-
कत्वेनार्चिरादिमार्गस्यत्वं लिङ्गमाह । तथा चेति । ता वा एता हृदयस्य
वाच्यः कण्ठकपाणादीनां रथोनाच मिथःसंस्थेषमुक्ता अथ संज्ञाजोपान-
न्तरं यत्र काके एतच्चरणं यथा स्वात्तथोल्कामति अथ तदा एतैर्नी-
डीसंश्लिष्टरभिरुद्धं सञ्चुपरि गच्छति, गतादित्यं ब्रह्मोक्तदार-
भूतं गच्छति इवभिहितं, तद्यैवाचापि शरीरात् समुत्थाय मृत्वा
परं ज्योतिरादित्याख्यमुपसम्यद्य तद्वारा ब्रह्मोक्तं गत्वा स्वस्तु-
पेक्षाभिनिष्पद्यत इति वक्तव्यं । समुत्थायोपसम्यद्येति ताश्रुतिभ्यां
ज्योतिष्वार्चिरादिमार्गस्यत्वभानादित्यर्थः । अतो मार्गस्यसूर्योपास्था
क्तमुक्तिपरं वाक्यमिति प्राप्ते सिङ्गान्तयति । श्वमिति । आत्मेत्य-
त्वेनोपक्रान्त आत्मैवाच ज्योतिःशब्देन आत्मेत्य इति ज्योतिर्बाचेनैक-
वाक्यता प्रयोजकप्रकरणानुग्रहीता, उत्तमपुरवशमुक्ता वाक्यमेदैक-

* कारणादिति चो० चर्ण० का० पु० पाठः ।

ज्ञानादेतन्वेव ते भूयोऽनुव्याख्याम्यामीति चानुमन्वानात्, अश्वरीं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्मृश्वत इति च अश्वरीरतायै ज्योतिःसम्भन्नेरस्याभिधानात् ब्रह्मभावाचाव्यचाश्वरीरतानुप-
यन्तेः, परं ज्योतिः स उत्तमः पुरुष इति च विशेषणात् ।
यन्त्रकं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति, न चासावात्यन्तिके
मोक्षो गत्युक्तान्तिसम्भवात् । न हि आत्यन्तिके मोक्षे गत्यु-
क्तान्ती स इति वस्थामः ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादित्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

आकाशो हौ नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तत्
ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति श्रूयते । तत् किमाकाशशब्दं परं
ब्रह्म किं वा प्रसिद्धुमेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिपदो

ज्योतिःश्रुतिर्बाध्येति भावः । अश्वरीरत्वफलज्ञानात् ब्रह्मैव ज्योतिर्निर्वहितं सूर्य इत्याह । अश्वरीरमिति । न च सूर्यप्राप्त्या क्रमेणाश्वरीरत्वं स्या-
दिति वाच्यं, परत्वेन विशेषितस्य ज्योतिष एव स उत्तम इति
परामर्शेनाश्वरीरत्वनिर्वयादित्याह । परमिति । पूर्वोक्तज्ञिङ्गं दूष-
यति । यन्त्विति । नाडीखण्डे दद्वयोपासकस्य या सूर्यप्राप्तिरक्षा स
नामाद्वय इति युक्ता सूर्योक्तिः, अत्र तु प्रजापतिवाक्ये निर्गुणवि-
द्यायामर्चिरादिगतिस्यसूर्यस्थानव्ययादनर्थकवात् श्रुतिश्वासेन सू-
रुपं साक्षात्कृतं परं ज्योतिस्तदेवोपसम्यग्यत इति आख्येयमिति-
भावः ॥

आकाशो व्यपदेशात् । क्वान्दोग्यमुदाहरति । आकाश इति । यथो-
पक्षमव्यात् ज्योतिःश्रुतिर्बाधस्तथाकाशोपक्षमात् ब्रह्मादिशब्दवाच्य
इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति । भूतेति । भूतैर्मुखैस्त्राकाशोपक्षमिर्गुण-

युक्तः, आकाशशब्दस्य तस्मिन् रुद्रलात्, नामरूपनिर्वहणस्य
चावकाशदानद्वारेण तस्मिन् चोजयितुं शक्यतात् । स्तृत्वा-
देव स्थृत्य ब्रह्मसिद्धास्याश्रवणात् इत्येवं प्राप्त इदमभिधीयते ।
परमेव ब्रह्मेहाकाशशब्दं भवितुमर्हति, कस्यात् अर्थान्तरलादि-
श्चपदेशात्, ते यदन्तरा तद्वद्वेति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभू-
तमाकाङ्क्षं व्यपदिष्टति । न च ब्रह्मेऽन्यनामरूपाभ्यामर्थान्तरं
सम्भवति, सर्वस्य विकारज्ञातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याहृतलात् ।
नामरूपयोरपि निरकुञ्जं न ब्रह्मेऽन्यत्र सम्भवति ।
अगेन जीवेनात्मनानुप्रविष्टं नामरूपे व्याकरवाचीति ब्रह्म-
कर्त्तव्यश्रवणात् । नगु जीवस्यापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वा-
हृतमस्ति । वाढमस्ति अभेदस्त्रिय विवक्षितः । नामरूपनिर्वह-
णाभिधानादेव च स्तृत्वादि ब्रह्मसिद्धमभिहितं भवति । तत्

ब्रह्मज्ञानं चेतुभयत्र पक्षं । आकाशस्तस्मिन्नादिवनेन पौनशत्य-
माश्रित्य तदन्त्र स्थृतिस्त्रियाश्रवणादिति परिहरति । स्तृत्वादेवेति ।
वै नामेति प्रसिद्धिसिद्धास्याकाशश्रुतेष्व वाक्यशेषगताभ्यां ब्रह्मात्मश्रु-
तिभ्यामनेकसिद्धेष्टपेताभ्यां वाधो युक्तः । यत्र बुद्धप्रमाणसंवादस्त्र
वाक्यस्य तात्पर्यमिति निर्णयादिति सिद्धान्तयति । परमेवेत्यादिना ।
नामरूपे शब्दार्थी, तदन्तःपातिनस्तद्विग्रहं तत्कर्त्तव्यं चायक्षमित्यर्थः ।
नामादिकर्त्तव्यं न ब्रह्मसिद्धं जीवस्यलादिति शङ्खते । नन्विति ।
अगेन जीवेनेत्वत्र जीवस्य ब्रह्माभेदेन कर्त्तव्यमुच्यते साक्षात्योगादिति
प्रसिद्धति । वाढमिति । यच्चोक्तं स्युष्टं लिङ्गं नासीति तत्राह ।
नामति । तर्हि पुनर्बहुक्षिप्तत्राह । आकाशेति । तस्यैव साधकोऽयं

अह्ना तदमृतं स आत्मेति च ब्रह्मवादस्य लिङ्गानि । आकाश-
खलिङ्गादित्यस्थायं प्रपञ्चः ॥

सुषुष्टुत्कान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

यपदेशादित्यनुवर्तते, वृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके कतम
आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु इच्छन्तर्ज्ञेति: पुरुष इत्यु-
पक्रम्य भूयानात्मविषयः प्रपञ्चः कृतः । तत् किं संसारि-
खरूपमाचान्वाख्यानपरं वाक्यमुतासंसारिखरूपप्रतिपादनपर-
मिति *विषयः, किं तावत् प्राप्तं संसारिखरूपमाचविषयमे-
वेति । कुतः, उपक्रमोपसंहाराभ्यां । उपक्रमे योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेष्विति शारीरलिङ्गात्, उपसंहारे च स वा एष महानज
आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति तदपरित्यागाच्छेऽपि
बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । पर-
मेश्वरोपदेशपरमेवेदं वाक्यं न शारीरमाचान्वाख्यानपरं, क-

विकारः । अथाकाशशब्दस्य ब्रह्मग्नि वृत्तिं सिद्धवत्कृत्य तत्र संशया-
दिप्रवृत्तेशक्तात्वादिति न पौनशक्तमिति भावः ॥

सुषुष्टुत्कान्त्योर्भेदेन । अहंधीगच्छेषु कतम आत्मेति जनकप्रत्रे या-
क्षवस्थ्य आह । योऽयमिति । विज्ञानं बुद्धिस्तम्यस्तत्वायः, सप्तमी
व्यतिरेकार्थी प्राणबुद्धिभ्यां भिन्न इत्यर्थः । वृत्तेशक्तात्वं भेदमाह ।
अन्तर्ज्ञातिरिति । पुरुषः पूर्ण इत्यर्थः । उभयलिङ्गानां दर्शनात्
संशयमाह । तत् किमिति । पूर्वच नामरूपाभ्यां भेदोक्तेराकाशो
ब्रह्मेष्वक्षं तदयुक्तं, प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त इति अभिज्ञेऽपि जोवा-
त्मनि भेदोक्तिवदैपचारिकभेदोक्तिसम्भवादित्वादेपसङ्गतिः । पूर्व-

* विषयस्थाने संशय इति वर्धं पृ० पाठः ।

सात् सुषुप्तावुक्तान्तो च शारीरात् भेदेन परमेश्वरस्य व्यपदेशात् । सुषुप्तौ तावद्यं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिव्यक्तो न वाञ्छं किञ्चन वेद नान्नरमिति शारीराङ्गेदेन परमेश्वरं व्यपदिष्टति । तत्र पुरुषः शारीरः स्थान्तस्य वेदिष्वलात् वाञ्छाभान्नरवेदनप्रसङ्गे सति तत्प्रतिषेधसम्भवात् । प्राज्ञः परमेश्वरः, सर्वज्ञललचणया प्रज्ञया गित्यमवियोगात् तथोक्तान्तावर्णयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाक्वारुद्ध उत्पर्ज्ञन् यातीति जीवाङ्गेदेन *व्यपदेशात् परमेश्वरं व्यपदिष्टति, तत्रापि शारीरो जीवः स्थात् शरीरस्यामिलात् । प्राज्ञस्तु स एव परमेश्वरः, तस्मात् सुषुप्त्युक्तान्योर्भेदेन व्यपदेशात् परमेश्वर एवाच विवक्षित इति गम्भते । यदुक्तमाद्यन्तमधेषु शारीरचिङ्गात् तत्परलमस्य वाक्यस्येति, अच ब्रूमः । उपक्रमे तावत् योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति न संसारिखरूपं विवक्षितं,

पक्षे कर्मकर्त्तव्यस्तुतिः सिङ्गाने जीवानुवादेन ततः कल्पितभेदभिन्नस्य प्राज्ञस्य परमात्मनः खण्डपैक्यप्रभितिरिति फलं, बुद्धान्तो जाग्रदवस्था । आदिमध्यावसानेषु जीवेत्क्षेत्रीवस्त्रावक्तव्यमिदं वाक्यमिति प्राप्ते सिङ्गान्तयति । परमेश्वरेत्वादिना । वाक्यस्य जीवस्त्रावक्तव्ये जीवाङ्गेदेन प्राज्ञस्याज्ञातस्योऽक्षिरसङ्गता स्थात्, अतो ज्ञाताज्ञातसन्निपाते ज्ञातानुवादेनाज्ञातं प्रतिपादनोयं अपूर्वे वाक्यतात्पर्यमिति व्यायादिति सिङ्गान्ततात्पर्यं । पुरुषः शशीरं प्राज्ञो जीव इति भान्ति वारयति । तत्र पुरुष इत्यादिना । देहस्य वेदनप्रसक्तेनिषेधायोगात् पुरुषो जीव एव, प्राज्ञस्तु रूप्या पर एवेत्यर्थः । अन्वारुद्धोऽधिष्ठितः, उत्पर्ज्ञन्

* व्यपदेशादिति वर्ध० का० पु० नाहि ।

किं तर्द्धनूद्य संसारिष्ठरूपं परेण ब्रह्मशाऽसैकतां विवर्जति,
यतो धायतीव लेखायतीवेत्येवमाशुक्तरणव्यप्रवृत्तिः संसारि-
धर्मनिराकरणपरा स्त्र॒ष्टुते । तथोपसंहारेऽपि यथोपक्रममेवो-
पसंहरति । स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेभ्यति । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु संसारी स्त्र॒ष्टुते स वा
एष महानज आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित इत्य-
र्थः । अस्तु मध्ये बुद्धान्तायवस्थोपन्नाशात् संसारिष्ठरूपविवर्जां
मन्यते स प्राचीमपि दिग्ं प्रस्तापितः प्रतीचीमपि दिग्ं प्रतिष्ठेत,
यतो न बुद्धान्तायवस्थोपन्नाशेनावस्थावत्तं संसारित्वं वा विव-
र्जितं, किं तर्द्धवस्थारहितलभसंसारिष्ठ विवर्जति । कथमेतद्व-
गम्यते । यदत ऊर्ज्ज्वलिं विमोक्षायैव ब्रूद्धीति पदे पदे इत्यहति, यथा-
न्नागतस्तेन भवति असङ्गो इयं पुरुष इति पदे पदे ग्रति-
वक्ति । अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वान्

चेतान् शब्दान् मुच्छन्, बुद्धौ धायक्यां धायतीव चलक्ष्यां चल-
तीव । बलुतः सर्वविक्षिप्ताशून्य इत्युक्तेर्न संसारिष्ठ तात्पर्यमि-
त्वाह । यत इति । उपक्रमवत् उपसंहारवाक्येऽप्यैकं विवक्षितमित्वाह
तथेति । व्याचक्ते । योऽयमिति । अवस्थोपन्नावस्था त्वमर्थशुद्धिदारै-
क्षपरत्वात् न शीवक्षिष्ठत्वमित्वाह । यतो न बुद्धान्तेतिप्रश्नोत्तरा-
भ्यामसंसारित्वं गम्यत इत्वाह । यदत ऊर्ज्ज्वलिति । कामादिविवे-
क्षान्तरमित्यर्थः । भवतोति । चेति, यद्यस्मादक्षिति तस्मादवगम्यत इति
योजना । ते अवस्थार्थमेवानन्वागतोऽस्युक्तो भवति असङ्गत्वात् । सु-

शेकान् इदयस्य भवतीति च, तस्माद्संसारिस्त्रूपप्रतिपादनपरमेवैतदाक्षयमित्यवगन्तव्यं ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इतस्मामंसारिस्त्रूपप्रतिपादनपरमेवैतदाक्षयमित्यवगन्तव्यं ।
यदस्मिन् वाक्ये पत्यादिशब्दा असंसारिस्त्रूपप्रतिपादनाः सं-
सारिस्त्रूपप्रतिषेधनाश्च भवन्ति । स सर्वस्य वशी सर्वस्तेजानः
सर्वस्याधिपतिरित्येवंजातीयका असंसारिस्त्रूपभावप्रतिपादनपराः ।
सन् साधुना कर्मणा भूयान्वो एवासाधुना कनीयानित्येवं-
जातीयकाः संसारिस्त्रूपभावप्रतिषेधनपरास्तस्माद्संसारी परमे-
श्वर इहोक्त इति गम्यते ॥ * ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पा-
दकृतौ प्रथमाध्यायस्य द्वतीयः पादः ॥ * ॥

प्रावध्यामतस्यं पुण्यपापाभ्यामस्युक्तं भवति । हि यस्मात् आत्मा सवुत्तौ
सर्वशेषाकातीतः तस्मात् इदयस्यैव सर्वशेषाका इति शुल्क्यः ।

वाक्यस्य ब्रह्मात्मैक्यपरत्वे हेतुन्तरमाह । पत्यादीति । स्तुतं आ-
चक्षे । इतच्छेति । वशी खतन्वोऽपराधीन इति यावत् । ईशानो
वियमनशक्तिमान् । इक्ष्वः कार्यमाधिपत्रमिति भेदः । तस्माच्छेषाधि-
त्यमर्थैवे षष्ठाध्यायसमन्वय इति सिद्धं । * ।

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाव्यरत्नप्रभायां प्रथमा-
ध्याये द्वतीयः पादः समाप्तः । * ।

ॐ नमः परमात्मने ।

आनुमानिकमयेकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त-
गृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो सच्चणमुक्तं जन्माद्यस्य यत्
दृति, तस्यच्चाणं प्रधानस्यापि समानमित्याशङ्क्य तदशब्दत्वेन
निराकृतमीचतेर्नाशब्दमिति, गतिसामान्यस्य वेदान्तवाक्या-
नां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते न प्रधानकारणवादं प्र-
तोति प्रपश्चितं गतेन गम्येन । इदन्तिवानीमवश्चिद्विमाश-
ङ्क्यते । अदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्वं तदसिद्धं, कासुचिच्छाखासु
प्रधानसमर्पणाभासानां शब्दानां श्रूयमानत्वात् । अतः प्र-
धानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमेव महस्त्रिः परमर्षिभिः कपिल-

ॐ ब्रह्माये नमः ।

अथाहेषमजं पश्यजनाधारं च कारणं ।

वेदितश्चं प्रियं वन्दे प्रकृतिं पुरुषं परं ॥ १ ॥

*अस्मिन् पादेऽधिकरणश्चयस्येत्यत्थिकरणेन सङ्करितं वक्तुं दृक्षमनु-
वदति । ब्रह्मेति । तदशब्दत्वेन प्रधानस्य वैदिकशब्दसूच्यत्वेनेत्यर्थः ।
ईत्यत्थिकरणे गतिसामान्यमशब्दत्वस्य प्रतिज्ञातं, तत्र ब्रह्मजि वेदा-
न्तानां गतिसामान्यं प्रपठितं, अधुना प्रधानस्याशब्दत्वमसिद्धमि-
त्याशङ्क्य निरूप्यत इत्याक्षेपसङ्करितः । तेनाशब्दत्वनिरूपणेन ब्रह्मजि
वेदान्तानां समन्वयो दृष्टिष्ठाने भवतीत्यथायसङ्करितरप्यधिकरण-
शयस्य चेया । अत्रावक्षपदं विषयः । तत् किं प्रधानपरं पूर्वोक्त-
शरीरपरं वेति स्मृतिप्रकरणाभां संश्ये पूर्वमप्रसिद्धब्रह्मपरत्वं वद्या

* आनुमानिकमिति से० पु० वर्तते ।

प्रस्तुतिभिः परिगृहीतमिति प्रसन्नते । तथावत्तेषां ब्रह्मा-
नामन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते, तावत् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कार-
णमिति प्रतिपादितमण्ठाकुसीभवेत्, अतस्मेषामन्यपरत्वं दर्श-
यितुं परः सन्दर्भः प्रवर्तते । आनुमानिकमपि अनुमाननिरू-
पितमपि प्रधानमेकेषां शास्त्रिनां ब्रह्मवदुपलभ्यते । काठके
हि पद्यते, महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुष पर इति । तच
एव यज्ञामानो यत्कामकाच्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिप्रसिद्ध-
द्वाच्च एवेच्च प्रत्यभिज्ञायन्ते, तत्त्वाव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धैः
ब्रह्मादिहीनत्वाच्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भवात् स्मृति-
प्रसिद्धैँ प्रधानमभिधीयतेऽतस्य ब्रह्मवत्त्वाद्ब्रह्मत्वमुपपन्नं, तदेव
च जगतः कारणं, अनुत्तिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेत्, नैत-
देवं । न इतत्काठकवाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोरस्तिव-
परं । न इत्तद्यादृशं स्मृतिप्रसिद्धैँ स्वतन्त्रं कारणं चिगुणं

ब्रह्माध्यायस्य इश्वितं तददव्यक्तपदमप्रसिद्धप्रधानपरमिति पूर्वपक्ष-
यति । आनुमानिकमिति । अपिशब्दात् ब्रह्माङ्गीकारेषायमशब्द-
त्वाद्येप इति स्फुर्यति । तथा च ब्रह्मप्रधानयोर्विकल्पेन कारण-
त्वात् ब्रह्माख्येव वेदान्तानां समन्वय इति नियमसिद्धिः फलं
सिद्धान्ते नियमसिद्धिरिति विवेकः । यदविचारत्वादधिकरणामे-
तत्पादसङ्गतिर्बोधा, सार्वसंक्रमणिभ्यां अव्यक्तशब्दः प्रधानपरः । शब्द-
स्थार्णादिशून्यत्वेन योगसम्भवाचेत्याह । शब्दादीति । प्रधानस्य वै-
दिकशब्दवाचत्वे काञ्चतिरित्यत आह । तदेवेति । अजामेकामित्याद्या
श्रुतिः, हेतुः प्रकृतिरुच्यते इत्याद्या ऊतिः, यदल्पं तज्जडप्रकृतिकमिति-
न्यायः, ततो ब्रह्माख्येव कारणमिति मतकृतिरितिभावः । स्फुर्ये न अर्थं

प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते, इदमाचं इत्त्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते, स च इव्वो न अक्षमव्यक्तमिति यौगिकत्वाद-न्वस्मिन्नपि सूक्ष्मे दुर्स्वर्णे च प्रयुक्तते, न चायं कस्मिंचिद्रूढः । या हु प्रधानवादिनां रूढिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते । न च क्षममाचत्वामान्यात् समानार्थप्रतिपक्षिभवत्यस्ति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने । न इत्यस्माने गां पश्चक्षेऽप्यमित्यमूढोऽप्यवस्थति । प्रकरणनिरूपणार्था चाच न परपरिकस्तिं प्रधानं प्रतीयते, इतरीरूपकविन्यस्तमहीतेः । इतरीरं च रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तव्येन

वदन् सिद्धान्तयति । नैतदिति । प्रधानं वैदिकं नेत्राच तात्पर्याभावं हेतुमाह । न इति । न नु प्रधानस्याच प्रत्यभिज्ञानादैदिकत्वमित्यत्त्वाचाह । न इत्यत्त्वेति । न नु इत्यपत्त्वभिज्ञायामर्थोऽपि प्रत्यभिज्ञायते इत्याश्रम्य यौगिकाच्छ्वादसति नियामके नार्थविशेषधीरित्याह । स चेति । रूषा तज्जीरित्याश्रम्य रूढिः किं जौकिकी स्मार्तां वा, नाद्य इत्याह । न चेति । हितीर्थं प्रत्याह । या लिति । पुरुषसम्मेतो नामादिवेदार्थनिर्बवहेतुः, पुंमतेर्विचित्रत्वादिर्थाः । वस्तु स्मार्तक्षमप्रत्यभिज्ञाया क्षमिकार्थः स्मार्त इवेति तत्त्वाह । न च क्रमेति । स्थानात् तद्रूपप्रत्यभिज्ञानशङ्खायामसतीत्वमव्ययाद्यतो अत्याचेनातप्रपत्य स तद्रूपविहङ्गस्य प्रत्यभिज्ञाने सतीत्वर्थः । पूर्वश्चातरूपार्थस्य आने तद्विद्वाद्यैज्ञाने सति तस्य धीर्नास्तीत्वं दृष्टान्तमाह । न इति । प्रकृते नास्ति विद्वद्व्यानं इत्याश्रम्य प्रकरणाच्छ्वादसतीत्वाह । प्रकरयेति । इतरीरमेव रूपकेष्य रथसादृशेन विन्यस्तं इतरीररूपकविन्यस्तं, तस्य पूर्ववाक्ये आत्मनुज्ञोर्मध्यस्थानपतितस्थाचापि मध्यस्थेनाथ्यक्षशब्देन यद्यत्तान्ते प्रधानस्य वैदिकत्वमिति सूक्ष्मार्थः । स्मार्तक्रमः किमिति तद्व्यय इत्या-

परिगृह्णते । कुतः प्रकरणात् परिशेषाच । तथा इग्नलरातीतो
यन्य आत्मब्रह्मरादीनां रथिरथादिरूपकल्पिं दर्शयति ।

“आत्मानं रथिनं विद्धि ब्रह्मरं रथमेव तु ।

तुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रयहमेव च ॥

इक्षियादि इवानाऽविषयांसेषु गोचरान् ।

आत्मेक्षियमनोयुक्तं भोक्तेयाऽर्थमनीषिणः” ॥ इति ।

तैक्षियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति । संयतैस्तत्त्वधनः
पारं तद्विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति दर्शयिता, किं तदधनः
पारं विष्णोः परमं पदमित्यसामाज्ञायां तेभ्य एव प्रकृ-
तेभ्य इक्षियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमधनः पारं तत् विष्णोः
परमं पदं दर्शयति ॥

“इक्षियेभ्यः परा इर्था अर्थेभ्यस्तु परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काढा सा परा गतिः” ॥ इति ॥

इत्या औत्तमस्य प्रकरणाद्युपर्युक्ते वसवत्त्वादित्वाह । कुत इत्या-
दिना । तदुभयं विष्णुबोति । तथा इतीति । रूपकल्पिः साण्डस्तकल्पना ।
प्रयहोऽवरसना । यदा तु उद्दिसारथिर्विवेकी तदा मनसेक्षियवृथान्
विषमविषयमार्मादाकर्षति । वयविवेकी तदा मनोरसनाबद्धाल्लान् प्र-
वर्तयतीति मनसः प्रयहत्वं युक्तं । तेषु इवेषु, गोचरान् मार्गान् । ननु
खतचिदात्मगो भोगसम्भवात् किं रथादिनेतत् आह । आत्मेति । आत्मा
देहः, देहादिसङ्कल्पनया भोक्तृत्वं न सतोऽसङ्कल्पादिवर्थः । अधुवा

तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्थां रथरूपकक्ष्यनायामश्वादिभावेन प्रकृतास्ते एवेह परिगृह्णन्ते । प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहाराय । तचेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत् पूर्वते च समानशब्द एव, अर्थात् ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वं इन्द्रियाणां च यहत्वं विषयाणामतिगहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः विषयेभ्यस्त मनसः परत्वं, मनोमूलत्वादिष्येन्द्रियव्यवहारस्य, मनसस्तु परा बुद्धिः, बुद्धिं ज्ञारुद्धा भोग्यजातं भेक्तारमुपसर्पति, बुद्धेरात्मा महान् परो यः स आत्मानं रथिनं विद्धीति रथिलेनोपचित्पः, कुतः, आत्मशब्दात् भेक्तुश्च भोगेपकरणात् परत्वोपपत्तेः । महत्वं चास्य स्तामिलादुपपत्तेः । अथ वा,

“मनो महान् मतिर्बद्धा पूर्वद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।

प्रद्धा संविचितिस्त्रैव स्तुतिस्तु परिपत्तेः ॥ इति स्तुतेः ।

रथादिभिर्गत्यं वदन् आकाङ्क्षापूर्वकमुक्तरवाक्षमादत्ते । तैषेतादिना । शरीरस्य प्रकृतत्वेऽपि अस्तकपदेन प्रधानं गृह्णतामित्यत आहतत्वं य एवेति । एवं प्रकरणं श्रोधयित्वा शरीरस्य परिश्वेषतामानयति । तचेन्द्रियेवादिना । अर्थात् पूर्वमनुकृतिश्चाणं वारयन् परत्वमुपपादयति । अर्थात् इति । गृहणति पुरुषपशुं बभूतीति यहा इन्द्रियाणि । तेषां यहत्वं विषयाधीनं । असति विषये तेषामक्रियिकरत्वात्, तसो यहेभ्यः श्रेष्ठा अतियहा विषया इति उहदारण्यके अवग्यात् । परत्वं श्रेष्ठाभिप्रायं, न त्वान्तरत्वेनेति भावः । सविकल्पकं ज्ञानमनः, निर्विकल्पकं निष्पत्यात्मिका बुद्धिः, आत्मशब्दात् स एव बुद्धेः परः, प्रत्यभिज्ञायत इति श्रेष्ठः । हिरण्यगर्भाभेदेन ब्रह्मादिपदवेद्या समष्टिबुद्धिः महानिवाह । अथवेति । मननशक्तिर्थापिनी भाविनिष्पयः

“यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
यो वै वेदांश्च प्रहिष्णोति तस्मै” । इति च श्रुतेः ।

या प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परमा प्रतिष्ठा सेह महानात्मेत्युच्यते । सा च पूर्वच बुद्धियहणेनैव सहीता सती हिरक् इषोपदिश्यते, तस्या अपि असादीयाभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेः । एतस्मिंश्च पञ्चे परमात्मविषयेषैव परेष्व पुरुषयहणेन रथिन आत्मनो यहणं द्रष्टव्यं, परमार्थतस्य परमात्मविज्ञानात्मनोर्भेदाभावात् । तदेवं शरीरमेवैकं परिग्रिष्यते, तेषु इतराषीन्द्रियादीनि प्रकृतान्येव परमपददिदर्शयिष्यथा समनुकामन् परिग्रिष्यमाणेनेहानेनाव्यक्तशब्देन परिग्रिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते । शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ज्ञाविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथादिरूपकक्ष्यनया संसारमोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्म-ब्रह्मावगतिरिह विवक्षिता । तथा च,

“एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।

इम्मते तथ्यथा बुद्धा सूक्ष्माया सूक्ष्मदर्शिभिः” ॥ इति ।

ब्रह्मा आत्मा भोग्यवर्गाश्रयः सात्वालिकनिष्ठयः कीर्तिशक्तिः नियम-वशक्तिः चैकालनिष्ठयः संविदभिष्यज्ञिका चिदध्यक्षातीतसर्वार्थ-याहिष्वो समष्टिबुद्धिरितर्थः । हिरण्यगर्भस्येयं बुद्धिरस्तीत्वच श्रुतिमाह । य इति । नन्दप्रकृता सा कथसुच्यते तदुक्ता च प्रधानेन क्रिमपराङ्मित्वत आह । सा चेति । हिरक् पृथक् । पूर्वं अद्विबुद्ध-भेदेनोक्तात् ततो भेदेन परत्वमुच्यत इतर्थः । तर्हि रथरथिनौ दो

वैच्छवस्तु परमपदस्तु दुरवगमत्वमुक्ता तदवगमार्थं योगं
दर्शयति ।

“यज्ज्ञेदाज्ञनयो ग्राज्ञस्त्वच्छेज्ञानं आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनिः नियज्जेत्त्वस्त्वच्छेज्ञानं आत्मनि”॥ इति ।

एतदुक्तं भवति वाचं मनसि संयज्ञेत् । वागादिवाङ्मेष्टि-
चत्वारमुक्त्यु भगवान्मात्रेणावतिष्ठेत । भगवाऽपि विषयविक-
र्त्ताभिमुखं विकल्पदोषदर्शनेन ज्ञानज्ञद्वेदितायां बुद्धावच्छ-
वसायस्त्वभावायां धारयेत् । तामपि बुद्धिं महायात्मनि भोक्त-
र्यन्नायां वा बुद्धौ स्तुतापादनेन नियज्ञेत् महाकृत्यात्मानं
ज्ञानं आत्मनि प्रकरणवति परम्परिग्रुहे परस्यां काठायां
प्रतिष्ठापयेदिति । तदेवं पूर्वापराह्नोचनायां नास्त्वच परपरि-
कस्त्रियस्य प्रधानस्त्रावकाङ्गः ॥

स्तुत्यन्तु तदर्थत्वात् ॥ २ ॥

उक्तमेतत् प्रकरणपरिशेषाभ्यां श्रीरमव्यक्तव्यदं न प्रधा-

परिशिष्टौ स्थातां नेत्राह । एतस्मिंस्त्विति । अतो रथ एव परिशिष्ट
इत्वाह । तदेवमिति । तेषु पूर्वोक्तेषु बट्पदार्थेभित्वर्थः । परिशेषस्य
पक्षमाह । इतराकीति । वेदोऽवमिति श्वेषः । दर्शयति चेति सूक्ष-
भागो व्याख्यातः । किञ्च ब्रह्मान्मैकत्वपरे यस्ये भेदवादिनां प्रधानस्या-
वकाशो नाल्लोकाह । श्रीरामेत्यादिना । भोगो वेदना काठकयन्नस्यै-
क्षतात्पर्ये गृष्टत्वद्वेयत्वज्ञानहेतुयोगविवर्यः । किञ्चानि सक्तीबाह । तथा
चेष इत्यादिना । अग्ना समाधिपरिपाकज्ञा । वागित्यत्र द्वितीयोप-
श्चान्दसः, मनसीति दैर्घ्यम् ।

श्वेषोक्तरत्वेन सूक्ष्मं व्याच्ये । उक्तमेतदित्यादिना । कार्बकारवदो-

* अहतौत्यधिकं का० वर्ष० पु० वर्तते ।

नमिति, इदमिदानीमाशक्षते कथमव्यक्तशब्दार्हलं इरी-
रस, यावता स्फूर्त्वात् स्फृतरमिदं इरीरं व्यक्तशब्दार्हं अ-
स्थृतवचनस्मव्यक्तशब्द इति । अत उत्तरमुच्यते । सूक्ष्मन्त्रिह
कारणात्मना इरीरं विवक्ष्यते, सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् ।
यथपि स्फूर्तमिदं इरीरं न स्थृतवचनशब्दमर्हति तथापि तस्य
लारभकं भूतसूक्ष्मव्यक्तशब्दमर्हति, प्रकृतिशब्दस्य विकारे
दृष्टः, यथा गोभिः श्रीष्ठीत मत्तुरं इति । तथा श्रुतिश्च तद्देवं
तर्ष्णव्याङ्गतमासीदिति । इदमेव व्याङ्गतं नामरूपविभक्तं जगत्
प्रागवस्त्रायां परित्यक्तव्याङ्गतनामरूपं वीजशब्दवस्त्रमव्यक्तशब्दं
दोग्यं दर्शयति ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

अत्राह, यदि जगदिदमभिव्यक्तनामरूपं वीजात्मकं प्रा-
गवस्त्रमव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्येत, तदात्मना च इरीरसाय-
नशब्दार्हलं प्रतिज्ञायेत । स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एवं

इमेदान्मूलप्रकृतिवाचकाव्यक्तशब्देन विकारो जस्यत इत्यर्थः । गो-
भिगांविकारैः पयोभिर्मत्सरं सोमं श्रीष्ठीत मित्रितं कुर्यादिति
यावत् । श्रुतृक इति धातोर्बौद्धि मध्यमपुरुषवचनमेतत् । अ-
व्यक्तात्मना कार्यस्याव्यक्तशब्दयोग्यते मानमाह । श्रुतिष्वेति । तर्हि प्रा-
गवस्त्रायामिदं जगद्व्याङ्गतमासीत् इ किंत्रिलर्थः । वीजरूपा शक्तिः
रस्त्वारस्त्वद्वर्णं ।

अपसिङ्गानशब्दोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे । अत्राहेत्वादिना । तर्हि
तद्वा, एवं सति सूक्ष्मशब्दितप्रागवस्त्राभ्युपगमे सति । ईश्वरे कल्पि-

सत्यापदेत् । अस्यैव जगतः प्रागवस्थाद्याः प्रधानत्वेनाभ्युपगमादिति । अत्रोच्यते, यदि वयं खतन्त्रां कां चित् प्रागवस्थां जगतः कारणत्वेनाभ्युपगम्येम प्रसञ्चयेम तदा प्रधानकारणवादं परमेश्वराधीना लियमस्ताभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते न सतन्त्रा । सा चावश्यमभ्युपगम्या अर्थवती हि सा । न हि तथा विना परमेश्वरस्य खट्टुलं सिष्ठति, अक्षिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । मुक्तानाम्बु पुनरनुत्पत्तिः, विद्यया तस्या वीजशक्तेऽहात् । अविद्यात्मिका हि सा वीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराअया मायामयी महासुषुप्तिर्यस्यां खण्डप्रतिबोधरहिताः श्वेरते चंभारिणो जीवाः । तदेतदव्यक्तं क्वचिदाकाङ्क्षब्दनिर्दिष्टं, एतस्मिन्नु खल्वज्ञरे गार्थाकाङ्ग आतस्य प्रोतस्येति श्रुतेः । क्वचिदच्चरशब्दोदितं, अचरात् परतः पर इति श्रुतेः । क्वचिन्मायेति सूचितं, मायां तु प्रकृतिं विद्याक्षायिनन्तु महेश्वरमिति मन्त्र-

ता तत्त्वियन्वेत्यङ्गीकारान्नापसिद्धान्तमित्याह । अत्रोच्यत इत्यादिना । कूटस्थव्रज्ञवः खण्डसिद्धर्थं अविद्या खोकार्येन्द्रुक्तं वस्त्रमुक्तिवस्थार्थमपि सा खोकार्येत्याह । मुक्तानामिति । यद्वाष्टाम्बुक्तिः सा खोकार्या तां विनैव छृष्टौ मुक्तानां पुनर्बन्धापत्तिरित्वर्थः । तस्याः पुरकल्पितसत्यखतन्त्रप्रधानादेवज्ञात्यमाह । अविद्यादिना । मयामयी प्रसिद्धमायोपमिता जोके मायाविनो मायावत् परतन्त्रेत्वर्थः । जोवभेदोपाधित्वेनापि सा खोकार्येत्याह । महासुषुप्तिरिति । बुधाद्युपाधिभेदाज्ञीवा इति वद्वक्तिः । अविद्यायां श्रुतिमप्याह । तदेतदिति । चाकाङ्क्षेतुवादाकाशः । चानं विना अन्ताभावादक्षरं । विद्यित्रकारित्वामायेति भेदः

वर्णात् । अब्यक्ता हि सा माया तत्त्वान्यत्वनिरूपणसाक्षात् भाष्यतात् । तदिदं महतः परमव्यक्तमित्युक्तं अब्यक्तप्रभवतान्महतः, यदा हैरस्यगर्भी बुद्धिर्महान्, यदा तु जीवो महांकाशात्यव्यक्ताधीनताजीवभावस्य महतः परमव्यक्तमित्युक्तं । अविद्या इवक्ता, अविद्यावत्ते च जीवस्य सर्वः संव्यवहारः समतो वर्तते । तत्त्वाव्यक्तगतं महतः परत्वमभेदोपचारात् तदिकारे श्ररीरे परिकल्पयते । सत्यपि श्ररीरवदिन्द्रियादीनां तदिकारत्वाविशेषे श्ररीरस्यैवाभेदोपचारादव्यक्तशब्दत्वेन यहणं इन्द्रियादीनां स्त्र इव्वैरेव गृहीतत्वात्, परिशिष्टत्वाच श्ररीरस्य । अन्ये तु वर्णयन्ति, द्विविधं हि श्ररीरं स्फूलं सूक्ष्मस्य । स्फूलं यदिदमुपस्थिते । सूक्ष्मं यदुक्तरत्त्वं वक्ष्यते, तदन्तरप्रतिपक्षौ रंहति संपरिव्यक्तः प्रमनिरूपणाभ्यामिति । तत्त्वोभयमपि श्ररीरमविशेषात् पूर्वं रथत्वेन संकोर्तिं, इह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्णते

इदानीमविद्याया तत्त्वाभेदान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वेनाव्यक्ताश्श्वार्हत्वमाह । अवक्षेति । तस्य महत्परत्वं कथमित्वत आह । तदिदमिति । यदा बुद्धिर्महांकाशदा तज्ज्ञेत्वत्वात् परत्वमित्वव्ययः । प्रतिविम्बस्तोपाधिपरत्वन्त्वादुपाधेः प्रतिविम्बात् परत्वमाह । यदा त्विति । इतुं स्फूटयति । अविद्येति । अव्यक्तस्य परत्वेऽपि श्ररीरस्य किं जातं तदाह । तत्त्वेति । नर्व्यन्द्रियादीनामप्यव्यक्ताभेदादव्यक्तत्वं परत्वस्य विमिति नोर्थते तत्त्वात् । सत्यपीति । सूक्ष्मदयस्य दृक्तिकाशाख्यानमुत्थापयति । अन्ये त्विति । पश्चात्कृतभूतानां सूक्ष्मा अवयवाः खूबदेहारम्भकाः । सूक्ष्मश्ररीरं प्रति जीवः विष्णुस्याश्रयत्वेन नियतमस्तोति वक्ष्यते । देहान्तरप्राप्तौ तेन युक्तो गच्छति परत्वोक्तमित्यर्थः । कथं तस्य महतो जीवात् परत्वं इत्या-

सूक्ष्माश्चायकद्वार्हलात् तदधीनलाच बन्धमोक्षयवहारक
जीवाज्ञस्य परतं, यथा अर्द्धाधीनलादिक्षियव्यापारस्तेन्द्रियेभः
परतमर्थानामिति । तैस्तेनदक्षयमविद्वेषेण ग्ररीरदयस्य पर्वत
रथत्वेन सूक्ष्मीर्तितलात्, समानयोः प्रकृतलपरिद्विष्टलयोः कथं
सूक्ष्ममेव ग्ररीरमिह शृणुते न पुनः सूक्ष्ममपीति । आत्मात-
स्यार्थं प्रतिपन्नं प्रभवामो नामातं पर्वतुयोर्जुं, आत्मातस्याय-
क्षपदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयितुं ब्रह्मोति नेतरद्वाक्लात् तस्मेति
चेत् न एकवाक्यताधीनलादर्थप्रतिपक्षः । न हीमे पूर्वोत्तरे
आत्माते एकवाक्यतामनापश्च कम्भिदर्थं प्रतिपादयतः, प्रकृत-
हानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् । न आकाङ्क्षामन्तरेणैकवाक्यताप्र-
तिपक्षिरस्ति, तचाविद्विष्टायां ग्ररीरदयस्य याज्ञलाकाङ्क्षा-
यां यथाकाङ्क्षुं समन्वेतनभूपगम्यमाने एकवाक्यतैव वाधिता

शृणु दितीयसूक्ष्मं आचष्टे । तदधीनलाचेति । अर्थवदिति सूक्ष्म-
शृणुत्तमाइ । यथेति । तद्यात्मानं दूषयति । तैदिति । अथक्ष-
पदवकात् प्रकृतमपि सूक्ष्मं त्वच्यत इति शृणुते । आत्मातस्येति । शक्ता-
र्थबोधकानां इत्यानां मिथ आकाङ्क्षाया एकस्यां बुद्धावारुद्धत्वमेकवा-
क्षता, तत्र मते तस्या अभावात् कुतोऽर्थबोध इति समाप्तते । नेति ।
तां विनापि अर्थधीः किं न स्यादित्वत आइ । न हीति । ग्ररीरश-
व्देन रूप्या सूक्ष्मं प्रकृतं तस्य इतिरप्रकृतस्य भूतस्त्रस्यायस्याक्षपदेन
यद्युक्तमन्यायं स्यादित्वर्थः । अस्तेकवाक्यतेवत आइ । न चेति । ततः-
किं तत्राइ । तचेति । आकाङ्क्षाया वाक्यैकवाक्यते तति प्रकृतं शरण-
रदयमन्यक्षपदेन याज्ञं आकाङ्क्षायारुल्प्यत्वादितिभावः । अनामन-

भवति कुत आचातसार्थस्य प्रतिपत्तिः । न चेव ममत्वं
दुःशोधत्वात् सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह यहणं, स्थूलस्य तु दृष्टिभीम-
तया सुशोधत्वाद्वहणमिति । यतो मैवेह शोधनं कस्यचिद्दि-
वक्ष्यते, न इच्छ शोधनविधायि किञ्चिदाख्यातमस्ति अनन्तरनि-
दिष्टत्वात् किं तदिष्णोः परमं पदमिति इदमिह विवक्ष्यते ।
तथा हि इदमस्तात् परमिदमस्तात् परमित्युक्ता पुरुषान् परं
किञ्चिदित्याह । सर्वथापि लानुमानिकनिराकरणोपपन्नेऽस्था-
नामास्तु न नः किञ्चिच्छते ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वेन च साक्षौः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषान्तरज्ञानात्
कैवल्यमिति वदद्विः, न हि गुणस्त्रूपमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुष-

स्थः शुद्धिः तदर्थं सूक्ष्ममेवाकाङ्क्षितं याह्वां । तस्य सूक्ष्मत्वेनात्मा-
भेदेन इहैतस्य दुःशोधत्वात् । स्थूलस्य दृष्टिर्गम्यादिना ज्ञान-
दिवत् * अनात्मत्वधीवैराग्योः सुखभत्वादिति शङ्कते । न चेति । दृष्टा
बीमत्वा दृष्ट्वा यस्मिन् तस्य भावस्त्वयेत्यर्थः । दृष्टयति । यत इति ।
वैराग्याय शुद्धिरच न विवक्षिता विधभावात् किन्तु वैष्णवं परमं पदं
विवक्षितमिति तदर्थनार्थं प्रकृतं सूक्ष्ममेवाव्यक्तपदेन याज्ञमिति भावः ।
किञ्च सूक्ष्मस्य किञ्चान्तःपातिन इन्द्रियादियहणेनैव यहणात् पृथक्
अव्यक्तशरीरपदाभ्यां यहः । अभ्युपेत्वाह । सर्वथेति । स्थूलस्य सूक्ष्मस्य
वा यहेऽपोत्यर्थः । तथा नामेति । सूक्ष्ममेवाव्यक्तमस्त्वित्वर्थः ॥

अव्यक्तं प्रधानं नेत्राच्च हेत्वन्तरार्थं सूक्ष्मं । ज्ञेयत्वेति । सत्त्वादिगु-
णस्त्रूपात् प्रधानात् पुरुषस्यान्तरं †भेदस्तज्ञानादित्यर्थः । न हि प्रश्न-
मिति च वदद्विः प्रधानं ज्ञेयत्वेन स्मर्यते इति सम्बन्धः । न केवलं

* अनात्मधोति सो० १ ठी० ।   † भद्रस्तज्ञानादिति सो० २ ठी० ।

स्वामरं शकं ज्ञातुमिति । क्षचिच्च विभृतिविशेषप्राप्तये प्रधानं
ज्ञेयमिति स्मरन्ति । न चेदमिहाव्यकं ज्ञेयलेनोच्यते, पदमाचं
ज्ञाव्यकशब्दो नेहाव्यकं ज्ञातव्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति । न
चानुपदिष्टं पदार्थज्ञानं पुहषार्थमिति शकं प्रतिपन्तुं, तस्मा-
दपि नाव्यकशब्देन प्रधानमभिधीयते । अस्माकमन्तु रथरूपक-
क्षूपत्ररोराच्छुसरणेन विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितुमयमुप-
न्यास दृत्यनवयं ॥

वदतीति चेन्न प्राङ्गो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

अचाह साङ्गो ज्ञेयतावचनादित्यमिद्द्वं कथं श्रूयते शुभ-
र्त्ताव्यकशब्दोदित्यम् प्रधानस्य ज्ञेयतावचनं ।

“अशब्दमस्यर्थमरूपमव्ययं
तथारसं नित्यमगम्यवच यत् ।
ज्ञानाद्यनन्तं महतः परं भ्रुवं
निषाय तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते” ॥ इति

भेदप्रतियोगिवेन प्रधानस्य ज्ञेयत्वं तैरिलुं किन्तु तस्योपासनयाऽदि-
मादप्राप्तयेऽपोत्थाह । क्षचिच्चेति । ज्ञानविधभावेऽप्यव्यक्तपदजन्यज्ञान-
गम्यतमार्थिकं ज्ञेयत्वमस्तोत्रत आह । न चानुपदिष्टमिति । उप-
दिष्टं हि ज्ञानं फलवदिति ज्ञातुं शकं निष्पाळास्योपदेशायोगादव्य-
क्तस्य च ज्ञानानुपदेशात् सफलज्ञानगम्यतावचनाचेत्यर्थः । फलित-
माह । तस्मादिति । साङ्गेषु सफलज्ञानगम्यतावचनाचेत्यर्थः । न गु-
णरीरस्यापि ज्ञेयत्वानुक्तेः कथमिह यद्युयं तत्राह । अस्माकमिति ।
अस्मच्चते विधवाख्यपदसौकर्यैव ज्ञेयत्वात् तदर्शनार्थमव्यक्तपदेन ग्ररी-
रोपन्यासो युक्त इत्यर्थः ॥

साधारणशब्दमाचार्षं प्रधानस्य प्रत्यभिज्ञा स्मार्तजिङ्गस्यानुक्त्या नि-

अत्र हि याहृशं ग्रन्थादिहीनं प्रधानं महतः परं स्मृतौ निर्णयितं ताहृशमेव निचाय्येन निर्दिष्टं, तस्मात् प्रधानमेवेदं तदेवाच्यकग्रन्थनिर्दिष्टमिति, अत्र ब्रूमः । नेह प्रधानं निचाय्येन निर्दिष्टं, प्राज्ञो होह परमात्मा निचाय्येन निर्दिष्ट इति गम्यते । कुतः प्रकरणात् । प्राज्ञस्य हि प्रकरणं विततं वर्तते,

“पुरुषान् परं किञ्चित् या काहा या परा गतिः” ।
इत्यादि निर्देशात् ।

“एष सर्वेषु भृतेषु गुडात्मा न प्रकाङ्कते” ।

इति च दुर्ज्ञानलवचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वाकाङ्क्षात् । “यज्ञे-दाङ्गनस्त्री प्राज्ञः” इति च तज्ज्ञानायैव रागादिसंबन्धमस्य विहितमात् द्वृत्युमुखप्रमोक्षणफलत्वाच् । न हि प्रधानमात्रं निचाय्य द्वृत्युमुखात् प्रमुच्यत इति याङ्गैरिक्षते । चेतनात्मविज्ञानाद्वृत्युमुखात् प्रमुच्यत इति तेषामभ्युपगमः । सर्वेषु च वेदान्तेषु प्राज्ञस्यैवात्मनोऽग्रन्थादिधर्मलमभिख्यते, तस्माच्च प्रधानस्याच ज्ञेयत्वमव्यक्तग्रन्थनिर्दिष्टत्वं वा ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नस्य ॥ ६ ॥

इतस्य न प्रधानस्याच्यकग्रन्थवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा यस्मात् चथाणामेव पदार्थानामग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् यन्ते कठव-

यामकाभावादिति तात्पर्यज्ञेत्राक्षिमाशक्त्या निषेधति । वदतीति । अत्र हि ताहृशमेव निर्दिष्टमित्यन्यः, स्यद्गमन्तः ।

किञ्चाच कठवत्यां प्रधानस्य प्रश्नोऽत्तरथोरसत्वान्न यद्युभित्वाच् । चयाचामिति । मत्सुना नविकेतसम्यति चोन् वरान् दुषीवेत्युक्ते:

स्त्रीषु वरप्रदानसामर्थादक्षयतयोपन्यासो दृश्यते, तदिष्य एक
च प्रश्नः, नातेऽन्यस्य प्रश्नः उपन्यासो वार्ता । तच तावत्
“स त्वमग्निं स्वर्गमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं अद्धानाय मम”
इत्यग्निविषयः प्रश्नः ।

“येदं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतदिद्यामनुश्रिष्टस्याहं वराणामेष वरस्तृतीयः” ॥

इति जीवविषयः ।

“अन्यच धर्मादन्यचाधर्मादन्यचासात् कृताकृतात् ।
अन्यच भूताच भवाच यत् तत्पश्यति तदह” ॥

इति परमात्मविषयः । प्रतिवचनमपि

“खोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा”
इत्यग्निविषयं ।

“इत्तत इदं प्रवक्ष्यामि गुणं ब्रह्म सनातनं ।
यथा च मरणं प्राणात्मा भवति गौतम” ॥

चयाणामेव प्रश्नो नचिकेतसा कृतः उपन्यासस्य मृत्युना कृतो नान्येण-
र्थः । प्रश्नचयं क्रमेण पठति । तच तावदिति । हे मृत्यो स ममं
इत्यवरस्यं स्वर्गहेतुमधिं स्वरसि प्रेते मृते देहादन्येऽस्ति न वेति संश्लिष्ट-
योऽस्ति चत एतदात्मतत्त्वं सन्दिग्धं जानीयमित्यर्थः । क्रमेवोत्तरच-
यमाह । प्रतिवचनमपोति । खोकहेतुविराडात्मनोपास्यत्वाक्षोका-
दिस्तितोऽपिलिं मृत्युरुद्वाच । नचिकेतस्य याः स्वरूपतो यावतीः सं-
क्षातो यथावा क्रमेणाभिस्थीयते तत्परमुवाचेत्यर्थः । इत्तदानीं
ब्रह्म वक्ष्यामीति ब्रह्मवाक्येन जीवप्रश्नाद्यवहितमपि यथा च मरणं
प्राप्येत्यादि वाक्यं जीवविषयमुक्तरयोग्यत्वादित्यर्थः । वाक्यार्थसु आत्म-
मरणं प्राप्य यथा भवति तथा वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातमाह । योग्य-
मिति । चराचरदेहप्राप्तौ निमित्तमाह । यथेति । शुतमुपासनं । द्वन्द्व-

“योनिमन्त्रे प्रपञ्चन्ते ग्रीरत्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्त्रेऽनुमंथन्ति यथा कर्म यथा श्रुतं” ॥ इति

ब्रवहितं जीवविषयं । “न जायते मिथते वा विपश्चिदित्या-
दि बङ्गप्रपञ्चं परमात्मविषयं । नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्मि
अपृष्ठत्वादनुपन्यसनीयत्वं तस्येति । अत्राह, योऽयमात्मविष-
यः प्रश्नो येवं प्रेते विचिकित्सा मनुष्य इति किं स एवाय-
मन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति पुनरनुकृत्यते, किं वा ततोऽन्यो-
ऽयमपूर्वः प्रश्नः उत्थायते इति । किञ्चातः स एवायं प्रश्नः पुन-
रनुकृत्यते इति यद्युच्येत तदा द्वयोरात्मविषययोः प्रश्नयोरेक-
तापन्त्तेरग्निविषय आत्मविषयस्तद्वेव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं
चयाणां प्रश्नोपन्यासावित्ति । अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्नः उत्थायत
इति यद्युच्येत ततो यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनाया-
मदोषः, एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि प्रधानोपन्यासकल्पनायाम-
दोषः स्थादिति, अत्रोच्यते । नैवं वयमिह वरप्रदानव्यतिरे-
केण प्रश्नं कस्त्रित् कल्पयामः, वाक्योपक्रमसामर्थ्यात् । वरप्रदा-

याद्यस्त्रकारो यत इत्यर्थे । एवम् चयाणामेवोपन्यासः प्रश्नस्य यतः अत्रेन
प्रधानं अव्यक्तमिति योजना । उक्तार्थे सूचमान्द्रिपति । अत्रा-
हेति । एकः प्रश्नः द्वौ प्रश्नौ वेति पक्षद्वये फलितं एक्षति । किञ्चात
इति । सप्तम्यर्थं तस्मिः । अत्र च पक्षद्वयेऽपि किमित्यर्थः । प्रश्नैर्ये सूचा-
सङ्कृतिः, भेदे प्रधानस्य श्रौतस्यसिद्धिरिति पूर्ववाचाह । स एवेत्या-
दिना । प्रश्नैक्यपक्षमादाय सिद्धान्त्याह । अत्रोच्यत इति । येन प्रधा-
नसिद्धिः स्थादिति शेषः । चतुर्थप्रश्नकल्पने वरचित्वोपक्रमविरोधः
स्थादिति विवक्षोति । वरेत्यादिना । वरप्रदानमुपक्रमो यस्याः सा प्रहि-

नोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतः संवादरूपा वाक्यप्रदृशिरामसाम्नेः
कठवसोनां स्तूपते । मृत्युः किञ्च नचिकेतसे पिचा प्रहिताय
चीन् वरान् प्रददौ, नचिकेताः किञ्च तेषां प्रथमेन वरेण पितुः
सैमनस्य वन्ने, द्वितीयेनाग्निविद्यां, द्वतीयेनात्मविद्यां, चेदं प्रेत
इति वराणामेष वरस्तृतीय इति लिङ्गात् । तत्र अद्यन्यच धर्मा-
दित्यन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्तेत ततो वरप्रदानव्यतिरेकेणापि
प्रश्नकल्पनादाक्षं बाध्येत । ननु प्रष्टव्यभेदादपूर्वोऽयं प्रश्नो भवि-
तुमर्हति, पूर्वो हि प्रश्नो जीवविद्यः, चेदं प्रेते विचिकित्सा
मनुष्णेऽस्मि नास्तीति विचिकित्साभिधानात्, जीवस्तु धर्मा-
दिगोचरत्वान्यच धर्मादिति प्रश्नमर्हति, प्राज्ञस्तु धर्माद्यती-
तत्वादन्यच धर्मादिति प्रश्नमर्हतोति, प्रश्नच्छाया च न समा-
ना स्तूपते पूर्वस्त्रास्त्रिलभास्त्रिलविषयत्वादुत्तरस्य धर्माद्यतीत-
वस्तुविषयत्वाच, तस्मात् प्रत्यभिज्ञानाभावात् प्रश्नभेदः, च
पूर्वस्त्रेवोपत्तरत्वानुकर्षणमिति चेत् न, जीवप्राज्ञयोरेकत्वाभ्यु-

ताय यमलोकं प्रति प्रेषिताय इतः पुनः मर्त्योऽकं प्राप्तस्य स मे पिता
यथा पूर्वं सुमनाः स्यादिति प्रथमं वन्ने । ननु द्वितीयवरो जीवविद्या
द्वतीयो ब्रह्मविद्येति प्रश्नभेदः किं न स्यादित्यत आह । येवमिति । प्रेते
इत्युपक्रम्य द्वतीयत्वोऽस्त्रिलङ्घाजीवात्मविद्यैव द्वतीयो वर इत्यर्थः । एवं
वाक्योपक्रमे सति प्रश्नान्तरं न युक्तमित्याह । तच्चेति । मरणधर्मा-
द्यस्पर्शलिङ्गाभ्यां प्रष्टव्ययोजीवेश्वरयोर्भेदात् प्रश्नभेदस्त्रिर्वाक्यवाद्यो
युक्त इति शङ्खते । नग्नित्यादिवा । गोचरत्वादाश्रयत्वात् । न केवलं
प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदः किन्तु प्रश्नवाक्ययोः सादृशाभावादपीडाह ।
प्रश्नच्छायेति । प्रष्टव्यभेदोऽस्मिङ्क इति परिहृति । नेत्रादिवा ।
किञ्च ब्रह्मप्रश्ने जन्मादिनिषेदेन जीवस्तरूपं वदन् यमस्तयोरैकं स्तु-

यगमात् । भवेत् प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदो यद्यन्यो जीवः प्राज्ञात्
खात्, न स्वयलभस्ति तत्त्वमधीत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः । इह चा-
न्यत्र धर्मादित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं न जायते चियते वा
विपस्तिदिति जग्मरणप्रतिषेधेन प्रतिपाद्यमानं शारीरपर-
मेश्वरयोरभेदं दर्शयति । सति हि प्रश्नके प्रतिषेधो भागी
भवति । प्रश्नस्य जग्मरणयोः शरीरसंसर्वाच्छारीरस्य भवति
न परमेश्वरस्य । तथा

“खग्रान्तं जागरितान्नस्तु उभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विभुमात्मानं मला धीरो न द्वाचति” ॥

रति खग्रागरितद्वज्ञा जीवस्यैव महत्त्वविभुत्वविशेषणस्य मननेन
ग्रोकविच्छिदेदं दर्शयन् न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति ।
प्राज्ञविज्ञानाद्विग्रोकविच्छिदेदं इति वेदान्तसिद्धान्तः । तथा,

“यदेवेह तदमुत्त यदमुत्त तदम्बिह ।

स्तुत्योः स स्तुत्युमाप्नोति च इह नानेव पश्यति” ॥ इति

यतीत्वाह । इह चान्यत्वेति । तद्विषेधवाक्ये जीवोऽक्षिरसिङ्गेत्वत् आह ।
सतोति । भागी युक्तः, तस्मादविद्यया जीवस्य प्राप्तजन्मादिनिषेधेन
स्वरूपमुक्तमिवर्थः । किञ्च जीवो ब्रह्माभिनः मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वात्
ब्रह्मविदित्वाह । तथा सप्तेति । अस्तीतिवस्त्रा येन साक्षिणा प्रमाता पश्यति
तमात्मानमिति सम्बन्धः । इतोरप्रयोजकत्वमाश्रस्य तमेव विदित्वेत्वादि
मुतिविरोधमाह । पाचेति । किञ्चाभेदमुक्ता भेदस्य निन्दितत्वादभेद
यव सत्य इत्वाह । तथेति । इह देहे यज्ञेतन्यं तदेवामुत्त स्वर्यादौ, एव-
मिहाखण्डेत्वसे ब्रह्मणि यो नानेव मिथ्या भेदं पश्यति । स भेददर्शी
मरणान्मरणं प्राप्नोति भयान्मुच्यत इत्यर्थः । किञ्च जीवप्रनानन्तरं तं
दुर्दर्शमिति यदुक्तरमुवाच तेनाप्युतरेणाभेदो गम्यत इति सम्बन्धः ।

जीवप्राज्ञभेदहृष्टिमपवदति । तथा जीवविषयस्थास्तिवन्न-
स्तिवप्रश्नानन्तरं अन्यं वरं नचिकेतो दृष्टीब्लेत्यारभ्य मृत्युना
तैस्तैः कामैः प्रस्तोभ्यमनोऽपि नचिकेता यदा न चकाल तदैनं
मृत्युरभुद्यनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रद-
र्शनेन च विद्याभीषिणं नचिकेतसं मन्ये न ला कामा बहवोऽ-
सासुपन्नेति *प्रश्नस्त प्रश्नमपि तदीयं प्रश्नंसन् यदुवाच

“तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गङ्करेष्टं पुराणं ।

अभ्यात्मयोगाधिगमेन देवं मला धीरो इर्षशोकौ जहाति”॥
इति । तेजापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विवचित इति गम्यते ।
अत्रप्रश्नमित्ताच्च प्रश्नंसा महतोः मृत्योः प्रत्यपद्यत नचिकेता चदि
तं विद्याय प्रश्नंसावन्नरमन्यमेव प्रश्नमुपचिष्ठेत् अस्तान एव सा
सर्वा प्रश्नंसा प्रसारिता स्थात्, तस्मास्येवं प्रेते इत्यस्यैव प्रश्नस्तैद-

प्रश्नप्रश्नयोः प्रश्नंसयापि जिङ्गेव एवस्य दौर्लभत्यद्योतनात् ब्रह्मत-
सिद्धिरित्याह । अन्यं वरमित्यादिना । पुत्रादिकं रुद्धिब्लेक्षेऽपि वि-
षयांस्तुच्छान्त्यात्मज्ञानात् न चकाल नान्यसमान्वचिकेता रुद्धीत इवि
अवज्ञात् । तदा सन्तुष्टो यमोऽन्यस्त्रेयोऽन्यदुतैव प्रेय इति भोगापवर्ममा-
र्गयोर्वैक्षण्यप्रतिष्ठापयन्ते से विषरोते विषूचो अविद्या या च विद्येति
दर्शितवानिवर्थः । प्रेयः प्रियतमं स्वर्गादिकं विषूचो विरुद्धफले, अवि-
द्या कर्म, विद्या तत्त्वधीः, विद्याभीष्मनं विद्यार्थिनं त्वामहं मन्ये यतः
त्वा त्वा बहवोऽपि कामाः पुत्रादयो मया दीयमाना दुर्जन्मा अपि ना-
खोलुपन्त लोभवन्तं न कृतवन्त इति प्रश्नारं स्तुता प्रश्नमपि त्वादृग्नो
भूयान्वचिकेतः प्रष्टेति रुद्धित्यक्षरार्थः । हयं प्रश्नंसा प्रश्नभेदपक्षे न
घटत इत्याह । यत्प्रश्नेति । यत्प्रश्नेन स्तुतिं खब्दवान् तं प्रश्नं वि-

* प्रश्नस्त प्रश्नमपि प्रश्नंसद्व्यवाचेति वर्ध० क्वा० प० पाठः ।

नुकर्वमन्यज धर्मादिति । अतु प्रश्नच्छायावैसच्चमुक्तं तद-
दूषणं, तदीयस्तेव विशेषस्तु पुनः पृच्छ्यमानत्वात् । पूर्वज हि
देहादिव्यतिरिक्तस्थात्मनोऽस्तित्वं पृष्ठं उत्तरज्ञ तु तस्मैवासंसारि-
त्वं पृच्छ्यत इति । यावद्विद्या न निवर्तते तावद्गुर्मादिगेच्चरलं
जीवस्तु जीवलं च न निवर्तते । तन्निवर्त्तनेन तु प्राज्ञ एव
तत्त्वमसीति श्रुत्या प्रत्यायते । न चाविद्यावत्त्वे तदपगमे च
वस्तुनः कस्त्रिदिग्नेषोऽस्ति । यथा कस्त्रित् सन्तमसे पतितां का-
श्चिद्भूमहिं मन्यमानो भीतो वेपमानः पसायते, तस्मापरो
द्रूयात् माभैषोः नायमहीरञ्जुरेवेति, च च तदुपश्रुत्याहित्वतं
भयमुत्पृजेदेष्युं पसायनम्भ, न चाहित्वुद्धिकाले तदपगमकाले
च वस्तुनः कस्त्रिदिग्नेषः स्थात्, तर्थैवेतदपि द्रष्टव्यं । ततस्य
न जायते मिथते वेत्येवमाद्यपि भवति *अस्तिलगास्तिल-
प्रश्नस्तु प्रतिवचनं । सूत्रस्तविद्याकस्तिजीवप्राज्ञभेदपेक्षया
योजयितव्यं । एकलेऽपि ज्ञात्मविषयस्तु प्रश्नस्तु प्रायस्तावस्थायां
व्यतिरिक्तास्तिलगात्मविच्चिकित्सनात् कर्वतादिसंसारस्तुभावा-

हाय यस्यन्वमेवोत्त्वापयेत् तर्जनवसरे स्तुतिः स्तुता स्तादिवर्थः । त-
स्तादिति प्रश्नस्तुभेदाभावादिवर्थः । प्रश्नवाक्यात्मोः स्तादिव्यभावात्
प्रश्नभेद इत्युक्तं निरस्यति । यस्त्रिलगादिग्ना । घर्माद्यात्रयस्तु जीवस्तु
ब्रह्मलं कथमित्वत आह । यावदिति । यविद्यानाशानकारं ब्रह्मलं
चेदाग्रन्तुक्तमनित्यस्तु स्तादिवर्त आह । न चाविद्यावत्त्व इति । जी-
वस्तु ब्रह्मले स्ताभाविके सति ब्रह्मप्रश्नस्तु बदुत्तरं तस्मीवप्रश्नस्यापि
भवतीति जाभं दर्शयति, ततस्य न जायत इति जोवद्वृष्टैऽस्तु चयाका-

* चक्षिलप्रश्नस्तुति वर्ध० का० पु० पाठः ।

न पोहनाच्य पूर्वस्य पर्याचस्य जीवविषयत्वमुक्तेन्द्रियते, उत्तरस्य
तु धर्माद्यत्थप्रस्तृतीर्तनात् प्राज्ञविषयत्वमिति, ततस्य युक्ता-
ग्निजीवपरमात्मकस्यना । प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न
प्रश्नो न प्रतिवचनमिति वैषम्यं स्थात् ॥

महाद्वच्छ ॥ ७ ॥

यथा महाद्वच्छः साक्षैः सत्तामाचेऽपि प्रथमजे प्रयुक्तो
य तमेव वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते, “बुद्धेरात्मा महान् परः”
“महान्म विभुमात्मानं” “वेदाहमेतं पुरुषं महान्म” इत्येवमादौ
आत्मशब्दप्रयोगादिभ्यो इतुभ्यः, तथावक्तव्यद्वेऽपि न वैदिके
प्रयोगे प्रधानमभिधातुमईति । अतस्य नास्तानुमानिकस
*सार्त्तस्य शब्दवच्चं ॥

मिति सूत्रं कथमित्यत आह । सूत्रनिष्ठिति । कल्पितभेदात् प्रश्नभेद-
कल्पनेत्वाह । ततस्येति । परमात्मणः सकाशात् प्रधानस्य वैषम्यमना-
त्मत्वेन इतीयवरान्तर्भावाव्योगादिति भावः ॥

अौतोऽथक्षेत्रे न साक्षात्साधारत्खतस्यगोचरः वैदिकशब्दत्वात्-
हश्चशब्दविद्याह । महाद्वचेति । सूत्रं आचष्टे । यथेत्वादिना । न
आकाशादिशब्दे व्यभिचारः । आकाशादेर्मतान्तरसाधारत्खतेन सा-
क्षात्साधारत्खतस्यासिद्धेः साक्षात्स्यापि सत्त्वादिति मन्त्राण्य । सत्त्वामाचेद
सत्त्वप्रधानप्रकातेरात्मपरिवामे निर्विकल्पकुञ्जावित्यर्थः । आत्मा महा-
निक्तात्मशब्दप्रयोगात्, तं मत्वा न शोचति तमसः परस्तादित्वादिना
शोकात्मव्यतमः परत्वादिभ्यस्य महाद्वच्छः साक्षात्स्यं नाभिधत्ते इति स-
म्बन्धः । अधिकरणार्थमुपसंहरति । अतस्येति ।

* सार्त्तस्येति वर्ष० का० पु० नार्त्ति ।

चमसबदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनरपि प्रधानवादी अशब्दतं प्रधानस्याचिद्गुमित्याह,
कस्तात् मत्सवर्णात्,

“अजामेकां *रोहितशुक्लकृष्णां
बङ्गीः प्रजाः सूजमानां स्वरूपाः ।
अजो द्वेको जुषमाणोऽनुग्रहेते
अहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्वः” ॥ इति ।

अत्र हि मन्त्रे रोहितशुक्लकृष्णशब्दैरजः सच्चतमांखभिधी-
यन्ते । रोहितं रजः रञ्जनात्मकलात्, शुक्लं सत्यं प्रका-
शात्मकलात्, कृष्णं तमः आवरणात्मकलात् । तेषां साम्याव-
स्थावयवधर्मैर्व्यषदिष्टते रोहितशुक्लकृष्णेति । न जायत इति
जाजा स्थान्, मूरुप्रकृतिरविद्वितिरित्यभ्युपगमात् । नन्वजाम्बद्धः
जागायां रुठः । वाढं, सा तु रुठिरिह नाश्रयितुं जक्षा-
विद्याप्रकरणात्, सा च बङ्गीः †प्रजाख्लैमुख्याच्चिता जगयति, तां
प्रकृतिं अजो द्वेकः पुरुषः जुषमाणः प्रीयमाणः सेवमानो

चमसबदविशेषात् । अचाजापदं विषयः, तत् किं प्रधानपरं
मायापरं वेति रुठार्थासम्भवात् संशये पूर्वत्रायस्तशब्दमात्रेण प्रधा-
नस्याप्रवृभिज्ञायामयत्र चिगुखलादिलिङ्गोपेतादजापदात् प्रत्यभि-
ज्ञात्मीति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति । पुनरपाति । यत्तु पूर्वपक्षं
प्रस्तुति समन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति पूर्ववहश्यं ।
रामहेतुखलादिगुखयोगात् जोहितादिशब्दैरजच्चादिगुखलाभेऽपि कथं
प्रधानवाभक्षाह । तेषां साम्येति । अवयवाः प्रधानस्य रजच्च-

* लोहितेति वर्ध० का० सो० पु० पाठः ।

† प्रजाख्लैगुख्यात्मिका इति उक्तं पु० पाठः ।

वाऽनुब्रेते, तामेवाविद्यवाल्मीकोपगम्ब सुखी दुःखी मूढोऽह-
मित्यविवेकितया संसरति, अव्यः पुनः अजः पुरुषः उत्पन्न-
विवेकज्ञानो विरक्तो जहाति एनां प्रलतिं भुक्तभोगां कृतभो-
गापवर्गां परित्यजति मुच्यत इत्यर्थः, तस्मात् श्रुतिमूलैव
प्रधानादिकस्यना कायिक्षानामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । नानेन म-
न्मेण श्रुतिमूलत्वं साक्षात्वादस्य इक्ष्यमात्रयितुं । न इयं मन्मः
स्वातन्त्र्येण कस्त्रिदपि वादं समर्थयितुमुस्तिते । सर्वत्रापि
यथा कथाचित् कस्यनयाऽजात्मादिसम्यादनोपपत्तेः साक्ष-
वाद एवेषाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात् चम-
श्वत् । यथा हि, अर्वामिलसमस ऊर्ध्वुभ इत्यस्त्रियम्भे
खातन्त्रेषाब्यन्नामासौ चमसोऽभिप्रेत इति न इक्ष्यते *नियन्तु,
सर्वत्रापि यथाकथस्त्रिदर्वामिलसम्यादिकस्यनोपपत्तेः । एवमि-
हायविवेषोऽजामेकामित्यस्य मन्मस्य नामिक्षम्भे प्रधानमे-

दयस्तेषां धर्मा रस्त्रकलादयः तैर्द्विमित्तैर्लोहितादिशब्दैः प्रधानमुच्यत
इत्यर्थः । गुणाभेदात् प्रधानज्ञाभ इति भावः । तत्राजाशब्दं योजयति ।
नेति । रुद्धिर्वैगमपहरतोति न्यायेन इड्डते । नव्विति । रुक्षसम्भ-
वाद्योग आशयकीय इत्वाह । बाढमिति । अजाशस्त्रितप्रकृतिल-
पुरुषभेदविज्ञानाभ्यामपि प्रधानप्रवृभिष्ठेत्वाह । सा चेत्वादिना । प्रजा-
यन्त इति प्रजाः भृहदादयः । चैगुण्यं सुखदुःखमोहाः । अनुश्रूयनं
विद्ययोति । तामेवाविद्ययेति । अविवेकेनेत्रर्थः । विषवधीर्भागः गुण-
भिन्नात्मस्त्रातिरपवर्गः । सिद्धान्तयति । एवं प्राप्त इति । मायादा-
वपि साधारणाभ्याम्भादिशेषार्थयहो न युक्तः विशेषग्रहेत्वोः प्रक-
रणादेरभावादिति इतुं आख्याय दृष्टान्तं आचक्षे । चमस्वदिति ।

* निरूपयितुमिति वर्ष० का० पु० पाठः ।

वाजामिप्रेतेति ब्रह्मते निवकुं । तत्र लिदं तच्छ्रीर एष द्वार्वा-
म्बिलस्यमय अर्द्धबुप्त इति वाक्यवेषाच्चमसविशेषप्रतिपत्तिर्भव-
ति, इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तयेति अत्र ब्रूमः ॥

*ज्योतिरूपक्रमा तु तथा द्वाधीयत एके ॥ ८ ॥

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिःप्रमुखा तेजोऽवस्थलक्षणा चतुर्विं-
ष्टभूतयामस्य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या । तुशब्दोऽवधा-
रणार्थः । भूतचयस्तत्त्वेयमजा विज्ञेया न गुणचयस्तत्त्वणा ।
कस्मात् । तथा द्वेके शास्त्रिनस्तेजोऽवस्थानां परमेश्वरादुत्पत्ति-
मात्राय तेषामेव रोहितादिरूपतामामनन्ति ‘यदग्नेरोहितं
रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्चुक्तं तदपां यत्क्षणं तदस्य’ इति । तान्ये-
वेह तेजोऽवस्थानि प्रत्यभिज्ञायन्ते, रोहितादिशब्दसामान्यात्,

सर्वं च मिरिग्निहादावपि । उच्चरस्तत्र व्यावर्च्याशङ्कामाह । तत्र लिद-
मिति ।

चतुर्विंशत्य जरायुजाखजसेदजोद्दिव्यरूपस्येवर्थः । सूत्युक्ता कुनो
न याद्वेति इक्षते । कस्मादिति । श्रुतेः अत्यन्तरादर्थयहो युक्तः ।
साजात्यामूलानपेक्षत्वाचेवाह । तथा इति । शास्त्रिनश्चान्तेगाः ।
किञ्च रोहितादिरूपस्त्रैरपि इवज्ञाना न्याया अवधानात् न तु
दद्धनोयत्वादिगुणवत्वादिता सत्त्वादिगुणवत्वाचेवाह । रोहितादी-
नास्तेति । नगु शास्त्रान्तरेव शास्त्रान्तरस्यमन्वस्य विर्णवः कथमि-
त्वत आह । असन्दिग्धेनेति । सर्वशास्त्राप्रत्ययन्यायादिति भावः ।
वया शास्त्रान्तरवाक्यान्त्र प्रधानयहस्तयेहापि वेताश्वतरोपनिषदि
मायाप्रकरणान्त्र तदूह इत्वाह । तथेति । वृक्षादौ किं सहायं
वृक्षेति विमुक्ते, वृक्षवादिनो धानाख्ययेतेन परमात्मानमनु-
प्रविद्धाः सन्तः तत्रैव देवस्यात्मभूतमैक्येनाध्यस्तां परतन्मां मायां

* ज्योतिरूपक्रमाच्चिति वर्ध० का० सो० पु० चश्चदं ।

रोहितादीनां शब्दानां रूपविद्वेषेषु मुख्यात्, भाक्तमात्रं
गुणविषयत्वम्, असन्दिग्धेन च सन्दिग्धम् निगमनं ज्ञायं
मन्यन्ते, तथेहापि ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं कारणं ब्रह्मोत्युप-
क्रम्य ते धारयोगानुगता अपश्च देवात्मजक्षिं खगुणैर्निंगूढा-
मिति, पारमेश्वर्यांश्च इतीः समस्तजगदिधायिन्या वाक्योपक्रमेऽव-
गमात्, वाक्यश्चेष्टपि

‘मायान्तु प्रकृतिं विद्याक्षायिनन्तु महेश्वरं’। इति।

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येक इति च तस्मा एवाव-
गमात्, न खतम्बा काचित् प्रकृतिः प्रधानं नामाजामन्त्रे-
णाक्षायत इति इक्षते वर्णु । प्रकरणात् तु सैव हैवो इक्षिरव्या-
क्षतनामरूप्या नामरूपयोः प्रागवस्थानेनापि मन्त्रेणाक्षायत
इत्युच्यते । तस्मांश्च *खविकारविषयेण चैरूप्येण चैरूप्यमुक्तं ।
कथं पुनर्जोऽवस्थानां चैरूप्येण निरूपाऽजा प्रतिपन्तुं इक्षते ।

सत्त्वादिगुणवतीं ब्रह्माः सहायमपश्चमित्यन्यः । मायाया रूप-
ल्लेष्टिं तदंशानां जीवोपाधीनां तत्तत्सहातयोनीनां अविद्यास्थानां
भेदादीशा, अव्याकृते अनभियक्षे नामरूपे यस्यां सा । अनेन तदेदं
तर्ह्याक्षतमामासीदिति श्रुतक्तरप्रसिद्धिरक्षा । तस्या इक्ष्मौ व्यक्ताश्लक्ष-
कार्यविकृकानुमानं सूचयति । नामेति । मायाया रोहितादिरूप-
वत्त्वं कथमित्यत आह । तस्या इति । विषयः आश्रयः, इवं प्रकरण-
वस्थाक्षायैव अजेति भाष्यक्षमतं । क्वान्दोग्यशुल्का तेजोऽवस्थाक्षमा-
उवान्तरप्रकृतिरजेति सूचक्षमतेनोच्चरसूचक्यावक्त्यं शङ्खते । कथमिति ।
किं तेजोऽवस्थेष्वजाशब्दो रूढः न जायत इति यौगिको वा नादस्तेष्व-
जात्वजातेरसत्त्वादित्याह । यावतेति । यत इत्तर्थः । असो न रूढ

* विकारविषयेषेति वर्षं० का० पु० पाठः ।

षावता न तावन्तेजोऽब्रवेष्वजाङ्गतिरस्ति, न च तेजोऽब्रवानां
जातिश्वरादजातिनिमित्तोऽप्यजाशब्दः सम्भवतीति अत उत्तरं
पठति ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवद्विरोधः ॥ १० ॥

नायमजाङ्गतिनिमित्तोऽजाशब्दो नापि यौगिकः किं तर्हि
कल्पनोपदेशोऽयं अजारूपकङ्गुप्तिस्तेजोऽब्रवलच्छणायास्त्राचर-
योनेष्वपदिश्वते । यथा हि सोके यदृच्छया काचिदजा
स्त्रोहितशुक्लश्चर्षण्णर्णा स्थात् वज्ञवर्करा स्वरूपवर्करा च तास्त्र
कस्त्रिदजो अुषमाणोऽनुशयोति कस्त्रिचैनां भुक्तभोगां जह्नादेव-
मियमपि तेजोऽब्रवलच्छणा भूतप्रकृतिस्त्रिवर्णा वज्ञ सरूपं चरा-
चरस्त्रणं विकारजातं जनयति, अविदुषा च चेचञ्जेनोपभु-
व्यते, विदुषा च परित्यज्यते इति । न च इदमाशङ्कितव्यमेकः
चेचञ्जोऽनुशेतेऽन्यो जह्नातीतिं, अतः चेचञ्जभेदः पारमार्थिकः
परेषामिष्टः प्राप्नोतीति । न हीयं चेचञ्जभेदप्रतिपिपादयिषा

इति श्रेष्ठः । न द्वितीय इत्याह । न चेति । जातिर्जन्म अजा-
तिरजन्म ।

जौकिकयोऽजाशब्दसादश्वकल्पनया तेजोऽब्रवानामजात्वोपदेशाद्वौ-
योऽयं शब्द इति परिष्वरति । कल्पनेति । अनियमो यदृच्छा । वर्करो
वाक्यपशुः । यदृक्तं जीवभेदेन प्रधानवादप्रत्यभिज्ञेति तद्वेत्याह । न चेद-
मिति । व्यवस्थार्णो भेदोऽप्यर्थात् प्रतिपादयत इत्याह । प्रसिद्धनिवृत्ति ।
सत्त्व एव प्रसिद्ध इत्यत आह । भेदक्षिति । कल्पनोपदेशो दृष्टान्तं
आच्छृणु । मध्विति । न च योगस्य मुख्यदृक्त्वात् तेन प्रधानयहो व्याय
इति वाचं रुद्धार्थानपेक्षायोगात् तदाश्रितगुणलक्षणाया वसीय-

किञ्चु वन्धमोक्षवस्थाप्रतिपिपादयिष्वैषा । प्रसिद्धुन्तु भेदं
अनुश वन्धमोक्षवस्था प्रतिपाद्यते, भेदस्तु उपाधिनिमित्तो
मिथ्याज्ञानकचिपतो न पारमार्थिकः,

“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापो सर्वभूतान्नरात्मा”
इत्यादिश्रुतिभ्यः । मध्वादिवत् अथादित्यस्थामधुनो मधुलं
वाचस्थाधेनोर्धेनुलं शुलोकादीनां चानग्नीनामग्निलं इत्येवं-
जातीयकं कल्प्यते, एवमिदमनजाया अजालं कल्प्यत इत्यर्थः,
तस्मादविरोधस्तेजोऽवन्नेवजाग्रस्तप्रयोगस्य ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाज्ञ ॥ ११ ॥

एवं परिहतेऽप्यजामन्ते पुनरप्यन्यस्थानम्भात् साज्ञः प्रत्य-
वतिष्ठते, अस्मिन् पञ्चपञ्चजना आकाशस्य प्रतिष्ठितः तमेव-
मन्य आत्मानं विदान् ब्रह्मास्तेऽस्तमिति, अस्मिन्मन्ते पञ्च-
पञ्चजना इति पञ्चसङ्ख्याविषयाऽपरा पञ्चसङ्ख्या श्रूयते पञ्चशब्द-

स्थाद्वृज्जदसौ हि रुद्धिराश्रिता भवति । तथा च रोहितादिशब्द-
समभिक्षाहारागुणहीतया रुद्धिराश्रितया गुणवृत्त्या प्रधाने योगं वा-
धित्वाऽवान्तरप्रकृतिरजाशब्देन याज्ञा यथा मध्वादिशब्दैः प्रसिद्धम-
भाद्याश्रितगुणवृत्त्या आदिवादयोग्यस्ते तदत्, तस्मादशब्दं प्र-
धानमिति सिद्धं ।

न संख्योपसंग्रहात् । पञ्चजनशब्दः सांख्यतत्त्वपरोऽन्यपरो वेति वो-
गरुद्धोर्गनिष्ठयात् संशये यथा तत्त्वविद्याधिकारे क्षामायां वात्पर्य-
भावादजापदे रुद्धिरागस्थाया पञ्चमबुद्धेषु तात्पर्याभावाज्ञनशब्देन
रुद्धिं त्वक्ता तस्मानि याज्ञाखोति दृढान्तसङ्गतिं सूचयन् मनम्

द्वयदर्शनात् त एते पञ्च पञ्चकाः पञ्चविनश्चतिः सम्यग्ने । तथा च पञ्चविनश्चतिसङ्ख्याया तावनः सङ्ख्येया आकाङ्क्षयन्ते तावन्येव च तत्त्वानि साङ्ख्यैः सङ्ख्यायन्ते ।

“मूलप्रकृतिरविद्वित्तिर्महाद्याः प्रकृतिविद्वित्तयः सप्त ।

षोडशकस्य विकारो न प्रकृतिर्विद्वित्तिः पुरुषः”॥ इति ।

तथा अुतिप्रसिद्धया पञ्चविनश्चतिसङ्ख्याया तेषां स्त्रिप्रसिद्धानां पञ्चविनश्चतितत्त्वानामुपसंयहात् प्राप्तं *तावत् अुतिमत्त्व-
मेव प्रधानादीनां, ततो भ्रूमः । न सङ्ख्योपमंयहादपि प्रधा-

द्वाहत्वं पूर्वपक्षयति । एवमित्यादिना । यज्ञं पूर्ववत्, प्राणचक्षुः ओचान्न-
मनांसि वाच्यशेषस्थाः पञ्चजनाः पञ्च, तत्र चत्वारः द्वचं अन्नं विशाट-
तयोः कारणमव्याकृतमाकाशच्च यज्ञिन्नधर्मस्तत्त्वमेवात्मानममृतं ग्रह्य-
मन्ते तत्त्वान्वननात् विदानहममृतेऽसीति मन्त्रदृशो वचनं । नन्वत्तु
पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चजनेषु पुनः पञ्चत्वान्वयात् पञ्चविनश्चतिसंख्याप्रती-
तिक्षावता कथं सांख्यतत्त्वयह इत्याशङ्का संख्याया धर्मस्याकाङ्क्षायां
तत्त्वानि याज्ञायेवाह । तयेति । जगतो मूलभूता प्रकृतिस्त्रिगु-
गात्मकं प्रधानमनादित्वादविद्वितिः कस्यचित् कार्यं न भवतीत्वर्थः ।
महदहश्चारपञ्चतत्त्वाचार्यि इति सप्त प्रकृतयो विद्वित्यस्थ, तत्र
महान् प्रधानस्य विद्वितिरहश्चारस्य प्रकृतिः अहश्चारः तामसः
पञ्चतत्त्वाचाराणां शब्दादीनां प्रकृतिः सात्त्विक एकादशेन्द्रियाणां,
पञ्च तत्त्वाचार्य पञ्चानां खूलभूतानामाकाशादीनां प्रकृतयः, पञ्च
खूलभूतान्येतत्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशसंख्याको गणो विकार
एव न प्रकृतिः, तत्त्वान्तरेपादानत्वाभावात्, पुरुषस्तूदासीन इति
सांख्याकारिकार्थः । सङ्ख्याया तत्त्वानामुपसंयहात् शब्दवत्त्वमिति प्राप्ते
सिद्धान्तयति । नेति । नानात्ममिद्यमित्यत आह । नैषामिति । पञ्चसु
पञ्चसु साधारणस्तेतरपञ्चकाद्याद्यस्य धर्मस्याभावो नानात्मं विवक्षि-
तमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानकर्मन्त्रियेषु दशसु ज्ञानकरणत्वं कर्मकरण-

* तावदित्यस्थ स्थाने हि पनरिति का० सो० वर्ष० पु० ।

नाहीनां अतिमत्त्वं प्रत्याग्ना कर्तव्या, कस्मात् नानाभावात् ।
नाना स्थेतानि पञ्चविंशतिसौनानि, नैषां पञ्चमः पञ्चमः
साधारणे धर्मोऽस्मि, येन पञ्चविंशतेरक्तराखेऽपराः पञ्च
पञ्च सङ्क्षा निविश्वेन, न स्त्रेकनिवन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु
द्विलादिकाः सङ्क्षा निविश्वेन । अथोच्चेत पञ्चविंशतिसङ्क्षेवेय-
अवश्यवदारेणोपलक्ष्यते* । यथा,

“पञ्च सप्त च वर्षाणि नववर्षज्ञतक्तुः” । इति ।

दादृशवार्षिकीमनावृष्टिं कथयन्ति तददिति, तदपि
नोपपद्धते । अयमेवास्मिन् पञ्चे दोषो यत्तद्वाणाश्रयणीया स्थात् ।
परस्वाच पञ्चमव्युत्ते जनशब्देन समस्तः पञ्चजना इति, भाषि-
केण स्त्रेरेणैकपदवनिश्यात् । प्रयोगान्तरे च पञ्चानां लाप-

त्वं पञ्चकदयेऽस्मि पञ्चतत्त्वाचासु पञ्चसु खूलप्रकृतित्वं तथापि
अस्मिन् नित्यात्मन आकाशस्य च एथगुह्ये: सत्त्वरज्ञत्वमोभद्वद्वाराः
पञ्च कर्तव्याः मनस्त्वारि भूतानि च पञ्चास्मिन् पञ्चकदये मिष्ठो-
उनुवृत्तेतरपञ्चकव्याख्यात्वर्मी बालीत्वभिप्राप्तः । मासित्वत आह । ये-
नेति, धर्मोत्त्वर्थः । तदेव स्फुटयति । न इति । महासङ्क्षायामवा-
क्तरसङ्क्षाः प्रविशन्ति, यथा द्वावश्विनौ सप्त सप्तवर्षयोऽस्त्रौ वस्त्रवेति
प्रजापतिः सप्तदशेत्यवाश्वित्वादिकमादाय द्वित्वादयः प्रविशन्ति ना-
न्यथेत्यर्थः । पञ्चशब्दद्वयेनास्य वायस्य बूनसंख्यादारेण तद्याप्या महा-
संख्येव स्थृत इति सदृशान्तं ग्राहते । अथेति । मुख्यार्थस्य वशमाद्य-
त्वासङ्क्षेप्ता न युक्तेति परिहरति । तदपि नेति । पञ्चजनशब्दयोरस-
मासमङ्गीकृत्य पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिरिंद्रक्षा सम्बृति समाप्तनिश्चयात्
वन्धतीतिरिवाह । परचेति । समाप्तेतुमाह । भाषिकेषेति । अव-
भर्तः । अस्मिन्मन्त्रे प्रथमः पञ्चशब्दः आद्युदातः । द्वितीयः सर्वामुदातः ।

* स्थृत इति क० वर्ष० य० पाठः ।

स्वनामाभिष्ठैकपद्यैकसर्वैकविभक्तिकलावगमात् समस्ताच न वीचा पञ्च पञ्चेति । *तेज न पञ्चकद्युपहवं पञ्चपञ्चेति, न च पञ्चसङ्खाचा एकस्थाः पञ्चसङ्खाचाऽपरच्च विशेषणं पञ्चपञ्चका हन्ति, उपसर्जनस्य विशेषणेनासंयोगत् । अचापञ्चपञ्चसङ्खाचा जगा एव पुनः पञ्चसङ्खाचा विशेषमाणाः पञ्चविंश्चतिः प्रत्येष्वच्चे । यथा पञ्चपञ्च पूर्व इति पञ्चविंश्चतिः पूर्वाः प्रतीवच्चे

अनशब्दस्यान्तेऽदातः । तथा च न द्वितीयपञ्चजनशब्दयोः समासं विनाच्यस्याकारस्योदात्तत्वं पूर्वधामनुदात्तत्वञ्च घटते । “समासस्य” [पा०६।१।२२५] इति सूचेष्व समासस्यान्तेऽदात्तविधानात् “अनुदात्त पदमेकवर्णं”, पा०६।१।२५८] इति च सूचेष्व यस्मिन् पदे उदात्तः खरितो वा यस्य वर्द्धस्य विधीयते तमेष्व वर्जयित्वावशिष्टं तत्पदं अनुदात्तं भवतीति विधानादेव माल्विकान्तेऽदात्तस्तरेष्वप्यदत्तनिष्ठयः । भाषिकास्ते तु शतपदाग्राम्यखस्तरविधायकग्रन्थे “खरितोऽनुदात्तो वा” इति सूचेष्व यो मन्त्रदशायां अनुदात्तः खरितो वा स ब्राह्मणदशायामुदात्तो भवतीति अपवाद आवितः, तथा आन्त्यादाकारात् पूर्वधामनुदात्तावामुदात्तत्वं ब्राह्मणावस्थावां प्राप्तं, “उदात्तमनुदात्तमनक्यं” इति सूचेष्व मन्त्रदशायां उदात्तस्थान्तस्य परस्परतयोर्बार्यमालस्यानुदात्तत्वं विहितं, तथा चाच गक्षारादुपरितन आकार आकाशस्त्रेष्वनेन स्त्रिष्टतया पद्यमाणोऽनुदात्तो भवति, अर्थं मन्त्रामुदात्तस्तरः भाषिकस्तेन ब्राह्मणखस्तरेष्वैकपदत्वं निष्ठीयत इति । प्रकटार्थकारैर्ज्ञ याठकप्रसिद्धान्तेऽदात्तस्तरोभाषिक इति आख्यातं, तद्वाख्यानं कष्टपत्रकारैर्दूषितं । अन्तानुदात्तं हि समाजातारः पञ्चजनशब्दमधीयत इति याठकप्रसिद्धिरसिद्धेवि । तथा च पञ्चपञ्चजना इति माल्विकान्तेऽदात्तः खरः यस्मिन् वस्त्रपञ्चजना इत्वन्नामुदात्तो ब्राह्मणस्तर इति विभागः, उभयथापि ऐकपद्यात् समाससिद्धिरिति । तैतिरीयकप्रयोगादप्येकपदत्वमि-

* तेतेति वर्धं का० पु० पाठः ।

तदत् नेति ग्रूमः, युक्तं यत्पञ्चपूर्णीशब्दस्य समाहाराभिप्रायत्वात् कतोति सत्यां भेदाकाङ्क्षायां पञ्चपञ्च पूर्ण इति विशेषणं, इह तु पञ्चजना इत्यादित एव भेदोपादानात् कतोति असत्यां भेदाकाङ्क्षायां न पञ्चपञ्चजना इति विशेषणं भवेत्, भवद्पीदं विशेषणं पञ्चसङ्क्षाया एव भवेत्, तच चोक्तो दोषः, तस्मात् पञ्चपञ्चजना इति न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायं, अतिरेकाच न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायं, अतिरेको हि भवत्यात्माकाङ्क्षाभ्यां पञ्चविंशतिसङ्क्षायाः । आत्मा तावदिह प्रतिष्ठां

त्वाह । प्रयोगान्तरे चेति । आत्म त्वा त्वां पञ्चजनानां देवविशेषादां यत्काय धर्चाय गृह्णामि इत्यात्म्यप्रह्यमन्त्वशेषः । देवतानां कर्मणि यन्त्रवदवस्थितं शूरीरं तदेव धर्चं इहामुच्भोगाद्धारक्तस्मै, तस्यावैकल्यार्थमिति यजमानोऽक्षिः, अस्तु समासस्ततः किमत्यत आह । समस्तत्वाचेति । आष्टपत्तिर्विश्वा तदभावे पञ्चकदयायह्यात् पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिरसिङ्गेति भावः । अनपञ्चकमेकं पञ्चकानां पञ्चकं दितीयमिति पञ्चकदयं तस्य पञ्चपञ्चेति यह्यां नेत्रचक्रार्थः । किञ्चासमस्तपञ्चेति पञ्चशब्दद्वयोक्तयोः पञ्चतयोः परस्परान्वयः किं वातयोः मुडजनैरन्वयः क्षयवा पञ्चत्वविशिष्टैर्जनैरपरपञ्चत्वस्यान्वयः । नाद इत्याह । न च पञ्चसंख्याया इति । विशेषणमन्वयः । अनन्वये हेतुमाह । उपसर्जनस्येति । अप्रधानानां सर्वेषां प्रधानेन विशेषेष्यै वान्वयो वाचः, गुणानां परस्परान्वये वाक्यभेदापातादित्यर्थः । इतीये दशसंख्याप्रतीतिः स्यात् न पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिः । द्वितीयमुत्त्यापयति । नन्तिति । पञ्चत्वविशिष्टैर्मु पञ्चत्वान्तरान्वये विशेषणोभूतपञ्चलेऽपि पञ्चत्वान्वयात् पञ्चविंशतिलप्रतीतिरित्यर्थः । दशान्तवैषम्येष परिहरति । नेति ग्रूम इति । पञ्चानां पूर्णानां समाहार इत्यत्र संख्यापूर्वोद्दिगुरिति समाप्तो विहितः । ततो “हिंगोः” [पा०।षा०।१२१] इति सूचेष

ग्रन्थाधारलेन निर्दिष्टः, यस्मिन्निति सप्तमीस्मृचितस्य “तमे-
वमन्य आत्मानं” इत्यात्मलेनानुकर्षणात् । आत्मा च चेतनः
एहसः स च पञ्चविंशतावन्तर्गत एवेति न तस्यैवाधारस्यमाधे-
यत्वं च युक्तेत, अर्थान्तरपरियहे वा तत्त्वसङ्क्षातिरेकः विद्वान्न-
विद्वद्भुः प्रसन्नेत । तथा “आकाशस्य प्रतिष्ठितः” इत्याकाशस्यापि
पञ्चविंशतावन्तर्गतस्य न वृथगुपादानं न्यायं, अर्थान्तरपरियहे
चोक्तं दूषणं । कथम् सङ्क्षामाचश्वणे सत्यश्रुतानां पञ्च-
विंशतितत्त्वानामुपसंयहः प्रतीयेत, जनशब्दस्य तत्त्वेष्वरुद्धत्वात्,
अर्थान्तरोपसंयहेऽपि सङ्क्षोपयन्तेः । कथं तर्हि पञ्चपञ्च-

छोपो विद्वानात् समाहारप्रतीतौ समाहाराः कसीवाकाङ्गायां सत्त्वां
पञ्चेतिपदान्तरान्वयो युक्ताः, पञ्चजना इत्यत्र तु छोबन्तत्वाभावेन समा-
हारस्याप्रतीतेः जनानास्त्रादित एव पञ्चतोपादानात् संखाकाङ्गाया-
मसत्त्वापञ्चेति पदान्तरं नामेति आकाङ्गाधीनत्वादन्वयस्तेवर्थः । भेदो
विशेषणं । ननु जनानां निराकाङ्गत्वेऽपि तद्विशेषणीभूतपञ्चत्वानि क-
सीवाकाङ्गायां पञ्चत्वान्तरं विशेषणं भवतित्वाशङ्कृते । भवदपीति ।
नोपसर्जनस्योपसर्जनान्तरेणान्वयः किञ्चु प्रधानेनैवेति नोपसर्जन-
न्यायविदोष उक्त इति परिहरति । तत्र चेति । एवं नामाभावादिति
आख्यायातिरेकाचेति आचष्टे । अतिरेकाचेत्यादिगा । अतिरेकः आ-
धिक्षं जनशब्दितपञ्चविंशतितत्त्वेषु आत्मान्तर्भूतो न वा नाद्य इत्य-
त्वा द्वितीये दोषमाह । अर्थान्तरेति । तथाकाशं विकल्प दूषयति ।
तथेति । उक्तो दोषः सङ्क्षाधिक्षं । पञ्चविंशतिजना आत्माकाशो चेति
सप्तविंशतिसङ्क्षा स्यादिवर्थः । न च सत्त्वरजस्तमसां एष्यग्नानया
सेष्येति वाच्यं, आकाशस्य एष्यगुक्तिवैयर्थ्यात् यस्मिन्निति आत्मनि
तत्त्वानां प्रतिष्ठोक्तिविदोधात्मव मते खतन्त्रप्रधानस्यैवानाधारत्वान्वेष्ट

जना इति, उच्यते, दिक्षुद्वे संज्ञायामिति विशेषस्मरणात्
संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समाप्तः, ततस्य रूढलाभि-
प्रायेहैव केचित् पञ्चजना नाम विवक्ष्यन्ते, न साङ्गत्याभिप्रा-
येण, ते कतीत्यस्यामाकाङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रथुच्यते, पञ्च-
जना नाम केचित्, ते च पञ्चेत्यर्थः सप्तर्थः सप्तेति यथा । के
पुनर्स्ते पञ्चजना नामेति तदुच्यते ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यतं उप्तरस्मिन्मते ब्रह्मस्त्रूपगि-
रूपणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः “प्राणस्य प्राणमुत चकुषस्-

जानास्तीति वाक्यशेषविरोधाच तव सत्यदैतवादित्वात् । किञ्च पञ्चविं-
श्चित्संज्ञाप्रवीतावधि न सांख्यतत्त्वाणां यद्युक्तमित्याह । कथमेवि ।
किं जबशब्दात्तत्त्वयाहः उक्तसंख्येति कथंशब्दार्थः । नाद्य इत्याह ।
अनेति । अ हितोय इत्याह । अर्धान्तरेवि । किञ्चदर्थान्तरं यद्व-
क्तमिदं वाक्यमिति एत्यति । कथमिति । पञ्च च ते जनाचेति कर्म-
धारयादिष्मासाक्षरात् संज्ञासमाप्तस्य ग्रोक्ष्या ब्रह्मत्वं तावदाह ।
उच्यते इति । दिग्बाचिनः संख्यावाचिनस्य शब्दः संज्ञायां ग्रन्थ-
माणाणां सुपत्तेनोत्तरपदेषु समस्यन्ते यथा दक्षिणाधिः सप्तर्थस्य
इत्यादि । अवश्य समाप्तत्युद्घमेदः “पञ्चजनशब्दस्य संज्ञात्मकां
संज्ञिकायनार्थं द्युत्र्युक्ताति । के मुन्नक्त इति ॥

अुतो उत्तरश्चोऽप्यर्थः । ये प्राणादिप्रेरकं तत्साक्षियमात्मानं वि-
दुक्ते ब्रह्मविद्य इत्यर्थः । पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु कथा द्युता
ग्रोक्ष्या इति शब्दाते । कथं पुनरिति । यथा तव तत्त्वेषु जनशब्दस्य
संज्ञायवा ग्रोक्ष्यात्याम ग्राणादिषु पञ्चजनशब्दस्य लक्ष्यत्वेत्याह ।
तत्त्वेत्विति । तर्हि रूढतिक्रमसाम्यात्तत्वान्वेव याद्याखीलत आह ।
समाग्रे त्विति । समिहितसजातीयानपेक्षश्रुतिस्था एव ग्राणाः च

चुहत ओचस्स ओचमवस्थाकं मनसो ये मनो विदुः” इति, तेऽच
वाक्यद्वेषगताः सचिधानात् पञ्चजना विवक्ष्यन्ते । कथं पुनः
प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः, तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः,
समानेतु प्रसिद्धतिक्रमे वाक्यद्वेषवश्वात् प्राणादय एव यहोत्त्वा
भवन्ति, जनसम्बन्धात् प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति ।
जनवचनय एव पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः, “ते वा एते पञ्च लक्ष-
पुरुषाः” इति, अत्र “प्राणो ह शिता प्रणो ह माता” इत्यादि च
ब्राह्मणं । समावश्वात् समुदायस्स रुद्धस्मविहङ्गं । कथं पुनरक-
ति प्रथमप्रयोगे रुद्धिः इक्याश्रितिं । शक्योऽन्निदादिविदित्याह ।
प्रसिद्धार्थसचिधानेन द्वाप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः समभि-

तु अवहितविजातीयसापेक्षमूलिक्या इत्यर्थः । उक्तवावीज सम-
ख्यमाह । जनेति । जनः पञ्चजन इति पर्यायः, पुरुषस्मित्वादि-
शब्दवच पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिजनकात्वं युक्तमित्वाह । जन-
वचनस्त्वेति । ननु जायन्त इति जनाः महदादयः जनकत्वात्त्वः प्रधा-
नमिति । दोगसम्बन्धे क्वामात् रुद्धिमात्रित्वं उक्तवाप्रयास इत्यत
आह । समाचेति । यथा अश्वकर्णशब्दस्य वर्णसमुदायस्य दृक्ते रुद्धि-
रेव पञ्चजनशब्दस्य रुद्धिरेव गतवयवश्वत्यात्मको वाम इत्यर्थः । पूर्व-
चाचिकाप्रयोगाभावान्न रुद्धिरिक्ताच्चिपति । कथमिति । स्युः पुमासः
पञ्चजना इत्यमरकोषादौ प्रयोगोऽख्येव, तद्वावमङ्गीकृत्वाप्याह । शब्दे-
ति । अनसम्बन्धाचेति पूर्वभाष्ये नरसु पञ्चजनशब्दस्य रुद्धिमात्रित्वं
प्राणादिषु उक्तवाक्त्वा इह तु प्रोज्वादन प्राणादिषु रुद्धिरूपत इति
मन्तव्यं । संस्कृतीति विद्वावाति । प्रसिद्धेत्यादिना । उद्धिदा यजेत पशु-
वाम इत्यत्रोऽन्नित्यदं विधेयगुणार्थकं कर्मनामधेयं वेति संशये खण-
चादावुद्दितपदस्य प्रसिद्धेयोगनामते प्रसिद्धिविरोधात् व्योतिष्ठोमे

व्याहारात् तद्विषयो नियम्यते यथोऽहिंदा यजेत्, यूपं क्षिनन्ति,
वेदिं करोतीति, तथाऽयमपि पञ्चजनशब्दः समासाच्चास्याना-
दवगतसंज्ञाभावः संज्ञाकाङ्गी वाक्यशेषसमभिव्याहतेषु प्राणा-
दिषु वर्त्त्यते। कैश्चित्तु देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि
च पञ्च जना व्यास्याताः। अन्यैश्चलारो वर्णा निषादपञ्चमाः
परिगृहीताः। क्वचिच्च यत् पञ्चजन्यया विशेति प्रजापरः प्रयोगः
पञ्चजनशब्दस्य दृश्यते तत्परिगृहेऽपीह न कश्चिद्दिरोधः।
आचार्यसु न पञ्चविंश्टतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरसोत्येवं परतया
प्राणादयो वाक्यशेषादिति जगाद्। भवेयुस्त्वावत् प्राणादवः

गुणविधिरिति प्राप्ते राज्ञान्तः। यजेत् यागेनेष्टं भावयेदित्यर्थः। तद-
चोद्दितेत्यप्रसिद्धस्य दृश्यतीयान्तस्य यागेनेत्यनेन प्रसिद्धार्थकेन सामाना-
धिकरणेन तद्वामत्वं निष्ठीयते, उद्दिनन्ति पश्चून् साधयतीति प्रसि-
द्धेरविरोधादप्रकृतव्येतिष्ठामे गुणविधयोगात् तद्विधौ चोद्दिदास्य-
गुणवता यागेनेति मत्वर्थसमव्यक्त्याप्रसङ्गात्तेति कर्मनामैवोद्दित्यर्थं।
तथा क्षिनन्ति प्रसिद्धार्थकृदनयोग्यार्थकशब्दसमभिव्याहाराद्वा-
विशेषो यूपशब्दार्थः। करोतीति समभिव्याहाराद्वेदिशब्दार्थः सं-
ख्यार्थोग्यस्य खिलविशेष इति गन्धते, तथा प्रसिद्धार्थकप्राणादि-
शब्दसमभिव्याहारात् पञ्चजनशब्दः प्राणाद्यर्थक इति निष्ठीयत
इत्यर्थः। एकदेशिनां संमतिदयमाह। कैश्चिदित्यादिना। शूद्राणा
आचार्याच्छास्ते निषादः। श्रुत्या पञ्चजनशब्दस्यार्थान्तरमाह। क्वचि-
त्तेति। पञ्चजन्यया प्रजाया विशेत्तीति विट् तया विशेषा पुरुषरूपयेक-
स्याङ्गानार्थं चोषाः रुद्रा इति यत्तद्युक्तं चोषातिरेकेन्द्राङ्गानावो-
गादिति श्रुत्वगुस्तारेण प्रजामाचयहेऽपि न विरोध इत्यर्थः। सञ्च-
विरोधमाशक्ताह। आचार्यस्तिति। अतः सांख्यवस्त्वातिरित्याद-

पञ्चजना माध्यन्दिनानां येऽन्नं प्राणादिवामनमिति कालानाम्
कथं प्राणादयः पञ्चजना भवेयुः येऽन्नं प्राणादिपु नामननीति
चत उत्तरं पठति ॥

* ज्योतिषैकेषामसत्यन्ते ॥ १३ ॥

असत्यपि कालानामन्ते ज्योतिषा तेषां पञ्चसङ्खा पूर्यते ।
तेऽपि हि यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यतः पूर्वस्मिन्मन्ते ब्रह्मसङ्ख्य-
निरूपणायैव ज्योतिरधोयते “तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः” इति ।
कथं पुनर्भयेषामपि तु स्वरिदिर्ज्योतिः पश्यमार्ण समान-
मन्त्रगतया पञ्चसङ्ख्या केषाच्चिन्तुङ्गते केषाच्चिक्षेति, अपेक्षा-
भेदादित्याह । माध्यन्दिनानां हि समानमन्त्रपठितप्राणादि-
पञ्चजनसाभात् नास्मिन्मान्त्रपठिते ज्योतिषि अपेक्षा भवति
तदस्ताभान्तु कालानां भवत्यपेक्षा, अपेक्षाभेदाच्च समानेऽपि

किञ्चित्परतया पञ्चजनशब्दवाल्लायामविरोध इति भावः । शङ्खो-
परत्वेन सूर्यं गृह्णाति । भवेयुरिति ।

ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिस्त्रूपां देवा उपासत इत्यर्थः । नन्दिं
वष्ट्यन्त्योतिःपदोऽन्तं सूर्यादिकं ज्योतिः शाखादयेऽप्यति तत्वाल्ला-
नां पञ्चत्पूरकाय गृह्णते नान्येषामिति विकल्पो न युक्त इति शङ्खते ।
कथं पुनरिति । आकाङ्क्षाविशेषादिकल्पो युक्त इत्याह सिङ्गान्ती ।
अपेक्षेति । यथा चिरात्रे बोडश्चिनं गृह्णाति न गृह्णातीति वाक्य-
भेदादिकल्पस्तदञ्चाखाभेदेनाह, न पाठापाठाभ्यां ज्योतिषो विकल्प
इत्यर्थः । ननु क्षियायां विकल्पो युक्तः न वस्तुनीति चेत्, सत्यं, अचा-
पि शाखाभेदेन साम्ना ज्योतिःसहिता वा पञ्च प्राणादयो यत्र प्रतिष्ठि-

* ज्योतिषैकेषामिति वर्षं पु० पाठः ।

मन्मेष्योत्तिष्ठो यहणायहणे, यथा समानेऽप्यतिराचे वचनभेदात्
षोडशिनो यहणायहणे तदत् । तदेवं न तावत् अुतिप्रसिद्धिः
काचित् प्रधानविषयात्मि, स्मृतिन्यायप्रसिद्धी तु परिहरि-
यते ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोऽक्षेः ॥ १४ ॥

प्रतिपादितं ब्रह्मणो खचणं, प्रतिपादितं ब्रह्मविषयं गति-
सामान्यं वेदान्तवाक्यानां, प्रतिपादितम् प्रधानस्याशब्दलं ।
तच्चेदमपरमाशक्त्यते । न जग्नादिकारणलं ब्रह्मणो ब्रह्मविषयं
वा गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपादितुं ब्रक्षं, कस्तात्,
विगानदर्शनात्, प्रतिवेदान्तं ज्ञान्यान्या स्फुरिष्यपश्चभ्यते क्र-
मादिवैचित्र्यात्, तथा हि क्षिदात्मन आकाशः सभूत
इत्याकाशादिका स्फुरिरासायते, क्षित्तज्ज्ञादिका तच्चेऽ-
स्फुरजतेति, क्षित्तापाणादिका स प्राणमस्फुरत प्राणाच्छ्रद्धा-

तालक्ष्मनसाऽनुशृण्यमिति धानक्रियायां विकल्पोपपत्तिरित्वनवद्यं ।
उक्तं प्रधानस्याशब्दलमुपसंहरति । तदेवमिति । तथापि स्मृतियु-
क्तिभ्यां प्रधानमेव जगत्कारणमित्वत आह । स्मृतीति ।

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा अपदिष्टोऽक्षेः । पूर्वयन्नेनास्य स-
ङ्गतिं वल्लुं वृत्तमनुवदति । प्रतिपादितमिति । अधिकरणव्यवेक्ष-
प्रधानस्याच्चौतत्वोत्त्या जगत्कारणत्वलक्षणेन ब्रह्मण एव बुद्धिशता,
तस्मिन्मेव बुद्धिष्ये निर्विशेषे ब्रह्मज्ञवेदान्तानां समन्वय इति साधितं
पूर्वशूचसन्दर्भेत । तच्च जगत्कारणसमन्वययोरसिद्धिरेव अुतीनां विदो-
धदर्शनादिवाक्षेपरूपान्तेनास्य सङ्गतिमाह । तच्चेति । न चाविदो-

मिति, क्वचित् अक्रमैव सोकानामुपनिराकाश्यते ए इमां-
सोकानसृजताम्भो मरीचिर्मरमाप इति, तथा क्वचिदसत्पूर्विका सृष्टिः पद्यते, असदा इदमय आसीत् ततो वै सदजायतेति, असदेवेदमय आसीत् तत्पदासीत् तत्पद्यमभवदिति च, क्वचिदसदादनिराकरणे उत्पूर्विका प्रक्रिया प्रतिज्ञाश्यते तद्वैक आङ्गरसदेवेदमय आसीदित्युपक्रम्य, कुतस्तु खलु सोम्यैवं शादिति होवाच कथमसतः सञ्जायेतेति, सदेव सोम्येदमय आसीदिति, क्वचित् खण्डकर्णकैव व्याक्रिया जगतो निगद्यते;

अचिन्तायाः द्वितीयाध्याये सङ्गतिर्नासिङ्गध्याये इति वाचं, सिद्धे समन्वये सूब्बादिमानान्तरविरोधनिरासस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वात् तत्पदवाच्यजगत्कारखवादिश्रुतीनां मिथो विरोधादाच्यार्थनिष्ठयेन लक्ष्ये समन्वयासिङ्गौ प्राप्तायां तत्पदकविरोधचिन्ताया अत्रैव सङ्गतत्वात् । न चैव खण्डिश्रुतीनामप्यविरोधोऽत्रैव चिन्तनीय इति वाचं, खण्डवत् क्वस्यितखण्डौ विरोधस्यैवाभावात् । किमर्थं तर्हि द्वितीये तचिन्तनं, स्थूलबुद्धिसमाधानार्थं इति ब्रूमः । इह तु स्फूर्यादशां वाक्यार्थं समन्वयज्ञानाय तत्पदार्थश्रुतिविरोधः परिक्षियते । यद्यपि त्वं पदार्थश्रुतिविरोधोऽत्र परिहृत्यः तथापि प्रथमसूचेण वन्धुमित्यात्मसूचनादविरोधः प्रसिद्धः, प्रपञ्चस्तु स्थूलबुद्धिसमाधानप्रसङ्गेन भविष्यतीति मन्यते सत्रकारः । अत्र जगत्कारणश्रुतयो विषयस्ताः किं ब्रह्मज्ञिमानं न वेर्ति संशयेऽन्नज्योतिषेः संख्यादृष्टिक्रियायां विकल्पे । प्रियकारणे वस्तुन्यसदा सदा कारणमित्यादिविकल्पसम्भवादप्रामाण्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयनुकूलाच्चेपं विष्टयोति । प्रतिवेदान्तमित्यादिना । वेदान्तानां समन्वयसाधनाच्छुद्यध्यायसङ्गतिः । असदादिपदानां सत्त्वारजे समन्वयोक्त्रेः पादसङ्गतिः, पूर्वपक्षे समन्वयासिङ्गिः फलं,

तद्वेदं तर्द्यथाहतमासोत् तत्त्वामरुपाभासेव व्याक्रियत इति । एवमनेकधा विप्रतिपत्तेः वस्तुति च विकल्पस्तानुपपत्तेऽन्वेदात्तवाक्यानां जगत्कारणावधारणपरता न्याया, स्मृतिन्याय-प्रसिद्धिभ्यां तु कारणात्तरपरिग्रहे न्याय इति । एवं प्राप्ते ग्रन्थः । सत्यपि प्रतिवेदान्तं स्मृतमानेकाकाशादिषु क्रमादिदारके विगाने न स्फृति किञ्चिद्विगानमस्ति, कुतः, यथाव्यपदिष्टात्मेः । यथाभूतो श्लेषकस्मिन् वेदान्ते सर्वज्ञः सर्वश्वरः सर्वात्मकोऽद्वितीयः कारणवेत्त व्यपदिष्टः, तथाभूत एव वेदान्तान्तरेष्वपि व्यपदिष्टते, तद्यथा, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति, च तावज्ञानशब्देन परेण च तदिष्येष कामविहृतवचनेन चेतनं

सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । क्रमाक्रमाभ्यां खण्डिविरोधं तावहर्षयति । तथा हि क्वचिदित्तादिना । स यद्मात्मा कोकानह-व्यत अम्बवश्चरीरप्रसुरखर्गस्तोकोऽम्बःऽम्बार्थः । सूर्यरस्त्रियासोऽन्तरी-क्षोको मरीचयः । मरो मर्त्योकः । अवज्ञयाः पातालयोकाः आप इति शुल्कर्थः । खण्डिविरोधमुक्ता कारणविरोधमाह । तथेति । असदनभिक्षत्तवामरुपात्मकं कारणं, ततः कारणात् सदभिक्षुं । एतत्तु ज्ञार्थं छान्दोग्यवाक्यमाह । असदेवेति । किं श्रूत्यसेव नेत्राह । तत्पदिति । अवाधितं ब्रह्मैवासीदित्तर्थः । तद्व्याप्तिना ख्यातं अम्बू खण्डिकाने वस्त्रभिक्षकमभवत् । प्रक्रिया खण्डः । तत्तत्र कारणे एके वाङ्माल्येषां मतं । शुतिर्व दूषयति । कुत इति । कुत-रवंपदयोरर्थमाह । कर्यमिति । स्मृतमाह । सदिति । तदिदं अम्बज किं तद्विं प्राक्काजेऽत्याहतं कारणात्मकमासीत् । शुक्रीनां विरोधमप्यसंहरति । एवमिति । किंमत्र ज्ञायमित्ताऽश्च मात्रात्तरसिद्धप्रधानवचक्त्वं वेदान्तानां ज्ञायमित्ताह । सूक्ष्मीति । तत्र

ब्रह्म व्यरुद्धपदपरप्रयोग्यत्वेनेत्यरं कारणमन्त्रवीत् । तद्विषयेणैव परेणात्मव्यवेज ब्रह्मरादिकोशपरम्परया चाकारनुप्रवेशनेन सर्वेषां नः प्रत्यगात्मानं निरधारयत्, बड्ड खाँ प्रजायेयेति चात्मविषयेण बड्डभवनाशंसनेन सुज्यमानानां विकाराणां स्थृतरभेदमभावत, तथेदं सर्वमसृजत अदिदं किञ्चेति समस्त-वगत्स्थितिर्देशेन प्राक् स्थृतेरदितीयं स्थृतारमाचष्टे, तदन्त अ-हक्षणं ब्रह्म कारणत्वेन विज्ञातं तस्यषणमेवान्यत्रापि विज्ञायते । सदेव सोम्येदमय आयीत्, एकमेवाद्वितीयं, तदैच्छत बड्ड खाँ प्रजायेयेति, तस्मेऽप्यसृजतेति, तथा आत्मा वा इदमेक एवाय आशीक्षान्यत् किञ्चन मिष्ठत् य ऐच्छत लोकानु सृजा इति च, एवं-जातीयकस्य कारणस्त्रूपनिरूपणपरस्य वाक्यगात्मस्य प्रतिवेदा-कमविगीतार्थत्वात् । कार्यविषयक्तु विगानं दृश्यते ऋचिदाका-

हौ, विरोधमङ्गोक्तव्य प्रहृति विरोधं परिहरति । सबपीति । आका-
शादिषु ग्रन्थाः कारबले विरोधो नैवास्तीति प्रतिज्ञायां हेतुमाह ।
कुव इति । यथाभूतत्वेमेवाह । सर्वज्ञ इति । कारबस्य सर्वज्ञ-
लादिकं प्रतिवेदान्तं दृश्यत इवाह । सद्यथेत्वादिगा । तद्विषयेण
ब्रह्मविषयेण, चेतनं सर्वज्ञं, तदात्मानं स्वयमकुरुतेति अुतेरपरप्रयो-
ग्यत्वं । तस्मादा एतस्मादात्मग इति प्रत्यगात्मतं स्वस्य बड्डरूपत्वका-
मनवा स्थितिकाषेऽप्यदितीयत्वं । यथा तैत्तिरियके सर्वज्ञलादिकं कार-
बस्य तथा क्वान्दोग्यादावपि दृश्यते इत्याह । तदन्त यज्ञक्षमिति,
मिष्ठस्त्रुत्यापारं अविश्वीतार्थत्वादविवेकार्थक्षत्वात् कारव्ये नात्ति वि-
प्रतिपक्षिरिति श्रेष्ठः, तथापि कार्ये विरोधात् कारव्येऽपि विरोधः स्था-
दिवाग्रस्त्रुत्य निषेधति । कार्बविषयन्त्वत्वादिगा । सप्तश्वट्टीनां प्रत्यह-

शादिका सृष्टिः कृचित्तेजश्चादिकेत्येवंजातीयकं । न च कार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रह्म सर्ववेदान्तेष्वविगीतमधिगम्यमानमविवक्षितं भवितुमईतीति शक्यते वक्तुं, अतिप्रसङ्गात् । समाधास्यति चाचार्यः कार्यविषयं विगानं न विद्यन्ते अतेरित्यारभ्य । भवेदपि कार्यस्य विगीतलं *अप्रतिपाद्यमानलात्, न ह्य द्वृष्ट्यादिप्रपञ्चः प्रतिपिपादयिषितः । न हि तत्प्रतिबद्धः कस्त्रित् पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा, न च कल्पयितुं शक्यते । उपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यताया गम्यमानलात् । दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थतां, अत्थेन सोम्य शुद्धेनापोमूलमन्विच्छङ्गिः सोम्य शुद्धेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छेति । सृष्टदादिदृष्टान्तेष्य कार्यस्य कारणेनाभेदं वदितुं

मन्यथालेन सोऽहमिति प्रब्रह्मिष्यायमाने ब्रह्मर्थपि नानात्मं प्रसव्येतेबाहु । अतिप्रसङ्गादिति । सृष्टिविरोधमङ्गीकृत्य ब्रह्मरि न विरोध इत्युक्तं अधुनाङ्गीकारं त्वजति । समाधास्यति चेति । किमर्थं तर्हि अतयः सृष्टिमन्यथान्यथा वदन्तीत्याशङ्का सृष्टावतात्पर्यज्ञापनावेत्याह । भवेदित्यादिना । अतात्पर्यार्थविरोधो न दोषायेत्वात्पर्य साधयति । न होति । फलवद्वृष्ट्यवाक्यशेषत्वेन सृष्टिवाक्यानामर्थवस्त्वसम्भवात् स्वार्थे पृथक् फलं कल्पयं वाक्यभेदापत्तेरित्याह । न च कल्पयितुमिति । न्यायादेकवाक्यत्वं सिद्धं श्रुतिरपि दर्शयनोत्याह । दर्शयति चेति । शुद्धेन कार्येण लिङ्गेन कारणब्रह्माशानार्थत्वं सृष्टिअतीनामुक्ता कारणस्याद्यत्वज्ञानं फलान्तरमाह । सृष्टदादिति । एवं निष्कायामन्यार्थायां सृष्टौ तात्पर्याभावादिरोधो न दोष इत्यत्र

---

*अप्रतिपाद्यमानादिति का० वर्ष० पु० पाठः ।

सज्जादिप्रपञ्चः आव्यत इति गम्यते । तथा च सम्प्रदायविदो
वदन्ति,

“मृलोहविस्फुलिङ्गाद्यैः स्फृटिर्या चोदितान्यथा ।

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथम्” ॥ इति ।

ब्रह्मप्रतिपत्तिस्मद्दं* तु फलं श्रूयते “ब्रह्मविदाप्नोति परं”
“तरति श्रोकमात्मवित्” “तमेव विदिला अतिसृष्ट्युमेति”
इति च । प्रत्यक्षावगमं चेदं फलं “तत्त्वमसि” इत्यसंसार्यात्म-
त्तप्रतिपत्तौ सत्यां संसार्यात्मतत्त्वादृप्तेः । यत् पुनः कारणविषयं
विगानं दर्शितं “असदा इदमय आसीत्” इत्यादि तत् परि-
हर्तव्यं । अत्रोच्यते ।

+समाकर्षात् ॥ १५० ॥

असदा इदमय आसीदिति नाचासन्निरात्मकं कारण-
त्वेन आव्यते । यतोऽसन्नेव स भवत्यस्त् ब्रह्मोति वेद चेदस्ति
ब्रह्मेति चेदेद सममेनं ततो विदुरित्यसदादापवादेनास्तित्व-

इडसम्मतिमाह । तथा चेति । अन्यथान्यर्थेति बोध्या इष्टवा । अवता-
राय ब्रह्मधीजन्मने, अतस्तदन्यथात्प्रयोग ब्रह्मविन भेदः ज्ञेयेन विगा-
नमित्वर्थः । ब्रह्मानस्य द्विशेषित्वमुक्तन्तस्मिर्वाहाय तस्य फलमाह ।
ब्रह्मेति । मन्त्रमयेतीत्यर्थः । एवं द्विशिद्वारकं विदोधम्बृत्सुचं समाधाय
कारणस्य सदसत्त्वादिना साक्षाच्छ्रुतिविदोधनिरासार्थं सूचमादत्ते ।
यत् पुनरिति । यतोऽस्तित्वज्ञाय ब्रह्म निर्धार्य तस्मिन्नेव स्नेहमुदा-
हरति अतोऽन्त स्नोके निरात्मकमसन्न आव्यत इति योजना । तत्
तत्त्व सदात्मनि स्नोको मन्त्रो भवति ।

सदात्मसमाकर्षादतीक्ष्यार्थकासत्यदेन ब्रह्म जात्यत इत्याह ।

* सम्बद्धमित्यस्य याने प्रतिब्रह्मितात का० वर्ष० पु० पाठः ।

† समाकर्षादिति वर्ष० ।

ज्ञात्यं ब्रह्मास्मयादिकोशपरन्वरथा प्रत्यगात्मानं निर्धार्यं
चोऽकामथतेति तमेव प्रकृतं समाजस्य सप्रपञ्चां स्थिं तस्मात्
आवश्यित्वा तत् सत्यमित्याचक्षत इति चोपसंहत्य तदप्येष
स्नोको भवति इति तस्मिन्देव प्रकृतेऽर्थे स्नोकमिममुदाहरत्यसदा
इदमय आसीदिति । यदि त्वं अस्मिरात्मकमस्मिन् स्नोकेऽभिप्रे-
येत ततोऽन्यसमाकर्षणेऽन्यस्नोदाहरणादस्मद्दूँ वाक्यमापयेत ।
तस्माज्ञामरूपव्याङ्गतवस्तुविषयः प्रायेष सच्छब्दः प्रसिद्धु इति
तद्वाकरणाभावापेक्षया प्रागुत्पन्नेः सदेव ब्रह्मासदिवासीदि-
त्युपचर्यते । एवैवासदेवेदमय आसीदित्यचापि योजना, तत्
सदासीदिति समाकर्षणात् । अत्यन्नाभावाभूपगमे हि तत्
सदासीदिति किं समाजस्येत । तद्वैक आङ्गरसदेवेदमय
आसीदित्यचापि न अत्यन्नराभिप्रायेणायमेकोयमतोपन्नाः
कियायामिव वस्तुनि विकल्पस्यासम्भवात् । तस्माच्छ्रुतिपरिट-
हीतसत्यचदार्ढायैवायं मन्दमतिपरिकल्पितस्यासत्यज्ञस्नोपन्न-
स्य निरास इति इष्टव्यं । तद्वैदं तर्ण्यव्याङ्गतमासीदित्य-

तस्मादिति । न च प्रधानमेव ज्ञातामिति वाचं । चेतनार्थकब्रह्मा-
दिश्वदानामनेकोषां ज्ञात्यागैरवादिति भावः । तित्तिरिश्रुतौ सूचं
योजयित्वा क्षान्दोग्यादै योजयति । एवैवेति । सदेकार्थकत्यदेन
पूर्वोक्तासतः समाकर्षान्न शून्यत्वमित्यर्थः । नन्दसत्यदलक्षणा न युक्ता
श्रुतिभेदे च समतभेदेनोदितानुदितहेतमवदिकल्पस्य दर्शितलादित्वत
आह । तद्वैक इति । एवे शाखिन इत्यर्थे न भवति, किन्तु अना-
दिसंसारचक्रस्या वेदवाङ्मा इत्यर्थः । शून्यनिरासेन श्रुतिभिः सदा-
दस्यैवेष्ट्यात्मासां विरोधस्तुर्तिनिरासाय ज्ञात्या बुद्धेति भावः ।
यदुक्तं क्वचिदकर्त्तका रुद्धिः कथितेति तद्वेताह । तद्वेदमिति ।

त्रिपि न निरधक्षस्य जगतो व्याकरणं कर्यते । स एष इह प्रविष्ट आनखागेभ्य इत्यधक्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षात् निरधके व्याकरणाभ्युपगमे इनन्तरेण प्रकृतावस्थामिना स इत्यनेन सर्वनामा कः कार्यानुप्रवेशित्वेन समाकृयेत । चेतनस्य चायमात्मनः शरीरेऽनुप्रवेशः श्रूयते, अनुप्रविष्टस्य चेतन-त्रिवण्णात्, “पश्यन्त्वाच्चुः इष्टेण ओचं मन्वानो मनः” इति । अपि स यादृश्मिदमद्यले नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत् साधकं व्याक्रियते एवमादिसर्वेऽपीति गम्यते, इष्टविपरीतकर्यनानु-पपत्तेः । श्रुत्यन्तरमण्णनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याक-रवाणीति साधकामेव जगतो व्याक्रियां दर्शयति । व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्त्तरि लकारः सत्येव परमेश्वरे कर्त्तरि हौकर्यम-पेत्य इष्टव्यः । यथा लूयते केदारः स्वयमेवेति सत्येव पूर्ण-के सवितरि । यदा कर्मण्वैष लकारः अर्थाचिन्तां कर्त्तव्य-मपेत्य इष्टव्यः, यथा गम्यते याम इति ॥

अधक्षः कर्त्ता । ननु कर्त्तव्याव एव परामृश्यते इत्यत आह । चेतन-स्य चायमिति । चक्षुर्दृष्टा ओचं ओता मनो मन्त्रेत्यते इत्यर्थः । आ-द्यक्षार्यं सकृदंकं कार्यत्वात् घटवदित्याह । अपि चेति । अद्यते इदानीं । ननु कर्मकारकादन्यस्य कर्त्तुः सत्त्वे कर्मण एव कृद्वाचित्व-कारो विवद्ध इत्यत आह । व्याक्रियते इति । अनाधासेन सिद्धिम-पेत्य कर्मवाः कृद्वत्सुपर्चर्यत इत्यर्थः । व्याक्रियते जगत् स्वयमेव नि-व्यव्रिमिति आख्याय केनचिद्याकृतमिति आचषे । यदेति । अतः श्रुती-नामविरोधात् कारखदारा समन्वय इति सिद्धं ॥

जगद्वचित्वात् ॥ १६ ॥

कौषीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातश्चुर्षंवादे श्रूयते, “यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वै तत् कर्म स वै वेदितव्यः” इति [कौ०ब्रा०च०४।क०१६] । तत्र किं जीवो वेदितव्यलेनोपदिश्यते उत मुख्यः प्राण उत परमात्मेति विषयः, किं तावत् प्राप्तं प्राण इति कुतः यस्य वै तत् कर्मेति अवणात्, परिस्तन्दस्त्वप्यस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात्, वाक्यशेषे चायाम्निन् प्राण एवैकधा भवतीति प्राणशब्दश्रवणात् प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धुत्वात्, ये चैते पुरुषाद्वालाकिनाऽऽदित्ये पुरुषशब्दमसि पुरुष इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टाः तेषामपि भवति प्राणः कर्ता प्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादिदेवतात्मनां कतम एको देव इति

जगद्वचित्वात् विषयमाह । कौषीतकीति । बालाकाया अपलं बालाकिर्त्ताङ्गस्तं प्रति राजोवाच । यो वा इति । न केवलमादित्यादीनां कर्ता किन्तु सर्वस्य जगत इत्याह । यस्येति । एतच्चगद्यस्य कर्म क्रियते इति व्युत्पन्ना कार्यमिवर्थः । कर्मेतिशब्दस्य योग्यत्वाद्विभ्यां संशयमाह । तत्त्वेति । पूर्वचैकवाक्यसदादिशब्दवजादस्य-शब्दो नीतः, इह तु वाक्यभेदात् ब्रह्म से ब्रवाणीति बालाकिवाक्यस्य-ब्रह्मशब्देन प्राणादिशब्दो ब्रह्मपरत्वेन नेतुमश्चक्ष्य इति प्रत्युदाहरणे पूर्वपक्षमाह । किं तावदिति । पूर्वपक्षे वाक्यस्य प्राणाद्युपालिपरत्वाद्विज्ञाणि समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते ज्ञेये समन्वयसिद्धिरिति पञ्च । अथ सुषुप्तौ ब्रह्मेति शेषः । अतः पुरुषकर्त्तव्यं प्राणस्य कर्थमित्वत आह । ये चैत इति । स्तुत्वात्मकप्राणस्य विकाराः स्तुर्यादय इत्यत्र मानमाह । कतम इति । यस्य महिमानः सर्वे देवा इति पूर्ववाक्ये इर्षतं

प्राण इति स ग्रन्थेत्याचक्षते इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः, जीवो वा-
यमिह वेदितव्यतयोपदिष्टते तस्यापि धर्माधर्मसङ्करणं कर्म
शक्यते आवयितुं, यस्य वै तत् कर्मेति सोऽपि भोक्तृत्वाद्वोगो-
पकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्त्तापपश्यते, वाक्यबोधे च जीव-
सिद्धमवगम्यते। यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्याश्य पुरुषाणां कर्त्तु-
वेदनायोपेतं बासाकिं प्रतिबुद्धोधयिषुरजातशङ्कुः सुप्तं पुरुष-
मामन्त्र्यामन्त्रणप्लव्यात्रवणात् प्राणादीनामभोक्तृत्वं प्रतिबोध्य
यष्टिधातोत्यापनात् प्राणादित्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोध्यति, तथा परस्यादपि जीवसिद्धमवगम्यते। तथाचा “अहो
खैरुद्धै यथावा स्त्राः अेष्टिनं भुञ्जन्त्वेवमेवैष प्रज्ञात्मैतेरात्मभि-
रुद्धै एवमेवैते आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्ति” इति [कौ०प्रा०

चतः सर्वदेवात्मकत्वात् स शक्ते ग्रन्थ अत्यरोक्तं शास्त्रैकवेद्यत्वादि-
वर्थः। यर्वपक्षान्तरमाह। जीवो देति। यत्कारणं यस्याज्जीवं बोध-
यति तस्मादक्षिण्योत्पन्नं जीवसिद्धमिति योजना। तौ इ पुरुषं सु-
प्तमात्रम्यतुः तं राजाह वृत्ताद्यरवासः सोम राजत्रियामन्त्र समोद्ध्य
समोधनानभिज्ञत्वात् प्राणादेवनात्मत्वमुक्ता यज्ञाद्वातेनेत्याप्य जीवं
नेभितवान् इत्वर्थः। अेष्टी प्रधानः खैरुद्धैर्द्विर्द्विभिरपहतं भुञ्जे
स्त्राः ज्ञातयस्य तमुपजीवन्ति। एवं जीवोऽपि आदित्यादिभिः प्रज्ञा-
शादिना भोगोपकरणैर्भुञ्जे ते च इविर्यह्यादिना जीवमुपजीवन्ती-
युक्तं भोक्तृत्वं जीवसिद्धं। बनु प्राण एवैकधा भवतीति श्रुतः प्राण-
प्लव्यो जीवेऽकथमित्यत आह। प्राणाभृत्याचेति। द्वद्वादश्हिरेव सिद्धा-
क्षयति। एवमिति। स च बाजाकिर्बंद्धत्वमात्रा यष्टिलिङ्गस्त्रूप्यान्
पुरुषानुक्ता राज्ञा निरक्तलूप्यां स्थितः, त्वदुक्तं ग्रन्थं मृषेद्युक्ता
राज्ञोचमानं ब्रह्मैवेति ब्रह्मव्यमन्यथा राज्ञोऽपि मृषावादित्यप्रसङ्गादि-

अ०४।क०१०।] प्राणभृत्वाच जीवस्योपपन्नं प्राणशब्दलं । तस्मा-
ज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह यहशीयो न परमेश्वरः, तस्मि-
क्षानवगमादिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेश्वर एवायमेतेषां पुर-
षाणां कर्ता स्थान्, कस्मात्, उपक्रमसामर्थ्यात्, इह हि वासा-
किरजातश्चतुषा सह ब्रह्म ते ब्रवाणि इति संवदितुमुपचक्रमे,
स च कतिचिदादित्याद्यधिकरणान् पुरुषान् मुख्यब्रह्मदृष्टिभाज
उक्ता दृष्ट्यो वभुव, तमजातश्चतुर्दृष्टा वै खलु मा संवदिष्ठा ब्रह्म ते
प्रब्रवाणीत्यमुख्यब्रह्मदृष्टिभाक् स्थादुपक्रमो वाधेत,
तस्मात् परमेश्वर एवायं भवितुमर्हति । कर्त्त्वस्त्रितेषां
पुरुषाणां न परमेश्वरादन्यस्य स्थातन्त्रेषावकल्पते । अस्य वै
तत् कर्मत्वपिनायं परिस्तन्दलचणस्य धर्माधर्मलक्षणस्य वा

आह । यदि सोऽपीति । वेदितयोऽपीत्यर्थः । मुख्यं पुरुषकर्त्त्वं प्रक्षेप
एव जिङ्गं प्राणजीवयोरात्मनियन्त्रयेनास्तातन्त्रादिवाह । कर्त्त्वस्त्रिति ।
यदुक्तां चक्रगादृष्टयोर्वाचकः कर्मशब्दः प्राणजीवयोरप्यस्यापक इति
तप्तेवाह । यस्येति । अनेकार्थकाच्छब्दादन्तरार्थस्य प्रकरणादुप-
पदादा यहयं न्यायं । अच *प्रकरणोपपदयोरसत्त्वात् कस्य यहव-
मिति संशये पुरुषकर्त्त्वपदसाक्रियात् क्रियत इति योगात्मगदृ-
ष्ट्यमित्यर्थः । एतत्कर्मेतिप्रकृतपरामर्शात् पुरुषाः पूर्वोक्ताः कर्मश-
ब्देन निर्दिश्यन्तामित्यत आह । नापीति । पैनशक्यापातात् पुर-
षाणां न पुंसकैकवचनेन परामर्शायोगात्मेत्यर्थः । न नु पुरुषोत्तादकस्य
कर्त्तुर्व्यापारः करोत्यर्थं उत्पादनं तस्य फलं पुरुषजन्म तदन्यतरवाची-
कर्मशब्देऽस्त्रित्यत आह । नापीति । कर्त्त्वशब्देनेति क्रियापालाभ्यां

* प्रकरणोपपदशब्देऽपीति सो० पु० दी० ।

कर्मणो निर्देशः तथोरन्यतरस्याप्यप्रकृतलात् असंश्वितलाच । नापि पुरुषाणां अयं निर्देशः, एतेषां पुरुषाणां कर्तृत्वेवं तेषां निर्दिष्टलात्, सिङ्गवचनविगामाच । नापि पुरुषविषयस्य करोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य वायं निर्देशः, कर्त्तव्यवदेनैव तथोरुपात्तलात्, परिशेषात् प्रत्यक्षयन्निहितं जगत् सर्वनामेतच्छ्वेन निर्दिष्यते, क्रियत इति च तदेव जगत्कर्म । ननु जगदप्यप्रकृतमसंश्वितस्य, सत्यमेतत्, तथाप्यसति विशेषोपादाने साधारणेनार्थेन सञ्चिधानेन सञ्चिहितवस्तुमात्रस्यायं निर्देश इति गम्यते न विशिष्टस्य कस्यचित्, विशेषसञ्चिधानाभावात् । पूर्वच च जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादानादविशेषितं जगदेवेहोपादीयत इति गम्यते । एतदुक्तं भवति, य एतेषां पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्ता किमनेन विशेषेण यस्य कृत्यमेव जगदविशेषितं कर्मेति । वाश्वद एकदेशावच्छब्दकर्त्तव्यावृत्त्यर्थः । ये बालाकिना ब्रह्मलाभिमताः

विना कर्त्तव्यायागात् कर्त्तव्यवदेनैव तथोर्यहमित्वर्थः । जगतेऽपि प्रकरणोपपदे *स्त इत्युक्तमङ्गीकरोति । सत्यमिति । प्रकरणादिकं हि सर्वनामः सञ्चोचकां तस्मिन्प्रसति सामान्येन बुद्धिस्यं सर्वमेव इत्याते, अच च सञ्चोचकासत्त्वात् सर्वार्थकेन सर्वनामां बुद्धिस्यस्य कार्यमात्रस्य कर्मशब्दो वाचक इत्याह । तथापीति । किञ्च जगदेकदेशोक्त्या जगत् प्रकृतमित्याह । पूर्वचेति । जगदृहे पुरुषाणामपि यहात् प्रथगुक्ति अर्थेत्वत् आह । एतदुक्तमिति । स वेदितव्य इति सम्बन्धः । पुरुषमात्रनिरूपितं कर्त्तव्यमिति आन्तिनिरासार्थो वाश्वदः । ब्राह्मणा

* न स इति सो० २ ठौ० ।

पुरुषाः कीर्तिं स्वेषाम ब्रह्मात् स्वापनाय विशेषो पादानं, एवं
ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सामान्यविशेषाभ्यां अगतः कर्ता वे-
दितव्यतयोपदिष्टते, परमेश्वरस्य सर्वजगतः कर्ता सर्ववेदान्ते-
स्वधारितः ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्वेति चेत्तद्वाख्यातं ॥ १७ ॥

अथ यदुकं वाक्यशेषगतात् जीवस्त्रिङ्गात् मुख्यप्राणस्त्रिङ्गात्
तयेरेवान्यतरस्येह यद्येण न्यायं न परमेश्वरस्येति तत्परि-
हर्तव्यं । अत्रोच्यते, परिहृतं तत्रोपापासनमेवं सति प्रसञ्चेत,
जीवोपापासनं मुख्यप्राणोपापासनं ब्रह्मोपापासनं चेति । न चैतत्
न्यायं, उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयलमस्य वाक्यसा-
वगम्यते । तत्रोपक्रमस्य तावत् ब्रह्मविषयलं दर्शितं । उपसं-
हारस्यापि निरतिशयफलश्रवणात् ब्रह्मविषयलं दृश्यते “स-
र्वान् पापानोऽपहृत्य सर्वेषां भूतानां श्रैश्चं स्वाराज्यमाधिपत्यं

भोजयितयाः परिव्राजकास्तेतत्र यथा ब्राह्मणशब्दः परिव्राजकान्य-
विषयः तथात्र कर्मशब्दः पुरुषान्यजगदाचोत्याइ । एवमिति । अस्तु
जगत्कर्ता वेदितव्यः परमेश्वरस्य किमायातमित्यत आइ । परमेश्वरेति ।

सिङ्गान्तस्त्रिका पूर्वपद्मवीजमनूद्य दृष्टवति । जीवमुख्यप्राणसि-
ङ्गान्वेति चेत्तद्वाख्यातमिति । उक्तमेव स्वारथति । चिविधमिति ।
श्रैश्चं गुणाधिकां, आधिपत्यं नियन्तृत्वं, स्वाराज्यमनियम्यत्वमिति
भेदः कर्मवर्ति । एकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्टत इत्युक्तं चेत्

पर्येति च एवं वेद” इति । नन्देवं सति प्रतिर्गवाक्यगिर्णयेषै-
वेदमपि वाक्यं निर्णयिते, न निर्णयिते चक्षु वैतत् कर्मत्यज्ञ
ब्रह्मविषयलेन तत्त्वानिर्धारितत्वात्, तस्माद्ब्रह्म जीवमुख्यप्राप्त-
प्रकृता पुनरुत्पत्तमाना निवर्त्यते । प्राणशब्दोऽपि ब्रह्मविषयो
हृष्टः “प्राणवन्धनं हि सोम्य मनः” इत्यच्च, जीवलिङ्गमयुपक्रमो-
पसंहारयोर्ब्रह्मविषयत्वादभेदाभिप्राप्तेष्व चोचयितव्यं ॥

अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

अपि च नैवाच विवदितव्यं, जीवप्रधानं वा इदं वाक्यं स्वात्
ब्रह्मप्रधानं वेति, यतोऽन्यार्थं जीवपरामर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं अ-
स्त्रियं वाक्ये जैमिनिराचार्यो मन्यते, कस्मात्, प्रश्नव्याख्यानाभ्यां,
प्रश्नस्तावत् सुषुप्तपुरुषबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबो-
धिते पुरुषोऽप्यथिष्ठ क्व वा एतदभृत् कुत एतदागादिति । [कौ०
आ० अ० ४। क० १८] प्रतिवचनमपि यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन

पुनरुक्तिः स्यादिति शब्दते । नन्देवमिति । कर्मशब्दस्य रूप्या पूर्वप-
द्यप्राप्तौ तत्त्विरासार्थमस्त्रामो युक्त इत्याह । नैवादिगा । प्राणशब्द
जीवलिङ्गव्याप्तिमाह । प्राणशब्दोऽप्योति ।

मनो जीवः जीवलिङ्गेन ब्रह्मैव चक्षते इत्युक्तं, इदानीं तत्त्व-
ङ्गेन जीवोक्तिदारा ब्रह्म याद्यमित्वाह । अन्यार्थमिति । जीव-
परामर्शस्य जीवधिकरणब्रह्मत्वानार्थते प्रत्यमाह । क्वैव इति ।
हे वाचाके यत्तद्वयनं विशेषज्ञानाभावरूपं यथा स्यात्यैव
पुरुषः क्वाश्रयिषु कस्मिन्दधिकरणे शब्दनं छतवानिवर्त्यः । एकीभा-
वान्यव्याख्यानार्थं एक्षति । क्व वा इति । यतद्द्वयनमेकीभावरूपं यथा

पश्चत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीत्यादि, एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा अथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो खाका इति ४ [कौ०ग्रा०च०४क०१८।२०] सुषुप्तिकाले ४ परेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति, परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्ञायत इति वेदान्तमर्यादा । तस्माच्चात्माख्य जीवस्य निःसम्बोध-खच्छतारूपः स्थापः उपाधिजनित-विशेषविज्ञानरहितं खरूपं यतस्तद्वंशरूपमागमनं सोऽच परमात्मा वेदितव्यतया आवित इति गम्यते । अपि चैवमेके शाखिनो वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसंवादे स्थां विज्ञानमयशब्देन जीवमात्माय तद्वितिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति, य एष विज्ञानमयः पुरुषः, क्व वै तदभृत् कुत एत-

स्यात्तथा एष पुरुषः काभृत्युपः, केनैवं प्राप्नोतीति यावत् । उत्थानापादानं एच्छति । कुत इति । एतदागमनमैक्यभंशरूपं यथा स्यात्तथा पुरुषः कुत आगत इत्यर्थः । प्रश्नमुक्ता आख्यानमाह । प्रतिवचनमिति । श्वयनभवनयोराधारः उत्थानापादानच्च प्राप्यशब्दितं ब्रह्मैवेत्यर्थः । उत्तरे प्राणोक्ते: प्रश्नोऽपि प्राणविषय *इत्यत आह । सुषुप्तिकाले चेति । जगद्भेदुत्तजीवैक्याभ्यां प्राणोऽच ब्रह्मैत्यर्थः । जीवोक्ते-रत्नार्थत्वमुपसंहरति । तस्मादिति । निःसम्बोधता विशेषधीशून्यता, खच्छता विक्षेपमज्ज्ञता । भेदभान्तिशून्यतास्तरूपमैक्यमाह । उपाधोति । प्रश्नव्याख्यानयोर्ब्रह्मविषयत्वे शाखान्तरसंवादमाह । अपि चैवमेके शाखिन इति । ननु तत्त्वाकाशः सुषुप्तिस्थानमुक्तं न ब्रह्मैत्यत आह । आकाशेति । उपाधिद्वारा प्रमाणात्मकमैतुत्ताचाकाशो ब्रह्मैत्याह । सर्व इति । एवं जीवनिरासार्थकत्वेन सूचं आख्याय प्राणनिरासपरत्वेनापि आचर्ष्ये । प्राणेति । अस्मिन् वाक्ये प्राणोप-

* इत्येवाहेति सो० २ पु० ३०० ।

दागादिति प्रम्भे प्रतिवचनेऽपि च एषोऽन्तर्हृदय आकाश-
स्थिन् शेत इति, आकाशब्रह्मस्य परमात्मनि प्रयुक्तो दह-
रोऽस्मिन्नराकाश इति, अत्र सर्वं एत आत्मानो व्युच्चरक्तीति
चोपाधिमतामात्मनामन्यतो व्युच्चरणमामनक्तः परमात्माम-
मेव कारणलेनामनक्तीति गच्छते । प्राणनिराकरणस्यापि सुषु-
प्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्युच्चयः ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

दृष्ट्वारणके मैत्रेयीब्राह्मणेऽभिधीयते “न वा अरे पत्युः का-
माच” इत्युपक्रम्य “न वा अरे सर्वस्य कामाच सर्वं प्रियम्बवत्यात्म-
नसु कामाच सर्वं प्रियं भवति आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो
मनव्यो निदिभ्यासितव्यो मैत्रेयात्मनो वा अरे दर्शनेन अव-
णेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं” इति । तच्चेतद्विचिकित्यते
किं विज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यश्रोतव्यलादिरूपेणापदित्यते आ-
हेत्वित् परमात्मेति । कुतः पुनरेषा विचिकित्सा, प्रियसंसूचि-

देशं ब्रह्मचारागार्थं मन्यत जैमिनिः, उक्तप्रश्नव्याख्यानाभ्यां वाक्यस्य ब्रह्म-
परत्वात् । अपि चैके शाखिनः एवमेव प्राणातिरिक्तं जीवात्मानमाम-
नक्तः प्राणस्य वाक्यार्थत्वं वारयन्तीति सूत्रयोजना । अतिरिक्तजी-
वोपदेशः प्राणनिराकरणस्याप्यभ्युच्चयो हेत्वक्तरमिति भाव्यार्थः,
तस्मादिदं वाक्यं ब्रह्मविसमन्वितमिति सिद्धं ॥

वाक्यान्वयात् । विषयवाक्यमाह । दृष्ट्वादिति । पत्वद्वैरात्मशेषस्वेन
प्रियत्वादत्मैव सर्वशेषी प्रियतमः, अतोऽन्यत्परित्यज्यात्मैव द्रष्टव्यः,
दर्शनार्थं अवकादिकं कार्यमित्यर्थः । प्रियसंसूचितेनेति पतिजाया-

तेनात्मना भोक्षोपक्षमाद्विज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति, तथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात् परमात्मोपदेश इति, किं तावत् प्राप्तं विज्ञानात्मोपदेश इति । कस्यात् उपक्रमसामर्थ्यात् । पतिजायापुत्रविज्ञादिकं हि भोग्यभूतं सर्वं जगदात्मार्थतया प्रियं भवतीति प्रियसंस्मृच्चितं भोक्षारमात्मानमुपक्रम्यानन्तरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्यान्वस्थात्मनः स्यात् । मध्येऽपीदं महद्वृतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञासीति प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन अनुवन् विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यलं दर्शयति । तथा “विज्ञानात्मरे केन विजानीयात्” इति कर्ववचनेन शब्देभोपसंहरणविज्ञानात्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति, तसादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्षर्थलात् भोग्यजातस्यैपचारिकं द्रष्टव्यमिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमात्मोपदेश एवायं, कस्यात् वाक्यान्वयात् । वाक्यं हीदं पौर्वार्थर्थेणावेत्य-

दिभिः प्रियैर्भाग्यैर्जीवितयानुसितेनेत्यर्थः । यथा ब्रह्म ते ब्रवाणीश्युपक्रमवलाहाक्षस्य तद्वपरत्वं तथाच जीवोपक्रमादस्य वाक्यस्य जीवपरत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वप्रक्षयति । किं तावदिति । पूर्वपच्चे वाक्यस्य जीवोपक्रियपरत्वं सिद्धान्ते च्छेये प्रत्यग्ब्रह्मणि समन्वय इति एकं । इदं प्रत्यक्षमहदपरिच्छिद्यं भूतं सत्त्वमनन्तं गिर्वमपारं सर्वगतचिद्करत्वं एतेभ्यः कार्यकाशात्मना जायमानेभ्यो भूतेभ्यः सामान्येनोत्थावभूतेपार्थिकं जन्मानुभूय तान्येव भूतानि नीयमानान्यनुस्त्वा विजाह्वति ।

माणं परमात्मानं प्रत्यन्वितावयं खल्यते कथमिति तदुप-
पोद्यते, “अमृततत्त्वं तु नाशास्ति विज्ञेन” इति याज्ञवल्क्यादुप-
श्रुत्य “येनाहं नामृतां स्यां किमहन्तेन कुर्यां यदेव भगवान् वेद
तदेव मे ब्रूहि” इति अमृततत्त्वमाशासानाचै मैत्रेयी याज्ञवल्क्य
आत्मविज्ञानमुपदिग्भति, न चान्यत्र परमात्मविज्ञानादमृततत्त्व-
मस्तीति श्रुतिस्तिवादा चदन्ति। तथा चात्मविज्ञानेन सर्व-
विज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्यमवकल्पते,
न द्वितदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यं, यत्कारणमात्रविज्ञानेन सर्व-
विज्ञानं प्रतिज्ञायानन्तरेण यन्येन तदेवोपपादयति “ब्रह्म-
तं परादाश्चाऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद” इत्यादिना, यो हि ब्रह्म-
चक्रादिकं जगदात्मनोऽन्यत्र सातन्व्येण सञ्चसङ्गावं पश्यति तं
मिथ्यादर्शिनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मचक्रादिकं जगत् पराक-
रोति इति भेदहृष्टिमपोद्येदं सर्वं यदयमात्मेति सर्वस्य वस्तु-
जातस्यात्माव्यतिरेकमवतोरयति। दुन्दुभ्यादिहृष्टान्तेष्व तमे-
वाव्यतिरेकं द्रढयति। “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेत-

शोपाधिकमरणानन्तरं विशेषधोनास्तीति श्रुत्यर्थः। विज्ञातारं वि-
ज्ञानकर्तादेवं भेदादिभावेनास्तीति श्रुत्यर्थः। विज्ञानसाधन-
ांगगम्यतादिलिङ्गैर्वाक्षस्यान्वयाद्ब्रह्मण्येव तात्पर्यावगमात् ब्रह्मप्रमा-
यकत्वमिति सिद्धान्तयति। एवमिति। विज्ञेन तत्साधेन कर्मणे-
खर्थः। भेदनिन्दापूर्वकमभेदसाधनेनैविज्ञानात् सर्वविज्ञानस्य स-
मर्थनादैपचारिकत्वं न युक्तमित्याह। न चेतदौपचारिकमित्या-
दिना। पराकरोति श्रेयोमार्गाद् अंश्यति। यथा दुन्दुभिश-
क्षवीज्ञाशब्दसामान्यग्रहणेनैव ग्रह्यमाणात्तदवान्तरविज्ञेषाः शुक्ल-

द्वृम्बेदः” इत्यादिगा च प्रष्टतस्थात्मनो नामरूपकर्मप्रपञ्चकारणतां व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैनं गमयति । तथैवैकायनप्रक्रियायामपि सविषयस्य उच्चित्यस्य साम्नःकरणस्य प्रपञ्चस्यैकायनमनुकरमवाङ्मां छत्त्वं प्रज्ञानघनं व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैनं गमयति, तस्मात् परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते । यत्पुनरहक्षं *प्रियसंस्कृतनोपक्रमादिज्ञानात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इत्यत्र ग्रूमः ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमास्मरथः ॥ २० ॥

अस्यत्र प्रतिज्ञा “आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीदं सर्वं यद्यमात्मा” इति च तस्माः प्रतिज्ञायाः चिह्निं सूचयतेतत्त्वां यत्प्रियसंस्कृतस्थात्मनो इष्टव्यतादिवृहीर्तनं । यदि हि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽन्यः स्थान्, ततः परमात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञात इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तद्विदेत, तस्मात् प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदाशेनोपक्रमणमित्यास्मरथ्य आचार्यो मन्वते ।

यहयाद्वारजतवत् सामान्ये कल्पितात्मसो न भिद्यन्ते, एवमात्मभानभास्यं सर्वमात्ममात्रमिति निच्छितमित्याह । दुन्दुधादीति । एवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मुख्यत्वाद्वारानिच्छयः । सर्वस्तुत्वज्ञादपीत्याह । अस्य महत इति । ऋग्वेदादिकं नाम, इहं ऊतमिति कर्म, अयस्य लोकः परस्य लोक इति रूपं । किञ्च स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमिति कण्ठिकाया सर्वप्रपञ्चस्य नुस्कायाधारत्वमात्मनो ब्रह्मस्वे लिङ्गमित्याह । तथैवैकायनेति ।

जोवत्त्वाद्योर्भेदाभेदसप्त्वादभेदांशेनेदं जोवेपक्रमणं प्रतिज्ञासाधकमित्यास्मरथमतं ।

* प्रियसंस्कृतिसोपक्रमादिति वर्ष० का० यु० पाठः ।

उक्तमिष्टत एवमावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनेनुद्दिष्टातोपाधिसम्बर्कात्
कसुषीभूतस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात् सम्प्रसन्नस्य
देहादिष्टातादुक्तमिष्टतः परमात्मनैकोपपत्तेरिदमभेदेनो-
पक्रमणमिष्टौडुलोनिराचार्यो मन्यते । श्रुतिस्मैवं भवति “एष
सम्प्रसादोऽस्माक्षरीरात् समुत्थाय परं ज्ञोतिष्ठप्रसम्पद्य स्वेन
रूपेणाभिनिष्टयते” इति । क्वचिच जीवाश्रयमपि नामरूपं
नदीनिदर्शनेन *ज्ञायते,

“यथा नृशः स्वन्दमानाः समुद्रे-

उल्लं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विहायामरूपादिमुक्तः

परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं” ॥ इति ॥

यथा सोके नृशः स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय समुद्रमुप-
बन्ति एवं जीवोऽपि स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय परं पुरुषमु-
पैति इति हि तत्त्वार्थः प्रतीयते दृष्टान्तदार्टान्तिकयोस्मुखातावै ॥

सत्त्वसंसारदद्वायां भेद एव मुक्तावेवाभेद इत्यौडुलोमिमर्तं । तत्त्व-
मानमाह । श्रुतिस्मैति । समुत्थानमुल्लान्तिः । नगु संसारस्यैपाधि-
कत्वात् सर्वदेवाभेद इत्याशक्त्य दृष्टान्तवज्ञेन संसारस्य स्वाभाविक-
त्वमिलाह । क्वचिचेति । यथा नृशः स्वन्दमानाः समुद्रेउल्लं गच्छन्ति
नामरूपे विहायेति नदीनिदर्शनं व्याचष्टे । यथाजोक्ते इति ॥

* ज्ञापयतीति वर्ष० का० पु० पाठः ।

अवस्थितेरिति काशक्षम्भः ॥ २२ ॥

अत्रेव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानां पु-
ष्टमिदमभेदेनोपक्रमणमिति काशक्षम्भः आचार्यो मन्यते ।
तथा च ब्राह्मणं अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्यक्त-
वस्तीत्येवं जातीयकं परस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्श-
यति । मन्मवर्षस्य “सर्वाङ्गि रूपाङ्गि विचित्र्य धीरो नामानि
स्त्रावाभिवदन् यदास्ते” इत्येवं जातीयकः । न च तेजः प्रसूतीर्णा
स्त्रैष्ट्रा जीवस्य पृथक् स्थितिः श्रुता येन परस्थादात्मनोऽन्यस्त-
द्विकारो जीवः स्थानः । काशक्षम्भस्त्रावार्थस्थाविकृतः परमेश्वरो
जीवो नाम इति मनं । आश्चर्यस्य तु वद्यपि जीवस्य पर-
स्थादनन्यस्तमभिप्रेतं तथापि प्रतिज्ञासिद्धेरिति स्थापेत्वाभिधा-
नात् कार्यकारणभावः कियनप्यभिप्रेत इति गम्भते । औदुलो-
मिष्ठे पुनः स्थृतेवावस्थान्तरापेष्ठो भेदाभेदो गम्भते । तत्र
काशक्षम्भीयं मतं श्रुत्यनुसारीति गम्भते प्रतिपिपादयिषितां-
र्थानुसारात् तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिभ्यः, एवम् चति तज्ज्ञानाद-
मृतत्वमवकल्पते, विकारात्मकत्वे हि जीवस्थाभ्युपगम्यमाने विका-

सिद्धान्तमाह । अवस्थितेरिति । अत्तनाभेदज्ञापनार्थं जीवमुप-
क्षम्भः इष्टवत्वादयो ब्रह्मस्त्री उक्ता इत्यर्थः । एतेन जीवज्ञानां
ब्रह्मपरत्वक्षणार्थमिदमधिकरणं न भवति, प्रवर्द्धनाधिकरणे कथि-
तल्लभापि जीवात्मवादेन ब्रह्मप्रतिपादनार्थं समुद्धुत्वाक्योरित्वच गत-
त्वात्, अस्ते कर्थमिदमधिकरणमिति निरूपं जीवोद्देशेन ब्रह्मत्वप्रतिपा-
दने भेदोऽप्यावस्थक इति भेदाभेदशक्ताप्राप्तौ कस्तितभेदेनोद्देशत्वादिकं
स्त्रेत्तु ज्ञानाभेदे इति आपनार्थं आस्थारम्भात्, आयते चाच विज्ञं
आत्मशक्तेनोपक्रान्तस्य जीवस्य धर्मिणो ब्रह्मयो धर्मनारस्य यहवं वि-

रस्य प्रकृतिसम्बन्धे प्रस्तुतप्रसङ्गात् तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत्, अ-
तस्य स्वाश्रयस्य नामरूपस्थावभवात् उपाधाश्रयमामरूपं जीकं
उपचर्यते, अत एवोत्पत्तिरपि जीवस्य क्लिचिदग्निविस्फुलिक्षेपा-
दरणेन *आव्यमाणोपाधाश्रयैव वेदितव्या । यदथुक्तं प्रकृतस्यैकं
महतो भूतस्य इष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन
दर्शयन् विज्ञानात्मन् एवेदं इष्टव्यतं दर्शयतीति, तत्रापीयमेव
चिद्गत्ती योजयितव्या । ‘प्रतिज्ञाचिह्नेचिर्ज्ञमास्तरथः’ । इदमक
प्रतिज्ञातं “आत्मनि वेदिते सर्वमिदं विदितं भवतोदं सर्वं यद-
यमात्मा” इति च, उपपादितस्य सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्चस्यैक-
प्रस्तवत्वादेकप्रस्तवत्वाच दुन्दुभ्यादिहृष्टान्तेस्य कार्यकारण्योर-
श्चतिरेकप्रतिपादवात् तस्या एव प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचय-
त्वेतत्तिक्ष्वां यमहतो भूतस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभ-
वेन कथितमित्यास्तरथ आचार्यो मन्त्रते । अभेदे हि उत्त्वे-
कविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञानमदकल्पत इति । ‘उत्त्वमित्य-
मत एवमावादित्वाऽुलोमिः’ । उत्त्वमित्यतो विज्ञानात्मने

कैव ब्रह्मर्मकथनं भेदाभेदे धर्मिद्ययः स्याद्विति मन्त्राणं । धीरः
सर्वज्ञः । सर्वात्मि रूपात्मि कार्यात्मि विचित्रवृद्धा तेषां नामाग्नि च
ज्ञात्वा तेषु बुद्धादिषु प्रविज्ञानभिवदनादिकां कुर्वन् यो वर्तते तं विदानि-
कैवामृतो भवतीति मन्त्रोऽुपि जीवपरयोरेकं दर्शयतीत्याह । मन्त्रेति ।
जीवस्य ब्रह्मविकारत्वान्नैकमित्यत आह । न च तेज इति । मन-
चयं विभक्य दर्शयति । काशेत्यादिना । कियानपीति । अभेदवद्वै-
देश्वपीत्यर्थः । तत्रान्तस्य मतस्योपादेयत्वमाह । तच काशेति । सोऽयं

* शूश्माशेति वर्षं का० पु० पाठः ।

ज्ञानधारानादिष्वामर्थात् सम्प्रसन्नस्य परेषात्मनैक्यसम्भवादि-
दमभेदाभिधानमित्योऽुलोमिराचार्यो मन्यते । ‘अवस्थितेरिति
काश्चक्षत्त्वः’ । अस्मैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेना-
वस्थानादुपपश्यमिदमभेदाभिधानमिति काश्चक्षत्त्वं आचार्यो
मन्यते । नगूच्छेदाभिधानमेतत् ‘एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाप
तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति’ इति कथमेतदभेदा-
भिधानं । नैष दोषः, विशेषविज्ञानविनाशाभिप्राप्तमेतद्विज्ञा-
नाभिधानं नात्मोच्छेदाभिप्राप्तं, अत्रैव मा भगवान् मूलहस्त
प्रेत्य संज्ञास्तीति पर्यनुयज्य स्वयमेव श्रुत्याऽर्थान्तरस्य इर्षित-
त्वात् “म वा अरेऽहं मोहं ग्रवीस्त्विनाशी वा अरेऽयमात्मा-
नुच्छिन्निधर्मां माचासंसर्गस्तस्य भवति” इति । एतदुक्तं भवति
कूटस्थनित्य एवायं विज्ञानघनं आत्मा नाश्योच्छेदप्रसङ्गोऽस्ति,
माचाभिस्तस्य भूतेक्षियस्तच्छाभिरविद्याकृताभिरसंसर्गो वि-
स्थया भवति, संसर्गाभावे च तत्त्वतस्य विशेषविज्ञानसाभा-
वान् ग्रेत्य संज्ञास्तीत्युक्तमिति । अदप्युक्तं “विज्ञानात्मरमरे केन वि-

---

देवदत्त इतिवत्स्तमस्यादिवाक्येभ्यः परापरयोरत्तमाभेदः प्रवि-
पादयितुमिष्टोऽर्थः, तदनुसारिलादित्वर्थः । ज्ञानानुकृतिश्रव्यवस्था-
नुपपत्थाप्ययमेव पक्ष आदेय इत्वाह । शब्देति । अवत्तमाभेदे
क्षतीत्वर्थः । कल्पितस्य भेदस्य ज्ञानान्निष्ठत्तिः सम्भवति न सत्त्वस्ते-
त्वपि ब्रह्मण् । यदुक्तं नदोद्घानात् संसारः साभाविक इति
तन्नेत्याह । अत चेति । अनामरूपत्रस्तत्त्वाच्चोवस्थेत्वर्थः । उत्पत्ति-
श्रुत्वा जीवस्य ग्रस्त्वा भेदाभेदाविवेत आह । अत एवेति । उत्पत्ते:
साभाविकत्वे मुक्तयोगादेवेत्वर्थः । अत्र पूर्वपक्षे वीजचयमुक्तं जीवे-
नोपक्रमः परस्यैव समुत्थानश्रुत्वा जीवाभेदाभिधानं विज्ञानशब्दं चेति ।

आनीयात्” इति कर्ववचनेन ग्रन्थेनोपसंहारादिज्ञानात्मन एवेदं
इष्टव्यलमिति, तदपि काङ्क्षात्मोयेनैव दर्शनेन परिहरणीयं ।
अपि च “थत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति” इत्या-
रभाविद्याविषये *तस्यैव दर्शनादिलक्षणं विशेषविज्ञानं प्रपञ्च
“थत्र लक्ष्य सर्वमात्रैवाभूत् तत् केवल कं पश्येत्” इत्यादिनावि-
द्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणस्य विशेषविज्ञानखाभावमभि-
दधाति । पुनर्स्य विषयाभावेऽप्यात्मानं विजानीयादित्याशङ्का
“विज्ञातारमरे केवल विजानीयात्” इत्याह । ततस्य विशेषवि-
ज्ञानाभावोपपादनपरत्वादाक्षय विज्ञानधातुरेव केवलः सग्-
भूतपूर्वगत्या कर्ववचनेन दृश्या निर्दिष्ट इति गम्यते । इर्द्धितम्
पुरस्तात् काङ्क्षात्मोयस्त्र† मतस्य श्रुतिमन्त्रं, अतस्य विज्ञाना-

तत्त्वाद्यं वीजं चिद्वत्त्वा निरस्तं, सम्भवि द्वितीयमनुय तयैव निराचरणे ।
बद्युत्तमित्यादिना । आत्मज्ञानात् सर्वज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तत्र हेतु-
रिदं सर्वं यदयमात्मेव्यविरेक उक्तलक्ष्य प्रतिपादनात्मदेव प्रति-
ज्ञातमुपपादितमिति योजना । एकस्मात् प्रसवो यस्य एकमिन्
प्रसवो यस्य तद्वावदित्यर्थः । समुद्यानमभेदाभिधानमिति यावत् ।
जन्मनाश्चादुक्तौ नाभेद इत्याक्षिप्य परिहरति । ननु इत्यादिना ।
मतस्य संज्ञा नालीति वाक्येऽवैव मां मोहितवानसि ज्ञानरूपस्या-
त्मनो ज्ञानाभावे नाशप्रसङ्गादिति मैत्रेयोक्तो मुनिराह । न वा अस्ते
इति । मोहां मोहकरं वाक्यं, अविनाशी नाशहेतुशून्यः, अत उच्चि-
त्तिधर्मां नाशवान्न भवतीति अनुच्छितिधर्मेत्यर्थः । हतोयं वीजं दृती-
येन मतेनैव निरसनीयमित्याह । यदयीत्यादिना । आश्चमतद्ये
सत्त्वभेदाङ्गीकारात् केनेत्राद्येषो न युक्तः काङ्क्षात्मस्य मते त्वत्त्वत्त्वाभे-
दादिज्ञानस्य ज्ञारक्षाभावात् स युक्त इति श्रुत्वगुसादित्यात्मते

* तस्यैवेति वर्ष० क्वा० यु० जाति ।

† यस्यैवेति वर्ष० क्वा० यु० याडः ।

त्वपरनात्मनोरविद्याप्रत्युपस्थापितगानहृपरचित्तैः हात्युपाधि-
निमित्तो भेदो न पारमार्थिक इत्येषोऽर्थः सर्वेर्वदानकादि-
मिरत्युपगमनायः, सदेव सोम्येहमय आसीत्, एकमेवाद्वितीयं,
आत्मैवेदं सर्वं, ग्रन्थैवेदं सर्वं, इदं सर्वं चदयमात्मा, नान्योऽ-
तोऽस्मि इष्टा नान्योऽस्मि इष्टृ इत्येवंहपाभ्यः अुतिभ्यः, स्मृति-
भ्यश्च “वासुदेवः सर्वमिद्” “लेचज्ञज्ञापि मां विद्धि सर्वसे-
चेषु भारत । समं सर्वेषु भृतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्” ।
इत्येवंहपाभ्यः । भेददर्शगायत्रादाच “अन्योऽसावनोऽहम-
स्तीति * न स वेद स्मृत्योः स मृत्युमात्रोत्तिव इह नानेव पश्यति”
इत्येवंजातीयकात् । “स वा एष अहानज आत्मोऽजरोऽमरो-

मनःकल्पितं विज्ञात्वं मुक्ते ब्रह्मात्मनि भूतपूर्वगतेऽक्षमिति परि-
हरणीयमित्यर्थः । किञ्च पूर्वापरपर्यात्तेऽनवा वाक्यस्य मुक्तात्मवर-
त्वावगमात् विज्ञात्वं कल्पितमेवानूच्यते इति † न वक्षिष्वेन जीवपर-
त्वमित्याह । अपि चेति । आर्वेषु पञ्चेतु वाग्छब्दात्मपक्षस्वैदादेवत्वे
किं वीजं तदाह । इर्षितमिति । अतच्च, अुतिमस्याच । पुनरपि
अुतिमृतिमत्त्वमाह । सदेवेत्यादिना । हेतुनां भेदो न पारमार्थिक
इति प्रतिज्ञया सम्बन्धः । भेदाभेदपक्षे जीवस्य अक्षादिविकारवस्था-
त्तद्विषेषो न स्वादित्वाह । स वा एष इति । भेदस्त्र सत्त्वते तत्त्वम-
या वाक्षादहं ब्रह्मेति निर्बाधं ज्ञानं न खादित्वाह । अन्यथा चेति ।
अभेदस्यापि सत्त्वात् प्रमेत्वाऽप्युभेदाभेदयोर्बिरोधात् संशयः स्वा-
दित्वाह । सुनिच्छितोर्त । मात्तु निर्बाधज्ञानमित्यत आह । निरप-
वादमिति । अहं ब्रह्मेत्वाधितत्त्वयस्यैव शोकादिनिर्बर्तत्वमित्यत
मृत्युमप्याह । ख्यते आत्मकैकाल्ये हि प्रज्ञा प्रविष्टिता भवति न

* न स वेद यथा पश्यति वर्ष० का० प० पाठः । † नेति सो० २ प० वालि ।

मृतोऽभयो ग्रहेति चात्मनि सर्वविक्रियाप्रतिषेधात्, अन्यथा
च मुमुक्षुषां निरपवादविज्ञानानुपपत्तेः, सुनिश्चितार्थाभुप-
पत्तेष्व । निरपवादं हि विज्ञानं शर्वकाङ्क्षानिवर्तकमात्रावि-
षयं इत्यते, “वेदान्विज्ञानसुनिश्चितार्थः” इति च *अतः,
“तत्र को लोऽः कः शोक एकलभगुपश्चातः” इति च स्त्रियज्ञ-
खचष्टस्तेष्व । स्थिते च चेचज्ञपरमात्मैकत्वविषये शम्यगद्धने चे-
चज्ञः परमात्मेति नाममात्रभेदात् चेचज्ञाऽयं परमात्मनो
भिक्षः परमात्मायं चेचज्ञाद्विद्व रत्येवंजातीयक आत्मभेदवि-
षये[†] इवं विर्बन्धो त्रिर्थकः । एको ज्ञात्वमात्मा नाममात्रभेदेन
वज्ञभाभिधीयता इति, च हि श्रव्यं ज्ञात्वमनन्तं वज्ञ चो वेद-

भेदाभेदेणोरिति भावः । न जु जीवपरमात्मानौ स्तो भिन्नौ अपर्या-
यनामवस्थात् स्तम्भकुम्भवदित्यत आह । स्थिते चेति । च अं तर्हय-
वायनामभेद इत्याशक्त्य जोवत्येवरत्वादिनिमित्तभेदादित्याह । एको
होति । किंच विद्यात्तद्वुद्दिल्पार्था गुहायां स्थितो जीवो भवति
तस्यामेव व्रज्ञ निहितमित्युतेः । स्थानेक्षाण्डीव एव व्रज्ञोत्थाह । न
होति । कार्त्तिदेवैकामिति जीवस्थानादन्यामित्यर्थः । नन्येकस्यां गुहायां
होति किं न स्थातामित्यत आह । न चेति । चष्टुरेव प्रवेशेन जीवस्थान्न
भेदः । नन्यत्वाभेदे जीवस्य स्थृत्यात् व्रज्ञापि स्पृण्डं स्थादतः
स्थृत्यास्थृत्याभ्यां तयोर्भेद इति चेन्न इर्पणे प्रतिविम्बस्य चट्टले
इव विम्बस्थास्थृत्यावत् कल्पितभेदेन विद्युदधर्मवस्थोपपत्तेः । सत्त्व-
भेदे केषमायहस्तेषां दोषमाह । ये त्विति । सोऽयमिति वत्तचमसो-
वकार्यकारवद्यसामान्यिकरणादवत्ताभेदो वेदान्वार्थस्तद्वाध एव
निष्ठेयससाधनं तस्य वाक्षो न युक्ता इत्यर्थः । किंच भेदाभेदवादिनो
स्थानकर्मव्यां छतकं मोक्षं कल्पयन्ति, तत्रानित्यत्वं देष्वः । यस्तु छत-

* त्रुतिरिति वर्ध० का० पु० फालः ।

† अथमिति का० वर्ध० पु० वालि ।

निहितं गुहायामिति काञ्चिदेवैकां गुहामधिकात्यैतदुक्तं, च ब्रह्मणोऽन्यो गुहायां निहितोऽस्मि “तत्त्वद्वा तदेवानुप्राविश्यत्” इति अष्टुरेव प्रवेशश्चवणात्, ये तु निर्बन्धं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थं बाधमानाः श्रेयोदारं सम्बन्धदर्शनमेव बाधन्ते कृतकम-नित्यस्त्र मोक्षं कर्त्ययन्ति न्यायेण च न सङ्कल्पन्ति इति॥

प्रकृतिस्त्र प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

यथाभ्युदयहेतुलात् धर्मो जिज्ञास्य एवं निःशेषयहेतुलाद्व्यापि जिज्ञास्यमित्युक्तं, ब्रह्म च जन्मास्य यत इति ज्ञचितं । तच्च खचणं घटहृषकादीनां मृत्सुवर्णादिवत् प्रकृतिले कुख्यास्यसुवर्णकारादिविभिन्नत्वे च समानं इत्यते

कमपि निवृत्तिं तच्च यत् क्रियासाध्यं तदनिवृत्तिं न्यायबासितं । अस्माकन्त्यनर्थध्वंसस्य ज्ञानसाध्यतामित्यमुक्तात्ममात्रत्वाच नानिवालः देष इति भावः, वस्मान्मैत्रेयीज्ञास्यां प्रत्यग्ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं ॥

प्रकृतिस्त्र प्रतिज्ञा । जच्छब्दस्त्रेयास्य सङ्कृतिं वक्षुं दृश्यं स्मारत्यति । यथेति । तच्च हि ब्रह्मणो बुद्धिक्षत्वार्थं सामान्यते जगत्कारबद्धं जच्छयमुक्तं तेन बुद्धिस्ये ब्रह्मणि कृत्यवेदान्तसमन्वयं प्रतिपाद्य तत्त्वारण्यत्वं किं कर्त्तव्यमात्रमुत प्रकृतित्वकर्त्तव्योभयरूपमिति विशेषज्ञ-ज्ञानायामिदमारभ्यते, तथर च सामान्यज्ञानस्य विशेषचिन्ताहेतु-त्वास्तेनास्य सम्पत्तिः । यद्यपि तदानन्तर्यमस्य युक्तं तथापि निष्क्रिय-त्वात्यर्थवेदान्तैः कर्त्तव्यमात्रेश्वरमतनिरासः सुकार इति समन्वयान्ते इहं जिखितं । जच्छब्दस्त्रेयास्यादिसङ्कृतलादस्याप्यथायादिसङ्कृतिः । पूर्वच सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मुख्यत्वादाक्षस्य जीवयरत्वं निरक्षं तदयुक्तं

भवति विमर्शः किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्थादिति । तच निमित्तकारणमेव तावत् केवलं स्थादिति प्रतिभाति; कस्यात्, ईच्चापूर्वककर्त्तव्यस्त्रवणात् । ईच्चापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्त्तव्यमवगम्यते “स ईच्चाक्षके,” “स प्राणमसृजत” इत्यादिश्रुतिभ्यः । ईच्चापूर्वकस्य कर्त्तव्यं निमित्तकारणेष्वेव कुख्यातादिषु दृष्टं, अनेककारकपूर्विका च क्रियाफलविद्विर्लोके दृष्टा । स च न्याय आदिकर्त्तर्यपि युक्तः संक्षामयितुं । ईश्वरत्वप्रसिद्धेऽपि ईश्वराणां हि राजवैकल्यतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीच्यते तदत् परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव चुक्तं प्रतिपन्नुं । कर्त्तव्यस्वेदं अगस्त्यावयवमधेतव्यमशुद्धुम् दृश्यते, कारणेनापि तस्य ताङ्गुण्येनैव भवितव्यं । कार्यकारणयोः सारूप्यदर्शनात् ब्रह्म चानेवं स्वाक्षणमवगम्यते । “निष्कलं निष्क्रियं ज्ञानं निरवशं निरञ्जनं” इत्यादिश्रुतिभ्यः । यारिश्चेष्वाद्वाह-

चनुपादानयोर्भेदेन प्रतिज्ञाया गौतमादित्वाक्षिपति । तच निमित्तेत्वादिना । पूर्वोत्तरपद्धयोर्ईतदैतिसिद्धिः यज्ञः । ईच्चापूर्वकेति ईच्चाक्षयात् कर्त्तव्यं निजितं, यथा च ब्रह्म च प्रकृतिः कर्त्तव्यात्, यो यत्कर्ता स तत्प्रकृतिर्न यथा घटकर्ता कुख्यात इत्यर्थः । अग्रत् भिन्नकर्तुपादानकं कार्यत्वात् घटवदित्वाह । अनेकेति । ब्रह्म चोपादानमीश्वरत्वात् राजादिवदित्वाह । ईश्वरत्वेति । अग्र ब्रह्म-प्रकृतिकं तदिक्षक्षबृत्वात्, यदित्यं तत्त्वां कुख्यातविक्षबृत्वदित्वाह । कार्यस्वेति । निष्कलं निरवशं, निष्क्रियमच्चं, ज्ञानमपरिकामि, निरञ्जनमिति ।

णोऽन्यदुपादानकारणमद्वादिगुणकं स्वतिप्रसिद्धमध्युपगमयं
ब्रह्मकारणात्मुतेर्निमित्तत्वमात्रे पर्याप्ताशादिति, एवं प्राप्ते
ब्रूमः । प्रकृतिस्थ उपादानकारणम् ब्रह्माभ्युपगमयं वि-
मित्तकारणस्त न केवलं निमित्तकारणमेव, कस्तात् प्रति-
ज्ञादृष्टाकानुपरोधात्, एवं हि प्रतिज्ञादृष्टान्ते श्रौती वो-
पहश्येते । प्रतिज्ञा तावत् “उत तप्तादेवमप्राप्ते अनाश्रुतं
श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं” इति, तत्र चैकेन
विज्ञातेन सर्वमन्वदविज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति प्रतीयते,
ततोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं सम्भवति उपादानका-
रणाव्यतिरेकात् कर्त्तव्य, निमित्तकारणादव्यतिरेकस्तु कर्त्तव्य
जाति, स्तोके तत्त्वाः प्राप्तादव्यतिरेकदर्शनात् । दृष्टान्तोऽपि
“अथा स्तोक्यैकेण स्वतिप्रदेव बर्वं ब्रह्मसं विज्ञातं स्वाहाचारस्य
विकारो नामधेयं स्वत्तिकेत्येव ब्रह्मं” दत्तुपादानकारणमेव
एवाव्याप्ते, तथैकेन स्तोक्यमणिना सर्वं स्तोक्यमयं विज्ञातं स्वा-

च्छात्तुख्यतमःप्रवृत्तिवर्यः, तर्हि जगतः स्वप्नोपादानं किञ्चित्कृत
आह । प्रादिश्वेष्यादिति । ब्रह्मनिषेष्ये प्रधानं यदिश्विष्यत इवभिं-
मन्त्रमात्रः सिद्धान्तव्यति । प्रकृतिस्थेति । कक्षारात्रिमित्तत्वयाह । एव-
मुभयरूपे कारणाते तयोर्बाधो भवतीत्याह । यवमिति । कर्त्त-
व्यादपि सर्वकार्यज्ञानं किं न स्यादित्यत आह । निमित्तकारणाद-
व्यतिरेकस्थिति । वृद्धादीनामुपादानानां दृष्टान्ताहार्यान्तिक्षय ब्र-
ह्मय उपादानस्य वाचमित्याह । दृष्टान्तोऽपीति । वागारभ्यं नाममात्रं
विकारो ल ब्रह्मस्तोऽप्येति सर्वकारणादिक्रारणां युक्ताम-

देकेन गच्छन्निष्ठतनेन सर्वे कार्यालयम् विज्ञातं सादिति च । तथान्यत्रापि “कस्मिंशु अगवो विज्ञाते वर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति प्रतिज्ञा, यथा पृथिव्यामोषधयः सम्बवन्नीति दृष्टान्तः, तथा “आत्मनि खल्वरे हृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वे विदितं” इति प्रतिज्ञा, स यथा दुन्दुभेर्वक्षमानस्य न वाङ्मान् शब्दान् शब्दुयात् यथस्याय दुन्दुभेष्ट यहयेन दुन्दुभाघातस्य वा शब्दो गृहीत इति दृष्टान्तः । एवं यथासम्बवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतिलब्धान्तौ प्रत्येतत्यौ । यत इतीयमपि पञ्चमी “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यत्र जनिकर्तुः प्रकृतिरिति विशेषस्मरणात् प्रकृतिसूचण एवापादाने इष्टव्या, निमित्तलक्ष्यधिष्ठात्रान्तराभावादधिगन्त्यां । यथा हि लोके मृत्युवर्णादिकमुपादानकारणं कुलाख-

त्वर्थः । गतिसामान्यार्थं मुखकेऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तावाह । तथान्यत्रापीति । वृहदारण्यकेऽपि तावाह । तथात्मनीति । घटः स्फुरतीव्यनुगतस्फुरण्यं प्रकृतिसूक्ष्मदतिरेकेण विकारा न सन्तीति सोऽयमर्थ्या यथा खुठः स्यात् तथा दृष्टान्तः स उच्चते । शब्दसामान्यादृष्टान् विशेषशब्दान् सामान्ययहयातिरेकेण पृथक् गृहीतुं आता न शब्दुयात्, सामान्यस्य तु यहयेन दुन्दुभाघातः शब्दविशेषो गृहीतो भवति, तस्य वा यहयेन तदवान्तरविशेषशब्दो गृहीतो भवति, अतः शब्दसामान्ययहयादृष्टा विशेषाः सामान्ये कल्पिताः तद्वदात्मभानभास्यघटादय आत्मनि कल्पिता इत्वर्थः । प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधाक्षिक्षादृष्टस्याः प्रकृतिलमुक्ता पञ्चमीशब्दाप्याह । यत इति । यतो वा इत्यत्र श्रुतौ यत इति पञ्चमी प्रकृतैः द्रष्टुत्वेत-

सुवर्णकारादीनधिष्ठातृपेक्ष्य प्रवर्तते, नैवं ब्रह्मण उपादान-
कारणस्य स्वतोऽन्योऽधिष्ठातापेक्ष्योऽस्मि, प्रागुत्पत्तेरेकमेवादि-
तीयमित्यवधारणात्, अधिष्ठात्रचन्तराभावोऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्ता-
नुपरोधादेवोदितो वेदितव्यः । अधिष्ठात्रि द्वुपादानादन्य-
स्मिन्द्युपगम्यमाने पुनरयेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्थासम्भवात्
प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोध एव खात्, तस्मादधिष्ठात्रचन्तराभावा-
दात्मनः कर्वलमुपादानान्तराभावाच प्रकृतिलं । कुतस्मा-
त्मनः कर्वलप्रकृतिले ॥

अभिधोपदेशाच्च ॥ २४ ॥

अभिधोपदेशात्मवः कर्वलप्रकृतिले गमयति “सोऽकाम-
थत बङ्ग स्वां प्रजायेय” इति “तदैक्षत बङ्ग स्वां प्रजायेय” इति
ए । तचाभिधानपूर्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्त्तति गम्यते ।
बङ्गस्यामिति प्रत्यगात्मविषयत्वात् बङ्गभवनाभिधानस्य प्रकृति-
रित्यपि गम्यते ॥

न्वयः । अनिकर्त्तुर्जायमानस्य कार्यस्य प्रकृतिरपादानसंज्ञिका भव-
सीति सूचार्थः । संज्ञायाः परं “अपादाने पश्चमी” [पा०२।३।२८] इति
सूचात् प्रकृतै पश्चमोक्ताभः । एवं ब्रह्मवः प्रकृतिलं प्रसाध कर्वलं
साधयति । निमित्तलमिति । ब्रह्म स्वातिरिक्तकर्त्तुर्धिष्ठेयं प्रकृतिला-
म्बदादिवदिवाद्यनुमानानामागमवाधमाह । प्रागुत्पत्तेरिति । अग-
त्वर्थं ब्रह्मेवेत्यापि सूचनं योजयति । अधिष्ठात्रन्तरेति ॥

एकस्योभयरूपकरणत्वमविशद्भिति सूचनतुष्टयेन साधयति ।
कुतस्मेत्वादिना । अभिधा र्वदिसप्तल्यः ।

साक्षात्कोभयान्नानात् ॥ ४५ ॥

प्रकृतिलख्यायमभुच्यः इतस्य प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं मां
शाद्वद्वैव कारणमुपादायोभौ प्रख्यप्रभवावाक्यायेते “सर्वाणि
इ वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्र-
त्यक्षं यज्ञित्” इति । यद्हि यस्मात् प्रभवति यस्मिंस्य प्रख्यीयते
तत् तस्योपादानं प्रसिद्धं, यथा ब्रोहियवादीनां पृथिवी ।
साक्षादिति चोपादानान्तरानुपादानं सूचयत्याकाशादेवेति ।
प्रत्यक्षमयस्य नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ ४६ ॥

इतस्य प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायां “तदात्मानं
ख्यमकुरुत” इति आत्मनः कर्मलं कर्द्वलं च दर्शयति, आत्मा-
नमिति कर्मलं ख्यमकुरुतेति कर्द्वलं । कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य
यतः कर्द्वलेन व्यवस्थितस्य क्रियमानलं शक्यं सम्यादयितुं,

अभुच्यो हेतुनात् । आकाशादेवेवकारसूचितमुपादानान्तरा-
नुपादानयस्य व्याकाशादिविषयेन सूचकारो दर्शयतीति योजना ॥

आत्मसम्बन्धिनी कृतिः आत्मकृतिः, सम्बन्धसात्मनः कृतिं प्रति विष-
यत्वमात्मयत्वम् । ननु कृतेरात्रयः सिद्धो भवति विषयस्तु साध्यः ।
एकस्योभयं विद्वद्विषयाशृष्टते । कथं पुनरिति । यथा मृदः साध्य-
परिणामाभेदेन कृतिविषयत्वं तददात्मन इत्याह । परिणामादिति ।
आत्मा नमिविरोध इति शेषः । उद्गस्यापि साध्यत्वे दृष्टान्तमाह ।
विषयादात्मनेति । ननु व्रज्यते आत्मानमिति इतीयया कार्या-
त्मगा साध्यत्वमुत्तारुः प्रकृतित्वं कर्ता त्वन्योऽस्तित्वत आह । व्य-

परिषामादिति चूमः, पूर्वसिद्धोऽपि हि साक्षात्मा विशेषेण विकारात्मना परिषमयामासात्मानमिति । विकारात्मना च परिषामो सृष्टासामु प्रकृतिषुप्रकृत्यः, खयमिति च विशेषणात् निमित्तान्तराजपेष्वमपि प्रतीयते । परिषामादिति वा पृथक्सूचं, तस्मैषोऽर्थः । इतस्य प्रकृतिर्ब्रह्म अत्कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मनाय एव परिषामः सामानाधिकरणेनासायते “सच्च त्यच्चाभवनिरुक्तस्यानिरुक्तं च” इत्यादिनेति ॥

योनिश्च हि गोयते ॥ २७ ॥

इतस्य प्रकृतिर्ब्रह्म अत्कारणं ब्रह्मयोनिरित्यपि पश्यते, वेदान्मेषु “कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिं” इति “ब्रह्मतयोनिं परिषमन्ति धीराः” इति च । योनिरुद्देश्य प्रकृतिवचनः समधिगतो सोके पृथिवी योनिरोषधिवनस्यतीनामिति । स्त्रीयोनेर-

मिति चेति । ब्रह्मवः कृतिकर्मत्वेष्वप्यादनाय एव परिषामादिति यद्याख्यावान्यथापि आचष्टे । एषक्सूचमिति । मद्भवट इति ब्रह्मस्य त्वचेति परिषामसामानाधिकरणश्चुतेः ब्रह्मवः प्रकृतिलमित्यर्थः । समव्यक्तं भूतज्यं, लत्यरोक्तं भूतदयं, निहतकं वतुं शक्तं घटादि, अग्निरुक्तं वक्तुमशक्तं कपोतरूपादिकं च ब्रह्मैवाभवदित्यर्थः ।

अत्र सूचे परिषामशब्दः कार्यमात्रपरः न तु सत्त्वकार्यात्मपरिषामपरः तदनन्यतमिति विवर्तवादत्य ब्रह्ममात्रत्वात् योनिरुद्देश्य प्रकृतिलमित्याह । योनिस्तेति । कर्त्तारं कियाशक्तिमन्तं, ईशं नियन्तारं, पुरुषं प्रलक्ष्य, ब्रह्म पूर्णं, योनिं प्रकृतिं, धीरा भानेन पश्चक्तीत्यर्थः । नन्यनुपादानेऽपि स्त्रीयोनौ योनिरुद्देश्यो दृष्टु इत्यत आह । स्त्रीयोनेति । शोकितमवयवशब्दार्थः । योनिरुद्देश्य स्थानमप्यर्थो भवति

यस्येवावयवदारेण गर्भं प्रत्युपादानकारणलं । क्वचित् स्थान-
बद्धमेऽपि चोनिश्चद्वा दृष्टः, चोनिष्ठ इन्द्र निषदे अकारोति
वाक्यज्ञेषात्, तत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्णते “यथोर्णमाभिः सु-
जते गृह्णते च” इत्येवं जातो यक्तात् । तदेवं प्रकृतिलं ग्रन्थाणः
प्रसिद्धं । यत्पुनरिदमुक्तं ईशापूर्वकं कर्त्तव्यं निमित्तकारणेष्वेव
कुञ्जासादिषु खोके दृष्टं नोपादानेष्वित्यादि तत्प्रत्युच्यते, न
खोकवदिह भवितव्यं, न इश्यमनुमानगम्योऽर्थः * इन्द्रगम्यत्वात्प्र-
सार्थक्य यथाइन्द्रमिह भवितव्यं, शब्दसेचित्तुरीश्वरस्त्र प्रकृ-
तिलं प्रतिपादयतो यवेचाम, पुनर्ज्ञैतत्पुर्वं विस्तरेण † प्रतिव-
द्यामः ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

ईच्छतेर्नाइन्द्रमित्यारभ्य प्रधानकारणवादः स्त्रैरेव पुनः

सोऽनु भूतयोन्यादिशब्दैर्न याज्ञाः, ऊर्जनाभ्यादिप्रकृतदृष्टान्तवाक्यशेष
विरोधादित्याह । क्वचिदिति । हे इन्द्र ते तव निषदे उपवेशनाय
चोनिः स्थानं मया अकारि कृतमित्यर्थः । पूर्वपक्षोऽनुमानान् अनु-
द्यागमवाधमाह । यत्पुनरित्यादिना । नन्वनुमानस्य अत्यन्तेष्टत्वात्प्र
तया बाध इत्यत आह । न हीति । जगत्कर्ता पक्षः अत्यैव सिद्धति,
या कृतिः सा शरीरजन्येति व्याप्तिविरोधेन नित्यकृतिमतोऽनुमाना-
समवादतः औतमीश्वरं पक्षोऽनुपादानत्वसाधने भवत्वेवोपजोत्यया
प्रकृतिलब्धकअत्या बाध इत्यर्थः । यदुक्तं विलक्षणत्वाद्भूत्यो न
जगदुपादानत्वमिति तत्त्वाह । पुनर्ज्ञेति । न विलक्षणत्वादित्यारभ्ये-
र्थः । अत उभयरूपं कारणलं ब्रह्मयो ज्ञात्यमिति सिद्धं ।

एतेन सर्वे व्याख्याताः । अस्याधिकरणस्य तात्पर्यं बहुं उत्तमनु-

* इन्द्रगम्यत्वान्तस्येति वर्षे० का० पु० पाडः । † प्रतिपादयित्वाम इति वर्षे० :

पुणराश्रम्म निराकृतः, तस्य हि पञ्चस्तोपोद्वत्कानि कानिचि-
स्तिष्ठाभासानि वेदान्तेभ्वापातेन मन्दमतोन् प्रतिभान्तीति ।
त च कार्यकारणानन्यत्वाभ्युपगमात् प्रत्यासंक्षेपे वेदान्तवादस्य
इवत्तप्रभृतिभिस्य कैश्चिद्गुर्बासूचकारैः स्वयन्वेभ्वाश्रितः तेन तप्र-
तिषेधे एव यत्क्रोऽतीव कृतो नाञ्चादिकारणवादप्रतिषेधे । तेऽपि
तु ब्रह्मकारणवादपच्छया प्रतिपक्षलात् प्रतिषेद्वत्याः, तेषामणुषो-
द्वत्कं वैदिकं किञ्चित्प्रिज्ञमापातेन मन्दमतीन् प्रतिभायादि-
ति, अतः प्रधानमल्लनिवर्षणन्याचेनातिदिग्भृति, एतेन प्रधानका-
रणवादप्रतिषेधन्यायकस्तापेन चर्वेऽन्तादिकारणवादा अपि प्र-
तिषिद्धतया व्याख्याता वेदितव्याः । तेषामपि प्रधानवद्वद्व-

वदति । ईक्षतेरिति । प्रधानवादस्य प्राधानेन निराकरणे हेतुनाह ।
तस्य हीत्वादिना । तर्हणवादिवादा उपेक्षादीया दुर्बलत्वादित्वत आह ।
तेऽपि त्विति । निर्मूलात्मे कथं प्रतिपक्षा इत्यत आह । तेषामिति ।
तथा हि क्षान्देऽग्ने जगत्कारणतत्त्वापनार्थं पिता पुत्रमुवाच । आसां
बटधानानां मध्ये एकां भिन्नीति भिन्ना भगव इत्युवाच पुत्रः, पुनः
पित्रा किमत्र पश्यसीत्युक्ते न किञ्चन भगव इत्याह । तत्र पित्राऽविभ-
मानं न पश्यसीत्युक्तं, तथा च न किञ्चनशब्दाच्चूच्यत्वाभावादो प्रती-
यते, अशुशब्दात् परमाद्युवाद इति, एवमसद्वेदमय आसोददी-
रजीयानिवादिलिङ्गं द्रष्टव्यं । अचारणवादिवादाः औता न वेति सं-
श्ये सत्यपद एवादशब्दवस्त्राच्छैता इति प्राप्तेऽतिदिग्भृति । एतेनेति ।
अस्तिदेश्वत्वात् एथक्ष सङ्कल्पाद्यपेक्षा न किञ्चनासच्चशब्दयोः प्रत्य-
क्षायेऽग्नेवस्तुपरत्वादशुशब्दस्य कृत्याभिप्रायत्वादशब्दत्वं, तेषां वा-

ताच्छब्दविरोधित्वाचेति । व्याख्याता व्याख्याता इति पदा-
भ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं शोतयति ।

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमद्विन्दपूज्यपाद-
विष्णुश्रीमच्छारभगवत्पादकृतौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः
समाप्तः ॥ * ॥

॥ * ॥ इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ * ॥

दानां प्रधानवादवद्व्यातत्वं, ब्रह्मकारज्ञसुतिवादितत्वं, तस्माद्गुणैव
परमकारत्वं, तस्मिन्नेव सर्वेषां वेदान्तानां समन्वय इति सिद्धं ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यं श्रीगोविन्दानन्द-भगव-
त्पादकृतौ शारीरकमीमांसाशाखायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः । * ।

। * । अध्यायस्त्रिय समाप्तः । * ।

ॐ परमात्मने नमः ।

सूत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यसूत्यनवकाश-
दोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

प्रथमेऽधाये सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगत उत्पत्तिकारणं स्मृतु
वर्णादय इव घटकादीनां, उत्पत्तिय जगतो निष्ठन्तुत्वे
स्थितिकारणं मायावीव मायायाः प्रसारितस्य जगतः पुनः
खात्मन्येवोपसंहारकारणमवनिरिव चतुर्विधस्य भृत्यामस्य,
स एव च सर्वेषां न आत्मेत्येतदेवान्तवाक्यसमन्वयप्रतिपादनेन
प्रतिपादितं, प्रधानादिवादात्माद्वयेन निराकृताः । इदा-
नीं स्वपञ्चे स्फुरित्यायविरोधपरिहारः प्रधानादिवादानात्मा-
न्यायाभासेऽपद्वितलं प्रतिवेदान्तस्य सञ्चादिप्रक्रियाया अ-
विगीतत्वमित्यस्त्वार्थात्य अत्य प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्यायं आ-
रभते । तच प्रथमं तावत् स्फुरित्यायविरोधमुपन्यस्य परि-
हरति यदुक्तं ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमिति तदयुक्तं ।

ॐ ब्रह्मये नमः ।

साञ्चादिस्फुरित्युक्तिभिन्नं चलितो वेदान्तसिङ्गान्तगो
निर्मूलैर्विविधाग्मैरविदिते योमादिजन्माप्ययः ।
उत्पत्त्यन्तविवर्जितस्थितिवप्यर्थापां च कर्तांशको
किञ्चेन प्रथितोऽपि नामतुकृतं जानकीशं भजे ।

नामरूपे व्याकरवाणीति अतेर्गामतनुकृदपि संज्ञामूर्तिव्याकर्ताऽपि
लिङ्गश्चरोपाधिना कर्तैति च्यंश इति च प्रथितः प्रसिद्धो यस्तं प्रब-

कुतः, स्वत्यनवकाशदेवप्रसङ्गात् । खतिश्च तत्त्वास्ता परमर्थ-
प्रणीता शिष्टपरिगृहीता, अन्याश्च तदनुसारिणः स्मृतयः,
एवं सत्यनवकाशाः प्रसज्जेरन्, तासु द्वचेतनं प्रधानं स्वतत्त्वं
जगतः कारणमुपनिबध्नते, मन्त्रादिस्मृतयस्तावचोदनालक्ष-
णेनाग्निहोत्रादिगा धर्मजातेनापेच्छितमर्थं समर्पयन्तः सावका-
शा भवन्ति, अस्य वर्णस्तास्मिन् कालेऽनेन विधानेनोपनयन-
मीदृष्टसाक्षार इत्यं वेदाभ्यममित्यं समावर्तनमित्यं सह-
धर्मसारिणीसंबोग इति, तथा पुरुषार्थास्तुवर्णात्रमधर्मान्
जानाविधान् विद्धति, नैवं कापित्वादिस्मृतीनामनुष्ठेते वि-
षयेऽवकाशोऽस्मि, मोक्षसाधनमेव हि सम्बन्धेनमधिकृत्य ताः
प्रणीताः, यदि तत्राप्यनवकाशाः स्युः आनर्थक्यमेवासां प्रस-

मभिन्नं परमाक्षानं मत्प्रकृतिनियन्तारं भजे इत्यर्थः । खतिप्रस-
ङ्गात् पूर्वोत्तराध्यायबोर्दिष्यविषयभावसङ्कृतिं वस्तुं दृशं कीर्तयति ।
प्रथमेऽध्याय इति । जन्मादिस्मृतमारभ्य जगदुत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्मोति
प्रतिपादितं शास्त्रदृष्ट्या लित्वादिस्मृतेषु, स एवादितीयः सर्वा-
त्मेन्द्रियां आनुभाविकमित्वादिगा कारणान्तरस्याश्रीतत्वं दर्शितमि-
त्यर्थः । एवं प्रथमाध्यायस्यार्थमनूद्य तस्मिन् विषये विद्योधयरि-
हारविषयिणं इतीयाध्यायस्यार्थं पादशः सङ्क्षिप्य कथयति । इदा-
गीमिति । अत्र प्रथमपादे समन्वयस्य साङ्गादिस्मृतियुक्तिभिर्वि-
द्योधयरिहारः कियते, इतीयपादे साङ्गाद्यागमानां भान्तिमूल-
त्वमविरोधाय कथ्यते, दृशीये पादे प्रतिवेदान्तं खण्डश्रुतीनां जीवात्म-
श्रुतीनां चोमादिमहाभूतानां जन्मज्ञयकमादिकथनेनाविरोधः प्र-
तिपाद्यते, चतुर्थपादे लिङ्गशरीरश्रुतीनां अविरोध इत्यर्थः । अयमे-
वार्थः सुखबोधार्थं ज्ञानेन संगृहीतः ।

ज्येत् तस्मात् तदविरोधेन वेदान्ता व्याख्यातव्याः । कथं पुनः ईच्छादिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमित्यवधारितः श्रुत्यर्थः स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेन पुनराच्चिप्तते । भवेदयमनाचेपः स्मृत्यनप्रज्ञानां परतन्त्रप्रज्ञासु प्रायेण जनाः स्वाक्ष्येण श्रुत्यर्थमवधारयितुमशक्तुवन्नः प्रस्तातप्रणेत्रकाच्च स्मृतिस्ववस्थेन, तद्वस्थेन च श्रुत्यर्थं प्रतिपत्तेन् । अस्मात्तते च व्याख्याने च विश्वसुर्वर्जमानात् स्मृतीनां प्रणेत्रपु । कपिष्ठप्रस्तीनाद्वार्थं ज्ञानमप्रतिहतं अर्थते, श्रुतिश्च भवति “स्तुषिं प्रसूतं कपिष्ठं व्यक्तमये ज्ञानैर्बिर्भर्ति जायमानस्तु पश्चेत्” इति ।

“द्वितीये स्मृतिर्कांश्चामविरोधाद्यदृष्टता ।
भूतभोक्तृश्रुतिर्क्षम्भुतेरप्यविरङ्गता” । इति ।

तत्राद्वाते विषये विरोधशङ्कासमाध्येयोगात् समन्वयाध्याद्यानन्तर्बमविरोधाध्यायस्य युक्तम्, तत्र प्रथमाधिकरणात्पर्यमाह । प्रथममिति । औते समन्वये विरोधनिरासार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिश्चाध्यायसङ्गतयः समतस्यापनात्मकत्वात् सर्वेषामधिकरणामेतत्पादसङ्गतिः । अत्र पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधादुक्तसमन्वयासिद्धिः परं सिद्धान्ते तत्त्विद्धिरिति विवेकः । तत्र ब्रह्मण्युक्तवेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं साङ्घस्मृत्या विवर्धते न वेति स्मृतं प्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह । यदुक्तमिति । तन्त्रन्ते श्रुत्याद्यन्ते तस्मान्वयेनेवि तन्त्रं शास्त्रं कपिष्ठास्मन्याच्च पञ्चशिखादिभिः प्रोक्ताः, एवं सति वेदान्तानामद्यब्रह्मसमन्वये निर्दर्शकाः स्युरित्वर्थः । तासामपि ब्रह्मार्थकल्पस्मृत्यविरोध इत्यत आह । तासु हीति । ननु साङ्घस्मृतिप्रामाण्याय प्रधानवादयहे मन्वादिस्मृतीनामप्रामाण्यं स्थादिलाशङ्का तासां धर्मे सावकाशत्वात् प्रामाण्यं स्थादिलाह । मन्वादीवि ।

तस्माच्चैषां मतमयथार्थं अक्षं खंगावयितुं, तर्कीवष्टुमेन * च
तेऽर्थं प्रतिष्ठापयन्ति, तस्मादपि स्मृतिवलेन वेदान्ता व्याख्येया
इति पुनराच्चेपः, तस्य समाधिर्णान्वस्मात्यनवकाशदोषप्रसङ्गा-
दिति । यदि स्मात्यनवकाशदोषप्रसङ्गेनेश्वरकारणवाद आचि-
षेत्वमयन्वा ईश्वरकारणवादिन्यः स्मृतयोऽनवकाशाः प्रस्तुते रू-
पा उदाहरितामः । “यत् तत् स्मृतमविज्ञेयं” इति परं ब्रह्मः
प्रकृत्य स इच्छन्तरात्मा भूतार्णां ज्ञेत्रज्ञेति कथत इति चोक्ता
“तस्मादव्यक्तमुत्पत्तं चिगुणं दिजसन्तम्” इत्याह । तथाच-
चापि “अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् † निर्गुणे सम्प्रसीयते” इत्याह ।

तर्हि सांख्यादिष्टुतीनामपि धर्मे तात्पर्येण प्रामाण्यमस्तु तस्मं तु
ब्रह्मैवेवविरोध इत्यत आह । नैवमिति । तस्ये विकल्पगानुपपत्ते-
र्निरवकाशस्मृत्यनुसारेण श्रुतिव्याख्यानमुचितं सावकाशान्विरवकाशं
वलोय इति न्यायादित्याह । तस्मादिति । श्रुतिविरोधे स्मृत्यप्रामा-
ण्यसोऽत्यात् पूर्वपक्षो न युक्त इति शक्तुते । कथमिति । ये खात-
न्येण श्रुत्यर्थं चातुं शक्तुवन्ति तेषामयं पूर्वपक्षो न भवेत्, साक्षात्क्षेपु
श्रद्धाजूनान्तु भवेदित्याह । भवेदिति । तेषामतीक्ष्यार्थं ज्ञानवत्त्वाच्च
तत्र अङ्गा स्थादित्याह । कपिलप्रभटीनामेति ।

“आदौ यो जायमानस्त्र कपिलं जनयेद्विं ।

प्रस्तुतं विभृयात् ज्ञानैकं पश्येत् परमेश्वरम्” ॥ इति—

श्रुतियोजना । यथा साक्षात्क्ष्रुतिविरोधाद्वृज्ञवादस्याज्य इति
त्वयोच्यते तथा स्मृत्यन्तरविरोधात् प्रधानवादस्याज्य इति मयोच्यत
इति सिद्धान्तयति । तस्य समाधिरिति । तस्माद्वृज्ञः सकाशा-
दव्यक्तं मायायां जीवं स्वत्यात्मकं जगदिति यावत् । इतिहासवाक्या-
नुक्ता पुराणसम्मतिमाह । अतस्येति । प्रभवत्वस्मादिति प्रभवो जन्म-
हेतुः, प्रजोयते तस्मिन्निति प्रलयो लयाधिष्ठानं, तस्मात् कर्तुरीश्वरात्

* चैते इति का० पु० पाडः ।

+ निष्क्रिये इति वर्ष० ।

“अतस्य सङ्क्षेपमिमं पृष्ठाणुध्वं
नारायणः सर्वमिदं पुराणः ।
स सर्गकाले च करोति सर्गं
संहारकाले च तदन्ति भूयः” ॥ इति

पुराणे, भगवद्गीतासु च “अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रख्य-
कथा” इति, परमात्मानमेव च प्रकृत्याप्यामः पठति “तस्मात्
कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं आश्रितिकः स नित्यः” इति । एवम-
नेकमः स्मृतिवल्लेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य स्मृतिवल्लेनैवोच्चरं प्रवच्छ्यामि इत्य-
तोऽयमन्यस्मृत्यनवकाशदोषोपन्यासः । दर्शितन्तु अतीनामो-
श्वरकारणवादं प्रति तात्पर्यं, विप्रतिपक्षौ च स्मृतीनामवश्व-

कायाः ब्रह्मादयः प्रभवन्ति । स एव मूलमुपादानं किंपरिखामि व
शाश्रितिकः कूटस्थः अतः स नित्य इत्यर्थः । न नु श्रुतिविरोधः कि-
मिति नोक्त्वा इत्यत आह । स्मृतिवल्लेनेति । स्मृतीनां मिथो विरोधे
कथं तत्त्वनिर्गच्छत्वाह । दर्शितन्त्विति । अतिभिरेव तत्त्वविर्बव
इत्यर्थः । स्मृतीनां का गतिरिद्यत आह । विप्रतिपक्षौ चेति । वस्तु-
तच्चे स्मृतीनां मिथो विरोधे वस्त्रानि विकल्पयोगात् स्मृतश्रुतिमूला
स्मृतयः प्रमाणं, इतरास्तु कल्पयश्रुतिमूला न प्रमाणमित्यर्थः । स्मृत-
श्रुतिविरोधे स्मृतिर्न प्रमाणमित्यत्र जैमिनीयन्यायमाह । तदुक्तमि-
ति । जैदुम्यर्दो स्तृद्वादगायेदिति प्रबद्धश्रुतिविशद्वा सा सर्वा वेष्ट-
यितर्येति स्मृतिर्मानं न वेति सन्देहे मूलश्रुत्यनुमानान्मानमिति प्राप्ते
सिङ्गान्तः स्मृतश्रुतिविरोधे स्मृतिप्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षाशून्यं हेतु-
मिति यावत् । हि यतो सति विरोधे श्रुत्यनुमानं भवति,
अत तु विरोधे सत्यनुमानयोगान्मूलाभावात् सर्ववेष्टनस्मृतिरप्रमा-

कर्तव्येऽन्यतरपरिग्रहे* अन्यतरस्यापरित्यागे च अुत्थनुसारिणः स्मृतयः प्रमाणमनपेक्ष्या इतराः, तदुकां प्रमाणस्त्वं “विरोधे त्वं पेक्ष्य स्वादसति इनुमानं” इति । न चातीश्चियानर्थान् अनुमत्तमज्ञरेष कथिदुपस्थित इति शक्यं सम्भावयितुं, निमित्ताभावात्, शक्यं कपिलादीनां सिद्धानामप्रतिष्ठतान्नान्वादिति चेत्, न सिद्धेरपि सापेक्षलात् । धर्मानुष्ठानपेक्षा हि सिद्धिः, स च धर्मस्थादनास्त्वं, ततस्य पूर्वसिद्धान्यास्थोदनाया अर्थो न पञ्चिमसिद्धपुरुषवचनवशेनातिश्चिह्नितुं शक्यते, सिद्धव्यपाश्रयकव्यनायामपि बज्जलात्, सिद्धानां प्रदर्शितेन प्रकारेष स्मृतिविप्रतिपत्तौ सत्यां न अुतिव्यपाश्रयादन्यत् निर्णयकारणमस्ति । परतस्यप्रज्ञस्यापि नाकस्तात् स्मृतिविवेषविषयः पञ्चपातो युक्तः, कस्यचित् क्वचिच्चतु पञ्चपाते सति

यमित्यर्थः । अस्तु साङ्गस्मृतिः प्रब्रह्ममूलेवत आह । न चेति । योगिनां सिद्धिमहिन्नाऽतीन्द्रियज्ञानं सम्भावयितुं शक्यमिति शक्यते । शक्यमिति । कपिलादिभिः किलादौ वेदप्रामाण्यं गिञ्चित्य तदर्थस्यानुष्ठानेन सिद्धिः सम्यादिता, तया सिद्धा प्रबोतस्मृत्यनुसारेणादिश्रुतिपीडा न युक्तोपजीवविरोधादिति परिष्ठृति । न सिद्धेरपीति । अतिश्चिह्नितुमिति, अतीनां मुख्यार्थमतिक्षेपचरितार्थत्वं शक्षितुं न शक्यत इत्यर्थः । स्वतः सिद्धेवेदो नेपजीव इति चेन्नानीश्वरस्य स्वतः सिद्धौ मानाभावात् । अङ्गीकृत्याह । सिद्धेति । सिद्धानां वचनमात्रिल वेदार्थकव्यनायामपि सिद्धोक्तोनां मिथो विरोधे शुद्धाश्रितमन्वाद्यक्तिभिरेव वेदार्थनिर्णयो युक्त इत्यर्थः । अुतिरूपाश्रयं विना सिद्धोक्तिमात्रं न तत्त्वनिर्णयकारज्ञमित्यद्वार्थः । न न मन्दमत्तेः साङ्गस्मृतौ अङ्गा भवति तस्य मतिः वेदान्तमार्गे कथमा-

*अन्यतरपरित्यागे इवि वर्षे ० पु० पाठः ।

पुद्यमतिवैचर्येष तथाच्चवस्तानप्रवक्त्रात्, तस्मात्तत्त्वापि स-
तिविप्रतिपत्तुपम्यासेन श्रुत्यनुसाराननुसारः*विवेचनेन च य-
ज्ञार्थं प्रज्ञा संयहणीया । या तु श्रुतिः कपिलस्य ज्ञाना-
निग्रन्थं प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता न तसा श्रुतिविरह्मपि कापिलं
मतं अद्वातुं इक्यं, कपिलस्मिति श्रुतिसामान्यमाचत्पत् ।
श्रम्यस्य च कपिलस्य समर्पुचरणं प्रतमुर्वाच्छुदेवताच्चः लार-
कात्, अन्यार्थदर्शनस्य च प्राप्तिरहितस्तासाधकत्वात् । भवति
तात्पात्र मनोर्माणात्मयं प्रज्ञाययन्ती श्रुतिः “कदै किञ्च मनुर-
क्षत् तद्वेषजं” इति । मनुगा च

“सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूताणि चात्मनि ।

समं पञ्चज्ञात्मयाजी खाराच्चमधिगच्छति” ॥ इति-
सर्वात्मलदर्शनं प्रज्ञसता कापिलं मतं निष्ठत इति गम्यते ।
कपिलो हि न सर्वात्मलदर्शनमनुमन्यते, आत्मभेदाभ्युपगमात् ।

बेदेत्वत आह । परतत्वेत्यादिना । ननु श्रुता कपिलस्य सर्वज्ञत्वोक्ते-
ख्यमते अज्ञा दुर्वारा इत्यत आह । या त्विति । कपिलशब्दमात्रेण
साक्षात्तीत श्रौत इति आन्तरयुक्ता, तस्य दैतवादिनः सर्वज्ञता-
योगादच च सर्वज्ञानसमूत्पत्तेन श्रुतः कपिलो वासुदेवाऽह एव, स हि
सर्वात्मलज्ञानं वैदिकं साक्षात्पुर्पदिशतीति सर्वज्ञ इति भावः । प्रतमुः
प्रदाहकस्य । किञ्च यः कपिलं ज्ञानैर्बिभर्ति तमीश्वरं पश्येदिति वि-
धीयते, तथा चान्यार्थस्य ईश्वरप्रतिपत्तिशेषस्य कपिलसर्वज्ञत्वस्य
दर्शनमनुवादस्तस्य मानान्तरेण प्राप्तिशून्यस्य लार्यसाधकत्वायोगा-
ज्ञानुवादमाचात् सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्वाह । अन्यार्थेति । दैतवादिनः
कपिलस्य श्रौतत्वं निरस्य ब्रह्मवादिनो मनोः श्रौतत्वमाह । भवति
चेदि । इतिहासेऽपि कापिलमतनिव्वापूर्वकमहैतं दर्शितमित्वा ह ।

* विषयविवेचनेति का० पु० पाडः ।

महाभारतेऽपि च “बहुः पुरुषा ब्रह्मनुताचो एकं एव तु”
इति विचार्य “बहुः पुरुषा राजन् शास्त्रयोगविचारिणी”
इति परपश्चमुपन्यस्य तद्गुदालेन-

“बहुनां पुरुषाणां हि चर्चेका योनिरुच्यते ।

तथा तं पुरुषं विश्वमात्मास्तामि गुणाधिकम्” ॥

इत्युपकथ्य-

“ममान्तरात्मा तत्र च ये चाच्ये देहिर्बंधिताः ।

सर्वेषां सञ्चिभूतोऽस्त्रो न वाह्यः केनचित् क्षमित् ॥

विश्वमूर्ढा विश्वभुजो विश्वपादाच्चिनासिकः ।

एकश्चरति भूतेषु खैरचारी चथासुखम्” ॥ इति
सर्वात्मतैव निर्द्वारिता । श्रुतिश्च सर्वात्मताणां भवति

महाभारतेऽपीति । पुरुषाः आत्मानः किं वस्तुतो भिन्नाः उत सर्वद्व-
श्वानां प्रत्यगात्मा एक इति विमर्शार्थः । बहुनां पुरुषाकारार्थां
देहानां यथेका योनिरुपादानं पृष्ठी तथा तं पुरुषमात्मानं विश्वं
सर्वोपादानत्वेन सर्वात्मकं सर्वच्छत्वादिगुणैः सम्पन्नं कथयिष्यामि विश्वे
सर्वलोकप्रसिद्धादेव तिर्यङ्गमनुष्यादोनां मूर्ढानोऽस्यैवेति विश्वमूर्ढा,
एकस्यैव सर्वक्षेत्रेषु प्रतिविम्बभावेन प्रविश्वत्वात्, एवं विश्वभुजत्वादि-
योजना । सर्वभूतेष्वेकच्छरति अवगच्छति सर्वज्ञ इत्यर्थः । खैरचारी
स्त्रतन्त्रः, नास्य नियन्ता कस्त्रिदर्श्यं सर्वश्वर इत्यर्थः । यथा सुख-
मिति विशेषाकानन्दसरूप इति यावत् । कापिलतन्त्रस्य वेदमूलस्मृति-
विरोधमुक्ता साक्षादेविरोधमाह । श्रुतिश्चेति । यस्मिन् ज्ञान-
काले केवलं स्त्रतन्त्रप्रश्नतिकल्पनयैव वेदविश्वङ्गं न किन्वात्मभेदकल्पन-
यापोति सिद्धमिति स्त्रतन्त्रः । अनुतिर्विरोधे वेदस्यैवाप्रामाण्यं किं न
स्थादिव्यत आह । वेदस्य इति । वेदस्य प्रामाण्यं स्त्रतः सिद्धम-

“यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूदिजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्रमनुपश्चतः” ॥ इति-

एवंविधा । अतश्चात्मभेदकल्पनयापि कापिलस्य तत्त्वस्य
वेदविरुद्धत्वं वेदानुसारिमनुवचनविरुद्धत्वम् । न केवलं स्वत-
त्वप्रकृतिपरिकल्पनयैवेति*सिद्धं, वेदस्य हि निरपेक्षं स्वार्थं प्रा-
माण्यं रवेरिव रूपविषये पुरुषवचसान्तु मूलान्तरापेक्षं । †स्वार्थं
प्रामाण्यं वक्तृस्वतिव्यवहितस्त्वेति विप्रकर्षः, तस्माद्वेदविरुद्धे
विषये सत्यगवकाशप्रसङ्गो न दोषः । कुतस्य सत्यगवकाश-
प्रसङ्गो न दोषः ॥

इतरेषाच्चानुपलब्धे ॥ २ ॥

प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन सत्तौ ‡क-
ल्पितानि महदादीनि न तानि वेदे खोके चोपलभ्यन्ते, भूतेन्द्रि-
याणि तावत् खोकवेदप्रसिद्धलात् शक्यन्ते सर्वाँ । अखोक-

पौरुषेयत्वात् पौरुषेयवाक्यानां स्वार्थस्मृतितमूलानुभवयोः कल्पनया
प्रामाण्यं छेयमिति अवहितं, परतः प्रामाण्यमिति विप्रकर्षः, श्रुति-
सूत्रोर्विशेष इत्यक्षरार्थः । समयोर्विरोधे हि निरवकाशेन साव-
काशं बाध्यमिह स्वतः परतः प्रामाण्योर्विशेषम्यात् भट्टिति निचित-
प्रामाण्येन चानुपसंजातविरोधिना वेदवाक्येन विरुद्धस्मृतेरेव बाध
इति भावः । तस्मादिति विशेषादिवर्थः, आन्तिमूलत्वसम्भवादिति
भावः ।

महदहङ्कारौ सावदप्रसिद्धौ अहङ्कारप्रकृतिकत्वेन तस्माचात्मप-
प्रसिद्धानि सर्वाँ न शक्यन्त इत्याह । इतरेषाच्चेति । ननु महतः

* सिद्धमिति वर्षं पु० जाति । † स्वार्थं प्रामाण्यमिति वर्षं पु० जाति ।

‡ विरुपितानीति वर्षं पु० पाठः ।

वेदप्रसिद्धलाभु महादीनि षड्खेवेन्द्रियार्थस्य न स्मृतिरव-
कस्यते । अदपि कृचित् तत्परमिव अवणमवभास्ते तदप्य-
तत्परं व्याख्यातं ‘आनुमानिकमयेकेवा’ इत्यच । कार्यस्ते-
रप्रामाण्यात् कारणस्मृतेरप्यप्रामाण्यं चुक्तमित्यभिप्राप्तः, तस्मा-
दपि न स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो दोषः । तर्कावष्टम्भन्तु न विलक्षण-
लादित्यारभ्योक्त्यादित्यति ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

एतेन साक्षस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता
इष्टव्येत्यतिदिश्यति, तचापि अुतिविरोधेन प्रधानं स्वतन्त्र-
मेव कारणं महादीनि च कार्याणि अस्तोकवेदप्रसिद्धानि
कस्यन्ते । नन्देवं सति समाजन्यायत्वात् पूर्वैषैवैतत्त्वतं किमर्थं
पुनरतिदिश्यते, अस्ति इच्छाभ्यधिका इच्छा सम्बद्धं नाभ्युपाद्या हि
योगे वेदे विहितः “ओत्तमो मन्त्रम्भो निदिध्यासितव्यः” इति
“चिरन्नतं खाय समं इत्यादिना चासनादिकस्यना-

परमव्यक्तमिति अुतिप्रसिद्धानि महादीनीत्वत आह । यदपीति ।
सूचतात्पर्यमाह । कार्येति । सांख्यस्मृतेऽहादिविव प्रधानेऽपि प्रा-
माण्यं नेति निष्ठीयत इत्यर्थः । सांख्यस्मृतिवाधेऽपि तदुक्तयुक्तीनां
कथं बाष्प इत्वत आह । तर्केति ।

ब्रह्मण्युक्तसमव्ययः प्रधानवादियोगस्मृत्या विवर्धते न वेति सन्देहे
पूर्वन्यायमतिदिश्यति । एतेन योगः प्रत्युक्तः । अतिदेशत्वात् पूर्ववत्
सङ्क्षिप्तादिकं ब्रह्मण् । पूर्वञ्चानुकूलनिरासं पूर्वपक्षमाह । अस्ति इच्छ-
त्वेति । निदिध्यासनं योगः । चीणि उरोयोवाश्चिरांस्युक्ततानि यस्मि-
न्द्रीरे तत् च्युक्तं चिरन्नतमिति पाठ्येच्छाद्यसः, युक्तोत्तिश्चेषः ।

पुरः सरं वज्रप्रपञ्चं योगविधानं श्वेताश्वतरोपनिषदि इृस्ते, लिङ्गानि च वैदिकानि योगविषयाणि सहस्र उपलब्धन्ते, “तां योगमिति मन्त्रे स्त्रिरामिक्रियधारणां” इति, “विद्यामेतां योगविधिष्ठ छत्रं” इति चेदमादीनि । योगशास्त्रेऽपि “चथ तत्त्वदर्शनाभ्युपायो योगः” इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगेऽङ्गोक्तियते, अतः सम्प्रतिपत्तार्थ्यैकदेशत्वादष्टकादिसूत्रिवयोगसूत्रितर्यनपवदनीया भविष्यतोति । इयमप्यधिका ग्रन्थातिदेशेन निवर्त्यते । अर्थैकदेशसम्प्रतिपत्तावयर्थैकदेशविप्रतिपत्तेः पूर्वोक्ताया दर्शनात् । सतीव्यव्यधात्मविषयासु वक्त्रेषु सूत्रिषु साक्षयोगसूत्रोरेव निराकरणाय यत्रः छत्रः, साक्षयोगी हि परमपुरुषार्थसाधनत्वेन लोके प्रख्यातौ शिष्टैऽस्ति परिगृहीतौ चिङ्गेन च श्रौतेनोपदृष्टिहतौ, तत्कारणं साक्षयोगाभिपञ्चं ज्ञाता देवं

न केवलं योगे विधिः किन्तु योगस्य ज्ञापकान्यर्थवादवाक्यान्यपि सन्तीताह । लिङ्गानि चेति । तां पूर्वोक्तां भारत्यां योगविदो योगं परमं सप्त इति मन्त्रन्ते । उक्तामेतां ग्रन्थविद्यां योगविधिं ध्यानप्रकारस्त्रुप्रसादाभ्युचिकेता लब्ध्या ब्रह्म प्राप्त इति सम्बन्धः । योगसूत्रिः प्रधानादितत्त्वांश्चेऽपि प्रमाणत्वेन स्वीकार्या । सम्प्रतिपत्तेः प्रामाणिकोर्थैकदेशो योगरूपो यस्यास्त्वादित्यर्थः । अष्टकाः कर्तव्याः गुरुरनुगमन्त्य इत्यादिश्रुतीगां वेदाविद्ब्रह्मार्थकत्वान्मूलश्रुत्यनुमानेन प्रामाण्यमुक्तप्रमाणतद्वग्ने । एवं योगसूत्रैर्योगे प्रामाण्यात्तत्त्वांश्चेऽपि प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति । इयमिति । बनु बौद्धादिसूतयोऽन्तिमिति न निराकृता इत्यत आह । सतीव्यपीति । तासां प्रतारकत्वेन प्रसिद्धत्वादशिष्टैः पश्चप्रायैर्गृहीतत्वादेवाज्ञात्वाचात्रोपेत्य

मुच्यते सर्वपाशैरिति । निराकरणनु ज *साङ्ख्यसतिज्ञानेन
वेदनिरपेक्षेण योगमार्गेण वा जिःश्रेयसमधिगम्यत इति । श्रुति-
र्हि वैदिकादात्मैकविज्ञानादन्वयिःश्रेयससाधनं वारथति “त-
मेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विच्छतेऽयमाय” इति ।
इतिनो हि ते साङ्ख्या योगात्मैकलदर्शिनः । यन्तु दर्शन-
मुक्तं तत्कारणं साङ्ख्योगाभिपञ्चमिति वैदिकमेव तत्र ज्ञानं
ज्ञानस्त्र विज्ञानोगस्त्राभामभिस्त्रष्टेते प्रत्यासन्तेरित्यवग-
न्नव्यं, येन त्वंशेन ज विद्यथते तेनेष्टुमेव साङ्ख्योगस्त्रूयोः
सावकाङ्गलं । तथाऽसङ्गो द्वयं पुरुष इत्येवमादिश्रुतिप्रसि-
द्धमेव पुरुषस्य विशुद्धलं निर्गुणपुरुषनिरूपणेन साङ्ख्यैरभ्युप-
गम्यते । तथा च योगैरपि “अथ परिब्राट् विवर्णवासा मुख्तोऽ-
परियहः” इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठलं प्रब्रज्याद्यु-
पदेश्वेनानुगम्यते । एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि,
तत्त्वयपि तर्कोपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानाद्योपकुर्वन्तीति चेत्, उप-

क्षेति भावः । तत्त्वारणमिति । तेषां प्रकृतानां कामानां कारणं
सांख्योगाभ्यां विवेकध्यानाभ्यामभिपन्नं प्रत्यक्षया प्राप्तं देवं ज्ञात्वा
सर्वपाशैरविद्यादिभिर्मुच्यत इत्यर्थः । समूलत्वे श्रुतिद्वयस्य निरासः
किमिति छत इत्यत आह । निराकरणन्विति । इति हेतोः, छत-
मिति शेषः । प्रव्यासन्तेरिति श्रुतिसांख्योगस्त्रयोः सजातीय-
श्रुत्यर्थयाहित्वादिति यावत् । किं सर्वांशेषु शूलप्रामाण्यं नेत्राह ।
येन त्वंशेनेति । ब्रह्मवादस्य कण्डकादिभिर्विरोधमाशङ्कातिदि-
श्ति । एतेनेति । श्रुतिविरोधेनेत्यर्थः । उपकारकवादो न युक्त इत्या-

* सांख्यज्ञानेन काऽ। सांख्यदर्शनेन वर्ध० ।

कुर्वन्तु नाम, तत्त्वानन्तु वेदान्तवाक्येभ्य एव भवति “नावेदविविष्टते तं दृष्टम्, तं लोपनिषदं पुर्वं पृच्छामि” इत्येवमाहितिभः ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्मच्च शब्दात् ॥ ४ ॥

ब्रह्मास्त्रः *अगतो जिमित्तं कारणं प्रकृतिस्त्रेत्यस्य पञ्चसांख्येः
कृतिनिमित्तः परिहृतः, तर्कनिमित्त इदानीमांख्येः परिह्रिते । कुतः पुनरस्मिन्नवधारिते आगमार्थे तर्कनिमित्तस्त्रांख्य-
पञ्चावकाशः । ननु धर्म इव ब्रह्मण्यमयेऽन्ते आगमो भवितु
मर्हति, भवेद्यमवृष्टम्भो थर्दि प्रमाणान्तरानवगात्मा आग-
ममाचप्रमेयोऽथर्मर्थः स्थादनुष्ठेयरूप इव धर्मः, परिनिष्ठ-
चरूपन्तु ब्रह्मावगम्यते । परिनिष्ठके च वस्तुति प्रमाणान्त-
राणामस्यवकाशो यथा पृथिव्यादिषु । यथा च अृतीनां
परस्यरविरोधे सत्येकवज्ञेनेतरा नीयन्ते, एवं प्रमाणान्तरविरो-
धेऽपि तद्वज्ञेनैव अतिर्नीयते । † दृष्टसाधर्म्येण चादृष्टमर्थे समर्प-

शस्य योऽप्य उपकारकः स न बाध्यः किन्तु तत्त्वांश्च इत्याह । तात्प-
रोति । तर्कोऽनुमानं, तदनुयाहिका युक्तिरूपपत्तिः ॥

अृतीनामप्रामाण्यात्माभिः समन्वयस्य न विरोध इति सिङ्गानवि-
ज्ञायत्वात् दत्तानुवादेनास्याधिकरणस्य तात्पर्यमाह । ब्रह्माखेति ।
पूर्वपञ्चमान्त्रिपति । कुतः पुनरिति । अनवकाशे हेतुमाह । ननु धर्म
इवेति । मानान्तरानयेऽन्ते वेदैकसमर्थिगम्ये ब्रह्मण्यानुमानात्मकतर्कस्या-
प्रवेशात्तेनाक्षेपस्यानवकाशः, भिन्नविषयत्वात् तर्कवेदयोरित्वर्थः ।

* अगतः कारणमिति का० ।

† दृष्टसाम्बेति वर्ष० का० ।

यज्ञी युक्तिरनुभवस्य सञ्चिक्षयते, विप्रक्षयते तु श्रुतिरैति-
स्माचेष्व स्वार्थाभिधानात् । अनुभवावसानस्य ब्रह्मविज्ञान-
मविद्याया विवरतं मोक्षसाधनस्य दृष्टफलतयेष्यते । श्रुतिरथि
“ओतत्वा मन्त्राः” इति अवष्टयतिरेकेष्व मन्त्रं विद्यती
तर्कमण्डयताहर्तव्यं दर्शयति, अतस्माकं निमित्तः पुनराशेपः क्रि-
यते, न विलक्षणतादस्येति । यदुक्तं चेतनं ब्रह्म अन्तः प्रकृति-
रिति तत्त्वोपपद्यते । कस्मादिस्तत्त्वादस्य विकारस्य प्रकृत्याः ।
इदं हि ब्रह्म कार्यतेनाभिप्रेयमाणं अगद्ब्रह्मविलक्षणं अचेत-
नमद्ब्रह्म दृश्यते, ब्रह्म च अगदिस्तत्त्वाणं चेतनं द्विद्वच्छ
मूर्यते । न च विलक्षणे प्रकृतिविकारभावे दृष्टः, न हि इत्य-
कादयो विकारा मृत्युत्तिका भवति, शरावादयो वा सुवर्ण-
प्रकृतिकाः, मृदैव तु मृदन्तिः विकाराः प्रक्रियाः, सुव-

सिद्धस्य मानान्तरम्यत्वादेकविषयतादिरोध इति यूर्बपक्षं समर्थते ।
भवेद्यमिति । अवष्टमो दृष्टान्तः । नन्देकविषयत्वेन विरोधेऽपि श्रुति-
विरोधाभ्यानात्मरमेव बाध्यतामिक्षत आश्च । यथा चेदि । प्रबलशुद्धा
दुर्बलश्रुतिवाध्यविद्विरवकाशमानान्तरेष्व ज्ञायादृश्या सावकाशश्रुति-
नयनं युक्तमित्यर्थः । किंच ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षेत्तुत्वेन ब्रह्मा-
नस्तान्तरप्राप्तं तर्कंत्वापरोद्दृष्टान्तमोक्षत्वेन प्रधानवदपरोक्षार्थ-
विषयत्वात्, ब्रह्मस्तु परोक्षार्थकत्वादहित्रक्षमतत्कर्त्तव्य वाथ इत्वाऽह ।
हृष्टेति । ऐविज्ञामाचेष्व परोक्षतयेति यावत् । अनुभवस्य प्राक्षान्वं
दर्शयति । अनुभवावसानस्तेति । नैषात तर्कं भवित्विर्वर्षवादेव तर्कस्य
निषेद्धमात्राः स्माचेष्व विधिविरोधाभ्यैवमित्वाऽह । श्रुतिरथीति । एवं यूर्ब-
पक्षं सम्भाष्य चेतनब्रह्मकारवादिवेदान्तसमन्वयः, शिल्पादिकां च
चेतनप्रकृतिकां कार्यत्रयत्वात् घटवदिति सांख्योगच्चादेन विश्वायते
न केति चन्देहे सूत्रेभूत्याभावस्त् दुर्बलतेऽप्यनुमानस्य वाप्तिमूलत्वेन

र्णं सुवर्णान्विताः, तथेदमपि जगद्चेतनं सुखदुःखमोहा-
न्वितं सदचेतनस्यैव सुखदुःखमोहात्मकस्य कारणस्य कार्यं
भवितुमईति न विलक्षणस्य ब्रह्मणः, ब्रह्मविलक्षणस्यत-
स्यात्म जगतोऽशुद्धचेतनलदर्शनादवगमनयं । अशुद्धं हीदं
जगत् सुखदुःखमोहात्मकतया प्रीतिपरितापविषादादिहे-
तुत्वात् खर्गनरकाद्युच्चावचप्रपञ्चलाच । अचेतनं चेदं जगत्
चेतनं प्रति कार्यकरणभावेनोपकरणभावोपगमात्, न हि
साम्ये सत्युपकार्यापकारकभावो भवति, न हि प्रदीपै परस्य-
रस्योपकुरुतः । ननु चेतनमपि कार्यकरणं स्वामिभृत्यन्वायेन
भोक्तुरुपकरिष्यति, न, स्वामिभृत्ययोरप्येचेतनांश्चैव चेतनं
प्रत्युपकारकत्वात् । यो छोकस्य चेतनस्य ऐरियहे बुद्धादिरचे-
तनभागः स एवान्यस्य चेतनस्योपकरोति न तु खयमेव चेत-
नस्येतनान्तरस्य उपकरोत्यपकरोति वा, निरतिशया छोक-
तारस्येतना दृति साक्षा मन्यमे, तस्माद्चेतनं कार्यकरणं ।

प्राबल्यात्मेन विवधत इति प्रबुदाहरयेन पूर्वपक्षयति । न विल-
क्षणत्वादिति । पूर्वोत्तरमन्द्रयोः समन्वयासिङ्गिः तत्सिङ्गिस्येति पूर्व-
वत् फलं, जगत् ब्रह्मप्रकृतिकं तदिङ्गक्षयत्वात्, यद्यदिङ्गक्षयं तद्वा-
तप्रकृतिकं यथा मदिङ्गक्षया दृचकादय इत्यर्थः । सुखदुःखमोहा-
सच्चरजस्तमांसि, तथा च जगत् सुखदुःखमोहात्मकसामन्वयप्रकृ-
तिकं तदन्वितत्वात् यदित्यं तत्तथा यथा मदन्विता घटादय इत्वा ह ।
मदैवेति । विलक्षणत्वं साधयति । ब्रह्मविलक्षणत्वस्येति । यथा
हि एक एव रूपिणः परिसप्तन्युपपतीनां प्रीतिपरितापविषादा-
दीन् करोति एवमन्येऽपि भावा नष्टयाः । तत्र प्रीतिः सुखं, परितापः

न च काष्ठसोऽग्रादीनां चेतनले किञ्चित्प्रमाणमस्ति, प्रसिद्धु-
च्छायं चेतनाचेतनविभागे सोके, तस्माइत्वाविलक्षणलाचेदं
जगत् तप्रकृतिकं । योऽपि कस्त्रिदाचक्षीत श्रुत्या जगत्चेतन-
प्रकृतिकतां तद्वलेनैव समस्तं जगचेतनमवगमिष्यामि प्रकृति-
रूपस्य विकारेऽन्यथदर्शनात्, अविभावनन्तु चेतन्यस्य परि-
षामविशेषाङ्गविष्यति, यथा स्तु चेतन्यानामप्यात्मनां स्वा-
यमूर्च्छाच्छवस्थासु चेतन्यं न विभाव्यते, एवं काष्ठसोऽग्रादीना-
मपि चेतन्यं न विभाव्यते । एतादेव च विभावितला-
विभावितलकृतात् विशेषाङ्गादिभावाभावाभ्यां कार्यकर-
णानामात्मनाभ्यु चेतनलाविशेषेऽपि गुणप्रधानभावो न वि-
रोक्ष्यते । यथा च पार्थिवलाविशेषेऽपि मांससूपौदग्रादीनां
प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषात् परस्परोपकारित्वं भवत्येवमिहापि
भविष्यति, प्रविभागप्रसिद्धिरप्यत एव न विरोक्ष्यत इति ।
तेनापि कथमिच्छेतनलाचेतनलस्त्वं विलक्षणतं परिद्वियेत ।

शोकः, विषादो भमः, आदिपदात् रागादियहः । उभयोचेतनत्वेन
साम्यादुपकार्योपकारकभावो न स्यादित्युक्तं । सामिभवयोर्विभि-
चारादिति शङ्खते । ननु चेतनमपोति । भवदेहस्यैव सामिचेतनो-
पकारकत्वान्न व्यभिचार इत्याह । नेत्रादिमा । उत्तर्वापकर्षशून्यत्वा-
चेतनानां मिथो नोपकारकत्वमित्याह । निरतिशया इति । तस्मा-
दुपकारकत्वात् । श्रुतचेतनप्रकृतिकत्वबलेन जगचेतनमेवेकदेशि-
मतमुत्प्यापयति । योऽपोति । घटादेचेतनलमनुपज्ञविबाधितं इत्यत
आह । अविभावनन्त्वति । अतः कारणान्यपरिक्षामत्वात् सतोऽपि
चेतन्यस्यानुपज्ञविरित्यर्थः । अन्तःकरणादन्यस्य दृच्युपरागदशाया-

शुद्धशुद्धिलक्षणम् विस्तृणलं नैव परिह्रियते, * न वेत-
रहपि विस्तृणलं परिहर्तुं ब्रक्षत इत्याह । तथात्वं ब्रह्मा-
दिति । अनवगम्यमानमेव हीदं सोके समस्तस्य वस्तुनः चेत-
नलं चेतनप्रकृतिकलश्चरणाच्छब्दश्चरणतया केवलयोग्येचते, तच
ब्रह्मेनैव विश्वथते, अतः ब्रह्मादपि तथात्वमवगम्यते । तथा-
त्वमिति प्रकृतिविस्तृणलं कथयति । ब्रह्म एव विज्ञानस्थादि-
ज्ञानं चेति कस्यचिद्दिभागस्याचेतनतां आवश्यकं चेतनाद्वाद्वयो
विस्तृणमचेतनं अगच्छावचति । ननु चेतनलमणि क्षचिद्चेतन-
लाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां अूर्यते यथा, “मृदुब्रवीदापोऽमु-
वन्” इति, “तत्तेज ऐच्छत ता आप ऐच्छन्” इति चैवमाद्या
भूतविषया चेतनत्वश्रुतिः, इन्द्रियविषयापि “ते हेमे प्राणा
अहंश्रेयसे विविदभावा ब्रह्म जयमः” इति “ते ह वाचमूष्मस्त्र-
उद्गाय” इति चैवमाद्येन्द्रियविषयेति । अत उत्तरं पठति ॥

मेव चैतन्याभिव्यक्तिर्नान्यदेति भावः । दृच्यभावे चैतन्यानभिव्यक्तौ
दृष्टान्तः । यथेति । आत्मानात्मनोचेतनसे खलानिभावः कुत इत्यत
आह । एतस्मादेवेति । साम्येति प्रातिस्थिकस्त्रूपविशेषाच्छेषण्ड-
घिल्ले दृष्टान्तः । यथा चेति । चेतनाचेतनभेदः कथमित्वत आह ।
प्रविभागेति । चैतन्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभामित्वर्थः । सर्वस्य चेतन-
लमेकदेश्युक्तमङ्गीकृत सांख्यः परिहरति । तेनापि कथमित्विति ।
अङ्गीकारं लक्षा द्वृच्छेषेष परिहरति । न चेतादिना । इतर-
चेतनाचेतनरूपं वैज्ञान्यं तथात्वशब्दार्थः । श्रुतार्थापन्निः शब्देन
वाय्येति भावः । श्रुतिसाहाय्यान्न वाय्येत्तरस्त्रूपवर्त्त्वं शक्षते ।
नन्विति ।

* न चेति का० ।

अभिमानिव्यपदेशसु विशेषानुगतिभ्यां ॥ ५ ॥

तु अब्द आशङ्कामपनुदति । न सतु मृदवीदित्येवं जा-
तीयकथा श्रुत्या भूतेन्द्रियाणां चेतनलमाशङ्कनीयं यतोऽ-
भिमानिव्यपदेश एषः । मृदायभिमानिन्यो वागायभिमानि-
व्यस्य चेतनादेवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु
व्यवदिश्यन्ते न भूतेन्द्रियमाचं । कस्माद्विवेषानुगतिभ्यां । विशेषो
हि भोक्तृणां भूतेन्द्रियाणां स्व चेतनाचेतनप्रविभागसञ्चणः प्राग-
भिहितः, सर्वचेतनताथां चासौ नोपपद्येत । अपि च कौशीतकि-
नः प्राणसंवादे करणमात्राशङ्काविनिष्टुत्ये अधिष्ठात्रचेतनपरि-
यायाय देवताशब्देन विशिष्यति “(कौ०२।१४) एता है वै देवता
अहं अद्यसे विवदमानाः” इति “(कौ०२।१४) ता वा एताः सर्वा दे-
वताः प्राणे निःश्रेष्ठं विदिता” इति च । अनुगतास्य सर्वत्राभि-
मानिव्यस्येतनादेवता मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिभ्योऽवगम्यन्ते
“अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविश्यत्” इत्येवमादिका च श्रुतिः करणे-
स्तुयाहिकां देवतामनुगतां दर्शयति, प्राणसंवादवाक्यशेषे च

मृदादीनां वक्तृत्वादिश्चुतेत्तदभिमानिविषयत्वात् तया विश्वानं चा-
विश्वानस्येति चेतनाचेतनविभागश्च द्योपचरितार्थस्तु न युक्तमिति
सांख्यः समाधते । अभिमानोति । संबद्धनं विवादः, न भूतमात्रमिन्द्रि-
यमाचं वा चेतनलेन अपदिश्यते । जोक्तवेदप्रसिद्धविभागवाद्यागादि-
व्यर्थः । विशेषपदस्यार्थान्तरमात् । अपि चेति । अहं अद्यसे स्वमेष्टस्याय
प्राणा विवदमाना इत्युक्तप्राणानां चेतनवाचिदेवतापदेन विशेषितत्वात्,
प्राणादिपदैरभिमानिव्यपदेश इत्यर्थः । प्राणे निःश्रेष्ठं अश्यं विदिता

“ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुः” इति श्रेष्ठलग्निर्द्वार-
णाय प्रजापतिगमनं तदचनाच्छैकैकोक्तमणेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां
प्राणश्चैष्यप्रतिपत्तिः, “तस्मै वलिहरणं” इति दैवंजातीयकोऽ-
स्मदादिव्यिव व्यवहारोऽनुगम्यमानोऽभिमानिव्यपदेशं इठ्य-
ति । “तज्जेज ऐच्छत” इत्यपि परस्या एव देवताया अधि-
डाच्छाः स्वविकारेष्वनुगताया इयमीच्छा व्यपदिष्टत इति इष्टव्यं,
तस्माद्विसच्छणमेवेदं ब्रह्मणो जगद्विसच्छणत्वाच न ब्रह्मप्रकृति-
कमित्याच्चिप्ते प्रतिविधत्ते ॥

इश्यते तु ॥ ६ ॥

तुश्यदः *पूर्वपञ्चं व्यावर्तयति, यदुक्तं विलक्षणत्वाच्चेदं जगत्
ब्रह्मप्रकृतिकमिति नायमेकान्तो इश्यते हि स्त्रोके चेतनलेन
प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिर-
चेतनलेन प्रसिद्धेभ्यो गोमयादिभ्यो वृत्तिकादीनां । नन्यचेत-
नान्येव पुरुषादिशरीराण्णचेतनानां केशनखादीनां कारणानि

ग्राणाधीना जाता इत्यर्थः । अनुगतिं बड़भा व्याचष्टे । अनुगता-
च्छेति । तस्मै प्राणाय, वलिहरणं वागादिभिः स्त्रीयवशिष्ठत्वादिगुरु-
समर्पणं कृतं । तेजस्वादीनामीक्षणं त्वयैवेत्यवधिकरणे चेतननिष्ठ-
तया आत्मातं इष्टव्यमित्यर्थः । यस्मान्नात्मि जगत्चेतनलं तस्मादिति
पूर्वपञ्चापसंहारः ॥

किं यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यं हेतुः बड़वैलक्षण्यं वा । आद्ये अभिचार-
माह । नायमैकान्तो इश्यते हीति । हेतोरसच्चात्र अभिचार
इति श्यश्यते । नन्यति । यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यमस्तीति अभिचार
इत्याह । उच्यत इति । शरीरस्य केशादीनाच्च प्राणित्वाप्राणित-

* पूर्वेति का० वर्ष० नात्मि ।

अचेतनान्वेव दृश्यिकादिशरीराणुचेतनानां गोमयादीनां कार्याणीत्युच्चते, एवमपि किञ्चिद्चेतनं चेतनस्यायतनभावमुपगच्छति किञ्चित्तेवत्यत्येव वैखक्षण्यं । महांसायं पारिणामिकः स्वभावविप्रकर्षः पुरुषादीनां केशनखादीनाम् रूपादिभेदात्, तथा गोमयादीनां दृश्यिकादीनाम्, अत्यन्तसारुप्ये च प्रकृतिविकारभाव एव प्रस्तुयेत । अथोच्चेत अस्ति कश्चित्यार्थिवत्वादिस्वभावः पुरुषादीनां केशनखादिष्वनुवर्तमानो गोमयादीनां च दृश्यिकादिष्विति, ब्रह्मणेऽपि तर्हि सप्ताखणः स्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते । विलक्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्मप्रकृतिकलं जगतो दूषयता किमशेषस्य ब्रह्मस्वभावस्याननुवर्तनं विलक्षणत्वमभिप्रेयते उत यस्य कस्यचित्, अथ चेतन्यस्येति वक्तव्यं । प्रथमे विकल्पे समस्याप्रकृतिविकारोच्चेदप्रसङ्गः । न इत्यतिश्ये प्रकृतिविकारभाव इति भवति । द्वितीये

रूपं वैखक्षण्यमस्तीत्यर्थः । द्वितीयेऽपि तच्चैव अभिचारमाह । महानिति । पारिणामिकः केशादीनां सगतपरिणामात्मक इत्यर्थः । किञ्च यद्योः प्रकृतिविकारभावस्ययोः सादृश्यं वदता वक्ष्याणं किमालनिकां यत्किञ्चिद्देति, आद्ये दोषमाह । अत्यन्तेति । द्वितीयमाश्रम्भ ब्रह्मजगतोरपि तत्सञ्चात् प्रकृतिविकृतित्वसिद्धिरित्याह । अथेत्यादिना । विलक्षणत्वं विकल्प दृश्यान्तरमाह । विलक्षणत्वेनेत्यादिना । जगति समस्य ब्रह्मस्वभावस्य चेतनत्वादेवननुवर्तमानान्न ब्रह्मकार्यत्वमिति पद्मे सर्वसाम्ये प्रकृतिविकारत्वमित्युक्तं स्यात् तदसङ्गतमित्वाह । प्रथमे इति । द्वितीये तु दृष्टान्ताभाव इति । न च जगत्प्रस्त्रप्रकृतिकमचेतनत्वादविद्यावदिति दृष्टान्तोऽस्तीति वाच्यं, अनां

आग्रसिद्धुलं, दृष्टते हि सन्नास्त्वसो ब्रह्मस्यभाव आकाशादि-
च्चनुवर्तमान इत्युक्तं । द्वतीये च दृष्टान्ताभावः, किं हि यच्छैत-
न्येनागच्छितं तद्ब्रह्मप्रकृतिकं दृष्टमिति*ब्रह्मकारणवादिनं प्रत्यु-
दाहिष्येत, समस्याच्च वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रकृतिकलाभ्युपगमात् ।
आगमविरोधस्तु प्रसिद्ध एव चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृति-
स्येत्यागमतात्पर्यस्य प्रशाधितत्वात् । यत्कूङं परिणिष्ठ्यत्वात्
ब्रह्मादि प्रमाणान्तरादि सम्बवेद्युरिति तदपि मनोरथमाचं,
रूपाच्चभावाद्वा नायमर्थः प्रत्यच्चस्य गोचरः, लिङ्गाच्चभावाच
गानुमानादीनामागममाच्चसमधिगम्य एव त्यमर्थी धर्मवत् ।
तथा च श्रुतिः,

“नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ट” इति ।
“कोऽद्वा वेद क इह प्रवोचत् इयं विष्णुष्टिः यत आवभूव”

दित्यस्योपाधित्वात् । न च अंसे साध्यापकता, तस्यापि कार्यसं-
खारात्मकस्य भावते सब्रह्मप्रकृतिकलादभावत्वायहे चानादिभावत्व-
स्योपाधित्वादिति, सम्भवि कल्यचयसाधारणं दोषमाह । आगमेति,
पूर्वोक्तमनुद्य ब्रह्माणः शुद्धतर्कविषयत्वारुभवात् तर्केणात्तेष इवाह ।
यस्तुक्तमित्यादिना । लिङ्गसादश्वपदप्रवृत्तिनिमित्तानामभावादनुमा-
नोपमानशब्दानामगोचरः, ब्रह्म लक्षण्या वेदैकवेद्यमित्यर्थः । एषा
ब्रह्मादि मतिर्केण सत्त्वेष नापनेया न सम्यादनीया । यदा कुरुतेर्केण व
त्वाधनीया कुरुतार्किकादन्येनैव वेदविदार्थे प्रोक्ता मतिः सुज्ञानाया-
नुभवाय फलाय भवति । हे प्रेष्ट प्रियतमेति नचिकेतसम्भवि स्मरो-
र्वचनं । इयं विविधा छष्टिर्थतः आ समन्ताद्वभूव तं को वा अज्ञा-
साक्षादेद, तिष्ठतु वेदनं क इह षोके तं प्रवोचत्, प्रवोचक्षान्दसो दी-
र्घेषोपः, यथावद्वक्तापि नास्तीर्थः । प्रभवं अस्म न विदुः मम सर्वा-

* ब्रह्मवादिनमिति का० ।

† साधनोयेति सो० १ ढ०० ।

‡ तार्किकादिति सो० १ ढ०० ।

इति चैतौ मन्मो सिद्धानामपोश्वराणां दुर्बोधतां जगत्कार-
क्षम दर्शयतः । स्मृतिरपि भवति-

“अचिन्त्याः खलु ये भावाः न तांस्कर्केण योजयेद् ।

प्रहृतिभ्यः परं यत्तद्विचिन्त्यस्य लक्षणं” ॥ इति

“अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते” ।

इति च

“न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्विदेवानां महर्षीणां च सर्वगः” ॥ इति

चैवंजातीयका । यदपि अवलव्यतिरेकेण मननं विदध-
क्षम एव तर्कमण्डादर्तव्यं दर्शयतीत्युक्तं नानेन मिषेण शुद्ध-
तर्कस्याचात्मस्थाभः सम्भवति, श्रुत्यनुगृहीत एव छाच तर्कोऽ-
नुभवाङ्गुलेनाश्रीयते, खप्त्राङ्गुड्हाङ्गयोऽभयोरितरेतरव्यभि-
चारादात्मनोऽनन्त्यागतत्वं सम्प्रसादे च प्रपञ्चपरित्यागेन सदा-
त्मना सम्पत्तेर्निष्प्रपञ्चसदात्मत्वं, प्रपञ्चस्य च ब्रह्मप्रभवत्वात्
कार्यकारणानन्तत्वायेन ब्रह्माव्यतिरेक इत्येवंजातीयकः ।

दित्येन जन्माभावात् । मिषेण मननविधिक्षाजेन, शुद्धः श्रुत्यनपेक्षः ।
श्रुत्या तत्त्वे निर्दिष्टे सत्यनु पञ्चात् पुरुषदेवस्यासम्भावनादेर्निरा-
साय गृहीतः श्रुत्यनुगृहीतक्तमाह । खप्त्रान्तेति । जीवस्यावस्थावतो
देहादिप्रपञ्चयुक्तस्य निष्प्रपञ्चब्रह्मैक्यमसम्भवि दैतयाहिप्रमाणविरो-
धाद्वाष्टाद्वाद्वितीयत्वमयुक्तमित्येवं श्रीतार्थासम्भावनायां तप्तिरासाय
सर्वाङ्गवस्थास्यात्मनोऽनुगतस्य व्यभिचारिग्नेभिरवस्थाभिरनन्त्यागतत्व-
मसंस्तृष्टत्वं अवस्थानां स्वाभाविकत्वे ज्ञायाष्वदात्मव्यभिचारायोगात्
सपुत्रौ प्रयत्नसम्भवावे सता सोम्येत्युक्ताभेददर्शनान्तिष्ठृपञ्चब्रह्मैक्य-
सम्भवः, वथा घटादयो मृदभिन्नतया जगद्वाभिन्नं तत्त्वार्द-

तर्काप्रतिष्ठानादिति च केवलस्य तर्कस्य विप्रखम्भकत्वं दर्शयिति । योऽपि चेतनकारणश्रवणबखेनैव समस्तस्य अगत्येतनतामुक्तेष्वेत तस्यापि विज्ञानम्भाविज्ञानम्भेति चेतनाचेतनविभागश्रवणं विभावनाविभावनाभ्यां चेतन्यस्य शक्यत एव योजयितुं । परस्यैव लिङ्मपि विभागश्रवणं न युज्यते, कथं परमकारणस्य इत्थाच समस्तजगदात्मना समवस्थानं आव्यते विज्ञानम्भाविज्ञानम्भाभवदिति । तच यथा चेतनस्याचेतनभावो नोपपद्यते विलक्षणत्वात्, एवमचेतनस्यापि चेतनभावो नोपपद्यते, प्रत्युक्तलात्तु विलक्षणत्वस्य यथा श्रुत्यैव चेतनं कारणं यहीतव्यं भवति ॥

असदिति चेत्त प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

एदि चेतनं इहृष्टं शब्दादिहीनम् ब्रह्म तद्विपरीतस्याचेत-

तर्कं आश्रीयत इत्यर्थः । इतोऽन्यादश्वतर्कस्यात्र ब्रह्मस्यप्रवेशादस्य चानुकूलत्वात् तर्केषाचेपावकाश इति भावः । ब्रह्मणि शुद्धतर्कस्याप्रवेशः स्वच्छसम्मत इत्याह । तर्काप्रतिष्ठानादिति । विप्रखम्भकत्वमप्रमाणकत्वं । यदुक्तं एवकदेशिना सर्वस्य अगत्येतनत्वोक्तौ विभागश्रवणुपपत्तिरिति दूषणं सांख्येन तत्र तत्र तेनैकदेशिना विभागश्रुतेच्चेतन्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्यां योजयितुं शक्यत्वात्, सांख्याण खिदं दूषणं वच्छेपायते, प्रधानकार्यत्वे सर्वस्याचेतनत्वेन चेतनाचेतनकार्यविभागासम्भवादित्याह । योऽपीत्यादिना । सिद्धान्ते चेतनाचेतनवैलक्षण्याधिकारे कथं ब्रह्मणः प्रकृतित्वमित्यत आह । प्रत्युक्तत्वादिति । अप्रयोजकत्वव्यभिचाराभ्यां निरक्षत्वादित्यर्थः ॥

कार्यमुत्पत्तेः प्रागसदेव स्यात् खाविद्वद्वारात्मना सञ्चायोगा-

न स्वाशुद्धस्य शब्दादिभत्त्वं कार्यस्य कारणमिष्येत्, असत् तर्हि कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति प्रसञ्चेत्, अनिष्टस्मैतत् सत्कार्यवादिनस्वेति चेत्, नैष दोषः, प्रतिषेधमाचलात्, प्रतिषेधमाचं हीदं नास्य प्रतिषेधमस्ति, न इयं प्रतिषेधः प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कार्यस्य प्रतिषेद्दुः शक्नोति, कथं, यथैव हीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मगा सत् एवं प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते । न हीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मानमन्तरेण स्तत्त्वमेवास्ति, “सर्वे तं परादाद्योऽन्यचात्मगः सर्वे वेद” इत्यादिअवणात् । कारणात्मगा तु सत्त्वं कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरविशिष्टं । न नु शब्दादिहीनं ब्रह्म जगतः कारणं, वाढं, न तु शब्दादिभत्त्वार्थं कारणात्मगा हीनं प्रागुत्पत्तेरिदानीस्त्रास्तीति, तेन न शक्यते वक्तुं प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यमिति । विक्षरेण चैतसत्कार्यकारणानन्यत्वादेवत्त्वामः ॥

अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसं ॥ ८ ॥

अचाह, यदि खौख्यसावयवलाचेतनलपरिच्छिन्नलाशु-

दित्यपसिङ्गान्तापक्तिमाशङ्क मिथ्यात्मात् कार्यस्य कालचयेऽपि कारणात्मगा सत्त्वमविरुद्धमिति समाधत्ते । असदिति । चेदित्यादिना असत् खादिति सत्त्वप्रतिषेधे निरर्थक इत्यर्थः । कार्यसत्यत्वाभावे श्रुतिमाह । सर्वत्तमिति । मिथ्यात्मजानतः शङ्गामनूद्य परिहरति । नन्यत्वादिना । विक्षरेण चैतदिति मिथ्यात्ममित्यर्थः ।

सत्कार्यवादसिङ्गर्थं कार्यभेदे कारबस्यापि कार्यवदशुश्रादिप्रसङ्ग

शादिधर्मकं कार्यं ब्रह्माकारणकमभ्युपगम्येत्, तदापीतौ प्रख्ये
प्रतिसंस्थायमानं कार्यं *कारणेऽविभागमापस्यमानं कारणमा-
त्मोयेन धर्मेण दूषयेदित्यपोतौ कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यस्वेवा-
इद्युद्यादिरूपताप्रसङ्गात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमित्यसमञ्चस-
मिदमैपनिषदं दर्शनं । अपि च समस्यास्य विभागस्याविभाग-
प्राप्तेः पुनरूत्पत्तौ नियमकारणाभावात् भोक्तृभोग्यादिवि-
भागेनोत्पत्तिर्ग्राह्येऽप्नेतीत्यसमञ्चसं । अपि च भोक्तृणां परेण
ब्रह्मणाऽविभागं गतानां कर्मादिनिमित्तप्रसङ्गेऽपि पुनरूत्पत्तौ
अभ्युपगम्यमानायां मुक्तानामपि पुनरूत्पत्तिप्रसङ्गादसमञ्चसं ।
अथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेतैवमयपो-
तिरेव न सम्भवति, कारणाव्यतिरिक्तम् कार्यं न सम्भवती-
त्यसमञ्चसमेवेति, अत्रोच्यते ॥

इति शङ्खासूक्तं शाचके । अचाहेति । प्रतिसंस्थायमानपदस्य आख्यां
करोति, यथा ज्ञेयमानं ज्ञवद्वद्वयं ज्ञेयं दूषयति तद्विदि-
त्यर्थः । सूक्तस्य योजनान्तरमाह । अपि चेति । सर्वस्य कार्यस्या-
पोतौ कारणवदेकरूपत्वप्रसङ्गे इत्यर्थः । अर्थान्तरमाह । अपि चेति ।
कर्मादीनामुत्पत्तिनिमित्तानां प्रलयेऽपि भोक्तृणां उत्पत्तौ तदेव मुक्ता-
नामप्युत्पत्तिप्रसङ्गादिवर्थः । शङ्खापूर्वकं आख्यान्तरमाह । अथेति ।
यदि ज्ञेयकालेऽपि कार्यं कारणादिभक्तं तर्हि स्थितिकालवक्ष्याभाव-
प्रसङ्गात् कार्येण द्वैतापत्तेस्वासमञ्चसमिदं दर्शनमित्यर्थः ।

अपीतौ जगत् स्वकारणं न दूषयति कारणे लीनत्वान्मृदादिषु नीष-

* कारणाविभागमिति सो० वर्ष० ।

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ८ ॥

जैवास्थादीये दर्शने किञ्चिदिसामञ्जसमस्ति यत्तावदभिहितं कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदिति, तददूषणं, कस्मात् दृष्टान्तभावात् । सन्ति हि दृष्टान्ताः यथा कारणमपिगच्छत् कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण न दूषयति, तथा इरावादयो मृगलक्षितिका विकारा विभागावस्थायामुखावस्थमध्यमप्रभेदाः सन्तः पुनः प्रकृतिमपिगच्छन्तो न तामात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । रुचकादयस्तु सुवर्णविकारा अपीतौ न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । पृथिवीविकारस्तुर्विधो भूतयामो न पृथिवीमपीतौ आत्मीयेन धर्मेण संसृजति । *तत्पञ्चस्तु तु न कस्ति दृष्टान्तोऽसि, अपीतिरेव हि न समवेत् अदि कारणे कार्यं खधर्मणीवावतिष्ठेत, अनन्यलेऽपि कार्यकारणयोः कार्यस्य कारणात्मत्वं न तु कारणस्तु कार्यात्मत्वं, आरम्भनवदादिभ्य इति वल्लामः । अत्यस्य-

घटादिष्वदिति । सिङ्गान्तसूत्रं आचहे । जैवेत्वादिना । अपिगच्छत् शीघ्रमानं, विभागावस्था क्षितिकालः, त्वत्पञ्चस्तेति सभुरजसं लवणस्याकारब्दमित्यदृष्टान्तः । किञ्च दूषकत्वे कार्यस्य क्षितिः स्याज्ञववदित्वाह । अपीतिरेवेति । असति कार्यं तद्धर्मेण कारब्दस्य योगो न समवति धर्मसत्त्वे धर्मोऽनामप्यसत्त्वादिति भावः । ननु सत्त्वार्थवादेक्षेऽपि कार्यस्य कारब्दाभेदेन सत्त्वात् दूषकत्वं स्यादित्वत आह । अनन्यलेऽपीति । कल्पितस्याधिष्ठानधर्मवस्त्रमभेदान्न त्वधिष्ठानस्य कल्पितवकार्यधर्मवस्त्रं तस्य कार्यात् पृथक् सत्त्वादिवर्णः । किञ्चापीताविति

* त्वत्पञ्चस्तेति वर्ष० सो० का० ।

चेदमुच्यते, कार्यमपीतावात्मीयेन धर्मेण कारणं संस्कृजेदिति
स्थितावपि हि समानोऽयं प्रसङ्गः कार्यकारणयोरनन्यत्वाभ्युपग-
मात् इदं सर्वं चद्यमात्मा आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदमस्तुतं पुर-
स्कात् सर्वं खच्चिदं ब्रह्मैत्येवमाद्याभिर्हि श्रुतिभिरविशेषेण चित्प्रिय-
कालेषु कार्यस्य कारणादनन्यत्वं आव्यते । तत्र यः परिशारः
कार्यस्य तद्वर्त्माणाद्याविद्याध्यारोपितत्वात् तैः कारणं संषु-
च्यत इति अपीतावपि स समानः । अस्ति चायमपरो
दृष्टान्तः, यथा स्वयं प्रशारितया मायया मायावी चित्प्रिय-
कालेषु न संस्कृश्यते अवस्थुतात्, एवं परमात्मापि संसार-
मायया न संस्कृश्यते इति । यथा च *खप्रदर्शकः स्वप्रदर्शनमा-
यया न संस्कृश्यते^१ प्रबोधसम्प्रसादयोरनन्यागतत्वात्, एव-
मवस्थाचयसाक्ष्यकोऽव्यभिचार्यवस्थाचयेण व्यभिचारिणा न
संस्कृश्यते । मायामात्रं छेतत् परमात्मनोऽवस्थाचयात्मनावभा-
वनं रज्ञा इव सर्पादिभावेनेति । अत्रोक्तं वेदान्तार्थसम्प्रदा-
यविद्विराचार्यैः ।

विशेषज्ञं वर्यमिति प्रतिबन्ध समाधते । अत्यस्यस्तेति । परिवाम-
दृष्टान्तं आख्याय विवरेदृष्टान्तं आचये । अस्ति चेति । मायाक्षुनु-
पादानमित्यरच्या दृष्टान्तान्तरमाह । यथेति । अस्येव स्वप्रकाळे दृष्ट-
संसर्गं इत्यत आह । प्रबोधेति । जायत्युषुष्योः स्वप्ने चात्मनोऽस्यर्थात्
तत्त्वाणेऽप्यस्यर्थं इत्यर्थः । यदाऽऽस्य जीवस्थावस्थाभिरसंसर्गकृदा सर्व-
क्षस्य किं वाच्यमिति दार्ढैन्तिकमाह । एवमिति । यदा जगल्यम-
स्थितिजया ईश्वरस्थावस्थाचयं तदसङ्गित्वे बङ्गसम्भविमाह । अत्रोक्त-
मिति । यदा तत्त्वमसोत्पदेशकाळे प्रबुद्धते मायानित्रां त्वं जति तदा

---

* खप्रदर्शक एक इति सो० का० वर्ष० । † संस्कृश्यत इतीति सो० का० वर्ष० ।

“अनादिमायथा सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्नते ।

अजमनिद्रमस्त्वमदैतं बुध्नते तदा” ॥ इति

तत्र यदुक्तमपीतौ कारणस्थापि कार्यस्थेव ख्यात्तादिदेव-
प्रशङ्ग इत्येतदयुक्तं । यत्पुनरेतदुक्तं समस्तस्थ विभागस्थाविभाग-
प्राप्तेः पुनर्विभागेऽप्यत्यन्तौ नियमकारणं नोपपश्यत इत्यय-
मष्ठेषाः इट्टान्तभावादेव, यथा हि सुषुप्तिसमाधादावपि
स्त्वयां खाभाविक्यामविभागप्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्थानपेदित-
लात् पुर्ववत् पुनः प्रबोधे विभागे भवत्येवमिहापि भविष्यति ।
श्रुतिश्चाच भवति “इमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः
सति सम्यद्यामहे” इति । त इह व्याप्त्रो वा सिंहो वा ढुकी वा
वराहो वा कीटो वा पतঙ्गो वा दंशो वा मश्को वा यद्यङ्ग-
वन्ति तत्तदा भवन्तीति । यथा हि असंविभागेऽपि परमात्मनि
मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो विभागव्यवहारः खप्रवदव्याहतः स्थितौ
दृश्यते, एवमपीतावपि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धैव विभागशक्ति-

जन्मजयस्थित्ववस्थाशून्यमदैतमीश्वरमात्मत्वेनानुभवतीत्यर्थः । यजित-
माह । तचेति । इतीयमसामज्ञस्यमनुद्य तेनैव स्त्रजेव परिहरति ।
यत्पुनरिति । सुषुप्तावज्ञानसत्त्वे पुनर्विभागेऽप्यत्यन्तौ ज्ञ मानमाह ।
श्रुतिस्तेति । सति ब्रह्मण्येकोभूय न विदुरिलभागेऽतिः, इह सुषुप्तेः
प्राप्तः प्रबोधे येन येन जात्यादिग्ना विभक्ता भवन्ति तदा पूनर्बत्या-
गकाजे तथैव भवन्तीति विभागेऽक्षिः । ननु सुषुप्तौ पुनर्विभागश-
क्त्यज्ञानसत्त्वे सर्वप्रकारे तत्पूर्वं कुत इत्यत आह । यथा हीति । यथा
सुषुप्तौ परमात्मनि सर्वकार्यावामविभागेऽपि पुनर्विभागहेत्वज्ञानश-
क्तिरस्ति एवमपीतौ महाप्रकारेऽपि मिथ्याभूताज्ञानसमज्ञा पुनः

रनुमास्यते । एतेन मुक्तानां पुनरूत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्यक्षः, सम्बन्ध-
ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात् । यः पुनरूत्पत्तेऽपरो वि-
कल्प उत्प्रेचितोऽथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्माव-
तिष्ठेतेति सोऽयम्भुपगमादेव प्रतिषिद्धः, तस्मात् समञ्चसमिर-
मैषनिषवदं दर्शनं ॥

खपञ्चदोषाच्च ॥ १० ॥

खपञ्चे चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषा प्रादुःखुः, कथ-
मित्युच्यते अत्तावदभिहितं विसञ्चणत्वान्नेदं जगद्वृद्धाप्रकृतिक-
मिति, प्रधानप्रकृतिकतायामपि समानमेतच्छब्दादिहीनात्
प्रधानाच्छब्दादिमतो जगत् उत्पत्त्यभुपगमात्, अत एव च
विसञ्चणकार्यात्पत्त्यभुपगमात् समानः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवा-
दप्रसङ्गः, तथाऽपीतौ कार्यस्य कारणाविभागाभ्युपगमात्,
तदृत् प्रसङ्गोऽपि समानः, तथा ऋदितसर्वविशेषेषु विकारे-

खण्डिविभागशक्तिरनुमास्यते । यतः स्थिताविदानो मिथ्याज्ञानकार्यो
विभागवद्वारक्षत्वबोधाभावात् खपञ्चदवासितो दृश्यते, अतः का-
र्यदर्शनात् कारणसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः । अज्ञानां जीवानां महाप्रक्षये-
ऽप्यज्ञानशक्तिनियमात् पुनर्जन्मविद्यम इति भावः । एतेनेति अन्म-
कारणाज्ञानशक्तिभावेनेत्यर्थः ।

बैज्ञान्यादीनां सांख्यपत्तेऽपि देवताज्ञानाभिक्षिरासप्रयासः
कार्य इत्याह । खपञ्चेति । दूष्म याच्यु । खति । प्रादुखुः प्रादुभवेयुः,
अत एवेति सर्वकार्यस्य विरुद्धकारणात् उत्पादोगमात्, सांख्यसं-
वादं देवो न कार्यमिथ्यात्वादिन इति मन्त्रश्च । अपीताविति स्फुरो-

अपीताविभागात्मतां गतेच्छिदमस्य पुरुषस्योपादानमिदम्
स्तेति प्राक् प्रख्यात् प्रति पुरुषं ये नियता भेदान ते स्थैव पुन-
रुत्पन्ना नियन्तु शक्यन्ते कारणाभावात्, विनैव च कारणेन नि-
यमेऽन्युपगम्यमाने कारणाभावसामान्यात् मुक्तानामपि पुनर्ब-
न्धप्रसङ्गः । अथ केचिद्देहा अपीताविभागमापद्यन्ते केचिद्देति
चेत्, ये नापद्यन्ते तेषां प्रधानकार्यत्वं न प्राप्नोतीत्येवमेते देवाः
शाधारण्यतान्नान्यतरस्मिन् पञ्चे चोदयितव्या भवन्तीत्यदोषता-
मेवेषां द्रढयति अवश्याश्रयितव्यतात् ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यवि-
मोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

इत्थ नागमगम्येऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थात्यं,
यस्माच्चिरागमाः पुरुषोत्तेजामात्रनिवन्धनास्त्का अप्रतिष्ठिताः
सम्भवन्युत्प्रेक्षाया निरङ्गुश्वतात् । तथा हि कैच्छिदभियुक्तैर्य-
द्वेनोत्प्रेक्षितास्त्का अभियुक्ततरैरन्वैराभास्यमाना दृश्यन्ते,
तैरयुत्प्रेक्षितास्त्कदन्वैराभास्यन इति न प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां

तर्कदोषव्यतुत्यमाह । तथापीताविति । कार्यव्यधानस्य रूपादिमस्य-
प्रसङ्गः । इदं कर्मादिकमस्योपादानं भोग्यमस्य नेत्रनियमः । बज्जुमक्ष-
व्यवस्था च यदि अवस्थार्थं मुक्तानां भेदाः सङ्गातविशेषाः प्रधाने
जीयन्ते बज्जानां भेदास्तु न जीयन्ते इत्युचेत तर्हि अलीनानां पुरुषवत्
कार्यव्याघात इत्यर्थः ।

किञ्च तर्कस्य सम्मावितदोषव्याप्तेन निर्दोषपदार्थसमव्ययो न
वाथ इत्याह । तर्काप्रतिष्ठानादपीति । पुरुषमतीनां विचित्रेऽपि

शक्यं समाश्रयितुं *पुरुषमतिवैरूप्यात् । अथ कस्यचित् प्रसिद्ध-
माहात्म्यस्य कपिलस्यान्वय्य वा समातखर्कः प्रतिष्ठित इत्या-
श्रीयेत, एवमपि अप्रतिष्ठितलमेव, प्रसिद्धमाहात्म्याभिम-
तानामपि तीर्थकराणां कपिलकण्मुकप्रभृतोनां परस्पर-
विप्रतिपत्तिदर्शनात् । अथोच्चेतान्वया वयमनुमास्यामहे यथा
नाप्रतिष्ठादेषो भविष्यति, न हि प्रतिष्ठितखर्कं एव जा-
खीति शक्यते वकुं, एतदपि हि तर्काणामप्रतिष्ठितलं तर्के-
षैव प्रतिष्ठाप्यते । केषाच्चित् तर्काणामप्रतिष्ठितलदर्शनेनाव्ये-
षामपि तज्जातीयकानां तर्काणामप्रतिष्ठितलकर्त्तव्यात् । सर्व-
तर्काप्रतिष्ठायाऽस्मि सर्वलोकव्यवहारोच्चेदप्रसङ्गः । अतीतव-
र्तमानाध्यमास्येन छानागतेऽप्यध्यनि सुखदुःखप्राप्तिपरिहाराव
ग्रवर्तमानो लोको दृश्यते । अत्यर्थविप्रतिपत्ती चार्याभासनिरा-

कपिलस्य सर्वज्ञत्वात् तदीयतर्केऽविश्वास इति शक्यते । अथेति ।
कपिलो यदि सर्वज्ञः कर्मादे नेति का प्रमा इति न्यायेन परिहृतिः ।
इवमपीति । सूचमध्यस्थशङ्खाभागं आचष्टे । अथोच्चेतेति । विल-
क्षणत्वादितर्काणामप्रतिष्ठितस्येऽपि व्याप्तिपञ्चधर्मतासंपदः कस्यचित् तर्कः
प्रतिष्ठितो भविष्यति तेन प्रधानमनुमेयमित्यर्थः । ननु सोऽप्य-
प्रतिष्ठितः तर्कजातीयत्वात् विलक्षणत्वादिविद्यत आह । न हीति ।
तर्कजातीयत्वादिति तर्कः प्रतिष्ठितो न वा, अद्येऽचैवाप्रतिष्ठितलसा-
ध्याभावाद्याभिचारः, द्वितीयेऽपि न सर्वतर्काणां अप्रतिष्ठितलं इत्य-
भावादिवभिसन्धिमानाह । यतदपीति । किञ्चानागतपाक इष्टसाध्यं
पाकत्वादवीतपाकवदित्यादीष्टानिष्टसाध्यनानुमर्त्तमकर्त्तस्य प्रहृति-
निष्टिव्यवहारहेतुतान्नाप्रतिष्ठेत्याह । सर्वतर्केति । अभ्या विषयः

* पुरुषमतिवैरूप्यादिति का० वर्ध० स्म० ।

करणेन सम्यगर्थनिर्द्वारणं तर्केणैव वाक्यवृत्तिनिरूपणरूपेण
क्रियते । मनुरपि चैवमेव मन्यते-

“प्रत्यक्षमनुमानस्य शास्त्रस्य विविधागमं ।

चयं सुविदितं कार्यं धर्मद्वाद्विमभीष्टता” ॥ इति

“आर्थं धर्मापदेशस्य वेदशास्त्राविरोधिना ।

अस्त्वर्केणानुसन्धते स धर्मं वेद नेत्रः” ॥ इति च-

ब्रुवन् । अयमेव च तर्कस्यास्त्रारो घदप्रतिष्ठितलं नाम, एवं

हि यावद्यतर्कपरित्यागेन निरवद्यस्तर्कः प्रतिपत्तयो भवति ।

न हि पूर्वजो मूढ आसीदित्यात्मनापि मूढेन भवितव्यं इति कि-

च्छिद्विं प्रमाणं, तस्माच्च तर्कप्रतिष्ठानं दोष इति चेदेवमप्य-

विमोक्षप्रसङ्गः । यद्यपि क्वचिद्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितलमुपलक्ष्यते

तथापि प्रक्षते तावद्विषये प्रसञ्चत एवाप्रतिष्ठितलदोषादनिर्माच-

स्तर्कस्य, न हीदमतिगम्भीरं भावयायात्मं मुक्तिनिवन्धनमागम-

मन्त्ररेणात्मेचितुमपि शक्यं, रूपाद्यभावाद्वि नायमर्थः प्रत्य-

याक्षभोजनादिर्विषमक्षयादित्यं तत्सामान्येन पाकत्वादिना नाग-
तविषये पाकादौ सुखदुःखेत्तुलानुमित्या प्रवृत्तादिरित्यर्थः । किञ्च
पूर्वोत्तरमोमांसयोक्तव्यैव वाक्यतात्पर्यनिर्णयस्य क्रियमाणत्वात् तर्कः
प्रतिष्ठित इत्याह । शुद्धर्थेति । मनुरपि केषाच्चित् तर्काणां प्रतिष्ठां
मन्यत इत्याह । मनुरिति । धर्मस्य शुद्धिरधर्माद्विनिर्णयः । कस्या-
चित् तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वमङ्गोकरोति । अयमेवेति । सर्वतर्काणां प्र-
तिष्ठायां पूर्वपक्ष एव न स्यादिति भावः । पूर्वपक्षतर्कवत् सिङ्गान्त-
तर्केऽप्यप्रतिष्ठितः तर्कत्वाविशेषादिति बदन्तं उपहसति । न हीति ।
क्वचित् तर्कस्य प्रतिष्ठायामपि यगत्कारख्विशेषे तर्कस्य सातन्त्रं ना-

सत्य गोचरो सिङ्गारभावाच नानुमानादीनामित्यवोचाम* । अपि च अस्यग्रज्ञानास्त्रोच इति सर्वेषां मोक्षवादिनाम-
भ्युपगमः, तत्त्व सम्यक् ज्ञानमेकरूपं वस्तुतत्त्वलात्, एकरूपेण
ज्ञावस्थितो योऽर्थः स परमार्थः सोके तद्विषयं ज्ञानं सम्यक्
ज्ञानमित्युच्छते यथाऽग्निहृष्ण इति, तच्चैवं चति सम्यग्रज्ञाने
पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना, तर्कज्ञानानाम् अन्योन्यविरो-
धात् प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः, अद्विं केनचित्तार्किकेषेदमेव
सम्यक् ज्ञानमिति प्रतिष्ठापितं तदपरेण व्युत्थाप्यते, तेजापि
प्रतिष्ठापितं ततोऽपरेण व्युत्थाप्यते इति च प्रसिद्धं सोके, कथमे-
करूपानवस्थितविषयं तर्कप्रभवं सम्यक् ज्ञानं भवेत् । न च
प्रधानवादी तर्कविदामुक्तम इति सर्वेषार्किकैः परिमितोतः,
येन तदीयं भतं सम्यक् ज्ञानमिति प्रतिपद्येमहि । न च इ-

क्षीति सूचश्चेवं आचष्टे । यद्यपीत्यादिना । अतिगम्भीरत्वं ब्रह्मो-
वेदान्यमानागम्यत्वं । भावस्य जगत्कारणस्य, याद्यात्मदद्यत्वं, मुक्ति-
निवन्धनं मुक्त्यात्मनं । परमानन्दविषयं दर्शयति । रूपादीति । अवि-
मोक्षो मुक्त्यभाव इत्यर्थान्तरमाह । अपि चेत्यादिना । एकरूपवस्तु-
ज्ञानस्य सम्यग्रज्ञानत्वेऽपि तर्कज्ञानत्वं किं न स्यादित्यत आह । तच्चैवं
सतीति । तर्को ज्ञानानां मिथो विप्रतिपत्तेन सम्यग्रज्ञानत्वं सम्यग्र-
ज्ञाने विप्रतिपत्तयोगादित्यर्थः । एकरूपेणाववस्थितो विषयो वस्य तत्
तर्कप्रभवं, कथं सम्यक् ज्ञानं भवेदिति योजना । ननु सांखस्य
अेष्टत्वात् तडज्ञानं सम्यग्रज्ञानश्च इत्यसिद्धिमाह । न च प्रधानेति ।
ननु सर्वतार्किकैर्मिलिता विस्थितं तर्कोत्था मतिमुक्तिहेतुरित्यत आह ।
न च शक्यन्त इति । तस्मात् तर्कोत्थज्ञानान्मुक्तयोगात् तर्केण केशान्त-

* इति वाचोचामेवि क्षा० सो० वष्ट० ।

क्षम्भे अतीतानागतवर्तमानास्तार्किका एकस्मिन् देशे काले च
समाहृत्यै, येन तम्भतिरेकरूपैकार्थविषया सम्बन्धतिरिति
स्वात्, वेदस्य तु नित्यले विज्ञानोत्पत्तिहेतुले च सति व्यव-
स्थितार्थविषयत्वोपपत्तेः, तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्बन्धत्वं अती-
तानागतवर्तमानैः सर्वेरपि तार्किकैः अपहोतुमशक्यं, अतः
सिद्धमस्यैवोपनिषदस्य ज्ञानस्य सम्बन्धज्ञानलं, अतोऽन्यच्च सम्बन्ध-
ज्ञानत्वानुपपत्तेः संसाराविमोच एव प्रसञ्चेत, अत आगम-
वद्वेनागमानुसारितर्कवद्वेन च चेतनं प्रह्लाद जगतः कारणं
प्रकृतिस्वेति स्थितं ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

वैदिकस्य *दर्शनस्य प्रत्यायन्नत्वात् गुरुतरतर्कवद्वेनपेतत्वात्
वेदानुसारिभित्ति कैस्त्रिच्छैः केनचिदंशेन परिगृहीत-
त्वात् प्रधानकारणवादं तावद्व्यापात्रित्य यस्तर्कनिमित्त आचे-
समन्वयवाद्ये न युक्तज्ञद्वाद्ये सम्बन्धज्ञानाभेनाविर्भाद्यप्रसङ्गादिति
स्वत्रांश्चार्थमुपसंहरति । अतोऽन्यत्रेति । समन्वयस्य तर्केणाविरोधे
फलितमधिकरणार्थमुपसंहरति । अत आगमेति ।

ब्रह्म जगदुपादानमिति ब्रूवन् वेदान्तसमन्वयो विषयः स किं
वदिभु तम्भ इत्योपादानमिति वैशेषिकादिव्यादेन विवर्थते न वेति
सन्देशे सांख्यस्तद्वानां †तर्ककुशलमतित्वेऽपि वैशेषिकादीनां ‡तर्कम-
तिकुशलत्वप्रसिद्धेत्वदीयन्वायस्य अवाधितत्वादिव्यथत इति प्रत्य-
दाहरणेन प्राप्तेऽतिदिश्यति । एतेनेति । फलं पूर्ववत् । ननु सांख्य-
मतस्योपदेशस्तार्किकमतस्यातिदेशः किमिति क्तो वैपरीत्यस्यापि

* सम्बन्धदर्शनस्येति वर्षं ।

† तर्कमतित्वेऽपि इति सोऽ॒ २ ढी० ।

‡ तर्कमतिलप्रसिद्धेत्वदीयति सोऽ॒ २ ढी० ।

यो वेदान्तवाक्येषूद्घावितः स परिष्ठतः, इदानीमस्तादिवादव्य-
पाश्रयेणापि कैसिम्नदमतिभिर्वेदान्तवाक्येषु पुनर्स्तर्कनिमित्त
आक्षेप आश्वद्धृते इत्यतः प्रधानमस्तनिवर्द्धणन्वायेनातिदिष्टति,
परिगृह्णत्वं इति परियहाः न परियहा अपरियहाः श्रि-
ष्टानामपरियहाः श्रिष्टापरियहाः, एतेन प्रकृतेन प्रधानकार-
णवादनिराकरणकारणेन शिष्टैर्मनुव्यासप्रभृतिभिः केनचि-
दप्यंशेनापरिगृहीता ये-उत्थादिकारणवादास्तेऽपि प्रतिष्ठृ-
तवा व्याख्याता निराकृता वेदितव्याः, तु ल्यत्वात् निराकरण-
कारणस्य नाच पुनराशङ्कितव्यं किञ्चिदस्ति । तु ल्यमत्वापि
परमगम्भीरस्य जगत्कारणस्य तर्कानवगाद्धात्म तर्कस्य चाप्र-
तिष्ठितलमन्यथानुमानेऽयविमोच आगमविरोधस्येवंजातीयकं
निराकरणकारणं ॥

सम्भवादित्याशस्य पूर्वोत्तरयोरुपदेशातिदेशभावे कारणमाह । वैदि-
कस्येति । सत्त्वार्थत्वात्मासङ्कल्पस्यप्रकाशत्वाद्यश्वेदान्तश्चास्यस्य प्रवा-
सन्नः प्रधानवादः शिष्टैर्वेदादिभिः सत्त्वार्थतांशेन स्त्रीकृत इति प्रव-
क्त्वादुपदेशः । अग्वादिवादानां निर्मूलत्वेन इर्वत्वादितिदेश इति
भावः । किं निराकरणकारणमिति प्रश्नव्यं नास्तीत्वाह । तु ल्यत्वा-
दिति । कारणमेवाह । तु ल्यमिति । यदुक्तं विभुत्वान्न उद्योपादानं
ब्रह्मेति तच पद्मसाधकत्वेन श्रुतेऽपजीव्यत्वात् तया बाधः । महा-
परिमाणवत्वस्य सर्वसंयोगिकत्वरूपविभुत्वस्य निर्गुणे ब्रह्मस्यसिद्धे-
ञ्जेति उद्यव्यं, अतः समन्वयस्य तार्किकन्यायेन न विरोध इति सिद्धं ।
अद्वितीयत् ब्रह्मयो जगत्सर्गादिवादो वेदान्तसमन्वयो विषयः, स
किं यन्मिथोऽभिन्नं तत्त्वादितीयकारणाभिन्नं यथा मृत्तन्तुजौ घटपटा-
विति तर्कसहितभेदं प्रवक्ष्यादिना विरच्छते न वेति सन्देहे ब्रह्मविति तर्क-
स्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि जगद्देवे प्रतिष्ठितत्वादिरूपत्वत इति पूर्वपक्षयति ।

भोक्तापत्तेरविभागश्चेत् स्थानोक्तवत् ॥ १३ ॥

अन्यथा पुनर्ब्रह्मकारणवादस्तर्कबस्तेनैवाच्चियते । यद्यपि अतिः प्रमाणं खविषये भवति, तथापि प्रमाणान्तरेण विषयापहारेऽन्यपरा भवितुमईति, यथा मन्त्रार्थवादौ, तर्कोऽपि हि खविषयादन्यचाप्रतिष्ठितः स्यात् यथा धर्माधर्मयोः । किमतो यद्येवं अत इदमयुक्तं यत्प्रमाणान्तरप्रसिद्धार्थवाधनं अतेः, कथं पुनः प्रमाणान्तरप्रसिद्धोऽर्थः अत्या बाध्यत इति, अचोचते, प्रसिद्धो इदं भोक्तुभोग्यविभागः, लोके भोक्ता च चेतनः शारीरः, भोग्याः अव्यादयो विषया इति । यथा भोक्ता देवदत्तः भोग्य ओदन इति, तस्य च विभागस्थाभावः प्रस्त्वेत, यदि भोक्ता भोग्यभावमापयेत भोग्यं वा भोक्तुभावं

भोक्तापत्तेरिति । विरोधादैतासिद्धिः पूर्वपक्षपक्षं सिद्धान्ते तसिद्धिरिति भेदः । अनपेक्षाश्रुत्या स्वार्थनिर्णयात् तर्केभावेपोन युक्त इत्युक्तमिति शक्तते । यद्यपीति । माणान्तरायोग्यश्रुत्यर्थे भवत्वगात्रेपः । यत्तदितीयविष्णाभेदाद्युज्जादीगमभेदो ब्रह्मोपादानकल्पश्रुतिविषयः स आदिको यूप इत्यर्थवादार्थविष्णानान्तरयोग्य एवेति दैतप्रमाणैरपक्षियत इति समाधते । तथापीति । अन्यपरत्वं गौवार्थकत्वं । खविषये जगद्देवे तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वात्तेनात्मेप इत्याह । तर्कोऽपीति । तर्काददेवैते प्रामाण्येऽपि ततः समन्वयविरोधे किमायात्-मिति शक्तते । किमत इति । पूर्वपक्षो समाधते । अत इति । तर्कादः प्रामाण्यात् दैतवाधकत्वं अतेरयुक्तमित्यदैतसमन्वयवाधो युक्त इत्यर्थः । इममर्थं शक्तापूर्वकं स्पष्टयति, कथमित्वादिना । ननु भोक्तुभोग्ययोमिंथ एकत्वं केनोक्तमित्वाशक्त श्रुतार्थापयेत्याह । तयोर्चेति ।

आपद्येत् तयोस्येतरेतरभावापत्तिः परमकारणात् ब्रह्मणे-
इन्द्र्यत्वात् प्रसज्येत् न चास्य प्रसिद्धुस्य विभागस्य बाधनं
युक्तं । यथा लद्यत्वे भोक्तृभोग्योर्विभागो दृष्टः तथातीता-
नागतयोरपि कल्पयितव्यः, तस्मात् प्रसिद्धुस्यास्य भोक्तृभो-
ग्यविभागस्याभावप्रसङ्गात् अथुक्तमिदं ब्रह्मकारणतावधारण-
मिति चेत् कश्चिच्चोदयेत् तं प्रति ब्रूयात् स्याक्षोकवदिति,
उपपद्यत एवायमस्मात्यचेऽपि विभागः, एवं लोके दृष्टव्यत् ।
तथा हि समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तदिकाराणां फेणवीची-
तरङ्गबुद्धादीनां इतरेतरविभाग इतरेतरसंस्थेषादिस्तत्त्वस्य
व्यवहार उपलब्धते । न च समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तदि-
काराणां फेणतरङ्गादीनां इतरेतरभावापत्तिर्भवति, न चै-
तेषामितरेतरभावानुपपत्तावपि *समुद्रात्मनोऽनन्यत्वं भवति,

तयोरेकब्रह्माभेदश्ववगादेकत्वं कल्पते एकस्मादभिन्नयोर्भेदे एकस्यापि
भेदापत्तेः सतस्य भेदो बाध्येतेवर्थः । इष्टापत्तिं वारयति । न
चास्येति । श्रुतैर्गौणार्थत्वेन सावकाशत्वात्त्रिस्तवकाशदैत्यमानवाद्यो न
श्रुक्त इत्यर्थः । ननु विभागस्याधुनिकत्वादनाद्यदैत्यश्रुत्या बाध इत्यत
चाह । वर्थेति । अतीतानागतकालौ भोक्त्रादिविभागात्यौ का-
लत्वादृत्यमानकालवदित्यनुमानादिभागोऽनाद्यनन्त इत्यर्थः । एवं प्राप्ते
परिणामवृष्टान्तेनापाततः सिद्धान्तमाह । स्याक्षोकवदिति । दृष्टा-
न्तेऽपि कथमेकसमुद्राभिन्नानां परिणामानां मिथो भेदः कर्षं वा
तेषां भेदे सत्येकस्मादभिन्नत्वमित्याशङ्का न हि दृष्टेऽनुपपत्तिरिति
न्यायेनाह । न चेति । एवं भोक्तृभोग्योर्मिथो भेदो ब्रह्माभेदचे-
व्याह । एवमिहेति । जीवस्य ब्रह्मविकारत्वाभावात् दृष्टान्तवै-

* समुद्रात्मनोऽन्यत्वमिति सो० का० वर्ष० ।

एवमिहापि, न च भोक्तुभोग्ययोरितरेतरभावापत्तिः, न च परस्माद्ब्रह्मणेऽन्यत्वमिति भविष्यति । यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणे विकारः “तत्सृष्टा तदेवानुप्राविश्वत्” इति स्तुरेवाविश्वतस्य कार्यानुप्रवेशेन भोक्तुलभ्रवणात्, तथापि कार्यमनुप्रविश्वस्थास्ति कार्योपाधिनिमित्तो विभागः आकाशस्येव घटाद्युपाधिनिमित्तः, इत्यतः परमकारणात् ब्रह्मणेऽन्यत्वेऽप्युपपत्तो भोक्तुभोग्यस्त्वयो विभागः समुद्रतरङ्गादिन्यायेनेत्युक्तं ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

अभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तुभोग्यस्त्वयो विभागं स्वास्त्राकवदिति परिहारोऽभिहितो न तद्यं विभागः परमार्थतोऽस्मि यस्मात् तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते । कार्यमाशादिकं बङ्गप्रपञ्चं जगत्, कारणं परं ब्रह्म, तस्मात् कारणात् परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः का-

म्यमिति शङ्खते । यद्यपीति । जौपादिकं जन्मास्तोति तरङ्गादिसाम्यमाह । तथापीति । विभागे जन्म, यदा तथापीतिशब्देनैवोक्तः परिहारः । ननु भोक्तः प्रतिदेहं विभागः कथमित्वत आह । कार्यमनुप्रविश्वस्येति । जौपादिकविभागे फलितमुपसंहरति । इत्यत इति । एकब्रह्माभिन्नत्वेऽपि भोक्त्रादेत्तरङ्गादिवद्भैरवान्नामैत्रानेनादैतसमन्वयस्य विरोध इत्यर्थः ।

पूर्वस्मिन्नेव पूर्वपचे विवर्तवादेन मुख्यं समाधानमाह । तदनन्यत्वमिति । समानविषयत्वं सङ्कृतिं वदन्नभयोः परिहारयोः परिज्ञामविवर्ताअथत्वेनार्थभेदमाह । अभ्युपगम्येति । प्रब्रह्मादीनामौत्तर्गिकप्रामाण्यमङ्गीकृत्य स्यूक्तबुद्धिसमाधानार्थं परिज्ञामदृष्ट्यन्तेन भे-

र्थस्तावगम्यते, कुतः आरभणश्वदादिभ्यः। आरभणश्वदस्ताव-
देकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तापेचायामुच्यते
“यथा सोम्यकेन मृत्यिष्ठेन *विज्ञातेन सर्वं मृत्यमयं विज्ञातं स्वा-
दाचारभाणं विकारो नामधेयं मृत्यिकेत्येव सत्यं” इति। एत-
दुक्तं भवति एकेन मृत्यिष्ठेन परमार्थतो मृदात्मना विज्ञातेन
सर्वं मृत्यमयं घटश्वरावोदस्त्रादिकं मृदात्मलाविशेषादिज्ञातं
भवेत्, यतो वाचारभाणं विकारो नामधेयं वाचैव केवलमसी-
त्यारभ्यते विकारो घटः श्वराव उदस्त्रनस्त्रेति न तु वस्त्र-
दुक्तेन विकारो नाम क्षिदित्ति, नामधेयमाचं छेतदनृतं
मृत्यिकेत्येव सत्यमिति। एष ब्रह्मणो दृष्टान्त आचातः, तत्र
श्रुतादाचारभणश्वदात् द्राष्ट्वान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण का-
र्यजातस्ताभाव इति गम्यते। पुनस्ते जोऽवस्थानां ब्रह्मकार्य-
तामुक्ता ते जोऽवस्थकार्याणां ते जोऽवस्थव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीति

दाभेदावुक्तौ संप्रबृहीद्वातं प्रामाण्यं तत्त्वावेदकत्वात् प्रथाव्य आव-
हारिकत्वे खायते, तथा च मिथ्यादैतयाहिप्रमाणैर्दैतश्रुतेन वाचः,
एवस्तु रज्ज्वां दद्युम्भगादिदैतदर्थनादित्ययं मुखः परिहार इति
भावः, एवमदैतसमन्वयस्याविरोधार्थं दैतस्य मिथ्यात्वं साधयति।
यस्मात् तथोरिति। सरूपेष्ये कार्यकारणत्वाद्याघात इत्यत आह।
व्यतिरेकेष्येति। कारणात् एथक् सत्त्वसून्यत्वं कार्यस्य साधते नैक्य-
मित्यर्थः। वागारभ्यं नाममाचं विकारो न कारणात् एथक् अल्पी-
त्वेवकारार्थ इति श्रुतिं योजयति। एतदुक्तमिति। आरभण-
श्वदार्थान्तरमाह। पुनस्त्रेति। अपागात् अग्रित्वमपगतं कारणम-

* विज्ञातेनेति वर्धः का० पु० नाति ।

“अपागादग्नेरग्निं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं चीणि रूपा-
षीत्येव सत्यं” इत्यादिग्ना । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिशब्दात्
“ऐतदात्म्यमिदं सर्वं” “तस्यत्यं स आत्मा” “तत्त्वमसि” “इदं सर्वं
यद्यमात्मा” “ब्रह्मैवेदं सर्वं” “आत्मैवेदं सर्वं” “नेह नानास्ति
किञ्च ज” इत्येवमाद्यथात्मैकत्वप्रतिपादनपरं वचनजातमुदाह-
रत्यं । न चान्यथा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सम्पृष्टते, तस्माद्यथा
षट्करकाद्याकाशानां महाकाशादनन्यत्वं, यथा च मृगवृष्णि-
कोदकादीनामूर्त्रादिभ्येऽनन्यत्वं दृष्टगृष्टस्त्रूपत्वात् स्त्रूपेण त्व-
मुपाल्यत्वात् एवमस्य *भोग्यभोक्तृत्वादिप्रपञ्चजातस्य ब्रह्मव्यति-
रेकेणाभाव इति द्रष्टव्यं । नन्यमेकात्मकं ब्रह्म यथा दृचोऽनेक-
द्वास्तुः एवमनेकशक्तिप्रवृत्तियुक्तं ब्रह्म, अत एकत्वं नाना-
त्वस्त्रोभयमपि सत्यमेव, यथा दृच इत्येकत्वं चास्त्रा इति च
नानात्वं, यथा च समुद्रात्मनैकत्वं फेणतरङ्गाद्यात्मना नानात्वं;

तत्वात्, चीणि तेजोऽब्रह्मानां रूपाणि रूपतत्वाचात्मकानि सत्यं, तेषां-
मपि सम्भावत्वात् सदेव श्रियत इत्यभिप्रायः । जीवजगतोर्ब्रह्मा-
त्वत्वे प्रतिज्ञावाध इत्याह । न चान्यथेति । तयोरनन्यत्वे क्लेश
दृष्टान्तावाह । तस्माद्यथेति । प्रतिज्ञावलादिवर्थः । दृष्टं प्राती-
तिकं नष्टमनियं यत्क्वरूपं तद्गृपेणानुपाल्यत्वात् सत्त्वास्फुर्तिशून्यत्वा-
दग्न्यत्वमिति सम्बन्धः । शुद्धादैतं स्त्रूपतमुक्ता भेदाभेदमतमुत्याप-
यति । नन्यति । अनेकाभिः शक्तिभिः तदधीनप्रवृत्तिभिः परि-
वामैयुक्तमित्वर्थः । भेदाभेदमते सर्वत्ववस्थासिद्धिरत्यन्ताभेदे द्वैतमा-
नवाध इत्यभिमन्यमानो दूषयति । नैवं स्यादिति । एवकारवाचा-
रम्भयशब्दाभ्यां विकारसत्त्वानिषेधात् परिवामवादः श्रुतिवाच्चा-

* भोग्यभोक्तृत्वादि इति का० वर्ष० सो० ।

थथा च मृदात्मना एकत्रं घटभरावाद्यात्मना नानात्मं, तत्र एकत्रांशेन ज्ञानान्मोक्षव्यवहारः सेत्थति, नानात्मांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयौ सौकिकवैदिकव्यवहारौ सेत्थत इति, एवं च मृदादिहृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीति । नैव स्वाकृत्तिकेत्वेव सत्यमिति प्रकृतिमात्रस्य हृष्टान्ते सत्यत्वावधारणात्, वाचार-अणग्रब्देन च विकारजातस्यानुतलाभिधानात्, दार्ढान्तिकेऽपि “ऐतदात्ममिदं सर्वं” “तत्पत्यं” इति च परमकारणस्यैवेकस्य सत्यत्वावधारणात्, “स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति च शारी-रस्य ब्रह्मभावोपदेशात् । खयं प्रसिद्धं द्वेतच्छारोरस्य ब्रह्मात्म-त्वमुपदिग्यते न यत्नान्तरप्रसाध्यं, अतसेदं शास्त्रोयं ब्रह्मात्म-त्वमभ्युपगम्यमानं खाभाविकस्य शारीरात्मत्वस्य बाधकं सम्युक्ते रज्जादिबुद्ध्य इव सर्पादिबुद्धीनां । बाधिते च शारीरा-त्मले तदाश्रयः समस्तः खाभाविको व्यवहारो बाधितो भवति,

इत्यर्थः । किञ्च संसारस्य सत्यत्वे तदिशिष्टस्य जीवस्य ब्रह्मोप-देशो न स्यादिरोधादित्याह । स आत्मेति । एकत्रं ज्ञानकर्मस-सुचयसाथ्यमित्यपदेशार्थमित्याशङ्कासीतिपदिवरोधान्वैवमित्याह । ख-यमिति । अतस्तत्त्वज्ञानबाध्यत्वात् संसारित्वं मिथ्येत्याह । अत-स्वेति, खतः सिद्धोपदेशादित्यर्थः । यदुक्तं व्यवहारार्थं नानात्मं सत्यमिति, तत् किं ज्ञानादूर्ज्जं व्यवहारार्थं प्राप्तवा नाद्य इत्याह । बाधिते चेति । खभावोऽन्ताविद्या तया कृतः खाभाविकः, ज्ञानादूर्ज्जं प्रमाणत्वादित्यव्यवहारस्याभावाद्वानात्मं न कत्यमित्यर्थः । न द्वितीयः ज्ञानात् प्राक् कल्पितनानात्मेन व्यवहारोपयत्तौ नानात्मस्य सत्यत्व-सिद्धेः । यत्तु प्रमाणत्वादित्यव्यवहारः सत्य इव मोक्षावस्थायां निर्वर्तव-

यत्रसिद्धुये नानात्वांशोऽपरो ब्रह्मणः कर्त्येत् । दर्शयति च “यत्र
तत्त्वं सर्वमातैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्” इत्यादिना ब्रह्मात्मल-
दर्शिनं प्रति समस्तस्य क्रियाकारकफलसञ्ज्ञेण स्य व्यवहारस्या-
भावं । न चायं व्यवहाराभावोऽवस्थाविशेषनिषद्ग्रोऽभिधीयत
इति युक्तं वक्तुं, तत्त्वमसीति ब्रह्मात्मभावस्थानवस्थाविशेषनि-
षद्ग्रन्थात् । तत्त्वरहृष्टान्तेन चानृताभिसन्धस्य बन्धनं सु-
त्याभिसन्धस्य मोक्षं दर्शयन्तेकलमेवैकं पारमार्थिकं दर्शयति,
मिथ्याज्ञानविजृभितस्य नानात्वं । उभयसत्यतायां हि कथं
व्यवहारगोचरोऽपि अनुरनृताभिसन्ध इत्युच्यते, “मृत्योः स
मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” इति च भेदहृष्टिमपवदन्ते-
तदेव दर्शयति । न चास्मिन् दर्शने ज्ञानावोक्तं इत्युपपश्यते ।
समग्रज्ञानापनोदयस्य कस्तचिन्निथ्याज्ञानस्य संसारकारणलेना-
गभ्युपगमात् । उभयस्य सत्यतायां हि कथमेकलज्ञानेन ना-
नात्वज्ञानमपनुद्यत इत्युच्यते । नन्तेकलैकान्ताभ्युपगमे नानात्वा-

इति तद्वेत्याह । न चायमिति । संसारसत्त्वे तदवस्थायां जीवस्य
ब्रह्मत्वं न स्यात्, भेदाभेदयोरेकदैकच विरोधादतोऽसंसारिब्रह्मा-
भेदस्य सदातनत्वावगमात् संसारोऽपि मिथ्यैवेत्यर्थः । किञ्च यथा
चोक्ते कस्तित् तत्त्वरुद्धा भट्टर्गंडहीतोऽवृतवादो चेत्सपरम्पुं गृह्णाति
त दद्यते बथते च, तथा नानात्वादो दद्यते, सत्यवादो चेत्त दद्यते
मुच्यते च । तथैतदात्म्यमिदं सर्वमित्येकत्वदर्शी मुच्यत इति श्रुतवृद्धा-
न्नैकत्वं सत्यं नानात्वं निथ्येत्याह । तत्त्वरेति । व्यवहारगोचरो
नानात्वव्यवहाराश्रयः । नानात्वनिन्दयायेकत्वमेव सत्यमित्याह । मृ-
त्योरिति । किञ्चास्मिन् भेदाभेदमते जीवस्य ब्रह्माभेदज्ञानाद्वेदज्ञान-

भावात् प्रत्यक्षादीनि खौकिकानि प्रमाणानि व्याहन्येरन्, निर्विषयत्वात् स्वार्थादिव्यव पुरुषादिज्ञानानि । तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भेदापेच्चत्वात् तदभावे व्याहन्येत । मोक्षशास्त्रस्यापि शिव्यज्ञाग्निचादिभेदापेच्चत्वात् तदभावे व्याधातः स्वात्, कथं चानुतेज मोक्षशास्त्रेण प्रतिपादितस्यात्मैकलस्य सत्यत्वमुपपद्येत इति, अचोच्यते, नैष दोषः सर्वव्यवहाराणमेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात् सत्यलोपपत्तेः, स्वप्नव्यवहारस्येव प्राक् बोधात् । चावद्द्विं न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिस्यावत् प्रमाणप्रमेयफलस्यच्छेषु *व्यवहारेष्वनृतबुद्धिर्न कस्यचिदुत्पत्तेते, विकारानेव लहं ममेत्यविद्यथा आत्मात्मोयभावेन सर्वो जग्नुः प्रतिपद्यते खाभाविकों ब्रह्मात्मतां हिला, तस्मात् प्राग्ब्रह्मात्मताप्रबोधादुपपत्तिः सर्वो खौकिको वैदिकस्य व्यवहारः ।

निष्ठेमुक्तिरिद्वा सा न युक्ता भेदश्चानस्य अमत्वानभ्युपगमात् । प्रमायाः प्रमात्तरावाथत्वादिव्याह । न चास्मिन्निति । वैपरसीत्यस्यापि सम्बादिति भावः । इदानीं प्रत्यक्षादिप्रामाण्यात्यथानुपपत्त्या नानात्मस्य सत्यत्वमिति पूर्वपक्षवीजमुद्घाटयति । नन्वित्यादिग्ना । एकत्वस्यैकान्तः कैवल्यं व्याहन्येरत्त्वप्रमाणानि स्युः । उपजीव्यप्रत्यक्षादिप्रामाण्याय वेदान्तानां भेदपरत्वमुचितमिति भावः । न गु कर्मकारकाणां यजमानादीनां विद्याकारकाणां शिष्यादीनास्त्र कल्पितभेदमात्रिकर्मज्ञानकाण्डयोः प्रणत्तेः स्वप्रमेयस्य धर्मादेवताभात् प्रामाण्यमव्याहतमित्याशक्षाह । कथस्वान्ततेनेति । धूलिकल्पितधूमेनानुमितस्य चक्षेरिव प्रमेयवाधापत्तेरिति भावः । तत्र हैतविषये प्रत्यक्षादीनां

* विकारेच्चिति सो० वर्ष० ।

यथा सुप्रस्य प्राकृतस्य जनस्य खप्ते उच्चावचान् भावान् पश्च-
तो निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमतं विज्ञानं भवति प्राक् प्रबोधात्,
न च प्रत्यक्षाभासाभिप्रायस्तत्काले भवति तद्दत् । कथं
त्वस्येन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य अनुग्रात्मलस्य प्रतिपत्तिरूपप-
र्णेत, न हि रञ्जुर्पर्णेण दण्डे वियते, नापि मृगदण्डिकाभ-
सा पानावगाहनादिप्रयोजनं क्रियत इति । नैष दोषः, श-
क्ताविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपस्थितेः । खप्तदर्शनावस्थास्य
च सर्पदंशनोदकस्तानादिकार्यदर्शनात् । तत्कार्यमण्डनृतमे-
वेति चेत् ग्रूयात् तच ग्रूमः । यद्यपि खप्तदर्शनावस्थास्य
सर्पदंशनोदकस्तानादिकार्यमण्डनं तथापि तदवगतिः सत्य-
मेव फलं प्रतिबुद्धस्याथवाध्यमानलात् । न हि खप्तादु-
त्तिः खप्तदृष्टं सर्पदंशनोदकस्तानादिकार्यं मिथ्येति मन्य-

शावहास्यं वावहारिकं प्रामाण्यमुपपद्यत इत्याह । अचोचत इत्या-
दिना । सत्यत्वं बाधाभावः बाधो मिथ्यात्मनिष्ठयः वस्तुतो मिथ्यात्मेऽपि
विकारेषु तमित्याभावेन प्रत्यक्षादिव्यवहारोपपत्तावुक्तदृष्टान्तं वि-
द्वेति । यथा सुप्रस्य प्राकृतस्येति । एवं हैतप्रमाणानां व्यवहार-
काले बाधशून्यार्थबाधकत्वं वावहारिकं प्रामाण्यमपपाद्यादैतप्रमा-
णानां वेदान्तानां सर्वकालेषु बाधशून्यत्रमृद्भवोधकत्वं तात्त्विकं प्रामा-
णमपपादयितुं उक्तशङ्कामनुवदति । कथन्त्वसत्येनेति । किमसत्यात्
सत्यं न जायते किमुत सत्यस्य ज्ञानं नाद्य इष्ट एव, न हि वदं
वाक्योत्यज्ञानं सत्यमित्वङ्गीकुर्मः । अङ्गीकृत्यापि दृष्टान्तमाह । नैष
दोष इति । सर्पेण दृष्टस्यापि दृष्टत्वभान्तिकल्पितविषात् सत्यमरण-
मूर्छादिदर्शनादसत्यात् सत्यं न जायत इत्यनियम इत्यर्थः । दृष्टा-
कालरमाह । खप्तेति । असत्यात् सर्पेणदकादेः सत्यस्य दंशनस्या-

आनखदवगतिर्मपि मिष्टेति मन्यते कश्चित् । एतेन खप्रहृष्टोऽवगत्यबाधनेन देहमात्रात्मवादो दूषितो वेदितव्यः । तथा च श्रुतिः-

“यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं खप्रेषु पश्यति ।

समृद्धिं तच जानीयात् तस्मिन् खप्रदर्शने”॥ इति-

अवगत्येन खप्रदर्शनेन सत्यस्य फलस्य समृद्धेः प्राप्तिं दर्शयति । तथा प्रत्यक्षदर्शनेषु केषु चिदरिष्टेषु जातेषु न चिरमिव जीविष्टतीति विद्यादित्युक्ता अथ यः खप्रे पुरुषं छाण्णं छण्णदक्षं पश्यति स एनं इन्द्रीत्यादिना तेनासत्येनैव खप्रदर्शनेन

गादिश्चानस्य कार्यस्य दर्शनाद्यभिचार इत्यर्थः । यथासुतमादाय शृण्वते । तत्कार्यमपोति । उक्तमर्थं प्रकटयति । अत्र ब्रूम इत्यादिना । अवगतिष्ठतिः घटादिवत् सत्यापि प्रातिभासिकसप्रदृष्टवक्तुनः परं चेतनं वा लक्ष्यभिव्यक्तमवगतिशब्दार्थः । प्रसङ्गादेहात्मवादोऽपि निरक्ष इत्याह । एतेनेति । खप्रस्थावगतेः खप्रदेहधर्मत्वे उत्तिवस्य मया तादृशः खप्रोऽवगत इत्याधितावगतिप्रतिसन्धानं न स्थाव, अतो देहभेदेऽपि अनुसन्धानदर्शनादेहादन्योऽनुसन्धानेतर्थः । असत्यात् सत्यस्य ज्ञानं न जायत इति द्वितीयनियमस्य अुत्ता यभिचारमाह । तथा च श्रुतिरिति । न च स्त्रियो मिथ्यावेऽपि तदर्शनात् सत्यादेव सत्यायाः समृद्धेश्चानमिति वाच्यं, विषयविशिष्टत्वेन दर्शनस्यापि मिथ्यात् प्रकृतेऽपि सत्ये ब्रह्मणि मिथ्यावेदानुगतचेतन्यज्ञानसमवाचेति भावः । असत्यात् सत्यसोष्टस्य ज्ञानमुक्तानिष्टस्य ज्ञानमाह । तथेति । असत्यात् सत्यस्य ज्ञाने दृष्टान्तान्तरमाह । तथाऽकाशादिति । रेखास्त्रकारत्वादिभान्त्या सत्या अकाशादयो ज्ञात्वा इति प्रसिद्धमित्यर्थः । एवमसत्यात् सत्यस्य ज्ञोक्ता यदर्थक्रियाकारि सत्यवमिति नियमो भग्नः अनुत्तात् सत्यस्य ज्ञानोत्पत्त्या षड-

सत्यं मरणं सूक्ष्मत इति दर्शयति । प्रसिद्धुभ्वेदं सोकेऽन्यथ-
व्यतिरेककुञ्जसागां ईदृशेन स्वप्नप्रदर्शनेन साध्वागमः सूक्ष्मते
ईदृशेनासाध्वागम इति । तथाऽकारादिसत्याच्चरप्रतिपत्ति-
ईर्ष्टा रेखानृताच्चरप्रतिपत्तेः । अपि चाम्बमिदं प्रमाणमात्रै-
कलस्य प्रतिपादकं नातः परं किञ्चिद्वाकाङ्गमस्ति । वथा हि
सोके यजेतेत्युक्ते किं केन कथं इत्याकाङ्ग्यते न चैवं तत्त्वमसी-
द्युक्ते किञ्चिद्व्यदाकांश्यमस्ति, सर्वात्मैकलविषयतादवगतेः ।
सति द्वाच्चिन्मध्यवश्चिन्यमाणेऽर्थे आकाङ्क्षा स्थात् न लात्मैकलव्य-
तिरेकेषावश्चिन्यमाणेऽन्योऽर्थोऽस्ति य आकांश्येत । न चेयमव-
गतिर्नोत्पद्यत इति शक्यं वक्तुं, “तद्वास्य विजडौ” इत्यादिमुति-
भ्यः, अवगतिसाधनानां च अवणादीनां वेदानुवचनादीनां च
विधीयमानलात् । न चेयमवगतिरनर्थिका भान्तिर्वेति शक्यं वक्तुं,

हतकरणगम्यन्तद्वाध्यं कूटजिङ्गानुमितवक्षिवदिति आसिर्भमा । वथा
च कवितानामपि वेदान्तानां सत्यब्रह्मोद्धक्षत्वं सम्भवतीति ता-
त्त्विकं प्रामाण्यमिति भावः । यदुक्तं एकत्वनानात्मव्यवहारसिङ्गये
उभयं सत्यमिति, तत्र भेदस्य सोकसिङ्गस्यापूर्वक्षवदभेदविरोधेन
सत्यत्वक्ष्यन्यायोगात् । किञ्च यदुभयोरेककदा व्यवहारः स्थात् तदा
स्थादपि सत्यत्वं । नैवमस्ति एकत्वज्ञानेन चरमेयानपेक्षेषानात्मस्य
गिःशेषं बाधात् शृक्षिङ्गानेनेव रजतस्येत्याह । अपिचान्यमिति । न बू-
पजीव्यदैतप्रमाणविरोधादेकत्वावगतिर्नोत्पद्यत इत्यत आह । न चे-
यमिति । तत् किञ्जात्मतत्त्वमस्य पितुर्वाक्षात् श्वेतकेतुर्विज्ञाववान्
इति ज्ञानोत्पत्तेः श्रुतत्वात् सामग्रीसत्त्वाचेत्यर्थः । व्यावहारिकगुण-
शिष्यादिभेदमुपजीव्य ज्ञायमानवाक्षार्थीवगतेः प्रवक्षादिगतं व्याव-

अविद्यागिवृत्तिफलदर्शनात् बाधकज्ञानान्तराभावाच । प्राक्
आत्मैकत्वावगतेरत्याहतः सर्वः “सत्यानुत्तमवहारो खौकिको
वैदिकस्येत्यवोचाम । तस्मादन्येन प्रमाणेन प्रतिपादिते आ-
त्मैकत्वे समस्तस्य प्राचीनभेदव्यवहारस्य बाधितत्वान्वेका-
त्मकब्रह्मकस्यनावकाशोऽस्ति । ननु मृदादिदृष्टान्तप्रणयनात्
परिषामवत् ब्रह्मशास्त्रस्थाभिमतमिति गम्यते, परिषामिनो
हि मृदादयोऽर्था खोके समधिगता इति । नेत्युच्यते, “स वा
एष महानजः” “आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म” “स एष
नेति नेत्यात्मा” “असूचमनणु” इत्याद्याभ्यः सर्वविक्षियाप्रति-
षेधश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्तत्वावगमात् । न छोकस्य ब्रह्मः
परिषामधर्मलं तद्रहिततस्य अकां प्रतिपत्तुं । खितिमतिवत्

हार्तिकप्रामाण्यमुपजीव्यं तत्त्वं पारमार्थिकैकत्वावगत्या न विवर्धते ।
किन्तु तथा विरोधादनुपजीव्यं प्रब्रह्मादेखात्त्विकं प्रामाण्यं बाध्यत-
इति भावः । किञ्चैकत्वावगतेः पृष्ठवत्प्रमात्वान्निष्ठको हैतम्भो बाध्य
इत्याह । न चेयमिति । ननु सर्वस्य हैतस्य मिथ्यात्मे खप्त्रो मिथ्या
आप्यत् सत्यमित्यादिजौकिको अवहारः सत्यवाच्यतस्य सत्यमभवदिति
वैदिकस्य कथमित्याशक्त्या यथा खप्त्रे हैदं सत्यमिदमवृतमिति तात्पा-
किकवाधावाधाभ्यां अवहारस्तथा दीर्घसप्तेऽपोख्युक्तसप्तदृष्टान्तं सार-
यति । प्राक् चेति । अवहारार्थं नानात्मं सत्यमिति कल्पनमसङ्कृतमि-
त्युपसंहरति । तस्मादिति । नेदं कल्पितं किन्तु अतमिति ग्रह्यते ।
गम्यति । कार्यकारणयोरनन्यत्वांश्च अयं दृष्टान्तो न परिषामिते
ब्रह्मणः कूटस्तत्वश्रुतिविरोधादिति परिहरति । नेत्युच्यत इति । द्वष्टौ
परिषामित्यं प्रजाये तत्राहितव्यस्य कमेवाविरुद्धमिति दृष्टान्तेन ग्रह्यते ।

* सत्यावृत्यावाहार इति का० ।

स्वादिति चेत्, कूटस्थलेति विशेषणात् । न हि कूटस्थल
ब्रह्मणः स्थितिगतिवदनेकधर्मात्रयत्वं सम्भवति । कूटस्थं नि-
त्यस्थं ब्रह्मं सर्वविक्रियाप्रतिवेधादित्यवोचाम । न च यथा
ब्रह्मणं आत्मैकलदर्शनं मोक्षसाधनं, एवं जगदाकारपरि-
णामिलदर्शनमपि स्वतन्त्रमेव कस्यैचित् फलाचाभिप्रेयेत,
ग्रमाणाभावात् । *कूटस्थब्रह्मात्मत्वविज्ञानादेव हि फलं दर्श-
यति ग्राहकं, “स एष नेति नेत्यात्मा” इत्युपक्रम्य “अभयं वै
जगक प्राप्नोति” इत्येवंजातीयकं । तत्रैतत्सिद्धौ भवति ब्रह्म-
प्रकरणे सर्वधर्मविशेषरच्छितब्रह्मदर्शनादेव फलसिद्धौ सत्यां य-
त्तचाफलं श्रूयते ब्रह्मणो जगदाकारपरिणामिलादि तद्ब्रह्म-
दर्शनोपायत्वेनैव विनियुज्यते, फलस्वत् सञ्चिधावफलं तद्ब्रह्म-
मितिवत्, न तु स्वतन्त्रफलाच कल्पयते इति । न हि परिणाम-
वत्वविज्ञानात् परिणामवत्वमात्मनः फलं स्वादिति वकुं युक्तं,

स्थितीति । कूटस्थल ऋद्धिदिपि विक्रिया न युक्ता कूटस्थल-
याधातादित्याह । नेति । कूटस्थलासिद्धिमाशक्षाह । कूटस्थलेति ।
कूटस्थल निरवयवस्थं पूर्वरूपत्वागेनावस्थान्तरात्मकपरिणामयोगात्
मुक्तिरजतवद्विर्तं एव प्रपञ्च इति भावः । किञ्च निष्पत्तस्य जगतः
फलविक्रियपञ्चब्रह्मधीशेषत्वेनानुवादात् सत्यतेवाह । न च यथेत्या-
दिग्ना । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः ब्रह्मणः परिणामि-
त्वविज्ञानात् तद्वासिर्विदुषः फलमित्याशक्षाह । न हि परिणाम-
वत्वेति । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतकूटस्थनिष्पत्तमोक्तफलसम्बवे
दुःखानिष्पत्तपरिणामित्वफलकल्पनायोगादिति भावः । ननु पूर्वं जन्मा-

* कूटस्थब्रह्मात्मैकलज्ञानादिति का० । कूटस्थब्रह्माकज्ञानादिति वर्ष० ।

कूटसनित्यलाभोचस्य । ननु कूटसनित्यात्मवादिन एकत्रैकाज्ञा-
दीशिच्चोश्चित्यभावे ईश्वरकारणप्रतिज्ञाविरोध इति चेत्, च,
अविद्यात्मकज्ञामरूपवीजव्याकरणपेचत्वात् सर्वज्ञत्वस्य “तस्माहा
एतस्मादात्मज आकाशः समूतः” इत्यादिवाक्येभ्यो नित्यद्व-
द्वबुद्धमुक्तस्त्रूपात् सर्वज्ञात् सर्वज्ञकेरोश्वराज्ञगदुत्पत्तिस्ति-
तित्ययाः, जाचेतज्ञात् प्रधानादन्यस्मादेत्येषोऽर्थः प्रतिज्ञातो
जन्माद्यस्य यत इति । सा प्रतिज्ञा तदवस्थैव च तदिद्वद्वोऽर्थः
पुनरिहोच्यते, कथं नोच्येत अत्यन्तमात्मन एकत्रमदितोयत्वम्
भ्रुवता । इद्यु यथा नोच्यते सर्वज्ञस्येश्वरस्य आत्मभूते इवावि-
द्याकस्थिते ज्ञामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्च-
वीजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य मायाशक्तिः प्रकृतिरिति च अुति-
स्मत्यारभिल्लयेते, ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः, “आकाशो वै नाम
नामरूपयोर्निर्वहिता ते बद्धकरा तद्वद्वा” इति श्रुतेः । “नाम-
रूपे व्याकरवाणि”, “सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य धीरो नामाणि

द्यस्य यत इति ईश्वरकारणप्रतिज्ञा कृता अधुना तदनन्यत्वमित्यन्ता-
भेदप्रतिपादने ईशिच्चोश्चित्यभेदाभावात् तदिरोधः स्थादिति इ-
द्वते । कूटस्थेति । कल्पितदैतमपेक्ष्येश्वरत्वादिकं परमार्थतोऽनन्यत्व-
मित्यविरोधमात्र । नेत्रादिना । अविद्यात्मके चिदात्मनि जीने ना-
मरूपे एव वीजं तस्य व्याकरणं खूल्यात्मना खण्डितदपेचत्वादीश्वर-
त्वादेवं विरोध इत्यर्थः । संगृहीतार्थं विद्यतोति । तस्मादिवा-
दिना । तत्त्वान्यत्वाभ्यामिति नामरूपयोर्दीश्वरत्वं वक्तुमशक्यं बड-
त्वाद्वापीश्वरादन्यत्वं कल्पितस्य एथक् सत्ताकुर्वीरभावादित्यर्थः । सं-

खलाभिवदन् यदास्ते । एकं वीजं बङ्गधा यः करोति” इत्यादि-
शुतिभ्यस्त । एवमविद्यालक्षणामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरो भवति ।
बोभेव घटकरकाद्युपाध्यनुरोधि, स च खातमभूतानेव घ-
टाकाद्यस्थानीयानविद्याप्रत्युपस्थापितमामरूपकृतकार्यकरणस-
हातानुरोधिनो जीवास्थान् विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहार-
विषये । तदेवमविद्यालकोपाधिपरिच्छेदामेत्यमेवेश्वरस्येत्यरत्नं
सर्वज्ञत्वं सर्वज्ञक्षिलस्य च परमार्थतो विषयापास्तसर्वोपाधिस्त-
रुपे आत्मनीज्ञिचोक्तिव्यवसर्वज्ञतादिव्यवहार उपपद्यते । तथा
चोक्तं । “यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृण्येति नान्यद्विजानाति
स भूमा” इति, “यत्र तस्य सर्वमातृत्वाभूतत्वेन कं पश्येत्”
इत्यादि च । एवं परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहाराभावं वदन्ति
वेदान्ताः, तथेश्वरगीतास्त्रपि-

“न कर्द्वत्वं न कर्माणि स्तोकस्य स्तजति प्रभुः।
न कर्मफलसंयोगं स्तभावस्तु प्रवर्तते ॥
नादन्ते कस्यचित्यापं न चैव सुकृतं विभुः।
अज्ञानेनादृतं ज्ञानं तेन मुक्ष्यन्ति जनतवः” ॥ इति-

स्तारात्मकनामरूपयोरविद्यैक्यविवक्षया ब्रूते । मायेति । नामरूपे चे-
दीश्वरस्यात्मभूते तर्हीश्वरो जड इवत आह । ताभ्यामन्य इति । अन्य-
त्वे आकरणे च श्रुतिमाह । आकाश इत्यादिना । अविद्याद्युपाधिना
कस्तिप्यभेदेन विम्बस्थानस्येश्वरत्वं प्रतिविम्बभूतानां जीवनां नियम्य-
त्वमित्याह । स च खातमभूतानिति । न चाच्च नानाजीवा भाष्योक्ता
इति अभित्यं बुद्धादिसङ्गातभेदेन भेदोक्तेः, अविद्याप्रतिविम्बस्त्वेक
एव जीव इत्युक्तं । परमार्थत ईश्वरत्वादिदैताभावे श्रुतिमाह । तथा

परमार्थावस्थायामीश्चीजितव्यादिववहाराभावः प्रदर्शने । व्यवहारावस्थायान्तरूपः अतावपीश्चरादिव्यवहारः । “एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां सोकानामसमेदाय” इति । तथा चेश्चरणीताखण्डि-

“ईश्वरः सर्वभूतानां इदेशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यस्त्वारुद्धानि मायया” ॥ इति ।

सूचकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण तदनन्यत्वमित्याह । व्यवहाराभिप्रायेण हु स्त्रासोकविदिति महासमुद्रादिस्थानीयतां ब्रह्मणः कथयति । अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्चं परिखामप्रक्रियाद्वाभवति चगुणोपासनेष्टुपयुज्यत इति ॥

भावे चेपलव्येः ॥ १५० ॥

इतस्य कारणादनन्यत्वं कार्यस्य, अत्कारणं भाव एव कारणस्य कार्यमुपलब्धते नाभावे । तद्यथा सत्यां वृद्धि घट

चेति । कथं तर्हि कर्त्तव्यादिकमित्यत आह । स्वभावस्त्विति । अनाद्यविद्यैव कर्त्तव्यादिरूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः । भक्ताभक्तयोः पापसुकृतगाश्रकत्वादीश्वरस्य वाक्तव्यमीश्वरत्वमित्यत आह । नादत्त इति । न संहरतीत्यर्थः । तेन स्त्रूपज्ञानावरणेन कर्ता इमीश्वरो नियन्तेत्वेव अमन्ति । उक्तार्थः सूचकारसम्मत इत्याह । सूचकारोऽपीति । न केवलं लौकिकव्यवहारार्थं परिखामप्रक्रियाश्रययां किन्तूपासनार्थस्त्रेत्याह । परिखामप्रक्रियाच्छेति । तदुक्तं “स्त्रूपज्ञानीः परिखाममदीक्षते क्षयितक्षयाषधीक्षु विवरतां” इति ॥

एवं तदनन्यत्वे प्रत्यक्षादिविरोधं परिहृत्यानुमानमाह । भावे चेति । कारणस्य भावे सच्चे उपलब्धौ च कार्यस्य सत्त्वादुपलब्धेश्चानन्यत्वमिति

उपस्थिते *नाभावे समु च तनुषु पटः। न च नियमेनाच्य-
भावेऽन्यसोपस्थिर्दृष्टा, न द्वाश्वे गोरन्यः सम् गोर्भाव एवोप-
स्थिते। न च कुलाखभाव एव घट उपस्थिते सत्यपि नि-
मित्तनैमित्तिकभावेऽन्यत्वात्। नन्यत्वभावेऽपि अन्यसोपस्थिर-
नियता दृश्यते, यथाऽग्निभावे एव धूमस्येति। नेत्रुच्यते, † उ-
द्धापितेऽप्यग्नौ गेपालघटिकादिधारितस्य धूमस्य दृश्यमान-
त्वात्। अथ ‡धूमं कथाचिद्वस्थया विशिष्यात् ईदृशो धूमो
नासत्यग्नौ भवतीति, नैवमपि कस्तिहोषः, तद्वानुरक्तां हि

खङ्गार्थः। घटो मृदन्यः मृत्स्त्वेपलब्धिक्षबनियतसत्त्वेपलब्धिमत्त्वात्
मृदत्। अन्यत्वेऽप्यथं हेतुः किं न स्यादित्यप्रयोजकत्वमाशक्ष्य निर-
स्थिति। न चेति। मृदृष्टयोरन्यत्वे गवाश्वयोरिव हेतूच्छितिः स्या-
दित्यथं। गवाश्वयोर्निमित्तनैमित्तिकत्वाभावाङ्गेत्वभावः। अतो मृदृ-
ष्टयोर्लेन हेतुना निमित्तादिभावः सिद्धति नानन्यत्वमित्तर्थान्तर-
नामाशक्षात्। न च कुलालेति। न चोपादानोपादेयभावेनार्था-
न्तरता मृदृष्टान्ते तद्वावभावेऽपि हेतुसत्त्वादन्यत्वे गवाश्वत् तद्वा-
वायोगाचेति भावः। कुलालघटयोर्निमित्तादिभावे सत्यप्यन्यत्वात्
कुलालसत्त्वनियतोपलब्धिर्घटस्य नैवेत्वक्षरार्थः। यथाश्रुतस्त्रुतस्य-
हेतोर्व्यभिचारं शङ्खते। नविति। अभिभाव एव धूमोपस्थिर-
तिति नियमात्मको हेतुलक्षणालोक्याह। नेति। अविश्विन्नमू-
दोर्धरेखावस्थधूमे नियमेऽप्तीति अभिचार इत्याशङ्खते। अथेति।
तद्वावनियतभावत्वे सति तद्वावनुरक्तबुद्धिविषयत्वस्य हेतोर्विवक्ति-
सत्त्वाङ्ग अभिचार इत्याह। नैवमिति। आलोकबुद्धिनुरक्तबुद्धियाङ्गे
रूपे अभिचारनिरासाय सत्यन्तं आलोकाभावेऽपि घटादिरूप-
तत्त्वाङ्ग अभिचार उक्तः धूमविशेषस्यामिबुद्धिं विनाश्यपलम्भात् न

* नाभावे इति वर्षे० क्वा० पु० नालि। † उद्धापिते इति वर्षे० क्वा०।

‡ धूमः कथाचिद्वस्थया विशेषते इति सो०।

बुद्धिं कार्यकारणयोरनन्यले हेतुं वयं वदामः, न चासावग्नि-
धूमयोर्विद्यते ॥ भावाचोपलभेरिति वा सूत्रं ॥ ज केवलं
गच्छादेव कार्यकारणयोरनन्यलं, प्रत्यक्षोपलभेर्भावाच्च तयो-
रनन्यतमित्यर्थः । भवति हि प्रत्यक्षोपलभिः कार्यकारण-
योरनन्यले । तस्या तनुसंस्थाने तनुव्यतिरेकेण पटो नाम
कार्यं नैवोपलभ्यते, केवलास्तु तन्त्रव आतानवितानवन्तः
प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते, तथा तनुष्वंशवोऽशुषु तदवयवाः, अनया
प्रत्यक्षोपलभ्या सोहितशुक्लशानि चौणि रूपाणि ततो वायु-
माचमाकाशमात्रं चेति अनुमेयं, ततः परं ब्रह्मैकमेवादितीयं,
तत्र सर्वप्रमाणानां निष्ठामवेचाम ॥

तत्र अभिचार इत्यर्थः । तथा च तयोः कार्यकारणयोर्भावेन सत्त्वा-
नुरक्तां सहकृतामिति भाव्यार्थः । यदा तद्वावः सामानाधिकरणं
तद्विषयकबुद्धियाश्चालं हेतुं वदामः । मद्वृट् इति सामानाधिक-
रणबुद्धिदर्शनादभिर्भूम इत्यदर्शनादित्यर्थः । अनुमानार्थत्वेन सूत्रं
आख्याय पाठान्तरेण प्रत्यक्षप्रतया व्याचष्टे । भावाचेति । पूर्वसूत्रो-
क्तारभग्नशब्दसमुच्चयार्थस्त्रकारः । न चैकः पट इति प्रत्यक्षं पटस्य
तनुभ्यः एथक्सत्त्वे प्रमाणं अप्यथक्सत्ताकमित्याकार्यविषयत्वेनाप्य-
पद्धतेः । अतः आतानवितानसंयोगवन्तस्तत्त्र एव पट इति प्रत्य-
क्षोपलभिः सत्त्वादनन्यतमित्यर्थः । पटन्यायं तन्त्रादावतिदिश्ति ।
तथेत्यादिना । प्रत्यक्षोपलभ्या तत्त्वार्थं कारणमात्रं परिशिष्यत
इत्यर्थः । यत्र प्रत्यक्षं नार्त्ति तत्र कार्यं विमतं कारणादभिन्नं कार्य-
त्वात् पटवदित्यनुमेयमित्याह । अनयेति । कारणपरिशेषे प्रधाना-
दिकं परिशिष्यतां न ब्रह्मेत्यत आह । तत्र सर्वेति । ब्रह्मणि वेदा-
न्तानां सर्वेषां तात्पर्यस्योक्तत्वात् तदेवादितीयं परिशिष्यते न कार-
णान्तरं अप्रामाणिकत्वादिति भावः ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

इतच्च कारणात् कार्यस्थानन्यतं यत्कारणं प्रागुत्पत्तेः कार-
वात्मनैव कारणे सत्त्वमवरकालीनस्य कार्यस्य श्रूयते, “सदेव सो-
म्येदमय आसीत्” “आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत्” इत्या-
दाविदं अस्त्वग्नीतस्य कार्यस्य कारणेण सामानाधिकरण्यात् ।
यच्च यदात्मना यत्ते न वर्तते *न तत्त्वात्मात्पद्यत्वमप्यनन्यदेव कार-
णात् कार्यमित्यवगम्यते । यथा च कारणं ब्रह्म चिषु कालेषु
सत्त्वं न व्यभिचरति, एवं कार्यमपि जगत् चिषु कालेषु सत्त्वं न
व्यभिचरति, एकस्य पुनः सत्त्वं अतोऽप्यन्यतं कारणात् कार्यस्य ॥
असद्वापदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यग्रेषात् ॥ १७ ॥

ननु क्वचिदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति श्रुतिः,
“असदेवेदमय आसीत्” इति “असदा इदमय आसीत्” इति

इदं जगत् सदात्मैवेति सामानाधिकरण्यशुत्वा रुद्धेः प्राक् का-
र्यस्य कारवात्मना सत्त्वं श्रुतं तदन्यथानुपपत्तेऽप्यस्त्वापि जगतः का-
रवादनन्यतं इत्याह सूचकारः । सत्त्वाच्चेति । श्रुतर्थे युक्तिमप्याह ।
यच्च यदात्मनेति । घटादिकं प्राक् भृदाद्यात्मना वर्तते तत उत्पद्य-
मानत्वात् सामान्यतो अतिरेकेण सिकाताभ्यस्त्वाच्चेति । कारण-
वत् कार्यस्थापि सत्त्वात् सत्त्वभेदे मानाभावात् कार्यस्य कारवाद-
भिन्नसत्त्वाक्त्वमिति सूचस्थार्थान्तरमाह । यथा चेति । इदानीं
सत्तः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेऽप्येकसत्त्वाभेदादनन्यतं सत्त्वाव्यभिचारस्त्वं
सर्वानुस्तूतचिन्मात्रमेकं तदभेदेन सती भृत्यन् घट इति भासमानयोः
कार्यकारवयोरनन्यत्वमित्यर्थः ।

न चैवं घटपटयोरप्येकसत्त्वाभेदादनन्यतं स्यादिति वाच्यं, वस्तुत

* न तत्त्वं उत्पद्यते इति वर्ष० सो० ।

च । तस्मादसद्वापदेशात् प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमिति चेत्, नेति ब्रूमः । न इयमत्यनासत्त्वाभिप्राप्येष प्रागुत्पत्तेः कार्य-स्यासद्वापदेशः किं तर्हि व्याकृतनामरूपलाङ्घर्मादव्याकृतना-मरूपत्वं धर्मान्तरं, तेन धर्मान्तरेणायमसद्वापदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कारणस्त्वेषानन्यस्य, कथमेतद्वगम्यते वाक्य-शेषात् यदुपक्षमे सन्दिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषादेव निश्चिह्नीयते । इह च तावत् “असदेवेदमय आसीत्” इत्यसच्छब्देनोपक्षमे निर्दिष्टं यत् तदेव पुनः तच्छब्देन परामृश्य सदिति विश्लिष्टि ‘तस्मदासीत्’ इति । असतस्य पूर्वापरकालासमन्व्यादासीच्छब्द-नुपत्तेष्य । “असदा इदमय आसीत्” इत्यचापि ‘तदात्मानं स्वयमकुरुत’ इति वाक्यशेषे विशेषणान्नात्यन्तायत्वं । तस्मात् धर्मान्तरेणैवायमसद्वापदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य । नामरूप-व्याकृतं हि वस्तु सच्छब्दार्हं लोके प्रसिद्धं, अतः प्राक् नामरूप-व्याकरणादसदिवासीदित्युपचर्यते ॥

इत्यसत्त्वात्मनाऽनन्यत्वेष्येतत्त्वात्, तर्हि मद्भृष्टयोः को विशेषः तादात्म्य-मिति ब्रूमः । वक्षुतः सर्वत्र सत्त्वैक्येऽपि घटयटयोर्भेदेन सत्त्वाया भिन्नत्वात् न तादात्म्यं कार्यकारणयोर्भेदकात्मा सत्त्वाभेदकात्माभावादभिन्न-सत्त्वाकर्त्वं तादात्म्यमिति विशेषः । उक्तं कार्यस्य प्राक् कारणात्मना सत्त्वमसिद्धमित्याशक्त्या समाधत्ते । असदिति । आक्ताः शर्वरा उप-दध्यादित्युपक्षमे केनाक्ता इति सन्देहे तेजो दृष्टमिति वाक्यशेषात् दृष्टेनेति यथा निश्चयः एवमत्रापि तस्मदिति वाक्यशेषात् सन्निश्चय इत्यर्थः । आसीदित्यतीतकालसमन्व्योक्तेआसदव्याकृतमेव न शून्यमित्याह । असतस्य पूर्वापरेति । उक्तन्यायं वाक्यान्तरेऽतिदित्यति । असदा इति । क्रियमाणत्वविशेषणं शून्यस्यासमवीति भावः ।

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

युक्तेः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वम् कारणादवग-
म्भते, शब्दान्तराच्च । युक्तिकावदर्थते । दधिघटरुचकाच्छर्थिभिः
प्रतिनियतानि कारणानि चीरसुवर्णमृत्तिकासुवर्णादीन्युपा-
दीयमानानि खोके दृश्यन्ते, न हि दर्थर्थिभिः मृत्तिको-
पादीयते, न घटाच्छर्थिभिः चीरं तदसत्कार्यवादेनोपपद्यते ।
अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वत्र सर्वस्यासत्ते कस्मात् चीरा-
देव दर्थुत्पद्यते न मृत्तिकायाः, मृत्तिकाया एव च घट
उत्पद्यते न चीरात् । अथाविशिष्टेऽपि प्रागुत्पत्ते चीर एव
दध्रः कस्त्रिदतिशयो न मृत्तिकायां मृत्तिकायामेव च
घटस्य कस्त्रिदतिशयो न चीरे इत्युच्येत । तर्हि अतिशयव-
स्तात् प्रागवस्थायाः असत्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादसि-

सत्त्वानन्यत्वयोर्हेतुन्तरमाच्च सूचकारः । युक्तेरिति । दध्याच्छर्थिनां
चीरादै प्रदृश्यन्यथानुपपत्तियुक्तिस्या कार्यस्य प्राक् कारणानन्यत्वेन
सत्त्वं सिद्धतीर्थर्थः । असतोऽपि कार्यस्य तस्मादुत्पत्तेः कारणत्वधिया
तच प्रदृत्तिरित्यन्योपपत्तिमाशक्ताच्च । अविशिष्टे हीति । असतः
उत्पद्यमावादुत्पत्तौ वा सर्वस्मात् सर्वोत्तमिप्रसङ्गात् तत्तदुपादान-
विशेषे प्रदृत्तिर्न स्यादित्वर्थः । तदुक्तं साङ्केतिः “असदकरणादुपा-
दानयह्यात् सर्वसम्भवाभावात् शक्तस्य शक्तकरणात् कारणभावाच्च
सत्त्वार्थं” इति । शक्तस्य कारणस्य शक्तकार्यकारित्वाच्छक्तिविषयस्य
कार्यस्य तत्त्वमसतोऽशक्तलात्, किञ्च सत्कारणभेदात् कार्यं सदित्य-
त्तरार्द्धार्थः । कार्यस्यासत्तेऽपि कुतस्त्रिदतिशयात् प्रदृत्तिनियमोपप-
त्तिरिति शक्तते । अर्थेति । अतिशयः कार्यधर्मः कारणधर्मो वा,

द्वित्तु । शक्तिष्ठ कारणस्य कार्यनियमार्था कस्यमाना नान्वायसती वा कार्यं नियच्छेत्, असत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच् । तस्मात् कारणस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेश्चात्मभूतं कार्यं । अपि च कार्यकारणयोर्द्वयगुणादीनां चाश्वभिष्ववद्वेदबुद्ध्यभावाच्चादाक्षयमभ्युपगम्यत्वं । समवायकस्यमायामपि समवायस्य समवायिभिः समन्वेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्मान्योऽन्यः समन्वः कस्ययितश्च इत्यनवस्थाप्रसङ्गः, अनभ्युपगम्यमाने वा विच्छेदप्रसङ्गः । अथ समवायः स्वयं समन्वरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरं समन्वं समध्यते, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं समन्वरूपत्वादनपेक्ष्यैव सम-

---

आदे घर्मित्वात् प्रागवस्थारूपस्य कार्यस्य सत्त्वं दुर्वारमित्वाह । तर्हं-
तिश्वयवस्थादिति । दितीयेऽपि कार्यसत्त्वमायातीत्वाह । शक्तिष्ठेति ।
कार्यकारणाभासत्त्वं कार्यवदसती वा शक्तिर्गं कार्यनियाभिका वस्य
कस्यचिदन्यस्य नरप्रसङ्गस्य वा नियामकत्वप्रसङ्गादन्यत्वासत्त्वयोः श-
क्तावन्यत्वं चाविशेषात्, तस्मात् कारणात्मना लीनं कार्यमेवाभिश्वक्ति-
नियामकतया शक्तिरित्येवत्यं ततः सत्त्वार्थसिद्धिरित्यर्थः । किञ्च कार्यकारणयोरन्यत्वे मृद्घटौ भिन्नौ सन्ताविति भेदबुद्धिः स्यादित्वाह ।
अपि चेति । तयोरन्यत्वेऽपि समवायवश्चात् तथाबुद्धिनोदेतीत्वा-
शक्त्या समवायं दृष्टयति । समवायेति । समवायिभिः
समन्वयो न वा, आदे समन्वः किं समवायः उत स्वरूपं आदे समवा-
यानवस्था द्वियीये मृद्घटयोऽपि स्वरूपसमन्वादेवायपक्षेः, समवा-
यासिद्धिः असमन्वयति पक्षे दोषमाह । अनभ्युपगम्यमाने हति ।
इत्यगुणादीनां विशिष्टधीविरहप्रसङ्गः असमन्वस्य विशिष्टधीनिया-
मकलायेगादित्यर्थः । विशिष्टधर्मधीनियामको हि समन्वः, न तस्य नि-
यामकान्तरापेक्षा अनवस्थानात्, अतः स्वपरनिर्वाहकः समवाय इति

वायं समधेत्, तादात्मप्रतीतेष्व इवगुणादीनां समवाय-
कल्पनामर्थं। कथम् कार्यमवयवि इवं कारणेभ्ववयवद्व्येषु
वर्तमानं वर्तेत् किं समस्तेभ्ववयवेषु वर्तेतोत् प्रत्यवयवं। यदि
तावत् समस्तेषु वर्तेत् ततोऽवयव्यनुपत्तिः प्रसज्जेत्, समस्ता-
वयवस्त्रिकर्षस्याशक्त्वात्। नहि बहुत्वं समस्तेषु आश्रयेषु
वर्तमानं व्यक्ताश्रययहेण मर्हते। अथावयवशः समस्तेषु
वर्तेत्, तदायारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कल्पयेन्
व्यवयवैरारम्भकेभ्ववयवेषु अवयवशोऽवयवी वर्तेत्। कोशावयव-
व्यतिरिक्तैर्द्वयवयवैरसिः कोशं व्याप्तोति, अनवस्था चैव प्रसज्जेत्,
तेषु तेभ्ववयवेषु वर्तयितुमन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीय-
त्वात्। अथ प्रत्यवयवं वर्तेत् तदैकत्र व्यापारेऽन्यचाव्यापारः
स्यात्, न हि देवदत्तः श्रुत्वे सन्निधीयमानस्तद्द्वयेव पाटलि-

शब्दते। अथेति। समधते खस्य खसम्बन्धिनस्य विशिष्टधियं करोती-
त्वर्थः। प्रतिवन्ध दूषयति। संयोगोऽपीति। यस्तु गुणत्वासंयोगस्य
समवायापेच्छा न समवन्धत्वादिति तत्र, धर्मत्वात् समवायस्यापि सम्ब-
न्धान्तरापत्तेरसमवन्धस्यास्तत्वस्य गोधर्मत्वादर्थनात्। किञ्च निष्पापत्वा-
इयो गुणा इति अुतिस्मृत्यादिषु अवश्यारादिष्टुधर्मो गुण इति परिभा-
वया समवायस्यापि गुणत्वाच जातिविशेषो गुणत्वमिति परिभाषा तु
समवायसिद्धात्तरकाणीननित्वानेकसमवेता जातिरिति ज्ञानस्य सम-
वायज्ञानाधीनत्वादितः समवायसिद्धेः प्राक् संयोगस्य गुणत्वमसि-
डमिति दिक्। किञ्च प्रतीत्वनुसारेण वस्तु खोकार्यमन्यथा गोप्र-
वीतेरन्ध आशम्बनमित्यपि सुवचत्वात् तथा च स्फृट इति अभे-
दप्रतीतेरभेद एव खोकार्यः। साभां अत्यन्तमित्तस्य समवायस्य
विनियामकत्वासमवादित्याह। तादात्म्येति। एवं प्रतीत्वनुसारेण

पुचे सन्धिधीयते, युगपदनेकत्र वृत्तावनेकलप्रसङ्गात्, देव-
दक्षयज्ञहक्तयोरिव श्रुम्पाटस्थिपुचनिवासिनोः । गोत्रादि-
वत् प्रत्येकं परिसमाप्तेरदोष इति चेत्, न तथा प्रती-
त्यभावात् । यदि गोत्रादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तोऽवयवी
स्थात् । यथा गोलं प्रतिव्यक्तिप्रत्यक्षं गृह्णते एवमवयवपि
प्रत्यवयवं प्रत्यक्षं गृह्णेत, न चैव नियतं गृह्णते । प्रत्येकपरि-
समाप्तो चावयविनः कार्येषाधिकारात् तस्य चैकत्यात् शृङ्गेषा-
पि स्तुतकार्यं, कुर्यात् उरसा च पृष्ठकार्यं न चैवं दृश्यते । प्राग्-

---

कार्यस्य कारबात्मना सत्त्वं । स्तुतुपेक्ष तु मिथ्यात्ममिथ्यक्षं । वृत्तिनि-
रूपयात् तस्य मिथ्यात्ममिथ्याह । कथेद्वैति । तत्त्वाद्यमनूद्यावयविनः
पटादेस्तत्वादिव्यवयवेषु चित्वादिवत् स्तुतुपेक्ष वृत्तिरुत्तावयवश्च
इति विकल्पाद्यं दूषयति । यदीत्यादिना । आसन्ध्यवृत्ति वल्लु प्रत्य-
क्षस्य यावदाश्रयप्रत्यक्षजन्मत्वात् संबृतपटादेयावदवयवानां अप्र-
त्यक्षत्वादप्रत्यक्षत्वं प्रसन्न्येत्वर्थः । इतीयं इत्यते । अथेति । वृशा
इत्से कोशे चावयवश्चः खण्डो वर्तमाने इत्तमात्रयहेऽपि गृह्णते,
एवं यत्किञ्चिद्वयवयवयहेत्वावयविनो यस्तसमवेऽपि अवयवानामनवस्था
स्थादिति दूषयति । तदापीति । आद्यहितीयमुद्भाव्य दूषयति । अथ
प्रत्यवयवमिथ्यादिना । एकमिन्स्तन्तौ पटवृत्तिकाले तन्मन्तरे वृत्तिर्न
स्थात् वृत्तावनेकत्वापत्तेरित्वर्थः । यथा युगपदनेकव्यस्थिषु वृत्तावय-
वातेरनेकत्वदेषो नास्ति तथावयविन इत्वा गृह्णते । गोत्रेति । जा-
तिवदवयविनो वृत्तिरसिङ्गा अनुभवाभावादिति परिहरति । न
तथेति । दोषान्तरमाह । प्रत्येकेति । अधिकारासम्बन्धात् यथा देव-
दक्षः स्तुतार्यमध्ययनं यामेऽरण्ये वा करेति, यथा गौरवयवी स्तुतार्यं
ज्ञोरादि शङ्कपुच्छादावपि कुर्यादित्वर्थः । एवं वृत्तिरूपयादविर्वा-
चत्वं कार्यस्य दर्शितं । सम्बन्धस्तुतार्यवादे दोषान्तरमाह । प्राप्तिति ।

त्यसेव कार्यस्थासत्त्वे उत्पत्तिरकर्त्तव्यका निरात्मिका च स्थात् । उत्पत्तिस्थ नाम क्रिया सा सकर्त्तव्यकैव भवितुमर्हति गत्यादिवत्, क्रिया च नाम स्थात् अकर्त्तव्यका चेति विप्रतिविष्ठेत । घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्त्तव्यका किं तर्हि अन्यकर्त्तव्यकेति कल्प्या स्थात् । तथा कपालादीनामयुत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्त्तव्य-कैव कल्प्येत, तथा च सति घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यत इत्युक्तं स्थात् । न च सोके घटोत्पत्तिरित्युक्ते कुलालादीनामयुत्पद्यमानता प्रतीयते, उपन्नताप्रतीतेव । अथ खकारणसत्त्वासमन्वय एवोत्पत्तिरात्मलाभस्य कार्यस्येति चेत्, कथमस्यभात्मकं समधेतेति वक्तव्यं । सतोर्हि दयोः समन्वयः सम्भवति न सदसतोरसतोर्वाँ, अभावस्य च निरूपाखलात् प्रागुत्पत्तिरिति मर्यादाकरणमनुपपञ्चं, सतां हि सोके चेचग्नादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य । न हि बन्धापुचो राजा बभूव प्राक् पूर्णवर्मणोऽभिषेकादित्येवंजातीयकेन मर्याद-

यथा घटस्यलतीत्युक्ते चलनक्रियां प्रव्याश्रयस्त्वरूपं कर्त्तव्यं घटस्य भाति तथा पटो जायत इति अनिक्रियाकर्त्तव्यत्वं अनुभूयते । अते अनिकर्तुः अनेन प्राक् सत्त्वं वाच्यं । कर्तुरसत्त्वे क्रियाया अप्यसत्त्वापत्तेरित्यर्थः । अनेन अनुभवसिद्धेऽपि सकर्त्तव्यत्वे क्रियालेनानमानमाह । उत्पत्तिरेति । असतो घटस्योत्पत्तौ कर्त्तव्यासमवेऽपि कुणालादेः सत्त्वात् कर्त्तव्यमित्याशङ्काह । घटस्य चेति । घटोत्पत्तिवदसत्त्वपालादुत्पत्तिरित्यतिदिग्भृति । तथेति । अश्वामगूद्य दोषमाह । तथा चेति ; अनुभवविरोध इत्यर्थः । उत्पत्तिर्भावस्थाया विक्रियेति समतेन कार्यसत्त्वमा-

दाकरक्षेन निहपास्यो वस्थापुचो राजा वभूव भवति भवि-
ति इति वा विवेषते । उद्दि च वस्थापुचः कारक-
वापारादूर्ज्ञमभविष्यत् तत इहमधि उवाचलस्त कार्याभावो-
इपि कारकव्यापारादूर्ज्ञं भविष्यतीति । वयन्तु पश्चामो वस्था-
पुचस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविवेषात् । यथा वस्थापुचः
कारकव्यापारादूर्ज्ञं न भविष्यति एवं कार्याभावोइपि कार-
कव्यापारादूर्ज्ञं न भविष्यतीति । अन्येवं सति कारकव्यापारो-
उन्नर्षकः प्रस्तुतेत, अथैव हि प्राक्तिष्ठात्मात् कारकस्य स्वरूपवि-
द्युते न कवित्वाप्रिष्टते एवं प्राक्तिष्ठात्मात् तदमन्त्वताम
कार्यस्वरूपप्रसिद्धुवेइपि न कवित्वाप्रिष्टेत वाप्रिष्टते च, अतः
कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्त्रामहे प्रानुत्यन्तेरभावः कार्यस्तेति ।
मैत्र दोषः, चक्रः कार्यकारेण कारणं व्यवस्थापवतः कारक-

गीतं समति कार्यस्योत्पत्तिर्नाम स्वकारणे तमवायः स्वस्मिन् सत्ता-
समवायो वेति तार्किकमतमाशङ्कते । अथेति । तमतेनार्थं कार्यस्य
सत्त्वमावश्यकं असतः समन्वितायोगादित्वाह । कथमिति । असतोर्वति
हुण्डालोक्तिः । यनु नश्छङ्गादिवत् कार्यं सर्वदा सर्वज्ञास्त्रं भवति
प्रिक्तात्पत्तेः प्राक् अंसावन्तरं चासत् मध्ये तु उद्देवेति वैष्वात्
समन्वितोपपत्तिरित्वाशङ्काह । अभावस्येति । कथाभावश्या
असम्भवपरपर्याया वास्तेकाः । असतः कारेनासमन्वात् प्राक्तं च
युक्तमित्यर्थः । यनु कारकव्यापारादूर्ज्ञभाविनः कार्यस्य दन्तादृक्-
तुस्त्रात् कवित्वत वाह । उदि चेदि । कार्याभावः असत्त्वार्थमि-
त्यर्थः, इत्युपायस्त्रात् यत्प्रस्त्रभविष्यदित्वात्मवाः । कल्पर्हि निर्वचन-
माह । वयचित्ति । वासते विद्यते भाव इति फूटेरिति भावः । सत्ता-

वापारस्थार्थवस्त्रमुपपश्यते । कार्यकारोऽपि कारस्थान्मभूत एव, अनात्मभूतस्थानारभ्यादित्यभाष्यि । न च विशेषदर्शनमाचेष वस्त्रग्रन्थं भवति । न हि देवदसः सङ्कोचितहस्तपादः प्रसारितहस्तपादस्त्र विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्त्रग्रन्थं गच्छति, व एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । तथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पिचादीनां न वस्त्रग्रन्थं भवति, मम पिता मम *भाता मम भाता इति प्रत्यभिज्ञानात् । अब्द्युक्तेहानन्दरितवात् तच तच युक्तं नाम्नचेति चेत्, न, शीरादीनामपि दध्यास्थाकारसंस्थानस्त्र प्रत्यज्ञतात् । अदृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवानरोपचितानामकुरादिभावेण दर्शनगोचरतापन्नौ अब्दसंज्ञा तेषामेवायवानां †अपचयवस्त्रादर्शनापत्तादुक्तेहान्तरितवेन

र्यवादे कारकवैयर्थ्यं शङ्खाते । नन्विति । सिद्धकारखानन्यत्वाच कार्यस्य सिद्धत्वमित्याह । तदनन्यत्वाचेति । अनिर्वाच्यकार्यात्मना कारकस्थाभियत्वर्थः कारकव्यापाह इत्याह । नैष दोष इति । कार्यसलभमित्यहानि साङ्केतिनां सत्त्वार्थवादे कारकवैयर्थ्यं दोष आपतति, अभिव्यक्तिरिति सत्त्वात्, अदैतवादिनान्वयठितवटनावभासनचतुरमायामहिन्ना शाप्रवद्यथादर्शनं सर्वमुपपश्यन् । विचार्यमादे सर्वमयुक्तं, युक्तत्वे देतापत्तेरिति मुख्यस्थानं समाधानात्माभावात् । ननु कारखाद्यमनकदेवोत्पद्यते इति समाधानं किं न स्थादित्वाशङ्कासत्पक्षात्य दृष्ट्यमुक्तं अरेत्वाह । कार्यकारोऽपीति । अतः कारखाद्येवाभेदाभ्यां दुर्लिङ्गपत्त्य सदसदिगच्छस्थानिर्वाच्याभियत्तिरनिर्वाच्यकारकव्यापारादां पक्षमिति पक्ष एव अत्यनिति भावः । ननु अद्यदृष्ट

* भाता मम पत्र इति का० वर्ष० सो० ।

† अपकर्षादिति वर्ष० ।

चेदस्तः सत्त्वापत्तिः सतसासन्नापत्तिः, तथा सति गर्भवासिन
उन्नानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः । तथा वास्यवैवनस्त्वाविरेष्वपि
भेदप्रसङ्गः, पित्रादिववहारसोपप्रसङ्गस्य । एतेन *क्षणभङ्ग-
वादः प्रतिवदितयः । अस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं तस्य नि-
र्विषयः कारकव्यापारः स्थात्, अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः,
आकाशस्य इनप्रयोजनखङ्गाद्यनेकायुध[†]प्रसक्तिवत् । समवायि-
कारणविषयः कारकव्यापारः स्थादिति चेत् न, अन्यविषयेष
कारकव्यापारेणान्यनिष्ठत्तेरतिप्रसङ्गात् । समवायिकारणसै-
वात्मातिशयः कार्यमिति चेत् न [‡]अतस्यर्हि सत्कार्यतापत्तिः ।
तस्मात् चीरादीन्येव इव्यापि इधादिभावेनावतिष्ठमानानि
कार्याख्यां समन्व इति न कारणादन्यत् कार्यं वर्षगतेनापि शक्यं
कल्पयितुं । यथा च मूलकारणमेवान्यात्कार्यात् तेन तेन कार्या-
कारण नटवत् सर्वव्यवहारास्यदत्तं प्रतिपद्यते, एवं युक्तेः कार्यस्य

एषुबुद्धत्वाद्यवस्थाविशेषो घटे दृश्यते । तथा च घटो मद्दिग्नः तदिद-
द्वविशेषवच्चात् बृक्षवदित्यत आह । न चेति । बृक्षुतोऽन्यत्वं सद्वा
भेदः । हेतोर्थमिचारस्यान्तरमाह । तथा प्रतिदिनमिति । प्रबहुं
पित्रादिदेहस्यावस्थाभेदेऽपि जन्मनाशयोरभावादभेदो युक्तः, दार्ढा-
न्तिके तु मदादिगाशे सति घटादिकं जायत इति जन्मविनाशरूप-
विद्वद्धर्मवच्चात् कार्यकारणयोरभेदो न युक्तः इति शङ्खते । जन्मेति ।
कारणस्य नाशाभावाङ्गेत्वसिद्धिरिति परिहृति । नेति । दधिघटा-
दिकार्यान्वितत्वेन चीरमदादीनां प्रवच्चत्वाद्याशासिद्धिरित्वर्थः । न नु

* उद्दिकवादः प्रत्युक्त इति वर्षं ।

[†] प्रशुक्तिवदिति वर्षं ।

[‡] सत्कार्यापत्तेरति सोऽवर्षं ।

प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्तत्वम् कारणादवगम्यते, शब्दान्तराईत-
दवगम्यते । पूर्वसूचेऽसद्वपदेशिनः शब्दसोदाहृतलात्, ततो-
ऽन्यः सद्वपदेशी शब्दः शब्दान्तरं, “सदेव सौम्येदमय आसीत्”
“एकमेवाद्वितीयं” इत्यादि ‘तद्वैक आङ्गः’ ‘असदेवेदमय आ-
सीत्’ इति चासत्पञ्चमुपचित्य कथमसतः सञ्चायेतेति आचित्य
‘सदेव सौम्येदमय आसीत्’ इत्यवधारयति । तच्चेदंशब्दवाच्यस्य
कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः स्वच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकर-
णस्य श्रूयमानलात् सत्त्वानन्तत्वे प्रसिद्धतः । यदि तु प्रागुत्प-
त्तेरसत्कार्यं स्वात् पञ्चाचोत्पद्यमानं कारणे समवेदात् तदा-
ऽन्यत् कारणात् स्वात्, तत्र ‘येनाश्रुतं श्रुतं भवति’ इतीयं प्रती-
च्छा पीड्येत सत्त्वानन्तत्वादवगतेस्त्रियं प्रतिज्ञा समर्थते ॥

यत्रान्वयो दृश्यते तत्र इत्यसिद्धावपि पञ्चाङ्गरादौ वटवीजादीना
च्यन्वयो न दृश्यते तत्र इत्युत्पत्त्वादस्त्वन्यत्वं स्यादित्यत आह । अह-
श्वेति । तत्राप्यशुरादौ वीजाद्यवयवानामन्वयान्न च एव जन्मविनाशौ
किन्त्यवयवान्तरोपचयापचयाभ्यां तद्यवहार इत्यर्थः । अस्त्वूपचयापचय-
क्षिणेन वस्तुभेदानुभानं ततोऽसत उत्पत्तिः सतो नाश इत्याशङ्कु अभिभ-
चारमाह । तच्चेद्वगिति । पिण्डेऽपि भेदसत्त्वान्न अभिभार इत्यत्र
बाधकमाह । पित्रादीति । एतेनेति कारणस्य सर्वकार्येष्वन्वयकथ-
नेनेत्वर्थः । स्वपत्ते दोषं परिहृत्व परपत्ते प्रसङ्गयति । यस्य पुन-
रिति । असतः कार्यस्य कारकाणापादाहितातिशयाश्रयत्वायोगाद-
विषयत्वेऽपि मृदादेविषयत्वं स्यादिति शङ्कते । समवायोति । सम-
वायिकारणात् कार्यं भिन्नमभिन्नं वेति विकल्पाद्याद्य निरस्यति,
नेत्रादिना । द्वितीयमाशङ्केष्टापचित्तिमाह । समवायोति । कार्या-
मवान्तरकारणानन्तत्वमुपसंहरति । तस्मादिति । परमकारणान-
न्तत्वं फलितमाह । यथा च मूलेति । असत्कार्यवादे प्रतिज्ञावाधः
स्यादिवाह । यदि तु प्रागुत्पत्तेरिति ॥

पटवच्च ॥ १८ ॥

यथा च संवेष्टितः पटो न अक्षं वृक्षाते किमध्यं पटः
किं चान्यत् इत्यमिति, स एव प्रसारितो वसंवेष्टितं इत्थं
स पट एवेति प्रसारणेनाभिष्यक्तो वृक्षाते । यथा च संवेष्टुन्
समये पट इति वृक्षमाणेऽपि न विश्विष्टाचामविक्षारो वृक्षाते
स एव प्रसारणसमये विश्विष्टाचामविक्षारो वृक्षाते, न संवे-
ष्टितरूपादयं भिषः पट इति । एवं तत्त्वादिकारचावस्थे
पटादिकार्थमस्थृष्टं सन्तुरीवेमकुविन्दादिकारकचापाराभि-
ष्यक्तं स्थृष्टं गृह्णते । अतः संवेष्टितपटप्रसारितपटव्याख्यैवानन्यत्
कारणात् कार्यमित्यर्थः ॥

यथा च प्राणादि ॥ १० ॥

यथा च लोके प्राणपानादिषु प्राणभेदेषु प्राणाचामेन
विहृद्देषु कारणमाचरुपेण वर्तमानेषु जीवनमात्रं कार्यं नि-
र्वर्त्यते नाकुञ्जप्रसारणादिकं कार्यान्तरं, तेष्वेव प्राणभेदेषु
पुणः प्रवृत्तेषु जीवनादधिकमाकुञ्जप्रसरणादिकमपि का-

कार्यमुपादानाद्विद्वं तदुपजच्छावप्यनुपलभ्यमानस्वात् ततोऽधिकष-
रिमाचत्वाच मश्कादिव इत्यक इत्यत्र अभिष्यारार्थं स्फुर्चं । पटवतेति ।
हितीवहेतोर्यभिष्यारं स्फुर्यति । यथा च संवेष्टतेति । आवामो
दैच्यं ।

तत्रैव विलक्षणकार्यशारित्वं चेतुमात्रक्ष्य अभिष्यारमाह स्फु-
र्चकारः । यथा च प्राणादीति । एवं जीवजगतोर्बच्छानन्यत्वात् प्रतिष्ठा-

र्यामरं निर्वर्तते । ज च प्राणभेदानां प्रमेदवतः प्राणादन्वलं
यमीरस्त्वभावाविवेषात्, एवं कार्यस्य कारणादन्वलं । अतस्य
कार्यस्य अगतो ब्रह्मकार्यतात् तदन्वलात् शिर्हैषा औती
प्रतिश्चा थेऽनु 'चतुं अतुं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं'
इति ॥

इतरव्यपदेशाद्विताकरणादिष्प्रसङ्गः ॥ २१ ॥

अन्यथा पुनर्स्तेतनकारणवाद आक्षिष्यते, त्तेतनाद्विजगत्-
प्रक्रियावामाश्रीयमाणार्थां द्विताकरणादयो दोषाः प्रसञ्चन्ते,
कुत इतरव्यपदेशात् । इतरस्य भारीरस्य ब्रह्मात्मलं व्यपदिग्नति
मुनिः “ह आत्मा तत्त्वमविशेषतो” इति प्रतिवेष्टनात् ।
यदा इतरस्य च ब्रह्मणः भारीरात्मलं व्यपदिग्नति “तत्त्वाद्वा
तदेवानुप्राविश्वत्” इति सुषुरेवाविलक्ष्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन
भारीरात्मलादर्शनात् । ‘अनेन जीवेनात्मजानुप्रविश्च नामस्ये
व्याकरवाणि’ इति च परा देवता जीवमात्मप्रवेश व्यपदिग्नी

सिद्धिरित्वधिकरणार्थमुपलंहरति । अतस्य छत्वस्येति । जीवाभिन्नं
ब्रह्म अमत्कारणमितिवदेहत्त्वसमन्वयो विषयः ।

ज यदि तादृशब्रह्म अत्यन्तव्येत् वर्हि सामिल्लं गतकादिकं न जनयेत्
खत्त्वस्येतनत्वादिति न्यायेन विद्यथते न वेति सन्देहे पूर्वोत्तमजीवानवस्तु
मुषश्चीकृ जीवदेवाः प्रसञ्चिप्रसञ्चरेन् इति^{*}पूर्वमहात्मजं मृष्टीत्वा आ-
चक्षे । इतरव्यपदेशाद्विकादिग्ना । पूर्ववचे जीवाभिन्ने समन्वयासिद्धिः
सिद्धान्ते तद्विजितिपदं, हिताकरदग्नेत्वं न च वाताकेकाहितकरणं

* यदेवि वर्ष० का० चु० जाति ।

न ब्रह्मणो भिन्नः शारीर इति दर्शयति । तस्माद् यद्ब्रह्मणः
स्त्रृत्वं तच्छारीरस्येवेति, अतश्च स्वतन्त्रः कर्ता सन् हितमे-
वात्मनः स्मैमनस्यकरं कुर्यात् नाहितं जन्ममरणजरारोगा-
स्थनेकाग्रथजास्त् । नहि कस्त्रिदपरतन्त्रे वन्धनागारमात्मनः
छलानुप्रविशति । न च स्वयमत्यन्तनिर्मलः सम्बन्धन्तमस्त्रिनं
देहमात्मलेनोपेयात् छतमपि कथमिद् यत् दुःखकरं तदि-
च्छया जन्मात् सुखकरस्तोपाददीत अरेच, मयेदं जगद्विविधं
विचित्रं विरचितमिति, सर्वा हि स्त्रोकः स्यष्टुं कार्यं छला आरति
मयेदं छतमिति । यथा च मायावी स्वयं प्रसारितां माया-
मिच्छयाऽनायसेनैवोपसंहरति, एवं शारीरोऽपि इमां स्थिं
उपसंहरेत्, स्वकीयमपि तावत् शरीरं शारीरो न शक्नोत्यना-
यासेनोपसंहर्तुं । एवं हितक्रियाद्यदर्शनादन्यात्या चेतनात्
जगत्प्रक्रियेति मन्यते ।

अधिकन्तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुशब्दः पूर्वपञ्चं व्यावर्तयति । यस्वर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्म नित्य-
शुद्धवुद्धमुक्तस्वभावं शारीरादधिकमन्यन्तदयं जगतः स्त्रृत्वमूः ।

दोषो व्याख्यातः । आदिपदोक्तं भान्त्यादिकं आपादयति । न च स्व-
मित्यादिना ।

जीवेश्योरभेदाच्चीवजगतोर्देषाः ब्रह्मगतोच्च दृष्टि-
संहारसर्वमर्लत्वादयो गुणा जीवे स्युः, न चेष्टापत्तिः जीवस्य स्वश-
रोरेऽपि संहारसामर्णादर्शनादिति प्राप्ते सिद्धान्तस्त्रिं व्याप्तये ।
तुशब्द इत्यादिना । जीवेश्वरयोर्देषाके विम्बप्रतिविम्बयोरिव काल्पि-
तभेदाङ्गीकाराङ्गमवस्थेति सिद्धान्तयन्त्रार्थः ।, यदि वयं जीवं

न तस्मिन् हिताकरणादयो दोषाः प्रवृत्तन्ते, न हि तस्य हितं
किञ्चित् कर्तव्यमस्ति अद्वितं वा परिहर्तव्यं नित्यमुक्तात् ।
न च तत्त्वं ज्ञानप्रतिपाद्यः भ्रक्तिप्रतिपाद्यो वा ज्ञानिदर्शक्षिणी, सर्वं
ज्ञात् सर्वदक्षिणात् । आरीरहस्यमेवंविधः, तस्मिन् च प्रवृत्तन्ते
हिताकरणादयो दोषाः च तु तं वर्तं अनन्तः सूष्टारं ग्रूपाः ।
कुत एतत् भेदनिर्देशात्, “आद्या वा अरे इष्टव्यः आत्मो दोषादयो
मनव्यो निरिध्यायितव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञायितव्यः वता
यैव्य तदा सम्पद्यो भवति आरीर आत्मा प्राङ्गेनात्मनाम्बाहुः”
इत्येवंजातीयकः कर्दकर्मादिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ग्रन्थं दर्श-
यति । नन्यभेदनिर्देशोऽपि दर्शितः ‘तत्त्वमसि’ इत्येवंजातीयकः,
कथं भेदाभेदो विश्वौ सम्भवेत्तात् । नैव दोषाः, आकाशचटा-
काङ्गन्यायेनोभयसम्भवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठायितव्यात् । अपि च
यदा तत्त्वमसीत्येवंजातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितेर
भवति अपनतं भवति तदा जीवस्य संसारित्वं ग्रन्थाणस्य स्फृतं,
सम्भवस्य मिथ्याज्ञानविज्ञानितव्यं भेदव्यवहारस्य सम्बन्धानेन
वाधितव्यात्, तत्र कुत एव स्फृतिः कुती वा हिता करणादयों
दोषाः । अविद्याप्रत्युपस्थापितनामस्तुपकृतकार्यकरणसम्भानो-

सूष्टारं ग्रूपाः तदा दोषाः प्रवृत्तन्ते न तु तं ग्रूप इत्यन्यव्यः । किञ्चाभेद-
दद्वयनादूर्ध्वं वा दोषा ज्ञायादयो यूर्ध्वं वा ज्ञाय इत्याह । अविद्येति ।
ज्ञातं मिथ्याज्ञानविज्ञानितव्यं ग्रन्थानेन । अविद्येति । कर्दकर्मादिदु-
द्धिधर्माभासे देहस्तर्माभासं दशानाभन्ति । ग्रन्थेति । हितोयं प्रवाह ।

पाञ्चविवेककृता हि भान्तिः, हिताहितकरणादिलक्षणः संसा-
रे न तु परमार्थतोऽस्मीत्यष्टुदवोचाम जन्ममरणच्छेदन-
भेदनाशभिमानवत् । अवाधिते तु भेदव्यवहारे ‘सोऽस्मेष्टव्यः
य विजिज्ञासितव्यः’ इत्येवंजातीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमानं
अन्नणोऽधिकत्वं हिताकरणादिदेषप्रसक्तिं निरुपद्धि ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

यथा च सोके पृथिवीलक्षामान्यान्वितानामष्मनां केचि-
त्ताहार्दाः मण्यो वज्रैदुर्यादयोऽन्ये मध्यमवीर्याः सूर्यकान्ता-
दयोऽन्ये प्रहीणाः अवायसप्रत्येपणार्दाः पाषाणाः इत्यनेकविधं
वैचित्रं दृश्यते । यथा चैकपृथिवीव्यपाश्रयाणामपि वीजानां
बज्जविधं पञ्चपुण्यफल्गन्धरसादिवैचित्रं *चन्दनकिंपाकादिषु-
पश्चाभ्यते । यथा चैकस्यायन्धरसस्य सोहितादीनि केशसो-
मादीनि च विचित्राणि कार्याणि भवन्ति, एवमेकसापि

अवाधिते लिति । ज्ञानादूर्ज्ज्ञे स्वतृत्वादिधर्माणां बाधात् पूर्वस्व कल्पि-
तभेदेन अवस्थापयत्तर्न किञ्चिदनवद्यमित्यर्थः ॥

नन्दखण्डैकरूपे ब्रह्मणि कथं जीवेश्वरवैचित्रं कथच्च तत्कार्यवैचि-
त्रमित्यनुपपत्तिं दृष्टान्तैः परिहरति स्वत्रकारः । अश्मादिवच्चेति ।
किंपाको महातात्त्वफलं । तत्त्वकार्यसंख्यारूपानादिशक्तिभेदादैचित्र-
मिति भावः । स्वत्रस्यचकारार्थमाह । अतेष्वेति । ब्रह्म जीवगतदोष-
वत् जीवाभिन्नत्वाच्चीवदित्याद्यनुमानं स्तुः प्रमाणनिरवद्यत्वादि-
शुतिवाधितं । किञ्च कर्त्तव्यभोक्त्वादिविकारस्य मिथ्यात्वाच्चीवस्यैव
तावद्योगो नात्ति कुतो विवश्यानीयस्याशेषविशेषदर्शिनः परमेश्वरस्य

---

* चन्दनस्यत्वादिष्विति शु० सो० चर्ष० का० ।

ब्रह्मणे जीवप्राज्ञपृथक् लं कार्यवैचिच्छापपश्यत इति अतस-
दनुपपत्तिः परपरिकस्थितदोषानुपपत्तिरित्यर्थः । अतेच
प्रामाण्यादिकारस्य वाचारम्भण्माचलात् खग्नहृष्मभाववैचि-
श्चवच्चेत्यभ्युच्चयः ॥

उपसंहारदर्शनान्वेति चेन्न चीरवद्वि ॥ २४ ॥

चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति अदुक्षं ततो-
पपश्यते, कस्यादुपसंहारदर्शनात् । इह हि खोके बुद्धासादयो
षटपटादीनां कर्तारो मृदुखण्डकसूचयनेककारकोपसंहारेण
संग्रहीतसाधनाः सम्भवः तत्त्वार्थं कुर्वाणा दृश्यन्ते, ब्रह्म
सासहायं तवाभिप्रेतं, तस्य साधनाकारानुपसंयहे बति कथं
स्त्रृत्यमुपपश्येत, तस्याच ब्रह्म जगत्कारणमिति चेत्, नैव
दोषः । यतः चीरवत् द्रव्यस्वभावविशेषादुपपश्यते, यथा
हि खोके चीरं अस्ति वा खयमेव “दधिहिमभावेन परि-

देवप्रसक्तिः । यत्तु ब्रह्म न विचित्रकार्यप्रकृतिं एव रूपताद्यतिरेकं
मृतमवादिवदिति, तस्मि, एव रूपे स्त्रृत्यमुवृत्तिविचित्र-
दर्शनेन अभिचारादित्यर्थः, तस्मात् प्रलग्भिन्ने ब्रह्मजि समन्वयस्या-
विदोध इति सिद्धं ।

उपसंहारदर्शनात् । असहायाद्वृश्यो जगत्सर्गं ब्रुवन् सम-
न्वयो विषयः । स किं यदसहायं तत्र कारणमिति कौकिकन्यायेन
विवर्धते न वेति सन्देहे पूर्वमौपाधिकजीवभेदाद्वृश्यजि जीवदेवा
न प्रसव्यन्ति इत्युक्तं, सम्भवति उपाधिवेऽपि विभक्तं ब्रह्मवः प्रेतका-
दिकं सहस्रादि नारीश्वनागात्माभावादिति प्रत्युदाहरवेन पूर्वपश्य-

* दधिहिमकरकादिभावेनेति चेऽ० ।

समतेऽनपैश्च वाञ्छं शाधनं तथेहापि भविष्यति । न तु ची-
राद्यपि इधादिभावेन परिक्षमानमपेहत एव वाञ्छं शा-
धनं श्रैष्ट्यादिकं, कथमुच्चते चीरवद्वीति । नैव दोषः,
खयमपि हि चीरं वाञ्छं यावत्ती च परिक्षमानाचामवु-
भवत्येव त्वार्थते लौष्ट्यादिना इधिभावाय । यदि च खयं
इधिभावशीलता च स्थानैवौष्ट्यादिनापि वसाद् इधिभाव-
मापद्धते । न हि वाधुराकांगो वौष्ट्यादिना वसाद् इधिभाव
मापद्धते, शाधनसम्पत्त्वा च तस्य पूर्णता बन्धद्धते । परिपूर्ष-
क्रकिकमुवद्वा च तस्मान्वेष केऽचित् पूर्णता बन्धादचित्तथा ।
श्रुतिश्च तत्र भवति

‘न तस्य कार्यं करण्यज्ञ विष्टते
न तस्मान्वाभिकर्त्ता हृष्टते ।

स्थूलांश्च आचर्ते । चेतनमित्यादिना । यस्तं पूर्ववत्, कारकात्मं उप-
संहृष्टे मेषतं । उक्ष्यन्वायस्य चीरदावै अभिचार इति सिद्धान्त-
यति । नैव इति । सुखस्य वृक्षांगोऽकारज्ञवमिष्टमेव विशिष्टस्येन-
रस्य तु भावेव सहाय इति भावेवाह । वाञ्छमिति । चीरसापाव-
स्त्रनादिसहायेऽस्त्रोलसहायत्वहेतोर्न अभिचार इत्याप्त्यसहाया-
भावेऽविवस्य कास्यचित् परिक्षमस्य चीरे दर्शनाद्यभिचारवादवस्थ-
मित्याह । चविष्ट्यादिना । तर्हि सहायो व्यर्थसाक्षाह । त्वार्थते इति ।
न गुरुत्वार्थते चीरं इधिभावाय इत्र्युं कार्यत इति किमर्थं कल्पते,
खतोऽश्वकं चीरं सहायेन उक्ष्यं क्रियत इति किञ्च स्थानं तत्राह ।
यदि चेति । उक्ष्यस्य सहायत्वम्पदा किं कार्यमित्यचाह । साधनेति ।
सहायविशेषाभावे कस्त्रिदिकारः चीरस्य भवति, तत्र आवश्य-
प्रक्षेपैष्ट्याभ्यान्तूतमदधिभावसमर्थं व्यव्यते इत्यर्थः । तर्हि इति-

पराऽक्तं शक्तिर्विधेव शूयते ।

सामाविकी आगवस्त्रक्षिया च इति ।

तस्मादेकस्त्रापि ब्रह्मणो विचिन्त्रशक्तियोगात् शीरादिवद्वि-
चित्परिणाम उपस्थिते ॥

देवादिवद्विपि सोके ॥ २५ ॥

स्वादेतत्, उपपथते शीरादीनामचेतनामनपेत्यापि
वाञ्छं साधनं दध्यादिभावः दृष्टलात्, चेतनाः पुनः कुला-
सादथस्य साधनवामयीमपेत्यैव तस्मै तस्मै कार्याच्य प्रवर्तमाना
दृश्यन्ते, कथं ब्रह्म चेतनं सदसहावं प्रवर्ततेति, देवादिव-
द्विति ब्रूमः । अथा सोके देवाः पितर च्छवय इत्येवमादेव
महाप्रभावासेतना चिति भज्जोऽवपेत्यैव किञ्चिदाञ्च साधन-
मैश्वर्यविशेषयोगादभिधानमाचेण स्तु एव बङ्गवि नानासं-
खानादि शरीराणि प्रासादादीनि रथादीनि च निर्मिताणा
उपस्थितेष्वादेतिहासपुराणप्रामाण्यत् । तनुना-
भस्य स्तु एव तन्मूलं स्तुति, बखाका चान्तरेणैव शुक्रं गर्भं

ब्रह्मोऽपि सहायो ब्रह्मो वाचस्त्राह । यदिपूर्वेति । विद्वेचमह-
शाश्वरक्षिकमित्यर्थः । तादृशशक्तो मानमाह । श्रुतिच्छेति ।

यनु ब्रह्म व कारणं चेतनते सत्यसहायताञ्चूदादिशूभ्यकुलालादि-
द्विति च शीरादी चभिचार इति शूचयावर्णां शङ्खामाह ।
स्वादेचदिति । सखावि इवोर्वादौ चभिचार इत्याह । देवादिव-
द्विति । जेवते चायतेऽर्थेऽनेति योको मन्त्रार्थवादादि शास्त्रं दुङ्ग-
वादहारस्य, चभिधानं सङ्ख्यः । यदु देवाद्युर्जनाभान्तहृष्टान्तेषु
इतीरेषु त्रेतान्तं नाल्लि, वकाष्ठापश्चिमीचेतवयोर्भूमपस्थानकर्त्त्वे

धन्ते, पश्चिनी चानपेत्य किञ्चित् प्रखानसाधनं सरोऽन्तरात्
सरोऽन्तरं प्रतिष्ठते, एवं चेतनमपि ब्रह्मानपेत्य वाङ्मयं साधनं
स्तु एव जगत् स्वक्षयति । स यदि ब्रूयाश्च ते देवादयो
ब्रह्मणो दृष्टान्ता उपात्तास्ते दार्ढान्तिकेन ब्रह्मणा समागम्य-
भावान् भवन्ति, शरीरमेव आचेतनं देवादीनां शरीरान्तरा-
दिविभूत्युत्पादेन उपादानं न तु चेतन आत्मा, तनुनाभ्यु-
चुद्धतरजन्तुभवणासाक्षा कठिनतामापद्यमाना तनुभवति ।
सक्षाका च स्वनयित्वुरवश्ववणाङ्गर्भं धन्ते । पश्चिनी च चेतन-
प्रथुक्ता सती अस्तेनेनैव शरीरेण सरोऽन्तरात् सरोऽन्तरमुप-
र्पति बस्तीव वृच्छं न तु स्वयमेवाचेतना सरोऽन्तरोपर्पणे व्या-
प्रियते, तस्माक्षैते ब्रह्मणो दृष्टान्ता इति, तं प्रति ब्रूयाश्चायं
दोषः, कुलाखादिदृष्टान्तवैलक्षण्यमाचक्ष विवचितलादिति ।
यथा हि कुलाखादीनां देवादीनाश्च समाने चेतनत्वे कुलाखा-
दयः कार्यारम्भे वाङ्मयं साधनमपेत्यन्ते न देवादयः, तथा

मेघशब्दः शरीरस्य सहायोऽस्ति, अतो विशिष्टहेतोर्न अभिचार
इति शङ्कते । स यदि ब्रूयादिव्यादिना । अभिचारोऽस्तीति परिह-
रति । तं प्रति ब्रूयादिति । अयं दोषः दृष्टान्तवैष्यालक्षणः । अत इ
हेतौ चेतनत्वं अहंधीविषयत्वरूपं चित्तादात्मापद्यदेहसाधारणं याङ्मयं
न तु मुख्यात्मत्वं, तत्र कुलाखादृष्टान्ते साधनवैकल्यापत्तेः । असहायत्वं
चेतनस्य खातिरिक्तहेतुशून्यत्वं तदुभयं देवादिषु अस्तीति अभिचार,
देहस्य खान्तःपातित्वे खातिरिक्तत्वाभावात् । तथा च कुलाख-
वैष्यालक्षणं देवादीनां घटादिकार्यं खातिरिक्तानपेत्यत्वादेववैष्यालक्षणं
ब्रह्मणः देहस्याप्यनपेत्यत्वात् न रदेवादीनां कार्यारम्भे नास्तिकरूपा सा-

ब्रह्म चेतनमपि न वाञ्छं साधनमपेच्छिव्यत् इत्येतावत् वयं
देवाणुदाहरणेन विवक्ष्यामः, तस्मात् यथैकस्त्र सामर्थ्यं कृष्टं
तथा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्त्रेकान्त इत्यभिप्राप्तः ॥

छत्नप्रसक्तिनिरवयवत्प्रब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म चीरादिवदेवादिवशानपेच्छितवा-
शासाधनं ख्यं परिणममाणं जगतः कारणमिति स्थितं, शा-
स्त्रार्थपरिगृह्णये हु पुनराच्चिपति छत्नप्रबक्तिः, छत्नस्त्रास्त्र
ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति, निरवयवत्वात्।
यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत् सावयवमभविष्यत् ततोऽस्त्रैकदेशः
पर्यणस्त, एकदेशस्त्रावास्त्रास्त, निरवयवम् ब्रह्म श्रुतिभ्योऽव-
गम्यते-

‘मिष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।

दिव्यो अमूर्त्तः पुरुषः स वास्त्राभ्यन्तरो छाजः’ ॥

मयी । अूयते हि महाभारते श्रीकृष्णस्य सप्तस्त्रमाचेष्ट द्रौपद्याः पठ-
परम्परोत्पत्तिः, अतः सिङ्गमसहायस्यापि ब्रह्मणः कारणत्वं ।

छत्नप्रसक्तिः । चीरद्वालेन ब्रह्म परिणामीति भमोत्पत्त्वा पूर्व-
यत्वे प्राप्ने शास्त्राण्यै विवर्तेन न परिणामिति इति अमोत्पत्त्वा निर्वार्य-
मिदमधिकरणमिति पूर्वाधिकरणेनोत्तराधिकरणस्य कार्यत्वसङ्गति-
माह । चेतनमिति । निरवयवात् ब्रह्मणो जगत्पर्यं वदन् समन्वयो वि-
वयः, स किं यन्निरवयवं तत्र परिणामीति न्यायेन विवर्थते न वेति
सन्देहे विवर्थत इति पूर्वपक्षस्त्रुतं आचर्षे । छत्नेति । ब्रह्म परिणा-
मीति बहवा वक्ष्यत्वं ब्रह्म निरवयवं सावयवं वा, आद्ये सर्वत्र ब्रह्मणः
परिणामात्मना श्वितिः स्यात् इत्युक्तं अतिरेकद्वालेन विष्णुवोति ।
यदि ब्रह्मेष्वादिना । पर्यणस्त परिष्वतेऽभविष्यत् एकदेशस्त्रावास्त्रास्त-

‘ददं महात्मवत्तमपारं विज्ञानघन एव स एव नेति
नेत्वात्माऽसूखमणु, इत्याशाभ्यः सर्वविशेषप्रतिषेधचित्तीभ्यः ।
ततस्यैकदेहपरिष्ठामासम्भवात् क्षत्त्वपरिष्ठामप्रसन्नो भव्यां भू-
स्तोच्छेदः प्रसञ्चेत । इष्टृश्वत्वोपदेशानर्थकं चापबं अयन्नइष्ट-
लात् कार्यस्य, तद्वातिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽभावात्, अजलादिव्यव्य-
व्याकोपस्थ । अथैतद्वापरिजिहीर्षया सावद्यवमेव ब्रह्माभ्युपग-
म्भेत, तथापि ये निरवद्यवलस्य प्रतिपादकाः शब्दा उदाह-
तास्ते प्रकृष्टेयुः । सावद्यवले चानित्यत्वप्रसङ्ग इति सर्वथायं
पचो न घटयितुं ग्रन्थते इत्याच्चिपति ॥

अुतेसु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुशब्देनाच्छेपं परिहरति । न खल्पस्तप्ते कश्चिदपि
दोषोऽस्ति । न तावत् क्षत्त्वप्रसन्निरक्षि । कुतः अुतेः ।

दपरिवत्तोऽभिव्यत् । उक्तमुत्तिष्ठो निरवद्यवलसिङ्गेः यस्तिं देष-
माह । तवस्येति । यदा परिष्ठामव्यतिरेकेव मूलवृत्तात्मगाऽस्ति तदासा
दवृत्त्व इत्युपदेशोऽर्थशून्यः स्यादिति दोषान्तरमाह । इष्टुवेति ।
वस्तुतः परिष्ठामासम्भवा जन्मगात्राङ्गोक्तारेऽजोऽमर इति अुतिविरोध-
स्तेवाह । अजलादीति । सावद्यवलपञ्चमावश्यक खल्पशेषेव वरिह-
रति । अशेषादिना ।

परिष्ठामपक्षे दुर्बृद्ध इति यदुक्तं वदस्तदिष्टमेवेति विवर्तवादेव
सिङ्गान्तवति । अुतेरिति । खपक्षे पूर्वोक्तदोषदयं नासीति खल्पशेष-
वया दर्शयति । तुशब्देनेत्रादिना । ईक्षित्वेन आकर्त्तसेव चेत्तवीक-

यथैव हि ब्रह्मणो अगदुत्यन्तिः श्रूयते, एवं विकारव्यतिरेकेषापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते, प्रह्लादिविकारव्यवेभेन व्यपदेशात् ‘सेषं हेवतैषत इन्नाहमिनाशिखो देवता अनेन जीवेनात्मानुप्रविष्ट गामहये वाक्षरवाणि’ इति ‘तावानस्य महिमाततो व्यायांस्य पूर्वः । पार्वीऽस्य विश्वा भूतानि चिपादस्यामृतं दिवि, इति चैवंजातीयकात्, तथा इदयाच्यतनत्ववर्णनात्, सत् सम्पत्तिवस्त्रगात् । अदि च शास्त्रं ब्रह्म कार्यभावेभोपयुक्तं स्यात् ‘सता दोम्य तदा सम्यक्षो भवति’ इति सुषुप्तिगतं विश्वेषणमनुपयनं स्यात्, विकृतेन ब्रह्मणा गिर्यं सम्यज्ज्वलात्, अविहृतस्य च ब्रह्मणोऽमावात्, तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधात् ब्रह्मणो विकारस्य चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः, तस्मादस्यविकृतं ब्रह्म । न च निरवयवत्स्वद्व्याकोपेऽस्ति, श्रूयमाणत्वादेव निरवयवत्स्याथभ्युपगम्यमानत्वात् । शब्दमूलस्य ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेन्द्रियादिप्रमाणकं तद्यथाशब्दमभ्युपगम्यन्यं । शब्दस्याभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयत्यकृत्प्रसक्तिं निरवयवताच्च । शौकिकानामपि मणिमन्त्रो-

आकर्त्तव्यप्रपञ्चात् पृथग्नीश्वरस्वभूतेन शास्त्रप्रसङ्गितिवाह । सेयं हेववेति । भूताधिकभावेनापि एषक्स्तस्यं श्रुतमिलाह । तावानिति । इत्याकृत्विकृतं ब्रह्मेत्वाह । तथेति । स वा एष आत्मा हहोति श्रुतेरस्ति इम्मातिरित्वा ब्रह्म । तदेति सुषुप्तिकालस्यप्रविशेषवाचेत्यर्थः । लिङ्गान्तरत्वात् तदाह । तथेन्द्रियेति । भूम्यादेविकारस्येन्द्रियगोचरत्वात् चक्षुवा स्त्रकृत इत्यादिभूत्वा ब्रह्मवस्त्रत्वतिवेदादवाल्मीकिरत्वच्छ्रुतेच्छार्जित्वृट्यां ब्रह्मेत्यर्थः । शास्त्रप्रसङ्गितेवो नात्मीदुक्ता दितीयदेवोऽपि

षधीप्रभृतीनां देशकालनिमित्तवैचित्रवशाच्छक्षयो विरह्मा-
नेककार्यविषया इम्मन्ते, ता अपि तावनोपदेशमन्तरेष
केवलेन तर्केणगवगनुं शक्यन्ते अस्य वस्तुन एतावत्य एतत्-
सहाया एतदिष्यया एतत्प्रयोजनास्य शक्य इति, किमुताचि-
न्द्रप्रभावस्य ब्रह्मणो रूपं विज्ञा ब्रह्मेन न निरुप्येत । तथाऽः
पैराणिकाः-

‘अचिन्त्याः स्वस्य ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।

प्रकृतिभ्यः परं च तदचिन्त्यस्य स्वचरणं’ ॥ इति ।

तत्त्वाच्छब्दमूलं एवातीक्ष्ण्यार्थयाचात्माधिगमः । ननु श-
ब्देनापि न शक्यते विरह्मोर्थः प्रत्याययितुं, निरवयवश्च ब्रह्म
परिणयमते न च छत्त्वमिति । अदि निरवयवं ब्रह्म स्वाक्षैव परि-
णयेत, छत्त्वमेव वा परिणयेत । अथ केनचिद्दूपेण परिणयेत
केनचिद्दूपेणावतिष्ठेतेति* रूपभेदकल्पनात् सावयवमेव प्रस-

नालोक्याह । न चेति । ननु ब्रह्म कार्यात्मनाप्यस्ति, एथगप्यस्ति चेत्
सावयवत्तं दुर्बारं, निरवयवस्तैकस्य दिधा सत्त्वायोगात्, अतो यद्विभाष-
भूतं तत्त्वावयवमिति तर्केविरह्मं ब्रह्मयो निरवयवत्तमिति विवर्तम-
आनतः इहां गूढाश्रय एव परिहरति । शब्दमूलस्तेति । यदा कौ-
किकानां प्रत्यक्षदृष्टानामपि शक्तिरचिन्त्या तदा शब्दैकसमधिग-
म्यस्य ब्रह्मयः किमु वक्तव्यं । अतो ब्रह्मयो निरवयवत्तं दिधाभावस्ते-
त्वुभयं यथाशब्दमध्युपगमन्त्वयं, न तर्केण बाधयनीयमित्यर्थः । प्रकृतिभ्यः
प्रत्यक्षदृष्टवस्तुस्त्रभावेभ्यो यत्यरं विषयाणां केवलोपदेशगम्यं तदचिन्त्य-
स्वरूपमिति स्मृत्यर्थः । आश्रयानकोद्धेन इहाते । ननु शब्देनापोति ।
यदा ब्रह्म परिकामीत्वेकदेशिनामियं सिङ्गानतस्त्रियाल्ला इरिता

* इतीति वर्ष० पु० नालि । ।

ज्येत । क्रियाविषये हि 'अतिराचे षोडशिनं मृद्गाति नातिराचे षोडशिनं मृद्गाति' इत्येवं जातीयकार्यां विरोधप्रतीतावपि विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं भवति पुरुषतन्त्रलादनु-
हानस्थ । इह तु विकल्पाश्रयणेनापि न विरोधपरिहारः सम्ब-
क्ति अपुरुषतन्त्रलादनुगमात् । तस्मादुर्घटमेतदिति । नैष दोषः,
अविद्याकस्त्रियतरुपभेदाभ्युपगमात् । न इति तिमिरोपहतनयनेनानेक
इव चक्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवति । अविद्याकस्त्रियतेन च
नामरूपस्त्रियेन रूपभेदेन व्याङ्गताव्याङ्गतात्मकेन तत्त्वान्वला-
भामनिर्वचनीयेन ब्रह्मपरिणामादिसर्वव्यवहारास्यदत्तं प्रतिप-
त्तेन, पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवति-
ष्टते । वाचारम्भणमाचलाचाविद्याकस्त्रियतस्थ नामरूपभेदस्य न

दामाल्पियति । न विति । शब्दस्य योग्यताज्ञानसामेच्छत्वादिवर्थः । न नु-
ग्रस्य सावयवं निरवयवं वेति विकल्पाश्रयणे सर्वश्रुतिसमाधानं स्या-
दिवत आह । क्रियेति । निरवयवत्वे ब्रह्मवः प्रकृतिलम्बुतिविद्योऽधः
सावयवत्वे निरवयवत्वशब्दविद्योऽधः, विकल्पज्ञ वसुन्धर्युक्तः, अतः
प्रकारान्तरानुपक्षमाकृतीनां प्रामाण्यं दुर्घटमिति प्राप्ते साश्रय-
मुहाठयति । नैष दोष इति । निरवयवस्थ वसुन्धरः कूटस्थायाप्यवि-
श्वा कस्त्रियतनामरूपविकाराङ्गीकारात दुर्घटवदेवो नाल्पि वाक्तव्य-
क्तोट्टर्यस्य कस्त्रियतविकारप्रकृतिलेनाविरोधादिवर्थः । रूपभेदा-
ङ्गीकारे सावयवत्वं स्यादिव्याशक्तोऽप्तं विवक्तोति । न इत्यादिना ।
कृत्यप्रसक्तिं निरस्य दोषान्तरं निरस्यति । वाचारम्भेति । न न
श्रुतिप्रतिपाद्य य परिवामस्य कथं मिथ्यात्मत्वं तत्राह । न चेयमिति ।

विवरणस्तं ब्रह्मणः कुप्यति । न चेयं परिषामश्रुतिः परिषामप्रतिष्ठादनार्था, तत्प्रतिपत्तौ फलादावगमात् । सर्वब्रह्मदर्शीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादकार्था लेखा, तत्प्रतिपत्तौ फलादावगमात् ‘य एष नेति केत्यात्मा’ रत्नुपकल्पाह ‘अभयं वै जनक प्राप्नोउसि’ इति, तस्मादस्यात्पचे न कस्त्रिदपि दोषप्रसङ्गोउसि ।

आत्मनि चैवं विचित्रात्म हि ॥ २८ ॥

अपि च नैवाच विवदितश्च कथमेकस्मिन् ब्रह्मस्ति खरूपानुपमहेनैवानेकाकारा छटिः खादिति, अतः आत्मव्यषि एकस्मिन् खरूपानुपमहेनैवानेकाकारा छटिः एवते ‘न तत्र रथा न इच्छोमा च पन्द्रानो भवन्त्यथ रथावथयो-आकृपकः स्त्रज्ञते’ इत्यादिता । ऐकेऽपि इवादिषु मध्याकाम-दिषु च खरूपानुपमहेनैव विचित्रा इत्यशादिस्तृष्ण्यो दृश्यन्ते, तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि खरूपानुपमहेनैवानेकाकारा छटिर्भवि-अतीति ॥

विष्वपृष्ठब्रह्मधीक्षेष्टत्वे छटिरसूक्ष्मे न प्रतियाक्षते इत्यसङ्कलवादे-दितं, अतो विवर्तवादे न कस्त्रिदोष इत्युपसंहरति । उमादिति ।

पूर्ववस्थानाश्चेदादस्यान्तरं परिष्वामः, यथा दुरधस्य दधिभासः । पूर्वरूपानुपमहेनैवाक्षान्तरं विवर्तः, यथा शुक्ले रजतभावः । तत्र ब्रह्मणो विवर्तेऽपादादत्यं खरूपस्मिन्नस्तेन ब्रह्मयज्ञायाकाहं स्फुटविद्युत्कारः । आत्मनि चेति । रथयोज्ञाः अश्वाः, किञ्च तत्त्वमुद्घात-दीनां साक्षादिपक्षेऽपि दोषत्वाद्वासान् ब्रह्मद्वयनीयत्वं ।

*खपचदोषाच्च ॥ २८ ॥

परेषामयेव समानः खपचदोषः, प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवमपरिच्छिक्षं ग्रन्थादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिक्षस्य ग्रन्थादिभाष्यः कार्यस्य कारणमिति खपचस्त्रियापि छत्प्रसन्नकिर्णिरवयवत्वात् प्रधानस्य प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमकोप्यो वा । जनु मैव तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्यते, सत्त्वरजस्त्रियांसि हि चयो गुणाः, तेषां साम्यावस्था प्रधानं तैरेवावयवैस्त्रात् सावयवमिति, मैवंजातीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतो दोषः परिहर्तुं पार्यते, अतः सत्त्वरजस्त्रियामपि एकैकस्य समानं निरवयवत्वं एकैकमेव चेतरद्वयानुग्रहीतं सज्जातीयस्य प्रपञ्चस्त्रियानमिति समानलात् खपचदोषप्रसङ्गस्य ।

यस्त्रियोः समो दोष इति व्यायादिवाह सूचकारः । खपचेति । प्रधानस्य निरवयवत्वे छत्प्रसन्नकिः सावयवत्वे च निरवयवत्वाभ्युपगमविदीर्घ इत्यन्ते ग्रन्थे । बन्धिति । किं ताम्भावस्था गुणादां विकारः तदुदायो ला, ज्ञाये तस्या च मूलप्रस्त्रियस्य दिक्षारत्वात्, इवोच्चे प्रपञ्चाभाक, समुदायस्थावस्तुत्वेव मूलाभावात् । चतुर्विरुद्ध निरवयवह गुणा इति विविश्वरित्वादां प्रकृतिरिति चेत्, तर्हि छत्प्रसङ्गस्त्रियोऽस्त्रेदो इर्वरं इत्यभिप्रेक्षं परिहरति । मैवमिक्षादिगा । इति अतः अतः समानत्वात् वर्णं पर्यनुयोग्या इत्यब्दयः । प्रत्येकं सत्त्वरजस्त्रियामिति रगुदृढयस्त्रियवं निरवयवं यद्युपादावं तर्हि छत्प्रस्त्रियामिति रगुदृढयस्त्रियावां सावयवत्वमेव वरिकामित्वेन मृदादिवद्वा च छत्प्रसन्नकिर्णिरवयवामसम्भवादिति इत्यत्त्वे । तर्केति । एत-

* खपचे इति वर्ष० पादः ।

तर्काप्रतिष्ठानात् सावथवलमेवेति चेत्, एवमप्यनित्यत्वादिदोष-
प्रसङ्गः । अथ शक्तय एव कार्यवैचित्रसूचिता अवयवा इत्यभि-
प्रायः, तासु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टाः, तथा अणुवादिनोऽप्यसु-
रखन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवलाद्यदि कार्त्त्वेन संयुज्येत ततः
प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गः । अथैकदेशेन संयुज्येत तथा-
पि निरवयवत्वाभ्युपगमकोप इति खपत्तेऽपि समान एव
दोषः । समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेव पक्षे उपत्तेपत्त्वा भवति ।
परिहृतसु ब्रह्मवादिना खपत्ते दोषः ॥

सर्वोपेता च तद्वर्णनात् ॥ ३० ॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपत्ते, विचि-
त्तो विकारप्रपञ्च इत्युक्तं, तत्पुनः कथमुपगम्यते विचित्रशक्ति-

दोषाभावेऽपि दोषान्तरं स्थादिति । परिहृतति । ननु
गुणानामवयवात्तत्त्वदात्मका न भवन्ति किन्तु कार्यवैचित्रानुभि-
तात्तदृताः शक्तय इत्याश्रस्य मायिकशक्तिभिर्ब्रह्मत्वादेऽपि सावयवत्वं
तु स्वयमित्वाह । अथेत्यादिना । अणुवादेऽपि दोषसाम्बद्धमाह । तथेति ।
साक्षात्वद्वेषः समान इति समन्वयः । निरवययोः परमाणुवोः संयोगः
आप्यवृत्तिर्वां, आद्ये तत्त्वार्थस्य इत्युक्तस्यैकपरमाणुमात्रत्वापर्याप्तिः प्रथि-
त्वाऽधिकपरिमाणस्यानुपपत्तेः । न इत्योरेणत्तरेषोपर्याप्तिः पार्श्वतत्त्वा
आप्तौ ततोऽधिकद्वयं सम्भवति । दितीये परमाणुवोः सावयवत्वापर्याप्ति-
रित्वर्थः । ननु तत्त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इति वहोषसाम्बोहिर-
युक्तेवत आह । परिहृतस्त्विति ।

उक्तं हि मायावादे खपत्तवत् सर्वं सामाज्ञस्य, अतो निरवयवे ब्रह्मवि-
समन्वयस्याविदोष इति सिद्धं । सर्वोपेता माया शक्तिमतो ब्रह्मत्वा यगत्-

युक्तं परं ग्रन्थेति, तदुच्चते, सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । सर्व-
ग्रन्थियुक्ता च परा देवतेत्यवगमन्यं, कुतः, तद्दर्शनात् ।
तथा हि दर्शयति अतिः सर्वग्रन्थियोगं परस्या देवतायाः
‘सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यन्तोऽवाक्ष-
नादरः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पो चः सर्वज्ञः सर्वविदेतस्य वा
अचरस्य प्रशासने गार्णि स्तुर्याचन्द्रमसौ विघ्नौ तिष्ठतः’ इत्येवं
जातीयका ॥

विकरणत्वान्नेति चेत् तदुक्तं ॥ ३१ ॥

स्यादेतत्, विकरणां परां देवतां आस्ति आस्त्वं ‘अचक्षुक्त-
मभ्याचमवागमनाः’ इत्येवंजातीयकं, कथं सा सर्वग्रन्थियुक्तापि
सती कार्याय प्रभवेत्, देवादयो हि चेतनाः सर्वग्रन्थियुक्ता अपि
सत्त्वा आध्यात्मिककार्यकरणसम्बन्धा एव तस्मै तस्मै कार्याय
प्रभवन्ते विज्ञायन्ते, कथम् ‘नेति नेति’ इति प्रतिषिद्धुसर्व-
विशेषाद्या देवतायाः सर्वग्रन्थियोगः सम्भवेदिति चेत्, यद्य

सर्वं बदतः समन्वयस्याश्वरीरस्य न मायेति न्यायेन विरोधोऽक्षिनि न चेति
सम्बद्धे ह्यन्यायस्यानाभासत्वादस्तीति पूर्वपञ्चे पूर्वाक्षराग्रन्थिमत्वसमर्थनादे-
वविषयत्वं सङ्गतिं बदन् सिङ्गाकात्मदृशं व्याख्यते । एकस्येवादिना । पूर्वा-
क्षरपक्षयोर्विरोधाविरोधो फलमित्युक्तमेवापादसमाप्तिरवगमन्यां । अ-
भ्यातः अभितो व्यापः, अवाक्तो वागिन्द्रियशून्यः, अनादरो निष्क्रामः ।

पूर्वपक्षान्यायमनूद्य दूषयति । विकरणत्वादिति । देवादिचेतनानां
शक्तानामपि देहाभिमाने सम्बोध कर्त्तव्यं दृशं तदभावे सुषुप्ते तत्र
दृशं, अतो ब्रह्मवः शक्तलेऽप्यदेहत्वात् कर्त्तव्यं नाप्यदेहस्य शक्तिः

वक्ष्यं तत्पुरस्कारेवोक्तं । श्रुत्यवगाद्भूमेवेदमतिगम्भीरं परं ग्रन्थं
न तर्कावगाद्भूमं, न च अद्यैकस्य सामर्थ्ये इष्टं तथावस्थापि
सामर्थ्यं भवितव्यमिति नियमोऽस्तीति प्रतिषिद्धुर्बृहिश्चेद-
स्थापि ग्रन्थाः सर्वशक्तियोगः सम्भवतीत्येतद्यविद्याकस्मित-
रूपमेदेपन्नासेनोऽभूमेव । तथा च ग्रन्थं-

“अपाणिपादो जवनो यहीता
पश्यत्यच्छुः स इष्टणोत्यकर्णः” ।

इत्यकरणस्थापि ग्रन्थाः सर्वसामर्थ्येवानं दर्शयति ।

न प्रयोजनवस्त्वात् ॥३४॥

अन्यथा पुनर्ज्ञेतनकर्त्तव्यं जगत आच्चिपति, न खलु चेतनः
परमात्मेदं अमहिन्दं विरचयितुमर्हति । कुतः प्रयोजनवस्त्वात्
प्रवृत्तीनां । चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवतंमा-
नो न मन्दोपक्रमामपि तावत् प्रवृत्तिमात्मप्रयोजनानुपयोगि-
नीमारभमाणो इष्टः किमुत मुहुतरसंरक्षां । भवति च लोक-

सम्भवतीति ग्रन्थार्थः । विकरवस्तु जीवस्य कर्त्तव्यात्मवेद्यीश्वरस्य
सम्भवतीति देवादिवदपि लोक इत्यज्ञोक्तं, तत्र इत्योरस्तु अस्तित्वे
मायाअवत्वादेवात् विर्विद्यविचिन्मात्रस्यैव मायाधिकान्तं बुद्धमिति
समाधानार्थः ।

न प्रयोजनवस्त्वात् । परिक्लीसात् ग्रन्थाणो जगत्पृष्ठे वदन् लक्ष्मव्यो
विषयः, स द्विमध्यान्तर्ज्ञेतवो वः च निष्क्रक्षं वस्तु न रचयतीति व्या-
येन विवर्तते न वेदि सन्देहे पूर्वमदेहस्थापि श्रुतिवदात् ग्रन्थतोऽप्य

प्रसिद्धानुवादिनी श्रुतिः ‘न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वे प्रियं भवति आत्मगस्तु कामाय सर्वे प्रियं भवति’ इति । गुरुतरसं-
रथा चेयं प्रदृष्टिः अद्यावस्त्रप्रपञ्चं अगदिम्बं विरचयि-
तव्यं । यदीयमपि प्रदृष्टिः चेतनस्य परमात्मन आत्मप्रयो-
जनोपयोगिनी परिकस्थेत परिदृप्तलं परमात्मनः अूरुमाणं
वाच्येत, प्रयोजनाभावे वा प्रदृष्ट्यभावोऽपि स्थात् । अथ
चेतनोऽपि सन् उक्तात्तो बुद्ध्यपराधादमरणैवात्मप्रयोजनं प्र-
वर्तमानो दृष्ट्यस्था परमात्मापि प्रवर्तित्वत इत्युच्येत, तथा
स्ति सर्वज्ञलं परमात्मनः अूरुमाणं वाच्येत, तस्मादस्तिष्ठा चे-
तनात् स्फृष्टिरिति ॥

लोकवस्तु लोलाकैवल्यं ॥ ४३ ॥

तु अव्यवेजाच्छेषं परिहरति । अथा खोके कस्त्रिदास्त्रैष-
स्त्र स राज्ञो राजामात्यस्य वा अतिरिक्तं किञ्चित् प्रयोजनम-

कर्णत्वमुक्तं तदाद्येपसङ्गत्वा पूर्वयज्ञसूत्रं वाचष्टे । अन्यथेत्यादिना ।
ईश्वरस्य फलाभावेऽपि परप्रयोजनाय इष्टौ प्रदृष्टिरस्त्रित्वाश्वस्त्रं श्रु-
तिमाह । भवति चेति । या प्रेक्षावस्त्रप्रदृष्टिः सा सफलार्थेति खोक-
प्रसिद्धिः । न च दयाकुप्रदृष्टौ अभिघारत्त्वस्यापि परदुखासहन-
प्रयुक्तस्त्रित्वाकुलतानिवृत्यर्थित्वादिति भावः । किञ्च गुरुत्वादाया-
सस्य फलं वाच्यमित्याह । गुरुतरेति । तर्हि अस्त्रीश्वरस्यापि प्रदृष्टिः
खार्थेत्वत आह । यदीयमपीति । खार्थत्वे प्रदृष्ट्यभावः पूर्वाक्तः
स्थादित्वर्थः । ईश्वरः प्रेक्षावाङ्म भवतीत्वाश्वस्त्रं श्रुतिविरोधमाह । अये-
त्वादिना । बुद्धेरपराधो विवेकाभावः ॥

उक्तन्यायस्य राजकीलायां अभिघार इति सिद्धान्तसूत्रं वाचष्टे ।

नभिषम्भाय केवलं सीखारूपाः प्रदृश्यः क्रीडाविहारेषु
भवन्ति, यथा चोच्छासप्रशासादयोऽनभिषम्भाय वाङ्मं किञ्चित्
*प्रयोजनान्तरं खभावादेव भवन्ति, एवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्य कि-
ञ्चित् प्रयोजनान्तरं खभावादेव केवलं सीखारूपा प्रदृश्यर्भवि-
त्यति । न हीश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरूप्यमाणं न्यायतः श्रुतिते
वा सम्भवति, न च खभावः पर्यनुयोगं ग्रक्षते । यस्यस्याकमियं
जगदिभ्विरक्षणा गुहतरसंरक्षेवाभाति तथापि परमेश्वरस्य
खीखैष केवलेयं अपरिमितशक्तिलात् । यदि नाम खोके खी-
खास्यपि किञ्चित् सूक्ष्मं प्रयोजनं उपेक्षेत तथापि नैवाच
किञ्चित् प्रयोजनमुत्प्रेक्षितुं ग्रक्षते, आप्तकामश्रुतेः । जाय-
प्रदृश्यः उपम्भप्रदृश्यर्वा स्फुटिश्रुतेः सर्वज्ञश्रुतेश्च । न चेवं

तुश्चद्देशेति । अतिरिक्तं खीखातिरिक्तं, क्रीडारूपा विहारा येषु रम-
देशेषु तेजित्वर्थः । कदाचिद्वाजादीनां खीखाया अपि किञ्चित् परं
सुखोक्षासादिकं सम्भाषेत तथापि निश्चासादौ प्रेक्षावद्वृत्तिलमण्डि-
न तु स्य तचोदेशं फलं किञ्चिदल्लीति अभिचारस्यान्तरमाह ।
यथा चेति । प्राणस्य खभावस्यात्मं प्रारब्धं वा उच्छासादिइतुः, इन्द्र-
स्य खभावः कालकर्मसहितमाया । नव्योश्वरस्य जगद्रक्षणायाः
केवलखीखात्मं किमिद्युच्चते फलमेव किञ्चित् करुण्यतां तचाह । नहींति ।
आप्तकामत्वाधारादित्वर्थः । नव्योश्वरस्तूयोः किमिति न निष्ठति
किंमति खस्याफलां परेषां दुःखावहां दृष्टिं करोति तचाह । न च
खभाव इति । कालधर्मादिसामग्र्यां सत्यां दृष्टेरपरिहार्यत्वादित्वर्थः ।
यदुक्तां गुहतरायासत्यात् फलं वाच्यमिति तत्र हेत्वसिद्धिमाह ।

* प्रयोजनमिति वर्ध० ।

परमार्थविषया स्फुटिश्रुतिः, अविद्याकस्तिमामरूपव्यवहारगो-
चरत्वात् ग्रह्यात्मभावप्रतिपादनपरत्वाचेतदपि न प्रस्तर्तवं ॥

वैषम्यनैवण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥

पुनः जगच्छादिहेतुत्वमीश्वरस्त्राच्छिष्ठते स्फुषानिखन-
नन्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य द्रढीकरणाय । नेत्ररो जगतः का-
रणमुपपश्यते, कुतः वैषम्यनैर्दृश्यप्रसङ्गात् । कांच्छिदत्यज्ञसुख-
भाजः करोति देवादीन्, कांच्छिदत्यज्ञदुःखभाजः करोति
पश्चादीन् *कांच्छिदध्यमभाजो मनुष्यादीनित्येवं विषमां स्फुटिं
निर्मिमाणसेश्वरस्य पृथग्जनस्येव रागदेषोपपत्तेः श्रुतिस्त्रत्यव-
धारितस्त्रत्वादीश्वरस्त्रभावविषेषः प्रसञ्चेत । तथा स्त्र-
जनैरपि जुगुप्तिं निर्दृश्यमतिक्रूरत्वं दुःखयोगविधानात्

यद्यपीत्यादिना । अस्यप्रवृत्तेरपि फलं वाचं जोक्ते तथा दर्शनादि-
त्वादितर्कस्यागमबाधमाह । यदि नामेति । स्फुटिश्रुतेरप्रवृत्तिर्णालिः,
सर्वत्रस्त्रश्रुतेवमत्तता नास्तीति विभागः सप्रस्फुटिवदस्याः स्फुटेर्णा-
यमाचत्वाद्य फलापेक्षेत्वाह । न चेयमिति । न च निष्प्रकाश्फुटि-
श्रुतीनामानर्थक्षं सप्तत्रस्त्रधीश्चेष्टत्वेनार्थवत्त्वादित्युक्तं न विस्तरत्व-
मित्यर्थः ।

वैषम्यनैर्दृष्टे न । निर्देषाद्वाष्टो जगत्सर्गं त्रुवत् समन्वयो वि-
षयः, स किं यो विषमकारी स दोषवानिति न्यायेन विवर्धते न
वेति सन्देहे पूर्वच लोकया यत्स्फुटमुक्तं तदेव कर्मादिवापेक्षस्य
न युक्तं अनोश्वरत्वापत्तेः, निरपेक्षत्वे रागादिदोषापत्तेरिक्षाद्येपस-
्त्रत्वा पूर्वपक्षयति । पुनर्षेष्वादिना । त्रस्त्रैव जगत्वारब्धमिति जग्मा-

*कांच्छिदध्यमभाज इति वर्षे० सो० द्वा० ।

सर्वप्रजोपसंहरणाच्च प्रयच्छेत्, तस्मादैषम्यनैर्घृष्णप्रसङ्गाच्चेश्वरः
कारणमित्येवं प्राप्ते श्रूमः । वैषम्यनैर्घृष्णे नेत्ररस्त्र प्रयच्छेते,
कस्मात् सापेच्चलात् । अदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो वि-
षमां स्थिं निर्मितीते स्थातामेतौ देहौ वैषम्यं नैर्घृष्णम्,
ग तु निरपेक्षस्त्र निर्मात्रलभस्ति, सापेक्षो होश्वरो विषमां
स्थिं निर्मितीते । किमपेक्षत् इति चेत्, धर्माधर्मावपेक्षत् इति
वदामः । अतः सूक्ष्मानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विषमा स्थितिरिति
नायमीश्वरस्यापराधः । ईश्वरस्त्र पर्जन्यवत् इष्टव्यः । यथा
हि पर्जन्यो श्रीहियवादिस्थृष्टौ साधारणं कारणं भवति, श्री-
हियवादिवैषम्ये तु तत्तदीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि
कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरो देवमनुभ्यादिस्थृष्टौ साधारणं
कारणं भवति, देवमनुभ्यादिवैषम्ये तु तत्तदीजगतान्येवासा-
धारणानि कर्माणि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरः सापेक्षलाल-
वैषम्यनैर्घृष्णाभ्यां दूष्यति, कथं पुनरवगम्यते सापेक्ष ईश्वरो

दिस्त्वे प्रतिज्ञातोऽर्थः । पृथग्भग्नः पामरः, निरवद्यं निरञ्जनमिति
श्रुतिः, न मे देव्योऽस्ति न प्रिय इति श्रुतिः, सूक्ष्मत्वादित्वादिपदेन
कूटस्थलग्रहः, सूक्ष्मत्वादिस्वासावीश्वरस्त्रभावस्त्रेति विद्यहः, निर्मात्रमन-
पेक्ष्य विषमकारित्वे वैषम्यादिदेवाः स्थान त्वनपेक्षत्वमीश्वरस्यालोकि
सिद्धान्तयति । एवं प्राप्ते इत्यादिना । न च सापेक्षत्वे अनीश्वरत्वं,
सेवामपेक्ष्य फलदातरि राज्यीश्वरस्त्रानपायात् । ननु तर्हि धर्माधर्मां-
भ्यामेव विचित्रा वृष्टिरस्त्रु किमीश्वरेणेत्यत आह । ईश्वरस्त्रु पर्जन्यव-
दिति । साधारणहेतुसहितस्त्रैवासाधारणहेतोः कार्यकारित्वाद्वैश्वर-

नीचमध्यमोक्षमं संसारं निर्मितोत इति । तथा हि दर्शयति अुतिः, ‘एष इदेव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो स्तोकेभ्य उच्चिनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते’ इति । ‘पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन’ इति च । स्मृतिरपि प्राणिकर्मविशेषापेचमेवेश्वरस्यागुणहीहलं गियहीह-लञ्ज्ज दर्शयति ‘ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्त्रयैव भजाम्यहं’ इत्येवंजातीयका ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नाऽनादित्वात् ॥ ३५ ॥

‘सदेव सोम्येदमय आसीदेकमेवादितीयं’ इति प्राक् सृष्टे-रविभागवधारणाक्षिकि कर्म यदपेचा विषमा सृष्टिः स्थात् । सृष्टुत्तरकालं हि इतरोरादिविभागापेचं कर्म कर्मापेचस्य शरी-रादिविभाग इति इतरेतरात्रयत्वं प्रसर्येत । अतो विभागदूङ्कं कर्मापेच ईश्वरः प्रवर्ततां नाम, प्राक् तु विभागादैचित्तनिमि-नस्य कर्मणोऽभावात्तुल्लैवाद्या सृष्टिः प्राप्नोतीति चेत्, नैष दोषः,

वैयर्थ्यं, अन्यथा पर्जन्यवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः । यं जग्नुच्चिनीषते ऊङ्के नेतुमिच्छति तं साधु कारयति, एष ईश्वर इत्यन्यथः । न च कच्चित्तानं साधु कच्चिदसाधु कर्म कारयतो वैषम्यं तदवस्थमिति वाच्यं, अनादिपूर्वार्जितसाध्वसाधुवासनया स्वभावेन जग्नस्य तत्त्वमस्तु प्रदत्तावीश्वरस्य साधारण्यहेतुत्वात्, अतोऽनवद्य ईश्वर इति भावः ॥

प्रथमसर्वस्य वैषम्यहेतुकर्माभावादेकरूपत्वं स्थात् तथा तदुत्तर-कस्यानामपोत्त्वाद्विष्य समाधत्ते द्वचकारः । न कर्मेति । प्रथमस्तुः

अनादितात् संसारस्य । भवेदेष दोषो यद्यादिमानयं संसारः
स्थात्, अनादौ तु संसारे वीजाकुरवडेतुहेतुमङ्गावेन कर्मणः
सर्गवैषम्यस्य च प्रदृत्तिर्न विरुद्धते । कथं पुनरवगम्यते अना-
दिरेष संसार इति, अत उच्चरं पठति ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

उपपद्यते च संसारस्यानादितं, आदिमत्ते हि संसारस्य
अकस्मादुद्भूतेर्मुक्तानामपि पुनः संसारोद्भूतिप्रसङ्गः अकृताभ्या-
गमप्रसङ्गस्य, सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्ततात् । न चेष्टरो
वैषम्यहेतुरित्युक्तं । न चाविद्या केवला वैषम्यस्य कारणं एक-
रूपतात् । रागादिक्लेशवासनाच्छिप्तकर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्य-
करी स्थात् । न च कर्मान्तरेण शरीरं सम्भवति, न च शरी-
रमन्तरेण कर्म सम्भवतीतीतरेतराश्रयदेवप्रसङ्गः । अनादिते तु
वीजाकुरन्यायेनोपपत्तेन कस्ति होषो भवति । उपख्यते च

पश्चाद्विकर्मकृतं वैषम्यमित्याशङ्कान्याश्रयमाह । खच्छुचरेति ।
आद्या खच्छुचिरित्युपशक्त्यां आदावेकरूपते मध्ये विषमकर्मात्यसौ इत्य-
भावेनोच्चरख्यानामपि तुल्यत्वस्य दुर्वारत्यादिति इत्यर्थं । परिशारः
सुगमः, प्रथमसर्गः कस्तिन्नास्तीत्यत्र प्रमाणं पृच्छति । कथं पुनरिति ।

उपपत्तिसहितश्रुत्यादिकं प्रमाणमिति सूचयाख्यया दर्शयति ।
उपपद्यते इति । हेतुं विनैव सर्गाङ्गीकारे ज्ञानकर्मकाङ्क्षवैयर्थ्यं स्था-
दित्यर्थः । ननु सुखादिवैषम्ये ईश्वरोऽविद्या वा हेतुरस्त्रियाशङ्का कर्मेष
दूषयति । नचेष्टर इत्यादिता । कस्तर्हि हेतुस्त्राह । रागादीति ।
रागदेषमोहाः क्लेशस्तेषां वासनाभिराच्छिप्तानि कर्माणि धर्माध-
र्मव्यामिश्ररूपाणि, तदपेक्षा त्वविद्या सुखादिसर्गवैचित्र्यहेतुः, तसा-

संसारस्थानादित्वं अुतिस्मृत्योः । अुतौ तावत् ‘अगेन जीवेनात्म-
ना’ इति सर्गप्रमुखे ज्ञारीरमात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनि-
मित्तेनाभिस्थपनादिः संसार इति दर्शयति । आदिमत्ते तु
ततः *प्रागजवधारितः प्राणः स कथं प्राणधारणनिमित्तेन
जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिस्थयेत । न च धारयिष्यतीत्यतोऽभि-
स्थयेत, अनागताद्विं समन्वादतीतः समन्व्ये वसीयान् भवति
अभिनिष्पत्त्वात् । ‘स्मृद्याचक्षमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्’
इति च मन्त्रवर्णः पूर्वकल्पसङ्गावं दर्शयति । स्मृतावयनादित्वं
संसारस्थोपस्थयते । ‘न रूपमस्तेह तथोपस्थयते नान्तो नचा-
दिनं च सम्प्रतिष्ठा’ इति । पुराणे चातीतानामनागतानाच्च
कल्पानां न परिमाणमस्तीति स्खापितं ॥

इविद्यासहकारित्वेन लोकर्मवामनादिप्रवाहोऽजीकर्तव्य इति भावः ।
किञ्च द्वच्छेः सादित्वे प्रथमश्वरीरस्योत्पत्तिर्न सम्भवति हेतुभा-
वात्, न च कर्म हेतुः श्वरीरात् प्राक् कर्मासमवात्, तस्मात् कर्मश-
श्रीरयोरन्योन्याश्रयपरिहाराय सर्वैरेव वादिभिः संसारस्थानादि-
त्वमङ्गीकार्यमित्याह । न चेति । सर्गप्रमुखे द्वच्छादौ प्राग्भारितप्रा-
ग्भोऽपि सन् प्रत्यगात्मभाविधारणनिमित्तेन जीवशब्देनोच्यतामित्य-
चाह । न च धारयिष्यतोति । ‘एहस्यः सदृशो भार्यामुपेयात्’ इत्या-
दावगत्या भाविष्यत्याश्रयमिति भावः । अस्य संसारदक्षस्य स्वरूपं
सत्यं मिथ्या वेत्यपदेशं विना नोपस्थयते, ज्ञानं विनान्तोऽपि नात्ति ना-
प्यादित्वप्रस्थते असत्त्वादेव न च सम्प्रतिष्ठा मध्ये स्थितिः द्वष्टुनद्व-
रुपत्वादिति गीतावाक्यार्थः । संसारस्थानादित्वेऽपि मिथ्यात्वादेक-
मेवादितीयमित्यवधारणमुपपत्रं । वस्त्रान्निरवद्ये वस्त्रविसमन्वयावि-
रोध इति सिद्धं ।

* प्राग्भारितेति ढ०० वर्ष० सो० क्षा० ।

सर्वधर्मोपपत्तेष्व ॥ ३७ ॥

चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्वेत्यस्मिन्नवधारिते वेदार्थं परैरूपचिन्तान् विलक्षणतादीन् दोषान् पर्यहार्षिदाचार्यः, इदानीं परपञ्चप्रतिषेधप्रधानं प्रकरणमारिष्यमाणः स्वं पञ्चपरिग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसंहरति । अस्मादस्मिन् ब्रह्मणि कारणे परिगृह्णमाणे प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वे कारणधर्मां उपपद्यन्ते ‘सर्वज्ञं सर्वशक्तिं महामायज्ञं तद्ब्रह्मं’ इति तस्मादनातिशङ्कनीयमिदमौपनिषदं दर्शनमिति ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमद्भाविन्दपूज्यपाद-शिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः ॥ * ॥

सर्वधर्मोपपत्तेष्व । निर्गुणस्य ब्रह्मयो जगदुपादानत्ववादिवेदान्त-समन्वयो विषयः, स किं यन्मिश्रेण तत्त्वोपादानं यथा रूपमिति न्यायेन विश्वधते नवेति सन्देहे भवत्वीश्वरस्य विषमरूपिणिमित्तत्वं तत्त्वयोजकस्य कर्मणः सत्त्वान्तरुपादानत्वं तद्ब्रह्मपक्षस्य सगुणत्वस्याभावादिति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते सिद्धान्तस्त्रितात्पर्यमाह । चेतनमिति । विवर्तोपादानत्वं निर्गुणस्याप्यविरुद्धं, अज्ञातत्वस्य भमाधिष्ठानत्वप्रयोजकसत्त्वात्, सगुणत्वन्तव्यापकं शब्दादिगुणेषु नित्यत्वादिभमदर्शनादिति भावः । यद्यपि सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वस्य खोके कारणं धर्मत्वेनाप्रसिद्धं तथापि यो यस्य कर्ता स तस्य सर्वस्य ज्ञाता शक्तिश्वेति प्रसिद्धं, ईश्वरस्यापि सर्वकर्त्तव्यश्वव्याप्ता ग्रसिद्धिनुसारेणार्थाद्विरतिश्यसर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वस्य सिद्धतोत्तमिसन्वयाह । सर्वज्ञं सर्वशक्तोति । महामायमिति कर्त्तव्योपादानत्वकथने सर्वशक्तिपश्चात्कालनायेत्कां । तस्मादौपनिषदसिद्धान्ते न कस्तिहोष इति सिद्धं ।

इति श्रीमत्यरमहंसपरिव्राजकाचार्यं श्रीगेविन्दानन्द-भगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः ॥ * ॥

ॐ परमा त्मने नमः ।

रचनानुपपत्तेश्वानुमानम् ॥ १ ॥

यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामैदम्यर्थं निरूपयितुं ब्राह्मं प्र-
दृशं न तर्कशास्त्रवत् केवलाभिर्युक्तिभिः कस्ति सिद्धान्तं
शाधयितुं दूषयितुं वा प्रदृशं, तथापि वेदान्तवाक्यानि
व्याचक्षणैः सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानि साङ्गादिदर्शनानि नि-
राकरणोयानोति तदर्थः परः पादः प्रवर्तते । वेदान्तार्थनि-
र्णयस्य च सम्यग्दर्शनार्थलात् तत्रिर्णयेन स्वपक्षस्यापनं प्रथमं
हृतं तद्याभ्यर्हितं परपक्षप्रत्याख्यानादिति । बनु मुमुक्षुणां
मोक्षसाधनलेन सम्यग्दर्शनगिरूपणाथ स्वपक्षस्यापनमेव केवलं
कर्तुं युक्तं किं परपक्षनिराकरणेन परविद्वेषकारणेन । वाढमेवं

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

साङ्गतार्किकबौद्धाच जैनाः पाशुपदतायः ।
यस्य तत्त्वं न जानन्ति तं वन्दे रघुपुङ्गवं ॥ १ ॥

ब्रह्मयि सर्वधर्माध्यपत्तिवत् प्रधानेऽपि तदुपपत्तिमाश्रम्य निराचर्षे ।
रचनानुपपत्तेश्वानुमानं । न बनु मुमुक्षुणां वाक्यार्थनिर्णयप्रसिद्धवन्ध-
निरासाय वेदान्तानां तात्पर्यं निष्ठेतुमिदं शास्त्रमारब्ध तत्र निर्दाष्ट-
तया निष्ठितं, ततः परपक्षनिरासात्मकोऽयं पादोऽस्मिन् शास्त्रे न
सङ्गतः, तत्रिरासस्य मुमुक्षुनपेक्षितत्वादित्याच्छिपति । यद्यपीति । पर-
पक्षनिराकरणं विना स्वपक्षस्यैर्यायोगात् तत् कर्तव्यमित्याह । तथा-
पीति । तर्हि स्वपक्षस्यापनात् प्रागेव परपक्षप्रत्याख्यानं कार्यमित्वत
आह । वेदान्तार्थति । वेदान्ततात्पर्यनिर्णयस्य फलवउज्ज्ञानकरणा-

तथापि महाजगपरिगृहीतानि महान्ति साक्षादितत्वाहि
सम्बद्धशनापदेशेन प्रवृत्तान्युपलभ्य भवेत् केषाच्चिन्दमती-
नामेतान्यपि सम्बद्धशनायोपादेयानोत्यपेच्चा । तथा *युक्तिगाढ-
त्वसम्बवेच सर्वज्ञभाषितत्वाच्च अद्भुतं च तेजितत्वादसारसेप-
पादनाथ प्रयत्यते । ननु 'इत्तेर्णाशब्दं' [अ०१। पा०१। सू०५] 'कामाच्च नानुमानापेच्चा' [अ०१। पा०१। सू०१८] 'इतेन सर्वे
च्याख्याता च्याख्याताः' [अ०१। पा०१। सू०२८] इति च पूर्वचापि
साक्षादिपञ्चप्रतिषेधः कृतः किं पुनः कृतकरणेनेति । तदु-

न्तर्भावादभ्यहितत्वं । ननु इग्नेषकरणत्वात् परमतनिराकरणं व
कार्यमिति शङ्कते । नन्तति । तत्त्वविर्क्षयप्रधाना खल्विदं कथारवा,
तत्त्वनिर्णयस्य परमतेजशङ्कां विना न सिध्यति, सा च तेषु आन्तिमू-
ख्यत्वाद्यार्थत्वात् प्रधानसिद्धार्थत्वाद्यं पादोऽस्मिन् शास्त्रे सङ्केतः,
सङ्केतत्वादोत्तरागेषापि कर्तव्य इत्यभिसन्धायोक्ताङ्गीकारेण समाधते ।
वाढमित्यादिना । अपदेशेन व्याजेन, मन्दमतीनां तेषु अङ्गानिमित्तानि
वह्निं सन्तोति तन्निरासाय यत्क्रियत इत्यर्थः । खमतशङ्कापर-
मतदेवौ तु प्रधानसिद्धार्थत्वादङ्गीकृतौ, नाप्ययं †इषः, परपञ्चत्वबुद्धा
हि निराको हेषमावहति न तु तत्त्वनिर्णयेच्छया कृत इति मन्त्रयं,
पैगुण्यत्वं शङ्कते । नन्तोक्ततेरिति । पूर्वं साक्षादीनां शुल्कानु-
याहकतर्कनिरासादश्रौतत्वमुक्तं सम्यति शुल्कनपेक्षासाक्षादीयाः स्वतन्त्रा
शुक्षयो गिरस्थनं इत्यभेदान्नं पुनरक्षितित्वात् । सदुच्यत इति ।
प्रधानमचेतनं जगदुपादानमिति साक्षात्सिद्धान्तोऽन्व विषयः, स किं
प्रमाणमूलो आन्तिमूलो वेति सन्देहे सर्वधर्मोपपत्तेचेत्युक्तधर्माङ्गां प्रधाने

* युक्तिगाढतत्वसम्बादना सर्वज्ञभाषितत्ववद्भुतं चेति वर्षं का० ।

† देष इति चां० २ पु० ।

करते । साक्षात् यः स्वपञ्चापनाय वेदान्तवाक्यान्युदाहृत्य स्वपञ्चानुगुणेनैव योजयन्तो व्याचक्षते, तेषां यद्वाख्यानं तद्वाख्यानाभासं न सम्बन्धाख्यावस्थितेतावत् पूर्वच छतं, इह तु वाक्यनिरपेक्षः स्वतन्त्रस्वचुक्तिप्रतिषेधः क्लियत इत्येव विशेषः । तत्र साक्षा मन्दन्ते यथा घटभरावादयो भेदा स्वदात्मतयाऽन्वीयमाना स्वदात्मकमामान्यपूर्वका सेवके दृष्टाः, तथा सर्वे एव वाक्याभात्मिका भेदाः सुखदुःखमोहात्मतयाऽन्वीयमानाः सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्वका भवितुमर्हन्ति । यत्तसुखदुःख-मोहात्मकं सामान्यं तत् त्रिमुणं प्रधानं स्वदद्येतनं चेतनस्म

सम्भवात् तदेवोपादानमित्याद्येपसङ्गत्या प्रमाणमूलत्वं दर्शयन् पूर्वपद्माह । तत्र साक्षा इति । स्वसिद्धान्तज्ञानस्य परमतनिरासं प्रत्युपजीव्यत्वात् पादयोः सङ्गतिः परमतनिरासात्मकत्वात् सर्वेषां मधिकरणानामेतत्यादसङ्गतिः, पूर्वपद्मे प्रमाणमूलमतविरोधादुक्तशुर्यर्थसमन्वयासिद्धिः फलं सिद्धान्ते तस्मिन्द्विरिति आपादं इष्टव्यं मूलश्रौतसमन्वयदार्थार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिसङ्गतिरिति विवेकः । भिद्यन्त इति भेदा विकाराः, ये विकारा येनान्वितास्ते तत्प्रकृतिका इति व्याप्तिमाह । यथेति । सर्वं कार्यं सुखदुःखमोहात्मकवस्तुप्रकृतिकं तदन्वितत्वात् घटादिवदित्यनुमानमाह । तथेति । किमर्थं प्रधानं परिष्वमते तत्राह । चेतनस्येति । अर्थो भोगापवर्गरूपः, तदर्थं स्वभावत एव प्रवर्तते न तु केनचिच्छेतनेन प्रेर्यते इत्यर्थः । तदुक्तं पुरुषार्थं एव हेतुः न केनचित् कार्यते करणमित्यनुमानान्तराणि तैरुक्तानि सारथ्यति । तथेति । उक्तं हि भेदानां परिमाणात् समन्वयात् शक्तिः प्रदृच्छेष्व कार्यकारणविभागादविभागात् वैश्वर्यस्येत्यत्र कारिकायां समन्वयादिति लिङ्गं व्याख्यातं, शिष्टानि व्याख्यायन्ते । तथा हि त्रिवादीनां भेदानां कारणं अवक्षमत्ति परिमितत्वात् वटवत्, न च दृश्यान्ते साध्यवैकल्प्यं घटोत्पत्तेः प्राग्नभिवक्षघटादिरूपकार्यविशिष्ट-

एहस्यार्थं साधयितुं * प्रवृत्तं स्वभावभेदेनैव विचित्रेण विकारात्मना प्रवर्तत इति । तथा परिमाणादिभिरपि लिङ्गैखदेव प्रधानमनुभिते । तच वदामः, यदि दृष्टान्तबलेनैवैतत्त्विष्यते नाचेतनं लोके चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं किञ्चिदिश्चिष्टपुरुषार्थ-निर्वर्तनसमर्थान् विकारान् विरचयत् दृष्टं । गेहप्रासादश्वयनासनविहारभूम्यादयो हि लोके प्रज्ञावद्धिः शिल्पिभिर्यथाकालं

त्वेन मृदोऽप्यवक्षात् तथा घटादीनां कारणशक्तिः प्रवृत्तेर्महदादिकार्याभासपि कारणशक्तिः प्रवृत्तिर्वाच्या, तच्छक्तिमत्वारणमवक्षः । किञ्च कारणात् कार्यस्य विभागो जन्म दृश्यते चित्तेर्मत्तिका जाबते ततो घट इति । एवमविभागः प्रातिक्षेप्येन प्रज्ञयो दृश्यते घटस्य मृत्तिकार्यां जयः तस्याः चित्तौ चित्तेरप्युच्चार्यां तेजसीत्यैवै विभागाविभागैवैश्वर्यस्य विचित्रस्य भावजातस्य दृश्यमानै पृथक्पच्चीकृतौ क्लिच्चित् कारणे विआन्तौ विभागत्वादविभागत्वाच्च मृदिघटविभागाविभागवदित्यर्थः । सिङ्गान्तयति । तच वदाम इति । किमनुमानै अचेतनप्रकृतिकत्वं जगतः साधते स्वतन्त्राचेतनप्रकृतिकत्वं वा, आद्ये सिङ्गसाधनता, अस्माभिरनादिचिगुणमायाङ्गीकारात्, द्वितोये घटादिदृष्टान्ते साधाप्रसिद्धिरित्याह । यदीति । स्वतन्त्रमचेतनं प्रकृतिरित्येतत् दृष्टान्तबलेन तदा निरूप्येत यदि दृष्टान्तः +क्लिच्चित् स्थात्, नतु दृष्टः क्लिच्चिदित्यन्वयः । स्वतन्त्रपदार्थमाह । चेतनानधिष्ठितमिति । यस्तकीयस्य साध्यस्याप्रसिद्धिमुक्ता सत्यतिपच्चां वक्तुं यदिचित्तरचनात्मकं कार्यं तचेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकमिति आस्तिमाह । गेहेति । इदं जगत्तेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकं कार्यत्वात् गेहवदिति प्रयोगः । विपक्षे विचित्ररचनानुपत्तिरूपं सूचेत्वां बाधकतर्कं वक्तुं जगते वैचित्र्यमाह । तथेति । वाहां पृथिव्यादि भोग्यं आधारात्मकं शरीरादि च भोगाधिष्ठानमिति विभागः, प्रतिनियतोऽसाधारणोऽवयवानां विनाशो रचना यस्य तदि-

* प्रवृत्तमिति का० वर्ष० पू० नालिखि ।

† क्लिच्चित् रूपि सो० २ प० ।

सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोग्या रचिता दृश्यन्ते, तथेदं जगद-
खिलं पृथिव्यादिनानाकर्मफलोपभोगयोग्यं वाच्चमाध्यात्मिकं च
शरोरादि नानाजात्यन्वितं प्रतिनियतावयवविन्यासमनेककर्म-
फलानुभवाधिष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्भिः सम्भाविततमैः शि-
ल्पभिर्मनस्ताप्यालोचयितुमशक्यं सत् कथमचेतनं प्रधानं रच-
येत् लोऽपाषाणादिव्यदृष्टिलात् । मृदादिव्यपि कुम्भकारा-
दधिष्ठितेषु विशिष्टाकारा रचना दृश्यते, तद्वत् प्रधानस्यापि

त्वर्थः । इत्यं विचित्रं जगचेतनानधिष्ठिता जडप्रकृतिः कथं रचयेद्ग्रन्थ क-
थमपीत्यर्थः । चेतनानधिष्ठितमचेतनं तत्र कार्यकारीति आस्तिमुक्त-
तर्कमूलभूतामाह । लोक्येति । चेतनाप्रेरितेषु लोक्यादिषु कार्यका-
कारित्वादर्शनादित्यर्थः । १किञ्चानादिजडप्रकृतिः चेतनाधिष्ठाता परि-
वासित्वात्मदादिवदित्याह । मृदिति । ननु मृदादिदृष्टान्ते इयमप्यस्ति
अचेतनत्वं चेतनाधिष्ठितत्वं स्वेति, तत्र परिणामित्वैतेऽरचेतनत्वमेव
श्यापकं मृदादिखरूपात्मेनान्तरङ्गत्वात् ननु चेतनाधिष्ठितत्वं श्यापकं,
तस्य मृदादिवाच्छकुलाकादिसापेक्षात्मेन वहिरङ्गत्वात्, तथा च परि-
वासित्वेऽपि मूलप्रकृतेऽरचेतनत्वधर्मणैव योगो न चेतनताधिष्ठितत्वेनेत्या-
श्चक्ष्य निवेदति । न चेति । महानसदृष्टान्तेऽन्तरङ्गस्यापि महानसस्त-
रूपस्य धूमश्यापकत्वं नालितद्विभ्रस्य वहिरङ्गस्यापि वक्त्रेषु दस्तीय-
न्तरङ्गत्वं श्यापकत्वे प्रयोजकं न भवतीति भावः । किञ्च यदचेतनं
तचेतनाधिष्ठितमेव परिणमते इत्यङ्गीकारबाधकाभावात् प्रत्युत शुद्ध-
नुयहाच तथाङ्गीकार्यमित्याह । न चेतं सद्वेति । सुखदुःखमोहान्व-
यादिति इतेऽरसिद्धिद्योतनार्थं सूत्रे चकारमाह । अन्वयाद्यनुपपत्ति-
स्वेति । नानुमानं *युक्तमित्यर्थः । आदिशब्दः परिमाणादियहार्थः ।
शब्दादीनां वाच्चत्वानुभवादान्तरसुखाद्याकृत्वमसिद्धं तद्विमित्तत्वाच् ।
न हि निमित्तनेमित्तक्योरभेदेन योगेऽप्ति दण्डघटयोरदर्शनादि-

* युक्तमित्यर्थः इति सो० ९ मु० ।

चेतनामराधिष्ठितलप्रबङ्गः, न च सदायुपादानस्त्रूपव्यपात्र-
येनैव धर्मेण मूलकारणमवधारणीयं, व वाञ्छकुम्हकारादि-
व्यपाश्चयेणेति किञ्चित्क्षयामकमस्ति, न चैत्रं उति किञ्चिदि-
हथते प्रत्युत अतिरनुगृह्णते *चेतनकारणलसमर्पणात्, अतो-
रचानुपपत्तेश्च हेतोः नाचेतनं जगत्कारणमनुभातव्यं भवति ।
अच्याद्याद्युपपत्तेश्चेति च ग्रन्थे इतोरसिद्धिं समुच्चिनोति ।
व हि वाञ्छाधार्त्तिकानां भेदानां सुखदुःखमोहात्मकतया-

वर्धः । किञ्च यदि घटे मृदत् सुखादिकं शब्दादावन्वितं स्यात् तर्हि-
सर्वैरविशेषेष सुखादिकमुपज्ञेत घटे मृदग्र वयोपयत्विरस्त्वेति यो-
ग्यानुपत्तव्या हेतुभावनिषय इत्याह । शब्दादीति । विषयस्त्रैकलेऽपि
पुरुषवासनावैचित्रात् कस्यचित् सुखदुःङ्गुडिः कस्यचिद्दुःङ्गुडिः कस्यचि-
म्पोऽहुडिर्दृश्यतेऽतो विषयाः सुखाद्यात्मका न भवन्तीत्वर्थः । एवं
समव्यादित्वं हेतुं दूषयिता परिमाणादिइत्यनु दूषयति । तथेति ।
मुद्यादीनां परिमितत्वेन संसर्गपूर्वकत्वसिद्धौ संख्यात्मकानि स-
प्तरजलमांसि सिथन्ति एकमिन् संसर्गासमवात् न ब्रह्मसिद्धि-
रिति साक्षात्य भावः । किमिदं परिमितत्वं, न तावदेशतः परिष्केदः,
पक्षान्तर्गताकाशे तस्याभावेन भावासिद्धेः, नापि काजतः परिष्केदः,
साक्षैः काजस्यानङ्गीकारात् अविद्यागुणसंसर्गेण सिद्धसाधनात्, नापि
वक्तुतः परिष्केदः सत्त्वादीनां परस्यरु भिन्नत्वे सत्त्वपि साधाभा-
वेन अभिचारादित्याह । लक्ष्येति । यदुक्तं कार्यकारणविभागो यत्र
समाप्तते तत्त्वधानमिति तत्र ब्रह्मणि मायायां वा समाप्तिसमवात् ।
न च यः कार्यस्य विभागः स चेतनानधिष्ठिताचेतने समाप्त इति आ-
सिरस्ति सर्वत्राचेतनेषु चेतनाधिष्ठानदर्शनादित्याह । कार्येति ।
एतेवाविभागोऽपि वास्त्वातः । यत्तु यत्परिमितं तदव्यक्तप्रकारतिपूर्वक-

* चेतनकारणलसमर्पणादिति का० वर्ध० ।

उत्तम उपपद्मते, सुखादीनामन्तरलप्रतीतेः शब्दादीनाम्
तद्वूपलप्रतीतेः तस्मिमित्तस्यप्रतीतेऽथ शब्दाद्यविशेषेऽपि च भाव-
नाविशेषात् सुखाद्यविशेषोपलभ्यः, तथा परिमितानां भेदानां
मूलाकुरादीनां संसर्गपूर्वकलं दृष्ट्वा वाञ्छाधात्मिकानां
भेदानां परिमितत्वात् संसर्गपूर्वकलमनुमिमानस्य सत्त्वरजस्त-
मयामपि संसर्गपूर्वकलप्रशङ्खः परिमितत्वाविशेषात् । कार्य-
कारणभावस्तु प्रेषापूर्वनिर्मितानां शब्दनामनादीनां दृष्ट इति
न कार्यकारणभावात् वाञ्छाधात्मिकानां भेदानामचेतनपूर्वकलं
शक्यं कर्त्तव्यितुं ॥

प्रवृत्तेऽथ ॥ २ ॥

आसां तावदियं रचना तस्मिन्द्वार्था या प्रवृत्तिः साम्याव-
स्थानात् प्रचुतिः सत्त्वरजस्तमसां अक्षाङ्क्षिभावरूपापत्तिर्विश्ि-

मिति आध्यन्तरं तस्यापि गुणेभनादिषु परिमितेषु अभिघारः,
एतेन सदृशयोरेव प्रकृतिविकारभावादचेतनविकाराणामचेतनमेव
प्रकृतिरिति निरस्तं । चेतनाधिक्षिताचेतनप्रकृतिकल्पेऽपि सादृश्यो-
पपत्तेः न विलक्षणत्वादिवच सादृश्यनियमस्य निरस्तत्वाच, एवं चेत-
नाधीनकारणरूपाक्षितः कार्यप्रवृत्तिसम्भवात् शक्तिः प्रवृत्तिलिङ्गमन्य-
थासिङ्गमिति भावः ।

सतत्वमचेतनं कारणत्वेन नानुमातर्यं तस्य द्वच्छर्थं प्रवृत्तेरनुपपत्ते-
रिति चकारेणानुपर्यात्तिपदमनुबन्ध्य सूच्यं योजनीयं । रचनाप्रवृत्त्योः
को भेद इत्याशक्य प्रवृत्तिस्तरूपमाह । साम्येति । गुणानां किञ्च साम्या-
वस्था तस्थानां प्रकायः, तदा न किञ्चित् कार्यं भवति प्रकायाभावप्रसङ्गात्

षट्कार्यस्याभिमुखप्रवृत्तिता यापि चेतनस्य प्रधानस्य स्वत-
न्त्रस्योपपद्धते मृदादिव्यदर्शनात् रथादिषु च । न हि
मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनाः चन्तः चेतनैः कुल्ला-
सादिभिरस्यादिभिर्वामधिष्ठिता विजिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तयो
दृश्यन्ते । दृष्टाचादृष्टिहिंः *अतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि हेतो-
र्नाचेतनं यगस्त्वारणमनुमातव्यं भवति । ननु चेतनस्यापि
प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा सत्यमेतत्, तथापि चेतनसंयुक्तस्य
†रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा, चतुर्चेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृ-
त्तिर्दृष्टा, किं पुनरच युक्तं यस्मिन् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सा इति

किञ्चादौ साम्यच्युतिरूपं वैषम्यं भवति सतः कस्यचित् गुणस्याङ्गित्वमु-
द्भूतत्वेन प्राधान्यं कस्यचिदङ्गत्वं शेषत्वमित्यङ्गाङ्गभावो भवति, तस्मिन्
सति मृदादिकार्योत्पादनात्मिका प्रवृत्तिः, तथा विविधकार्यविनाशो
रचनेति भेद इत्यर्थः । गुणानां प्रवृत्तिः चेतनाधिष्ठानपूर्विका प्रवृत्ति-
त्वाऽथादिप्रवृत्तिविद्याह । सापीति । विषक्षे स्वतन्त्रे प्रवृत्त्यनुपपत्ति-
रित्यर्थः । केचित्सु भेदानां प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वाचेतनानधिष्ठिताचेतन-
प्रकृतिकत्वमिति शक्तिः प्रवृत्तिरिति लिङ्गं आचक्षते । अस्यापि गुणेषु
व्यभिचारः कार्यत्वे विशेषणे च विहङ्गताप्रवृत्तिशक्तित्वे सति कार्यत्वस्य
घटादिषु चेतनाधिष्ठितप्रकृतिकत्वेनोक्तसाध्यविवद्धेन व्याप्तिदर्शनादिति
'प्रवृत्तेष्व' इति सूचेण ज्ञापितं । ननु लोके स्वतन्त्राचेतनानां प्रवृत्त्यदर्श-
नेऽपि प्रधाने सा प्रवृत्तिः सिद्धतु तत्त्वाह । दृष्टाचेति । अनुमानशरणस्य
तत्र दृष्टान्तं विनाशीन्द्रियार्थसिद्धायोगादिति भावः । ननु प्रधानस्य
प्रवृत्तिं खण्डयता चेतनस्य दृष्टौ प्रवृत्तिर्वाच्या सा न युक्तेति सांख्यः
शङ्कते । नन्दिति । शुद्धचेतनस्य प्रवृत्त्ययोगमञ्जीकरोति । सत्यमिति ।
तर्हि केवलस्याचेतनस्य प्रवृत्तिसिद्धिरन्यथा दृष्ट्ययोगात् तत्त्वाह ।
तथापीति । केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तावपि चेतनाचेतनयोर्मिथः सम-

* इत्यतः इति का० वर्ध० ।

† रथादेरिति वर्ध० का० पु० नाचि ।

उत यस्युक्त्य दृष्टा तस्यैव भेति । ननु यस्मिन् दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव
भेति युक्तं उभयोः प्रत्यक्षलात्, न तु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलस्ये-
तनो रथादिवत् प्रत्यक्षः । प्रवृत्त्याश्रयदेहादिसंयुक्तस्यैव तु चेत-
नस्य महावसिद्धिः केवलाचेतनरथादिवैतत्त्वाण्य *जीवदेहस्य दृष्ट-
मिति, अत एव च प्रत्यक्षे देहे सति †चेतनस्य दर्शनात्, अस्ति
चादर्शनात् देहस्यैव चेतनस्यमपीति सोकाश्चिकाः प्रतिपक्षाः,
तस्माद्येतनस्यैव प्रवृत्तिरिति । तदभिधीयते, न ब्रूमो यस्मि-
न्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य भेति, भवति तु तस्यैव सा, सापि
चेतनाङ्गवति इति ब्रूमः, तद्वावे भावात् तदभावे चाभावात् ।
यथा काषादिव्यपाश्रयापि दाहप्रकाशादिलक्षणा विक्षिवाऽनु-
पत्त्वभ्यमानापि च केवले ज्वलने ज्वलनादेव भवति तत्संयोगे दर्श-

नात् दृष्टिप्रवृत्तिरिति भावः । इमं वेदान्तसिद्धान्तं सांख्यो दूषय-
ति । नन्विति । सर्वा प्रवृत्तिर्चेतनाश्रयैव दृष्टा न त्वचेतनस्यमन्वेनापि
चेतनस्य क्वचित् प्रवृत्तिर्दृश्या तस्मान्न चेतनात् दृष्टिरित्यर्थः । मत-
दयं श्रुत्वा मध्यस्यः एच्छति । किं पुनरिति । यस्मिन्नचेतने रथादौ
प्रवृत्तिर्दृश्या तस्यैव सा न चेतनस्य इतुरिति किं सांख्यमतं साधु
उत येन चेतनेनाश्रादिना संयोगादचेतनस्य प्रवृत्तिस्त्रयुक्ता भेति
वेदान्तिमतं वा साध्विति प्रश्नार्थः । सांख्य आह । नन्विति । उभयोः
प्रवृत्तिस्तदाश्रययोरित्यर्थः । दृष्टाश्रयेणैव प्रवृत्तेऽप्यपत्तावद्युचेतनप्र-
वृत्तिर्न कल्येति भावः । आत्मनोऽप्रवृत्तत्वे कल्यं सिद्धिस्तत्वाह । प्रवृ-
त्तीति । जीवदेहस्य रथादिभ्यो वैलक्षण्यं प्राणादिमत्वं लिङ्गं दृष्ट-
मिति क्वला चेतनस्य सिद्धिरित्यन्वयः । जीवदेहः सात्मकः प्राणा-
दिमत्वात् व्यतिरेकेण रथादिविवात्मसिद्धिरित्यर्थः । देहप्रवृत्तिः

* जीवदेहस्येति का० वर्ष० ।

† चेतनेति ठौका ।

नात् तद्विद्योगे चादर्शनात् तदत् सोकायतिकानामपि चेतन
एव देहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्तको दृष्टि इत्यविप्रतिषिद्धं
चेतनस्य प्रवर्तकत्वं । नगु तव देहादिसंयुक्तस्यात्मनो विज्ञान-
रूपमात्राव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपत्तं प्रवर्तकत्वमिति
चेत्, न, अयस्कान्तवद्गूपादिवच प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्तक-
त्वोपपत्तेः । यथाऽयस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहितोऽप्यस्मः
प्रवर्तको भवति, यथा च रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिर-
हिता अपि चकुरादीनां प्रवर्तका भवन्ति, एवं प्रवृत्तिर-
हितोऽपीश्वरः सर्वगतः सर्वात्मा सर्वज्ञः सर्वज्ञकिञ्च एव सर्वं
प्रवर्तयेदित्युपपत्तं, एकत्रात् प्रवृत्त्यभावे प्रवर्तकत्वानुपपत्ति-

स्वात्रयादन्येन ज्ञानवता सहभूताप्रवृत्तित्वाङ्गथप्रवृत्तिवत् इत्यनुमा-
नात्तरस्युचनाय प्रवृत्त्याश्रयेत्युक्तं, सद्गावसिद्धिरेव न प्रवर्तकत्वमित्वे-
वकारार्थः । अनुभितस्य सद्गावमात्रेण प्रवृत्तिहेतुत्वे सर्वचाकाशस्य
हेतुत्प्रसङ्गादिति भावः । आत्मनः प्रवृत्त्यत्वे चार्वाकाशां अमोऽपि
लिङ्गमित्वाह । अत एवेति, अप्रवृत्त्यत्वादेवेत्यर्थः । देहान्यात्मनः
प्रवृत्त्यत्वे अमासम्भवादिति भावः । दर्शनात्, प्रवृत्तिचेतनयोरिति-
शेषः । प्रवृत्तिं प्रवाशयत्वमचेतनस्येत्युक्तमण्डीक्षिण्ड चेतनस्य प्रयोजकत्वं
सिङ्गान्तो साधयति । तदभिधीयत इति । रथादिप्रवृत्तावश्वादिचे-
तनस्यान्वयव्यतिरेकौ स्फुटौ, ताभ्यां चेतनस्य प्रवर्तकत्वं वाञ्छानामपि
सम्मतमित्वाह । सोकायतिकानामपीति । यः प्रवर्तकः सः स्वयं प्रवृ-
त्तिमानश्वादिवदिति आसेदात्मनि आपकाभावान्न प्रवर्तकत्वमिति
कस्तिष्ठते । नन्विति । मण्डादौ अभिच्चारान्न आसिरिति परि-
इरति । नेति । वस्तुतः एकत्वेऽपि कल्पितं द्वैतं प्रवर्त्यमस्तोत्राह ।
नाविद्येति । अविद्यया कल्पिते नामरूपप्रपञ्चे तयैवाविद्यारूपया-

रिति चेत्वा, अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमायावेशवशेनासकृत् प्रत्यक्षतात्, तस्मात् चम्भवति प्रदृच्छिः सर्वज्ञकारणले न लचेतनकारणले ॥

पयोऽम्बुद्धेत् तत्रापि ॥ ५ ॥

स्थादेतत्, यथा चीरमचेतनं स्वभावेनैव वस्तुविद्यद्वये प्रवर्तते, यथा च जसमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपकाराय स्थन्दते, एवं प्रधानमर्थचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्तिष्वत इति । नैतत् साधूच्यते । यतस्तत्रापि पयोऽम्बुद्धेतनाधिष्ठितयोरेव प्रदृच्छिरित्यनुभिमीमहे, उभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रदृच्छदर्शनात् । शास्त्रम् *योऽप्यु तिष्ठबद्धोऽन्तरो यो-ऽपोऽन्तरो यमयति एतस्य वाचरस्य प्रशासने गार्गि प्राचो-ऽन्या नद्यः स्थन्दन्ते' इत्येवंजातीयकं समस्तस्य लोकपरि-स्थन्दितस्ये भराधिष्ठिततां आवयति, तस्मात् साध्यपक्षनिक्षिप्ततात् पयोऽम्बुद्धिरित्यनुपन्यासः, चेतनायाश्च धेनोः †खेहेनेच्छ-या पयसः प्रवर्तकलोपपत्तेः, वस्तुचोषणेन च पयस आकृष्य-

मायया य आवेशस्त्रिदात्मनः कल्पितः सम्बन्धः तस्य वशः सामर्थ्यं तेनान्तर्यामित्वादिकमीम्बरस्येत्युक्तत्वाद्य चाद्यावसर इत्यर्थः ॥

अनादिजडस्य प्रदृच्छेतनाधीना प्रदृच्छिलान्त्रादिप्रदृच्छिवदिति स्थितं, तत्र चीरादौ अभिचारमाशङ्का तस्यापि पक्षसमत्वेनेक्तानु-मानादागमेन च साध्यसिद्धेन अभिचार इति सूचं व्याचष्टे । स्थादेतदित्यादिना । साध्यपक्षेति । साध्यवता पक्षेण तु स्त्वत्वादिवर्थः । अनुपन्यासो न अभिचारभूमिरिति यावत् । चीरे प्रवर्तकलेन द्येवादेः

* योऽप्यु तिष्ठन् योऽप्याकर इति का० वर्ध० । † खेहेच्छयेति का० वर्ध० ।

माणलात् । न चामुणोऽप्यत्यन्तमनपेचा निष्ठभूम्बाच्चपेक्षलात्
स्तद्वस्य । चेतनापेक्षत्वं तु सर्वत्रोपदर्शितं । ‘उपसंहारदर्शना-
स्तेति चेन्न ज्ञीरवद्धि’ [२।१।स्त०२४] इत्यत्र तु वाङ्गिमित्त-
निरपेक्षमपि स्वाश्रयं कार्यं भवतीत्येतत्सोकदृष्ट्वा निर्दर्शितं, आ-
खदृष्ट्वा पुनः सर्वत्रैवेश्वरापेक्षलमापद्यमानं न पराणुद्यते ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षलात् ॥ ४ ॥

साङ्घानां चयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमानाः प्रधानं, न तु
तद्वितिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा किञ्चिद्वाङ्गमपे-
क्ष्यमवस्थितमस्ति, पुरुषस्त्वदासीनो न प्रवर्तको न निवर्तक इति,
अतोऽनपेक्षं प्रधानं, अनपेक्षलाच्च कदाचित् प्रधानं महादा-
शाकारेण परिणमते, कदाचित्त्र परिणमत इत्येतद्युक्तं, ईश-
रस्य तु सर्वज्ञलात् सर्वशक्तिमत्त्वात् महामायत्वाच्च प्रवृत्त्य-
प्रवृत्ती न विस्थिते ॥

सत्त्वाच्च न व्यभिचार इत्याह । चेतनायाच्चेति । उपदर्शितमनुमाना-
गमाभ्यां इति श्रेष्ठः । सूचकारस्य ‘ज्ञीरवद्धि’ ‘तचापि’ इति च वक्तुः
पूर्वापरविरोधमाशङ्क्य लोकदृष्ट्वा आखदृष्ट्वा च सूचदयमित्यविरोध-
माह । उपसंहारेति ।

अत्तु प्रधानस्यापि धर्मादि कर्म पुरुषो वा प्रवर्तक इत्याशङ्क्य सूचं
प्रवृत्तं तद्वाच्छ्वे । सांख्यानामित्यादिना । प्रधानव्यतिरेकेण कर्मणोऽनव-
स्थितेः पुरुषस्योदासीनत्वात् कदाचित् व्यष्टिप्रवृत्तिः कदाचित् प्रलय
इत्युक्तमित्यर्थः । कर्मणोऽपि प्रधानात्मकस्याचेतनत्वात् सदाऽसत्त्वाच्च
न कादाचित्क्लप्रवृत्तिनियामकत्वमिति भावः ॥

अन्यत्राभावाच्च न वृणादिवत् ॥ ५० ॥

खादेतत्, यथा वृणपस्वोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं
खभावादेव *चीराद्याकारेण परिणमते, एवं प्रधानमपि मह-
दाद्याकारेण परिणयत इति । कथं निमित्तान्तरनिरपेक्षं वृ-
णादीति गम्यते, निमित्तान्तरानुपस्थात् । यदि हि †किञ्चित्-
निमित्तान्तरमुपस्थेमहि ततो यथाकामं तेन तेन निमित्तेन
वृणाद्युपादाय ज्ञीरं सम्यादयेमहि, न तु सम्यादयामहे, तस्मात्
खाभाविकस्तुणादेः परिणामः तथा प्रधानस्य खाभाविकः परिणा-
मो यदि वृणादेरपि खाभाविकः परिणामोऽभ्युपगम्येत न त्वभ्यु-
पगम्यते निमित्तान्तरोपस्थेः । कथं निमित्तान्तरोपस्थिति-
रन्यत्राभावात्, धेन्वैव द्वृपयुक्तं वृणादि ज्ञीरीभवति न प्रहोण-
मनुष्टुद्युपयुक्तं वा । यदि हि निर्निमित्तमेतत् खाद्वेनुश्चरी-
रसम्बन्धादन्यत्रापि वृणादि ज्ञीरीभवेत् । न च यथाकामं
मानुषैर्न शक्यं सम्यादयितुमित्येतावता निर्निमित्तं भवति, भ-
वति हि किञ्चित् कार्यं मानुषसम्याद्यं किञ्चिद्दैवसम्याद्यं ।
मनुष्या अपि च शक्तुवन्देव स्वोच्चितेनोपायेन वृणाद्युपादाय ज्ञीरं

युनरपि वृष्टान्तवलात् प्रधानस्य खत एव कादाचित्कप्रवृत्ति-
रित्वा शङ्खा निषेधति सूचकारः । अन्यत्रेत्यादिना । एष्वति । कथमिति ।
उत्तरं । निमित्तान्तरेति । धेन्वादिनिमित्तान्तरमस्तीति सिङ्गान्तयति ।

* ज्ञीराकारेणेति वर्धं का० ।

† किञ्चित्प्रिमित्तमिति का० वर्धं ।

सम्यादयितुं, प्रभृतं हि चीरं कामयमानाः प्रभृतं घासं धेनुं
चारयन्ति, ततस्य प्रभृतं चीरं समन्ते, तस्माज्ञ दण्डादिवत् स्खा-
भाविकः प्रधानस्य परिणामः ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

स्खाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्व भवति इति स्थापितं, अथा-
पि नाम भवतः अद्भामनुरूपमानाः स्खाभाविकीमेव प्रधानस्य
प्रवृत्तिमभ्युपगच्छेभ तथापि दोषोऽनुषज्ञेतैव, कुतः, अर्थाभा-
वात् । यदि तावत् स्खाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिः न किञ्चिदन्व-
दपेचत इत्युच्यते ततो यथैव सहकारि किञ्चिन्नापेचते एवं प्रयो-
जनमपि किञ्चिन्नापेचिष्यत इत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं सा-
धयितुं प्रवर्तत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । स यदि ब्रूयात् सह-
कार्येव केवलं नापेचते न प्रयोजनमपीति, तथापि प्रधानप्रवृत्तिः
प्रयोजनं विवेकव्यं भोगो वा स्खादपवर्गो वा उभयं वेति । मो-

च्चोच्यत इति । प्रहीयन्त नष्टं । यदुक्तं चीरस्य खेच्छया सम्यादयितु-
मशक्यत्वात् स्खाभाविकत्वमिति तत्राह । न च यथाकाममिति ।

प्रधानस्य न स्वतः प्रवृत्तिः, स्वतः प्रवृत्त्यभ्युपगमे पुरुषार्थस्यापेक्षाभा-
वप्रसङ्गादिवेकोर्यः, तचेष्टापत्तिं निरस्यति । इत्यतः प्रधानमिति ।
उक्तप्रसङ्गस्येष्टत्वे प्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यर्थः । अर्थासम्भवान्न स्वतः प्रवृ-
त्तिरित्यर्थान्तरं शङ्खापूर्वकमाह । स यदीवादिना । प्रयोजनमपेक्षित-
च्छेदकार्यमित्वाह । तथापीति । कूटस्ये पुरुषे स्वतः सुखादिरूपस्याति-
श्यस्याधातुमशक्यत्वादध्यासानङ्गोकाराच्च भोगो न युक्तः, किञ्च प्रधा-
नप्रवृत्तेभीगार्थत्वे मोक्षहेतुविवेकखात्यभावादनिर्मात्रप्रसङ्गस्य, अप-

गम्भेत् कीदृशोऽनाधेयातिशयस्य पुरुषस्य भोगे भवेदनिर्माच्छ-
प्रसङ्गस्य । अपर्वगम्भेत् प्रागपि प्रवृत्तेरपर्वगस्य चिद्गत्वात् प्रवृ-
त्तिरन्थिंका खात् शब्दाद्यनुपलभिप्रसङ्गस्य । उभयार्थताभ्यु-
पगमेऽपि भोक्त्यानां प्रधानमाचाणामानक्षादनिर्माच्छप्रसङ्ग
एव । न चौतुक्यनिवृत्यर्था प्रवृत्तिः, न हि प्रधानस्याचेतम-
स्यौतुक्यं सम्भवति, न च पुरुषस्य निर्मलस्य । दृक्शक्तिसर्गश-
क्तिवैयर्थ्यभयाच्छेत् प्रवृत्तिः तर्हि दृक्शक्त्यनुच्छेदवत् सर्गशक्त्य-
नुच्छेदात् संसारानुच्छेदादनिर्माच्छप्रसङ्ग एव, तस्मात् प्रधानस्य
पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तं ॥

पुरुषाश्शवदिति चेत् तथापि ॥ ७ ॥

स्वादेतत्, यथा कस्ति पुरुषो दृक्शक्तिसम्बन्धः प्रवृत्ति-
शक्तिविहीनः पञ्चुरपरं पुरुषं प्रवृत्तिशक्तिसम्बन्धं दृक्शक्तिवि-

वर्गार्थत्वे स्वरूपावस्थानरूपयुक्तेः स्वतः सिद्धत्वात् प्रवृत्तिवैयर्थ्यं भोगा-
भावप्रसङ्गस्येवर्थः । ट्रृतीयं दूषयति । उभयार्थतेति । मीयन्ते भुज्यन्त
इति भाचा भोग्याः । चौतुक्यनिवृत्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः
पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तदद्वयक्तिमिति कारिकोक्तं दूषयति ।
न चेति । चौतुक्यमिच्छाविशेषः केवलजडस्यात्मनो वा न युक्त इत्यर्थः ।
अत्ति पुरुषस्य दृक्शक्तिः चिद्गृहत्वात्, अस्ति च प्रधानस्य सर्ग-
शक्तिः चिग्रणत्वात्, तद्योः शक्त्योर्दश्यरूपिं विना सार्थक्यायोगात्
प्रधानस्य रूप्त्वा प्रवृत्तिरिति चेत्र शक्त्योर्निवृत्वात् रूपिनिवृत्वापत्ति-
रित्याह । दृक्शक्तीति ।

पुरुषस्य प्रवर्तकत्वं निरस्तमपि दृष्टान्तेन पुनराशङ्का निषेधति ।
पुरुषाश्शवदिति । प्रधानस्य खातन्त्रं पुरुषस्यौदासीन्यस्वाभ्युपेतं व्यव्यते

हीनं अन्धमधिष्ठाय प्रवर्तयति, यथा वाऽयस्कान्तोऽग्ना स्वय-
मप्रवर्तमानोऽप्ययः प्रवर्तयति, एवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयिष्ठ-
तीति दृष्टान्मप्रत्ययेन पुनः प्रत्यवस्थानं । अचोच्चते तथापि
जैव दोषाच्चिर्मीचोऽस्ति । अभ्युपेतहानं तावद्वैष आपतति प्र-
धानस्य स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात्, पुरुषस्य च प्रवर्तकलान-
भ्युपगमात् । कथञ्चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयेत् । पञ्चुरपि
हि अन्धं पुरुषं वागादिभिः प्रवर्तयति, जैवं पुरुषस्य कश्चित्
प्रवर्तन्यापारोऽस्ति, निश्चियतात् निर्गुणताच्च । नायस्कान्त-
वत् सन्निधिमाच्चेण प्रवर्तयेत्, सन्निधिनित्यलेन प्रवृत्तिनि-
त्यत्वप्रसङ्गात् । अयस्कान्तस्य तु अनित्यः सन्निधिरस्ति, स्वया-
पारः सन्निधिः परिमार्जनाद्यपेक्षा चास्यास्तीत्यनुपन्यासः पुरु-
षास्मवदिति । तथा प्रधानस्याचैतन्यात् पुरुषस्य चौदासीनात्
हतीयस्य च तयोः *सम्बन्धयितुरभावात् सम्बन्धानुपपत्तिः ।
योग्यतानिमित्ते सम्बन्धे योग्यतानुच्छेदादनिर्मीचप्रमङ्गः ।

इति वदन्तं सांख्यं प्रवाह । कथचेति । पुरुषस्य परिस्पन्दः प्रय-
त्नमुण्डो वा नास्तोति वक्षुं हेतुदयं । प्रधानपुरुषयोर्नित्यत्वात् आ-
पित्वाच नित्यः सन्निधिः, आप्तनस्तु परिमार्जनमट्जुत्वेन स्थापनम-
नित्यसन्निधिचेति व्यापोरोऽस्तीत्यनुपन्यासः, न समदृष्टान्तोपन्यासो
भवतीत्यर्थः । ननु चिज्जडयोऽद्यृष्टृदृष्टभावयोग्यताऽस्ति, तथा तद्वावः
सम्बन्ध इत्यत आह । योग्यतेति । चिज्जडत्वरूपाया योग्यताया नि-
त्यत्वात् सम्बन्धनित्यत्वापत्तिरित्यर्थः । यथा स्वतन्त्रप्रधानप्रवृत्तिपदो
मोगोऽपवर्गं उभर्य वा छलमिति विकल्प दूषितः, एवं पुरुषा-

*संबद्धरिति का० वर्ध० ।

पूर्ववचेष्टापर्यामावे विकल्पयितव्यः । *परमात्मनस्तु स्वरूपव्य-
पाश्रवमौदासीनं मायाव्यपाश्रवस्त्र प्रवर्तकलमित्यस्तित्यव्यः ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

इतस्य न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवकल्पते, यद्द्वि सत्त्वरजस्त-
मसामन्योन्यगुणप्रधानभावमुख्यं साम्येन स्वरूपमात्रेणाव-
स्थानं सा प्रधानावस्था, तस्यामवस्थायामनपेचस्वरूपाणां स्वरू-
पप्रणाशभव्यात् परस्यरं प्रत्यङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः । वाचस्य च
कस्त्रित् चोभयितुरभावाङ्गुणदैषम्यनिमित्तो महदायुत्पादो
न स्थात् ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अथापि स्वादन्वया वयमनुमितीमहे यथा नायमन-
करो दोषः प्रसञ्चेत । न इनपेचस्त्रभावाः कूटस्थासामाभिर्गुणा

धीनप्रधानप्रवृत्तिपक्षोऽपि फलाभावेन द्रवयीय इत्वाह । पूर्वव-
चेति । सिङ्गान्ते परमात्मन उदासीनस्य कथं प्रवर्तकलमित्याशङ्काह ।
परमात्मेति । सात्यमते उभयं विवर्ज्ञं त्वक्षत्यात् असम्भते कल्पिता-
कल्पितयोर्विरोध इत्यतिशयः ।

किं प्रधानावस्था कूटस्थावग्निया उत विकारिणी, आदी दोषमाह ।
तस्यामिति । अङ्गाङ्गिभावे साम्यस्वरूपनाशः स्थात्, ततः कौटस्थाभङ्ग
इति भयादङ्गित्वानुपपत्तेः स्वरूपमपत्तिरित्यर्थः । हितीयं द्रवयति ।
वाच्यस्येति । चिरकालक्षितस्य साम्यस्य चुतौ निमित्तं वाच्यं तपात्तोर्थः ।
मुखानां मिथोऽनपेचस्त्रभावत्वात् सतो वैषम्यमित्युक्तं, तत्र इत्य-
तिक्षिमाशङ्कस्त्रपत्तिकारः परिहरति । अन्ययेति । अनपेचस्त्रभावा-

* परमात्मवरूपमिति दी० ।

+ सत्यकारिति सो० दी० १।

अभ्युपगम्भन्ते प्रमाणाभावात् । कार्यवद्भेन तु गुणां स्वभावो-
अभ्युपगम्यते, यथा वस्त्रा कार्यात्पाद उपपथते तथा तथा एतेषां
स्वभावोऽभ्युपगम्भयः, चलं गुणवृत्तमिति चास्त्रभ्युपगमः,
तस्मात् शास्त्रावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अव-
तिष्ठन्ते इति । एवमपि प्रधानस्य ज्ञानकिविद्योगाद् चनानुपप-
स्थादयः पूर्वोक्ता दोषास्त्रदवस्था एव । ज्ञानकिमपि लनुमिमानः
प्रतिवादित्वास्त्रिवर्तेत, चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत उपा-
दानमिति ब्रह्मवादप्रसङ्गात् । वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः
शास्त्रावस्थायां निमित्ताभावान्वैव वैषम्यं भजेरन्, भजमाना
वा निमित्ताभावाविषेषात् सर्वदैव वैषम्यं भजेरन् इति प्रस-
व्यत एवायमनन्तरोऽपि दोषः ॥

विप्रतिषेधास्त्रासमञ्जसं ॥ १० ॥

परस्यरविष्वद्वस्थायं साक्षानामभ्युपगमः, क्वचित् सप्तेन्द्रि-
याण्युक्तामन्ति क्वचिदेकादश, तथा क्वचिमहतस्त्राचर्षग-
मुपदिग्भन्ति क्वचिदहस्तारात्, तथा क्वचित् चौक्षन्तःकरणानि

दन्यथा सापेक्षत्वेन गुणानामनुमानात् पूर्वसूचेत्तो दोषो न
प्रसव्यते । न चैवमपि सिद्धान्तः कार्यानुसारेण गुणस्वभावस्थी-
कारादित्वाह । चलं गुणवृत्तमिति । पूर्वसूचेत्ताङ्गिलानुपपत्तिदेषा-
भावमङ्गोऽन्त्यं परिहरति । एवमपीति । कार्याद्यं ज्ञानशक्तिकल्पने
ब्रह्मवादः स्थादित्वर्थः । अङ्गोक्तारं लज्जति । वैषम्येति ।

स्वर्णं व्याचक्षे । परस्यरेति । तख्मात्मेव ज्ञानेन्द्रियमेकमनेक-

वर्णयन्ति कथिदेकमिति, प्रसिद्धु एव तु श्रुत्येश्वरकारण-
वादिन्या विरोधः तदनुवर्तिन्या च स्मृत्या, तस्मादप्यसमज्ञसं
साक्षात् गां दर्शनमिति । अचाह नव्योपनिषदानामप्यसमज्ञस-
मेव दर्शनं, तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावामभ्युपगमात् । एकं
हि ग्रन्थं सर्वात्मकं सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणमभ्युपगम्यतां, एक-
स्मैवात्मगो विशेषौ तप्यतापकौ न जात्यन्तरभूतौ इत्यभ्युप-
गम्यत्वं स्मात् । यदि चैतौ तप्यतापकौ एकस्मात्मगो विशेषौ
स्मातां च ताभ्यां तप्यतापकाभ्यां न निर्मुच्येत इति तापोपश्चा-
मये सम्यग्दर्शनमुपदिष्टत् शास्त्रमनर्थकं स्मात् । न चौष्ण्यप्र-
काव्यधर्मकस्य प्रदीपस्य तदवस्थैव ताभ्यां निर्माच्च उपपद्यते ।
योऽपि जस्तवीचीतरङ्गफेणाद्युपन्यासस्त्रापि जस्तात्मग एकस्य
वीच्छादयो विशेषा आविर्भावतिरोभावरूपेण नित्या एवेति
हमानो जस्तात्मगो वीच्छादिभिरनिर्माच्चः । प्रसिद्धुस्त्रायं तप्य-
तापकयोर्जात्यन्तरभावो लोके । तथा हि अर्थो चार्यस्वान्योन्य-

शस्त्रादिभागकारणं पश्च कर्मेन्द्रियादि मनस्येति सत्तेन्द्रियादि, ज्ञा-
नेन्द्रियादि पश्च कर्मेन्द्रियादि पश्च मनस्येत्वादश, बुद्धिरूपादेता
मन इति चीवि, एकमिति बुद्धिरेव, एवं पूर्वापरविरोधादिति
शास्त्राय श्रुतिसूत्रितिविप्रतिषेधाचेत्यर्थान्तरमाह । प्रसिद्ध इति । तस्मा-
द्गुन्तिमूलतात् सांख्यशास्त्रस्य, तेन निर्हीववेदान्तसमन्वयस्यादि-
रूपं इति सिद्धं । खमतासामज्ञस्यमस्त्रमानः सांख्यः प्रब्रह्मति-
ष्ठते । अचाहेति । तप्यो जीवस्तापकः संसारस्त्रयोर्भेदानक्षीकाराक्षोके
प्रसिद्धलप्यतापकभावो लुप्येतेवर्थः । विवृणोति । एकं चीति । तथा

भिदौ स्वस्थेते, चर्चिनः स्तोऽन्वोऽर्थो न साद् यस्तार्थिनो
यदिव्यमर्थिलं च तस्यार्थो नित्यचिह्न एवेति तस्य तदिव्य-
मर्थिंतं न स्तात् । यथा प्रकाशात्मनः प्रदीपस्य प्रकाशास्तोऽर्थो
नित्यचिह्न एवेति न तस्य तदिव्यमर्थिलं भवति, अप्राप्ते छ्वर्ये-
ऽर्थिनोऽर्थिलं स्तादिति, *तथार्थस्यार्थर्थं न स्तात्, यदि स्तात्
स्वार्थलक्षेव स्तात्, न चैतदेति । इत्यन्विषय्यै हेतौ अर्था तथार्थ-
स्थेति, इत्याच्च सम्बन्धिनोः सम्बन्धः स्तान्नैकस्त्रैव, तस्माद्ग्रन्थावेतौ
अर्थार्थिनौ, तथाऽन्योऽन्यर्थिनावपि । अर्थिनोऽनुकूलोऽर्थः प्रति-
कूलोऽन्यर्थस्याभ्यामेकः पर्यावेणोभाभ्यां सम्बन्धते, तथार्थस्यात्मेक-
स्तात् भूवस्याचानन्दस्येभावपि †अर्थवनर्थ एवेति तापकः
च उच्यते, तस्यस्तु पुरुषो य एकः पर्यावेणोभाभ्यां सम्बन्धते
इति । तथोऽस्यतापकयोरेकात्मतार्था मोक्षानुपर्यात्तिः । यात्य-

च भेदव्यवहारलोप इत्यसमझसमिवर्यः । ननु तथोऽपादानैकेऽपि
मिथो भेदोऽख्येव यथैकवज्ञात्मकयोर्दौष्ट्यप्रकाशयोः, अतो न अवहा-
रलोप इत्याशङ्क्य वडेरिव ताभ्यामात्मने मोक्षो न स्यादित्याह । यदि
चेत्यादिना । ननु सत्यपि वर्मिणि खभावनाश्चो मोक्ष उपपद्यते, सत्येव
जले वीच्यादिनाश्चर्षनादित्याशङ्क्य दृष्टान्तासिद्धिमाह । योऽपीति ।
किञ्च भेदाभ्योकारेऽपि सिद्धान्तः, अनङ्गीकारेऽलोकप्रसिद्धबाध इत्याह ।
प्रसिद्धत्वेति । अर्थोऽन्नर्जनाचाभादिनार्थिं तापवतीति तापकः, अर्थो
तथापीति वदर्थाद्यस्यार्थिनोऽस्त्वादर्थत्वाभावः प्रसञ्चेत्याह । तथार्थ-
स्यापीति । प्रसङ्गस्येद्यतं निराकरोति । न चैवदण्डीति । अर्थलं हि

* तथार्थस्यार्थिलमिति का० वर्ध० ।

† अर्थान्यावनर्थ इति सो० का० वर्ध० ।

नरमावे तु तस्योग्येतुपरिहारात् स्थादपि कदाचिक्षो-
योपपत्तिरिति । अचोच्यते नैकत्वादेव तथतापकभावानुपप-
त्ते । भवेदेव दोषो यस्येकात्मतावां तथतापकावस्थाव्यस्थ
विषविषयिभावं प्रतिपद्येयातां नलेतदस्मि एकत्वादेव । य
द्युग्धिरेकः समात्मानं दहति प्रकाशति वा, सत्ययोग्य-
प्रकाशादिधर्मभेदे परिणामिते च किमु कूटसे नद्यस्थे-
कस्मिन् तथतापकभावः समवेत्, च एवरत्नं तथतापकभावः
स्थादिति, उच्यते किं न पश्यति कर्मभूतो जीवद्देहस्याप्य-
एकः चक्षितेति । ननु तप्तिर्नाम दुःखं वा चेतचितुर्नामेत-
नस्त देहस्थ, चक्षि च देहस्थैव तप्तिः स्थात् वा देह-
वाश्च स्थयस्मेव नप्यतीति तत्त्वात्माय साधनं नैषितव्यं स्थादिति,

ज्ञानवाविद्यत्वं तत्र ज्ञात्यादन्वस्य ज्ञानवितुरत्सवान्न स्थात्, न हि
सार्थलभक्षित्वाद्यैव ज्ञानयित्वायोगात् तस्माद्देऽङ्गोकार्यं इत्यर्थः ।
इत्यस्त भेद इत्याह । सम्बन्धीति । तथानन्दादर्थिवावपि भिन्नावि-
द्यव्ययः । अन्यानन्दयोः स्वरूपोक्तिपूर्वकं तापकत्वं कूटवति । अर्थि-
नोऽनुकूल इति । अद्वैतमते मुक्तोरयोगमुक्तां स्वमते योगमाह । ज्ञान-
नामेति । तथा तथाद्या पुरुषस्त संयोगः स्वसामिभावः तस्य द्वेषु-
दण्डिरविवेकस्तस्य परिहारो विवेकस्तात्त्वात्तिवमुक्तस्यापि पुरुषस्त
व्ययिदुपचारान्मोक्षोपयत्तिरित्यर्थः । यथा योशमतौ जयपराजयौ
दाजन्यपञ्चयेत्ते तथा पुरुषादब्रह्मभिन्नबुद्धिगतौ व्ययमोक्षां पुरुषे उद-
चर्चते, तदुक्तं सैव च वधते मुच्यत इति, सिद्धान्तयति । अचेति । किं
यरमार्थद्वच्छा तथतापकभावानुपपत्तिरित्यते अवहारहस्या वा नाश
इत्याह । नैकत्वादेवेति । दीपत्वमिति श्रेष्ठः । तस्यात्मदोषत्वं विवेषेति ।
भवेदित्वादिना । एतत्तात्त्विकविषयविषयित्वं न वस्तीत्वर्थः । यत्र तथ-

उच्यते देहाभावे हि केवलस्य चेतनस्य तप्तिर्ग दृष्टा, * न च त्वापि तप्तिर्गाम विक्रिदा चेतयितुः केवलस्येष्वते, नापि देह-चेतनयोः संहतवं अशुद्धादिदोषप्रसङ्गात् । न च तप्तेरेव तप्तिर्गभ्युपगच्छसीति कथं त्वापि तप्ततापकभावः । सत्त्वं तप्तं तापकं रज इति चेत्, न ताभ्यां चेतनस्य संहतत्वानुपपत्तेः । सत्त्वानुरोधित्वाचेतनोऽपि तप्तत इवेति चेत्, परमार्थतत्त्वर्हि नैव तप्तत इत्यापतति, इवशब्दप्रयोगात्, न चेत् तप्तते नेवशब्दो देवाच । न हि उण्डुभः सर्प इवेत्येतावता सविषेभावति भवति शर्पेण वा उण्डुभः इवेत्येतावता निर्विषेभावति अतश्चाविद्याद्वतोऽवं तप्ततापकभावो न पारमार्थिक इत्यभ्युपगम्यमिति, नैव सति

तापकभावो दृष्टस्यैवेति अवहारयच्चमादाय सिङ्गाळी ब्रूते । किं न प्रश्नसीति । देहस्य तप्तते देहात्मवादापत्तिरिति शङ्खते । नव्विति । अचेतनस्यैव देहस्य तप्तिर्गति वदता साक्षेन वक्तव्यं किं चेतनस्य केवलस्य तप्तिः किं वा देहसंहतस्य उत तप्तेः आहोस्ति सत्त्वस्य नात्प इत्याह । उच्यत इति । व इतीवष्टतीयाविभाव । नापीत्वादिना । चतुर्थं शङ्खते । सत्त्वमिति । सत्त्वरजसोक्तप्ततापकत्वे पुरुषस्य बन्धाभावाच्चास्त्रारम्बवैयर्थ्यमिति परिहरति । न ताभ्यामिति । असङ्गतेऽपि युद्धवस्य तप्तसञ्चप्रतिविम्बत्वात् तप्तिरिति शङ्खते । सत्त्वेति । तर्हि चक्षु-चक्रस्य चक्षनवर्ज्ञमयैव तप्तिरित्वसत्त्वं आगत इत्याह । परमार्थत इति । इवशब्दमाचेष्व कथं मिथ्या तप्तवगम इति चेतदुच्यते । इवशब्दसप्तवृक्षिसत्त्वसादृशं ब्रूते, तच सादृशं पुरुषस्य तप्तत्वरूपस्तेत् कल्पितमेव बन्धुतत्त्वात्यभावादित्युपपादयति । न चेदिति । पुरुषो बन्धुतप्तिशून्यस्तेदिवशब्दो न दीप्ताय मिथ्यातप्तिपरत्वादित्यर्थः । मिथ्यासादृशमेव दोष इति चेत्तेवाह । न हीति । सविषेभावं निर्विषत्वस्तेवश-

* नापौति ठौ० ।

ममापि किञ्चिद्दुष्टतिः । अथ पारमार्थिकमेव चेतनस्य तथ्यत्व-
मधुपगच्छसि तवैव सुतरामनिर्मोक्षः प्रसज्जेत । नित्यला-
भ्युपगमाच्च तापकस्य, तथ्यतापकश्चात्मोर्नित्यलेऽपि सनिमित्त-
संयोगपेत्तत्वात् तत्प्रेः संयोगनिमित्तादर्शननिवृत्तावात्य-
निकः संयोगोपरमस्तस्यात्यन्तिको मोक्ष उपपत्त इति चेत्,
नादर्शनस्य तमसो नित्यलाभ्युपगमात् । गुणानां चोद्धवाभि-
भवयोरनियतत्वादनिवतः संयोगनिमित्तोपरम इति वियोग-
स्थायनियतत्वात् साङ्घर्ष्यैवानिर्मोक्षेऽपरिहार्यः स्थात् । औ-
पनिषदस्य त्वात्मैकत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविषयिभावा-
नुपपत्तेः, विकारभेदस्य च वाचारभणमाच्चत्वश्चवणादनिर्मोक्ष-
चक्रा स्त्रेऽपि नोपजायते । व्यवहारे तु यत्र यथा इष्ट-

स्थार्यः कस्तित एव ब्रह्मणः । साङ्घस्याविद्यके तथ्यतापकले सति ममापि
किञ्चित्त दुष्टतिः किन्तु इष्टमेव सम्बन्धमित्यर्थः । यदि मिथ्यातप्यत्वा-
ज्ञीकारेऽपर्सज्जान्तः स्थादिति भीत्वा सत्यं तथ्यत्वं पुरुषस्योचते तथा-
प्यपसिद्धान्तः, कौटस्थानादनिर्मोक्षस्य, सत्यस्यात्मविद्युत्येगादि-
त्वाह । अथेत्वादिगा । किञ्च रजसो नित्यत्वात् दुःखसात्त्वमित्वाह ।
नित्यत्वेति । अच साङ्घः श्रद्धते । तथेति । सत्यं पुरुषो वा तथ्यशक्तिः
तापकशक्तिस्तु रजः निमित्तमविवेकात्मकमदर्शनं तमः तेज सहितः
सनिमित्तः संयोगः पुरुषस्य गुणस्यामित्यरूपः तदपेक्षत्वादित्यर्थः ।
मोक्षस्याभावः निमित्तस्य निवृत्यभावात् न मोक्ष इति सिद्धान्तो
यरिहरति । नेति । तमसो निवृत्यभावेऽपि विवेकेनोपरमान्मोक्ष
इत्यत आह । गुणानाच्चेति । चलं गुणस्यात्मविद्यज्ञीकारादिति भावः ।
यत्पक्षे बन्धमोक्षानुपपत्तिमुक्ता खपक्षमुपसंहरति । औपनिषदस्य
श्रिति । बल्लुत शक्तेन बन्धभावात् न मुक्त्यभावशङ्कारवसरः, अव-

स्थायतापकभावस्त्वं तथैव स इति न चोदयितव्यः परिहस्तव्ये
वा भवति । प्रधानकारणवादो निराकृतः, परमाणुकारणवाद
रहानीं निराकर्तव्यः । तचादौ तावस्त्रिषुकारणवादिना ब्रह्मवा-
दिनि दोष उत्प्रेक्ष्यते स प्रतिसमाधीयते । तचावं वैशेषिकाणा-
मभ्युगमः, कारणद्रव्यसमवाचिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समावजातीयं
गुणान्तरमारभन्ते इत्क्लेभ्यः तस्मुभ्यः इत्क्लस्य पटस्य प्रसवद-
र्शनात् तद्विपर्यादर्शनात्, तस्माचेतनस्य ब्रह्मयो अगत्का-
रणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चेतन्यं समवेद्यात् तदद-
र्शनात् न चेतनं ब्रह्म अगत्कारणं भवितुमर्हतीति । इममभ्युप-
गमं तदीयत्वैव प्रक्रियवा व्यभिचारवति ॥

महार्दीर्घवदा द्रस्तपरिमण्डलाभ्यां ॥ ११ ॥

एषा तेषां प्रक्रिया, परमाणवः किञ्च कञ्चित् कालमनारभ-

कारस्तु भेदाङ्गीकारात् तथ्यतापकभावो बन्धस्त्वज्ञानात् तद्विद्विति-
च्छेष्यपद्यते इति न चोद्यावसर इत्यर्थः । उत्तानुवादेन महार्दीर्घवदिवि-
स्यमतस्यापनात्मकाधिकरणस्य सङ्कलितमात् । प्रधानेति । यद्यपि सां-
ख्यमतनिरासानन्तरं परमाणुवादो निराकर्तव्यः स्यमतस्यापनस्य सू-
तिपादे सङ्कलत्वात् तथापि पूर्वच प्रधानगुणानां सुखादीनां अगत्य-
नव्ययात् प्रधानस्यानुपादानत्वमुक्तं । तथा ब्रह्मगुणचेतन्यानव्यया-
द्रूपाङ्गेऽपि नीयादानत्वमिति देवो दृष्टान्तसङ्कलिताभादच समाधी-
यत इत्यर्थः ॥

चेतनाद्रूपाङ्गो अगत्यर्गवादो वेदान्तसमव्ययो विषयः, स किं च
समवायिकारणगुणः स कार्यद्रव्ये स्यमावजातीयगुणारभ्यकलन्तर्शी-
क्लेभ्यदिविति न्यायेन विवर्धते न वेति सर्वदेहे न्यायस्याव्यभिचारादिव्यव-
हत इति प्राप्ते व्यभिचारान्त्र विरोध इति सिद्धान्तस्तुतं व्याचष्टे । एवेता-

कार्यं यथायोगं रूपादिमन्तः पारिमाण्डल्परिमाण-
स्थितिः, ते च पश्चाददृष्टादिपुरःसराः संयोगसचिवाच्च
सम्भो द्वाणुकादिक्रमेण क्षत्स्तं कार्यजातमारभन्ते कारणगुणाच्च
कार्यं गुणान्तरं । यदा द्वौ परमाणु द्वाणुकमारभेते तदा परमा-
णुगता रूपादिगुणविशेषाः इक्कादयो द्वाणुके इक्कादीनपरा-
नारभन्ते । परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डलं न द्वाणुके पारि-
माण्डलमपरमारभते, द्वाणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपग-
मात् । अणुलद्वास्तु इ हि द्वाणुकवर्तिनो परिमाणे वर्णयन्ति ।
यदापि दे द्वाणुके चतुरणुकमारभेते तदापि समानं द्वाणुक-

दिना । यद्यपि न विशद्यत्वादिवच चेतनादचेतनसर्गः साधित-
स्थायपि वैशेषिकन्यायस्य तदीयप्रक्रियया व्यभिचारोत्त्यर्थत्वादस्य सू-
चस्य न गतार्थता, प्रत्यक्षाजे परमाणवो निष्कला असंयुक्ताल्पिष्ठन्ति
सर्गकाजे चाहृष्टवदाक्षसंयोगात्तेषु कर्म भवति, तेन संयोगात् द्रव्या-
क्तरस्तुर्भवति, कारणगुणाः कार्यं गुणान्तरमारभन्ते इति सामा-
न्येन प्रक्रियामुक्ता विशेषतत्त्वामाह । यदा द्वाविति । परमाणुः परिम-
णुः, तदूतं परिमाणं पारिमाण्डल्परिमित्युच्यते, तत्र स्तु समानजातीयगु-
णारभन्ते न भवतीत्युक्तन्यायस्य व्यभिचार इति भावः । व्यभिचारस्य-
कान्तरमाह । यदापि चे इति । दे हे इति शब्दहर्यं पठितव्यं, एवं सति
चतुर्भिर्द्वयुक्ते चतुरणुकारम् उपपद्यते, यथासुते तु द्वाभ्यां द्वाणुकाभ्यां
महत्त्वतुरणुकस्यारम्भो न युच्यते, कारणगतं महत्त्वं बज्ज्वलं वा विना
कार्यं महत्त्वायोगादिति मन्त्राण्य । प्रकटार्थकाराण्डु यत् द्वाभ्यां द्वाणुका-
भ्यामारव्यकार्ये महत्त्वं दृश्यते तस्य हेतुः प्रथयो नाम प्रशिथिकावयव-
संयोग इति रावणप्रकीर्ते भाष्ये दृश्यत इति चिरन्तनवैशेषिकदृश्येदं
भाष्यमित्याङ्गः । सर्वथापि द्वाणुकगतङ्गत्वाद्वल्परिमाणयोरनारभ-
क्तत्वाद्वयभिचारः । यद्यपि तार्किकाः द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यां द्वाणुक-

समवायिनां इत्कादीनामारथकर्त्तं । अणुत्तद्वत्त्वे तु द्वाणु-
कसमवायिनो अपि वैवारभेते, चतुरण्युक्तं महत्तदीर्थवप-
रिमाण्योनाभ्युपगमात् । यदाहि वहवः परमाण्यो वद्धनि वा
द्वाणुकाणि द्वाणुकसहितो वा परमाणुः *कार्यमारभज्ञे तदाहि
समागैवा योजना । तदेवं यथा परमाण्योः परिमङ्गलात् सतो-
ऽणु इत्यस्त्र द्वाणुकं जायते महत्तदीर्थस्त्र द्वाणुकादि न परिमङ्गलस्त्रं ।
यथा वा द्वाणुकाद्योर्हसाच सतो महत्तदीर्थस्त्र द्वाणुकं जाय-
ते जाणु †नित इत्यस्त्रं, एवं चेतनाद्वाणुषोऽचेतनं यमव्याप्तिते
इत्यभ्युपगमे किं तत्र हितं । अत्र मन्त्रसे विरोधिना परिम-
ाण्यान्तरेणाकान्तं कार्यद्रव्यं द्वाणुकादीत्यतो नारथकाणि कारण-
गतानि पारिमाङ्गल्यादीनीत्यभ्युपगच्छामि न तु चेतनावि-

त्रिभिर्द्युक्तैस्त्रद्वाणुकमिति कर्त्तव्यन्ति तथापि तर्कस्याप्रतिष्ठानाङ्ग
नियम इति मत्ता ब्रूते । यदापि वहव इति । कारबगुबाः शुक्रादयः
समानजातीयगुबारम्भकाः, कार्वद्वयपरिमाणस्त्र न कारबगुबवर्ति-
माणान्तरभ्यं किञ्चु कारबगतसंख्यारभ्यमिति प्रक्रिया तु स्त्रेवर्थः ।
एवं प्रक्रियां दर्शयित्वा सूत्रं योजयन् अभिष्ठारमाह । तदेवमिति ।
परमाणुभ्य एव महत्तदीर्थं चेतनियतप्रक्रियामाणिलोक्त्रं, नियतप्रक्रि-
यामाणित्वं अभिष्ठारमाह । यथा वेति । अद्युक्तसेष्वो द्वाणुकेभ्योऽद्वाणुकं
न जायते द्वाणुमपि न जायत इति अभिष्ठार इत्यर्थः । सूत्रे वास्त-
व्यस्थार्थेऽगुक्ताद्युसमुच्चारार्थः । यथा च द्वाणुपरिमङ्गलाभ्यां द्वाणुकप-
रमाणुभ्यां महत्तदीर्थाद्युवचेतनं जागत इति सूत्रयोजना ।
तच द्वाणुमहत्तदीर्थं अद्युकं परिमङ्गलाद्यु द्वाणुकमिति विमात्रः ।
दद्यान्तवैषम्यं इत्यते । अथ मन्त्रस इति । अचेतनैव विरोधिनुक इत्यत

* कार्यमारभत इति का० वर्ष० ।

† वो इति का० वर्ष० ।

रेखिणा गुणान्नरेण अगत आकाशतमस्ति येन कारण-
यताचेतना कार्यं चेतनामन्तरं नारभेत, न छाचेतनावाचामचेतना-
विरोधी कविद्गुणोऽस्मि चेतनाप्रतिषेधमाचलात्, तस्मात् पा-
रिमाण्डलादिवैषम्यात् प्राप्नोति चेतनाद्या आरभक्तमिति,
मैवं मंखाः, अथा कारणे विद्यमानावाचामपि पारिमाण्डला-
दीवामनारभक्तमेवं चेतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य वस्त्रमन्तरात्। न
न परिमाणान्नराकाशम् पारिमाण्डलादीवामनारभक्ते
कारणं, प्राक् परिमाणान्नरारभात् प्रारिमाण्डलादीवामा-
रभक्तेऽपपत्तेः। आरभमपि कार्यद्वयं प्राक् *गुणारभाम्
क्षमाचमनुयं तिङ्गतीत्यभ्युपनमगत्। न न परिमाणान्नरारभे
स्याद्यि पारिमाण्डलादीनि, अतः स्वस्मानक्षालीयं परिमा-
णान्नरं नारभन्ते,[†] परिमाणान्नरस्यान्वैतुलोपगमत्। कार-

णाह। न छाचेतनेति। कार्यद्वयस्य परिमाणान्नराकान्तमङ्गोऽक्षत
विवक्षितांशसाम्बन्धमाह। मैवमिति। अङ्गीकारं लजति। न चेति। उत्तमं
हि परिमाणान्नरं विरोधि भवति तदुत्पत्तेः प्राविदोधभावात्,
द्युक्ते पारिमाण्डल्यारभः किं न स्यादित्यर्थः। न न विरोधिपरिमाणेव
स्वैव इत्यं ज्ञायत इत्यत आह। आरभमपीति। सहोत्पादपसि-
डान्तः अतो विरोधभावः सिद्ध इति भावः। अङ्गुलाद्यारभे अग्रतात्
पारिमाण्डलादेः स्वस्मानगुणान्नरभक्तमित्याशङ्का निषेधति। न
चेति। अग्रत्वमन्यथासिद्धिः, तत्र हेतुः परिमाणान्नरस्येवि। अन्य-
हेतुक्ते स्वाच्छाण्यादाहरति। कारणेति। कारणानां द्युक्तानां बङ्गतात्
अङ्गुके महत्त्वं मृदो महत्त्वाद्युटे महत्त्वं हितूलपिङ्गारवेति स्थूलतूलपिङ्गे
प्रस्त्रवादवयवसंयोगविशेषान्महत्त्वमित्यर्थः। महत्त्वविद्वद्भमङ्गते यत्

* गुणान्नरारभादिति वर्ध०। † नारभन्त इति वाचमिति वर्ध०।

एवज्ञत्वात् कारणमहत्वात् प्रश्नविशेषाच्च महत् । [वै० अ०७।
आ०१। सू०८।] *तदिपरीतमणु [वै०। अ०१। १०।] । एतेज दीर्घल-
इखले व्याख्याते । [वै०। अ०१। १७।] इति हि काणभुजानि सू-
चाणि । न च सन्निधानविशेषात् कुतस्त्वकारणबज्ञत्वादीन्ये-
रभन्ते न पारिमाणस्यादीनीत्युच्येत इव्याक्तरे गुणान्तरे वार-
भमाणे सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाश्रयसमवादाविशेषात्,
तस्मात् खभावादेव पारिमाणस्यादीनामनारभकतं तथा
चेतनाद्या अपीति इष्टव्यं । संचोगाच्च इव्यादीनां विस्त्रित्वाना-
मुत्पत्तिर्गत्वात् समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारः । इव्ये प्रकृते
गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेत्, न, दृष्टान्तेन विस्त्रित्वारभमा-
त्त्वस्य विवक्षितलात् । न च इव्यस्य इव्यमेवोदाहर्तव्यं गुणस्य वा
गुण एवेति कस्त्रियमे हेतुरस्ति । स्मृत्कारोऽपि भवतां इव्यस्य

माणुगतदिलसंख्या द्यगुके भवतीत्वाह । तदिति । यन्महत्त्वस्यासमवा-
यि कारणं तदेव महत्त्वसमानाधिकरणस्य दीर्घत्वस्य यज्ञाङ्गत्वस्थास-
मवायि कारणं तदेवाणुत्वाविनाभूतङ्गत्वस्थासमवायि कारणमित्यवि�-
दिश्यति । यतेनेति । अतो महत्त्वादौ अहेतुत्वात् पारिमाणस्यादी-
नां व्यग्रत्वमसिद्धमिति भावः । तेषां सन्निधिविशेषाभावात् समा-
नगुणारभकत्वमिति न वाच्यं हत्वाह । न चेति । पारिमाणस्यादी-
नामपि बज्ञत्वादिवत् समवायिकारणगत्वाविशेषादिवर्थः । तेषाम-
नारभकत्वे कार्यद्वयस्य विरोधिगुणाकान्तत्वं व्यग्रत्वं सन्निधिर्वां हेतु-
रित्युक्तिपूर्णमाह । तस्मादिति । यत्तु कारणगुणः स्वसमानगुणार-
भक इति व्याप्तेः सामान्यगुणेषु पारिमाणस्यादिषु व्यभिचारेऽपि यो
द्वयसमवायिकारणगतो विशेषगुणः स स्वसमानजातीयगुणारभक
इति व्याप्तेष्वैतत्वस्य विशेषगुणात्वादारभकत्वं दुर्बारमिति, वचनं,

* अतो विपर्तीतमिति वै० सू० १०।

गुणमुदाजहार प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य प-
क्षात्मकत्वं न विद्यते इति [वै० अ० ४। आ० १। स० २।] यथा
प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूत्याकाशयोः समवयन् संयोगोऽप्रत्यक्षः, एवं
प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चसु समवयक्षरोरमप्रत्यक्षं स्वात्, प्रत्यक्षं तु
ज्ञरीरं *दृश्यते, तस्मात् पाञ्चभौतिकमिति । एतदुक्तं भवति गुणस्य
संयोगो इव्यं ज्ञरीरं, दृश्यते त्विति चाचापि विज्ञप्तेषोत्पत्तिः
प्रपञ्चिता । नन्येवं सति तेनैव तद् गतं, नेति ब्रूमः तत्पाञ्चां प्रत्यक्षं
एतम् वैज्ञेषिकं प्रति । नन्यतिदेशोऽपि समानन्यायतया कृतः,
एतेनावशिष्टापरियहा अपि व्याख्याता इति, सत्यमेतत् तस्येव
लयं वैज्ञेषिकपरीक्षारम्भे तद्यक्षियानुगतेन निर्दर्शनेन प्र-
पञ्चः कृतः ॥

चित्तपटहेतुतम्भुगतेषु जीजादिरूपेषु विजातीयचित्तरूपहेतुषु अभि-
चाराचेतन्यस्यात्मत्वेन गुणत्वाभावाचेति मन्त्रयं । तस्माचेतनाद्विजा-
तीयारम्भो युक्त इति श्लितं, तचोदाहरणान्तरमाह । संयोगाचेति ।
ननु चेतनं ब्रह्म कार्योपादानत्वात् इव्यं, तप्त, विज्ञप्तेषोपादानमिति
प्रकृते किञ्चिद्द्वयमेव विज्ञप्त्याकार्यकरमुदाहर्तव्यं न संयोगस्य गुणस्यो-
दाहरण्यं युक्तमिति शङ्खाते । इव्य इति । गुणात् इव्यवचेतनादचेतनारम्भ
इति विज्ञप्त्यारम्भकल्पाशेषेऽयं दृश्यात् इति परिहरति । नेति ।
अनियमः क्षयादसम्भव इत्याह । सूत्रकारोऽपीति । एतावता कथम-
नियमस्तुत्त्राह । एतदुक्तमिति । न विज्ञप्त्याकल्पन्यायेन पुनरक्षयभावेऽ-
प्यतिदेशाधिकरणेन पुनरक्षिति शङ्खाते । नन्यतिदेश इति । समान-
गुणारम्भनियमस्य पारिमाणज्ञादिदृशान्तेन भक्षार्थमस्यारम्भ इत्याह ।
सब्दमिति । तस्यैवातिदेशस्येव्यथः ॥

* दृश्यते इति का० वर्ष० नालि ।

उभयद्यापि च कर्मातसादभावः ॥ १२ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति । स च वाद
इत्यं समुच्चिष्टति । पटादीनि हि सोके सावधवानि इत्याचि
स्तानुगतैः संबोगश्चिवैस्तत्वादिभिर्द्वैरारभमात्तानि इ-
ष्टानि तत्त्वामान्येन थावत् किञ्चित् सावधवं सम्बैं स्तानुग-
त्तैरेव संयोगश्चिवैस्तैर्द्वैरारभमिति गच्छते । स चायम-
थवावधविविभागो चतो निवर्तते सोऽपकर्षपर्यन्तगतः प्ररमाणुः,
सर्वस्त्रेदं गिरिसमुद्रादिकं जगत् सावधवं, सावधवत्तादाद्यन्तवत्,
स चाकारणेन कार्येण भवितव्यमित्यतः परमाणुवो जगतः
कारणमिति* कण्ठमुभिप्राप्तः । ताजि इत्याचि स्तानारि भूतान-
नि भूत्यप्तेजः पवनाख्यानिति सावधवान्युपत्तभ्य चतुर्विधाः पर-
माणवः परिकल्पन्ते । तेषाच्चापकर्षपर्यन्तगतवेज पश्चेत् वि-
भागासम्भवादिचक्षतां पृथिव्यादीनां परमाणुसर्वज्ञो विभागे

वैशेषिकमतपरीक्षामात्तभते । उभयद्यापि च कर्मातसादभावः । नास्य
ग्रासक्षिकेन यूर्बाचिकरणेन संज्ञतिरपेक्षितेति मन्यानः प्रधानसेष्ट-
शार्मधितस्ताकारकालेऽपि परमाणुनां वद्विष्टातानां कारणत्वम-
स्तिः प्रवदाहृत्यसङ्गत्या सांख्याचिकरणात्तर्थमस्य वदंस्तात्पर्य-
माह । इदंनीमिति । द्वयुकादिकमेव परमाणुभिर्नगदात्तभते इति
वैशेषिकरात्कान्तोऽत्र विषयः, स किं मात्रमूलो भाविमूलो वेति सन्देहे
यूर्वप्रश्नयति । स चेति । तैः पटादिभिः सरमाण्यं क्षिवादेः कार्यद्यावं
तेनेत्यर्थः । विमतं सावधवं चिकादिकं सञ्चूनप्रशिमात्त्वंयोगसचि-
वानेकद्यारभं कार्यद्यत्वात् पटादिवदिति प्रयोगः स्वेष्टपरमाणु-

* कर्मभुग्मिप्रेयायेति काऽवर्ष० । † उपस्थित इति चतुर्विधा इति काऽ ।

भवति स प्रस्थयकाशः । ततः सर्गकाले च वायवीचेष्वसुष्व-
दृष्टापेण कर्मात्यच्छते, तत्कर्म स्वात्रयमणुमखन्तरेण उंथनक्षि,
ततो द्वाषुकादिकमेण वायुरत्यच्छते, एवमग्निरेवमापः एवं
श्वथिवी एवं अरोरं सेन्द्रियं इत्येवं सर्वमिदं अगदणुभ्यः सम्भ-
वति, असुगतेभ्यस्त रूपादिभ्यो द्वाषुकादिगतानि रूपादीनि
सम्भवन्ति तत्त्वपठन्त्रायेनेति काशादा मन्त्रके । तचेदमभिधी-
यते विभागावस्थानां तावदपूर्णां संघोगः कर्मापेक्षाऽभ्युपगमन्त्वयः
कर्मवतां तत्त्वादीनां संघोगदर्शवात्, कर्मखस्त कार्यतात्त्व-
मित्रां किमध्युपगमन्त्वयं, अनभ्युपगमे निमित्ताभावात् वासु-
द्वायां कर्म स्वादभ्युपगमेऽपि चादि प्रथलोऽभिधातादिर्वा *चथा-
दृष्टं किमपि कर्मणो निमित्तमभ्युपगमेत तस्मासम्भवात्
नैकाषुभ्याद्यं कर्म स्वात्, च हि तस्मामवस्थायां[†] साक्षगुणः

सिद्धार्थानि साधविशेषकानि । नन्देतावता कर्यं घरमालुसिद्धि-
स्तथाह । स चायमिति । विमतं सावयवतं पद्धतावच्छेदकं यतो
निवर्तते स व्यूनपरिमाणसापकर्षस्य पर्यन्तलेनावसागभूमित्वेनाव-
मतः परमगुरुरित्यर्थः । यावत् सावयवमनुमानप्रहृतेः द्वाषुकन्यून-
ज्ञयं निरवयवं सिद्धतोति भावः । अग्नित्यत्वादात् कार्यत्वात्त्वहेत्व-
सिद्धिरिति वदन्तं प्रत्याह । सर्वच्छेति । विमतमाश्चन्तवत् सावयव-
त्वात् पटवदित्यर्थः । हेतोरसिद्धिं निरस्तापयोजकत्वं निरस्ति । च
चेति । ते कतिविधा हयाकाषुआमाह । तानीति । प्रज्ञये चैवामपि
वायाम अग्नतारयत्वमित्याश्चाह । तेषाच्छेति । अवयवानां विभागा-
द्वाशादाऽवविनो नाशः परमाषुनां निरवयवत्वेनावयवविभागादे-
र्वाश्चहेतोरसम्भवान्न नाश इत्यर्थः । तेषां निवृत्ते यजित्सं रूपिक्रम-

* चथाहमिति ठी० । † आत्मन इति कां० ।

प्रयत्नः सम्भवति अरोराभावात् । अरोरप्रतिष्ठे हि मनस्त्वा-
त्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते । एतेनाभि-
घाताश्चपि दृष्टं निमित्तं प्रत्याख्यातव्यं । सर्वोन्नरकालं हि
तत्पूर्वे नादस्य कर्मणो निमित्तं सम्भवति, अथाहृष्टमादस्य कर्मणो
निमित्तमित्युच्येत, तत्पुरात्मसमवाचि वा स्थादशुभवमवाचि
वा । उभयथापि नाहृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावक्ष्येत, अहृष्टसा-
चेतनत्वात् । न स्थाचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्थाचेतनं प्रवर्तते प्रवर्त-
यति वेति वाङ्मयपरीक्षायामभिहितं । आत्मसचानुत्पन्नैतत्पूर्व
तस्यामवस्थायामचेतनत्वात् । आत्मसमवाचित्वाभ्युपगमात् ना-
हृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्थादस्मन्वात् । अहृष्टवता पुरुषेषा-
स्यणूनां समन्वय इति चेत् समन्वयसातत्यात् प्रदृष्टिसातत्यप्रसङ्गो
नियामकान्तराभावात् । तदेवं नियतस्य कस्यचित् कर्मनिमित्त-

मात् । तत् इति । एवं काव्यादसत्यं मानमूलत्वात्तेज वेदान्तसम-
न्वयस्य विद्योधादसिद्धिरिति पूर्वपक्षे पक्षं तस्य आन्तिमूल-
त्वादविद्ये इति सिद्धान्तयति । तचेदमिति । प्रख्ये विभक्तानां
परमाणुगां अन्यतरकर्मणोभयकर्मणा वा संयोगो वाचः, कर्मणस्य नि-
मित्तं प्रयत्नादिकं दृष्टं, यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगादेहचेष्टा, वाचा-
द्यभिघाताहृष्टादिच्छानं, इस्तनोदनादिच्छादिगमनं तदद्युक्तर्मणो
दृष्टं निमित्तमभ्युपगम्यते, त वा द्वितीये कर्मानुत्पत्तिः । नादः प्रयत्नादः
व्यक्त्युपरकाणीनत्वादित्युभयथापि त कर्मं सम्भवति, अतः कर्मास-
म्भवात् तस्य संयोगपूर्वकहृष्टकातिसर्वस्याभाव इति स्फूर्तार्थः । स्थिरस्य
वेगवत् असंयोगविशेषोऽभिघातः, स एव चक्षस्य नोदनमिति भेदः
दृष्टनिमित्ताभावेऽपि अहृष्टवदात्मसंयोगादहृष्टु कर्मेति शब्दाते । अ-

स्थाभावात् नाशुब्धाद्यं कर्म स्थात् कर्माभावात् तत्त्विवन्धनः
संयोगो न स्थात् संयोगभावाद्य तत्त्विवन्धनं द्वाणुकादिकार्य-
जातं न स्थात् । संयोगस्थाणोरखलरेण सर्वात्मना वा स्थादेक-
देशेन वा, सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमात्रलप्रसङ्गो दृष्ट-
विपर्ययप्रसङ्गस्य । प्रदेशवतो इवस्य प्रदेशवता इवान्मरेण संयो-
गस्य दृष्टतात् । एकदेशेन चेत् सावधवलप्रसङ्गः । परमाणुर्नां क-
स्त्रियाः प्रदेशाः स्तुरिति चेत् कस्त्रियामवस्थतात्, अवस्थेव
संयोग इति वस्त्रियः कार्यस्थासमवायिकारणं न स्थात्, अह-
ति स्थासमवायिकारणे द्वाणुकादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत । यथा चा-
दिसर्गे निमित्ताभावात् संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणुर्नां सम-

यादृष्टमिति । विकल्पपुरःसरं द्रव्ययति । वत्पुरिति । जडात्मवद्बो-
द्धाअवलं किं न स्थादिति मत्वा विकल्पः छात इति मन्त्रवं । अचापि सूक्ष्मं
योजयति । उभयथेति । जीवाधिष्ठितमट्टस्य निमित्तमस्त्रियत आह ।
आत्मनस्तेति । अचेतनत्वान्नाधिष्ठात्रत्वमिति शेषः, भिन्नेन्द्ररस्याधिष्ठा-
त्रत्वमये निराकरिष्यते, अचेतनत्वमट्टस्य कर्म निमित्तत्वाभावे हेतु-
वक्तः । हेतुवत्तरमाह । आत्मसमवायित्वेति । गुरुत्ववदट्टमपि स्थाअव-
संयुक्ते क्रियाहेतुरिति शङ्खते । अदृष्टवतेति । विभुत्योगस्थाक्षुषु सदा
सच्चात् क्रियासात्मे प्रलयाभावः स्थादिति द्रव्ययति । सम्बन्धेति । आ-
दाचित्वप्रवृत्तेऽहमनियम्यत्वायोगेऽपीश्वराद्वियम इत्यत आह । निया-
मकान्तरेति । यत् चानं तच्छरोरजन्ममिति व्याप्तिविरोधेन नियम्य-
नासिद्धेस्तद्वुव ईश्वरो नात्ति, अक्षित्वेऽपि सदा सच्चात् नियामकत्व-
मिति भावः । सूक्ष्मार्थं निगमयति । बदेवमिति । संयोगस्य हेतुत्वं
खल्लियित्वस्थान्तर्भावात् कार्यस्य एषुत्तायोगात् सर्वं कार्यं पर-

वति एवं महाप्रस्तुयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणुनां सम्बवेत् । न हि तत्रापि किञ्चित्तिवतं तत्त्वमित्तं दृष्टमस्ति । अदृष्टमपि भोगप्रसिद्धार्थं न प्रस्तुप्रसिद्धार्थमित्यतो निमित्ताभावाज्ञा स्वादणुनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म, अतत्र संयोगविभागाभावात् तथोः सर्वप्रस्तुयेऽरभावः प्रस्तुतेत, तस्मादनुपपत्तेऽप्य परमाणुकारणवादः ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुकारणवादनिराकरणेन सम्बन्धते, द्वाभ्यां चाणुभ्यां द्वाणुकमुत्पद्यमानमत्यन्तभिन्नमणुभ्यामत्तेः समवैतीत्यभ्युपगम्यते भवता, नचैवमभ्युपगम्यता शक्यतेऽणुकारणवादः समर्थयितुं, कुतः साम्यादनवस्थितेः । यथैव द्वाणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सत् द्वाणुकं समवायस्तज्जणेन समन्वेन

माणुमात्रं स्वादित्वर्थः । किञ्च सांशब्द्ये संयोगस्यैकांश्वरत्तिलं दृढं लक्ष्मिरोधाद्याप्यहत्तिलं न कर्त्यमित्याह । दृष्टेति । परमाणुः संयोग एकदेशेन चेदिति सम्बन्धः, दिग्भेदेन कल्पितप्रदेशस्य संयोगस्यादि कल्पितत्वात् ततः कार्यं नोत्पद्येत, उत्पन्नं वा मिथ्या स्वादित्वपरिज्ञानं इत्यर्थः । काणादानां सर्वप्रत्यक्षीं सूत्रं योजयित्वा प्रज्ञयनिरासेऽपि सूत्रं बोजयति । यथा चेति ।

परमाणुनां कर्मणा संयोगात् सर्वः विभागात् प्रक्षय इति प्रक्रिया न युक्ता युगपदनन्तपरमाणुनां विभागे नियतस्यापि घातादेव्यस्तुत्यनिमित्तस्यासन्त्वात् धर्माधर्मरूपादृष्टस्य सुखदुःखार्थत्वेण सुखदुःखशून्यप्रस्तुयेऽज्ञकत्वायोगान्नादृष्टनिमित्तेन कर्मणा विभागः सम्बवति ।

ताभ्यां सम्भवते, एवं समवायोऽपि समवाचिभ्योऽत्यनभिषः सम्
समवायस्तुषेनाम्बेदैव सम्भवेन समवायिभिः सम्भवेतात्यन्व-
भेदसाम्बात्, ततस्य तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्भवः कल्पयितस्य
दत्यनवस्थैव प्रसञ्जेत । नन्दित्वा प्रत्ययाद्याः समवायो *निष्ठा-
समद्भु एव समवायिभिर्दृष्टते नासमद्भुः सम्भवान्तरापे-
क्षो वा, ततस्य न तस्यान्यः सम्भवः कल्पयितव्यो येनानवस्था
प्रक्षयेत । नेत्रुच्छते, संयोगोऽप्येवं सति संयोगिभिः वित्य-
समद्भु एवेति समवायवकाव्यं सम्भवमपेक्षते । अस्त्रार्थान्वर-
त्वात् संयोगः सम्भवान्तरमपेक्षते, समवायोऽपि तर्हर्थान्वर-
त्वात् सम्भवान्तरमपेक्षते । न च मुण्डनात् संकेतः सम्भवान्त-
रमपेक्षते, न समवायोऽपि गुणत्वादिति युज्ञते वकुं, अपेक्षकार-

तथा च दृष्टादृष्टनिमित्तयोरसस्वादुभ्ययापि संयोगार्थत्वेन विभा-
गार्थत्वेन च कर्म नास्ति, अतः कर्माभावात् तयोः संयोगविभागपूर्व-
क्योः सर्गप्रणाययोरभाव इति सूचयोजना । समवायाभ्युपगमाच
तदभावः । अङ्गुवादासम्भव इति योग्यतया सम्भवते, द्युगुक्तसमवाय-
योः परमाणुभिन्नत्वसाम्यात् द्युगुक्तवत् समवायस्यापि समवाया-
न्तरमित्यनवस्थितिरित्यर्थः । नन्दित्वा तत्त्वं पठ इत्यादिविशिष्ट-
धीनियामकः समवायो न सम्भवान्तरमपेक्षते, स्वरूपेणाव वित्यसम्भ-
वत्वादिति इत्यते । नन्दित्वेति । संयोगस्यापि स्वरूपसम्भवोपपत्तेः
समवायो न स्यादिति दूषयति । नेति । सम्भवान्वभिन्नत्वाचेदपेक्षां सम-
वायस्यापि तुस्या । गुणयरिभावायाचेति, गुणत्वाभावेऽपि कर्म-
सामान्यादीनां समवायाङ्गीकारादगुणत्वं समवायित्वेन व्यापकं नापि
व्याप्तं गुणस्यापि समवायिवत् स्वरूपसम्भवसम्भवेन व्याप्तिनुकूलत-

* वित्तसम्भव दक्षि का० ।

स्व तु स्वतात् गुणपरिभाषायाचातस्तत्त्वात्, तस्मादर्थान्तरं
समवायमभ्युपगच्छतः प्रसञ्चेतैवानवस्था । प्रसञ्चमानायां चान-
वस्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धेर्दान्धामणुभ्यां द्वाणुकं नैवोत्पत्तेत्,
तस्मादप्यनुपपञ्चः परमाणुकारणवादः ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

अपिचाष्टवः प्रदृच्छिस्त्वभावा वा निवृत्तिस्त्वभावा वा उभय-
स्त्वभावा वा अनुभयस्त्वभावा वाभ्युपगच्छेत् गत्यन्तराभावात्
चतुर्द्वायि नोपपद्धते । प्रदृच्छिस्त्वभावले नित्यमेव प्रदृत्तेर्भावात्
प्रस्त्रयाभावप्रसङ्गः । निवृत्तिस्त्वभावलेऽपि नित्यमेव निवृत्तेर्भा-
वात् सर्वाभावप्रसङ्गः । उभयस्त्वभावलम् विरोधादसमञ्जसं,
अनुभयस्त्वभावले तु निमित्तवस्त्रात् प्रदृच्छिनिवृत्योरभ्युपगच्छ-
मानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसञ्चिधानान्तिप्रदृच्छिप्रसङ्गः,
अतस्त्वलेऽप्यदृष्टादेर्नित्याप्रदृच्छिप्रसङ्गः, तस्मादप्यनुपपञ्चः पर-
माणुकारणवादः ॥

काभावात् तस्मात् समन्विभिन्नत्वमेव समन्वान्तरापेक्षायां कारबं
तस्य समवायेऽपि तु स्वत्वादनवस्था दुर्बारा, सा च मूलक्षयकरी तथा
समवायासिद्धौ समवेतद्युग्माकासिद्धिरित्यर्थः ।

स्वत्र आचष्टे । अपि चेति । अनुभयस्त्वभावले निमित्तिकप्रदृच्छि-
वाच्या, निमित्तस्य कालादृष्टादिकं निवसञ्चिहितमिति नित्यमेव प्रदृ-
च्छिप्रसङ्गः, तस्यानित्यले प्रदृच्छभाव इत्यर्थः ।

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

सावधानां इवाणामवयवज्ञे विभज्यमानानां यतः प-
रो विभागे न सम्भवति ते चतुर्विधा रूपादिमत्त्वः परमा-
त्वः चतुर्विधत्वा रूपादिमतो भूतभौतिकस्तारभक्ति नित्या-
स्मेति यद्वैशेषिका अभ्युपगच्छन्ति स तेषामभ्युपगमो निरा-
लम्बन एव, यतो रूपादिमत्त्वात् परमाणुगामणुत्वनित्यत्वविप-
र्ययः प्रसञ्चेत परमकारणापेक्षया स्थूलत्वमनित्यत्वस्तु तेषा-
मभिप्रेतविपरीतमापद्येतेत्यर्थः। कुतः, एवं स्तोके हृष्टत्वात्, यद्दि-
स्तोके रूपादिमहस्तु तत् स्तकारणापेक्षया स्थूलमनित्यत्वं हृष्टं,

किञ्च परमात्मवः समवायिकारबवन्तः कारणापेक्षया स्थूला अनि-
त्यत्वं रूपवत्त्वात् स्तवस्त्रादून्ववत्त्वात् स्पर्शवत्त्वात् बटवदिति सूचनं
योजयितुं पदप्रक्रियामाह । सावधानामित्यादिना । नन्तत्र पर-
मात्मत्वं पद्यतावच्छेदकं तदिदर्जं स्थूलत्वं कथं साधते इति चेत् न,
वायुत्वतेजस्त्वादेः एषगवच्छेदकत्वात्, न चाप्रयोजकता कारणसून्यत्व-
नित्यत्वे चात्मवद्गृहप्रादिमत्त्वायोगमात् । न च तर्हि वायुः कारणवानिति
एषक् साधने रूपादिष्ठेतूनां भागासिद्धिभावेऽपि सिद्धसाधनता
स्तादिति वाच्म, यज्ञ स्पर्शस्त्वात् स्तकारणं यज्ञ रूपं तत् स्तकारणमिति
आसियहकाले वायुत्वाद्यवच्छेदेन साधसिद्धिभावादिति भावः । परमा-
त्मवो नित्याः सत्त्वे सत्यकारबवत्त्वादात्मवदिति सत्त्वतिपक्षमुख्याय वि-
शेषासिद्धा दूषयति । यज्ञ नित्यत्वं इति । सत्त्वं भावत्वं प्रागभावनि-
रासार्थं नित्यत्वप्रतिषेधः सप्रतिषेधोगिकाः अभावत्वात् घटाभाववदिति
नित्यत्वस्तु इच्छित् सिद्धौ चार्यमगित्यमिति विशेषतः कार्ये नित्यत्व-
प्रतिषेधात् कारणभूतपरमात्मवद्गृह्य नित्यत्वं सिद्धति, अन्यथा प्रतिषेध-
यभावे प्रतिषेधानुपमन्तिरिति कर्मादोक्तमनूदान्यथासिद्धा दूषयति ।

तद्यथा पटस्तम्भुनपेच्छा स्फुलोऽग्नित्यस्त्र भवति, तमवश्चां-
पूर्णपेच्छा स्फुला अग्नित्यास्त्र भवन्ति, तथा चामो परमाणुवो
रूपादिमन्तस्त्रैरभ्युपगम्यन्ते, तस्मान्तेऽपि कारणवल्लक्षदपेच्छया
स्फुला अग्नित्यास्त्र प्राप्नुवन्ति । यस्त्र नित्यत्वे कारणं तैहक्कं
'सदकारणवन्नित्यं' [वै० अ० ४। आ० १। सू० १] इति, तद-
येवं सत्यणुषु न सम्भवति, उक्तेन प्रकारेण कारणवच्चो-
पपत्तेः, यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तं 'अग्नित्यमिति' च
विशेषतः प्रतिषेधाभावः, [वै० अ० ४। आ० १। सू० ४] इति, तद-
पि नावश्चं परमाणुनां नित्यत्वं साधयति, असति हि यस्मिन्
कस्मिंस्त्रिचित्त्वे वस्तुनि नित्यशब्देन नज्जः समाप्तो नोपपद्धते न
पुनः परमाणुनित्यत्वमेवापेच्छते, तस्यास्त्वेव नित्यं परमकारणं
ब्रह्म । न च शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्त्रिचिदर्थस्त्र प्रसिद्धिर्भवति,

यदपीति । कार्ये नित्यत्वप्रतिषेधव्यवहारमङ्गोऽत्म ब्रह्मस्त्रि प्रतिषेधि-
प्रसिद्धिरक्ता, वस्तुतस्त्रु विशेषव्यवहार एवासिद्धः, कारणनित्यत्वस्त्र
प्रमाणान्तरेण चानं विना कार्यमनित्यमिति चवहारायोगादित्वाह ।
न च शब्देति । यदि प्रमाणान्तरं कारणनित्यत्वे स्त्रात्तदायं चवहारः
समूजो भवति तस्मै मूलज्ञानात् प्रागव्यवहारमात्राऽन्न वस्तुसिद्धिः
वटे यस्त्रिचित्त्ववहारादपि तस्मिद्विप्रसङ्गमूलज्ञाने तु तेनैव विशेषसिद्धे-
र्यवहारोपन्यासवैयर्थ्यमिति भावः । एवं परमाणुनित्यत्वे कारणाद-
सूचदयं निरस्य द्वितीयं निरस्यति । यदपीति । सत्तामङ्गुणं दृश्यमान-
स्फुलकार्याणां प्रत्यक्षेण कारणाज्ञानमविद्येति यदि सूचार्थः तर्षप्रत्य-
क्षकारणत्वं नित्यत्वे हेतुः सात् तत्र द्विषुके यमित्यारादित्वर्थः । यस्या-
रमकड्यसून्यत्वं हेतुविशेषयां तदा विशेषवैयर्थ्यं वापद्येत पुनरक्ति-
स्त्रेवाह । अधेनादिना । परमाणवो नित्याः नाशकानुपकरणादत्म-

प्रभाषान्तरचिह्नयोः इवार्थं योर्वशारावतारात् । अदपि नित्ये हतोयं कारणमुक्तं ‘अविद्या च’ [वै० अ० ४। आ० १। सू० ५] इति, तद्यथेवं विश्रियेत् सतां परिदृश्यमानकार्याणां कारणां प्रत्यक्षेषायहमविद्येति, ततो द्वाणुकगित्यतायापाद्येत । अथाद्रूपत्वे सतीति विशेषेत् तथायकारणवस्थमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत, तस्य च प्रागेवोक्तव्यात् ‘अविद्या च’ इति पुनरुक्तं स्यात्, अथापि कारणविभागात् कारणविनाशाचान्वस्तु हतोयस्य विनाशच्छेतोरसभवोऽविद्या सा परमाणुगां नित्यत्वं स्यापयतीति व्याख्यायेत, नावश्च विनाशहस्तु द्वाभ्यामेव हेतुभ्यां विनाश्युमर्हतीति नियमोऽस्ति, संयोगसच्चिदे हि अनेकस्मिन्च्च इव्येद्व्याकरस्यारम्भकेऽभ्युपगम्यमाने एतदेवं स्यात्, यदा त्वपास्तविशेषं

वदिति सूक्ष्मार्थमाशङ्कते । अथापीति । तत्त्वाद्यवयवानां विभागाद्वारा यदादिनाशो हृष्टः तत्त्वं दद्यं निरवयवाणुगां नाश्यति नित्यत्वमित्यर्थः । परिखामवादमांश्चाणुगां नाश्यकं विच्छित् सम्भवति इति परिहरति । नेति । अवयवानां संयोगेन ब्रह्मान्तरोत्पत्तिरारम्भ इति यदि मतं स्यात् तदा ब्रह्मविनाशे द्वाभ्यामेवेति नियमः स्याद्वारम्भे मानमस्ति संयुक्तस्वन्यवटादर्थनादतः कारणमेव सतो निर्वशेषं विशेषवदवक्षात्मना कार्यमित्यनुभववक्षादास्येयं । सथा चाणुनामप्यविद्यापरिखामरूपाणां प्रकृतिनिमित्तेन कालादिना पिण्डात्मकस्त्रूपतिरौभावेन कारणभावापत्तिर्विनाश उपपत्त्यते । यथामिसम्पर्कात् द्वृत्तकाठिक्यमवयवसंयोगस्यावयवागाच्च नाशं विनैव कीयते तदृत्, न च काठिक्यस्य संयोगविशेषत्वेन गुणत्वात् ब्रह्मविनाशेऽनुदाहरणत्वमिति इति, गुणवद्व्याप्त्यापि कुरुचिदिनाश इत्यशेषेनोदाहरणाद्वृक्षयदि-

सामान्यात्मकं कारणं विशेषवद्वस्त्रामरमापषमानं आर-
भकमभ्युपगम्यते तदा चृतकाठिन्यविलयनवश्यूर्घवस्त्राविशेष-
जेनापि विनाश उपपद्यते, तस्मात् रूपादिमत्त्वात् स्था-
दभिप्रेतविपर्ययः परमाणुमां, तस्मादप्यनुपपदः परमाणु-
कारणवादः ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

गन्धरसरूपस्यर्घगुणा स्थूला पृथिवी, रूपरसस्यर्घगुणाः
स्थूला आपः, रूपस्यर्घगुणं स्थूलतरं तेजः, स्यर्घगुणः स्थूलतमो
वायुरित्येवमेतानि चत्वारि भूतानि उपचितापचितगुणानि
स्थूलस्थूलतारतम्येपेतानि च लोके छक्ष्यन्ते, तदत् परमा-
णवोऽप्युपचितापचितगुणाः कस्येरन् न वा, उभयथापि च
दोषानुषङ्गेऽपरिहार्य एव स्थात् । कस्यमाने तावदुपचिता-
पचितगुणले उपचितगुणानां मूर्त्युपचायादपरमाणुत्प्रसङ्गः ।

भावायाच्चातन्त्रत्वात् । वस्तुतसु इतं काठिनं प्रवभित्वनुसूतद्वयपरिका-
मविशेषो इत्यमेव काठिन्यं । न च इत्यत्येऽपि अवबवविभागादेव तस्मि-
नाश्च इति वाच्यं, द्वृतस्य परिकामिन एवत्वेन विभागासम्भवात्,
परमाणुकाठिन्यगाश्च तदसम्भवाच इति भावः । किञ्च प्रवये ना-
सीद्वाजा नान्यत् किञ्चनेत्यबूनां नाशसिद्धिः, तस्माद्वा तेषां परमकारण-
त्वमित्युपसंहरति । तस्मादिति ।

यद्यस्मादधिकागुणवत्तस्मात् स्थूलमिति आप्तिमुक्ता विकल्पयति ।
तद्वदिति । पार्थिवः परमाणुः अधिकागुणतत एवैकन्यूनगुणा अस्तादि-
परमाणव इति कल्पते न वा, आद्ये दोषमात् । कल्पयमान इति । मूर्त्यु-

न चान्तरेवापि मूर्खुपचयं गुणोपचयो भवतोल्युच्येत्, कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्खुपचयदर्शनात् । अकस्यमाने तु उपचितापचितगुणसे परमाणुलक्षाम्बुधिद्वये एवं तावत् सर्वे एकैकगुणा एव कल्पयेत् तत्सेजसि स्वर्णसोपलभिर्भात् अप्यु रूपस्यर्थयोः पृथिव्याच्च रसरूपस्यर्णानां, कारणगुणपूर्वकत्वात् कार्यगुणानां । अथ सर्वे चतुर्गुणा एव कल्पयेत् ततोऽस्तुपि गन्धसोपलभिः स्यात् तेजसि गन्धरसयोर्वाचौ च गन्धरूपरसानां, न चैव दूष्यते, तस्मादप्यनुपपञ्चः परमाणुकारणवादः ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

प्रधानकारणवादो वेदविज्ञिरपि कैस्त्रिम्बादिभिः सत्कार्यलाद्यं गोपजीवनाभिप्रायेणोपनिवद्धुः, अथनु परमा-

पचयात् स्त्रौल्लादिबर्णः । पर्याचेऽद्विराप्यात् स्फूकः, अविकागत्वात् बटवदित्वेवं प्रयोक्तव्यः । अप्रयोक्तव्यं निरस्ति । न चान्तरेवेति । हृषिविदेधः स्यादिति भावः । नेति पच्चे सर्वेषां अबूनां साम्यार्थमेकाग्रुषवस्त्रं वा स्वाचतुर्गुषवस्त्रं वा, उभयधापि दोषमाह । अकल्पमाने त्वित्वादिग्ना ।

न केवलमनुवादस्यात्कल्पादुपेक्षा किन्तु ग्रिघ्नविहीनत्वात् ग्रन्थतोऽर्थतस्याच्चात्यन्तमित्याह । अपरिग्रहाचेति । चकारार्थं प्रपञ्चयितुमुपक्रम्मने । अपि चेति । अवलभेदच्चापकमाह । भिन्नसक्त्वानिति । इत्यगुणकर्मणां इत्यत्परमाणुलक्ष्यं ज्ञातयो ज्ञात्यानि गुणाश्रयत्वाद्युपाधयो वा, निर्गुणत्वे सति ज्ञातिमदकिवात्मं गुणलक्षणं, संयोग-

एकारणवादो न कैश्चिदपि शिष्टैः केनचिदप्यंशेन परिगृहीत
इत्यत्यन्तमेवानादरणीयो वेदवादिभिः । अपि च वैशेषिकाः
तत्त्वार्थभूतान् षट् पदार्थान् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसम-
वायाख्यानत्यन्तभिन्नान् भिन्नत्त्वानभ्युपगच्छन्ति, यथा
मनुष्णोऽस्मः अश्च इति, तथात्माभ्युपगम्य तदिरुद्धं द्रव्याधी-
नत्वं शेषाणामभ्युप*गच्छन्ति तत्त्वापपद्यते कथं, यथा हि स्तोके
शशकुशपलाश्चप्रभृतीनामत्यन्तभिन्नानां सतां नेतरेतराधी-
नत्वं भवति, एवं द्रव्यादीनामप्यत्यन्तभिन्नताच्चैव द्रव्याधीनत्वं
गुणादीनां भवितुमर्हति, अथ च भवति द्रव्याधीनत्वं गुणा-
दीनां । ततो द्रव्यभावे भावात् द्रव्यभावे चाभावात् द्रव्यमेव
संख्यानादिभेदादनेकशब्दप्रत्ययभागभवति । यथा देवदत्त
एक एव सञ्चवस्थान्तरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभागभवति तदत् ।

विभागयोर्निरपेक्षकारणं कर्म नित्यमेकं, अनेकसमवेतं सामान्यं निल-
द्रव्यत्त्वयो विशेषाः, नित्यः सम्बन्धः समवायः इति भिन्नानि चक्ष-
खानि, सैमित्योऽत्यन्तभेदसिद्धिरित्यर्थः । तथात्मत्यन्तभिन्नत्वं तेन
विहज्ज्ञेयो धर्मधर्मिभावः गुणादयो न द्रव्यधर्माः स्युः ततोऽत्यन्तभि-
न्नत्वाच्छकुशादिवदित्यर्थः । भेदवाधकमुपच्यसाभेदमाह । अथ च
भवतीति । गुणादिषु तदधीनत्वं तावदन्वयव्यतिरेकसिद्धं, तथा च
गणादयो द्रव्याभिन्नाः द्रव्याधीनत्वात् यदस्माद्द्विन्नं तत् तदधीनं यथा
शशभिन्नः कुश्च इत्यर्थः । अभेदे द्रव्यं गुण इति शब्दप्रत्ययभेदः कथं
तत्त्वाह । द्रव्यमिति । कल्पितभेदोऽप्यत्तीत्याश्रयः । अन्यत्यात्मन्तभेदवदत्व-
न्ताभेदेऽपि धर्मधर्मित्वायोगादित मन्तर्यं । अस्तु गुणादीनां द्रव्य-

* गच्छन्ति धर्मधर्मित्वाशिकपाठः का० वर्ष० ।

तथा सति साङ्घसिद्धान्तप्रसङ्गः खसिद्धान्तविरोधसापदेयातां । अन्यग्रेरन्यसापि धूमस्याम्यधीनलं दृश्यते, सत्यं दृश्यते, भेद-प्रतीतेषु तत्त्वाग्निधूमयोरन्यलं निश्चीयते, इह तु इक्कः कन्वसो रोहिणी धेनुर्नीसिमुत्पत्तिमिति इव्यस्तेव तस्य तस्य तेजे तेन विशेषेण प्रतीयमाणत्वान्वैव इव्यगुणयोरग्निधूमयोरिव भेद-प्रतीतिरसि, तस्माद्वात्मकता गुणस्य । एतेन कर्मसामान्य-विशेषसमवायानां इव्यात्मकता व्याख्याता । गुणादीनां इव्याधीनलं इव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति असुच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथक्देहलं वा स्वादपृथक्काललं वा अपृथक्खभावलं वा, सर्वथापि नोपपद्यते । अपृथग्देहले तावत् स्वाभ्युपगमो विहस्येत कथं, तत्पारत्वो हि पटः तनुदेशोऽभ्युपगम्यते न तु पटदेशः, पटस्य तु गुणाः इक्कलादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न तनुदेशाः । तथा चाङ्गः ‘इवाणि इव्यान्तरमारभन्ते गुणात्म गुणान्तरं’ [वै० अ० १। आ० १। सू० १०]

तादाव्यमिति वदन्तं तार्किकमन्यं प्रत्याह । तथा सतीति । साङ्घोऽन्नवेदान्ती यात्माः । यदा कापिलस्यापि तादाव्यसिद्धान्त इति साङ्घ-याहर्वान्तं । यद्यपि तदधीनलं तद्दर्मलं तत्र धूमे नात्ति अयिं विनापि भावात्, तथापि तत्पार्थत्वं तदधीनलं मत्वा अभिचारं शङ्खते । अन्यति । कार्यत्वमन्यलं चाङ्गोकरोति । सत्यमिति । तथापि तादाव्येन प्रतीय-मानस्य इतोर्विवक्षितत्वात् अभिचार इत्याश्रयः । अस्य इतोरन्यथा सिद्धिमाशङ्खते । गुणादीनामिति । गुणादीनां इव्याभेदाभावेऽपि अयुतसिद्धत्वेन तादाव्यप्रतीतिसिद्धिरिवर्थः । दूषयितुं विकल्पयति ।

इति । तत्त्वो हि कारणद्वयाणि कार्यद्वयं पटमारभन्ते, तत्त्वगतात् गुणाः इक्षलादयः कार्यद्वये पटे इक्षलादिगुणान्तरमारभन्ते इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति । सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथगदेशत्वेऽभ्युपगम्यभाने बाध्येत । अथापृथक्कालत्वं अद्युतसिद्धत्वमुच्येत, सव्यदचिह्नयोरपि गोविवाखयोरअनुतसिद्धत्वं प्रसज्जेत । *तथाऽपृथक्स्वभावत्वे त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरात्मभेदः सम्भवति, तस्य तादाव्यनैव प्रतीचमानलात् । युतसिद्धयोः सम्भवः संयोगोऽयुतसिद्धयोऽस्तु समवाय इत्यबमभ्युपगमो मृष्टिव तेषां, प्राक् सिद्धत्वकार्यात् कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः । †अथान्यतरापेच एवायमभ्युपगमः स्याद्युतसिद्धत्वं कार्यस्य कारणेन सम्भवः

तत्पुनरिति । श्वौक्षलस्य पटनिष्ठत्वात् पटस्य तत्त्वदेशत्वात् पटश्वौक्ष्योरपृथक्देशत्वाभावाच्छुक्षः पट इति सामानाधिकरणप्रतीतिर्नस्यादित्याद्यं दूषयति । अपृथगदेशत्वं इति । काणादस्त्रवदयं व्याचयेत् । तत्त्वो हीति । स्वभावो हि स्वरूपं तस्यापृथक्त्वेऽनुभवित्वा इति । अभेदे युक्तिमाह । तस्येति । गुणस्येवर्थः । एवं पट् पदार्थाः अत्यन्तभिन्ना इति सिङ्गान्तोऽनुभवविदोधिन दूषितः । सिङ्गान्तान्तरं दूषयति । युतेति । अबुवसिद्धत्वं किमुभयोदतात्तरस्य, नाद्य इत्याह । प्रागिति । द्वितीयमाशक्ष दूषयति । अथेत्यादिना । कारणस्य पृथक्सिद्धत्वेऽपि कार्यमपृथक्सिद्धमित्युक्तमुपेत्वा सम्भवोऽसिद्धस्य सिद्धत्वं वेति विकल्प्याद्यं दूषयित्वा द्वितीयं शङ्खते । सिद्धं भूतेति । सतोरप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोग इत्यभ्युपगमात् तत्त्वपटयोरपि संयोगापत्तिरित्यपसिङ्गान्तः स्यादिवर्थः । सद्योजात-

* तस्येति का० वर्ष० जाति ।   † अबेति का० वर्ष० जाति ।

समवाय इति । एवमपि प्रागसिद्धुस्थालभात्मकस्य कार्यस्य
कारणेन समन्वो नोपपद्यते इत्यायत्तत्वात् समन्वयस्य । मिद्दं
भूता समन्वेत इति चेत्, पाक् कारणमन्वात् कार्यस्य सिद्धा-
वभुपगम्यमानायामयुतसिद्धभावात् कार्यकारणयोः संयोग-
विभागौ न विद्यते इतीदमुक्तं दुरुक्तं खात् । अथा चोत्यज-
माचस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिभिर्द्रव्यान्तरैः
समन्वः संयोग एवाभुपगम्यते न समवायः, एवं कारणद्रव्ये-
खापि समन्वः संयोग एव स्यात् न समवायः, नापि संयोगस्य
समवायस्य वा समन्वयस्य समन्वित्यतिरेकेणास्ति त्रिभित्
प्रमाणमस्ति । समन्वित्यप्रत्ययतिरेकेण संयोगसमवाय-

पटस्य क्रियाभावात् कथं संयोगस्तत्राह । यदेति । किञ्च समन्व-
स्यापि समन्वेनावस्थानादसमन्वयस्यानियामकत्वात् समन्वोऽपि दुर्नि-
रूप इत्याह । नापीति । समन्वः समन्विभिन्नः, तद्विलक्षणशब्दधीग-
म्यत्वादस्त्वन्तरवदिति शङ्कते । समन्वीति । कल्पितमेदसाधने सिद्धसा-
धनसा वस्तुभेदसाधने तु अभिचार इति समाधते । नैकत्वेऽपीति । स-
रूपेष्वैव मनुष्यादिशब्दभावे च पुच्छाद्यपेक्षया पितेवादिविज्ञानशब्द-
धीगम्यो भवति न च भिद्यत इति अभिचार इत्यर्थः । पर्णित-
माह । इत्युपज्ञीति । विज्ञानशब्दधीगम्यत्वादित्युपज्ञिविष्टितेन
ज्ञानेन लिङ्गेन प्राप्तस्य वस्त्वन्तरस्य संयोगादेः समन्वित्यतिरेकेणानुप-
ज्ञानेनभावो निर्बीयत इत्यर्थः । न ज्ञानुखिदयस्य नैरन्तर्यातिरेकेण सं-
योग उपलभ्यते, समवायस्तु न कस्यापि क्वचिदप्यनुभवमारोहयतोति
भावः । समन्वयस्य समन्वयभेदे समन्वितः सदा सत्त्वात् समन्व-
युक्तिप्रसङ्ग इति शङ्कां निषेधति । नापीति । परापेक्षया नैरन्तर्या-
वस्थायामङ्गुल्याः रूपरूपिनोत्थ समन्वयोर्न खत इत्युक्तमित्यर्थः ।

शब्दप्रत्ययदर्शनात् तथोरस्तिविमिति चेत् न, एकत्रेऽपि खरूप-
वाङ्गरूपपेक्षयाऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन् देव-
दत्तो लोके खरूपं सम्बन्धिरूपं चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभाग्भ-
वति मनुष्यो ब्राह्मणः श्रोतुयो वदान्यो वासो युवा खविरः
पिता पुत्रः पौत्रो भाता जामातेति । यथा चैकापि सती रेखा
खानान्यत्वेन निवेश्मानैकदश्मतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनु-
भवति तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयो-
गसमवाचशब्दप्रत्ययार्हत्वं न अतिरिक्तवस्तुत्वेन इत्युपस्थि-
त्यत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः सन्ततभावप्रसङ्गः, खरूपवाङ्गरूपा-
पेक्षयेत्युक्तोन्तरलात् । तथाखात्ममनसामप्रदेशलाज्जं संयोगः

पूर्वपरमाणवोः संयोगनिशासेन ह्युक्तादिरूपिनिरस्ता, संप्रबद्धत्व-
दात्मनागूनां संयोगोऽणुषु क्रियाहेतुरात्ममनसोः संयोगो बुद्धाद्यस-
मवायिकारणं निरस्यते । तथाण्वात्मेति । निरस्तमपि कल्पितप्रदेश-
पक्षमतिप्रसङ्गात्मदोषान्तरं वक्तुं पुनरद्वावयति । कल्पिता इति ।
कल्पनमूहः ऊहितार्थाः सन्तोऽसन्तो वा द्वितीयेन संयोगसिद्धिः
खस्ताभावयोरेकत्र छन्दवच्छेदकासत्त्वादाद्ये तृहमात्रेण सर्वार्थसिद्धि-
प्रसङ्गः, ऊहस्य खाधीनत्वात् प्रभूतत्वं निरवधित्वं तत्प्रभवाचेत्वर्थः ।
यद्यूहात् सर्वसिद्धित्वदा पदार्थवन्वमुक्तिनियमा जुय्येनिव्विद्याह । न
चेत्यादिना । संयोगं दूषयित्वा समवायं दूषयति किञ्चान्बिहिति । तन्मते
दूषणान्तरं उच्चत इत्यर्थः । संस्नेषः संयहः । यत एकाक्षर्येनापरा-
कर्षणं तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । ह्युक्तं निरवयवासमवेत् सावयवत्वा-
दाकाशसमवेत्भूमिवदिति भावः । ननु ह्युक्तस्यासमवेतत्वे तदा-

सम्भवति, प्रदेशवतो इवस्य प्रदेशवता इव्यामरेण संयोग-
दर्शनात् । कल्पिताः प्रदेशा अखात्ममनसां भविष्यन्तीति चेत् न,
अविद्यमानार्थस्य कल्पनायां सर्वार्थचिद्गुप्रसङ्गात्, इवानेवावि-
षमानो विरह्मोऽविरह्मो वार्थः कल्पनीयो नातोऽधिक इति
गियमे हेतुभावात्, कल्पनायास्य स्थायत्तत्त्वात्, प्रभूतत्त्वम्भवात् ।
न च वैश्वेषिकैः कल्पितेभ्यः चक्षुः पदार्थेभ्योऽन्येऽधिकाः इति
सहस्रं वार्थां न कल्पितव्या इति निवारको हेतुरस्मि, तस्माह्-
यस्मै यस्मै यद्यद्वेषते तत्तत् सिध्येत्, कर्मिकालुः प्राणिनां
दुःखबङ्गः संसार एवं माभूदिति कल्पयेत्, अन्यो वा व्यसनी
मुक्तानामपि पुनरत्यज्ञिं कल्पयेत्, कल्पयोर्निवारकः स्थात् ।
किञ्चान्यद्वाभ्यां परमाणुभ्यां निरवयवाभ्यां सावयवस्य द्वाणुक-
स्थाकाशेनेव संसेषानुपपत्तिः, न स्थाकाशस्य पृथिव्यादीनास्य जतु-

यितत्वं न स्थात्, सम्बन्धं विना तदयोगात्, न च संयोगादाश्रितत्वं कार्य-
व्यस्य प्रक्षाल्य संयोगादिति इत्याहते । कार्यति । प्रक्षतिविकारयोरादभे-
दादाश्रयाश्रयभावागुपपत्तिरिष्टेति परिहरति । नेति । भेदात् तद्वाव
इति बदन्तं प्रत्याह । इतरेतराश्रयत्वादिति । कथं तर्हि कार्यस्य कार-
याश्रितत्वव्यवहारः कल्पितभेदादिव्याह । कारबस्येति । परमाणुनां
निरवयवत्तमप्ययुक्तमिवाह । किञ्चेति । परमाणवः सावयवाः अत्य-
त्वात् घटवहिपत्ते तेषां दिग्भेदावधित्वं न स्थादात्मवदित्यर्थः । न नु
परमाणवपेक्षया योऽयं प्राची दक्षिणेत्रादिदिग्भेदव्यवहारस्तदवधि-
त्वेन योऽवयवास्तव्योच्यन्ते त एव परमाणवस्तेऽपि सावयवास्तेत् तद-
वयवा एवेति, एवं यतः परं न विभागः स एव निरवयवः परमाणु-
रिति इत्याहते । यांस्त्रमिति ; परिहरति । न स्थूलेति । अयमर्थः यत्सुर्वा-

काष्ठवत् संस्केषोऽस्मि, कार्यकारणद्वयोराश्रिताश्रयभावोऽन्य-
था नोपपद्धत इत्यवश्चं कल्प्यः समवाय इति चेत् न, इतरे-
तराश्रयत्वात् । कार्यकारणयोर्हि भेदसिद्धावाश्रिताश्रयभावसि-
द्धिराश्रिताश्रयभावसिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कुण्डवदरवदिति
इतरेतराश्रयता स्यात् । नहि कार्यकारणयोर्भेदः आश्रिताश्र-
यभावो वा वेदान्तवादिभिरभ्युपगम्यते, कारणस्यैव संस्कारमात्रं
कार्यमित्यभ्युपगमात् । किञ्चान्यत् परमाणुर्नां परिच्छिव्यत्वात्
आवक्ष्यो दिग्ःः षडष्टौ इत्र वा तावद्विरवयवैः सावयवासो चुः
सावयवत्वादनित्यादेति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो बाध्येत ।
थांखं दिग्भेदभेदिनोऽवयवान् कल्पयसि त एव मम परमाणव
इति चेत् न, स्थूलस्थूलातारतम्यकमेषापरमकारणादिना-
शोपपत्तेः । यथा इथिवी द्व्युकाच्चपेच्या स्थूलतमा वसुभ-

त्वना विभागयोग्यं वसु स परमाणुरिति यद्युच्येत तर्हि ब्रह्मव एव
परमाणुसंज्ञा छता स्यात्, तदन्यस्याल्पस्य दिग्भावार्हत्वेनावयवविभा-
गावश्चभावात् यदि एथिवादिजातीयाल्पपरिमाणविभान्तिभूमिर्थः च
परमाणुरित्युच्येत तर्हि तस्य न मूलकारणवं विनाशित्वात् घटवत्, न
च हेत्वसिद्धिः, अयदो विनाशिनः एथिवादिजातीयत्वात् घटवदिति
साध्यनादिति, सम्यति निरवयवदवस्य नाशहेत्वभावात् आत्मवदवि-
नाश इत्याशक्ष्य पूर्वाङ्कं परिहारं स्मारयति । विग्रहनं इत्या-
दिना । ब्रह्मातिरिक्तस्य अच्छानिकत्वाच इवस्य निरवयवत्वमसिद्धं
निमित्ताद्वादिनाशादिनाशः प्रज्ञे सम्भवति, मुक्तौ ज्ञानादज्ञान-
नाशे तत्कार्यानुनाशसम्भव इति भावः । यदुक्तं यत्कार्यद्वयं तत्त-

तापि विवश्यति ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरस्त्र शृथिक्येकजातीयकं विवश्यति ततो द्वाणुकं, तथा परमाणुवोऽपि शृथिक्येकजातीय-कलादिनश्चेयुः। विवश्यन्तोऽप्यवयवविभागेनैव विवश्यन्तीति चेत् नायं दोषः, यतो घृतकाठिन्यविलयनवदपि विनाशोपपत्ति-मवोचाम । यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवाना-मपि अग्निर्वयोगाद्रवभावापत्त्वा काठिन्यविभाशो भवति, एवं परमाणुनामपि परमकारणभावापत्त्वा मूर्त्यादिविभाशो अ-विवश्यति, तथा कार्यारब्लोऽपि जावयवसंयोगेनैव केकल्लेज भवति, शीरणसादीनामकरेणापि अवयवसंयोगमन्तरं इधि-हिमादिकार्यारब्ददर्शनात् तदेवमसारतरतर्कसन्दृभ्यलादी-

---

योगसचिवानेकद्वयारभ्यमिति तत्त्वेवाह । तथा कार्यारभ्लोऽपीति । कैवल्यं प्राधान्यं कार्यद्वयस्थितावपि इतुत्वात् संयोगस्य द्वीरार-अक्षसंयोगादध्यारभ्यकं न संयोगान्तरं, तथा च दध्यादौ अभिचारात् आप्निरित्यर्थः । किञ्च यत्कार्यद्वयं तद्वयारभ्यमित्येव आप्निरस्तु लाघवान् तु संयोगसचिवखन्यूनपरिमाणानेकद्वयारभ्यमिति गौर-बाह्यीर्बिक्षुतदुक्तुकारभ्यरस्त्रौ न्यूनपरिमाणायां अभिचाराच्च । न च इत्युर्जड्कान्तरमिति वाच्च, अवयविभाज्यविभृत्वापातात् । किञ्च नि-रवयवद्वयस्त्वेकाक्षरवृक्षित्वे लाघवान् निरवयवानेकाणुसिद्धिः । यत्त्व-गुरुत्वारत्यविभाज्यनिभूमित्वेन तत्पित्रिरति तत्र च्युक्त्वेनोक्तचुटिषु विभान्तेः । न च त एव चुटिनामानो वगदेतव इति वाच्च । एधि-वीत्वादिना सावयवत्वानित्ययोद्युमानात् । न चावयवत्वस्य छचित् वि-आक्षौ परमाणुसिद्धिः अविभान्तावनवस्थेति वाच्च । मायायां त्रज्जित्य-चावयवत्वविभाज्यनिषम्भवात् । अतो न किञ्चित्सुसद्वावे प्रमाणं, निर-वयवानां संयोगसमवाययोरसमवास् समवेतद्युक्तावारभ्यकलायोग

स्वरकारणश्रुतिविरुद्धलाञ्छुतिप्रवणैऽथ शिष्टैर्मन्वादिभिरपरि-
गृहीतलादत्यन्तमेवानपेक्षास्मिन् परमाणुकारणवादे कार्याऽप्येः
श्रेयोऽर्थिभिरिति वाक्यशेषः ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

वैश्वेषिकराद्वान्तो दुर्युक्तियोगादेवविरोधाच्छिष्टापरिग-
हाच नापेच्छितव्य इत्युक्तं, सोऽद्वृवैनाशिक इति वैनाशिकत-
साम्यात् सर्ववैनाशिकराद्वान्तो नितरामनपेच्छितव्य इतीदमि-
दानीमुपपादयामः । स च बङ्गप्रकारः प्रतिपत्तिभेदादिनेय-
भेदादा । तच्चैते चयो वादिनो भवन्ति, केचित् सर्वाल्लित-
वादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनः, अन्ये पुनः सर्व-

इत्यादि वाधकमुक्तमेव । सम्बन्धपरिग्रहाचेति सूचवाक्यशेषं पूर्वयन्न-
धिकरणार्थमुपसंहरति । तदेवमिति । तस्माद्वान्तिमूलेन वैश्वेषिकमतेन
वेदान्ततात्पर्यस्थाविरोध इति सिद्धं ।

वैश्वेषिकं निरस्य वैनाशिकं निरस्यति । समुदाय इति । परिमाण-
भेदेन देहादेराशुतरविनाशाङ्गीकारादर्ढवैनाशिको वैश्वेषिकस्तस्य
निरासानन्तरं सर्वक्षणिकवादी बुद्धिखो निरस्यत इति प्रसङ्गसङ्गति-
माह । वैश्वेषिकेति । नाभाव उपलब्धेरिति निरसनीयसिद्धान्तात्
दत्र निरस्यति, सिद्धान्तस्य भेदं वक्तुं तत्सिद्धान्तं विभजते । स चेति ।
ननु सुगतप्रोक्तागमस्यैक्यात् कुतो बङ्गप्रकारता तच्चाह । प्रतिपत्तो-
ति । एकस्यैवागमस्याख्यातुः शिष्टस्यावस्थाभेदेन बुद्धिभेदात् मन्दम-
ध्यमोक्तमधियां शिष्टाणां वा भेदाद्बङ्गप्रकारतेवर्थः । तानेव प्रकारा-
नाह । तच्चेति । सौत्रान्तिको वैभाषिको योगाचारो माध्यमिकस्येति

शृन्यत्वादिन इति । तत्र ये सर्वाख्तिलवादिनो वाह्यमान्तरस्त्र
वस्त्रभ्युपगच्छन्ति भूतं भौतिकं चित्तं चेत्तत्त्वं तांस्तावत् प्रति
शूमः । तत्र भूतं पृथिवी धात्रादयः, भौतिकं रूपादयश्चक्षुरा-
दयत्वं । चतुष्टये च पृथिव्यादिपरमाणवः खरखेहोण्ठप्रेरण-
स्त्रभावास्त्रे पृथिव्यादिभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते । तथा रूप-
विज्ञानवेदनासंज्ञासंकारसंज्ञकाः पञ्च स्त्रभावः, तेऽप्याधात्मं
सर्वव्यवहारास्यदभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते [सर्वदर्शनसंपृ० २३।
पं० १७] । तत्रेदमभिधीयते । योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः

चत्वारः शिष्याः, तेषाद्ययोर्वाह्यार्थानां परोक्त्वापरोक्त्वविवादेऽप्य-
क्षित्वसम्भितिपत्तेस्त्वयोः सिङ्गान्तमेकीक्षत्वं निरस्यत इत्याह । तत्र य
सर्वाख्तिलवेति । भूतं भौतिकं वाह्यं, चित्तचैत्तत्वं कामाद्यान्तरमिति
विभागः । तत्र सन्दिक्षाते किं मानमूलो भान्तिमूलो वायं सिङ्गान्तं
इति । तत्र प्रमाणमूलं इति पूर्वपक्षयन् सिङ्गान्तं तदीयं दर्शयति ।
तत्र भूतमिति । स्थिरः प्रपञ्चो ब्रह्महेतुक इति वेदान्तसिङ्गान्तस्य
मानमूलक्षण्यिकसिङ्गान्तविरोधादसिद्धिः पूर्वपक्षपञ्चं सिङ्गान्ते तद-
विरोध इति ज्ञेयं । एथिवादिभूतचतुष्टयं विषयेन्द्रियात्मकं भौति-
क्षण्यं परमाणुसमुदाय एव नावयव्यन्तर इति मत्वा परमाणुन् विभ-
जते । चतुष्टये चेति । चतुर्विधा इत्यर्थः । खरः कठिनः तत्खभावाः
पार्थिवाः परमाणवाः द्विग्धा आप्याः उण्ठास्तेजसाः ईरण्डास्त्रानस-
भावो वायव्यानामिति । वाह्यसमुदायमुक्ताध्यात्मिकसमुदायमाह ।
तथेति । सविषयेन्द्रियाणि रूपखान्तः, विषयाणां वाह्यत्वेऽपि देहस्ये-
न्द्रिययाह्यत्वादाध्यात्मिकत्वं, अहमहमित्याजयविज्ञानप्रवाहे विज्ञा-
नस्त्रभावः, सुखाद्यनुभवो वेदनास्त्रभावः, गौरश्च इत्येवं नामविशिष्टसवि-
क्षयकः प्रत्ययः संचारस्त्रभावः, रागहेषमोहधर्माधर्मः संखारस्त्रभावः । तत्र

समुदायः परेषां मभिप्रेतोऽणुच्छेतुकस्य भूतभौतिकसंहतिरूपः
स्त्रैव हेतुकस्य पञ्चलन्वीरूपः, तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदाये-
ऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिः समुदायभावानुपपत्तिरित्यर्थः । कुतः
समुदायिनामचेतनत्वात्, चिन्नाभिज्ञत्वनस्य च समुदायसि-
द्धधीनत्वात्, अन्यस्य च कस्यचिच्छेतनस्य भोक्तुः प्रज्ञासितुर्वा-
स्थिरस्य संहनुरनभुषगमात्, निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृ-
त्त्यनुपरमप्रधक्षांत्, आशर्थस्याप्यन्यत्वानन्यत्वाभ्यामजिरूपस्यत्वात्
चण्डिकत्वाभ्युपगमात् निर्बापारत्वात् तथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तत्त्वात्

विज्ञानस्यात्त्वचित्तमात्मेति गीयते, अन्ये चलारः स्त्रैव चैतास्तेषां स-
ह्यातः आश्चात्मिकः सकलसोकथाचानिर्वाहक इत्यर्थः । अवश्वतिरिक्ताववश्यानुपलब्धेऽवयवाः शिष्यस्ते यत् सत् तत् त्तद्विकां, यथा
विद्युदिति तेषां त्तद्विकल्पमिति मानभूलोद्यं सिद्धान्त इति प्राप्ते
सिद्धान्तस्यात् योजयति । योऽप्यमिति । सर्वादौ परमाणुनां स्त्रैवा-
नाय स्त्रैवत्सावज्ञ सम्बवति अचेतनत्वात् । नापि चित्तात्मम-
भिज्ञत्वानं विज्ञानं समुदायहेतुः सह्याते देहाकारे जाते विज्ञानं
विज्ञाने जाते सह्याते इत्यन्योन्यान्यथात् । च च त्तद्विकविज्ञानादन्य-
क्षिक्षीय ईश्वरो वा त्वयाभ्युपमस्यते यः सह्यातकर्त्ता भवेत् । न च
कर्त्तारमनपेक्ष्याश्वः स्त्रैवाच्य स्वयमेव सह्यातायै प्रवर्खन्त इति वाच्यः ।
अनिर्भीक्षप्रसङ्गात् । अन्यालवविज्ञानसन्तानः संहन्तास्त्रिव्यवत आह ।
आश्रयस्येति । आश्रेतेऽस्त्रिभ्यः रागादय इत्याश्रयः सक्तामः, स किं स-
न्तानिष्ठो विज्ञानिष्ठोऽन्योऽन्यो वा, आद्येऽपि स्थिरः त्तद्विको वा, नायः
अद्विद्युनिवाकवादप्रसङ्गात् । इतीये दोषमाह । त्तद्विकत्वेति ।
त्तद्विकस्य अन्यात्मिकिरिक्तावापादो नास्ति, तस्मात्तस्य परमाणुवादिमेव-
नायै प्रवृत्तिरनुपपत्ता त्तद्विकत्वाधारादित्यर्थः । एतेनानन्दः सन्ताव-

समुदायानुपपत्तिः । समुदायानुपपत्तौ च तदाश्रया खोक-
याचा लुप्तेत् ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्यन्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १८ ॥

यद्यपि भेका प्रश्नासिता वा कस्त्रिष्वेतमः संहन्ता खिरो
नाभ्युपगम्यते, तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपत्तेते
खोकयाचा, तस्माद्वोपपत्तमानार्थां न किञ्चिदपरमपेचितव्य-
मस्ति । एते चाविद्यादित्यः अविद्या संखारो विज्ञानं नाम रूपं
षडायतनं स्थैर्ये वेदना वृष्णोपादानं भवेत् जातिः जरा मरणं

इति पद्मो निरस्तः, क्षमिकस्य मेलकत्वानुपपत्तेः, तस्मात् संहन्तुरस-
त्वात् सङ्घातानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

संहन्तुरभवेत्यपि सङ्घातोपपत्तिमाशङ्का निषेधति । इतरेति ।
कार्यं प्रब्ययते गच्छतीति प्रब्ययः कारणं अविद्यादिभिरेवार्थात् स-
ङ्घातसिद्धौ व्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः । अविद्यादीनाह । ते चेति ।
क्षमिकेषु खिरस्युम्भिरविद्या ततो रागदेषमोहाः संखारा भवति
तेष्वो गर्भस्यास्यार्थं विज्ञानं उत्पद्यते तस्माचालयविज्ञानात् एधिकादि-
चतुर्दशं नामाश्रयत्वान्नाम भवति । ततो रूपं सितांसितात्मकं शुक्र-
श्चोर्णिकं विद्ययते गर्भस्यक्षम्बुद्धावस्था नामरूपशब्दार्थं इति नि-
व्यर्थः, विज्ञानं एधिकादिचतुर्दशं रूपस्वेति षडायतनानि यस्येन्द्रिय-
ज्ञातस्य तत्र षडायतनं, नामरूपेन्द्रियाणां निधः संयोगः स्थैर्यः, ततः
सुखादिका वेदना तथा पुनर्विद्ययहस्या तथा प्रदत्तिरूपादानं, तेन
भवत्यसाक्षम्बेति भवेत् धर्मादिस्तो जासिर्देहजन्म, पश्चात्यस्मुदाय
इति यावत् । जातानां स्वत्वानां यरिपाको जरास्तम्भः, नाशो मरणं,
नियमावस्था पुचादिष्वेषादनर्दाहः शोकस्तेज इति पुचेत्वादिप्रकाशः

शोकः परिदेवना दुःखं दुर्मनस्तेवं जातीयका इतरेतरहेतु-
काः सौगते समये क्षचित् संज्ञिप्ता विनिर्दिष्टाः, क्षचित् प्रप-
स्तिताः, सर्वेषामण्यमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येयः । तदेवम-
विद्यादिकलापेऽपि परस्परनिमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयन्व-
वदनिश्चमावर्त्तमाने र्थाच्छिप्त उपपञ्चः सङ्घात इति चेत्, तत्र,
कस्मादुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । भवेदुपपञ्चः सङ्घातो यदि
सङ्घातस्य किञ्चित्किमित्तमवगम्येत, न त्वगम्यते । यत इतरे-
तरप्रत्ययलेऽप्यविद्यादीनां पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरोऽस्त्रात्पत्तिमात्र-
निमित्तं भवद्वेत्, न तु सङ्घातोत्पत्तेः किञ्चित्किमित्तं स-
अवति । अविद्यादिभिरर्थादाच्छिप्ते सङ्घात इत्युक्तं, अत्रो-
च्यते यदि तावदयमभिप्रायः, अविद्यादयः सङ्घातमन्तरे-
णात्मानमत्तमभमाना अपेक्षने सङ्घातमिति, ततस्तस्य सङ्घातस्य
किञ्चित् निमित्तं वक्ष्यन्ते, तत्र नित्येष्वप्यणुषु अभ्युपगम्यमानेष्वा-

परिदेवना, अनिदानुभावो दुःखं, तेन दुर्मनस्ता मानसी व्यथा इति-
शब्दो मानापमानादिक्लेशसंग्रहार्थः, न केवलं सुगतानामेवाविद्या-
दयः सम्मताः किन्तु सर्ववादिनामपीत्याह । सर्वेषामर्तिः । अविद्या-
दिहेतुका जन्मादयो जन्मादिहेतुकास्त्राविद्यादय इति मिथो हेतु-
हेतुमद्वावादर्थात् सङ्घातसिद्धिरिति शङ्खामुपसंहरति । तदेवमिति
सिद्धान्तभागं आक्षये । तद्वेति । अविद्यादीनां उत्तरोत्तरहेतुत्वम-
ज्ञीकृत्य सङ्घातहेतुभावात् सङ्घातो न स्यादिद्युक्ते पूर्वाक्तं स्मारयति ।
नन्विति । किमविद्यादयः सङ्घातस्य गमका उतोत्पादका इति वि-
कल्पयाद्ये सङ्घातस्योत्पादकं किञ्चिद्वाच्यं तद्वास्तीत्याह । अत्रोच्यते
यद्वेति । आश्रयाश्रयिभूतेष्विति भोक्तृविशेषणं अदृश्याश्रयेष्वित्यर्थः ।

अथाश्चिभूतेषु भोक्तृषु सत्यु न सम्बवतीत्युक्तं वैश्वेषिकपरी-
च्चायां किमङ्ग पुनः छणिकेष्वयणुषु भोक्तृरहिते व्याश्रया-
श्रयिशून्येषु वाभ्युपगम्यमानेषु सम्भवेत् । अथायमभिप्रायः
अविद्यादय एव सह्यातस्य निमित्तमिति । कथं तमेवाश्रित्या-
त्मानं सभमानास्त्वैव जिमित्तं स्तुः । अथ मन्यसे सह्याता
एवानादौ संसारे सन्तत्यानुवर्त्तने तदाश्रयाश्विद्यादय इति
तदापि सह्यातात् सह्यातान्तरं उत्पद्यमानं नियमेन वा
सदृशमेवोत्पद्येत अनियमेन वा सदृशं विसदृशं वोत्पद्येत
नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गतस्य देवतिर्थग्नेनिनारकप्राप्यभावः
प्राप्नुयात्, अनियमाभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुद्गतः कदाचित् चणेन
इस्ती भूला देवो वा पुनर्मनुष्यो वा भवेत् इति प्राप्नुयात्,
उभयमप्यभ्युपगमविहद्धं । अपि च चञ्चोगार्थः सह्यातः स्यात्

यथा स्थिरेष्वगुषु सह्यातं योग्येषु कर्त्तव्यु चादृशसह्यायेषु सत्यु ज्ञाना-
भावमात्रेण संहतिकर्त्तव्यायोगात् सह्यातापत्तेनिमित्तं नास्तीत्युक्तं
तदा छणिकपक्षे तन्नास्तीति किमु वक्तव्यमित्याह । किमिति । आश्र-
याश्रयः सह्यातकर्त्ता तच्छून्येष्विवर्थः । आश्रयाश्रयिशून्येष्विति पाठे
उपकार्यैप्यकारकत्वशून्येष्विवर्थः । द्वितीयं शङ्खते । अथायमिति ।
सह्यातस्याविद्यादीनां चोत्पत्तौ अन्योन्याश्रयः स्यादिति द्रूष्यति ।
कथमिति । स्वाभाविकः खल्यं सह्यातानां हेतुहेतुमङ्गावेन प्रवाहो
न संहन्तारमपेक्षते, पूर्वसह्याश्रया अविद्यादय उपरे सह्यातप्रवर्त्तना
इति नान्योन्याश्रयदोषोऽपीत्याशङ्खते । अथ मन्यस इति । स्वभावस्य
नियमानियमयोरपसिङ्गान्तापातः स्यादिति परिहारार्थः । पूर्यते
गतिं चेति पुद्गतो देहः । किञ्च भोक्तुः छणिकत्वपक्षे भोगापवर्गश्च-

स जीवो वास्ति स्तिरो भोक्तेति तवाभ्युपगमः, ततस्य भोगे
भोक्तार्थं एव स नान्येन प्रार्थनीचः, तथा मोक्षो मोक्षार्थं एवेति
मुमुक्षुषा नान्येन भवितव्यं । चन्द्रेन चेत् प्रार्थ्येतोभयं भोग-
मोक्षकालावस्थाचिना तेन भवितव्यं, अवस्थायिने चण्डिक-
त्वाभ्युपगमविरोधः, तस्यादितरेतरोत्पत्तिमाचनिमित्तलमवि-
द्यादीनां च दि भवेत् भवतु नाम न तु सहातः सिधेत्
भोक्तभावादित्यभिप्रायः ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उक्तमेतद्विद्यादीनामुत्पत्तिमाचनिमित्तलाङ्ग सहातसि-
द्धिरक्षीति, तद्यि दृत्पत्तिमाचनिमित्तलं न सम्बवतोती-
रमिदानोमुच्चपाद्यते । चण्डभज्ञवादिनोऽयमभ्युपगमः उत्तर-
स्मिन् चण्डे उत्पद्यमाने पूर्वचण्डे निरुद्धत इति । न चैवमभ्यु-
पगच्छता पूर्वोत्तरयोः चण्डयोः इतुफलभावः ग्रन्थते सन्या-

हारोऽपि हुर्घट इत्याह । अपि चेति । यो यदिच्छति स तत्काले
नालिं चेत् इच्छा वर्यां, अस्ति चेत् चण्डिकलभज्ञ इत्यर्थः । प्रकृतं स-
हातनिरासमुपसंहरति । वस्त्रादिति ।

द्विविदो हि कार्यसमुत्तादः सुगतसम्मतः हेतुधीनः कारबसमु-
दायाधीनस्तेति । तत्राविद्यातः संस्कारलक्षो विज्ञानमित्येवंरूपः प्र-
थमः, एथिद्यादिसमुदायात् कार्यं हेतुवं द्वितीयः, बत्राद्यमज्जोऽन्तर्व-
दितीयः सहातकर्त्त्वभावेन दूषितः, सम्बवाद्यं दूषयति खूचकारः ।
उत्तरेति । चण्डिकोऽर्थः चाया इत्युच्चते, निरुद्धमामत्वं विजाणकसा-
मिधं, निरुद्धलमतीतत्वं । ननु कार्यकाले विनाशकास्तेऽपि पूर्वचण्डे

दिग्यितुं निरुद्धमानस्य निरुद्धस्य वा पूर्वज्ञेण सामावयस्त्वाद्-
न्तरज्ञेण हेतुत्वानुपपत्तेः । अथ भावभूतः परिनिधिन्नावस्थः
पूर्वज्ञेण उन्नरज्ञेण हेतुरित्यभिप्रायस्तथापि नोपपद्यते,
भावभूतस्य पुनर्व्यापारकल्पनायां ज्ञेणान्तरसम्बन्धप्रसङ्गात् ।
अथ भाव एवास्य व्यापार इत्यभिप्रायः, तथापि नैवोपपद्यते
हेतुस्त्रभावानुपरक्षस्य फलस्योत्पत्त्यसम्भवात् । स्वभावोपरागा-
भ्युपगमे च हेतुस्त्रभावस्य फलकालावस्थायित्वे सति ज्ञेणभ-
ङ्गाभ्युपगमत्यागप्रसङ्गः । विनैव वा स्वभावोपरागेण हेतु-
फलभावमभ्युपगच्छतः सर्वत्र तत्प्राप्तेरतिप्रसङ्गः । अपि चो-
त्पादनिरोधौ नाम वस्तुनः स्वरूपमेव वा स्थातां, अवस्था-
न्तरं वा वस्तुन्तरमेव त्रा, सर्वथापि नोपपद्यते । यदि ताव-
दस्तुनः स्वरूपमेवोत्पादनिरोधौ स्थातां ततो वस्तुशब्द उत्पा-
दनिरोधशब्दौ च पर्यायाः प्राप्नुयः । अथास्ति कस्त्रिदिशेष
इति मन्येत उत्पादनिरोधशब्दाभ्यां मध्यवर्तीनो वस्तुन आद-

सन्ध्यात् ज्ञाणिकार्थस्य हेतुत्वमन्ततमिति शङ्खते । अथ भावेति, सक्षुप
इत्यर्थः । किं हेतोत्पत्त्यतिरिक्तः कार्येत्यादनास्त्रो व्यापारः अनतिरिक्तो वा, नाद्य इत्युक्ता इताय शङ्खते । अथेति । भाव उत्पत्तिः, उक्तां हि
‘भूतिर्यषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यत’ इति ।

येवां ज्ञाणिकभावानां या भूतिः सैव क्रिया कारकस्त्रेत्यर्थः । नष्टस्त्रापि
निमित्तत्वं स्थानोपादानत्वं, तथा च मृदादेवटादिकाजासन्त्वे बटाद्य-
नुत्पत्तिः सत्त्वे च ज्ञाणिकत्वश्चानिरिति परिहरति । तथार्पात्यादिना ।
प्रथमपक्षोक्तदेवं ब्रह्मयति । विनैवेति । वस्तुनो जन्मध्यसानिरूपणात्
न ज्ञाणिकत्वमित्याह । अर्पि चेति । तयोः स्वरूपत्वे वस्तुन्तरभावात्

ज्ञात्ये अवस्थे अभिस्थयेते इति, एवमप्याचक्षमध्यक्षणचयम-
मन्त्रिक्तादस्तुनः चक्षिकत्वाभ्युपगमहानिः । अथात्यन्तव्यतिरिक्ता-
वेवोत्पादनिरोधी वस्तुनः स्थातां अश्वमहिषवत्, ततो
वस्तुत्पादनिरोधाभ्याममंस्यृष्टिमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्गः ।
अदि च दर्शनादर्शने वस्तुन उत्पादनिरोधी स्थातां, एव-
मपि द्रष्टृधर्मै तौ न वस्तुधर्माविति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग
एव, तस्मादप्यसङ्गतं दैगतं मतं ॥

अस्ति प्रतिज्ञोपरोधा यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

एषभङ्गवादे पूर्वचषो निरोधयस्त्वाक्षोक्तरस्य चक्षस्य
हेतुभंवतीत्युक्तं । अथासत्येव हेतौ फलोत्पत्तिं ब्रूयात्, ततः
प्रतिज्ञोपरोधः स्थात्, चतुर्विधान् हेतुन् प्रतीत्य चिन्तचैत्ता
उत्पद्यत्वा इतीयं प्रतिज्ञा होयेत, निर्हेतुकार्यां चोत्पत्तावप्र-

वस्तुनोऽनाद्यनक्षत्रमित्यपि द्रष्टव्यं । द्वितीयं शङ्खसे । अथास्तीति । वि-
शेषमेवाह । उत्पादेवि । दृष्टव्यति । एवमपीति । ताभ्यां संसर्गं वस्तुनः
चक्षिकत्वभङ्गः स्थात् । संसर्गं एव गात्तीति हेतुयक्त्यमुत्पाद्य दृष्ट-
वति । अथाबन्तेति ।

स्वत्र आख्यातुं दक्षं स्मारयति । चक्षणभङ्गेति । किं कार्योत्पत्तिनिर्हेतुका सहेतुका वा, आद्ये प्रतिज्ञाहानिरित्याह । अथासत्तेवेत्वा-
दिना । विषयकरणसहकारिसंखाराचतुर्विधा हेतवस्तान् प्रतीत्य प्राप्य
चिन्तं रूपादिविज्ञानं चैत्ताच्चित्तात्मकाः सुखादयत्वा जायन्त इति प्रति-
ज्ञार्थः । यथा नोक्तविज्ञानस्य नीलं वस्तु, आलम्बनप्रब्लयो विषयः, चक्षुः
करणमधिपतिप्रब्लयः, सहकारिप्रब्लय आलोकः, समनन्तरपूर्वप्रब्लयः

तिवभात् सर्वं सर्वचेत्प्रयत्ने । श्रीथोमरक्षणोत्पत्तिं आवभा-
वदवतिष्ठते पूर्वक्षण इति भूयात्, ततो यैगपत्यं हेतुफलयोः
स्थात्, तथापि प्रतिज्ञापरोध एव स्थात्, क्षणिकाः सर्वे संस्कारा
इतीयं प्रतिज्ञापहध्येत ॥

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्रा प्ररविच्छेदात् ॥ २२ ॥

अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति ‘बुद्धिबोध्यं चवादन्यत्
संस्कृतं क्षणिकम्’ इति । तदपि च चयं प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्या-
निरोधावाकाशस्मेत्याचक्षते । चयमपि चैतदवस्थभावमात्रं
निरूपाख्यमिति मन्यन्ते । बुद्धिपूर्वकः किल विनाशो भावानां
प्रतिसङ्ख्यानिरोधो नाम भाव्यते सद्विपरीतोऽप्रतिसङ्ख्यानि-
रोधः, आवरणाभावमात्रमाकाशमिति । तेषामाकाशं पर-

संस्कार इति भेदः । प्रतिज्ञाहानिपृष्ठदोषमुक्ता वस्तुदोषमप्याह ।
निर्हेतुकायाच्छेति । सहेतुकल्पन्तेऽन्यिकारणस्य मृदादेः कार्यसङ्ग-
भावापच्या क्षणिकल्पप्रतिज्ञाहानिरिति स्वत्त्वेषं शाचष्टे । अथोत्तर-
क्षणेत्यादिना । सम्यक् क्रियन्ते इति संस्काराः, आद्यन्तवन्तो भावा
इत्यर्थः ॥

एवमाद्यसूचाभ्यां समुदायो निरक्तः, उत्तरसूचाभ्यां कार्याकरण-
भावक्षणिकत्वे निरक्ते, सम्यति तदभिमतं द्विविधं विनाशं दृष्यति ।
प्रतिसङ्ख्याति । संख्यूतमुत्पाद्यं बुद्धिबोध्यं प्रमेयमात्रं चयात्तुक्षणपादन्य-
दिव्यर्थः । किं तत्त्वयं तदाह । तदपीति । निरपाख्यं निःखरूपं, प्र-
तिसंख्या सक्तं भावमसक्तं करोमीत्येवंक्षणा संख्या बुद्धिः प्रतिसंख्या
तया निरोधः कस्यचिद्वावस्य भवति, अबुद्धिपूर्वकस्तु समादानां
खरसभज्जुराणामित्याह । विपरीत इति । पर्वक्षयामुक्ता स्वत्वं आ-

स्थात् प्रत्याख्यास्ति, निरोधद्वयमिदानीं प्रत्याचष्टे । प्रति-
सङ्घाऽप्रतिसङ्घानिरोधयोरप्राप्तिरसम्भव इत्यर्थः । कस्मादविच्छे-
दात् । एतौ हि प्रतिसङ्घाऽप्रतिसङ्घानिरोधौ सन्तानगोचरौ
वा स्थातां भावगोचरौ वा, न तावत् सन्तानगोचरौ सम्भ-
वतः, सर्वेष्वपि सन्तानेषु सन्तानिनामविच्छेन हेतुफलभा-
वेन सन्तानविच्छेदस्यासम्भवात् । नापि भावगोचरौ सम्भवतः,
न हि भावानां निरन्वयो निरपाख्यो विनाशः सम्भवति, स-
र्वाख्ययवस्थासु प्रत्यभिज्ञानवलेनान्वयविच्छेददर्शनात् । अ-
स्यष्टप्रत्यभिज्ञानाख्ययवस्थासु क्चित् दृष्टेनान्वयविच्छेदेनान्व-
यापि तदनुमानात् । तस्मात् परपरिकल्पितस्य निरोधद्वयस्या-
नुपपत्तिः ॥

चष्टे । तेषामिति । भावाः सन्तानिनः, सन्तानो नाम भावानां हेतु-
फलभावेन प्रवाहक्षास्मिन् सन्ताने चरमक्षबः क्षबान्तरं करोति
वा नवा, आद्ये चरमत्वाभावातः सन्तानाविच्छेदात्, द्वितीये चरमस्या-
सत्त्वप्रसङ्गः, अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति तत्सिद्धान्तात्, चरमस्या-
सत्त्व पूर्वेषामप्यसत्त्वप्रसङ्गः अर्थक्रियाश्रून्यत्वात्, तस्मात् सन्तानस्य
विच्छेदसम्भवाद्विरोधाप्राप्तिरित्याह । न तावदिति । न द्वितीय
इत्याह । नापीति । घटकपालचूर्णाद्यवस्थासु सेयं मृदिति प्रत्यभिज्ञा-
नादन्वयभावस्य मृदादेनात्यन्तिकविनाश इत्यर्थः । बोजस्याङ्गुरादिषु
प्रत्यभिज्ञानादर्शनादन्वयिनो विच्छेद इत्यत आह । अस्यष्टेति ।
अङ्गुरादयोऽनुस्युतान्वयिभावस्याः कार्यत्वात् पठवादित्यन्वयविच्छेद-
सिद्धिरित्यर्थः । यस्माद्वावानां स्यायित्वं तस्मात् प्रतिच्छणनिरोधा-
सम्भव इत्युपसंहारः ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

योऽयमविद्यादिनिरोधः प्रतिसङ्घाऽप्रतिसङ्घानिरोधानः-
पाती परपरिकस्थितः स सम्बन्धानादा सपरिकरात् स्वात्
खयमेव वा, पूर्वस्थिन् विकल्पे निर्वैतुकविनाशाभ्युपगमहानि-
प्रसङ्गः। उत्तरस्मिंसु मार्गोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः। एवमुभयथापि
दोषप्रसङ्गादसमञ्जसमिदं दर्शनं ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यच तेषामेवाभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशस्य निरूपाख्य-
मिति । तत्र निरोधद्वयस्य निरूपाख्यत्वं पुरस्तान्निराकृतं
आकाशखेदानों निराक्रियते । आकाशे *चायुक्तो निरूपाख्य-
त्वाभ्युपगमः, प्रतिसङ्घाऽप्रतिसङ्घानिरोधयोरिव वस्तुत्वप्रति-
पन्तेरविशेषात्, आगमप्रामाण्यात्तावत् ‘आत्मन आकाशः स-
क्षूतः’ इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशस्य च वस्तुत्वप्रसिद्धिः। †विप्रति-
पन्नानपि प्रति शब्दगुणानुभेदत्वं वक्तव्यं, गन्धादीनां गुणानां

अविद्यादीनां प्रतिसंख्यानिरोधं तदभिमतं दूषयत् । उभयथेति ।
यमनियमादयः परिकराः सर्वे दुःखं क्षणिकमिति भावनोपदेशो
मार्गोपदेशः ।

आगमप्रामाण्यादिति । तत्राकाशस्य कार्यत्वोक्त्या घटादिवद्व-
स्तुत्वं प्रसिद्धतीत्यर्थः। नन्वागमप्रामाण्ये विप्रतिपन्नान् सुगतान्
प्रत्याकाशस्य वस्तुत्वं कथं सिद्धतीत्यत आह । विप्रतिपन्नानिति ।
शब्दो वस्तुनिष्ठः गुणत्वादून्ध्यादिवदित्यनुमानादाकाशस्य वस्तुत्वं सि-
द्धति एत्यद्यद्यत्रयाणां श्रोत्रयाद्यगुणाश्रयत्वयोगादित्यर्थः । आ-

* चानुक्त इति का० । † विप्रतिपन्नान् प्रति तु शब्देत्यादि का० वर्ध० सा० ।

पृथिव्यादिवस्त्राश्रयत्वदर्जनात् । अपि चावरणाभावमात्राका-
श्मिच्छतस्त्रव एकस्मिन् सुपर्णे पतत्यावरणस्त्र विद्यमानत्वात्
सुपर्णाश्चरस्थापित्वतोऽनवकाश्चत्प्रसङ्गः । यत्तावरणाभावस्त्रच
पतिष्ठतीति चेत्, येनावरणाभावो विद्यत्वते तत्त्वं वस्तु-
भूतमेवाकाशं स्त्राश्चावरणाभावमात्रं । अपि चावरणाभाव-
मात्रमाकाशं मन्त्रमानस्त्र सौगतस्त्र स्त्राभ्युपगमविरोधः प्रस-
ञ्चेत् । सौगते हि समये पृथिवी भगवन् किंस्मिःश्रयेत्यस्मिन्
प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामन्ते वायुः किंस्मिः-
श्रय इत्यस्त्र प्रश्नस्त्र प्रतिवचनं भवति वायुराकाशस्मिःश्रय
इति, तदाऽकाशस्त्र वस्तुलेन समञ्चसं स्त्रात्, तस्मादप्ययुक्तमा-
काशस्त्रावस्तुलं । अपि च निरोधदयमाकाशस्त्र चयमप्येत-
निरूपाख्यमवस्त्र नित्यस्त्रेति विप्रतिषिद्धं, न इवस्तुनो नित्यत्व-
मनित्यत्वं वा सम्भवति, वस्त्राश्रयत्वात् धर्मधर्मिव्यवहारस्त्र ।
धर्मधर्मिभावे हि घटादिवस्तुलमेव स्त्राख्य निरूपाख्यत्वं ॥

काश्चस्त्र भावत्वं प्रसाध्याभावत्वं द्रूषयति । अपि चेति । यथैकघट-
सत्त्वेऽपि घटसामान्याभावो नास्ति तथैकपक्षिसत्त्वेऽपि मूर्त्तिदयसा-
मान्याभावात्मकाकाशो नास्येवेति पक्ष्यन्तरसञ्चारो न स्तोदित्वंर्थः ।
देशविशेषावस्त्रेदेनावरणाभावोऽस्त्रोत्पात्रश्चाभावावस्त्रेदकदेशविशेष
एवाकाशो नाभाव इत्याह । यत्तेवादिना । पतिष्ठति पक्षी सञ्च-
रिष्यतीत्यर्थः । आकाशस्त्रावस्तुलं स्त्रायस्त्रविश्वस्त्रेत्याह । अपि चेति ।
किं सम्यक् निष्पत्य आश्रयोऽस्या इति किंस्मिःश्रया अया अवस्तुनः
शशविषायस्याश्रयत्वादर्जनादिति भावः । आघातान्तरमाह । अपि
चेति । अंसाप्रतियोगिताख्यो धर्मो नित्यत्वं नासति सम्भवति धर्मि-
योऽसत्त्वस्त्रावातादित्यर्थः ।

* उत्त्वस्त्राकाश्चत्वेति का० । † भावः इति सो० का० ।

अनुसृतेऽथ ॥ ८५ ॥

अपि च वैनाश्चिकः सर्वस्य वस्तुनः चणिकतामभ्युपयन्नुप-
*लभ्वेरपि चणिकतामभ्युपेयात् न च मा सम्भवति, अनुसृतेः ।
अनुभवमुपस्थितिमनुत्पद्यमानं स्मरणमेवानुसृतिः सा चोपख-
भेदककर्त्तव्यका सती सम्भवति, पुरुषान्तरोपलभिविषये पुरुषा-
न्तरस्य स्मरणदर्शनात् । कथं ह्यमदोऽद्राच्चमिदं पश्चामीति च
पूर्वोत्तरदर्शिन्येकस्मिन्नस्ति प्रत्ययः स्यात् । अपि च दर्शन-
स्मरणयोः कर्तर्येकस्मिन् प्रत्यक्षः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः सर्वस्य
खोकस्य प्रसिद्धोऽहमदोऽद्राच्चमिदं पश्चामीति । यदि हि
तयोर्भिर्विच्छिन्नः कर्ता स्यात्, ततोऽहं स्मराम्यद्राच्चोदन्य इति प्र-
तीयात् न लेवं प्रत्येति कस्मित्, यच्चैवं प्रत्ययः तत्र दर्शन-
स्मरणयोर्भिर्विमेव कर्तारं सर्वलोकोऽवगच्छति, स्मराम्यहम-
सावदोऽद्राच्चोदिति । †दह लहमदोऽद्राच्चमिति दर्शनस्मरण-

आत्मनः चणिकत्वं दूषयति । अनुसृतेऽरिति । अनुभवजन्या स्मृति-
रुपुस्तिस्त्वां अनुभवसमानाश्चयत्वात्तदुभयाश्चयात्मनः स्यायित्व-
मित्यर्थः । चणिकत्वज्ञानदयानुसन्धानस्त्र न स्यादित्याह । कथं ह्यह-
मिति । पूर्वदर्शनकर्तुरद्राच्चमिति स्मरणकर्त्तव्यप्रत्यभिज्ञानात्मनः
स्यायित्वमित्याह । अपि चेति । योऽहमदः पूर्वमद्राच्चं स एवाहमद्य
तत् स्मरामीति प्रत्यभिज्ञानाकारो ब्रह्मयः, इदं पश्चामीति ज्ञानान्तर-
सम्बन्धकथनं योऽहमद्राच्चं सोऽहं पश्चामीति प्रत्यभिज्ञान्तरद्योत-
नार्थं । विपक्षे वाधकमाह । यदि हीति । ब्रह्मस्मृतिर्भद्रेऽहं स्मरामि
अन्योऽद्राच्चोदिति प्रतीतिः स्यादित्यक्ष दृष्टान्तमाह । यच्चैवमिति ।
प्रत्ययमाह । स्मरामीति । स्मराम्यहमन्योऽद्राच्चोदिति प्रत्ययो यत्र

* स्मृतिरिति सोऽ का० । † यथेऽर्ति का० ।

योवैनाशिकोऽप्यात्मानमेवैकं कर्तारमवगच्छति, न नाहमि-
त्यात्मनो दर्शनं गिर्वत्तं निङ्गुते, यथाग्निरनुष्णोऽप्रकाश इति
वा । तत्रैवं सत्येकस्य दर्शनस्थरणक्षणद्वयसम्बन्धे चण्डिकला-
भ्युपगमहानिरपरिहार्या वैनाशिकस्य स्थात्, तथानन्तरा-
मनन्तरामात्मन एव प्रतिपत्तिं प्रत्यभिजानन्तेककर्त्तकामो-
क्तमादुच्छामादतीतास्त्र प्रतिपत्तीराजन्मान आत्मैककर्त्तकाः
प्रतिसन्दधानः कथं चण्डभज्ञवादो वैनाशिको नापचपेत । स
यदि ब्रूयात् सादृश्यादेतत् सम्बन्धत इति, तं प्रतिब्रूयात्
तेनेदं सदृशमिति इत्यायन्तलात् सादृशस्य चण्डभज्ञवादिनः
सदृशयोर्द्योर्दस्तुनोर्यहोतुरेकस्थाभावात् सादृशनिमित्तं प्र-

तत्र भिन्नमेव कर्तारं लोकोऽवगच्छतीत्यविवादमित्यर्थः । प्रकृतप्रब-
भिज्ञायां तादृशमेदप्रत्ययस्य बाधकस्यादर्शनादात्मस्यात्यत्वं द्विवारमि-
त्याह । इह त्वहमद इति । यथामेरौषणादिकां न बाधते कस्तित्या
नाहमज्ञात्ममिति पूर्वदर्शनं न निङ्गुत इत्यनेन बाधाभावात् प्रत्यभिज्ञा
प्रमेत्युक्तं भवति । तथा द्रष्टुस्मत्तारैक्ये सति स्थायित्वं फलितमित्याह ।
तत्रैवं सतीति । द्रष्टुस्मत्तारैक्ये सति स्थायित्वं फलितमित्याह ।
वर्तमानदशामारभ्योक्त्तमाङ्गासादामरणादनन्तरा-
मनन्तरां स्वस्यैव प्रतिपत्तिमात्मैककर्त्तकां प्रत्यभिजानन्ताजन्मनस्य
वर्तमानदशापर्यन्तं अतीताः प्रतिपत्तीः स्वकर्त्तकाः प्रतिसन्दधानः स-
मिति योजना । दोपञ्चालाखिवामनि प्रत्यभिज्ञानं सादृशदोषा-
दिति ग्रह्यते । स इति । सादृशज्ञानस्य धर्मिप्रतियोगिज्ञानाधीन-
त्वात् स्थिरस्य ज्ञातुरसच्चान्न सादृशज्ञानं सम्बवति सत्त्वे वापसि-
द्धान्तः स्थादिति परिहरति । तमित्यादिना । स्वादेतत् न सादृश-
प्रत्ययः पूर्वोक्तरवस्तुहयज्ञागजन्मस्त्रद्वयसादृशावग्नाहो, किं तर्हि

तिसम्बद्धानमिति मिथ्याप्रसाप एव स्मात् साचेत् पूर्वोत्तर-
योः *क्षणयोः सादृशस्तु यहीतैकस्तथा सत्येकस्तु क्षणदद्याव-
स्थानात् क्षणिकत्वमित्ता पीड्येत्, तेनेदं सदृशमिति प्रत्य-
यान्नरमेवेदं व पूर्वोत्तरक्षणदद्यगद्यनिमित्तमिति चेत्, व
तेनेदमिति भिन्नपदार्थापादानात्। प्रत्ययान्नरमेव चेत् सादृ-
शविषयं स्मात्, तेनेदं सदृशमिति वाक्यप्रयोगोऽनर्थकः स्मात्,
सादृशमित्येव प्रयोगः प्रामुख्यात्। चदा हि लोकप्रसिद्धः
पदार्थः परिष्कैर्ण परिगृह्यते तदा स्वपञ्चिद्धिः पर-
पञ्चदोषो वा उभयमयुक्तमानं परीक्षकासामान्यमनुच्छान्ति

क्षिदेव विकल्पः साकारमेव वाञ्छलेन विषयोकुर्वायः क्षणान्तरा-
स्यर्थी, असो न ख्यातजट्टपेक्षेति इत्यते । देनेदमिति । अत वक्तव्यं
सादृशप्रवये तेनेदं सदृशमिति वक्तुव्यतं भास्त्रते न वेति । नेति
बहूतः क्षानुभवविरोधः, क्षिरार्थभेदाभावात् बद्धवप्रवेगो न स्यात्,
क्षणात् प्रदचन्द्रेण मिथ्यः संस्कृभिन्नार्थभानादभानमसिद्धमिति परि-
शृणति । न तेनेति । अथ भास्त्रे वक्तुव्यतं तत्र प्रव्याभिन्नमेव व
वाञ्छमिति चेत् चयाकामेवपत्रवाभेदे मिथोऽन्यभेदापत्तेः । इत्याप-
त्तिरिति त्रुवादं विश्वावादिनं प्रत्याह । चदा हीति । वक्तुव्यतं
अत्र लादृशप्रवयवाद्विज्ञं सर्वतोकप्रसिद्धिं तत्र नाहींक्षियते । क्षायिं-
क्षणप्रसङ्गभयेव तर्हि वक्तव्याकाशाणां क्षणिकविज्ञानानां मिथ्यो वा-
र्णीक्षिज्ञावादेककिं भर्मिष्ठि विज्ञानेकपक्षानुरखात्मकविप्रति-
पक्षक्षमवात् ख्यपदाधानादिव्यवहारो ख्ययेत्, अतो वायामुभवं
आनन्देयभेदोऽन्तीकार्यः । तथा य सेनेदं सदृशमिति वाञ्छार्थयोर्ज्ञाव-
पूर्वकं सादृशं जानत आत्मवः क्षायिलं दुर्वारमित्वर्थः । ननु सक्षेव
वाञ्छार्थः क्षणिकस्तत्त्वाद्या निर्बिक्ष्यक्षयाञ्छाः, सविक्षण्याध्यवसेधास्तु
क्षायित्वसादृशाद्वो वाञ्छाः क्षणिता अवभासन्ते, अतो विप्रति-

* इथेरिति वर्ष० ।

र्थेन न बुद्धिसम्मानमारोहति, एवमेवेऽर्थं इति निश्चितं
चन्द्रदेव वक्तव्यं, ततोऽन्यदुच्चमानं बड्डप्रस्तापित्वमात्मनः के-
वलं प्रख्यापयेत् । न चायं साहृष्टात् संब्यवहारो युक्तः,
तद्गावावगमात् तस्मृद्वभावानवगमाच् । भवेदपि कदा-
चित् वाञ्छवस्तुति विप्रस्तम्भसम्भवात् तदेवेदं स्थात् तस्मृ-
द्वजं वेति सन्देहः, उपसम्भरि तु सन्देहोऽपि न कदाचिद्भ-
वति स एवाहं स्थां तस्मृद्वजो वेति । य एवाहं पूर्वेद्युरद्वाचं
स एवाहमध्यं अरामीति निश्चितात् तद्गावोपस्थात्, तस्मा-
दप्यनुपपञ्चो वैनाश्चिकसमयः ॥

पश्चादिव्यवहार इति वाञ्छार्थवादमाशङ्क निरस्यति । एवमेवेति ।
यत् प्रमाणसिद्धं तदेवं बक्तव्यं । न हि च्छिकत्वे किञ्चित् प्रमाणमस्ति
न चेदान्मै घट इति प्रबन्धमवर्त्मानकालासत्त्वं घटस्य गोचरं यद-
र्त्मानक्षयमात्रसत्त्वरूपे च्छिकत्वे माननिति वाच्यं । तस्य वर्त्मान-
त्वमात्रगोचरत्वेन कालान्तरासत्त्वासिङ्गेः । न च यत् सत्तत् च्छिक-
निति आप्निरस्ति, विद्युदादेवपि द्विचक्षणस्यायत्वेन दृष्टान्ताभावात् ।
न च स्यायिनमनुमातारमन्तरेणानुमानं सम्भवति, तस्मादनुमान-
सिङ्गार्थवक्ता तथागतोऽप्रद्वेष्यवचन इत्यर्थः । किञ्च साहृष्टं प्रबन्धि-
त्वायां दोषतया निमित्तं विषयतया वा । आद्येऽपि खरूपसत् ज्ञातं
वा, नाच्यः मन्दान्वकारे शुक्तिमात्रयहे शैत्याज्ञानेऽपि रूप्याभेद-
भमापन्ते । न द्वितीयः स्यायिज्ञातारं विना तज्ज्ञानासम्भवस्योक्त्वात् ।
नापि विषयतया निमित्तमित्वाह । न चेति । सोऽहमिलुक्षेष्वात्म-
नाहं सदृश इत्यनुक्षेष्वादिव्यर्थः । सोऽहमिति प्रबन्धिज्ञाया अमत्वं
निरस्य संशयत्वं निरस्यति । भवेदिति । जडार्थे प्रबन्धिज्ञातेऽपि
बाधसम्भावनया संशयः कदाचित् स्याज्ञात्मनोत्वर्थः । असन्दिग्धावि-
षयस्तप्रबन्धिज्ञाविरोधादात्मज्ञात्वमत्मवन्नासङ्गतमिलुपसंहर-
ति । तस्मादित ॥

नासतोऽदृष्टवात् ॥ २६ ॥

इत्थानुपपन्नो वैगाश्चिकसमयो यतः स्थिरमनुयायि कारणमनभ्युपगच्छतामभावाङ्गावोत्पत्तिरित्येतदापद्यते । दर्शयन्ति चाचाभावाङ्गावोत्पत्तिं 'नानुपमृष्टं प्रादुर्भावाद्' इति । विनष्टाद्वि किञ्च वीजादकुर उत्पद्यते, तथा विनष्टात् चीराद्धिमृत्यिष्ठाव वृत्तो घटः, कूटस्थाचेत् कारणात् कार्यमुत्पद्यते, अविशेषात् सर्वं सर्वत उत्पद्यते, तम्भादभावयस्तेभ्यो वीजादिभ्योऽकुरादीनामुत्पद्यमानवात् अभावाङ्गावोत्पत्तिरिति मन्यन्ते । तचेदमुच्यते, 'नासतोऽदृष्टवात्' इति । नाभावाङ्गाव उत्पद्यते, यद्यभावाङ्गाव उत्पद्यते, अभावत्वाविशेषात् कारणविशेषाभ्युपगमोऽनर्थकः स्थात् । न हि वीजादीनां उपमृदि-

अभावः शशविषाक्षवदयन्तासप्तिव्यप्तीक्षेव सदादिनाशादसतो घटादिकं जायते इति सुगता वदन्ति तदूबयति । नासत इति । न केवलं बसादापद्यते किञ्चु खयं दर्शयन्ति च । ही नजौ प्रकृतार्थं गमयतः । मृदादिकं उपमृद्य घटादेः प्रादुर्भावादितीममर्थमाह । विनष्टादिति । कारणविनाशात् कार्यजन्मेत्यच युक्तिमाह । कूटस्थादिति । विनाशश्रूत्यादित्वर्थः । निवस्य निरतिशयस्य कार्यशक्त्ये तत् कार्याणि सर्वाण्येकसिद्धेव च्छये खुस्तया चोत्तरक्षये कार्यभावादस्त्वापत्तिः । न च सहकारिक्षतातिशयक्रमात् कार्यक्रम इति युक्तं । अतिशयस्यातिशयान्तरापेक्षायां अनवस्थादनपेक्षायां कार्यस्यायतिशयानपेक्षात्येन सहकारिक्वैयर्थ्यात् तस्माङ्ग शायिभावात् कार्यजन्मेत्वर्थः । च्छविक्षभावस्य इतुत्पुरुषोत्तादे चेत्यच निरस्तं । अभावस्य इतुत्पुरिसार्थं सूत्रं आचक्षे । तज्जेदमिति । यदि वीजाभावस्थाभावान्तरादिशेषः स्थात् तदा विशेषवदभावदारा वीजादेवाङ्गुर इति

तार्गं योऽभावस्य स इत्यविषाणादीनां च निःखभावत्वाविश्वेषादभावत्वे क्षमिदिग्नेषोऽस्मि येन वीजादेवाकुरो जायते, औरादेव इधीत्येवंआतीयकः कारणविशेषाभ्युपगमोऽर्थवान् स्थात्। निर्विशेषस्य खभावस्य कारणविशेषाभ्युपगमे इत्यविषाणादिभ्वोऽथकुरादेषो जायेत्, न चैव दृश्यते । यदि पुनरभावस्यापि विशेषोऽभ्युपगम्येत उपलादीनामिव नीत्यत्वादिकातो विशेषवस्यादेवभावस्य भावत्वमुत्पत्तादिवत् प्रसन्न्येत, जायभावः कस्यचिदुत्पत्तिरेतुः स्थात्, अभावत्वादेव इत्यविषाणादिवत्। अभावस्य भावोत्पत्तावभावान्वितमेव सर्वे कार्यं स्थात्, नैव दृश्यते, सर्वस्य वस्तुनः सेन स्तेन रूपेण भावात्मनैवोपस्थितमानस्ता॒त् । न च मृदन्विताः शरावादेषो भावाक्षम्यादिविकाराः केनचिदभ्युपगम्यन्ते । मृदिकारानेव तु मृदन्वितान् भावान् द्वाकः प्रत्येति । यस्तुकं स्त्रूपोपमर्हमन्तरेण कस्यचित् कूटस्यस्य

बोकायतिकानामभ्युपगमोऽर्थवान् स्थानं सोऽस्मीत्याह । येनेति । स्त्रं योजवति । निर्विशेषस्येति । इत्यविषाणादेः कार्यकारित्यस्यादृश्यत्वान्नाभावस्यासतो हेतुलमित्यर्थः । अस्यभावस्यापि विशेष इत्यत आह । यदीति । अभावस्य हेतुलेऽतिप्रसङ्ग इति तर्कमुक्तानुभावमाह । नापोति । अभावो न हेतुरस्यात् समतवदित्यर्थः । अभावो न प्रकृतिः कार्यानन्वितत्वाद् यथा शरावासनन्वितत्वनुर्म शरावादिप्रकृतिरिति तर्कपूर्वकमाह । अभावाचेति । अतोऽन्वितत्वाच्मृदादिर्भाव एव प्रकृतिरित्याह । मृदिति । आयिनः कारणवायोगमुक्तमनूच्छृष्टयति । यस्तुकमित्यादिना । अनुभवत्वात् त्यागभावानामेव सहकारिसङ्गिधिकमेव कार्यक्रमहेतुत्वमङ्गोकार्यं, न च इत्यस्य सह-

वस्तुनः कारणसामुपयसे रभावाङ्गावोत्पन्निर्भवितुमर्हतीति,
तदुक्तं, स्थिरस्थभावानामेव सुवर्णादीनां प्रत्यभिज्ञायमानानां
खचकादिकार्यकारणभावदर्भनात्, येष्वपि वीजादिषु खचपो-
पमहीं सत्यते तेष्वपि आसावुपस्थितमाना पूर्वावस्थान्तरा-
वस्थायाः कारणमधुपगम्यते, अनुपस्थितमानानामेवामुवाचिनां
वीजाद्यवयवानामकुरादिकारणभावाभुपगमात्, तस्मादसङ्गः
ग्रन्थविषाणादिभ्यः सदुत्पत्तिर्दर्भनात् सङ्गस्थ सुवर्णादिभ्यः
सदुत्पन्निर्दर्भनात् अनुपपन्नोऽथभावाङ्गावोत्पत्तिभुपगमः ।
अपि च चतुर्भ्यश्चित्तचैत्ता उत्पद्यते परमाणुभ्यश्च भूतभौ-
तिकल्पणः समुदाय उत्पद्यत इत्यभुपगम्य पुनरभावात्
भावोत्पन्निं कल्पयन्निरभुपगममपकुवानैवेनाश्विकैः सर्वे सोक
आकुलोक्तियते ॥

कार्यपेक्षा न युक्तेति वाच्यं, यतोऽशक्तस्यापि नापेक्षेत्वसहकारिविमं
स्थात् । ततः स्वर्णादौ स्वतोऽशक्तस्यातिशयश्रून्वेऽन्नितापादिसहकारिकृता-
तिशयक्रमाङ्गुचकादिकार्यक्रमः । न चातिशयस्यातिशयान्तरानपेक्षते
कार्यस्थायपेक्षेति वाच्यं । घटस्थ मृदगपेक्षते कार्यत्वाविशेषात्
घटस्थापि मृदगपेक्षाप्रसङ्गादन्वयवतिरेकाभावपेक्षा सहकारिष्वपि
तुख्या । यदुक्तं कार्याभावदस्थायां कारबस्थासमापत्तिरिति तद्वा,
एकारबस्थापि वास्थाभावेन सतोपपत्तेः, न चर्धर्थक्रियाकारित्वमेव सर्वं
स्वसत्तदयोगेन सम्बन्ध ततो भेदात् ततो द्वार्थक्रियाकारित्वं नासतः
पतः कारणसावच्छेदक्रमवाधितस्वरूपात्मकं सर्वं कारबत्वाद्वित्तमेव
तस्मादशुशूलस्थिरभावानां इतुल्यं उपयन्नमिति भावः । पूर्वापरवि-
रोधमप्याह । अपि चेति ।

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यदि अभावाद्वावेत्यन्तिरभ्युपगम्येत्, एवं सत्युदासीनानामनीहमानानामपि जनानामभिमतसिद्धिः स्थात्, अभावस्य सुखभलात् । क्षणीबलस्य चेतकर्मस्यप्रयतमानस्यापि सख्यनिष्पत्तिः स्थात्, कुलासस्य च मृत्युस्त्रियायामप्रयतमानस्यापि सख्यनिष्पत्तिः । तनुवायस्यापि तनुन् तन्वानस्यापि तन्वानस्येव वस्त्रसामः । खर्गापर्वर्गयोश्च न कस्ति कथस्ति त समीहेत न चैतद्युज्यते उभ्युपगम्यते वा केनचित्, तस्मादनुपपन्नोऽयमभावाद्वावेत्यन्त्यभ्युपगमः ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं वाञ्छार्थवादमाश्रित्य बमुदायाप्राप्यादिषु दूषणेषु-
द्वावितेषु विज्ञानवादो वौद्ध इदानीं प्रत्यवतिष्ठते । केषाच्चित् किञ्च विजेयानां वाञ्छवस्तुन्यभिनिवेशमालक्ष्य तदनु-
रोधेन वाञ्छार्थवादप्रक्रियेयं विरचिता, नासौ सुगताभिप्रायः,

अभावादुत्पत्तौ शशविषाणादप्युत्पत्तिः स्यादित्युक्तं । अतिप्रसङ्गान्तर-
माह । उदासीनानामिति । अनीहमानानां प्रयत्नशून्यानां, अमवं-
घटादिपाचं । तन्वानस्य आपारयतः । तस्माद् भान्तिमूलेन द्विक-
वाञ्छार्थवादेन कूटस्थनिवृत्तिवाञ्छसमन्वयस्य न विरोध इति सिद्धं ।

नाभाव उपलब्धेः । अखण्डनिर्विशेषब्रह्मविज्ञानं वाञ्छार्थापादानं
वदतां वेदान्तानां भिन्नं साकारं द्विग्याकं विज्ञानं न ततोऽन्योऽर्थो-
उल्लीला योगाधारमतेन विश्वथते न वेति तन्मतस्य मानभान्तिमूल-
त्वाभ्यां संशये पूर्वोक्तवाञ्छार्थवादनिरासमुपजीव्य पूर्वपक्षमाह ।

तस्य तु विज्ञानैकस्त्वयाद् एवाभिप्रेतः, तस्मिंश्च विज्ञानवादे बुद्धारुद्धेन रूपेणान्तःस्य एव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः सर्वं उपपूष्टते, सत्यपि वाद्योऽर्थे बुद्धारोऽमन्तरेण प्रमाणादिव्यवहारानवतारात् । कथं पुनर्वगम्यते अन्तःस्य एवायं सर्वव्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो वाद्योऽर्थोऽस्तीति तदसम्भवादित्याह । स हि वाद्योऽर्थोऽभ्युपगम्यमानः परमाणवो वा सुखात्समूहा वा स्तम्भादयः स्यु, तच न तावत् परमाणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति परमाणवाभासज्ञानानुपपत्तेः, नापि तस्मूहाः स्तम्भादयस्तेषां परमाणुभ्योऽन्यत्वामन्यत्वाभ्यां

एवमित्यादिना । पूर्वोत्तरपञ्चयोः विरोधाविरोधौ फलं । नन्देकस्य सुगतागमस्य कर्त्तव्यार्थसत्त्वासत्त्वयोरुत्तात्मये विरोधादित्याशक्त्याधिकारिभेदादविरोध इति वदन् विज्ञानवादिनः सुगताभिप्रायज्ञत्वेन मन्दाधिकारिभ्यो वाद्यार्थवादिभ्यः श्रैद्यमाह । केवलाच्चिदिति । उक्तच्च *धर्मकोर्त्तिना 'देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवश्नानुगाः' इति [सर्वद०४०२३।प०७] सुगतानामुपदेशाः शिष्यमत्यनुसारिण्य इत्यर्थः । नन्दसति वाद्यार्थं मानमेयव्यवहारः कथं तत्राह । तस्मिन्निति । विज्ञानमेव कल्पितनीतियाकारत्वेन प्रमेयमवभासात्मना मानफलं शक्त्यात्मना मानं शक्त्याश्रयत्वाकारेण प्रमातेति भेदकल्पनया व्यवहार इत्यर्थः । मुख्य एव भेदः किं न स्यादत आह । सत्यपीति । न हि बुद्धानारुद्धस्य नीतादेः प्रमेयत्वव्यवहारोऽस्ति, अतो बुद्धारुद्धाकार एव प्रमेयं न वाद्यमित्यर्थः । वाद्यार्थसत्त्वे प्रत्यपूर्वकं युक्तोरपन्नस्ति । कथमित्यादिना । ज्ञेयं ज्ञानातिरेकेनासत् तदतिरेकेनासम्भवान्नरुद्धवदित्याह । तदसम्भवादिति । असम्भवं विट्ठयोति । स हीति । परमाणवस्तेदेकस्यूज-

* बोधचिन्तविवरस्तप्रश्नेतेति नोर्थं ।

चिह्नपर्यातुमन्त्रात्मात् । एवं जात्यादीवपि प्रत्याचक्षीत । अपि चानुभवमात्रेण वाधारत्वात्मनो ज्ञावस्थ जायमानस्त योऽप्यं प्रतिविषयं पञ्चपातः स्तम्भज्ञानं कुरुत्वार्थं घटज्ञानं पठत्वान्मिति, जासौ ज्ञानगतविशेषमन्तरेण उपपञ्चत इत्यद्वं विषयशास्त्रं ज्ञानसाहृदीकर्तव्यं । अङ्गोऽते च तस्मिन् विषयाकारस्य ज्ञानेनैवावहूलादपार्थिकार्थसङ्ग्रहावकल्पना । अपि च सहोपत्तमधिकारादभेदो विषयविज्ञानयोहापतति, न ज्ञानयोरेकसामुपत्तस्तेऽप्यसोपत्तमोऽस्मि, न चैतत् खभावविवेके युक्तं प्रतिबन्धकारत्वाभावात्, तस्मादपर्यामादः खप्लादिवचेदं इत्यव्यं । यथा हि खप्लमायामरीच्युदकगन्धर्वनगरादिप्रत्यया विनैव वाह्नेनार्थेन याह्न्याहकाकारा भवन्ति एवं जागरित-

स्तम्भ इति ज्ञानं च स्थात् समूहस्तसङ्गिवर्थः । अवयवभावेऽपि जात्यादयो वाह्नार्थाः स्युक्तं चाह । रब्दिति । जातिगुणकर्मकाः धर्मिकाः व्यक्ताभावादभेदेऽवस्थभेदे चाधर्मिवज्ञन्तरवच च धर्मधर्मिभावः भेदाभेदो च विद्वादिति च सक्ति जात्याह्नार्था इत्यर्थः । किञ्च ज्ञानस्य लेयसास्त्रपर्याप्तविशेषमव्याभावे सर्वविषयस्यायत्तेविशेषोऽङ्गीकार्यकथा च ज्ञानगतविशेषस्यैव ज्ञानेव विषवीकरणात्र वाह्नार्थसिद्धिर्मानाभावात् गौदवाचेत्वाह । अपि चेति । यद्यपात्रो विषयविशेषवैशिष्ट्यवहारः, किञ्च चेयं ज्ञानाभिन्नं ज्ञानोपत्तमन्त्रज्ञियत्वापत्तमयाह्नात् ज्ञावदिवाह । अपि चेति । ज्ञानार्थयोर्वास्तवभेदेऽपि सहोपत्तमन्त्रस्थात् याह्न्याहकभावादिव्यत चाह । चैतदिति । ज्ञविकज्ञानस्यार्थेन सम्बन्धेत्वभावात्र याह्न्याहकभाव इत्यर्थः । किञ्च जायदिज्ञानं च वाह्नास्तम्भनं विज्ञानत्वात् खप्लादिज्ञानवदित्वाह । खप्लेति । विज्ञानामां वैचित्र्यानुपपत्तिबाधितमनु-

तगेचरा अपि स्तम्भादिप्रत्यया भवितुमईन्तीत्यवगम्यते, प्रत्ययत्वाविशेषात् । कथं पुनरस्ति वाञ्छार्थे प्रत्ययवैचित्रमुपपद्येत वासनावैचित्रादित्याह । अनादौ हि संसारे बीजाकुरवत् विज्ञानानां वासनानां चान्योन्यनिमित्तनैमित्तिकभावेन वैचित्रं न विप्रतिषिध्यते । अपि चाच्यव्यतिरेकाभ्यां वासनानिमित्तमेव ज्ञानवैचित्रमित्यवगम्यते, खम्भादिक्षन्तरेणार्थे वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्रस्योभाभ्यामप्यावाभ्यामभ्युपगम्यमानलाइन्तरेण तु वासनां अर्धनिमित्तस्य ज्ञानवैचित्रस्य भयानभ्युपगम्यमानलात्, तस्मादप्यभावो वाञ्छार्थस्येत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । नाभाव उपलब्धेरति । न खल्बभावो वाञ्छार्थस्याध्यवसातुं शक्यते, कस्मादुपलब्धेः । उपलभ्यते हि प्रति प्रत्ययं वाञ्छार्थः स्तम्भः कुञ्जं घटः पट इति, न चेपलभ्यमानस्यैवाभावो भवितुमईति । यथा हि कस्त्रिहृज्ञानो भुजिसाध्यायां दृष्टौ खयमनुभूयमानायामेवं ब्रूयात् नाहं भुज्ञे न वा दृष्ट्यामीति, तद्दिदिन्द्रियसन्निकर्षेण खयमुपलभ्यमान

मानमिति शङ्कते । कथमिति । अन्यथोपपत्त्या परिहरति । वासनेति । अनादिसन्तानान्तर्गतपूर्वज्ञानमेव वासना, तदशादनेकक्षयवधानेऽपि नीलाद्याकारज्ञानवैचित्रं भवति, यथा बीजवासनया कार्पासरक्तालं तददित्यर्थः । उभयवादिसम्मतत्वात् वासना एव ज्ञानवैचित्रहेतवो न वाञ्छार्थे इत्याह । अपि चेति । क्षणिकविज्ञानमात्रवादस्य मानमूलत्वात्तेन नित्यविज्ञानवादो विरुद्धते इति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे । नाभाव इत्यादिना । किं वाञ्छार्थस्यानुपलब्धेरभावः उत ज्ञानाद्वेदेनानुपलब्धे, नाम्य इत्युक्तं उपलब्धेरति । द्वितीयं

एव वाञ्छमर्थं नाहमुपलभे न च मोऽस्तीति ब्रुवन् कथमुपादेयवचनः स्यात् । ननु नाहमेवं ग्रवीमि न कश्चिदर्थमुपलभ इति, किन्तू पञ्चभिक्ष्यतिरिक्तं नोपलभ इति ग्रवीमि । वाढमेवं ग्रवीषि निरकुशलात् ते तु एडस्य न तु युक्तुपेतं ग्रवीषि, यत् उपलभिक्ष्यतिरेकोऽपि वस्तादर्थस्याभ्युपगत्यः उपलभेरेव । न हि कश्चिदुपलभिमेव स्तम्भः कुञ्जस्तेत्युपलभते, उपलभिविषयलेनैव तु स्तम्भकुञ्जादीन् सर्वे स्त्रौकिका उपलभन्ते । अतस्मैवमेव सर्वे स्त्रौकिका उपलभन्ते यत् प्रत्याचक्षाणा अपि वाञ्छमर्थमेवमाचक्षते यदन्तर्ज्ञेयरूपं तदहिर्वदवभासत इति, ते उपि हि सर्वलोकप्रसिद्धां वहिरवभासां संविदं प्रतिलभमाणाः प्रत्याख्यातुकामाश्च वाञ्छमर्थं वहिर्वदिति वत्कारं कुर्वन्ति इतरथा हि कस्तादहिर्वदिति ब्रूयः । न हि विष्णुमित्रो बन्धापुचवदवभासत इति कश्चिदाचक्षोत । तस्माद् अथानुभवं तत्त्वमभ्युपगच्छद्विर्वहिरेवावभासत इति युक्तमभ्युपगत्यु न तु वहिर्वदवभासत इति । ननु वाञ्छस्यार्थस्यासम्भवादहिर्वदवभा-

शङ्कते । ननु नाहमिति । ज्ञानज्ञेययोर्विषयिविषयभावेन भेदस्य साक्षिप्रवृत्तसिङ्गत्वात्, प्रवृत्तविष्वङ्गमभेदाभधानमित्याह । वाढमित्यादिना । तद्वचनादपि जनो वाञ्छार्थं ज्ञानाद्वेदेनवोपलभत इत्याह । अतस्मैति । वाञ्छार्थम्यात्यन्तासत्त्वे प्रवृत्तोपलभायोगात् दृष्टान्तत्वासम्भवाच वहिर्वच्छब्दो न स्यादित्याह । इतरथेति । अवाधितभेदानुभवादेवकारो युक्तो न वत्कार इत्याह । तस्मादिति । ज्ञेयार्थो ज्ञानातिरेकेनासद्वसम्भवादिव्युक्तवाधादत्करणमिति शङ्कते । नन्विति । कोऽसावसम्भवः असत्त्वं वा असत्त्वनिष्ठयं वा अयुक्तत्वं वा उत्कट-

सत् इत्यथवसितं । नायं साधुरभ्यवमायो यतः प्रमाणप्रवृत्त्यप्र-
वृत्तिर्पूर्वकौ सम्भवासम्भवाववधार्थेते न पुनः सम्भवासम्भवपूर्वके
प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्ती । यद्हि प्रत्यक्षादीनामन्यतमेनापि प्रमा-
णेनोपलभ्यते तत् सम्भवति यज्ञ केनचिदपि प्रमाणेनोपलभ्यते
तज्ज्ञ सम्भवति । इह तु यथा स्वं सर्वेरेव प्रमाणैर्वाच्योऽर्थं उपल-
भ्यमानः कथं व्यतिरेकाव्यतिरेकादिविकर्त्त्वेन सम्भवतीत्युच्येत
उपलभ्येरेव । न च ज्ञानस्य विषयसारूप्यादिषयनाशो भवति,
असति विषये विषयसारूप्यानुपत्तेः वहिरूपलभ्येच विषयस्य,

कोटिकसंश्यात्मकसम्भवस्याभावो वा । नायः साधुभेदात् । न द्वितीयः
खूलौ घटस्तम्भाविति समूहालम्बने खूलत्वद्वित्वघटस्तम्भत्वरूप-
विवर्जन्धर्मवसोरर्थयोरखूलादेकस्मात् दयावगाहिविज्ञानाङ्गेदसत्त्व-
विषयेनासम्भवासिङ्गेत्वाह । नायं साधुरिति । सम्भवः सत्तानि-
ख्यः प्रमाणाधीनः । असम्भवोऽसत्त्वनिख्यः प्रमाणाभावाधीनः न वैप-
रिक्तिभिति अवस्थामेव स्फुटयति । यद्गीति । उक्तव्यवस्थायाः फलं
वाच्यार्थस्य प्रत्यक्षादिभिः सम्भवं वदन्नेव द्रष्टीयं दृषयति । इहेति ।
प्रमाणनिच्छितवाच्यार्थस्य स्तम्भादेः परमाणुयो भंडविकल्पैरयुक्तात्म-
मात्रेणासत्त्वनिख्ययो न युक्तस्तवत्पर्युपयुक्तत्वस्य तुल्यत्वात्, न छायाल-
स्त्रैकस्य विज्ञानस्य खूलानेकसमूहालम्बनस्य विषयाभेदो युक्तः खूल-
त्वानेकत्वप्रसङ्गात्, न चेष्टापत्तिः समूहालम्बनोच्चेदे विज्ञानानां मिथो
वार्तानभिज्ञतया विषयद्वित्वादिव्यवहारलोपापत्तेः, तस्मादयुक्तत्वे-
ऽपि यथानुभवं अवहारयोग्योऽर्थः स्त्रीकार्यः, न चतुर्थः निच्छिते
सादृशसम्भवस्यानुपयोगात्मस्य क्वचित् प्रमाणप्रवृत्तेः पूर्वाङ्गात्मादिति
भावः । यज्ञोक्तं ज्ञानगतार्थसारूपस्यैव ज्ञानालम्बनत्वैपपत्तेर्वाहि-
र्षाभाव इति तत्त्वाह । न चेति । यत्तु गौरवमुक्तं तज्ञ दृषयं प्रामा-
णिकत्वादित्वाह । वहिरिति । यत एव ज्ञानार्थयोर्भदः सर्वलोके

अत एव सहोपलम्भनियमेऽपि *प्रत्ययविषययोरूपायोपेय-
भावहेतुको नाभेदहेतुक इत्यभ्युपगन्तव्यं । अपि च घटज्ञानं
पठज्ञानमिति विशेषणयोरेव घटपठयोर्भेदो न विशेषस्य ज्ञा-
नस्य, यथा शुद्धो गौः कृष्णो गौरिति शौल्यकार्थ्ययोरेव भेदो
न गोत्स्य, दाभास्त्र भेद एकस्य मिह्नो भवति, एकस्माच्च द्वयोः,
तस्मादर्थज्ञानयोर्भेदः । तथा घटदर्शनं घटस्मारणमित्यचापि
प्रतिपत्तव्यं, अत्रापि हि विशेषयोरेव दर्शनस्मारणयोर्भेदो न
विशेषणस्य घटस्य, यथा चीरगन्धः चीररस इति विशेषयोरेव
गन्धरसयोर्भेदो न विशेषणस्य चीरस्य तद्वत् । अपि च द्वयोर्विं-
ज्ञानयोः पूर्वोन्तरकालयोः स्वस्वेदनेनैवोपक्षीणयोरितरेतर-

साक्ष्यनुभवसिद्धः, अत एव सहोपलम्भनियमेऽपि नाभेदसाधक
इत्याह । अत एवेति । यथा चाक्षवद्व्यरूपस्यालोकोपलम्भनियतो-
पलव्विकल्पेऽपि नालोकाभेदः, तथार्थस्य न ज्ञानाभेदः, भेदेऽपि याज्ञ-
याहकभावेन नियमेऽपपत्तेः । न च ज्ञानस्य क्षणिकत्वात् समिन्नयाज्ञ-
सम्बन्धायोगः स्थायित्वादिति भावः । विज्ञानमनेकार्थेभ्यो भिन्नं एक-
त्वात् गोत्वदिति सत्प्रतिपक्षमाह । अपि चेति । न च हेत्वसिद्धिः
ज्ञानं ज्ञानमित्येकाकारप्रतोत्तेः ज्ञानैकनिष्ठयात् । न च सा जातिवि-
षया अक्षिभेदानिष्ठयादित्याह । न विशेषस्त्रोत्ति । घटादेष्वैतन्वाङ्मेद-
मुक्ता उत्तिज्ञानाङ्मेदमाह । तथेति । घटो द्वाभ्यां भिन्न एकत्वात्
क्षीरवदित्यर्थः । ज्ञानाभिन्नार्थानक्षीकारे खशास्त्रवहारसोपं वाध-
कमाह । अपि चेति । क्रमिकयोः स्वप्रकाशयोः क्षणिकज्ञानयोर्मिथो
याज्ञयाहकत्वमयुक्तमभ्युपगतस्त्र, तथा च तयोर्भेदप्रतिज्ञा न युक्ता
धर्मिप्रतियोगिनोर्मिथः परेष्व चायहेष भेदयज्ञायोगात्, तथा च
तयोर्भेदयाहकस्यायात्मा तद्विन्न एष्टव्यः । एवं पक्षसाध्यहेतुदण्डा-

* अर्थप्रत्ययरेतिति सोऽ ।

ग्राह्याहकत्वानुपपत्तिः, ततस्य विज्ञानमेदप्रतिज्ञा चण्डिक-
त्वादिधर्मप्रतिज्ञा खलचण्णमान्यत्वाद्वास्यवासकत्वाविद्योप-
ज्ञवसदसद्ग्राह्यबन्धमोक्षादिप्रतिज्ञास्य खण्डगतास्ते हीयेरन् ।
किञ्चान्यद्विज्ञानं विज्ञानमित्यभ्युपगच्छता वाह्योऽर्थः स्तम्भः कु-
द्यमित्येवंजातीयकः कस्मान्नाभ्युपगम्यत इति वक्तव्यं । विज्ञानम-
नुभूयत इति चेत् वाह्योऽर्थोऽनुभूयत एवेति युक्तमभ्युपगम्यतु ।
अथ विज्ञानं प्रकाशात्मकत्वात् प्रदीपवत् खयमेवानुभूयते न
तथा वाह्योऽर्थ इति चेत्, अत्यन्तविरुद्धां खात्मनि क्रिया-
मभ्युपगच्छसि अग्निरात्मानं दहतीतिवत् । अविरुद्धन्तु लोक-
प्रसिद्धुं खात्मव्यतिरिक्तेन विज्ञानेन वाह्योर्थोऽनुभूयत इति

न्तमेदाभावे इदं चण्डिकमसदिति प्रतिज्ञा न युक्ता । सर्वतो आ-
वक्त्वात् अक्तिमात्रं खलचण्णं अनेकानुगतं सामान्यमतद्वादृत्तिरूपमिति
प्रतिज्ञा न युक्ता, सर्वानेकार्थानां ज्ञानमात्रत्वेन मिथः परेण वा दुर्बा-
नत्वात् उत्तरनीलज्ञानं वास्यं पर्वनीलज्ञानं वासकमिति प्रतिज्ञा न
युक्ता, तयोर्भिर्भव्य ज्ञातुरभावात् । क्रिञ्चाविद्योपज्ञवोऽविद्यासंसर्गः, तेन
नीलमिति सद्गम्यः, नरविषाणमिति असद्गम्यः, अमूर्तमिति सदस-
द्गम्यः, सतो विज्ञानस्यासतो नरविषाणस्य चामूर्त्त्वादिति प्रतिज्ञा
दुर्लभा, अनेकार्थज्ञानसाध्यत्वादज्ञानेनास्य वन्मो ज्ञानेनास्य मोक्ष
इति च प्रतिज्ञा वक्त्वानसाध्या, आदिपदेन सामान्यत इष्टं याह्य-
मनिष्टं अव्यमिति शिष्यहितोपदेशोऽनेकज्ञानसाध्यो एव हीतः, तस्मात्
प्रतिज्ञादिव्यवहाराय याहकमेदोऽज्ञोकार्थं इत्यर्थः । ज्ञानार्थयोर्भवे
युक्त्यन्तरमस्तीत्याह । किञ्चान्यदिति । ज्ञानवदर्थस्याप्यनुभवाविशेषात्
खीकारो युक्त इत्यर्थः । खविषयत्वादिज्ञानं खीक्रियते नार्थं परयाह्य-
त्वादिति शक्तते । अय विज्ञानमिति । विरुद्धं खीक्रियाविरुद्धन्यजसा
बोद्धतनयन मैत्रधर्मं दर्शितमयाह । अव्यन्तेति । ज्ञानं खवेयमित्यज्ञी-

मेष्ठस्थाहो पाण्डितं महदर्शितं । न चार्धव्यतिरिक्तमपि विज्ञानं स्थयमेवानुभूयते स्थाननि कियाविरोधादेव । ननु विज्ञानस्य स्थृपव्यतिरिक्तयाच्चाले तदथन्येन् याह्वां तदथन्येनेत्यनवस्था प्राप्नोति । अपि च प्रदीपवद्वभासात्मकत्वात् ज्ञानस्य ज्ञानान्तरं कल्पयतः समत्वाद्वभासावभासकभावानुपपत्तेः कल्पनामर्थक्यमिति । तदुभयमप्यस्त् विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञानसात्त्विधिहणाकाङ्क्षानुत्पादादमवस्थाग्रहणानुपपत्तेः, साक्षिप्रत्यययोऽस्य स्थभाववैषम्यादुपलब्ध्युपस्थभावोपपत्तेः, स्थयं मिद्दुस्य साक्षिणोऽप्रत्याख्येयत्वात् । किञ्चान्यत् प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्थयमेव प्रथत इति ब्रुवता प्रमाणागम्यं विज्ञानमनवगन्तृकमित्युक्तं स्थात् शिलाघनमध्यस्थप्रदीपस्त्वप्रथनवत् । वाढमेवमनुभवस्थृपत्वान्तु विज्ञानस्येष्टो नः

कृत्य मौख्यमापादितं वस्तुतः स्थवेद्यस्थमयुक्तमित्याह । न चेति । कर्त्तरि क्रियां प्रति गुणभूते प्रधानत्वात्कर्मत्वायोगात् सकर्त्तर्कवेदनकर्मत्वमसदित्यर्थः । न च स्थविषयत्वमात्रं स्थवेद्यस्थमिति वाच्यं । अभेदे विषयित्वस्याप्यसम्भवादिति भावः । ज्ञानस्य स्थवेद्यत्वाभावे दोषहयं स्यादिति शक्तिः । न चिरिति । अनवस्था च साम्यस्थेति दोषहयं परिहरति । तदुभयमपीति । अनिवज्ञानस्य जन्मादिमत्त्वेन घटवच्छडस्य स्वेन स्त्रीयजन्मादियहायोगादस्ति याहकाकांक्षा साक्षिक्षम्भु सत्त्वायां स्फूर्तेऽच निरपेक्षात्मानवस्था नापि साम्यस्त्रिच्छडलवैषम्यादित्यर्थः । साक्षी ऋ इत्यत आह । स्थयं सिद्धस्येति । निरपेक्षस्य साक्षिणोऽसत्त्वे क्षमिकविज्ञानभेदासिद्धेः सोऽङ्गोकार्यं इत्यर्थः अनिवज्ञानस्थृपत्वाधकांच रुक्ती स्त्रीकार्यं इत्याह । किञ्चेति ।

पञ्चस्त्रयानुज्ञात इति चेत् न, अन्यस्तावगन्तु सुचुरादिष्ठाधनस्त्र
प्रदोपादिप्रथनदर्शनात्, अतो विज्ञानस्त्राथवभास्त्रलाविशेषात्
खत्येवान्वस्त्रिमध्यवगन्तरि प्रथनं प्रदोपवद्वगम्यते । साक्षिणो-
उवगन्तु स्त्र खयं सिद्धुतामुपक्षिपता खयं प्रथते विज्ञानमित्येष
एव मम पञ्चस्त्रया वाचो युक्त्यन्तरेणाश्रित इति चेत् न, वि-
ज्ञानस्त्रोत्पत्तिप्रधंसानेकलादिविशेषवत्त्वाभ्युपगमात् । अतः प्र-
दोपवदिज्ञानस्त्रापि व्यतिरिक्तावगम्यतमस्त्राभिः प्रसाधितं ॥

वैधर्म्याच्च न स्त्रप्रादिवत् ॥ २९ ॥

यदुकं वाह्यार्थापलापिना स्त्रप्रादिप्रत्ययवत्त्वागरितगो-
चरा अपि स्त्रादिप्रत्यया विनैव वाह्येनार्थेन भवेयः प्रत्यय-

विज्ञानं ज्ञानान्तरानपेक्षमिति ब्रुवता तस्याप्रामाणिकत्वमुक्तं स्यात्
खयं प्रथनमिति ब्रुवता ज्ञात्यशून्यत्वस्त्रोक्तं स्यात्तथा च ज्ञात्यज्ञा-
नाविषयत्वाच्चिलास्त्रप्रदीपवदसदेव विज्ञानं स्यादतत्त्वत्साक्ष्येष्टुष्ट
इत्यर्थः । विज्ञानस्त्र खान्यज्ञात्यशून्यत्वमित्युमेव त्वयाऽपाद्यते, न चा-
सत्त्वापत्तिः ज्ञात्वावादिति वाच्यं । स्त्रेव ज्ञात्यत्वादिति शाक्यः
प्रश्नते । वाचमिति । अभद्रे ज्ञात्यत्वयायोगात् ज्ञात्वन्तरमावश्य-
कमिति परिहरति । नेति । विमतं विज्ञानं स्त्रातिरिक्तवेद्यं वेद्य-
त्वादेहवदित्यर्थः । अतिरिक्तः साक्षी किमन्यवेद्यः स्त्रवेद्यो वा आद्येत-
नवस्या द्वितीये विज्ञानवाद एव भृश्यन्तरेणाक्षः स्यादिति प्रश्नते ।
साक्षिण इति । त्वया विज्ञानं जन्मविनाशयुक्तसुच्यते । अतः का-
र्यस्य जडत्वनियमात् स्त्रातिरिक्तवेद्यमस्त्राभिः स्त्राधितं कूटस्त्रचि-
दात्मनो याहकानपेक्षत्वानवस्येति चेत्कमतो महैजक्त्यामाव-
योरिति परिहरति । न विज्ञानस्येति ।

एवं वेदविज्ञानवदर्थस्याप्युपलब्धेन ज्ञार्थाभाव इत्युक्तं, संप्रति जा-

त्वाविशेषादिति, तत् प्रति वक्तव्यं, अत्रोच्यते, न स्वप्नादिप्रत्ययवज्ज्ञायत्प्रत्यया भवितुमर्हन्ति । कस्मात् वैधर्म्यात् । वैधर्म्ये हि भवति स्वप्नजागरितयोः किं पुनर्वैधर्म्ये वाधावाधाविति ब्रूमः । बाधते हि स्वप्नोपसर्वं वस्तु प्रबुद्धस्य मिथ्यामयोपसर्वो महाजनसमागम इति । न च्छालि महाजनसमागमो निद्राम्लानन्तु मे मनो बभूव, तेनैषा भास्त्रिरुद्धभूवेति । एवं मायादिष्वपि भवति यथायथं बाधः । न चैव आगरितोपसर्वं वस्तु स्वामादिकं कस्याच्चिदप्यवस्थायां बाधते, अपि च स्वतिरेषा यत् स्वप्नदर्शनं, उपसर्वभिस्तु जागरितदर्शनं स्वत्युपलब्धोऽच्च प्रत्यक्षमन्तरं स्वयमनुभूयते, अर्थविप्रयोगसम्प्रयोगात्मकं इष्टं पुनर्वै स्वरामि नोपसर्वमे उपसर्वभुमिष्ठामि इति ।

यद्विज्ञानं स्वप्नादिविज्ञानवज्ञ वाच्यालम्बनमित्यनुमानं दूषयति । वैधर्म्याच्चेति । किमत्र निर्विषयत्वं साध्यमुत पारमार्थिकविषयशून्यत्वं, अथ वा यवहारिकविषयशून्यत्वं, नाद्यः स्वप्नादिविभ्यमायामपर्यालम्बनतेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात् । न द्वितीयः सिद्धसाधनात्, इति सूच्यत्वाच्चकारार्थः । द्वितीये तु यवहारदशायां बाधितार्थयाहित्वं उपाधिरित्याह । बाधते हीत्यादिना । निद्राम्लानमिति करणदेवोक्तिः । साधनव्यापकत्वमित्याह । न चैवमिति । किञ्च प्रमाणज्ञानुभव उपसर्वः पद्मो प्रमाणज्ञं स्वप्नज्ञानदृष्टान्तं इति वैधर्म्यान्तरं । परमतेन स्वप्नस्य स्मृतित्वमङ्गीकृत्याह । अपि चेति । स्मृतिप्रत्यक्षोपसर्ववैधर्म्यान्तरमाह । अर्थविप्रयोगेति । असम्बन्धस्वावर्त्तमानस्य स्मृतेर्थी विषय इति निरालम्बनत्वमप्यस्याः कदाचिद्द्वेत् न संप्रयुक्तवर्त्तमानार्थमात्रयाहित्या उपसर्वेरिति भावः । पूर्वाक्तप्रमाणाप्रमा-

तचैवं सति न शक्यते वक्तुं मिथ्या जागरितोपसम्बिद्धपत्तिभिर्लात् खप्त्रोपलभिवदित्युभयोरन्तरं खयमनुभवता । न च स्तानुभवापस्तापः प्राज्ञमानिभिर्युक्तः कर्तुं । अपि चानुभवविरोधप्रसङ्गात् जागरितप्रत्ययानां खतो निरालम्बनतां वक्तुमग्रकुवता खप्त्रप्रत्ययसाधर्मादकुमिथ्यते । न च यो यस्य खते धर्मो न सम्भवति सोऽन्यस्य साधर्मान्तस्य सम्भविष्यति । न शग्गिरुषोऽनुभूयमान उदकसाधर्माच्छीतो भविष्यति । दर्शितन्तु वैधर्म्यं खप्त्रजागरितयोः ॥

न भावोऽनुपलभ्येः ॥ ३० ॥

यदप्युक्तं विनायर्थेन ज्ञानवैचित्रं वासनावैचित्रादेवावकर्षयत इति तत् प्रति वक्तव्यं । अत्रोच्यते न भावो वासनानामुपपद्यते लत्यचेऽनुपसम्बेर्वाज्ञानामर्थानां । अर्थोपसम्बिहित्वा वैधर्म्याक्षिप्तमाह । तचैवं सतीति । वैधर्म्ये सतीत्वर्थः । अप्रमाणजत्वोपाधिनिरालम्बनत्वानुमानं न युक्तमिति भावः । वैधर्म्यासिद्धिनिरस्यति । न चेति । बाधमप्याह । अपि चेति । वक्तुनो घटाद्यनुभवस्य निरालम्बत्वं धर्मो यदि स्यात्तदा किं दृष्टान्तायहेण, प्रत्यक्षतोऽपि वक्तुं शक्यत्वात्, न हि वक्त्रौष्ठाण्डष्टान्तेन वक्त्वां, यदि न वक्तुतो धर्मोऽस्ति तदा किं दृष्टान्तेन, बाधितस्य दृष्टान्तसहस्रेणापि दुःसाध्यत्वादतः खतो निरालम्बनत्वाक्षो सालम्बनत्वानुभवबाधभिया त्वयानुमातुमारब्धं तथापि बाधो न मुच्यतीत्वर्थः । उक्षोपाधिरपि न विसर्त्तव्य इत्याह । दर्शितन्विति ।

खूचत्वावर्थं स्मारयित्वा दूषयति । यदप्युक्तमित्यादिना । भाव उत्पत्तिः सत्ता वा । न वाज्ञानामुपसम्बावपि यूर्बपूर्ववासनाव-

निमित्ता हि प्रत्यर्थं नाशारूपा वासना भवन्ति, अनुपस्थ-
मानेषु लर्धेषु किं निमित्ता विचित्रा वासना भवेयुः, अनादित्वे-
उपर्युक्तपरम्परान्यायेनाप्रतिष्ठैवानवस्था अवहारविलोपिनो स्वा-
स्थाभिप्रायसिद्धिः । याऽप्यन्ययव्यतिरेकावर्थापञ्चापिनोपन्वस्त्रौ
वासनानिमित्तमेवेदं ज्ञानजातं नार्थनिमित्तमिति तावस्त्रेवं
स्त्रिप्रत्यक्षो इष्टस्त्री, विनार्थीपञ्चवस्था वासनानुपत्तेः । अपि
च विनापि वासनाभिरर्थापञ्चध्युपगमात् विना लर्धापञ्च-
व्या वासनोत्पत्त्यनभ्युपगमात् अर्थसद्ग्रावमेवान्यव्यतिरेकावपि
प्रतिष्ठापयतः । अपि च वासना नाम संखारविशेषाः, संखा-
राच नाशयमन्यन्तरेणावकल्पने, एवं सोके दृष्टुत्वात्, न च
तत्र वासनाश्रयः कश्चिदस्ति प्रमाणेणाऽनुपस्थेः ॥

जादुपरोक्तरविज्ञानवैचित्र्यमस्तु बीजाद्वारवदनादित्वादित्वत आह ।
अनादित्वेऽपीति । बीजाद्वारो दृष्ट इति, अदृष्टेऽपि तच्चातीययोः का-
र्यकारणभावकल्पना युक्ता, इह लर्धानुभवनिरपेक्षवासनोत्पत्तेरादा-
वेव कल्पत्वादनादित्वकल्पना निर्मलेति नाभिप्रेतधीवैचित्र्यसिद्धिरि-
त्वर्थः । न नु निरपेक्षवासनानां सत्त्वे धीवैचित्र्यमसत्त्वे तु नेति स्त्रेव दृष्ट-
मिति समज्ञाऽनवस्थेयत आह । याविति । वासनानां वाह्नार्थानुभव-
कार्यत्वे सूति नैरपेक्षासिद्धिर्न त्वयापि दृष्टेत्वर्थः । कार्यत्वयाहवं
श्चितिरेकमाह । विनेति । अर्थानुभवकार्यागां वासनानां तदनपेक्षत्वा-
योगात् त्वदुक्तान्ययादिविदिव्यक्तमभिनवार्थापञ्चवैचित्र्यस्य वा-
सनानां विनापि भावेन श्चितिरेकाव्यभिचाराच न क्षापि वासनामात्र-
क्षतं धीवैचित्र्यं किञ्चर्थानुभवे सति वासनाऽसति नेत्रव्ययश्चितिरे-
कार्यां वासनामूलानुभवाबच्छेदकार्थदृष्टमेवेति वाह्नार्थसद्ग्रावसिद्धि-
रित्वाह । अपि चेति । यः संखारः समाश्रयो कोके दृष्टः, यथा
वेगादिव्याद्याश्रयः, अतो विज्ञानसंखारागां न भावः । आश्रयानुप-
स्थेविर्वर्थान्तरमाह । अपि चेति ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ४१ ॥

यदप्याख्यविज्ञानं नाम वासनाश्रयस्त्रेण परिकस्त्रितं
तदपि क्षणिकत्वाभ्युपगमादनवस्थितरूपं *सत्प्रदृच्छिविज्ञान-
वस्त्र वासनानामधिकरणं भवितुमर्हति । न हि कालखय-
सम्बन्धिन्येकस्मिन्बन्धचिन्यस्ति कूटस्ये वा सर्वार्थदर्शिणि देश-
कालनिमित्तापेक्षवासनाधीनस्त्रिप्रतिसम्भानादिव्यवहारः स-
भवति । स्थिररूपत्वे तालयविज्ञानस्य चिद्रान्तहानिः । अपि
च विज्ञानवादेऽपि क्षणिकत्वाभ्युपगमस्य समानत्वाद् यानि
वाज्ञार्थवादे क्षणिकत्वनिबन्धनानि दूषणान्युद्धावितानि उक्त-

अस्त्वाक्षयविज्ञानं आश्रय इत्यत आह । क्षणिकत्वाचेति । सूचं
आचष्टे । यदपीति । सहोत्प्रयोः स्थेतरविषाखवदाश्रयाश्रयभा-
वायोगात् पैर्व्वापर्थं चाधेयक्षणे सत् आधारत्वायोगात् सत्त्वे क्षणि-
कात्वाक्षात्ताआधारत्वमालयविज्ञानस्य क्षणिकत्वान्नीजादिविज्ञानव-
दिव्यर्थः । अस्तु तर्हं आलयविज्ञानसन्तानाश्रया वासना इत्यत
आह । न इति । सविकारः कूटस्यो वा क्षायात्मा यदि नाक्ति तदा
सन्तानस्यावलूत्वादेशाद्यपेक्षवा वहासनानामाधानं निक्षेपो वस्त्रं सू-
तिप्रत्यभिक्षेपवस्त्रं तमूळो व्यवहारः, वत् सर्वं न सम्बन्धीत्वर्थः ।
यदि व्यवहारार्थं आत्मक्षायित्वं तदापसिद्धान्तं इत्याह । श्विरेति ।
सूचमतिदेशार्थत्वेनापि आचष्टे । अपि चेति । मतद्वयनिरासमुपसं-
हरति । एवमिति । ज्ञानज्ञेयात्मकस्य सर्वस्य सत्त्वासत्त्वाभ्यां विचा-
रासहत्वाकून्यतावशिष्यत इति माध्यमिकपक्षस्यापि मानमूलमाग्रह्ण
सूचकारः किमिति न निराचकारेत्वत आह । शूचेति । आदरः
एथक्षूचारम्भो न क्षिवते एताच्चेव तम्भतनिरासार्थत्वेनापि योग्यत्वा
इत्यर्थः । तथा हि ज्ञानार्थयोर्नाभावः प्रमाणत उपलब्धेः । न ज्ञा-
यत्वम्भौ ज्ञानार्थमूल्यौ अवस्थात् समुत्पदिवत आह । वैधर्व्वाच

* सप्रदृच्छेति का० वर्ध० ।

रेत्यादेच पूर्वनिरोधादित्येवमादीनि तानोहायनुसन्धात-
व्यानि । एवमेतौ इवपि वैनाशिकपक्षो निराकृतौ वाञ्छार्थ-
वादिपक्षो विज्ञानवादिपक्षः । शून्यवादिपक्षसु सर्वप्रमाण-
विप्रतिषिद्धु इति तत्त्विराकरणाय नादरः क्रियते । न इयं
सर्वप्रमाणसिद्धो लोकव्यवहारोऽन्यत्त्वमनधिगम्य शक्यतेऽपक्षो-
तुं अपवादाभावे उत्पुर्गप्रसिद्धेः ॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

किं बङ्गा सर्वप्रकारेण यथा यथायं वैनाशिकसमय
उपपत्तिमत्त्वाय परोच्यते तथा तथा सिकताकूपवद्दीर्यत
एव न काञ्चिदप्यत्रोपपत्तिं पश्यामः, अतस्मानुपपत्तो वैना-
शिकतत्त्वव्यवहारः । अपि च वाञ्छार्थविज्ञानशून्यवादचय-

न स्वप्नादिवत् स्वप्नः आदिर्यस्याः सुषुप्तेः तद्भेतरावस्थायोः शून्यत्वमु-
पज्यथनुपलब्धिवैधर्यकाल्पनार्थोपलब्धिवाधात् सुषुप्तावप्या-
त्मज्ञानसत्त्वेन साध्यवैकल्पाच नानुमार्त्मवर्थः । किञ्च निरधिक्षा-
ननिषेधायोगादधिक्षानमेव तत्त्वं वाच्यं, तस्य तत्त्वते न भावः । मान-
तोऽनुपलब्धेन्द्रियाह । न भावोऽनुपलब्धेः । उपलब्धनुपलब्धिकाल्पन-
यद्वैधर्यं तत्त्वस्तुत्येति सा चासा बाधितज्ञानार्थोपलब्धिस्तुपू-
वाधात् इत्यर्थः । तदर्थमःह । न इयमिति । यद्वाति तप्त्वासदित्युत्सर्गतः
प्रपञ्चस्य न शून्यत्वं बाधाभावादित्यर्थः । न च सत्त्वासत्त्वाभ्यां विचारा-
स हत्या*चून्यत्वं मिथ्यात्वसम्भवादिति भावः । तत्त्विकत्वाचेति सूतं
द्वयिकत्वोपदेशाचेति पठनीयं । शून्यत्वविवरद्वयिकत्वोपदेशादस-
कृतप्रलापी सुगत इत्यर्थः ॥

सुगतमतासाकृत्वमुपसंहरति । सर्वघेति । सर्वज्ञस्य कथं विवर

* असत्त्वमिति सो० १ ।

मितरेतरविरुद्धमुपदिग्भता सुगतेन खण्डीक्षतमात्मनोऽसमन्व-
प्रस्तापितं, प्रदेषो वा प्रजासु विरुद्धार्थप्रतिपत्त्या विमुद्देश्युरि-
माः प्रजा इति । सर्वथाप्यनादरण्णीयोऽयं सुगतसमयः अत्र-
स्कामैरित्यभिप्रायः ॥

नैकसिद्धसम्भवात् ॥ ३३ ॥

निरसः सुगतसमयः, विवसनसमय इदानीं निरस्यते । सप्त
चैषां पदार्थाः सम्भवा जीवाजीवास्त्वसंवरनिर्जरबन्धमोक्षा
माम । संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्थैः जीवाजीवास्त्वौ यथायोगं तयो-

प्रकायस्त्वाह । प्रदेषो वेति । वेदवाच्चा अत्र प्रजा यात्माः, अतो
आनन्देकमूलसुगतसिद्धान्तेन वेदसिद्धान्तस्य विरोध इति सिद्धं ।

नैकसिद्धसम्भवात् । मुक्तकाञ्छमते निरस्ते मुक्ताम्बराणां मतं बुद्धि-
स्थं भवात् तत्त्विरस्यत इति प्रसङ्गसङ्केतिमाह । निरस्ते इति । एक-
रूपं ब्रह्मेति वैदिकसिद्धान्तस्यानेकान्तवादेन विरोधोऽस्ति न वेति त-
दादस्य मानवान्तिमूलत्वाभ्यां सन्देहे मानमूलत्वात् विरोध इति पूर्व-
पदप्रजमभिसन्धाय तन्मतमुपन्यस्यति । सप्त चेति । जीवाजीवौ भोक्तृ-
भेग्यौ, विषयाभिमुख्येन इन्द्रियाणां प्रवृत्तिरास्त्वः, तां संबोधाति इति
संवरो यमनियमादिः, निर्जर्यति नाश्यति कञ्चमिति निर्जर-
स्तस्त्रिलारोहणादिः, बन्धः कर्म, मोक्षः कर्मपाश्नाशे सत्योकाकाश-
श्च*प्रतिष्ठस्य सततोऽर्जगमनं । नन्दास्त्वादीनां भोग्यान्तर्भावात् कथं
सप्तस्त्रियत्वत आह । संक्षेपतस्त्विति । संक्षेपविक्ष्टराभ्यामुक्तार्थेषु मध्य-
मरीत्या विक्ष्टारान्तरमाह । सयोरिति । अस्ति कायश्चदः साङ्केतिकः
पदार्थवाचो । जीवस्त्रासावलिकायञ्चेत्येवं विग्रहः । पूर्यन्ते गत-
क्षीति पुद्रलाः परमाणुसङ्घाः कायाः, सम्बन्धप्रवृत्त्यनुभेदो धर्मः, उर्ज-
गमनश्रीकस्य जीवस्य देहे श्वितिहेतुरधर्मः, आवरणाभाव आकाश
इत्यर्थः । पञ्चपदार्थानामवाक्तरभेदमाह । सर्वेषामिति । अयमर्थः ।

* प्रविष्टेति सो० १ ।

रेवेतरान्नभावादिति मन्यमे, तथोर्ममपरं प्रपञ्चमाचक्षते,
पञ्चालिकाया नाम ओवालिकायः पुद्गलालिकायः धर्मालि-
कायः अधर्मालिकायः आकाशालिकायस्तेति । सर्वेषामषे-
षामवान्तरप्रभेदान् बड्डविधान् खसमयपरिकल्पितान् वर्णय-
न्ति । सर्वत्र चेमं सप्तभज्ञीमयं नाम न्यायमवतारयन्ति । स्थादलि

ओवालिकायस्त्रिविधः कश्चिज्जीवो नित्यसिद्धः अर्हन्मुखः केचित्
साम्यतिकमुक्ताः केचिद्द्वाद्यति । पुद्गलालिकायः वोद्धा एथिवादेवि
चत्वारि भूतानि ज्ञानवरं जड़मस्तेति । प्रदृत्तिस्त्रितिलिङ्गौ धर्माधर्मा-
वुक्तौ । आकाशालिकायो हिविधः लोकाकाशः सांसारिकः, आलो-
काकाशः मुक्ताश्रय इति । बन्धाख्यं कर्माशुविधं चत्वारि घातिकर्माणि
चत्वार्यघातीनि । तत्र ज्ञानवरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमानव्य-
स्तेति घातिकर्माणि । तत्त्वज्ञानान्न मुक्तिरिति ज्ञानमायं कर्म, आ-
र्हतसत्त्वश्ववग्यान्न मुक्तिरिति ज्ञानं द्वितीयं, बड्डवु तीर्थकरप्रदर्शितेषु
मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणां मोहनीयं, मोक्षमार्गप्रदृत्तिविज्ञकरण-
मानव्यं, इमानि चत्वारि श्रेयोऽन्तत्वात् घातिकर्माणि । अथावा-
तीनि चत्वारि कर्माणि वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुज्जमिति । मन
वेदितव्यं तत्त्वमस्तीत्यभिमानो वेदनीयं, एतमामाहमस्त्वभिमानो
नामिकं, अहमत्र भवते देशिकस्यार्थतः शिष्यवंशे प्रविद्वोऽज्ञीव-
भिमानो गोत्रिकं, शरीरस्थित्यर्थं कर्म ज्ञायुज्जं । अथवा शुक्लशोषित-
मित्रितमायुज्जं, तस्य तत्त्वज्ञानानुकूलदेहपरिणामशक्तिर्गोत्रिकं, छ-
क्षास्य तस्य इवीभावाकक्षमावस्थाया बुद्धावस्थायावाचारम्भः
क्रियाविशेषो नामिकं, सक्रियस्य जाठरामिवायुभामीषद्वनीभावो
वेदनीयं । तत्त्ववेदनानुकूलस्त्वात्तान्तेतानि तत्त्ववेदकशुक्लपुद्गलार्थत्वाद-
घातीनि । तदेतत्कर्माशुक्लं जन्मार्थत्वाद्वन्नः, आशवादिद्वारेति इयं
प्रक्रिया मानशून्येति द्योतवति । खसमयपरिकल्पितानिति । स्त्रीयव-
स्त्रसङ्गेत*मात्रकालितानित्वर्थः । पदार्थानामुक्तानामनेकान्तरं वद-
न्तीत्वाह । सर्वंतेति । अस्तित्वगालिकालविद्वद्धर्मदयमादाव वस्तुमात्रे

* मानेति सो० १ ।

स्याज्ञास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्याह् वक्तव्यः स्यादस्ति चाव-
क्तव्यस्ति स्याज्ञास्ति चावक्तव्यस्ति स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यस्ति-
त्येवमेवैकलनित्यत्वादिष्पीभं सप्तभज्ञीनयं योजयन्ति, अचा-
चक्ष्यते, नाथमभ्युपगमो युक्त इति । कुतः एकस्मिन्द्वयावात् ।
न श्वेकस्त्रिन् धर्मिणि युगपत् बद्धस्त्रादिविद्धूधर्मसमावेशः
सम्भवति शीतोष्णवत् । ये एते सप्त पदार्था निर्धारिता एतावत्

न्यायं योजयन्ति । सप्तानामक्षित्वादीनां भज्ञानां समाहारः सप्तभज्ञी
तस्या नयो न्यायः घटादेहि सर्वात्मना सदेकरूपत्वे प्राण्यात्मनाप्यस्त्वेव
स इति तत्प्राप्तये यत्रो न स्यादतो घटत्वादिरूपेण कथच्चिदस्ति,
प्राप्तत्वादिरूपेण कथच्चिद्वास्तीत्येवमनेकरूपत्वं वस्तुमात्रस्यास्येयमिति
भावः । किं ते सप्तभज्ञास्तानाह । स्यादस्तीति । स्यादित्वव्ययं तिङ्गत-
प्रतिरूपकं कथच्चिदर्थं, स्यादस्ति कथच्चिद्वास्तीत्यर्थः, एवमयेऽपि ।
तच वस्तुनोऽक्षित्ववाच्छायां स्यादस्तीत्वाद्यो भज्ञः । प्रवर्त्तनास्तित्व-
वाच्छायां स्याज्ञास्तीति द्वितीयो भज्ञः । क्रमेणोभयवाच्छायां स्यादस्ति
वास्ति वेति द्वितीयो भज्ञः । युगपदुभयवाच्छायां अस्ति नास्तीति
शब्दद्वयस्य सज्जइक्षुमशक्त्यत्वात् स्यादवक्तव्यत्वं चतुर्थो भज्ञः । आद्य-
चतुर्थभज्ञयोर्बाच्छायां स्यादस्ति चावक्तव्यस्तेति पञ्चमो भज्ञः । द्वितीय-
चतुर्थच्छायां स्याज्ञास्ति चावक्तव्यस्तेति षष्ठो भज्ञः । द्वितीयचतुर्थ-
च्छायां स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यस्तेति सप्तमो भज्ञ इति विभागः ।
एवमेकत्वमनेकत्वं चेति इयमादाय स्यादेकः स्यादेकोऽनेक-
त्वं स्यादवक्तव्यः स्यादेको वक्तव्यः स्यादनेकोऽवक्तव्यः स्यादेकोऽनेक-
चावक्तव्यस्तेति, तथा स्याज्ञित्वः स्यादनित्य इत्याद्यूपां । एवमनेकरूप-
त्वेन वस्तुनि प्राप्तित्वागादिष्पवहारः सम्भवति एकरूपत्वे सर्वं स-
र्वं च सर्वदास्त्वेति व्यवहारविलोपापत्तिः स्यात् सप्तस्यादनेकान्तं सर्व-
मित्येकरूपवृश्चवादवाध इति प्राप्ते सिङ्गान्तर्याति । अचेति । यदस्ति
तत् सर्वं च सर्वदास्त्वेव यथा वक्षात्मा । न चैवं तत्प्राप्तये यत्रो न

एवं रूपाश्चेति ते तथैव वा स्युः नैव वा तथा स्युः इतरथा हि तथा वा स्युः अतथा वेत्यनिर्धारितरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्थात् । नन्वनेकात्मकं वस्त्रिति निर्द्वारितरूपमेव ज्ञानमुत्पद्यमानं संशयज्ञानवक्षाप्रमाणं भवितुमर्हति, नेति ब्रूमः । निरकुञ्जं ज्ञानेकान्तं सर्ववस्तुषु प्रतिजानानस्य निर्द्वारणस्यापि वस्तुत्वाविशेषात् स्थादस्ति स्थाक्षास्तीत्यादिविकल्पोपनिपातादनिर्धारणात्मकतैव स्थात्, एवं निर्द्वारयितुर्निर्द्वारणफलस्य च स्थात् पचेऽस्तिता स्थाच पचे नास्तितेति, एवं सति कथं प्रमाणभूतः संस्तोर्यकरः प्रमाणप्रमेयप्रमाणप्रमितिष्वनिर्द्वारितासूपदेष्टुं

स्थादिति वाच्यं, अप्राप्तिभान्या यत्त्रसम्भवात् । यज्ञास्ति तत्त्वास्त्वेव यथा शश्विषाण्यादि, प्रपञ्चस्तु उभयविलक्षणं एवेत्येकान्तवाद एव युक्तो नानेकान्तवादः । तथा हि किं येनाकारेण वस्तुनः सत्त्वं तेनैवाकारेणासत्त्वमुत्पादान्तरेण, द्वितीये वस्तुन आकारान्तरमेवासदिति वस्तुनः सदेकरूपत्वमेव, न हि दूरस्थ्यामस्य प्राप्तेरसत्त्वे यामोऽप्यसन्न भवति, प्राप्त्यासत्त्वे प्राप्तियत्वानुपर्याप्तेः, अतो यथा व्यवहारं प्रपञ्चस्यैकरूपत्वमास्येयं नाद्य इत्याह । नायन्मति । नन् विमतमनेकात्मकं वस्तुत्वान्नारसिंहवदिति चेत्, न, घट इदानीमस्यैवेत्यनुभववाधात् । किञ्च जीवादिपदार्थानां सप्तत्वं जीवत्वादिरूपं चास्त्वेति च नियतं वेतानियतं, आद्ये अभिचार इत्याह । य इति । द्वितीये पदार्थनिष्ठयो न स्थादित्वाह । इतरथेति । अनेकान्तं सर्वमित्रेव निष्ठय इति शङ्खते । नन्वति । तस्य निष्ठयरूपत्वं नियतमनियतं वा आद्ये वस्तुत्वस्य तस्मिन्मैत्रेकरूपनिष्ठये अभिचारः, द्वितीये तस्य संशयत्वं स्थादित्वाह । नेति ब्रूम इति । प्रमाणामुक्तन्यायं प्रमाणादावतिदिश्यति । एवमिति । निर्धारणं फलं यस्य प्रमाणादेत्तस्येत्यर्थः । इत्येवं सर्वत्वानिर्धारणे सम्पुद्देशो निष्क्रम्यप्रवृत्तिष्व न स्थादित्वाह । एवं सतीति । अनेकान्त-

अकुयात्, कथं वा तदभिप्रायानुसारिणस्तुपदिष्टेर्थेऽनिर्धा-
रितस्ये प्रवर्त्तेन् । ऐकान्तिकफलत्वनिर्धारणे हि सति तत्-
साधनानुष्ठानाय सर्वो लोकोऽनाकुलः प्रवर्त्तते नान्यथा, अ-
तस्मानिर्धारितार्थं शास्त्रं *प्रस्तुपन् मन्त्रोन्मत्तवदनुपादेयवचमः
स्थात् । तथा पञ्चानामस्तिकायानां पञ्चत्रयस्त्राऽस्ति वा नास्ति
वेति विकल्पमाना स्थात् तावदेकस्मिन् पचे पञ्चान्तरे तु न स्था-
दित्यते न्यूनसञ्चालमधिकलं वा प्राप्नुयात् । न चैषां पदार्थाना-
मवक्तव्यलं सम्भवति अवक्तव्यासेन्नेच्चेरन् उच्चन्ते चावक्तव्यासे-
ति विप्रतिषिद्धं । उच्चमानाश्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्यन्त
इति च, तथा तदवधारणफलं सम्बद्धनमयस्ति नास्ति वा, एवं
तदिपरीतमसम्बद्धनमयस्ति नास्ति वा, एवं तदिपरीतमस-
म्बद्धनमयस्ति वा नास्ति वेति प्रस्तुपन्मत्तोन्मत्तपञ्चस्येव स्थात् । न
प्रत्ययितव्यपञ्चस्य सर्वगापवर्गयोऽश्च पचे भावः पचे चाभावस्तथा

वादे अस्तिकायपञ्चत्वमपि न स्थादित्याह । तथा पञ्चानामिति । यदु-
क्तमवक्तव्यत्वं तत् किं केनापि शब्देनावाच्यत्वं उत सञ्चादनेकशब्दावा-
च्यत्वं, नाद्यः व्यावातादित्याह । न चैषामिति । उच्चन्ते चावक्तव्या-
दिपदैरिति शेषः । न द्वितीयः सञ्चादेकवक्तृमुखजानेकशब्दानामप्रसि-
द्धेनिषेधायोगात् शेषस्यापि मुखभेदात् । न चार्यस्य युगपद्विष्टदधर्म-
वाङ्कायां वक्तुमूकत्वमात्रमवक्तव्यपदेन विवक्तिमिति वाच्यं, ताटश-
वाङ्काया एवानुत्पत्तेस्ति । किञ्च विवक्तानेकप्रलापित्वादईन्नास
इत्याह । उच्चमानासेवादिना । इति च प्रस्तुपन्मत्तवचमः । अर्हनिति
शेषः । अनासपञ्चस्येवान्तर्गतः स्थानासपञ्चस्येवर्यः । इतस्मासञ्ज्ञतो-
ऽनेकान्तवाद इत्याह । सर्वगतः । किञ्चानादिसिद्धोऽर्हनिः । अन्ये तु

* प्रथयन्निति वर्ध० का० ।

पचे नित्यता पचे चानित्यतेत्यनवधारणायां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ।
 अगादिसिद्धजीवप्रभृतीनां ख खास्त्रावधृतखभावानामवया-
 वधृतखभावलप्रसङ्गः । एवं जीवादिषु पदार्थेकस्मिन् धर्मिणि
 सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोरसम्भवात् सत्त्वे चैकस्मिन् धर्मेऽस-
 त्वस्य धर्मान्तरस्यासम्भवात् असत्ये चैवं सत्त्वस्यासम्भवादसङ्गत-
 मिदमार्हतं मतं । एतेनैकानेकनित्यानित्यब्यतिरिक्ताव्यतिरि-
 क्ताद्यनेकान्ताभ्युपगमा निराकृता मन्त्रयाः । यत्तु पुङ्गलसंज्ञके-
 भ्योऽणुभ्यः सङ्गाताः सम्भवन्तीति कल्पयन्ति तत् पूर्वैवाणुवाद-
 गिराकरणेभ निराकृतं भवतीत्यतो न पृथक् तञ्चिराकरणाथ
 प्रयत्यते ॥

एवत्त्वात्माऽकात्म्यं ॥ ३४ ॥

यचैकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धधर्मासम्भवे दोषः स्वादादे
 प्रसक्तः एवमात्मनोऽपि जीवस्याकात्म्यमपरो दोषः प्रसञ्चेत ।
 कथं श्रीरपरिमाणो हि जीव इत्यार्हता मन्यन्ते । श्रीर-

हेत्वनुष्ठानान्मुच्यन्ते, अनुष्ठानाद्यन्तं इत्यार्हततत्त्वावधृतखभावा-
 नां चिविधजीवानां चैविधनियमोऽपि न स्यादित्याह । अनादीति ।
 प्रपञ्चितं सूक्ष्मार्थं निगमयति । एवमिति । एतेनेति सत्त्वासत्त्वयो-
 रेकत्र निरासेनेत्यर्थः । परमाणुसंघाताः पृथिव्यादय इति दिग्मवर-
 सिङ्गान्तः किमिह सूक्ष्मतोपेत्त्वित्त्वाह । यञ्चिति ।

जीवस्य देहपरिमाणतां द्रूषयति । एवञ्चेति । अकात्म्यं मथमप-
 रिमाण्यत्वं तेनानियं स्यादित्यर्थः । अर्थान्तरमाह । श्रीरोदाखासेति ।
 विपाकः कर्मणामभिव्यक्तिर्जीवस्य छत्कर्गजश्रीरात्मापित्वमकात्म्य-
 श्रीरैकदेशो निर्जीवः स्यादित्यर्थः । पुच्छिकादेहे छत्कर्ग जीवो न

परिमाणतायां च सत्यामक्त्वोऽसर्वगतः परिच्छब्द आत्मेत्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः प्रसन्न्येत । शरीराणां स्थानवस्थितपरिमाणलाभनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः केनचित् कर्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न छत्तं हस्तिशरीरं व्याप्तुयात्, पुन्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न छत्तं पुन्तिकाशरीरे सम्मीयेत । समान एष एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमार्यावनस्थाविरेषु दोषः । स्यादेतत्, अनन्तावयवो जीवस्तथा त एवावयवा अत्ये शरीरे सङ्कुचेयुर्महति च विकाशेयुरिति । तेषां पुनरनन्तावानां जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिविहन्येत वान वेति वक्तव्यं । प्रतिधाते तावन्नानन्तावयवाः परिच्छब्दे देशे सम्मीयेन् । अप्रतिधातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः सर्वेषामवयवानां प्रथिमानुपपत्तेः जीवस्थाणुमात्रप्रसङ्गः स्यात् । अपि च शरीरमात्रपरिच्छब्दानां जीवावयवानामानक्यं नोप्रेक्षितुमपि शक्यं । अथ पर्यायेण श्वस्त्रीरप्रतिपत्तौ च केचिच्छीवा-

प्रविशेत् देहाद्विहरपि जीवः स्यादिवर्धः । किञ्च बालदेहमात्र आत्मातः स्थूले युवदेहे क्वचित् स्यादिति क्षत्त्वदेहः सजोवो न स्यादित्याह । समान इति । यथा दीपावयवानां घटे सङ्केतो गेहे विकाशस्तथा जीवावयवानामिति । देहमानत्वनियमं शङ्खते । स्यादिति । दीपांशवज्ञीवांशा भिन्नदेशा एकदेशा वेति विकल्पयादेऽन्यदेहाद्विहरपि जीवः स्यादिति द्रवयति । तेषामित्यादिना । दीपस्य तु न घटाद्विः सत्त्वं अधिकावयवानां विनाशात् । द्वितीयं द्रवयति । अप्रतिधात इति । अवयवानां नित्यत्वस्थासिद्धं अत्यत्वाद्वीपांशवदित्याह । अपि चेति । एवं जीवावयवा नित्या इति मते देहमानत्वं निरत्तं, सम्मति जीवस्य

वयवा उपगच्छन्ति तमुद्धरीरप्रतिपक्षौ च केचिदपगच्छन्ति
इत्युच्येत तचाणुच्यते ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

ज च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यामेतद्देहपरिमाणलं
जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं ग्रन्थते । कुतः विकारादिदोष-
प्रसङ्गात् । अवयवोपगमापगमाभ्यां इनश्चमापूर्यमाणस्यापक्षी-
यमाणस्य च जीवस्य विक्रियावत्तं तावदपरिहार्यं, विक्रि-
यावत्ते च सर्वादिवदनित्यलं प्रसञ्चेत, ततस्य बन्धमोक्षाभ्यु-
गमो बाधेत, कर्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालावुवत् संसा-
रसागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादूर्जगामिलं भवतीति । कि-
स्मान्यदागच्छतामपगच्छतास्तावयवानामागमापायिधर्मवत्ता-
देवानात्मलं ग्रीरादिवत् । ततस्यावस्थितः कस्त्रिदवयव

केचिदेव कूटस्या अवयवा अन्ये त्वागमापायिन इति शङ्खते । अथेति ।
हृहस्तुकायामौ जीवस्यावयवाग्मोपायाभ्यां देहमानलभिवर्थः ॥

सूचेण परिहरति । न चेति । आगमापायै पर्यायः । किमागमा-
पायिनामवयवानामात्मलमस्ति न वा, आद्ये आह । विकारादिदोषेति ।
कोऽसौ बन्धमोक्षाभ्युपगम इत्यत आह । कर्माष्टकेति । आख्यातमेतत्,
आद्यकल्पे होषं वदन् कल्पान्तरमादाय दूषयति । किञ्चेति । अवशिष्ट-
कूटस्यावयवस्य दुर्जानत्वादात्मज्ञानाभावाज्ञा दुक्षिणिलर्थः । यथा दो-
पायावयवानां आकारस्तेजस्तथात्मावयवानामाकारकारणाभावान्नागमा-
पायै युक्ताविद्या ह । किञ्चेति । सर्वजीवसाधारणः प्रतिजीवसाधा-
रणो वेतर्थः । (कस्मात्मन आगमापायिश्चेत्कावयवत्ते सति कियन्त आ-
शान्त्यवयवाः (कथन्तोऽप्यन्तीयस्त्रानादात्मनिष्ठयाभावादनिर्मोक्षः स्या-

आत्मेति स्थात् न च स निरूपयितुं शक्यते अथमसाविति । किञ्चान्यदागच्छन्तस्यैते जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्ति अप-
गच्छन्तस्य क्व वा नीयत्त इति वक्तव्यं । न हि भूतेभ्यः प्रादु-
र्भवेयुः भूतेषु च स्त्रीयेरन् अभौतिकलाज्जीवस्य । नापि कस्मि-
दन्यः साधारणोऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारो नि-
रूप्यते प्रमाणाभावात् । किञ्चान्यदनवधृतस्तरूपस्यैवं सत्यात्मा
स्थात् आगच्छतामपगच्छतास्त्रावयवानामनियतपरिमाणत्वात्,
अत एवमादिदोषप्रसङ्गात् न पर्यायेणायत्वयवोपगमापग-
मावात्मन आश्रयितुं शक्यते । अथ वा पूर्वेण सूचेण शरीर-
परिमाणस्थात्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिपक्षावका-
त्व्यप्रसञ्जनदारेणानियतायां चेदितायां पुनः पर्यायेण
परिमाणानवस्थानेऽपि स्थातःसन्ताननियतान्यायेनात्मनो नि-

दित्याह । किञ्चेति । अपि चावयवारब्वावयविलो जीवस्यानिवासं आवय-
वसमूहत्वेनासत्त्वं आत्मत्वस्य यावदवयवद्वित्तिले यत्किञ्चिदवयवापाये-
ऽपि सद्यः शरीरस्याचेतनत्वं गोत्ववत् प्रवेक्षसमाप्तै एकस्मिन् शरीर
आत्मनानात्मन स्थादतो न देहपरिमाणत्वसावयवले आत्मन इत्युपसंह-
रति । अत इति । सूचस्यार्थान्तरमाह । अथवेति । स्थूलसूक्ष्मशरीर-
प्राप्तावकात्मेक्षिदारेणाक्षानिवासायामुक्तायां सुगतवत् सन्तानरूपे-
आत्मनियतामाशङ्कानेनोत्तरमुच्यत इत्यन्वयः । पर्यायेणेत्यस्य आत्मा-
व्वेति इति देहभेदेन परिमाणस्थात्मनस्थानवस्थानेऽपि नाशेऽपि व्वेतः
प्रवाहस्तदात्मकस्थात्मविक्षिपक्षानस्य निवासात्मनियता स्थादि-
व्वच दृष्टान्तमाह । यथेति । सिगवस्त्रं विगतं येभ्यस्ते विसिंचो दिगम्ब-
रास्त्रेषामित्यर्थः । पर्यायात् सन्तानादप्यात्मनिवासस्थाविरोध इति न

त्यता स्मात्, अथा रक्षपटादीमां विज्ञानानवस्थानेऽपि तत्-
सन्ताननित्यता तद्दिविचामपीत्याङ्गज्ञानेन सुन्नेणोन्तरमु-
च्यते । सन्तानस्य तावदवस्थत्वे नैरात्यवादप्रसङ्गः, वस्तुत्वेऽप्या-
त्मनो विकारादिदोषप्रसङ्गादस्य पञ्चस्थानुपयन्तरिति ॥

अन्यावस्थितेश्वोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

अपि चान्यस्य मोज्जावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नि-
त्यत्वमिष्यते जैनेश्वदत् पूर्वयोरप्याद्यमध्यमयोर्जीविपरिमाणयो-
र्नित्यत्वप्रसङ्गात् अविशेषप्रसङ्गः स्मात् इत्युक्ते एकश्चरीरपरि-
माणतैव स्मात् नेत्रप्चितापचितश्चरीरान्तरप्राप्तिः । अथ वान्यस्य

च कुतः, विकारादिभ्यः सन्तानस्यावस्थुन आत्मत्वे श्रून्यवादः सन्तानस्य
वस्तुत्वे सन्तानव्यतिरेके च कूटस्थात्मवादः, अन्तिरेके जन्मादिवि-
कारो विनाशो मुक्त्यभावदोष इत्युक्तप्रसङ्गात् सन्तानात्मपच्चोऽनुपयन्न
इति सूचार्थः ।

यं स्थूलं सूचां वा देहं ग्रहाति तद्देहपरिमाण एव जीव इति
नियमं दृष्टयति । अन्येति । अन्यश्चरीरपरिमाणस्यावस्थितेनित्यत्व-
दर्शनादुभयोराद्यमध्यमपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादविशेषस्थयामां नि-
त्यपरिमाणानां साम्यं स्थादिरुद्धरिपरिमाणानामेकत्रयोगादिति सूच-
योजना । आद्यमध्यमपरिमाणे नित्ये आत्मपरिमाणत्वादत्यन्तपरि-
माणवत् । न चाप्रयोजकता, परिमाणानाशे सत्यात्मनोऽपि नाशादन्य-
परिमाणनित्यत्वायोगादिति भावः । परिमाणत्वयसाम्यापादानप्रस-
माह । एकेति । अन्यश्चरीरप्राप्तात्मनस्तत्परिमाणत्वे परिमाणत्वयसाम्यानुभानविदेशा-
दित्यर्थः । पूर्वं कालत्रये परिमाणत्वयमक्षीकृत्याक्यदृष्टान्तेन नित्यत्वम-
नुभाय साम्यमापादितं, सम्बन्धस्य मुक्तपरिमाणस्थानुभूत्ययो-

जीवपरिमाणस्यावस्थितत्वात् पूर्वयोरप्यवस्थयोरवस्थितपरिमाण
एव जीवः स्यात् । ततस्याविशेषेण सर्वदैवाणुर्महान् वा जीवो-
ऽभ्युपगत्वयो न शरीरपरिमाणः, अतस्य चौगतवदाहृतमपि
मतमसङ्कृतमित्युपेच्छितव्यं ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः प्रतिषिध्यते । तत्
कथमवगम्यते, प्रकृतिस्य प्रतिज्ञा दृष्टान्नानुपरोधादभिष्ठोपदे-
श्वाचेत्यत्र प्रकृतिभावेनाधिष्ठात्रभावेन चेभयस्यभावस्येश्वरस्य
स्वयमेवाचार्येण प्रतिष्ठापितत्वात् । यदि पुनरविशेषेणेश्वरका-
रणवादमाचमिह प्रतिषिधेत पूर्वोच्चरविरोधाद्वाहताभि-
व्याहारः सूचकार इत्येतदापद्येत । तस्मादप्रकृतिरधिष्ठाता
केवलं निमित्तकारणमीश्वर इत्येष पक्षो वेदान्तविहितब्रह्म-

रन्यतरत्वेनावस्थितेस्तदेवान्त्यमाद्यमध्यमकालयोरपि नित्यत्वात् स्यात्
प्रागसतोऽनिवृत्वायोगात्, तथा चाविशेषः कालचयेऽपि जीवपरि-
माणाभेद इत्याह । अथ वेति । तस्माद् भान्त्येकश्चरणक्षयकसिङ्गा-
क्तेनाविरोधः समन्वयस्येति तिङ्गं ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् । लुच्चितकेशमतनिरासानन्तरं जटाधारिश्चैवमतं
बुद्धिखां निराक्रियते इति प्रसङ्गसङ्गतिमाह । इदानीमिति । सा-
मान्य इश्वरनिरास एवाच किं न स्यादिति शङ्कते । तदिति । खोक्ति-
विरोधान्मैवमित्याह । प्रकृतिस्वेत्यादिना । प्रतिष्ठापितत्वात् फलनि-
मित्येष्वरप्रतिष्ठेऽप्यवगम्यत इत्यन्ययः । चाहतो विरज्जोऽभिव्याहार
उक्तिर्यस्य स तथा । अदितीयब्रह्मप्रकृतिकं जगदिति वदतो वेदान्त-
समन्वयस्य कर्त्तवेश्वरो न प्रकृतिरिति शैवादिमतेन विरोधोऽस्ति न

कलप्रतिपञ्चलात् यत्वेनात्र प्रतिषिध्यते । सा चेयं वेदवाञ्छेश्वर-
कल्पनाऽनेकप्रकारा । केचिच्चावत् साङ्ख्योगव्यपाश्रयाः कल्प-
यन्ति प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वरः
इतरेतरविलक्षणाः प्रधानपुरुषेश्वरा इति । माहेश्वरात्
मन्यन्ते कार्यकारणयोगविधिदःखान्ताः पञ्च पदार्थाः पञ्च-
पतिनेश्वरेण पञ्चुपाशविमोक्षायोपदिष्टाः, पञ्चुपतिरीश्वरो
निमित्तकारणमिति वर्णयन्ति । तथा वैशेषिकादयोऽपि के-
चित् कथच्चित् स्वप्रक्रियानुसारेण निमित्तकारणमिति । अत
उत्तरमुच्यते । पत्युरसामञ्चस्यादिति । पत्युरीश्वरस्य प्रधान-
पुरुषयोरधिष्ठात्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते, कस्मादसाम-

वेति सन्देहे तत्त्वस्य मानमूलत्वाविरोधे सति वेदान्तोक्तादयब्रह्मा-
सिद्धिरिति फलमभिप्रेत्य सत्त्वासत्त्वयोरेकत्वासम्भवात् कर्त्तव्योपाय-
दानत्वयोरप्येकत्वासम्भवात् कर्त्तव्येश्वर इति पूर्वपक्षं कुर्वन्नवान्तर-
मतभेदमाह । सा चेति । सेश्वराः साङ्ख्याः, साङ्ख्यशब्दार्थः चत्वारो
माहेश्वराः शैवाः पाशुपताः कारुकसिद्धान्तिनः कापालिकाच्चेति ।
सर्वेऽप्यमी महेश्वरप्रोक्तागमानुगामित्वात्माहेश्वरा उच्यन्ते । कार्यं
महादादिकं, कारणं प्रधानं ईश्वरस्य, योगः समाधिः, विधिः विसवन-
खानादिः, दुःखान्तो मोक्षः इति पञ्च पदार्थाः । पश्चवो जीवास्त्वेषां पा-
श्चा बन्धस्त्वाशायेत्वर्थः । पाशुपतागमप्रामाण्यात् पशुपतिर्निमित्तमेवेति
मतमुक्ताऽनुमानिकेश्वरमतसाह । तथेति । विमतं सकर्त्तव्यं कार्यत्वात्
घटवदिति वैशेषिकाः कर्त्तव्यमीश्वरं साधयन्ति, कर्मफलं सपरि-
कराभिज्ञदात्रकं कालान्तरभावि फलत्वात् सेवाफलवदिति गौतमा
दिग्म्बरात्म । ज्ञानेश्वर्योत्कर्षः ज्ञचिद्विश्वान्तः सातिशयत्वात् परि-
माणवदिति साङ्ख्यसौगतपातञ्जला इति मत्त्वेषां केचित् कथच्चिदिति ।
सिद्धान्तयति । अत इति । आगमादिना निर्देषेश्वरसिद्धेः कथं दोष-

च्छात् । किं पुनरसामच्छस्य । हीनमध्यमोक्तमभावेन इ
प्राणिभेदान् विद्धत ईश्वरस्य रागदेषादिदोषप्रसक्तेरभादा-
दिवदनोश्वरलं प्रसज्जेत । प्राणिकर्मापेच्छितलाददोष इति चेत्,
न, कर्मश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्त्यथिद्वले इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात् ।
अनादिलादिति चेत्, न, वर्त्तमानकालवदतीतेष्वपि काले-
च्छितरेतराश्रयदोषाविशेषादन्धपरम्परान्वायापत्तेः । अपि च

बत्त्वमित्याह । किमिति । न तावत् खल्लागमादीश्वरनिर्णयः, सागमा-
नां निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यात् । न च सर्वज्ञानं मूलं तत्र मानाभावात् ।
न चागम एव मानं, सागममानत्वनिर्णये मूलनिर्णयस्तत्त्विनिर्णये तत्त्विनिर्णय
इत्यन्योऽन्याश्रयात् । न च पुरुषवचसां खलो मानत्वं युक्तं, मिथो विरो-
धेन तत्त्वाव्यवस्थानाच्च, नायनुमानादोश्वरः सर्वज्ञः कर्त्तवेति निर्णयः स-
म्भवति, अनुमानस्य दृष्टानुसारित्वेन दृष्टविपरीतार्थासाधकत्वात् । तथा
च लोके यादृशाः कर्त्तारो दृष्टात्मादृशा एव जगत्कर्त्तारो रागदेषादि-
मन्तः सिध्येयुः । यदि लोके विचित्रप्रासादादिकर्त्तुरेकत्वाद्यदर्शनेऽपि ज-
गत्कर्त्तरि लाघवादेकत्वं नित्यज्ञानं निर्दीष्टवत्त्वं कल्पयेत, तर्हि इत्योपादा-
नत्वमपि कल्पयतां, कर्त्तुरेवोपादानत्वेन लाघवात्, अन्यथा खतत्वप्रधान-
प्ररमाणवाद्युपादानकल्पनागौरवात्, अट्टत्वाचेत् कर्त्तुर्दयोपादानत्वसि-
द्धिरेकत्वादिकमपि न सिध्येत् । अस्माकमत्वपौरुषेयतया खतःसिद्धप्र-
माणभावया अत्या खप्रमेयबोधने दृष्टान्तानपेक्षया भवत्वेव लोकिक-
कर्त्तविपरीतादितीयकर्त्तुपादानात्मकसर्वज्ञनिर्देवश्वरनिर्णयः । नि-
र्णयेति च तस्मिन् धर्मियाहकमानाबाधात् रागादिदोषापादानस्या-
वकाशः इत्यानुमानिकेश्वरादिभ्यो वैषम्यं, तदभिप्रेक्षाश्रौतस्येश्वरस्या-
सामच्छस्यमाह । हीनेति । यदि कर्तुरुपादानत्वमदृष्टत्वात् कल्पयते तर्हि
निर्दीष्टवत्त्वायदृष्टत्वात् यो विषमकारी स दोषवानिति व्याप्तिदृष्टेच
जगत्कर्त्ता दोषवान् स्यात् । न चात्र धर्मियाहकानुमानबाधः कार्यत्व-
लिङ्गस्य कर्त्तुमात्रसाधकत्वेन निर्दीष्टत्वादावुदासीनत्वात् । न चोत्त-
र्वसमर जातिर्यापकधर्मोपादाना दोषाभावे तद्यायविषमकर्त्तव्यायो-

प्रवर्त्तनास्तुष्टा दोषा इति व्याघ्रविलुमयः । न हि कस्त्रिद-
दोषप्रयुक्तः स्वार्थं परार्थं वा प्रवर्त्तमानो दृश्वते । स्वार्थं प्रयुक्त
एव च सर्वो जनः परार्थेऽपि प्रवर्त्तत इत्येवमस्यामच्छस्य, स्वा-
र्थवच्चादीश्वरस्यानीश्वरत्प्रसङ्गात् । पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाचेश्व-
रस्य पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमादस्यामच्छस्य ॥

गाय, दृष्टान्तस्याप्यकधर्माणां पक्षे आपादनं द्युलार्बसमा जाति-
र्यथाशब्दो यदि कृतकल्पेन इतुना घटवदनितः स्यात् तर्हि तेनैव-
इतुना सावयवोऽपि स्यादिति । न द्युष्टानित्वत्वस्य आपकं सावय-
वत्वं गन्धादौ अभिचारादिति भावः । ननु प्राणिकर्मप्रेरित ईश्वरो
विषमफलान् प्राणिनः करोति न स्वेच्छयेति शङ्खते । प्राणीति ।
जडस्य कर्मणः प्रेरकत्वायोगान्वैवमित्याह । नेति । न चेश्वरप्रेरितं
कर्मेश्वरस्य प्रेरकमिति वाच्यमित्याह । कर्मेति । अतीतकर्मणां प्रेरित
ईश्वरो वर्त्तमानं कर्म तत्फलाय प्रेरयतोत्त्वादित्वात् प्रेर्यप्रेरकभावस्य
नानुपपत्तिरिति शङ्खते । अनादित्वादिति । अतीतकर्मणोऽपि जडत्वान्वै-
श्वरप्रेरकता न च तदपोश्वरेष प्रेरितं सदीश्वरं प्रेरयति उक्तान्वै-
न्याभ्यासतोऽप्यतीतकर्मप्रेरितेश्वरप्रेरितं तदेवेश्वरं वर्त्तमाने कर्मणि
फलदानाय प्रेरयतीति चेत्त मानहीनाया मूलक्ष्यावहाया अनवस्थायाः
प्रसङ्गादतः कर्मनिरपेक्षा एवेश्वरो विषमस्येवस्यामच्छस्य दुर्वारमि-
त्वर्थः । यस्तु यालदानं ईश्वरस्य कर्मनित्यमात्रं न प्रेरकमिति नोक्त-
दोष इति, तज्ज, विषमकर्म कारयितुरीश्वरस्य दोषवच्चानपायात्, पूर्व-
कर्मापेक्षया कर्मकारयित्वे चोक्ताप्रामाणिकानवस्थानात्, अस्माकन्वेष-
द्येव साभ्यसाधु कारयतीति निरवद्यमिति च श्रुतिमूलं पूर्वकर्मापेक्षया
कल्पनमिति वैषम्यं । किञ्च परमतानुसारेणापीश्वरस्य रागादिमत्तं
प्राप्नोतीत्याह । अपि चेति । प्रवर्त्तकत्वलिङ्गा दोषा इति तार्किकाणां
स्थितिः, तथा चेश्वरः स्वार्थरागादिमान् प्रवर्त्तकत्वात् सम्भवत् । न च
कारयिके अभिचारः परदुःखप्रयुक्तस्तदुःखनिवृत्यर्थित्वात्स्थेत्वर्थः ।
उदासीनः प्रवर्त्तक इति च व्याहृतमिति योगान् प्रत्याह । पुरुषेति ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥३८॥

पुनरथसामज्जस्यमेव, न हि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरो-
इक्षरेण सम्बन्धं प्रधानपुरुषयोरीश्विता । न तावत् संयोगलक्षणः
सम्बन्धः सम्भवति, प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्वगतलाच्चिरवयवलाभ ।
नापि समवायलक्षणः आश्रयाश्रयिभावानिरूपणात् । नायन्यः
कश्चित् कार्यंगम्यः सम्बन्धः इक्षते कल्पयितुं, कार्यकारणभा-
वस्यैवाद्याप्यसिद्धुलात् । ब्रह्मवादिगः कथमिति चेत्, न, तस्य ता-
दात्म्यलक्षणसम्बन्धोपपत्तेः । अपि चागमबलेन ब्रह्मवादी कार-
णादिखरूपं निरूपयति नावश्चं तस्य यथादृष्टमेव सर्वमभ्युप-
गमन्त्यं । परस्य तु दृष्टान्तबलेन कारणादिखरूपं निरूप-
यतो यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगमन्त्यमित्यचमत्यतिशयः । पर-
स्यापि सर्वज्ञप्रणीतागमसङ्गावात् समानमागमबलमिति चेत्, न,
इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् आगमप्रत्ययात् सर्वज्ञलसिद्धिः सर्वज्ञल-

प्रधानवादे दोषान्तरमाह सूत्रकारः । सम्बन्धेति । ईश्वरेकास-
म्बन्धस्य प्रधानादेः प्रर्थत्वायोगात् सम्बन्धो वाच्यः, स च संयोगः
समवायो वाऽस्तीत्यर्थः । कार्यवलात् प्रेरणयोगमत्वाद्यः सम्बन्धः
कल्पतामित्वत आह । नायन्य इति । ईश्वरप्रेरितप्रधानकार्यं जग-
दिति सिद्धचेत् सम्बन्धकल्पना स्यात्, तत्त्वाद्याप्यसिद्धमित्यर्थः । माया-
ब्रह्मणोत्तरनिर्बाच्यतादात्म्यसम्बन्धः, देवात्मशक्तिमिति श्रुतेः । किञ्च वेद-
स्यापूर्वार्थत्वात् जोक्षद्वृष्टत्वात् कुलाशसम्बन्धो वैदिकेनानुसर्त्यः । आनु-
मानिकेन त्वनुसर्त्यः इति विशेषमाह । अपि चेति । सर्वज्ञस्यागम-
प्रामाण्यस्य च प्राप्तावन्योन्याश्रयः अनुमानात् सर्वज्ञसिद्धेन्द्रियल-
क्षणात्, न स्मरनस्य ज्ञानं मनोजन्यमिति आसिविदोधान्त्रिव्यज्ञानक-

प्रत्ययाचागमसिद्धिरिति, तस्मादनुपपत्ता साङ्घयोगवादिना-
मीश्वरकल्पना । एवमन्याख्यपि वेदवाच्चाख्यश्वरकल्पनासु यथा-
सम्भवमसामज्ज्ञं योजयितव्यं ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

इतस्मानुपपत्तिसार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि परि-
कल्पयमानः कुम्भकार इव मृदादीनि प्रधानान्यधिष्ठाय प्रव-
र्त्तयेत् । न चैवमुपपद्यते । न च्छप्रत्यक्षं रूपादिहीनश्च प्रधान-
मीश्वरस्याधिष्ठेयं सम्भवति, मृदादिवैलज्ज्ञात् ॥

करणवचेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

स्थादेतत्, यथा करणयाम चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपादिही-
नश्च पुरुषोऽधितिष्ठति, एवं प्रधानमीश्वरोऽधिष्ठाख्यतोति, तथापि
नोपपद्यते । भोगादिदर्शनाद्वा करणयामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते,
न चाच भोगादयो दृश्यन्ते । करणयामसाम्ये चाभ्युपगम्यमाने

स्थनाऽनवकाशादिति भावः । प्रधानवत् परमाणुगामपि निरवयवे-
श्वरेण सयोगाद्यसञ्चात् प्रेष्यत्वायोगः, प्रेरकत्वे चेश्वरस्य दोषवत्त्व-
मित्याह । एवमन्याख्यपीति ॥

ईश्वरस्य प्रधानादिप्रेरणानुपपत्तेश्च सामज्ज्ञस्यमित्याह सूचकारः ।
अधिष्ठानेति । प्रधानादिकं चेतनस्यानधिष्ठेयं प्रत्यक्षतादीश्वरवद्यति-
रेकेण मृदादिवचेत्यर्थः ॥

चक्षुरादौ अभिचारमाशस्य निषेधति । करणवदिति । रूपमुद्भूतं
नाक्षीव्यप्रत्यक्षत्वं सुट्यति । रूपेति । सभोगाहेतुत्वे सतीति विशेष-
याज्ञ अभिचार इत्याह । तथापीति । भोगः सुखदुःखानुभवः, आदिप-

संभारिणामिवेश्वरस्यापि भोगादयः प्रसञ्चेरन् । अन्यथा वा सूत्रदयं व्याख्यायते । अधिष्ठानानुपपत्तेश्च । इत्थानुपपत्तिस्कार्किपरिकल्पितस्येश्वरस्य । साधिष्ठानो हि लोके सशरीरो राजा राङ्गस्येश्वरो इृग्नते न निरधिष्ठानः, अतस्य तद्दृष्ट्यान्तवशेनादृष्टमीश्वरं कल्पयितुमिच्छत ईश्वरस्यापि किञ्चिच्छरीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात्, न च तदर्थयितुं शक्यते । सूच्युत्तरकालभाविताच्छरीरस्य ग्राक् सृष्टेस्तदनुपपत्तेः निरधिष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तिः, एवं लोके इृष्ट्यात् । करणदचेन्न भोगादिभ्यः । अथ लोकदर्शनानुसारेणेश्वरस्यापि

दात् विषयानुभवयहः । न च यत् येनाधिष्ठेयं तत्तदीयभोगहेतुत्वे सति प्रवृत्तमिति व्यतिरेकत्यासौ करणेषु अभिचारतादवस्थ्यमिति वाच्यं, भोगहेतुत्वविशिष्टाप्रवृत्तत्वस्य हेतुत्वात्, करणेषु च विशेषणाभावेन विशिष्टस्य हेतोरभावात् । न च विशेषवैयर्थ्यं परार्थपाचकाधिष्ठेयकाष्ठादौ अभिचारात् । न च प्रधानादेशीश्वरप्रवृत्तत्वादिशेष्यासिद्धिः, अतीन्द्रियत्वरूपाप्रवृत्तत्वस्य सत्त्वादिव्यभिप्रायः । जीवे करणकृता भोगादयो दृश्यन्ते, ईश्वरे तु प्रधानकृतात्मे न दृश्यन्ते इवद्वारार्थः । विषयके दोषं बदन् अप्रयोजकत्वं हेतोर्निरस्यति । करणेति । प्रधानादेः प्रेर्यत्वाङ्गीकारे प्रेरकभेदगहेतुलं स्यादतीक्ष्ययस्य प्रेर्यस्य भोगहेतुत्वनियमादिव्यर्थः । सूत्रदयस्यार्थान्तरमाह । अन्यथा वेति । यः प्रवर्त्तकस्तेनः स शरीरोति लोके व्यासिर्वृद्धा । ईश्वरस्य च शरीरानुपपत्तेन प्रवर्त्तकत्वमिति सूत्रार्थमाह । इत्थेति । विमतं सेश्वरं कार्यत्वाद्राशुवदिति कल्पयतो राजवत् सशरीर एवेश्वरः स्यादिव्युक्तं, तचेवापत्तिं निरस्यति । न च तदर्थयितुमिति । न च निवृत्तशरीरं सर्गात् प्रागपि सम्भवतीति वाच्यं, शरीरस्य भौतिकत्वनियमादिव्यर्थः । अतस्यशरीर एवेश्वर इवत आह । निरधिष्ठानत्वे चेति । जीवस्य शरीरं भौतिकं ईश्वरस्य

किञ्चित् करणानामायतनं शरीरं कामेन कल्पयेत्, एवमपि नो-
पपद्यते । बशरीरते हि सति संसारिवद्वेगादिप्रसङ्गादीश्वर-
स्थापनीश्वरतं प्रसज्जेत् ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

इति स्वानुपपत्तिस्कार्किपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि सर्वज्ञ-
स्तैरभ्युपगम्यते अनन्तस्य, अनन्तं च प्रधानं अनन्तास्य पुरुषा मिथो
भिन्ना अभ्युपगम्यन्ते । तच सर्वज्ञेनेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामात्म-
नस्येत्ता परिच्छिद्येत् वा नवा परिच्छिद्येत्, उभयथापि दो-
षोऽनुषक्त एव । कथं पूर्वस्मिंस्कावदिकल्पे इयत्ता परिच्छिन्नतात्
प्रधानपुरुषेश्वराणामन्तवत्त्वमवश्यकावि, एवं सोके दृष्टिलात् ।
यद्द्वां सोके इयत्तापरिच्छिन्नं वस्तु घटादि तदन्तवहृष्टं, तथा
प्रधानपुरुषेश्वरत्त्वमपीयत्तापरिच्छिन्नतादन्तवत्यात् । सङ्गा-
परिमाणं तावत् प्रधानपुरुषेश्वरत्त्वरूपेण परिच्छिन्नं, खरूप-

तु स्वेच्छानिर्भितं प्रागपि स्यादिवाशङ्कां निरस्यति । करुणवदिति ।
करणान्यत्र सन्तीति करुणवच्छरीरं, इच्छामयश्वरीरकल्पनैवानुपपत्ता
मानाभावात् दृष्टमौतिकत्वनियमविरोधात् इति मन्त्रयं ॥

एवमोश्वरस्य शुष्कतर्केण कर्त्तव्यनिर्णयो नेत्रुपपाद्य नित्यत्वसर्वज्ञत्व-
निर्णयोऽपि न सम्भवतीत्याह सूचकारः । अन्तवत्त्वमिति । प्रधान-
पुरुषेश्वरत्त्वमनियं इयत्तापरिच्छिन्नतात् घटवदित्याह । पूर्वस्मिन्नि-
ति । सङ्गा वा परिमाणं वेयत्ता । तथा च निष्ठितसङ्गत्वान्निष्ठित-
परिमाणत्वाचेति हेतुदयं । यद्यपि सङ्गावत्त्वमात्रं हेतुः सम्भवति तथा-
पि सर्वज्ञत्वनिर्णयेन हेतुसिद्धिनिरासं द्योतयितुं निष्ठितपदं, तत्राद्य-
हेतोरसिद्धिर्नालीत्याह । सङ्गापरिमाणमिति । सङ्गासरूपमित्यर्थः ।

परिमाणमपि तदगतमीश्वरेण परिच्छिद्धेतेति । पुरुषगता च
महासङ्गा, ततस्थ इयत्तापरिच्छिक्षानां मध्ये ये संसारानुच्यन्ते
तेषां संसारोऽन्तवान् संसारित्वम् तेषामन्तवत्, एवमितरेष्वपि
क्रमेण मुच्यमानेषु संसारस्य संसारिणां चान्तवत्तं स्यात् । प्रधा-
नम् सविकारं पुरुषार्थमीश्वरस्याधिष्ठेयं संसारवत्तेनाभिमतं
तच्छून्यतायामीश्वरः किमधितिष्ठेत्, किंविषये वा सर्वज्ञतेश्वरते
स्यातां । प्रधानपुरुषेश्वराणां चैवमन्तवत्ते सत्यादिमत्त्वप्रसङ्गः,
आद्यन्तवत्ते च शून्यवादप्रसङ्गः । अथ मा भृदेष दोष इत्युत्तरो
विकल्पोऽभ्युपगमेत न प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनस्येयत्तेश्वरेण
परिच्छिद्यत इति । तत ईश्वरस्य सर्वज्ञताभ्युपगमहानिरपरो
दोषः प्रसञ्जेत, तस्मादप्यमङ्गतस्यार्किकपरिगृहीत ईश्वरकार-
णवादः ॥

दितीयहेतुं साधयति । स्वरूपेति । प्रधानादयो निष्प्रितपरिमाणाः वस्तु-
तोऽभिन्नत्वात् घटवदित्यर्थः । ननु प्रधानपुरुषेश्वरस्य इति ज्ञातेऽपि
जीवानामानक्यात् कथं सङ्गानिष्प्रियत्वाह । पुरुषेति । जीवसङ्गा-
पीश्वरेण निष्प्रियेत अनिष्प्रिये सर्वज्ञत्वायोगादित्यर्थः । हेतुसिद्धेः
फलमाह । ततस्येति । मावराशिवत् केषाच्चिजीवानां सङ्गस्तद्वन्धुच्य-
नश्येदित्येवं सर्वमुक्ते इदानों शून्यं जगत् स्यादित्यर्थः । निवस्यानवश्ये-
षादिति भावः । ननु ईश्वरः शिष्यतामिति चेन्न तस्यापि भिन्नत्वात्-
वत्त्वात् । किञ्चेश्चित्तव्याभावादीश्वराभावः स्यादित्याह । प्रधानमिति ।
दोषान्तरमाह । प्रधानेति । इयत्तानिष्प्रियाभावान्न शून्यतेति दितीयं
शब्दते । अथेति । इयत्ता नास्ति न निष्प्रियते चेत्यर्थः । प्रधानादयः
सङ्गापरिमाणवत्तः इयत्वान्मावादिवदित्यनुमानादस्योयत्ता, तदस्याने
स्यादसर्वज्ञता, इयत्तायां चान्तवत्तमप्यक्षतमिति परिहरति । तत
इति । तस्मात् केवलकर्त्त्वैश्वरवादस्य निर्मूलत्वान्न कर्त्तुपादानादये-
श्वरसमन्वयविदोष इति सिद्धं ॥

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥

येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणं ईश्वरोऽभिमतस्त्वेषां पच्चः प्रत्याख्यातः, येषां पुनः प्रकृतिश्वाधिष्ठाता चेभयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतस्त्वेषां पच्चः प्रत्याख्यायते । ननु श्रुतिसमाश्रयणेनाप्येवंरूपं एवेश्वरः प्राक् निर्धारितः प्रकृतिश्वाधिष्ठाता चेति, श्रुत्यनुषारिणी च सृष्टिः प्रमाणमिति स्थितिः, तत् कस्य हेतोरेष पच्चः प्रत्याचिख्यासित इति । उच्यते । यद्यप्येवंजातीयकोऽशः समानत्वान्न विसंवादगोचरो भवत्यस्त्वंशान्तरं विसंवादस्थानमिति, अतस्तत्प्रत्याख्यानायारथः । तत्र भागवता मन्यन्ते भगवानेवैको वासुदेवः निरञ्जनज्ञानखरूपः परमार्थतत्त्वं, स चतुर्धाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेवव्यूहरूपेण सङ्कर्षणव्यूहरूपेण प्रद्युम्बव्यूहरूपेण अनिहङ्गव्यूहरूपेण च । वासुदेवो नाम परमात्मोच्यते, सङ्कर्षणो नाम जीवः, प्रद्युम्बो नाम मनः, अनिहङ्गो नामाहङ्कारः, तेषां

- पञ्चपदार्थवादिमाहेश्वरमतनिराकाशानन्तरं चतुर्ब्यूहवादं बुद्धिस्थानिरस्ति । उत्पत्त्यसम्भवात् । अधिकरणात्पर्यमाह । येषामिति । अधिकरणारम्भमात्त्विपति । नन्विति । वेदाविरुद्धांशमङ्गीकृतव वेदविरुद्धं जीवोत्पत्त्वांशं निराकर्त्तुमधिकरणारम्भ इत्याह । उच्यत इति । अत्र भागवतपञ्चरात्रागामी विषयः स किं जीवोत्पत्त्वाद्यांशे मानं नवेति सन्देहे बाधानुपलब्धान्मानमिति पूर्वपक्षयति । तत्रेति । पूर्वपक्षे तदागमविरोधाज्जीवाभिन्नब्रह्मसमन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तदश्शे तस्याऽमानत्वादविरोधात्तसिद्धिरिति फलभेदः । सावयवत्वं निरस्ति । निरञ्जनेति । कथं तर्हंद्वितीये वासुदेवे मूर्त्तिभेदकथाह । स इति । अूहो

वासुदेवः परा प्रकृतिः, इतरे सङ्करणादयः कार्यं, तमित्यम्भूतं भगवन्नमभिगमनोपादानेज्ञात्याद्ययोगैर्वर्षशतमिद्वा चीणक्षेष्ठो भगवन्नमेव प्रतिपद्यते इति । तच अन्तावदुच्यते योऽस्मै नारायणः परोऽव्यक्तात् प्रसिद्धः परमात्मा सर्वात्मा स आत्मगत्त्वानमनेकधा ब्रूद्धावस्थित इति, तस्मि निराक्रियते, ‘स एकधा भवति चिधा भवति’ इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मानोऽनेकधा भवस्याधिगतलात् । यदपि तस्य भगवतोऽभिगमनादिसत्त्वण्माराधनं अजस्तमनव्यचित्ततयोऽभिप्रेयते तदपि न प्रतिषिद्धते अुतिस्मत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धलात् । यत् पुनरिदमुच्यते वासुदेवात् सङ्करणं उत्पद्यते सङ्करणाच्च प्रसुचः प्रसुकाचानिरुद्ध इति । अत्र नूमः, न वासुदेवसंज्ञकात् परमात्मनः सङ्करणसंज्ञस्य जीवस्येतत्त्विः समवति, अनित्यलादिदेषप्रसङ्गात् उत्पत्तिमन्ते हि जीवस्यानित्यलादयो दोषाः प्रसज्जेरन्, ततस्यैवास्य भगवत्प्राप्निर्मीचः स्यात्, कारणप्राप्नौ कार्यस्य प्रविन्मूर्त्तिः । सविदेवं शास्त्रार्थमुक्ता सहेतुं पुरुषार्थमाह । तमित्यम्भूतमिति । यथोऽक्षयौ इवन्तं सर्वप्रकृतिं निरक्षन्नं विज्ञानरूपं परमात्मानमिति यावत् । वाक्कायचेतसामवधानपूर्वकं देवताग्निगमनमभिगमनं, पूजाइत्याख्यामर्जनमुपादानं, इत्यापूजा, स्वाध्यायोऽष्टाचारादिजपः, योगो ध्यानं । तचाविवेकांशमुपादत्ते । तचेवि । समाहितः अङ्गावित्तो भूत्वेति ‘तं यथा यथोपासते’ इत्याद्या च अुतिः । सत्कर्म-कृत्यमत्यरमः’ इत्याद्या मूर्तिः । विवेकांशमनूद्य दूषयति । यत् पुनरिति । कृत्यान्यादिदेष आदिशब्दार्थः । नायोपेतया ‘अज आत्मा’ इत्यादिशब्दार्थमन्यत्वा पञ्चरात्रागमस्योत्पत्त्वं भावन्त्वाभावगिर्व्याच्छीवाभिन्नवस्त्रसम्बन्धयस्त्रैर्यमिति भावः । जीवस्येतत्त्विं निरस्य जीवात्मनस्य उत्पत्तिं निर-

---

मूर्त्तिः । सविदेवं शास्त्रार्थमुक्ता सहेतुं पुरुषार्थमाह । तमित्यम्भूतमिति । यथोऽक्षयौ इवन्तं सर्वप्रकृतिं निरक्षन्नं विज्ञानरूपं परमात्मानमिति यावत् । वाक्कायचेतसामवधानपूर्वकं देवताग्निगमनमभिगमनं, पूजाइत्याख्यामर्जनमुपादानं, इत्यापूजा, स्वाध्यायोऽष्टाचारादिजपः, योगो ध्यानं । तचाविवेकांशमुपादत्ते । तचेवि । समाहितः अङ्गावित्तो भूत्वेति ‘तं यथा यथोपासते’ इत्याद्या च अुतिः । सत्कर्म-कृत्यमत्यरमः’ इत्याद्या मूर्तिः । विवेकांशमनूद्य दूषयति । यत् पुनरिति । कृत्यान्यादिदेष आदिशब्दार्थः । नायोपेतया ‘अज आत्मा’ इत्यादिशब्दार्थमन्यत्वा पञ्चरात्रागमस्योत्पत्त्वं भावन्त्वाभावगिर्व्याच्छीवाभिन्नवस्त्रसम्बन्धयस्त्रैर्यमिति भावः । जीवस्येतत्त्विं निरस्य जीवात्मनस्य उत्पत्तिं निर-

स्थायप्रसङ्गात् । प्रतिषेधिष्वति चाचार्यो जीवस्योत्पत्तिं ‘नात्मा-
श्रुतेर्गित्यत्वाच्च ताभ्यः’ [अ०२।पा०३।सू०१७] इति । तस्मा-
दसङ्गतैषा कल्पना ॥

न च कर्तुः करणं ॥ ४३ ॥

इतस्मासङ्गतैषा कल्पना, यस्मान्न हि लोके कर्तुर्देवदत्तादेः
करणं परम्पाद्युत्पद्यमानं दृश्यते । वर्णयन्ति च भागवताः ‘कर्तुं-
र्जीवात् सङ्कर्षणसंज्ञकात् करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकमुत्पद्यते
कर्त्त्वं जात्य तस्मादनिरुद्धुसंज्ञकोऽहङ्कार उत्पद्यते’ इति । न चै-
तहृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं शक्नुमः । न चैवमूर्तां श्रुतिमुपच-
भामहे ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

अथापि स्मान्न* चेते सङ्कर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयमे
किं तर्हि ईश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्चर्यशक्तिवस्त्रवीर्यतेजोभिरैश्च-
र्यधर्मरच्चिता अभ्युपगम्यन्ते वासुदेवा एवैते सर्वे निर्देशा निर-

---

स्थवि । न च कर्तुरिति । यस्मात् कर्तुः करणोत्पत्तिर्न दृश्यते तस्मा-
दसङ्गता कल्पनेत्यन्यः ॥

सिद्धानां करणानां प्रयोक्ता कर्त्तेति प्रसिद्धिर्देहो विश्वस्तः । वर्णनं वि-
र्मुखमित्याह । न चेति । न तु लोके कस्त्रिक्षिल्पिवरः कुठारं निर्माण
तेन छक्षं क्षिननीति दृश्यति चेत्प्रत्यं, शिल्पिनो इत्तादिकरणान्तर-
स्थात् कुठारकर्त्त्वं युक्तां, जीवस्य तु करणान्तरास्त्वान्न मनसः कर्त्त्वं
विनैव करणं कर्त्त्वे वा मनोवैयर्थ्यमिति भावः ।

सङ्कर्षणादीनामुत्पद्यसम्बन्धेऽपि ब्रूहत्पुष्टयं स्यादिति सुन्धवावर्त-

* नैवैते इति का० वर्ष० ।

धिष्ठाना निरवद्यास्वेति, तस्माच्चायं यथावर्णित उत्पत्त्यसम्भवो
दोषः प्राप्नोतीति । अत्रोच्चते, एवमपि तदप्रतिषेध उत्पत्त्यसम्भा-
वस्थाप्रतिषेधः प्राप्नोत्येव, अयमुत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्रकारान्तरे-
णेत्यभिप्रायः, कथं यदि तावदयमभिप्रायः परस्परभिक्षा एवैते
वासुदेवादयद्यत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्माणो नैषामेकात्मकलमस्ती-
ति, ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थकां, एकेनैवेश्वरेणेश्वरकार्यसिद्धेः ।
सिद्धान्तहानिस्त्र भगवानेको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपग-
मात् । अथायमभिप्रायः एकस्त्रैव भगवत एते चत्वारो व्युहास्तु-
ल्यधर्माण इति, तथापि तदवस्था एवोत्पत्त्यसम्भवः । न हि वासु-
देवात् सङ्खर्षणस्योत्पत्तिः सम्भवति सङ्खर्षणात् प्रशुद्धस्य, प्रशु-
द्धाच्चानिरद्धर्मा, अतिश्वयाभावात् । भवितव्यं हि कार्यकारण-
योरतिश्वयेन यथा मृद्गटयोः । न इष्टत्यतिश्वये कार्यं कारणमि-
त्यवक्ष्यते । न च पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिषु* एकैक-
स्मिन् सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्यादितारतम्यकृतः कश्चिन्नेदोऽभ्युपगम्यते,

माशङ्कते । अथापि स्थादिति । ज्ञानैश्वर्ययोः इक्षिरान्तरं सामर्थ्ये
बलं शशीरसामर्थ्यं बोर्मं श्वार्यं तेजः प्रागरूप्यं इतैरन्विता यस्मात् सङ्ख-
र्षणादयः तस्मादीश्वरा एवेत्यर्थः । सर्वेषामीश्वरत्वे पञ्चरात्रोक्तिमाह ।
वासुदेवा एवेति । निर्देशा रागादिशूल्या निरधिष्ठानाः प्रकृत्यजन्मा
निरवद्या नाशादिरहिता इत्यर्थः । ईश्वरत्वाच्चन्मासम्भवो गुणा
एवेत्वाह । तस्मादिति । दूनेष्व सिद्धान्तयति । अत्रेति । एवमपि
चतुर्वर्षसामीश्वरत्वेन विज्ञानशक्त्यादिभावेऽपीत्यर्थः । प्रकारान्तरं एच्छ-
ति । कथमिति । किं चत्वारः सतत्वा भिन्ना यत् उत्तेजस्य विज्ञान-
स्मेनाभिन्नाः आद्यमनूद्य द्रवयति । यदीत्वादिना । इतीये विज्ञानाः

* एकस्मिन्निति का० चर्च० ।

वासुदेवा एव हि सर्वे शूहा निविष्टेषा इत्थन्ते । न चैते भगव-
द्वृशाश्वतुःसङ्कायामेवावतिष्ठेरन्, ब्रह्मादिसाम्बर्यन्तस्य समस्त-
स्तैव जगतो भगवद्वृहत्वावगमात् ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

विप्रतिषेधशास्त्रिन् शास्त्रे बङ्गविध उपस्थिते गुणगुणि-
त्वकस्यनादिसत्त्वणः। ज्ञानैश्वर्यशक्तिवस्त्रीर्थतेजांसि गुणाः, आ-
त्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिर्शनात्। वेदविप्रति-
षेधस्य भवति, चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽस्तव्वा शाष्टित्वं इदं
शास्त्रं अधिगतवान् इत्यादिवेदनिन्दादर्शनात्, तस्मादयन्तैषा
कल्पनेति चिद्धं ॥

इति श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये शङ्खरभगवत्पादकृतौ
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ० ॥

प्रकृतितुल्या वा न्यूना वा आद्यमुत्त्वाय निषेधति । अथेत्यादिना ।
न्यूनत्वपद्मेऽपसिङ्गान्तमाह । न च पञ्चेति । यदि न्यूना अपि भगव-
तो शूहास्तदा चतुर्षु आघात इत्याह । न चैत इति ॥

इतच जीवोत्पत्तिवाद उपेक्ष इत्याह सूत्रकारः । विप्रतिषेधाचेति ।
स्तुत्यैव गुणत्वं गुणित्वम् विरुद्धं आदिपदात् प्रद्युम्नानिरुद्धौ भिन्नावा-
त्मग इत्युक्तात्मन एवैते इति विरुद्धोऽक्षिग्रहः । पूर्वापरविरोधादासङ्ग-
त्वमिति सूत्रार्थमुक्तार्थान्तरमाह । वेदेति । शक्त्यापि तत्त्वाद्वरस्या-
धेता चतुर्वेदभ्योऽधिक इति निन्दाऽऽदिपदार्थः, तस्मान्मिथो विरुद्धा-
भिः पौरुषेयकल्पनाभिर्नापौरुषेयवेदान्तसम्बन्धविरोध इति सिङ्गं ॥

इति श्रीपरमहंसपरित्राजकाचार्य श्रीगोविन्दनन्दभगवत्पादकृतौ
शारीरकमीमांसाध्यायां भाष्यरत्नप्रभायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः
पादः ॥

रत्नप्रभाभासितशास्त्ररत्नसूचभाष्यस्य शुद्धिपत्र ।

राटाङ्कः	पंक्तिः	चर्चा	मुद्र
१	२	{ जनकजावरमनन् - } सुखाङ्गति	जनकजामनन् - सुखाङ्गति
१	११	भाषाभिवाद्य	भाषा भिवाद्य
२	१७	सखादि	सखादि
३	२८	प्रतिलाकाम	प्रतिलाकाम
४	१७	स्वार्थ	स्वार्थ
११	२४	जद्यव	जद्यवं
१८	१०	शून्यत्व	शून्यत्वं
१९	१५	व ते	वर्णते
२५	१४	कर्मवा	कर्मवा
२६	२८	मुक्ति	मुक्तिः
२७	२६	प्रदत्ति वेष्ट	प्रदत्तिवाध
२८	११	प्रवर्त्तते	प्रवर्तते
३३	१०	क्षुत्पत्ता	क्षुत्पत्ता
३४	१६	शुक्तिष्व	शुक्तिष्व
३५	२६	वदा	वेदा
३५	१०	विप्रतिपत्तीनां	विप्रतिपत्तीनां
४०	१३	पुरुष	पुरुष
४२	२१	शास्त्रासु	शास्त्रासु
४६	२२	आत्	आनात्
४८	२७	आत्	आनात्
४९	५	र्थत्व	र्थत्वं
५०	२२	दीद्	दीत्
५१	५	त्वाद्	त्वात्
५२	६	दीद्	दीत्

शहारः	पर्याप्तः	वार्षिकं	मुद्रं
५३	७	तद्	तद्
५४	२२	चास	चास
५५	१८	पर्यंते	र्यंते
५६	८	प्रसाद	प्रसाद
५७	६	हननभाव	हननभाव
५८	२४	युक्त्यावभास	युक्त्याभास
५९	२२	समाच्छुः	समोच्छुः

BIBLIOTHECA INDICA;
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS,

शुद्धिपत्रम्।

—○—○—○—○—

पठाइः ।	पंत्याइः ।	चश्चरम् ।	शरम् ।
२२७	५	नानेकरसता	नानैकरसता
"	२०	मैत्रेयिः	मैत्रेयि
"	२३	तद्रुहे	तदयहे
२२८	१२	ब्रातः	ब्रातः
२२९	४	कुतस्च न	कुतस्चन

An English Translation of the SÁHITYA DARPPANA by DR. BALLANTYNE.

* For a list of the Persian and Arabic works in progress, see No. 130 of the Bibliotheca Indica.

शहारः	पंचाङ्गः	क्रमांकः	पदः
५३	० .. .	तद्	तद्
५४	२२ .. .	आस	आस
५५	१८ .. .	र्यंते	र्यंते
५६	८ .. .	इस्त्रा	इस्त्रा

BIBLIOTHECA INDICA;
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS,
PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE
Hon. Court of Directors of the East India Company,
AND THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS,*

IN THE OLD SERIES.

The LALITA VISTARA, or Memoirs of the Life and *DOCUNTES OF DARTYA SINHA.*
Edited by Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA. Already published, Fasciculi I. II.
III. IV. and V. Nos. 51, 73, 143, 144 and 145.

The Prákrita Grammar of Kramadís'wara. Edited by Bábu RÁJENDRALÁLA
MITRA.

The VEDÁNTA SU'TRAS. Commenced by DR. RÖER, and continued by Pandita
Ráma Náráyana Vidyáratna, Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. and VI.
Nos. 64, 89, 172, 174, 178 and 184.

The TAITTIRÍYA SANHITÁ of the Black Yajur Veda. Edited by DR. E. RÖER,
and E. B. COWELL, M. A. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII.
IX. X. XI. XII. XIII. XIV. and XV. Nos. 92, 117, 119, 122, 131, 133, 134, 137,
149, 157, 160, 161, 166, 171 and 180.

The TAITTIRÍYA BRAHMANA of the Black Yajur Veda. Edited by Bábu
RÁJENDRALÁLA MITRA. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII.
IX. X. and XI. Nos. 125, 126, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 175 and 176.

The MA'RKA'DEYA PURA'NA. Edited by the Rev. K. M. BANNERJEA. Already
published, Fasciculi I. II. III. IV. and V. Nos. 114, 127, 140, 163 and 169.

An English Translation of the SÁHITYA DARPAÑA by DR. BALLANTYNE.

* For a list of the Persian and Arabic works in progress, see No. 130 of the
Bibliotheca Indica.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE OLD SERIES.

	Former Price.	Reduced Price.
The first two Lectures of the Sanhita of the Rig Véda, with the Commentary of Mádhava Achárya, and an English translation of the text. Edited by Dr E. Röer, Nos. 1 to 4, ...	4 0 0	2 8 0
The Brihad Aranyaka Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 5 to 13, 16 and 18, ...	11 0 0	6 14 0
An English Translation of the above Upanishad and Commentary. Nos. 27, 38 and 135, ...	3 0 0	1 14 0
The Chhándogya Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 14, 15, 17, 20, 23 and 25, ...	6 0 0	3 12 0
An English translation of the Chhandogya Upanishad of the Sama Veda, by Bábu Rájendralála Mittra. Fasciculi I. and II. Nos. 78 and 181, ...	0 0 0	1 4 0
The Taittiríya, Aitaréya and S'wétas'watara Upanishads with Commentary, &c. Nos. 22, 33, and 34, ...	3 0 0	1 14 0
The I's'a, Kéna, Katha, Pras'na, Mundaka, and Mánukya Upanishads, with Commentary, &c. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 24, 26, 28, 29, 30 and 31, ...	6 0 0	3 12 0
~~The Taittiríya, Aitaréya, S'wétas'watara, Kéna, I's'a, Katha, Pras'na, Mundaka, and Mánukya Upanishads. Translated from the Original Sanskrit, by Dr. E. Röer, Nos. 41 and 50, ...~~	~~2 0 0~~	~~1 4 0~~
Division of the Categories of the Nyáya Philosophy, with a Commentary and an English Translation, by Dr. E. Röer, Nos. 32 and 35, ...	2 0 0	1 4 0
The Sáhitya-Darpana, or Mirror of Composition, by Viswanátha Kavirája, edited by Dr. E. Röer, Nos. 36, 37, 53, 54 and 55, ...	5 0 0	4 0 0
The Chaitanya Chandrodaya Nátaka of Kavikarnapura, Edited by Bábu Rájendralála Mitra, Nos. 47, 48 and 80, ...	3 0 0	1 14 0
The Uttara Naishadha Charita, by Sri Harsha, with the Commentary of Náráyana. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120, 123 and 124, ...	12 0 0	7 8 0
The Sánkhya-Pravachana-Bháshya. Edited by Fitz-Edward Hall, A. M., and to be translated by J. R. Ballantyne, LL. D. Nos. 94, 97 and 141, ...	0 0 0	1 14 0
The Sarvadárs'ana Sangraha; or an Epitome of the different systems of Indian Philosophy. By Mádhaváchárya. Edited by Pandita I's'warachandra Vidyáságara. Nos. 63 and 142, ...	0 0 0	1 4 0
The Súrya-siddhánta, with its Commentary the Gúdhártha-prakás'aka. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 79, 105, 115 and 146, ...	0 0 0	2 8 0
The Tale of Vásavadattá, by Subandhu, with its Commentary entitled Darpana. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 116, 130, 148	0 0 0	1 14 0
The Elements of Polity, by Kámandalí. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. Nos. 19 and 179, ...	0 0 0	1 4 0